

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-मंस्थान-प्रकाशनम् — ३३२

V. V. Research Institute Publication — 332

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला-२४

Vishveshvaranand Indological Series—24

संपादकः — विश्वबन्धुः

Editor — VISHVA BANDHU

भारते होशियारपुरे वि. वं. को. सं. मुद्रागृहे ।

शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राय्य प्रकाश्यते ॥

Printed and Published by DEV DATTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

RGVEDĀ

with

The Padapāṭha and the available portions of the Bhāṣya-s
by Skandasvāmin and Udgītha, the Vyākhyā
by Venkaṭamādhava and Mudgala's Vṛtti
based on Sayana-bhāṣya

Edited,

Critically, and annotated with text-comparative
data from original manuscripts and
other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

**BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI SĀSTRĪ
AND PĪTĀMBAR DATTA**

PART VI

(Mandala-s IX and X, 1-45)

HOSHIARPUR

**Vishveshvaranand Vedic Research Institute
1964**

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीथीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया
व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्रलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शोपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

मीमंसेदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशस्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यभाजा

विश्वकन्धुर्ना

संपादितः

तत्र चाऽयं

नवममण्डलादितो दशममण्डलस्य १-४५ सूक्तान्तः

६ष्ठो भागः

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

२०२१ वि.

सर्वेधिकाराः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०२१ वि.

प्रकाशकृत् — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक शोध-संस्थानम्,

साधु-आश्रम (प गृ), होशियारपुरम् (पं, भारतम्)।

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1964

Publishers

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P O), Hoshiarpur (Pb India)

Prepared and Published under the Patronage of the
Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific
Research and Cultural Affairs, the Government
of Panjab the University Grants Commission,
the University of Panjab, the Dayanand
Anglo-Vedic College Management, New
Delhi and the Trusts and Charities
of Shri Vishva Bandhu,
Shri Moolchand Khairatiram
and other donors.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

नवममण्डलादितो दशममण्डलस्य १-४५ सूक्तान्तः

षष्ठो भागः

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

नवमं मण्डलम्

धेङ्कट० नवमं मण्डलं सर्वं पावमानं सौम्यम् । त एव ऋषयः अपश्यन् । अहीनैकादशत्राणां
पावमानेषु सर्वोष्येषु सूक्तानि पृथग् विनियुक्तानि । तत्सर्वहोऽनुगुणैः प्रकृतिभिः प्रत्ययैः देवताभिः
छन्दोभिः विन्यासैश्च युक्तानि । तदिदं सर्वं शाटगायनके अवगन्तव्यम् इति ।

[१]

‘मधुच्छन्दा वैश्वामित्र ऋषि । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातेवे सुतः ॥ १ ॥

स्वादिष्ठया । मदिष्ठया । पवस्व । सोम । धारया । इन्द्राय । पातेवे । सुतः ॥ १ ॥^१

धेङ्कट० मधुच्छन्दा ऋषि । स्वादुतमया^१ अत्यन्तमादयिष्या क्षर^२ सोम । त्वम् धारया इन्द्राय^३
पातुम् अभियुतः ॥ १ ॥

रक्षोहा विश्वर्चर्षिणरिभि योनिमयोहतम् । दुर्णां सुधस्थमासदत् ॥ २ ॥

रक्षःऽह्वा । विश्वर्चर्षिणिः । अरिभिः योनिम् । अयं ऽहतम् । दुर्णां । सुधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ २ ॥

धेङ्कट० रक्षसां हन्ता सर्वस्य ‘द्रष्टा अरि आ मोदति’ अभिपवस्थानं हिरण्येन हतम् ।
‘हिरण्यपाणिभिर्गुणोति’ इति हि माह्वणम् । द्रोणकल्पोन सह स्व स्थानम् आसीदति^४ ।
यद्वा अभिपवणफलकाभ्यां सह इति ॥ २ ॥

वृरिवोधातमो भव मंहिष्ठो वृत्रहन्तमः । पर्षिं राघो मघोनाम् ॥ ३ ॥

वृरिव ऽधातमः । भव । मंहिष्ठः । वृत्रहन्तमः । पर्षिं । राघो । मघोनाम् ॥ ३ ॥

धेङ्कट० अत्यन्त धनस्य ‘दाता भव’ दातृतमः वृत्रहन्तमः^५ । प्रयच्छ धनम् आदरात् त्वम् स्वभूतम्^६
अरमभ्यं चेति ॥ ३ ॥

अभ्यर्ष्य महानां देवानां वीतिमन्धसा । अभि वाजंमुत अर्यः ॥ ४ ॥

अभि । अर्ष्य । महानां । देवानां । वीतिम् । अन्धसा । अभि । वाजम् । उत । अर्यः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूलो. २. एव निगमः पा. (११,३) ३. १. ‘तया वि’ अ. ४. अक्षरं वि’ अ.
५. इत्यवि’ अ. ६-१. ‘शब्दा’ इति वि’ अ. ७. ‘द्र’ वि. ८. ‘न वि’ अ. ९. ‘पान’ वि’ अ.
आ-११८

वेङ्कट० अग्नि शच्छ रसात्मकेन अग्नेन सह महताम् देवानाम् यज्ञम् । अभिगच्छन् च बलम्
अग्नश्च अग्नि शमयेति ॥ ४ ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवेदिवे । इन्दो ते न आशसः ॥ ५ ॥

त्वाम् । अच्छे । चरामसि । तत् । इत् । अर्थम् । दिवेदिवे । इन्दो इति । ते इति । न । आशसः ॥

वेङ्कट० त्वाम् प्रति वयं चराम । तत् एव अन्वहम् अस्माकं कार्यम् । इन्दो त्वयि अस्माकम्
आशसनानि ॥ ५ ॥

‘इति पष्ठाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वसं’ ॥

पुनाति ते परिष्कृतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वर्रेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

पुनाति । ते । परिष्कृतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वर्रेण । शश्वता । तना ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ते क्षरन्तम् सोमम् सूर्यस्य दुहिता पुनाति । अत्र बाजसनेयकम् — ‘अद्वा वै सूर्यस्य दुहिता ।
अद्वा होत पुनाति’ (तु माश १२, ७, १, ११) इति । बालमयेन ददेन वस्त्रेण । ‘वास्तेन हि
सोम पुनन्ति’ (तु माश १२, ७, ३, ११) इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

तमीमर्षीः समर्थ आ गृभ्णन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्थे दिवि ॥ ७ ॥

तम् । ईम् । अर्षी । ‘ । सुसूर्ये । आ । गृभ्णन्ति । योषण । दश । स्वसार । पार्थे । दिवि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् पुनम् अङ्गुल्य समनुष्ये पश्ये आ गृह्णन्ति दश स्त्रिय इवम् सरन्त्य
‘सौर्ये अङ्गि’ ॥ ७ ॥

तमीं हिन्वत्यङ्गुवो धमन्ति ब्राकुरं दतिम् । त्रिधातुं वारुणं मधु ॥ ८ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अङ्गुवो । धमन्ति । ब्राकुरम् । दतिम् । त्रिधातुं । वारुणम् । मधु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तम् एनं प्रेरयन्ति अङ्गुल्य, धमन्ति* ब्राकुरम् दतिम् भास्करम् । भास्मान् दतिस्त्वरम्
अङ्गुम् अग्निपुण्वन्तीरयम् । तत् इदम् मधु त्रिधातु भवति शश्वता वारकम् । होतकलश
आप्यवनीय पूतमृत् इति त्रिधातव ॥ ८ ॥

अभीडुममघ्न्या उत श्रीणन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातये ॥ ९ ॥

अग्नि । इमम् । अघ्न्या । उत । श्रीणन्ति । धेनवः । शिशुम् । सोमम् । इन्द्राय । पातये ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अग्नि श्रीणन्ति पुनम् शिशुम् गाव अहन्तव्या सोमम् इन्द्राय पातुम् ॥ ९ ॥

१. देवत्वान्म रि* अं. २. नास्ति मूको.

३. नास्ति मूको

४. तु निष २, ५

५. ‘ता वि’ १-२ स्त्रुये नदि वि* अं, सत्रुये दिवि विं. ७. नास्ति विं.

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा विश्वा वृत्राणि जिघ्रते । शूरो मघा च मंहते ॥ १० ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । विश्वा । वृत्राणि । जिघ्रते । शूरः । मघा । च । मंहते ॥ १० ॥

वेङ्कट० अस्य एव इन्द्रः मदेषु विश्वान् शत्रून् हन्ति । शूरः^१ शृणाते^२ । धनानि च प्रयच्छति^३ ॥ १० ॥

‘इति पद्याष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः’ ॥

[२]

‘मेधातिथिः काण्व ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

पर्वस्व देववीरति पवित्रं सोम रंक्षा । इन्द्रमिन्द्रो वृषा विश ॥ १ ॥

पर्वस्व । देवऽवीः । अति । पवित्रम् । सोम । रंक्षा । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ॥ १ ॥

वेङ्कट० मेधातिथिः । पद्येऽहनि बहिष्पवमानम् । अति क्षर^१ देवकामः पवित्रम् सोम^२ वेगेन । अथ इन्द्रम् इन्द्रो^३ । वृषा आ विश ॥ १ ॥

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्द्रो घृन्नवत्तमः । आ योनिं धर्णसिः सदः ॥ २ ॥

आ । वच्यस्व । महि । प्सरः । वृषा । इन्द्रो इति । घृन्नवत्तमः । आ । योनिम् । धर्णसिः । सदः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ गमय महत् पानीयान्धः वृषा इन्द्रो । यज्ञस्वित्तमः, आ सीद च स्थानम् धर्ता ॥ २ ॥

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः । अपो वंसिष्ट सुक्रतुः ॥ ३ ॥

अधुक्षत । प्रियम् । मधु । धारा । सुतस्य । वेधसः । अपः । वंसिष्ट । सुक्रतुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दुग्धे प्रियम् मधु अभिपुतस्य विधातुः सोमस्य धारा । सोऽयं सोमः वसतीवरीः आच्छादयति सुक्रतुः ॥ ३ ॥

महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्पन्ति सिन्धवः । यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

महान्तम् । त्वा । महीः । अनु । आर्पः । अर्पन्ति । सिन्धवः । यत् । गोभिः । वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० महान्तम् त्वा^१ महत्स्यः आपः अनु गच्छन्ति स्थन्दमानाः, यदा त्वं यज्ञे गोविकारैः आच्छादयिष्यसे ॥ ४ ॥

समुद्रो अप्सु मांमृजे विष्टम्भो धरुणो दिवः । सोमः पवित्रं अस्मद्युः ॥ ५ ॥

समुद्रः । अप्सु । ममृजे । विष्टम्भः । धरुणः । दिवः । सोमः । पवित्रं । अस्मद्युः ॥ ५ ॥

१. इत् मूको. २. शृणो वि म. ३. णि वि. ४-४. नास्ति मूको. ५. एव वि म.

६. मम् मूको. ७. इन्द्रो मूको. ८. त्वा वि.

वेङ्कट० समुद्रः^१ समुद्रवत्पस्माद् रस इति (तु. या २, १०) । म. आसु मृगयते^२ विष्टम्भः धर्मा दिवः ।
सोम पवित्रे य अभिविध्यते अहमस्त्वामा^३ ॥ ५ ॥

‘इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः’ ॥

अचिक्रदद् वृषा हरिर्महान् मित्रो न दर्शतः । सं सूर्येण रोचते ॥ ६ ॥

अचिक्रदत् । वृषा । हरिः । महान् । मित्रः । न । दर्शतः । सम् । सूर्येण । रोचते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शब्दं करोति वृषा हरितवर्णः महान् सखा इय दर्शनीयः, यः सम्^४ रोचते सूर्येण दिवि
सह इति ॥ ६ ॥

गिरिस्त इन्द्र ओजसा मर्मज्यन्ते अपस्युवः । याभिर्मदाय शुम्भसे ॥ ७ ॥

गिरिः । ते । इन्द्रो इति । ओजसा । मर्मज्यन्ते । अपस्युवः । याभिः । मदाय । शुम्भसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्तुतयः त इन्द्रो बलेन शोभ्यन्ते कर्मेच्छोः^५ स्वभूताः, याभिः त्वम् मदाय क्षरन्
अलङ्कियसे ॥ ७ ॥

तं त्वा मदाय घृष्वये उ लोककृत्तुमीमहे । तव प्रशस्तयो महीः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मदाय । घृष्वये । ऊँ इति । लोककृत्तुम् । ईमहे । तव । प्रशस्तयः । महीः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ‘तम् त्वा’ मदाय शत्रूणां धर्षणशीलाय^६ उत्तमस्य लोकस्य^७ कर्तारम् याचामहे । तव
प्रशंसाः महत्तयः ॥ ८ ॥

अस्मभ्यमिन्द्रविन्द्रयुर्मध्वः पवस्व धारया । पर्जन्यो वृष्टिर्मा इव ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । इन्द्रो इति । इन्द्रऽसु । मध्वः । पवस्व । धारया । पर्जन्यः । वृष्टिमान् इव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् इन्द्रो । त्वम् इन्द्रकाम. मध्वः^८ पवस्व धारया पर्जन्यः वृष्टिमान् इव ॥ ९ ॥

गोपा इन्द्रो नृपा अस्पृशसा वाजसा उत । आत्मा यज्ञस्य पूर्यः ॥ १० ॥

गोऽसाः । इन्द्रो इति । नृऽसा । अस्ति । अस्पृशसाः । वाजऽसाः । उत । आत्मा । यज्ञस्य । पूर्यः ।

वेङ्कट० गवादीनां दाया भवसि त्वम् इन्द्रो । यज्ञस्य आरम्भतः प्रलः ॥ १० ॥

‘इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्गः’ ॥

१. नास्ति मूको. २. मपृष्यते वि^१; मपृष्यते वि^२. ३. तस्मात्कमः वि^३ अ^३. ४-४. नास्ति
मूको. ५. स अ^४. ६. ‘छो वि^५; ‘मोष्ठः वि^५. ७-७. नास्ति वि^६ अ^६, त त्वा वि^६. ८. धर्ष^६
मूको. ९. नास्ति मूको. १०. मय वि^७ अ^७.

[३]

‘आजिगतिः शुनःशेषः, कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरात ऋषिः। पवमानः सोमो देवता। गायत्री छन्दः’।

एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ १ ॥

एषः । देवः । अमर्त्यः । पर्णवीःऽईव । दीयति । अभि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० शुनशेषः । दशमे अहनि बहिष्पवमानम् । एषः देवः अमर्त्यः पक्षी इव गच्छति यशेषु द्रोणकलशान् लक्ष्मीकृत्य^१ आसनाय ॥ १ ॥

एष देवो विषा कृतोऽति ह्यरांसि धावति । पवमानो अदाम्यः ॥ २ ॥

एषः । देवः । विषा^१ । कृतः । अति । ह्यरांसि । धावति । पवमानः । अदाम्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० एषः देवः अङ्गुल्या कृतः अति धावति शत्रून् पवमानः अहिंसितः ॥ २ ॥

एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः । हरिर्वाजाय मृज्यते ॥ ३ ॥

एषः । देवः । विपन्युऽभिः । पवमानः । ऋतयुऽभिः । हरिः । वाजाय । मृज्यते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषः देवः स्तोत्रभिः पवमानः यज्ञकामैः जन्म इव सहस्रमार्थम् मृज्यते^२ ॥ ३ ॥

एष विश्वानि वार्या शूरो यन्निव सत्त्वभिः । पवमानः सिपासति ॥ ४ ॥

एषः । विश्वानि । वार्या^३ । शूरः । यन्ऽईव । सत्त्वभिः । पवमानः । सिपासति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एषः विश्वानि धनानि^४ शूरः गच्छन् इव बलैः पवमानः सम्मक्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ ५ ॥

‘एषः । देवः । रथर्यति^५ । पवमानः । दशस्यति । आविः । कृणोति । वग्वनुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एषः देवः रथं कामयते पवमानः, प्रयच्छति च अभिमतम्, प्रकटयति च अभियमाणः शब्दम् ॥ ५ ॥

‘इति पष्ठाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्गः’ ॥

एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते । दधद्रत्नानि दाशुपे ॥ ६ ॥

एषः । विप्रैः । अभिऽस्तुतः । अपः । देवः । वि । गाहते । दधत् । रत्नानि । दाशुपे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एषः विप्रैः अभिष्टुतः^६ बसतीवरीः देवः वि गाहते दधत् रत्नानि यज्ञमानाय ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति मूलो. २. लक्ष्मीं अ. ३. अङ्गुलिनाम् (तु. निष २, ५). ४. अ. मूलो. ५. पाणि वि^१ अ. ६-६. निगमो निर्वचनं च या. (६, २९) द. ७. अपिपिबतः वि^१ अ.

एष दिवं वि धावति तिरो रजांसि धारया । पर्वमानः कर्निक्रदत् ॥ ७ ॥

एषः । दिवम् । वि । धावति । तिरोः । रजांसि । धारया । पर्वमानः । कर्निक्रदत् ॥ ७ ॥

पेङ्कट० एषः यज्ञात् दिवम् प्रति 'वि धावति' तिरस्कृत्तुं लोकान् धारया पर्वमानः शब्दं कुर्वन् ॥ ७ ॥

एष दिवं व्यासरेत् तिरो रजांस्यस्पृतः । पर्वमानः स्वध्वरः ॥ ८ ॥

एषः । दिवम् । वि । आ । असरेत् । तिरोः । रजांसि । अस्पृतः । पर्वमानः । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

पेङ्कट० 'एषः दिवम्' प्रति वि सरति तिरस्कृत्तुं रजांसि अहिंसितः^१ पर्वमानः सुपशः ॥ ८ ॥

एष प्रलेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः । हरिः पवित्रे अर्पति ॥ ९ ॥

एषः । प्रलेन । जन्मना । देवः । देवेभ्यः । सुतः । हरिः । पवित्रे । अर्पति ॥ ९ ॥

पेङ्कट० एषः पुराणेन जन्मना देवः देवार्थम् अभिपुतो^२ हरिसवर्णः^३ पवित्रे गच्छति ॥ ९ ॥

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निपः । धारया पवते सुतः ॥ १० ॥

एषः । ऊँ इति । स्यः । पुरुऽव्रतः । जज्ञानः । जनयन् । निपः । धारया । पवते । सुतः ॥ १० ॥

पेङ्कट० सः^४ एषः बहुकर्मो जायमानः जनयन् अज्ञानि धारया पवते अभिपुतः ॥ १० ॥

^१इति पद्याष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः^५ ॥

[४]

^१हिरण्यस्तूप आद्विरस ऋषिः । पर्वमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः^२ ।

सना च सोम जेपि च पर्वमान सहि श्रवः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १ ॥

सना । च । सोम । जेपि । च । पर्वमान । सहि । श्रवः । अथा । नो । वस्यसः । कृधि ॥ १ ॥

पेङ्कट० हिरण्यस्तूपः । अथ च सोम !, जय च पर्वमान । महत् अन्नम् । अथ अस्मान्^३ वेषसः^४ कृधि ॥ १ ॥

सना ज्योतिः सना स्वरविंशा च सोम सोमगा । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ २ ॥

सना । ज्योतिः । सना । स्वरः । विंशा । च । सोम । सोमगा । अथा । नो । वस्यसः । कृधि ॥ २ ॥

पेङ्कट० प्रपद्य ज्योतिः, प्रपद्य च^५ स्वरं, विधानि च सोम । सोमगायानि ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मू०. २-२. नास्ति विंशं अ'. ३. अहित अ'. ४. 'ता वि' अ'. ५. नं वि' अ'. ६. नास्ति वि'. ७. अस्माकम् वि'. ८. वषसे मू०. ९. नास्ति मू०.

सना दक्षमुत क्रतुमर्ष सोम मृधो जहि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ३ ॥
 सन । दक्षम् । उत । क्रतुम् । अर्ष । सोम । मृध । जहि । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ३ ॥
 घेङ्कट० सन बलम्, अपि च प्रज्ञानम् । अर्ष जहि च सोम । शत्रून् ॥ ३ ॥

परीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातये । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ४ ॥
 परितार । पुनीतन । सोमम् । इन्द्राय । पातये । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ४ ॥
 घेङ्कट० हे अभियोतार । अभियुक्तः सोमम् इन्द्राय पातये ॥ ४ ॥

त्वं सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ५ ॥
 त्वम् । सूर्ये । न । आ । भज । तव । क्रत्वा । तव । उतिभिः । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ५ ॥
 घेङ्कट० त्वम् सूर्ये भस्मान् प्रापय तव प्रज्ञया तव रक्षणे च ॥ ५ ॥
 "इति पद्याष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्गः" ॥

तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योः पश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥
 तव । तवो । तव । उतिभिः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ६ ॥
 घेङ्कट० तव प्रज्ञानेन तव उतिभि च चिरम् पश्येम सूर्यम् ॥ ६ ॥

अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विर्हसं रयिम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ७ ॥
 अभि । अर्ष । सुअयुध । सोम । द्विर्हसम् । रयिम् । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ७ ॥
 घेङ्कट० अभि गमय सोमनायुधः सोम । द्वयो स्थानयो परिवृट् दिव्य पार्थिव च रयिम् ॥ ७ ॥

अभ्यर्षानपच्युतो रयिं समस्तु सासहिः । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ८ ॥
 अभि । अर्ष । अनपच्युत । रयिम् । समस्तु । सासहि । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ८ ॥
 घेङ्कट० अभि गच्छ अनपच्युतः शत्रुभि रयिम् सहग्रामेषु अभिभवितः ॥ ८ ॥

त्वा यज्ञैरवीर्यधन् पर्वमान विधर्मणि । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ९ ॥
 त्वाम् । यज्ञे । अवीर्यधन् । पर्वमान । विधर्मणि । अर्थ । न । वस्यस । कृधि ॥ ९ ॥
 घेङ्कट० त्वाम् यज्ञे अजर्घयन् पर्वमान । विधारणाधर्मं आह्वयन् ॥ ९ ॥

रयि नश्चित्रमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ १० ॥
 रयिम् । न । चित्रम् । अश्विनम् । इन्दो इति । विश्वः आयुम् । आ । भर । अयम् । न । वस्यस । कृधि ॥ १० ॥
 वेङ्कट० रयिम् न चित्रम् अश्ववन्तम् इन्दो ! सर्वगामिनम् आ हर इति ॥ १० ॥

१ इति पष्ठाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः २ ॥

[५]

*काश्यपोऽसितो देवलो वा कपि । आग्नीसूक्तम् (=आद्याया इध्म समिद्धोऽग्निर्वा देवता),
 द्वितीयस्यासूनपात्, तृतीयस्या इल, चतुर्थ्या अहिं, पञ्चम्या देवीद्वारं, षष्ठ्या
 उपासानक्ता, सप्तम्या वैश्वै होतारौ प्रचेतसौ, अष्टम्यास्तित्तो देव्य सरस्व-
 तीकाभारत्नः, नवम्यास्त्वष्टा, दशम्या वनस्पति, एकादश्या स्वाहावृतय ।
 गायत्री छन्दः, अग्न्याश्वतत्तोऽनुष्टुभम् १ ।

समिद्धो विश्वतस्पतिः पवमानो वि राजति । ग्रीणन् वृषा कर्निकदत् ॥ १ ॥
 समऽदद् । विश्वतः । पतिः । पवमानः । वि । राजति । ग्रीणन् । वृषा । कर्निकदत् ॥ १ ॥
 वेङ्कट० काश्यपः असितः देवलो वा । सदसि १ सर्वतः इवाग्नी पवमानः सोमः वि राजति ग्रीणयन् १
 वर्णिता शब्दः कुर्वन् । आग्नीवरसोमस्य स्तुतिः २ ॥ १ ॥

तनूनपात् पवमानः शृङ्गे शिशानो अर्षति । अन्तरिक्षेण रारजत् ॥ २ ॥
 तनुः नपात् । पवमानः । शृङ्गे इति । शिशानः । अर्षति । अन्तरिक्षेण । रारजत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अपां पौप्र सोमो भवति । अद्रयाऽसवे १ जायन्ते, ततः सोमो जायते । स शृङ्गे
 शीङ्गीकुर्वन् गच्छति अन्तरिक्षेण गच्छन् द्रोणकलशः प्रति । 'द्राभ्यां धाराभ्याम् आमायण'
 गच्छति' (तु मे ४, ६, ४) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

ईलेन्यः पवमानो रयिर्वि राजति वृमान् । मधोर्घाराभिरोजसा ॥ ३ ॥
 ईलेन्यः । पवमानः । रयिः । वि । राजति । वृमान् । मधोः । घाराभिः । ओजसा ॥ ३ ॥
 वेङ्कट० ईदृशः पवमानः दाया वि राजति दीप्तिमान् उदकस्य घाराभिः सह बलेन क्षरन् ॥ ३ ॥

वर्हिः प्राचीनमोजसा पवमानः स्तूणन् हरिः । देवेषु देव ईयते ॥ ४ ॥
 वर्हिः । प्राचीनम् । ओजसा । पवमानः । स्तूणन् । हरिः । देवेषु । देवः । ईयते ॥ ४ ॥

१. *मत्तम् मूको. २. २. गारित मूको. ३. स वि अ. ४. प्रियन् वि, प्रियन् अ.
 ५. *तिम् वि अ. ६. अन्नयोगो मूको. ७. रयाभ्यामद्रया मूको.

वेङ्कट० बहिः प्राचीनाग्रम् बलेन यज्ञे स्तृणन् हरितवर्णः^१ देवः पवमानः देवेषु गच्छति । स्तृणन् स्तारयन्^२ इति ॥ ४ ॥

उदतैर्जिहते बृहद् द्वारो देवीर्हिरण्ययीः । पर्वमानेन सुष्टुताः ॥ ५ ॥

उत् । आतैः^१ । जिहते । बृहत् । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । पर्वमानेन । सुऽस्तुताः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उद् गच्छन्ति दिग्भ्यः महतोभ्यः द्वारः देव्यः हिरण्यमयः पवमानेन सोमेन सह सुष्टुताः^२ ॥ ५ ॥

^३इति दृष्टाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वगः^४ ॥

सुशिल्ये बृहती मही पर्वमानो वृषण्यति । नक्तोपासा न दर्शते ॥ ६ ॥

सुशिल्ये इति सुऽशिल्ये । बृहती इति । मही इति । पर्वमानः । वृषण्यति । नक्तोपसा । न । दर्शते इति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शोभनरूपे परिवृष्टे^१ महस्यौ पवमानः कामयते नक्तोपसौ^२ सम्प्रति दर्शनीये ॥ ६ ॥

उभा देवा नृचक्षसा होतारा दैव्या हुवे । पर्वमान इन्द्रो वृषा ॥ ७ ॥

उभा । देवा । नृऽचक्षसा । होतारा । दैव्या । हुवे । पर्वमानः । इन्द्रः । वृषा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उभौ देवौ मनुष्याणां ब्रह्मरौ महम् हुवे दैव्यौ^१ होतारौ । पवमानः भवति यज्ञे वीसः सोमः वृषा । तत्र यागार्थं ह्वानम् इति ॥ ७ ॥

भारती पर्वमानस्य सरस्वतीर्ळा मही ।

इमं नो यज्ञमा गमन् तिस्रो देवीः सुस्पेशंसः ॥ ८ ॥

भारती । पर्वमानस्य । सरस्वती । इळा । मही ।

इमम् । नुः । यज्ञम् । आ । गमन् । तिस्रः । देवीः । सुऽस्पेशंसः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सोमस्य सम्बन्धिनम् अस्माकम् अमुम् यज्ञम् सुरूपाः तिस्रः देव्यः आ गच्छन्तु ॥ ८ ॥

त्वष्टारमग्रजां गोषां पुरोयत्नानमा हुवे ।

इन्द्रुरिन्द्रो वृषा हरिः पर्वमानः प्रजापतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टारम् । अग्रऽजाम् । गोषाम् । पुरऽयत्नानम् । आ । हुवे ।

इन्द्रुः । इन्द्रः । वृषा । हरिः । पर्वमानः । प्रजाऽपतिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वष्टारम् अग्नेजातम् गोपायितातम्^१ पुरोगत्यातम् आ हुवे । इन्द्रुः स्वामी बहिष्ता हरितवर्णः पवमानः भवति^२ प्रजानां^३ पालयिता ॥ ९ ॥

१. नास्ति मूको. २. भाष्यन् वि^१; तारयन् वि^२ अ^३. ३. दिङ्नाम (सु. निय १, ६). ४. 'ताम् वि^१ अ^२; 'ता वि^३. ५-७. नास्ति मूको. ६. 'बृहते वि^१. ७. 'वासा वि^२; जामी वि^३ अ^४. ८. 'दे' मूको. ९. यज्ञार्थं अ^१. १०. गोषां वि^२ अ^३. ११. भवति दीप्त सोमः वृषा तत्र वि^१ अ^२. १२. जानां वि^३ अ^४.

उ॒न॒स्पतिं॑ प॒र॒मान॒ म॒ध्वा॒ सम॑ङ्गि॒धु॒ धार॑या ।
स॒हस्र॑र॒क्षं ह॑रि॒तं आ॑र्ज॒मानं॑ हिर॒ण्य॑र॒मम् ॥ १० ॥

उ॒न॒स्पति॑म् । प॒र॒मान॒ । म॒ध्वा॒ । स॒म् । अ॒ङ्गि॒धु॒ । धा॑र॒या ।
स॒हस्र॑र॒क्षम् । ह॑रि॒तम् । आ॑र्ज॒मानम् । हि॒र॒ण्य॑र॒मम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० उ॒न॒स्पति॑म् दे॒वम् प॒र॒मान॑ । म॒धु॒ना 'स॒म् अ॒ङ्गि॒धु' धा॑रा॒म॒धेन॑ सहस्र॒शाल॑ ह॒रि॒तव॑र्णम्
आ॑र्ज॒मानम् हि॒र॒ण्य॑र॒मव॑र्णम् ॥ १० ॥

नि॒श्वे॒ दे॒वाः स्वा॑हा॒कृति॑ प॒र॒मान॒स्या ग॑त ।
वा॒युर्बृ॑ह॒स्पतिः॑ स्र॒ष्टोऽग्निरिन्द्रः॑ स॒जो॑र्ष॒सः ॥ ११ ॥

नि॒श्वे । दे॒वा । स्वा॑हा॒कृति॑म् । प॒र॒मान॒स्य । आ । ग॑त ।
वा॒यु । बृ॒ह॒स्पति॑ । स्र॒ष्टे । अ॒ग्नि । इन्द्र॑ । स॒जो॑र्ष॒म ॥ ११ ॥

वेङ्कट० दे॒ दे॒विश्व॑ दे॒वा । स्वा॑हा॒कृति॑म् सोम॒स्य आ॑ ग॒च्छत॑ वा॒य्वा॒द्य स॒हसा॑ ॥ ११ ॥

'इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदिको वर्गः' ॥

[६]

'काश्यपोऽमितो देवलो वा ऋषि । प॒र॒मान॑ सोमो दे॒वता॑ । गा॒यत्री छन्दः॑ ।

म॒न्द्रया॑ सोम॒ धार॑या वृषा॑ प॒रस्व॑ दे॒वयुः॑ । अ॒व्यो वार॑श्च॒स्मयुः॑ ॥ १ ॥

म॒न्द्रया॑ । सोम॑ । धा॒र॒या । वृ॒षा । प॒र॒स्व । दे॒व॒ऽयु । अ॒व्य । वा॒रे॒यु । अ॒स्म॒ऽयु ॥ १ ॥

वेङ्कट० म॒न्द्रया॑ सोम॑ । धा॒र॒या वृ॒षा स्व॑म् प॒रस्व॑ दे॒व॒काम॑ अ॒व्ये वा॒रे॒यु वृ॒षा॒पवि॑त्रे अ॒स्मार्क॑काम ॥ १ ॥

अ॒भि त्वं म॒धु म॒न्द्रमिन्द्र॑रिन्द्र॒ इति॑ क्ष॒र । अ॒भि वा॒जिनो॑ अ॒र्धतः॑ ॥ २ ॥

अ॒भि । त्वम् । म॒धुम् । म॒र्दम् । इन्द्रो॑ इति॑ । इन्द्र॑ । इति॑ । क्ष॒र । अ॒भि । वा॒जिन॑ । अ॒र्धतः॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अ॒भि क्ष॒र त्वं म॒र्ददे॒तुर् म॒र्दम् इन्द्रो॑ । स्व॒म् इन्द्र॑ पा॒ता इति॑ ह॒त्वा । अ॒भि क्ष॒र च
व॒द्धवतः॑ अ॒ध्वान् अ॒स्मभ्य॑म् ॥ २ ॥

अ॒भि त्वं पु॒र्य म॒र्द सु॒वानो॑ अ॒र्ध प॒त्रि॒ आ । अ॒भि गा॒र्ज॒मुत॑ श्र॒वः ॥ ३ ॥

अ॒भि । त्वम् । पु॒र्यम् । म॒र्दम् । सु॒वान॑ । अ॒र्ध । प॒त्रि॒ । आ । अ॒भि । गा॒र्ज॒म् । उ॒त । श्र॒वः ॥ ३ ॥

१ सप्तदश वि० अ०. २ साप० वि० अ०, वार० वि०. ३. 'व वि० अ०. ४. नास्ति मूको.
५. 'म' मूको. ६. 'म' नास्ति मूको. ७. रश्च वि०. ८. 'क' वि०. ९. 'व' वि० अ०.

वेङ्कट० पूर्व्यम्^१ प्रक्षम्^२ अभि अर्पं तम् मदम्^३ सूयमाण.^४ पवित्रे । अभि अर्पं बलम्
अपि च क्षत्तम् ॥ ३ ॥

अनुं द्रप्सासु इन्द्रं^५ आपो न प्रवत्तसरन् । पुनाना इन्द्रं^६माशत ॥ ४ ॥

अनुं । द्रप्सासः । इन्द्रवः । आपः । न । प्रवत्ता । असुरन् । पुनानाः । इन्द्रम् । आशत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्रुतगतयः^७ इन्द्रवः आपः इव प्रवणेन अनुगच्छन्ति । पुनानाः इन्द्रम् व्याप्नुवन्तु ॥ ४ ॥

यमर्त्यमिष वाजिनं मृजन्ति योर्पणो दशं । वने क्रीळन्तमर्त्यविम् ॥ ५ ॥

यम् । अर्त्यम्^८ इष । वाजिनम् । मृजन्ति । 'योर्पणः' । दशं । वने । क्रीळन्तम् । अर्तिऽअविम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् अश्वम् इष यत्नम् परिचरन्ति अहंगुलयः दश वने क्रीडन्तम् अतिदशापविशम्^९ ॥ ५ ॥

‘इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः’ ॥

तं गोभिर्हृषणं रसं मदाय देववीतये । सुतं भराय सं सृज ॥ ६ ॥

तम् । गोभिः । हृषणम् । रसम् । मदाय । देववीतये । सुतम् । भराय । सम् । सृज ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् गोविकारैः वर्षितारं देवम् रसम् देवानाम् मदाय पानाय च सुतम् सम् सृज
सह्यमाय ॥ ६ ॥

देवो देवाय धारयेन्द्राय पवते सुतः । पयो यदस्य पीपयत् ॥ ७ ॥

देवः । देवार्यं । धारया । इन्द्राय । पवते । सुतः । पयः । यत् । अस्य । पीपयत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० देवः^{१०} देवाय धारया इन्द्राय पवते अभिपुतः, यत् अस्व सोमस्य इन्द्रम्^{११} पयः आप्ता-
पितवत्^{१२} ॥ ७ ॥

आत्मा यज्ञस्य रक्षां सुव्राणः पवते सुतः । प्रत्नं नि पाति काव्यम् ॥ ८ ॥

आत्मा । यज्ञस्य । रक्षां । सुव्राणः । पवते । सुतः । प्रत्नम् । नि । पाति । काव्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य अन्त्य^{१३} आत्मभूतः वेगेन कामान् प्रेरयन् पवते अभिपुतः^{१४} सोमः^{१५} । प्रथम् च
आत्मनः कवित्वम् अभिरक्षति ॥ ८ ॥

एवा पुनान इन्द्रयुर्मदं मदिष्ठ वीतये । गुहां चिदधिपे गिरः ॥ ९ ॥

१. 'र्वम् वि' अ. २. नास्ति सूको. ३. मदम् प्रत्यम् सूको. ४. 'न वि' अ.; 'नं वि'.

५. 'तनयः वि' अ. ६-८. तु. श्र ९, १, ७. ७. 'वित्रे वि'. ८-८. नास्ति सूको. ९. 'वा वि'.

१०. 'न्द्र वि' अ.; 'न्द्रः वि'. ११. 'तयान् वि'; 'तयान् अ' वि'. १२. अवि वि'. १३. 'पुनानः

वि'. १४. 'म वि' अ.

एव । पुनान । इन्द्रऽगु । मदम् । मद्विष्ठ । वीतये । गुहा । चित् । दधिषे । गिरं ॥ ९ ॥
 वेङ्कट० एव क्षरन् इन्द्रकाम मदम् मद्विष्ठ । पानाय गुहायां च करोषि शब्दान् अभि-
 एववेलायाम् उपरयेषु ॥ ९ ॥

“इति षष्ठादके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः” ॥

[७]

“काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । एवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः” ।

असृग्रमिन्दवः पथा धर्मन्तृतस्य सुश्रियः । विद्वाना अस्य योजनम् ॥ १ ॥

असृग्रम् । इन्दव । पथा । धर्मन् । ऋतस्य । सुश्रिय । विद्वाना । अस्य । योजनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नवमेऽहनि बह्विष्यमानम् । सृज्यन्ते^१ सोमा हविर्धानात् पथा कर्मणि यज्ञस्य शोभनप्रयणा
 जानन्त अस्य इन्द्रस्य योजनम् इति ॥ १ ॥

प्र धारा मध्वो अग्नियो महीरपो वि गाहते । हविर्हृदिषु नन्दः ॥ २ ॥

‘प्र । धारा । मध्व । अग्निय । मही । अप । रि । गाहते’ । हवि । हृदिषु । व द्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० (१) प्र पतन्ति^२ धारा सोमस्य मुखा^(३) । महान्वि उदकानि^४ वसतीवरी “वि गाहते” हवि सोम
 हविषा मध्वे व-य ॥ २ ॥

प्र युजो वाचो अग्नियो वृषां चक्रद्वने । सप्तभि सृत्यो अन्ध्वरः ॥ ३ ॥

प्र । युज । वाच । अग्निय । वृषा । अ । चक्रद्वत् । वने । सप्त । अभि । सृत्य । अन्ध्वर ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ॥ करोति युक्तं वाच मुख्य । तदवाह—यथा सोम अव मन्दति^५ उदके यज्ञगृह
 मति सत्यं दिसागन्ति ॥ ३ ॥

यदि यत् काव्या कृतिर्नृम्णा वसानो अर्पति । सर्वाजी सिंघामति ॥ ४ ॥

रि । यत् । काव्या । कृति । नृम्णा । वसान । अर्पति । स्वे । वाजी । सिंघामति ॥ ४ ॥

ङ्कट० परि गच्छति यदा काव्यानि ववि स्नेहृणः धनानि आच्छादयन्^६, तदानीं स्वर्गे^७ वाजी
 सम्भननुमिच्छति ॥ ४ ॥

परमानो अभि स्पृष्टो विशो राजेय सदिति । यदीमृगन्ति रेधसः ॥ ५ ॥

१ १७२ विं अ^१ २ ऋषि विं अ^२ ३ “मिदुने” विं अ^३ ४ ४. नास्ति युक्तो ५ “ते
 [६] १६ तु अ^४ ०, १८, ३, १९, २, ३, ६ ७ “तय” विं अ^५ ८ “नि सिंघादने मुखो ९ वन्दन
 को. १० “४ विं अ^६, विना रिं. ११ “गैम विं अ^७; नास्ति विं.

परमान । अभि । स्पर्ध । मिश्र । राजाऽहम् । सीदति । यत् । ईम् । ऋष्वन्ति । वेधसः ॥५॥

वेङ्कट० पवमान अभि नि सीदति स्पर्धमानान् शत्रून्, यथा राजा मनुष्यान् अभिनिपीदति, यदा एन प्रेरयन्ति कर्तार कर्मणाम् ॥ ५ ॥

‘इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः’ ।

अवो वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु सीदति । रेभो वनुष्यते मृती ॥ ६ ॥

अव्य । वारे । परि । प्रिय । हरि । वनेषु । सीदति । रेभ । वनुष्यते । मृती ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अवो वारे परि नि सीदति प्रिय हरित्वर्ग उदकेषु सम्पृक्त । शब्द कुर्वन् स्तुर्या सेव्यते ॥ ६ ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति । रणा यो अस्य धर्मभिः ॥ ७ ॥

स । वायुम् । इन्द्रम् । अश्विना । साकम् । मदेन । गच्छति । रण । य । अस्य । धर्मऽभि ॥७॥

वेङ्कट० स वाय्वादीन् सह मदेन गच्छति, यः यजमान अस्य सोमस्य कर्मभि रमते ॥ ७ ॥

आ मित्रारहणा भगं मघ्नः परन्त ऊर्मयः । विद्वाना अस्य शकर्मभिः ॥ ८ ॥

आ । मित्रारहणा । भगम् । मघ्नः । पवन्ते । ऊर्मयः । विद्वाना । अस्य । शकर्मऽभि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मित्रादीन् प्रति मघ्न ऊर्मय आ पवन्ते । अस्य सोमस्य एन सोमं जानन्त जना सुखे सङ्गच्छन्ते ॥ ८ ॥

अस्मभ्यं रोदसी रयि मध्वो वाजस्य सातये । श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अस्मभ्यम् । रोदसी इति । रयिम् । मघ्नः । वाजस्य । सातये । श्रवः । वसूनि । सम् । जितम् ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् हे दावाऽश्विन्वौ धनम् मादधितु अश्वस्य सोमात्मकस्य एताभ्या भग्न धनानि च तम् जयतम् इति ॥ ९ ॥

‘इति षष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्गः’ ॥

[८]

‘वाश्यपोऽसितो देवलो वा अग्नि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् । वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

पुते । सोमा । अग्नि । प्रियम् । इन्द्रस्य । कामम् । अश्वरन् । वर्धन्त । अस्य । वीर्यम् ॥ १ ॥

षेड्ढट० एते सोमा अग्नि अश्वरन् प्रियम् इन्द्रस्य कामम् वर्धन्त अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

पुनानासंश्चमूपटो गच्छन्तां वायुमग्निना । ते नो धान्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

पुनानास । चमूस्तद । गच्छन्त । वायुम् । अग्निना । ते । न । धान्तु । सुवीर्यम् ॥ २ ॥

षेड्ढट० अभिपूयमाणा चमसेषु सीदन्त गच्छन्तः वायुम् अग्निना च ते न यच्छन्तु सुवीर्यम् ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । पुनान । हार्दि । चोदय । ऋतस्य । योनिम् । आसदम् ॥ ३ ॥

षेड्ढट० इन्द्रस्य सोम ! सहाधनाय अभिपूयमाण अभिरपितम् चोदय, यज्ञस्य स्थानं यथा इन्द्र आसीदति ॥ ३ ॥

मृजन्ति त्वा दश क्षिपों हिन्वन्ति सप्त धातपः । अनु विप्रा अमादिपुः ॥ ४ ॥

मृजन्ति । त्वा । दश । क्षिपे । हिन्वन्ति । सप्त । धातप । अनु । विप्रा । अमादिपु ॥ ४ ॥

षेड्ढट० मृजन्ति त्वाम् दश अङ्गुलश्च । मृजयन्ति त्वाम् सप्त होत्रा । त्वा मेधाविन अनु मादयन्ति ॥ ४ ॥

देवेभ्यस्त्वामदाय कं सृजानमति मेध्यः । सं गोभिर्वासयामसि ॥ ५ ॥

देवेभ्य । त्वा । मदाय । कम् । सृजानम् । अति । मेध्य । सम । गोभि । वासयामसि ॥ ५ ॥

षेड्ढट० देवानाम् मदाय त्वाम् अवेक्षोमानि 'कम् उदक (तु निघ १, १२) च' अति सृजानम् सम वासयाम गम्ये ॥ ५ ॥

इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

पुनानः कुलश्रेष्ठा वस्त्राण्यरूपो हरिः । परि गव्यान्वव्यत ॥ ६ ॥

पुनान । कुलश्रेष्ठ । आ । वस्त्राणि । अरूप । हरि । परि । गव्यानि । अव्यत ॥ ६ ॥

षेड्ढट० पूयमान कलशेषु निधिव्यमान वस्त्राणि आरोचमान हरितवर्ण परि आच्छादयति गव्यानि दध्यादीनि मिश्रणाणि । तानि अस्व वाससीव इति ॥ ६ ॥

मुधोत आ परस्व नो जहि विद्या अप द्विषः । इन्दो सखायमा त्रिश ॥ ७ ॥

मधोर्न । आ । प॒रस्व । न । ज॒हि । मि॒था । अ॒र्प । द्वि॒र्प । इन्द्रो॑ इति । सखा॑यम् । आ । वि॒श ॥ ७ ॥
 घेङ्कट० धनवतः अस्मान् प्रति आ पवत् । अप जहि विश्वान् द्वेष्टुन् । इन्द्रो॑ सखायम् इन्द्रम्
 आ विश ॥ ७ ॥

वृ॒ष्टिं दि॒वः प॒रिं स॒त्र द्यु॒म्नं पृथि॒व्या अ॒र्धि । स॒हो नः सोम॑ पृ॒त्सु धाः ॥ ८ ॥
 पृ॒ष्टिम् । दि॒व । प॒रिं । स॒त्र । द्यु॒म्नम् । पृथि॒व्या । अ॒र्धि । स॒ह । न । सोम॑ । पृ॒त्सु । धा ॥ ८ ॥
 घेङ्कट० पृष्टिम् सुलोकात् परि सत्र, अन्नं च पृथिव्या उत्थापय । वरम् अस्माकम् 'हे सोम'।
 सङ्ग्रामेषु धेहि' ॥ ८ ॥

नृ॒चक्ष॑सं त्वा व॒यमिन्द्र॑पीतं स्व॒र्विद॑म् । भ॒क्षीम॑हि प्र॒जामि॑र्यम् ॥ ९ ॥
 नृ॒चक्ष॑सम् । त्वा । व॒यम् । इन्द्र॑पीतम् । स्व॒र्विद॑म् । भ॒क्षीम॑हि । प्र॒जाम् । इ॒र्यम् ॥ ९ ॥
 घेङ्कट० वृणा व्रधारम् त्वा वयम् इन्द्रपीतम् सर्वज्ञम् पिबन्त भवेम प्रजाम अन्नं च ॥ ९ ॥
 'इति पष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः' ॥

[९]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

प॒रिं प्रि॒या दि॒वः क॒विर्व॑यांसि नृ॒प्योर्हि॑तः । सु॒वानो॑ या॒ति क॒रि॒कृतुः ॥ १ ॥
 प॒रि । प्रि॒या । दि॒व । क॒वि । र्वा॒सि । नृ॒प्यो । हि॒त । सु॒वान । या॒ति । क॒रि॒कृतु ॥ १ ॥
 घेङ्कट० चतुर्थेऽहनि आर्भवे । परि याति प्रियाणि लोकेष्व कवि वयांसि इति प्राण्य भाह ।
 'येना अतिथय पर्वतानां वयुभ' (तैत्ति ३, ७, १, १) इति मन्त्र । अग्निपर्वणपरिकयो. निहित ।
 अभिपूयमाण क्रान्तप्रज्ञ ॥ १ ॥

प्र॒प्र क्ष॑याय प॒र्यसे॑ जना॑य जुष्टो॑ अ॒द्रुहे॑ । वी॒त्यर्प॑ च॒नि॒ष्ठया ॥ २ ॥
 प्र॒प्र । क्ष॑याय । प॒र्यसे॑ । जना॑य । जुष्टो॑ । अ॒द्रुहे॑ । वी॒ती । अ॒र्प । च॒नि॒ष्ठया ॥ २ ॥
 घेङ्कट० प्र अर्प तव विश्वसृताय अत्यन्त स्तोत्रे जनाय पर्याप्त अद्रोग्रे भक्षणाय अन्नरत्नमवा
 धारया ॥ २ ॥

स सुनु॑र्मातरा शुचि॑र्जातो जा॒ते अ॑रोचयत् । म॒हान् म॒ही र्कृ॑तावृ॒धा ॥ ३ ॥

स । सुनु । मातरा । शुचि । जात । जाते इति । अरोचयत् । महान् । मही इति । श्रुतऽऽवृथा । ३ ॥

वेङ्कट० 'स पुत्र' आत्मनो मातरो चावावृथ्यौ शुचि जात' जाते' जनविश्वौ रोचयति महान् महत्यौ यज्ञस्य वर्धयिष्वौ ॥ ३ ॥

स सप्त धीतिमिहितो नद्यो अजिन्वदद्रुहः । या एकमासि चावृधुः ॥ ४ ॥

स । सप्त । धीतिभिः । हित । नद्य । अजिन्वत् । अद्रुहः । या । एकमा । अति । अवृधु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स सप्त नदी द्रोहवर्जिता अद्गुलीभि हित प्रीणयति, या 'एनम् एवम्' अक्षीणम् वर्धयन्ति ॥ ४ ॥

ता अभि सन्तमस्तृतं महे युगानमा दधुः । इन्दुमिन्द्र तव व्रते ॥ ५ ॥

ता । अभि । सन्तम् । अस्तृतम् । महे । युगानम् । आ । दधु । इन्दुम् । इन्द्र । तव । व्रते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अद्गुत्य अभि आ दधु सन्तम् अहिंसितम् महते कर्मणे युवानम् सोमं हे इन्द्र । तव कर्मणि ॥ ५ ॥

‘इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः’ ॥

अभि वह्निरमर्त्यः सप्त पश्यति वार्वहिः । क्रिदिदेवीरर्तपयत् ॥ ६ ॥

अभि । वह्नि । अमर्त्य । सप्त । पश्यति । वार्वहि । क्रिदि । देवी । अर्तपयत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अभि पश्यति बोधा अमर्त्य. सप्त नदी अरयर्थ बोधा । 'सोऽयम् क्रिदि' कृप' (तु निघ ३, २३) देवी नदी तर्पयति ॥ ६ ॥

अवा कल्पेषु नः पुमस्तमांसि सोम योष्या । तानि पुनान जह्वनः ॥ ७ ॥

अवा । कल्पेषु । न । पुम । तमांसि । सोम । योष्या । तानि । पुनान । जह्वन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् कल्पनीयेषु अहस्तु हे पुम । तमांसि सोम । य स्वं योषनीयानि युध्यति, रक्षसि तानि पुनान । विनाशय ॥ ७ ॥

नू नव्यसे नवीयसे सूक्ताय साधया पथः । प्रत्नद्रोचया रुचः ॥ ८ ॥

नु । नव्यसे । नवीयसे । सूक्ताय । साधय । पथ । प्रत्नद्रवत् । रोचय । रुच ॥ ८ ॥

१-१ सुपुत्र वि' अ'. २ 'वी वि'. ३ 'त वि' अ'. ४. तु निघ २, ५. ५. ५ नदी मव' वि' अ'. ६-६. एकमेनम् वि'. ७ 'मा' मूको ८ ८. नास्ति मूको. ९ बोद्धा वि'. १०-१० सेव' शो अ'. ११. नास्ति वि', 'पा अ'.

वेङ्कट० क्षिप्रं नव्याय स्तुत्याय सस्माकम् सूक्ताय अभिगच्छ मार्गान्^१ । प्रनवन् यथापुरम् रोचय
स्वा दीप्तिः^२ ॥ ८ ॥

पर्वमान् महि श्रवो गामश्चै रासि वीरवत् । सर्ना मेधां सना स्वः ॥ ९ ॥

पर्वमान । महि । श्रवः । गाम् । अश्वम् । रासि । वीरवत् । सर्न । मेधाम् । सर्न । स्वर्ति रिति स्वः ॥

वेङ्कट० पर्वमान । महन् अश्वम् पुत्रयुक्तम् गाम् अश्वम् प्रयच्छसि, स त्वं प्रयच्छ मेधाम्^३, प्रयच्छ
सर्वम् इति ॥ ९ ॥

‘इति पञ्चाष्टके सप्तमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः’ ॥

[१०]

‘काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

प्र स्वा॒नासो रथा इ॒वा॒र्वन्तो न श्र॑व॒स्यर्वः । सोमा॑सो रा॒ये अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

प्र । स्वा॒नासः । रथाःऽइव । अ॒र्वन्तः । न । श्र॑व॒स्यर्वः । सोमा॑सः । रा॒ये । अ॒क्रमुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तमे अहनि बहिष्पवमाने । ‘प्र अक्रमुः’ स्वनन्तः रथाः इव अधाः इव च शत्रुभ्यः
अस्त्रमिच्छन्तः सोमाः यजमानानां धनाय ॥ १ ॥

हि॒न्वा॒नासो रथा इ॒व द॒धन्वि॒रे ग॒र्भस्त॒पोः । भ॒रासः क्वा॒रिणा॑मिव ॥ २ ॥

हि॒न्वा॒नासः । रथाःऽइव । द॒धन्वि॒रे । ग॒र्भस्त॒पोः^१ । भ॒रासः । क्वा॒रिणा॑म॒इव ॥ २ ॥

वेङ्कट० गच्छन्तः^२ रथाः इव क्षीप्रं बाह्वोः क्षिपन्ते^३ भाराः इव भारवादानाम् हस्तपोः ॥ २ ॥

राजा॑नो न प्र॒शस्ति॑भिः सोमा॑सो गोभि॑रञ्जते । य॒ज्ञो न स॒प्त धा॒तुभिः ॥ ३ ॥

राजा॑नः । न । प्र॒शस्ति॑भिः । सोमा॑सः । गोभिः । अ॒ञ्जते । य॒ज्ञः । न । स॒प्त । धा॒तुभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० राजानः इव प्रदाताभिः स्तुतिगतिभिः सोमाः गोभिः अञ्जन्ते, यज्ञ इव च सप्तभिः
धातुभिः^४ ॥ ३ ॥

परि॑ सु॒वानास इन्द्र॑वो मदा॒य ब॒र्हणा॑ गिरा । सु॒ता अ॒र्पन्ति॑ धार॒या ॥ ४ ॥

परि॑ । सु॒वानासः । इन्द्र॑वः । मदा॒य । ब॒र्हणा॑ । गिरा । सु॒ताः । अ॒र्पन्ति॑ । धार॒या ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परितः गच्छन्ति अभिपूयमाणाः इन्द्रवः मदाय महत्या गिरा अभिपुताः धारया ॥ ४ ॥

१. ‘गोत् वि’ अ०. २. ‘ध्विम् वि’; ‘रिः वि’; ‘रि अ०. ३. ‘मेधा मेधा वि’ अ०.

४-४. नास्ति मूलो. ५-५. प्रथम वि’ अ०; शक्रम् वि’. ६. बाहुनाम (गु. निघ २, ४). ७. नय’

वि’ अ०. ८. ‘यते वि’ अ०. ९. होयामि. वि’.

आपा॒नासो॑ त्रिव॒स्वतो॑ ज॒नन्त॑ उ॒पसो॑ भ॒र्गम् । स॒रा अ॒ण्वं त्रि॑ त॒न्यते ॥ ५ ॥

आ॒पा॒ना॒स । त्रि॒व॒स्व॒त । ज॒न॒न्त । उ॒प॒स । भ॒र्गम् । म॒र्त । अ॒ण्वम् । त्रि॒ । त॒न्य॒ते ॥ ५ ॥

पेङ्कट० आपानमृता इन्द्रस्य जनयन्त उपस सोमाम् सरन्त सोमा शब्दम् पुरन्ति ॥ ५ ॥

‘इति पष्ठाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशतो वर्गः’ ॥

अ॒प॒ द्वा॒रा म॒तीनां॑ प्र॒त्ता ऋ॑ष्णन्ति क॒ारवः॑ । वृ॒ष्णो ह॑र॒स आ॒ययः॑ ॥ ६ ॥

अ॒प । द्वा॒रा । म॒तीनाम् । प्र॒त्ता । ऋ॒ष्ण॒न्ति । क॒ार॒व । वृ॒ष्ण । ह॑र॒मे । आ॒य॒य ॥ ६ ॥

पेङ्कट० विवृण्वन्ति यज्ञस्य द्वाराणि स्तुतीनाम् कर्तार ऋषिबज प्रया सोमस्य आहर्तार^(१) मनुष्या ॥ ६ ॥

स॒मीची॑नास॒ आस॑ते हो॒तारः॑ स॒प्तजा॑म॒यः । प॒दमे॑क॒स्य पि॑प्र॒तः ॥ ७ ॥

स॒मऽ॒ची॒ना॒स । आ॒स॒ते । हो॒तार । स॒प्त॒जा॒म॒य । प॒दम् । ए॒क॒स्य । पि॑प्र॒त ॥ ७ ॥

पेङ्कट० समीचीना उपविशन्ति होतार सप्तजामिसदृशा स्थानम् एकस्य^१ सोमस्य^२ पूरयन्त । होतार^३ होतका ॥ ७ ॥

ना॒भा नाभिं॑ न॒ आ द॑दे चक्षु॒श्चित् सूर्ये॑ स॒चा । कु॒रे॒रप॑त्य॒मा दु॑हे ॥ ८ ॥

ना॒भो । नाभिम् । न॒ । आ । द॑दे । चक्षु॑ । चि॒त् । सू॒र्ये । स॒चा । कु॒रे । अ॒प॑त्य॒मा । आ । दु॑हे ॥

पेङ्कट० अस्माकम्^२ नाभिम् सोम नाभौ अहम् आ ददे । चक्षु अस्माकम् सूर्ये सन्नत भवति पीतसोमानाम् । कवे^१ सोमस्य अपरयम् अक्षुम् आ^३ दुहे ॥ ८ ॥

अ॒भि प्रि॒या दि॒वस्प॑द॒म॒भ्यु॒भिर्गु॑हां ह॒तम् । सूरः॑ प॒श्यति॑ च॒क्षसा॑ ॥ ९ ॥

अ॒भि । प्रि॒या । दि॒व । प॒दम् । अ॒भ्यु॒भि । गु॒हा । ह॒तम् । सू॒र । प॒श्य॒ति । च॒क्ष॒सा ॥ ९ ॥

पेङ्कट० अभि पश्यति^१ दीप्तस्य आत्मन प्रियम् पदम् सोमम् अभ्युभि गुहायाम् निहितम् सुवीर्ये इन्द्र चक्षुषा^२ ॥ ९ ॥

‘इति पष्ठाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशतो वर्गः’ ॥

[११]

‘काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

उपा॒स्मै गा॒यता॑ नरुः प॒र्वमा॑नाये॒न्दवे॑ । अ॒भि दे॒वा इ॒यक्ष॑ते ॥ १ ॥

१ १ नास्ति मूको. २ होतार वि^३ ३ पतस्य वि^३ अ^३. ४ नास्ति मूको. = नास्ति वि^३ ६ तपे वि^३ अ^३ ७ ‘ति वि^३ अ^३. ८ ‘पो वि^३ अ^३, ‘य वि^३.

उप । अस्मै । गायत । नरः । परमानाय । इन्दवे । अभि । देवान् । इयक्षते ॥ १ ॥
 घेङ्कट० उप गायत अस्मै 'नरः' परमानाय' इन्दवे आभिमुख्येन देवान् यष्टुमिच्छते ॥ १ ॥

अभि ते मधुना पयोऽर्घ्यवाणो अशिश्रयुः । देवं देवाय देव्यु ॥ २ ॥

अभि । ते । मधुना । पर्य । अर्घ्यवाण । अशिश्रयु । देवम् । देवाय । देव्यु ॥ २ ॥
 घेङ्कट० 'अभि अशिश्रयु सव' रसम् मधुना गव्येन पयसा अर्घ्यवाण क्षयय देवतशीलम् इन्द्राय देवकामम् ॥ २ ॥

स नः परस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते । शं राज्ञन्नोर्पधीम्यः ॥ ३ ॥

स । न । परस्व । शम् । गवे । शम् । जनाय । शम् । अर्वते । शम् । राजन् । ओर्पधीम्य ॥ ३ ॥
 घेङ्कट० स अस्माक गवादिभ्य सुखम् पवस्व इति ॥ ३ ॥

वध्वे नु स्वर्तवसेऽरुणाय दिविस्पृशे । सोमाय गायमर्चत ॥ ४ ॥

वध्वे । नु । स्वर्तवसे । अरुणाय । दिविस्पृशे । सोमाय । गायम् । अर्चत ॥ ४ ॥
 घेङ्कट० वध्ववर्णाय क्षिप्रं स्ववलाय अरणवर्णाय दिवि स्पृशते सोमाय वाचम् उच्चारयत ॥ ४ ॥

हस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतं सोमं पुनीतन । मधावा धावता मधु ॥ ५ ॥

हस्तच्युतेभिः । अद्रिभिः । सुतम् । सोमम् । पुनीतन । मधौ । आ । धावत । मधु ॥ ५ ॥
 घेङ्कट० हस्तमच्युतै प्रावभि अभिपुठम् सोमम् पवित्रे पुनीतन । मधी सोमे प्रक्षिपत गव्यम् मधु ॥ ५ ॥

“इति पद्याष्टके सप्तमाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

नममेदुर्प सदित दधेदाभि श्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥ ६ ॥

नमसा । इत् । उर्प । सीदत । दध्ना । इत् । अभि । श्रीणीतन । इन्दुम् । इन्द्रे । दधातन ॥ ६ ॥
 घेङ्कट० नमसा एव सोमम् उव सीदत, दध्ना च अभि श्रीणीत । अय इन्दुम् इन्द्रे धत्त ॥ ६ ॥

अमित्रहा विचर्षणिः परस्व सोमं शं गवे । देवेभ्यो अनुक्रामकृत् ॥ ७ ॥

अमित्रहा । विचर्षणि । परस्व । सोम । शम् । गवे । देवेभ्य । अनुक्रामकृत् ॥ ७ ॥
 घेङ्कट० अमित्राणा हन्ता विद्रष्टा पवाव सोम । शम् गवे देवेभ्य 'अभितृपितस्य कतां ॥ ७ ॥

इन्द्राय सोमं पार्तये मदाय परि पिच्यसे । मनुश्चिन्मनसस्पतिः ॥ ८ ॥

इन्द्राय । सोम । पार्तये । मदाय । परि । पिच्यसे । मनुःऽचित् । मनसः । पतिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम । पानाय मदाय ॥ एवं परितः पात्रेषु शिच्यमे^१ मनसो ज्ञान मनसः पतिः^२ ॥ ८ ॥

पर्यमान सुवीर्यं रयिं सोमं रिरीहि नः । इन्द्रविन्द्रेण नो युजा ॥ ९ ॥

पर्यमान । सुवीर्यम् । रयिम् । सोम । रिरीहि । नः । इन्द्रो इति । इन्द्रेण । नः । युजा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पर्यमान । सुवीर्यम् रयिम् सोम । देहि असम्भयम् इन्द्रो ! त्वम् इन्द्रेण सहायेन ॥ ९ ॥

'इति पद्याष्टके सप्तमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः' ॥

[१२]

'काश्यपोऽस्तितो देवलो वा ऋषिः । पर्यमानः सोमो देवता । गापत्री छन्दाः' ।

सोमो असृग्मिन्दवः सुता क्रतस्य सार्दने । इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

सोमोः । असृग्मम् । इन्दवः । सुताः । क्रतस्य । सार्दने । इन्द्राय । मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'सोमो' 'असृग्मम्' जज्ञचे^१ जज्ञमेऽहनि बहिष्यवमानम्, उत्तरं च । सोमोः सृज्यन्ते^२ इन्द्रः सुताः^३ यज्ञस्य रुदने^४ इन्द्रार्थम् मधुमत्तमाः ॥ १ ॥

अभि विप्रो अनूपतु गावो वृत्सं न मातरः । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

अभि । विप्रो । अनूपतु । गावः । वृत्सम् । न । मातरः । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि द्रष्टव्यन्ति^१ मेधाविनः गावः इव वृत्सम् प्रति मातरः इन्द्रम् सोमस्य पानाय ॥ २ ॥

मदच्युतं क्षेति सार्दने सिन्धोरूर्मा विपथित् । सोमो गौरी अधि श्रितः ॥ ३ ॥

मदच्युत् । क्षेति । सार्दने । सिन्धोः । ऊर्मा । विपथित् । सोमः । गौरी इति । अधि । श्रितः ॥

वेङ्कट० मादकस्य रसस्य च्यावयिता निवसति स्थाने । तदेवाह — सिन्धोः ऊर्मौ^१ वसतीवरीषु^२ विपथित् सोमः गौर्याम् अधि श्रितः । गौरी इति माध्यमिकं वाचमाह (॥ निघ १, ११, ५, ५) ॥ ३ ॥

दिवो नामा विचक्ष्णोऽज्यो वारो महीयते । सोमो यः सुक्रतुः कृचिः ॥ ४ ॥

१. 'यते' मूको. २. 'तिग वि' अ'. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. असृग्मच वि^३; 'मनववच्वम् वि', 'मनवच्व व', ५. असृग्म वि^३ अ'; युजने वि^३. ६. घनाः वि^३ अ'. ७. सने वि^३ अ'. ८. शन्दाय वि^३. ९. 'मो वि' १०. 'री. वि'; 'री वि' अ'.

दित्र । नामा । विऽचक्षण । अन्य । वारे । महीयते । सोम । य । सुऽकृतु । कृवि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षस्य नाभिभूते विचक्षण अवे बाले पूज्यते पूजमान स्तूयते सोम, य सुप्रत्न^१
मात ॥ ४ ॥

यः सोमः कलशेषौ अन्तः पवित्र आर्हितः । तमिन्दुः पारि पस्वजे ॥ ५ ॥

य । सोम । कलशेष । आ । अ तरिति । पवित्रे । आऽर्हित । तम् । इन्दु । पारि । सुस्वजे ॥

वेङ्कट० य^२ सोम^३ क शेष आस्ते, य च पवित्रस्य अन्त आर्हित, तम्^४ स्वाशभूतम् इन्दु देव
अनुप्रविशति ॥ ५ ॥

^१इति पद्याष्टके सप्तमाध्याये अष्टात्रिंशो वर्गः ॥

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्यार्धिं विष्टपि । जिन्वन् कोशं मधुऽश्नुतम् ॥ ६ ॥

प्र । वाचम् । इन्दु । इष्यति । समुद्रस्य । अर्धि । विष्टपि । जिन्वन् । काशम् । मधुऽश्नुतम् ॥

वेङ्कट० प्रेरयति सोम वाचम् अन्तरिक्षस्य विष्टब्धे स्थाने ग्रीणयन् मेघम् मधुन प्यावकम्
इति ॥ ६ ॥

नित्यंस्तोत्रो वनस्पतिर्धीनामन्तः सर्वदुर्घः । हिन्वानो मानुषा युगा ॥ ७ ॥

नित्यंस्तोत्र । वनस्पति । धीनाम् । अ तरिति । सर्व दुर्घ । हिन्वान । मानुषा । युगा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सन्ततस्तोत्र वनानां पालयिता कर्मणाम् अत अमृतस्य दोग्धा ग्रीणयन्^१ मानुषाणि
अहानि^२ अहीनैकाहारकमिति^३ इति ॥ ७ ॥

अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्पति । निप्रस्य धारया कृविः ॥ ८ ॥

अभि । प्रिया । दिव । पदा । सोम । हिन्वान । अर्पति । निप्रस्य । धारया । कृवि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अभि अर्पति प्रियाणि स्थानानि अन्तरिक्षात् सोम प्रेषमाण मेघाविनः धारया क्रान्त ॥ ८ ॥

आ पवमान धारय रयिं सहस्रैरर्चसम् । अस्मे इन्दो स्वाभुर्गम् ॥ ९ ॥

आ । पवमान । धारय । रयिम् । सहस्रैरर्चसम् । अस्मे इति । इन्दो इति । सुऽआभुर्गम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ धारय पवमान। रयिम् बहुदीप्तिम् अस्मान् इन्दो। शोभनाऽऽभवनम् इति ॥ ९ ॥

‘इति पष्ठाष्टके सप्तमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्गः’ ॥

आत्मजो वेङ्कटो यस्य गोविन्दस्तदनन्तरम्’ ।

पष्ठस्य सप्तमाध्यायमिति ध्याययत् स भाषवः ॥

इति वेङ्कटभाष्यत्राचार्यविरचिते ऋक्संहितास्य, ख्याने पष्ठाष्टक सप्तमोऽध्यायः ॥

—१—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये पष्ठाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'सोमः पुनानो अर्पति' व्याचिर्यासति माधवः ।

अवसानेषु वक्तव्यम् आदितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

तत्रार्चामवसानानि^१ प्रायेणार्थानुरूपतः ।

अवस्येदन्तवस्तत्र द्विपदैकपदा ऋचः ॥ २ ॥

अर्धेऽध्यान्तरः^२ कश्चिद् वाक्यार्थः^३ पर्यवस्यति ।यद्वाप्युक्तु विशोषं^४ तं न विज्ञानमप्यपण्डिताः^५ ॥ ३ ॥पादयोर्मुखयोः^६ 'पङ्क्त्या पृकार्यः'^७ पर्यवस्यति ।

त्रिषु चान्यस्तत्तत्तासु द्वावुक्त्वा जीनयो वदेत् ॥ ४ ॥

यत्रान्यथावसानं^८ स्यात् तत्रार्थोऽपि च सादृशः ।पुरउष्णिधु^९ सर्वासु पादो मुख्यस्तथाविधः ॥ ५ ॥'भूरुद्राज्ञायार्धं शुक्षत द्विता'^{१०}'हर्तेरिव'^{११} तेऽवृकमस्तु सत्यम्^{१२} ।'तच्चतुर्द्विर्हितं शुक्रमुच्चरत्'^{१३}'ब्रह्मादिपेन्म अभिप्लवे अरारणुः'^{१४} ॥ ६ ॥

मध्येऽवसानं तु अतुल्यदासु

त्रिभिस्त्रिमहत्तरपरैः परैरां ।

एतं^{१५} संसंखिभिराद्यैः^{१६} पदैः स्यात्'अधीन्वव्र'^{१७} त्रिभिरवापरैश्च ॥ ७ ॥'इन्द्रो मदाय वायुधे'^{१८} 'नष्ट्रिं कर्मणा नशत्'^{१९} ।अवस्येत्^{२०} पादयोरत्र मुख्ययोः कविद्वयथा ॥ ८ ॥

१. 'अध्याय' वि' अ'; 'अर्धम' वि'. २. 'अर्धोऽध्याय' वि' अ'. ३. 'अर्धं सूको. ४-४. ता अपि न' वि' अ'. ५. पद' चैन्द्रम. ६-६. एकोऽर्थः चैन्द्रम. ७. 'अथवाप्य' वि' अ'. ८. पुर उष्णिधु च वि' अ'; पुन उष्णीषु वि'. ९-९. 'जावपु' (अपि अ') द्विपिना वि' अ'; अ ६, ४८, १३. १०. 'दिदरेरि' वि' अ'. ११. अ ६, ४८, १८. १२. अ ७, ६६, १६. १३. अ ८, ४८, १३. १४. एताः वि' अ'. १५. 'वे वि' अ'. १६. अ १०, ९३, १५. १७. अ १, ८१, १. १८. अ ८, ७०, ३. १९. अपत्येव वि' अ'.

‘नर्विदेवा मिनीममि’^१ त्रिषु पादेऽवस्थति ।
षट्पदायाश्च मध्ये स्याद् द्वयोर्वा पथं वस्थति^२ ॥ ९ ॥

‘त क्षुः पारं पश्ये’^३ ‘नृदि वा पा वृषयेत’^४ ।
निदर्शनमृषौ तत्र दर्शयामास शौनवः ॥ १० ॥

‘सुपुमा योतुर्द्विभिः’^५, ‘नृदि वा युज्यामहे’^६ ।
‘शो प्यस्यै पुरोरुथम्’^७ इति सप्तपदा इमाः ॥ ११ ॥

एषु मन्त्रेष्ववस्थन्ति द्वाभ्यां द्वाभ्यां ततः परम् ।
पादेषु त्रिष्ववस्थानं चतुर्णामि^८ च कुर्वते ॥ १२ ॥

अथ्यस्यां छान्दसा विप्रा ‘नृदि वा युज्यामहे’^९ ।
द्वयोः पष्ठसु वाऽवस्थेत्^{१०} सा ‘शो प्यस्यै पुरोरुथम्’^{११} ॥ १३ ॥

‘त हि शर्थो न भार्हतम्’^{१२} त्रिषु पूर्वमवस्थति ।
ह्यायुक्त्वा श्रीनयो मूयाद् जहौ पादा भवन्ति ते ॥ १४ ॥

पादे पादे सप्तम्यन्ते प्रायेणार्था ज्ञानाग्नराः ।
विशेषेऽक्षरतः पादः ‘इमे मे वरुण धुधि’^{१३} ॥ १५ ॥

‘धुधीर्मे हव’^{१४} वरुण पादे मुखे ‘सप्तम्वय ।
हवमिरमस्य’^{१५} पादान्तः धुधीस्यन्तेति शौमकः ॥ १६ ॥

अग्निमीहे^{१६} पुरोहिंस यज्ञस्यैरथ्यसंस्थितिः ।
यदा लदोदाहरणं तत्रेदं च प्रदर्शयेत् ॥ १७ ॥

यदि यज्ञस्य देवोऽग्निरिति तत्रार्थ इत्यते ।

प्रतिपादनार्थमेवात् तदा^{१७} नैषा निदर्शनम् ॥ १८ ॥

१. ऋ १०, १३४, ७. २. ‘वस्थितिः वि’ अ; ‘वस्थितः वि’.
३. ऋ ८, ४१, ३. ४. ऋ ८, ४७, १५. ५. ऋ १, १३७, १. ६. ऋ ८, ४०, २. ७. ऋ १०, १३३, १. ८. छु वि’ अ. ९. ‘तं वि’ अ. १०. पापस्य वि’ अ; चापस्य वि’.
११. ऋ १, १२७, ६. १२. ऋ १, २५, १९. १३-१४. धुधीर्मे वि’ अ; धुधिमह वि’.
१५-१६. ‘यमयम्’ यमव वि’ अ, ‘यदवम् वि’.
१७. तथा वि’.

‘अथाप्यर्थं. स्वभावेन’ न^१ पादेषु व्यवस्थिति ।

‘श्रुतेन’ मिश्रवरुणौ^१ विद्यात् तत्र निदर्शनम् ॥ १९ ॥

सम्योपनाद्युदात्तत्वम्^२ इह प्राप्त न दृश्यते ।

क्रतावृषपदे^३ तस्माद् अविराम प्रतीयते ॥ २० ॥

इदमग्रावगन्तव्यम् अवधानविजित ।

यावन्ति^४ शक्तुषाद् वषतुम् अप्राणक्षेत्र^५ मानवः ॥ २१ ॥

तावद्भिरक्षरैरर्थः प्रायेण प्रतिपाद्यते ।

गायत्र्यादिजगत्यन्तम् अप्राणन्नेव^६ भापते ॥ २२ ॥

‘अथाप्यतिजगत्यादिम् उच्चारयति’ मानव ।

अप्रधानपरोऽप्राणन्^७ सप्तक चतुरत्तरम् ॥ २३ ॥

महता प्रणिधानेन यत्नेन महताऽपि च ।

‘उत्तम सप्तक प्राङ्मुररुह्यन्तमिति स्थिति’^८ ॥ २४ ॥

लौकिकार्थस्वभावेन सप्तकानां यथाक्रमम् ।

वेदे भूषान् प्रयोगोऽभूद् अतोऽथास्पतरोऽपि च ॥ २५ ॥

इतिष्टन्दस्तु वक्तव्यम् अप्यायादियु दर्शितम् ।

अस्माभिरष्टके षष्ठे ज्ञानक्षेत्रद् विमुच्यते ॥ २६ ॥ इति^९ ॥

[१३]

‘काश्यपोऽमितो दवक्षो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गावत्री क्षुद्’^{१०} ।

सोमः पुनानो अर्पति सहस्रधारो अर्त्ययिः । वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १ ॥

सोम । पुनान । अर्पति । सहस्रधार । अर्तिऽअवि । वायो । इन्द्रस्य । निऽकृतम् ॥ १ ॥

येङ्कट० अस्ति^{११} । सोम^{१२} । सोम^{१३} पुनान गच्छति सहस्रधाऽ दशापवित्रमतिगच्छत्^{१४}

वायो इन्द्रस्य च पानाय संस्कृत पात्रम् ॥ १ ॥

११. ‘यस्व’ वि^{११} अ^१ २. नास्ति मूलो. ३. ऋ १, २, ८. ४. ‘वाष’ वि^{१२} अ^१, ‘वाष’ वि^{१३}. ५. ‘ये प’ वि^{१४} ६. पापं तु वि^{१५} अ^१, नास्ति वि^{१६}. ७. ‘य देव वि^{१७} अ^१. ८-८. अथा जगं वि^{१८} अथा ‘जग’ ‘जग’ ‘वा’ अ^१ ९. अवसानपरोऽप्राणान् वि^{१९} अ^१. १०-१० नास्ति वि^{२०}. ११ नास्ति वि^{२१}, एति कारिका अ^१ १२-१२. नास्ति मूलो. १३. ‘तय वि^{२२}. १४. ‘म मूलो. १५ नास्ति वि^{२३}. १६. ‘मविः’ इति वि^{२४} अ^१, ‘मविः’ इति वि^{२५}.

परमानमस्यत्रो विप्रमभि प्र गायत । सुस्त्राणं देववीतये ॥ २ ॥

परमानम् । अवस्यत् । विप्रम् । अभि । प्र । गायत । सुस्त्रानम् । देववीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० पवमानम् हे रक्षणकामा ११ मेधाविनम् अभि 'प्र गायत' अभिपूयमाणम् देवपानाम् ॥ २ ॥

परन्ते राजमातये सोमाः सहस्रपाजसः । गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

परन्ते । राजेऽसातये । सोमा । सहस्रं पाजस । गृणाना । देववीतये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'क्षरन्ति अक्षलाभाय' गामा १ बहुबला स्वयमाना यज्ञार्थम् ॥ ३ ॥

उत नो राजमातये पर्वस्व बृहतीरिपः । द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

उत । न । राजेऽसातये । पर्वस्व । बृहती । इपे । द्युमत् । इन्द्रो इति । सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् अक्षलाभाय पर्वस्व ११ महती १२ इष धारा दीक्षितम् इन्द्रा । सुवीर्यम् च ।
अपि वा आयुध १ वाजसाति ॥ ४ ॥

ते नः सहस्रिणं रुधि पर्वन्तामा सुवीर्यम् । सुत्राना देवास इन्दवः ॥ ५ ॥

ते । न । सहस्रिणम् । रुधिम् । पर्वन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुत्राना । देवास । इन्दव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ते न १ सहस्रसहस्रम् धनम् आ पर्वन्ताम् सुवीर्यम् च अभिपूयमाणा १ देवा इन्दव ॥ ५ ॥
१० इति षष्ठादके अष्टमाध्याये प्रथमो वारः ॥

अत्या हिपाना न हेतुभिरसृग्रं वाजसातये । वि वारुमव्यमाशवः ॥ ६ ॥

अत्या । हिपाना । न । हेतुऽभि । असृग्रम् । वाजसातये । वि । वारम् । अव्यम् । आशवः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथा प्रेषमाणा इव धेरकै वि अतिपुण्यन्ते १ पवित्रम् युदाय सोमा ॥ ६ ॥

वाश्रा अर्धन्तिन्द्वोऽभि वत्सं न धेनवः । दधन्विरे गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

वाश्रा । अर्धन्ति । इन्दव । अभि । वत्सम् । न । धेनवः । दधन्विरे । गर्भस्त्योः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० शरदादिणि गच्छन्ति इन्दव ११ वत्सम् इव धेनव १२ धियन्ते च बाह्वे ॥ ७ ॥

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पवमान कर्निकदत् । विश्वा अप दिषो जहि ॥ ८ ॥

जुष्ट । इन्द्राय । मत्सर । पवमान । कर्निकदत् । विश्वा । अप । दिषो । जहि ॥ ८ ॥

१ 'दक्ष' मूको

२ २ प्रियागत वि' अ'

३ ३ 'नजला वि' अ', 'नेमनला' वि'

४ 'म वि' अ' ५. 'बल वि' अ' ६. 'व वि', 'मि' अ' ७. 'समि वि', 'सामि अ' ८. न

मूको ९ 'गाम् वि' अ' १० १० नास्ति मूको ११. 'समने वि' १२ देव वि' अ', 'नेव

वि'. १३ येन वि' अ'

वेङ्कट० पर्याप्तः इन्द्राय सोमः । हे पवमान ! शब्दं कुर्वन् विश्वाः द्विपः अयं जहि ॥ ८ ॥

अपमन्तो अरोऽणः पर्वमानाः स्पर्द्धशः । योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥

अपमन्तः । अरोऽणः । पर्वमानाः । स्पर्द्धशः । योनौ । ऋतस्य । सीदत ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपमन्तः अदासून् पवमानाः^१ सर्वस्य द्रष्टारः यज्ञस्य स्थाने सीदत ॥ ९ ॥

^२ इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः^३ ॥

[१४]

^४ काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः^५ ।

परि प्रासिष्यदत् कविः सिन्धोरुर्माविधिं श्रितः । कारं विभ्रत् पुरुस्पृहम् ॥ १ ॥

परि । प्र । असिष्यदत् । कविः । सिन्धोः । ऊर्मौ । अधि । श्रितः । कारम् । विभ्रत् । पुरुस्पृहम् ॥

वेङ्कट० परि प्र सन्नुते कविः मेघावी सिन्धोः ऊर्मौ अधि श्रितः शब्दम् धारयन् बहुभिः
स्पृहणीयम् ॥ १ ॥

गिरा यद्री सवेन्धवः पञ्च व्राता अपस्यवः । परिष्कृण्वन्ति धर्णसिम् ॥ २ ॥

गिरा । यदि । सवेन्धवः । पञ्च । व्राताः । अपस्यवः । परिष्कृण्वन्ति । धर्णसिम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्तुत्या यदि पुनः समानबन्धनाः पञ्च जनाः कर्मेच्छवः अलङ्कुर्वन्ति धारकम् । उत्तरत्र
सम्बन्धः ॥ २ ॥

आदस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत । यद्री गोभिर्वसायते ॥ ३ ॥

आत् । अस्य । शुष्मिणः । रसे । विश्वे । देवाः । अमत्सत । यदि । गोभिः । वसायते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् अस्य बलिनः रसे विश्वे देवाः माद्यन्ति, यदि गोविकरैः छाद्यते ॥ ३ ॥

निरिणानो वि धावति जहृच्छर्याणि तान्वा । अत्रा सं जिघ्रते युजा ॥ ४ ॥

निरिणानः । वि । धावति । जहृत् । शर्याणि । तान्वा । अत्र । सम् । जिघ्रते । युजा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दशापवित्रादधः गच्छन् विविधम् धावति विसृजन् वस्त्रसम्बन्धीनि^१ शर्याणि द्वाराणि ।
अयं अत्र^२ आहूतः^३ संस्तुत्या मागतो भवति सहायेन^४ इन्द्रेण इति ॥ ४ ॥

नसीभिर्षो विवस्वतः शुभ्रो न मापृजे युवा । गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ५ ॥

१ ०नः मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. शु. ऋ ९, ७८, १; वे १, १. ५५८, f ४. नास्ति मूको.

५. मापृजः वि' अ'. ६. सखीवे' वि' अ'.

नृसीभिः । य । निरर्यत । शुभ्र । न । मृजे । युगो । गाः । कृष्णान् । न । निःसर्जम् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० परिचरत^१ हस्ताज्जाताभिः पौयस्यानीयाभिः अद्गुलिभिः यः मृज्यते शोभमान^२

^१अथ हव^३ युवा, गोविकारात्^४ च कुर्वन् आत्मनो रूपम् इति ॥ ५ ॥

^२इति पद्याष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वरं^५ ॥

अति श्रुती तिरश्चता गव्या जिगात्स्यव्या । वृन्मुमियति यं विदे ॥ ६ ॥

अति । श्रुती । तिरश्चता । गव्या । जिगाति । अज्या^१ । वृन्मु । इपति । यम् । विदे ॥ ६ ॥

पेङ्कट० अशुभ्य अति गच्छति श्रवणार्थं तिरश्चानं गव्यानि श्रवणानि^२ प्रति । 'अद्गुत्या अभिपूयमाण'^३ शब्दम्^४ च प्रेरयति, यन् अद् शब्दं जानामि शृणोमि^५ इति ॥ ६ ॥

अभि क्षिपः समगमत मूर्जयन्तीरिपस्पतिम् । पृष्ठा गृम्णत वाजिनः ॥ ७ ॥

अभि । क्षिप^१ । सम् । अगमत । मूर्जयन्ती । इप । पतिम् । पृष्ठा । गृम्णत । वाजिनः ॥ ७ ॥

पेङ्कट० अभि सम् गच्छन्ती^२ अद्गुल्यः अभिमृशन्त्य^३ अद्यानाम् पतिम् सोमम् । ता मलरत सोमस्य पृष्ठानि स्पृशन्ति अभिपवाय ॥ ७ ॥

परि दिव्यानि मर्षंशद् विश्वानि सोम पार्थिवा । वर्धनि याह्यस्मयुः ॥ ८ ॥

परि । दिव्यानि । मर्षंशद् । विश्वानि । सोम । पार्थिवा । वर्धनि । याहि । अस्मयुः ॥ ८ ॥

पेङ्कट० दिव्यानि पार्थिवानि च सर्वाणि वृत्ति परि स्पृशन्^१ 'सोम! अस्मत्काम'^२ गच्छ ॥ ८ ॥

^३इति पद्याष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वरं^५ ॥

[१५]

^१काश्यपोऽमितो देवलो वा क्रयि । पवमान सोमो देवता । गावश्री छन्द^२ ।

एष धिया यात्यव्या शूरो रथेभिराशुभिः । गच्छन्निन्द्रस्य निःकृतम् ॥ १ ॥

एष । धिया । याति । अज्या^१ । शूर । रथेभिः । आशुभिः । गच्छन् । निन्द्रस्य । निःकृतम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० एष कर्मणा गच्छति अद्गुल्याऽभिपुत^२ हुत^३ 'सन् शूर'^४ रथे शीघ्रं^५ गच्छन् निन्द्रस्य रथान् दिवम् इति ॥ १ ॥

१. 'रिह' वि' अ'. २. 'सोम' वि'. ३-३. 'अभि' वि' अ'. ४. 'नोवि' वि' अ'.

५.५ नास्ति मूले ६. अद्गुल्याऽभिपुत (तु निघ २, ५). ७. 'णाति' वि' अ'. ८-८. 'त्यभि' वि'.

९. तु. निघ १, ११ १०. 'गोति' मूले ११. 'एते' वि' अ'. १२. 'एव' वि' १३. 'अदिपुश्वन्त्य' अ'.

१३-१३. 'सोऽस्म' वि'. १४. 'पूयमाण' वि'. १५-१५. 'सर्व' वि', 'सर्व' अ', 'सर्वारो' वि'. १६. 'प्र' अ'.

एष पुरु धियायते बृहते देवतातये । यत्रामृतासु आसते ॥ २ ॥

एषः । पुरु । धियाऽयते । बृहते । देवतातये । यत्र । अमृतासिः । आसते ॥ २ ॥

येङ्कट० एषः^१ सोमः^२ बहु कर्म इच्छति महते यज्ञाय, यत्र देवाः वसन्ति ॥ २ ॥

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्रावता पथा । यदी तुज्जन्ति भूर्णयः ॥ ३ ॥

एषः । हितः । वि । नीयते । अन्तरिति । शुभ्रावता । पथा । यदि । तुज्जन्ति । भूर्णयः ॥ ३ ॥

येङ्कट० एषः 'पात्रेषु निहितः' हविर्धानाद्वाहनीयं प्रति विविधम्^३ नीयते हविर्धानाऽऽहवनीययोः
अन्तः शोभावासा मार्गेण, यदि एनं देवेश्यः प्रयच्छन्ति हरणशीला करिवजः ॥ ३ ॥

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिंशति यूथयोऽवृषा । नृम्णा दधान ओजसा ॥ ४ ॥

एषः । शृङ्गाणि । दोधुवत् । शिंशति । यूथ्यः । वृषा । नृम्णा । दधानः । ओजसा ॥ ४ ॥

येङ्कट० एषः शृङ्गाणि कम्पयन्^४ निश्रयति यूथभवः 'वृषा घनानि' प्रयच्छन्^५ बलेन ॥ ४ ॥

एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिर्अंशुभिः । पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

एषः । रुक्मिऽभिः । ईयते । वाजी । शुभ्रेभिः । अंशुभिः । पतिः । सिन्धूनाम् । भवन् ॥ ५ ॥

येङ्कट० एषः महद्भिः सह गच्छति वाजी शोभमानैः अंशुभिः युक्तः पतिः सिन्धूनाम् भवन् ॥ ५ ॥

एष वर्मनि पिबन्ना परुषा ययिवाँ अति । अव शार्देपु गच्छति ॥ ६ ॥

एषः । वर्मनि । पिबन्ना । परुषा । ययिवान् । अति । अव । शार्देपु । गच्छति ॥ ६ ॥

येङ्कट० एषः आच्छादकानि पीडनानि रक्षांसि परुषा^६ अति^७ गच्छन् अव^८ गच्छति^९ शार्तगीशेषु
रक्षस्तु ॥ ६ ॥

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुष द्रोणेष्वायवः । प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ७ ॥

एतम् । मृजन्ति । मर्ज्यम् । उष । द्रोणेषु । आयवः । प्रचक्राणम् । महीः । रिषः ॥ ७ ॥

येङ्कट० एतम् उष मृजति मार्जनीयम् द्रोणकलशेषु मनुष्याः प्रकुर्वाणम् महानि अन्नानि ॥ ७ ॥

एतमु त्पं दश क्षिपो मृजन्ति सुप्त धीतर्यः । स्वायुधं मुदिन्तमम् ॥ ८ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्वम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सुप्त । धीतर्यः । मुऽआयुधम् । मुदिन्तमम् ॥ ८ ॥

१. कर्म एषः मूको. २. नास्ति मूको. ३-३. हितः पात्रेषु कर्म. ४. ... विषं वि. ५. *वतः
वि' कर्म; *वतं वि. ६-६. वृषानि वि' कर्म. ७. वृषन् वि' कर्म. ८. अर्थः ? (गु. ७मो मन्त्रे
द्रोणेषु, ९, १०, ४ प्रष्टु. बलशेषु). ९. नप मूको. १०. गच्छति वि.

येङ्कट० तम् इमम् दनं अष्टगुल्य परिचरन्ति गतं च अस्ति न रत्नायुधम् सादयितुमम् ।
मृति' परिचरणकर्मो इति ॥ ८ ॥

'इति पष्टाष्टके अष्टमाध्याये पद्यमो वर्गः' ॥

[१६]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पयसान् सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

प्र ते सोतारं ओष्योऽरं मदाय धृष्ये । सर्गो न त्वत्पेतंशः ॥ १ ॥

प्र । ते । सोतारं । ओष्योऽ । रसम् । मदाय । धृष्ये । सर्गो । न । त्वत्ति । एतंशः ॥ १ ॥

येङ्कट० प्र स्थापयन्ति तव रसम् अभियोतारं दावायुधियोः । रसं देवानां च मनुष्याणां च' मदाय
शत्रूणां धर्षणशीलाय । स च अभिपूषमान' रसं अथ इव विरुष्टं तच्छति ॥ १ ॥

क्रत्वा दक्षस्य रथ्यमपो उमान्मन्धसा । गोपामर्षेषु मदिचम ॥ २ ॥

न त्वा । दक्षस्य । रथ्यम् । अपः । वसानम् । अन्धसा । गोऽस्ताम् । अर्षेषु । सुदिचम् ॥ २ ॥

येङ्कट० दक्षस्य कर्मणा प्राणस्य नतारम् 'उदकाणि आच्छादयन्तम्' अन्धगा अयनाक्षेप सह गवाम्'
दातारम् अष्टगुलीषु संयोजयाम' ॥ २ ॥

अनसमन्सु दुष्टरं सोमं पवित्रं आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातये ॥ ३ ॥

अनसम् । अप्सु । दुस्तरम् । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातये ॥ ३ ॥

येङ्कट० शत्रुभिः अनातम् आन्तरिक्षपातुः अमुं स्थितम् 'दुस्तरम्' सोमम् पवित्रे आ सृज । तदेवाह—
पुनीह इन्द्रस्य पानायम् इति ॥ ३ ॥

प्र पुनानस्य चेतसा सोमः पवित्रे अर्पति । क्रत्वा सुधस्थमामदेत् ॥ ४ ॥

प्र । पुनानस्य । चेतसा । सोमः । पवित्रे । अर्पति । क्रत्वा । सुधस्थम् । आ । असृत् ॥ ४ ॥

येङ्कट० प्र गच्छति पूषमानस्य 'अथा पवित्रं' 'चेतसा बुद्धिपूर्वम् अभिपूषमाणस्य' । तदेवाह—
सोमं पवित्रे अर्पति' इति । सोऽयं प्रशानेन मीयमानं सत्पानम् आ सृजति ॥ ४ ॥

प्र त्वा नमोभिरिन्देत् इन्द्र सोमो असृक्षत । महे मराय कारिणः ॥ ५ ॥

प्र । त्वा । नमोऽभि । इन्द्र । सोमो । असृक्षत । मह । मराय । कारिणः ॥ ५ ॥

१. ऋषि मूको २२ नास्ति मूको ३. नास्ति अ' ४ 'भिभूय' मूको ५५ 'कम' याच्छा'
मूको ६ मगवान् वि', मगवान् मगवान् अ ७. म वि' अ' ८ 'ताम् मूको ९. दष्टारं वि',
दष्टारं वि' १० १० अथाप' वि' अ ११ नर्पति चेतसा बुद्धिपूर्वमभिपूषमाणस्य मूको

वेङ्कट० प्र असृजन् रयाम् अत्रै सह इन्द्र । दीप्ता सोमा महते मद्यामाय करणशीला ॥ ५ ॥

पुनानो रूपे अव्यये विश्वा अर्पन्नाभि श्रियः । शूरो न गोपुं तिष्ठति ॥ ६ ॥

पुनान । रूपे । अव्यये । विश्वा । अर्पन् । अभि । श्रियः । शूर । न । गोपुं । तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूयमान वरुण अविमये विश्वा श्रिय अभि गमयन् शूर इव गोपु सुदार्थं प्रविष्ट तिष्ठति ॥ ६ ॥

द्विवो न सानुं पिप्युषी धारां सुतस्य वेधसः । वृथा पवित्रे अर्पति ॥ ७ ॥

द्वि । न । सानुं । पिप्युषी । धारां । सुतस्य । वेधसं । वृथा । पवित्रे । अर्पति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पुढोकात् इव समुच्छिन्नमुदकम् वृद्धा सुतस्य सोमस्य धारा कृतायामेन पयसे गच्छति ॥ ७ ॥

त्वं सोम विपश्चितं तनां पुनान आयुषु । अव्यो गारं वि धावसि ॥ ८ ॥

त्वम् । सोम । विपु ऽचितम् । तनां । पुनान । आयुषु । अव्यो । गारम् । वि । धावसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम । मनुष्याणा मध्ये धन्त्रेण पूयमान विपश्चितम् रक्षसि^१ । तथा भवे धाव^२ यि धावसि ॥ ८ ॥

^१इति षष्ठादक अष्टमाध्याये षष्ठो वरं^३ ॥

[१७]

^४काश्यपोऽसितो देवलो वा क्षपि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द^५ ।

प्र निम्नेनैव सिन्धवो मन्तो वृत्राणि भूर्णयः । सोमा असूग्रमाशर्वः ॥ १ ॥

प्र । निम्नेनैव । सिन्धव । मन्ते । वृत्राणि । भूर्णय । सोमा । असूग्रम् । आशर्व ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छन्ति निम्नेन इव सिन्धव धन्त^६ शत्रून् क्षिप्रा^७ सोमा व्यासा^८ ॥ १ ॥

अभि सुवानास इन्द्रवो वृष्टयः पृथिवीमिव । इन्द्रं सोमांसो अक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । सुवानास । इन्द्रव । वृष्टय । पृथिवीम् । इन्द्रम् । सोमांस । अभरन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् अभि अक्षरन्^९ सृयमाना^{१०} इन्द्रव वृष्टव इव पृथिवीम् सोमा ॥ २ ॥

अत्यूर्ध्वमिर्त्सरो मद्रः सोमः पवित्रे अर्पति । विमन् रक्षां वि देवयुः ॥ ३ ॥

१ 'ति वि' अं. २ नास्ति वि. ३ ३ नास्ति मूको ४ 'नम् वि' अं. ५ 'साम् वि' अं. ६ 'ना वि'. ७ 'नाम् वि' अं. ८ 'रत मूको ९ 'रत मूको १० 'रत वि' अं.

अतिऽऊमि । मत्सुर । मर्द । मोमः । पवित्रे । अर्पति । विऽप्रन् । रक्षोसि । देवऽयुः ॥ ३ ॥
 घेङ्कट० मत्सुरः मदनशीलः मर्द सोमः पवित्रे गच्छति विष्णुं राक्षसान् देवतामः ॥ ३ ॥

आ कुलशेषु धावति पवित्रे परि पिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

आ । कुलशेषु । धावति । पवित्रे । परि । पिच्यते । उक्थैः । यज्ञेषु । वर्धते ॥ ४ ॥
 घेङ्कट० आ धावति द्रोणकल्पेषु पवित्रे परि पिच्यते दास्यैः च यज्ञेषु वर्धते ॥ ४ ॥

अति त्री सोम रोचना रोहन् न भ्राजसे दिवंम् । इष्णन्त्ययं न चोदयः ॥ ५ ॥

अति । त्री । सोम । रोचना । रोहन् । न । भ्राजसे । दिवंम् । इष्णन् । त्वयम् । न । चोदयः ॥ ५ ॥
 घेङ्कट० त्रीन् लोकान् अति रोहन् च सोम । त्वं तुल्योक्तं भ्राजसे प्रकाशयसि । तथा गच्छन्
 त्वयम् च चोदयसि ॥ ५ ॥

अभि विप्रां अनूपत मूर्धन् यज्ञस्य कारवः । दधानाधर्क्षसि प्रियम् ॥ ६ ॥

अभि । विप्रा । अनूपत । मूर्धन् । यज्ञस्य । कारवः । दधानाः । चर्क्षसि । प्रियम् ॥ ६ ॥
 घेङ्कट० अभि स्तुवन्ति विप्रा मूर्धन् यज्ञस्य कर्तारः दधानाः तेजसि सोमे प्रियम् ॥ ६ ॥

तष्टु स्वा वाजिनं नरो धीमिर्विप्रा अवस्पर्शः । मृजन्ति देवतातये ॥ ७ ॥

तम् । ऊँ इति । स्वा । वाजिनम् । नरः । धीमि । विप्राः । अवस्पर्शः । मृजन्ति । देवतातये ॥
 घेङ्कट० तम् उ त्वा वाजिनम् मनुष्या । धीमि विप्राः रक्षणैस्तव । शोधयन्ति मज्जय ॥ ७ ॥

मधोर्धारातनुं क्षर तीव्रः सधस्थमासदः । चारुर्ऋताय पीतये ॥ ८ ॥

मधो । धाराम । अनु । क्षर । तीव्र । सधस्थम् । आ । असदः । चारुः । ऋताय । पीतये ॥
 घेङ्कट० मधो धाराम अनु क्षर तीव्रसस्त्वम् स्थानम् आ सीद चारु । त्वं यज्ञार्थं पानाय इति ॥ ८ ॥
 इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[१८]

‘काश्यपोऽसिषो देवलो वा कृषि । पवमानः सोमो देवता । मायत्री रुन्द ।

परि सुवानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षाः । मर्देषु सर्वेषा अंसि ॥ १ ॥

परि । मुक्ताः । गिरिऽभ्याः । पवित्रे । सोम । अन्नारिणि । मर्देष्टु । सर्वज्ञाः । अग्नि ॥ १ ॥
 घेङ्कट० परे अस्ति मृषमान प्रावसु म्यित् पवित्रे सोम । म स्तोत्रेषु सर्वं धाता नवमि
 मादकेषु ॥ १ ॥

त्वं विप्रस्त्रं कृविमेषु प्र ज्ञातमन्वसः । मर्देष्टु सर्वज्ञा अग्नि ॥ २ ॥
 त्वम् । विप्रः । त्वम् । कृविः । मर् । प्र । ज्ञातम् । अन्वसः । मर्देष्टु । सर्वज्ञा । अग्नि ॥ २ ॥
 घेङ्कट० त्वम् मेधावी, त्वम् ज्ञान्, मर् च प्र यच्छमि ज्ञातम् जगत् ॥ २ ॥

तव विद्ये मजोर्षसो देवानः प्रीतिमायन । मर्देष्टु सर्वज्ञा अग्नि ॥ ३ ॥
 तव । विद्ये । सुजोर्षसः । देवासः । प्रीतिम् । आयन । मर्देष्टु । सर्वज्ञा । अग्नि ॥ ३ ॥
 घेङ्कट० तव सर्वे देवाः सद्गताः प्राप्नुवन् पानम् ॥ ३ ॥

आ यो विश्वानि वार्या वर्यानि हर्मयोर्दधे । मर्देष्टु सर्वज्ञा अग्नि ॥ ४ ॥
 आ । यः । त्रिवारि । वार्या । वर्यानि । हर्मयोः । दधे । मर्देष्टु । सर्वज्ञा । अग्नि ॥ ४ ॥
 घेङ्कट० आ वार्याणि वः^१ सर्वाणि वर्यानि वार्यानि हस्तयोः स्तोत्रे ॥ ४ ॥

य इमे रोदसी मुही सं मातरेव दोहते । मर्देष्टु सर्वज्ञा अग्नि ॥ ५ ॥
 यः । इमे । रोदसी । मुही । सं । मातरे । दोहते । मर्देष्टु । सर्वज्ञाः । अग्नि ॥ ५ ॥
 घेङ्कट० 'यः इमे चावाहयिष्वी महस्यौ सन् दोहे, वया^२ गृहः वस्यो^३ हे मातरी इति ॥ ५ ॥

परि यो गेदसी इमे मुद्यो वार्तेभिरपति । मर्देष्टु सर्वज्ञा अग्नि ॥ ६ ॥
 परि । यः । गेदसी । इमे । मुद्यः । वार्तेभिः । अपति । मर्देष्टु । सर्वज्ञाः । अग्नि ॥ ६ ॥
 घेङ्कट० य इमे चावाहयिष्वी जः^४ सः परे गच्छति ॥ ६ ॥

स शुष्मी कृत्स्नोष्वा पुनानो अचिक्रदन् । मर्देष्टु सर्वज्ञा अग्नि ॥ ७ ॥
 सः । शुष्मी । कृत्स्नोऽष्टु । अ । पुनानः । अचिक्रदन् । मर्देष्टु । सर्वज्ञाः । अग्नि ॥ ७ ॥
 घेङ्कट० स बन्वान् कृत्स्नेषु पूषमान् शब्दं करोति ॥ ७ ॥

^१ इति पहाटके अष्टमाध्याये अष्टमा वरा. ^२ ॥

[१९]

‘कादयपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पत्रमान सोमो देवता । गावग्री छन्द’ ।

यत् सोमं चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसुं । तन्नः पुनान आ भर ॥ १ ॥

यत् । सोम । चित्रम् । उक्थ्यम् । दिव्यम् । पार्थिवम् । वसुं । तत् । न । पुनान । आ । भर ॥ १ ॥

षेङ्कट० यत् सोम । आग्नेयीयम्^१ प्रशस्यम् दिव्यम् पार्थिवम् च^२ घनम्, तन् न^३ न^४ पृथमानः आ भर^५ ॥ १ ॥

युवं हि स्थः सर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यत धियः ॥ २ ॥

युवम् । हि । स्थ । स्वपती इति स्वपती । इन्द्र । च । सोम । गोपती इति गोपती ।

ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

षेङ्कट० ‘युवम् हि स्थः सर्पस्य स्वामिनौ, इन्द्र स्वर्गं च हे सोम ।’ गर्गं च स्वामिनौ । तौ अस्माकम् ईश्वरी आप्याययत्तम् वर्माणि ॥ २ ॥

वृषा पुनान आयुषं स्तनयन्धिं वहिषि । हरिः सन् योनिमासदत् ॥ ३ ॥

वृषा । पुनान । आयुषं । स्तनयन् । अर्धि । वहिषि । हरि । सन् । योनिम् । आ । असदत् ॥ ३ ॥

षेङ्कट० वरिषता पृथमान^१ मनुष्येषु शब्द कुर्वन् अधि वहिषि हरितरणं^२ सन् आ सोदति स्थानम् ॥ ३ ॥

अगवशन्त धीतयो वृषभस्याधि रेतसि । सुनोऽत्सस्य मातरः ॥ ४ ॥

अगवशत । धीतयः । वृषभस्य । अर्धि । रेतसि । सुनो । वत्सरयः । मातरः ॥ ४ ॥

षेङ्कट० अभिकाम^१ कुर्वन्ति धीयमाना वसतीवर्यं वृषभस्य रेतसि । सोम कामयन्त इत्यर्थः^२ ।

तदेवाद्—आरमना सूतस्य वसत्य सोमस्य रेतस्य अवावदा तं मातर आप^३ इति ॥ ४ ॥

कुनिद् वृषप्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत् । याः शुक्र दुहते पर्यः ॥ ५ ॥

कुनिद् । वृषप्यन्तीभ्यः । पुनान । गर्भम् । आदधत् । या । शुक्रम् । दुहते । पर्यः ॥ ५ ॥

षेङ्कट० अत्यन्त वृषणम् आत्मानम्^१ ‘दृष्टन्तीभ्य वसतीवरीभ्यः’^२ पृथमान सोम गर्भम् आधत्ते ।

या^३ वसतीवर्यो भूत्वा ‘दोष्टम् पय दुहते इति’^४ ॥ ५ ॥

उपे शिक्षापतस्थुषो भियमुमा धेहि शत्रुषु । परमान विदा रयिम् ॥ ६ ॥

१ १ नास्ति मूको २ पाव^३ मूका ३ ३ य वि^४

† नास्ति वि^५ अ^६ ५ धृत्वि^७ वि^८ ६ हरि वि^९ अ^{१०} ७ ७ कु य वि^{११} ८ अवाव^{१२} मूको

९. अप मूको

१०-१०

११-११

वि^{१२} अ

, नास्ति वि^{१३}.

११. नास्ति वि^{१४}, य अ^{१५}.

उप । शिवा । अपस्तस्थुर्पः । भियर्मम् । आ । धेहि । शत्रुषु । परमान । विदा । रयिम् ॥६॥
 घेङ्कट० 'समीपे कुर विमुत्तान असङ्गतान्, भयम् च आ धेहि शत्रुषु पवमान । तेषां धनम् च
 विन्द इति ॥ ६ ॥

नि शत्रोः सोम वृष्ण्यं नि शुष्मं नि वयस्तिर । दूरे वा सतो अन्ति वा ॥ ७ ॥
 नि । शत्रोः । सोम । वृष्ण्यम् । नि । शुष्मम् । नि । वयः । तिर । दूरे । वा । सत । अन्ति । वा ॥
 घेङ्कट० विनाशाय^१ सोम ! शत्रोः^२ बलम् तेजः अन्नम् च दूरे वा अन्तिके वा विद्यमानम् ॥७॥
^१इति पष्ठाष्टके अष्टमाध्याये नवमो वर्गः ॥

[२०]

^१कादयपोऽसितो देवलो वा ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गापत्री छन्दः ।

प्र कुर्विद्वर्गीतयेऽव्यो वारोभिरर्पति । माह्वान् विश्वा अभि स्पृथः ॥ १ ॥
 प्र । कुविः । देवऽर्गीतये । अन्यः । वारोभिः । अर्पति । माह्वान् । विश्वा । अभि । स्पृथः ॥१॥
 घेङ्कट० प्र गच्छति कवि यज्ञाय अन्तेः वारोभ्यः^१ अभिभवन् सर्वान् शत्रून् ॥ १ ॥

म हि ष्मा जरितृभ्य आ वाजं गोमन्तमिन्वति । परमानः सहस्रिणम् ॥ २ ॥
 स । हि । स्म । जरितृभ्यः । आ । वाजम् । गोऽमन्तम् । इन्वति । परमान । सहस्रिणम् ॥२॥
 घेङ्कट० 'स हि ललु स्तोमभ्य अन्न गोमत्' श्रेयति यवमान सहस्रसङ्ख्यम् ॥ २ ॥

परि विश्वानि चेतसा मृशसे परसे मृती । स नः सोम श्रयो विदः ॥ ३ ॥
 परि । विश्वानि । चेतसा । मृशसे । परसे । मृती । स । नः । सोम । श्रयः । विदः ॥ ३ ॥
 घेङ्कट० परि सृशसि विश्वानि धनानि चेतसा, क्षरामि^१ च स्तुत्या सह । स अस्मभ्यम् सोम ।
 अन्नम् देहि ॥ ३ ॥

अभ्यर्पं वृहद्यशो मघर्वाव्यो ध्रुवं रयिम् । इयं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥
 अभि । अर्पः । वृहत् । यशः । मघर्वत्तृभ्यः । ध्रुवम् । रयिम् । इयम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥४॥
 घेङ्कट० 'अभि गमय महतीम् कीर्तिम् इविष्मद्भ्य' ध्रुवम् च रयिम् । इयम् च स्तोमभ्य आ भर ॥४॥

तं राजेव सुव्रतो गिरः सोमा विगेशिथ । पुनानो ब्रह्मे अद्भुत ॥ ५ ॥

१-१. सुदितम् सूको. २. 'गावि वि' ३. 'श वि' अ. ४-४ नास्ति सूको. ५-५ अभि ...
 वि. † 'वय वि' अ. ६-६. सुदितम् वि. ७ 'रवि वि' अ.

त्वम् । राजोऽयम् । सुऽयम् । गिर । सोम । आ । त्रिऽशेष । पुनान । वृद्धे । अद्भुत ॥ ५ ॥
 घेङ्कट० 'त्वम् राजा इव' सुकर्मा स्तुतो मोम । आ त्रिसति प्रथमान 'बोद्ध' महत् ॥ ५ ॥

स वह्निःसु दुष्टो मृज्यमानो गर्भस्तपोः । सोमश्चमृषु सीदति ॥ ६ ॥
 स । वह्नि । अप्सु । दुस्तर । मृज्यमान । गर्भस्तपो । सोमः । चमृषु । सीदति ॥ ६ ॥
 घेङ्कट० स बोधा अन्तरिक्षे स्थित दुस्तर शोध्यमानः बाहुभ्याम् सोमः चमृषु सीदति ॥ ६ ॥

क्रीलुर्मरुतो न मँह्युः पुत्रिर्न सोम गच्छसि । दधत् स्तोत्रे सुनीर्यम् ॥ ७ ॥
 त्रील । मल । न । मह्यु । पुत्रिर्न । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुनीर्यम् ॥ ७ ॥
 घेङ्कट० 'क्रीलनशील दाता इव दानमिच्छद् भवित्रम् सोम । अति-गच्छसि प्रवच्छत्' स्तोत्र शोभन
 वीर्यम् इति ॥ ७ ॥

'इति पछाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः' ॥

[२१]

'काश्यपोऽसितो देवलो या अयि । पवमान सोमो देवता । गावग्री छन्दः' ।

एते धान्तिन्दवः सोमा इन्द्राय घृष्यः । मत्सरासः स्वर्निदः ॥ १ ॥
 एते । धान्ति । इन्दव । सोमा । इन्द्राय । घृष्य । मत्सरासः । स्वर्निदः ॥ १ ॥
 घेङ्कट० एते धान्ति दीप्ता सोमा इन्द्राय घर्षणशीला मादयितार स्वर्लोकाय लभयितार ॥ १ ॥

प्रवृण्वन्तो अभियुजः सुर्वये वरित्रोविदः । स्वयं स्तोत्रे वयस्कृतः ॥ २ ॥
 प्रऽवृण्वन्त । अभिऽयुज । सुर्वये । वरित्रोऽविदः । स्वयम् । स्तोत्रे । वयस्कृतः ॥ २ ॥
 घेङ्कट० सुन्वान विवृण्वन्त क्षाण्णाम् अभियोक्तार सुर्वये वरित्रमानाय अक्षस्य लभयितार ।
 भवन्ति, स्वयम् एव स्तोत्रं अक्षस्य कर्तार ॥ २ ॥

धृया क्रीलन्त इन्दवः सधस्थमभ्येकुमित । सिन्धोरुर्मा व्यक्षरन् ॥ ३ ॥
 धृया । क्रीलन्त । इन्दव । सधस्थम् । अभि । एकम् । इत् । सिन्धो । रुर्मा । वि । अक्षरन् ॥ ३ ॥
 घेङ्कट० अनायासेन क्रीलन्त इन्दव एकम् सधस्थम् अभि अक्षरन् । सिन्धो कर्मो बसतीवरीषु
 वि अक्षरन् इति ॥ ३ ॥

१-१ व वि^१ २२ बोद्धवि^२ बोद्धम् अ^३ ३३ बोद्ध - वि^४ † प्रवच्छ वि^५, *प्रवच्छस्य
 म^६ ४ ४. नास्ति मूको ५ वध^७ वि^८ ६ ६. अभि न वि^९ † अयि वि^{१०} ‡ नास्ति वि^{११}
 ७ सधस्थम् वि^{१२} ८. कर्मो वि^{१३}, उर्वो अ^{१४}.

एते विश्वानि वार्या पर्वमानास आशत । हिता न सप्तयो रथे ॥ ४ ॥

एते । विश्वानि । वार्या । पर्वमानास । आशत । हिता । न । सप्तय । रथे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते विश्वानि वरणीयानि धनानि 'पूयमाना व्याप्नुवन्' नियुक्ता ऽ इव अथा रथे ॥ ४ ॥

आस्मिन् पिशङ्गमिन्दवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा ॥ ५ ॥

आ । अस्मिन् । पिशङ्गम् । इन्द्रव । दधात । वेनम् । आऽदिशे । य । अस्मभ्यम् । अरावा ॥

वेङ्कट० 'आ दधात अस्मिन्' पुरुषे बहुवचस्य इन्द्रव । कामम् आदिशे^१, य 'अस्मभ्यम् न' प्रयच्छति । सञ्ज्ञातकामो^२ हि^३ प्रयच्छति ॥ ५ ॥

ऋधुर्न रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे । शुक्राः पञ्चमर्षसा ॥ ६ ॥

ऋधु । न । रथ्यम् । नवम् । दधात । केतम् । आऽदिशे । शुक्रा । पञ्चम् । अर्षसा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उरु भातीति^४ ऋधु (तु या ११, १५) स्वामी रथस्य । 'स यथा रथस्य' नतार सारथिम् नवम्^५ अत्र आधत्ते, तथा अस्मिन् प्रज्ञानम् आधत्त आदिशे^६ । य अस्मभ्यम् न प्रयच्छति । दीप्ता पञ्चम् उदकेन^७ ॥ ६ ॥

एत उ त्वे अग्नीमनु काष्ठां वाजिनो अकृत । सतः प्रासाविपुर्मतिम् ॥ ७ ॥

एते । ऊँ हति । त्वे । अग्नीमनु । काष्ठां । वाजिनं । अकृत । सत । प्र । असाविपु । मतिम् ॥

वेङ्कट० 'त इमे यज्ञ कामयन्ते'^८ । कान्त्वा^९ च वासस्थानम्^{१०} वाजिनं^{११} अकृष्वन् द्रोणवल्लभान् । सत च प्र असाविपु स्तोत्रम् अपि वा बुद्धिम् । 'त्व सोमासि सत्यति'^{१२} (क १९, ५) इति उक्तम् ॥ ७ ॥

'इति पष्ठाष्टक अष्टमाध्याये एकादशो वर्गः'^{१३} ॥

[२२]

'काश्यपोऽसितो देवलो वा क्रवि । पवमान सोमो दधता । गायत्री छन्दः'^{१४} ।

एते सोमास आशवो रथा इव प्र वाजिनः । सर्गाः सृष्टा अहेपत ॥ १ ॥

एते । सोमास । आशव । रथा इव । प्र । वाजिनं । सर्गा । सृष्टा । अहेपत ॥ १ ॥

वेङ्कट० एते सोमा^{१५} क्षीमा^{१६} रथा इव प्र हेयन्तः^{१७} बलवन्त अथा इव च विमृष्टा इति^{१८} ॥ १ ॥

१-१ पूय... वि^१ । १ न्या^२ वि^३ । २-२ मुष्टितम् वि^४, अस्मिन् भाद^५ वि^६ अ^७ ।

३. तु. ये क्र ६, ४८, १४. ४ वाजिन मूको ५. अत्र मूको. ६. 'तरामः वि^७ ७. अग्नि वि^८ ।

८. भो वि^९ अ^{१०} ९-९ नास्ति वि^{११} १०-१०. न वि^{१२} ११. अन्ता मूको १२. वाचरा^{१३}

वि^{१४}; वाच^{१५} अ^{१६} १३. यति वि^{१७} अ^{१८} १४-१४ नास्ति मूको १५. 'माम वि^{१९} १६. 'प्र वि^{२०}

अ^{२१} १७ 'देवि वि^{२२} १८-१८ व वि^{२३} ।

एते वाता इयोरवः पर्जन्यस्येव वृष्टयः । अग्रेरिव भ्रमा वृथा ॥ २ ॥

एते । वाता ऽइव । उर्य । पर्जन्यस्य ऽइव । वृष्टय । अग्रे ऽइव । भ्रमा । वृथा ॥ २ ॥

षेड्डट० 'एते वाताः इव महान्त' पर्जन्यस्य इव च वृष्टयः अग्रे इव च भ्रमा. भ्रमापामेन निरसरन्ति ॥ २ ॥

एते पुता त्रिपथितः सोमांसो दध्याशिरः । त्रिपा व्यानशुर्धियः ॥ ३ ॥

एते । पुता । त्रिप० ऽचिते । सोमांस । दधि ऽआशिर । त्रिपा । त्रि । आन० शुः । धियः ॥ ३ ॥

षेड्डट० एत पुताः प्राज्ञा सोमा दधिमिश्रणा' प्रजानेन वि आनशु कर्माणि ॥ ३ ॥

एते मृष्टा अमर्त्याः समृतांसो न शश्रमुः । इयंक्षन्तः पुथो रजः ॥ ४ ॥

एते । मृष्टा । अमर्त्या । समृ० ऽआसं । न । शश्रमु । इयंक्षन्त । पुथ' । रजः ॥ ४ ॥

षेड्डट० एते 'वमित्रेण मृष्टाः अमृता हविधानां सरन्त' न आगमन्ति दानुमिच्छन्तः' मार्गाद् लोकान् च ह्येतृणाम् ॥ ४ ॥

एते पृष्ठानि रोदसोर्निप्रयन्तो व्यानशुः । उतेदमुत्तमं रजः ॥ ५ ॥

एते । पृष्ठानि । रोदसो । त्रि० प्रय० ते । त्रि । आन० शुः । उत । इदम् । उत० ऽतमम् । रजं ॥ ५ ॥

षेड्डट० 'एत पृष्ठानि' चावापृथिव्यो विविध प्रयन्त वि आनुवन्ति, अपि च इमम् उत्तमम् लोकम् ॥ ५ ॥

तन्तुं तन्वानधुत्तममनुं प्रवत आशत । उतेदमुत्तमार्यम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वानम् । उत० ऽतमम् । अनुं । प्र० ऽतं । आशत । उत । इदम् । उत० ऽमार्यम् ॥ ६ ॥

षेड्डट० यज्ञम् तन्वानम् सोमम् उत्तमम् अनु 'आशत अथ स्थिता । अपि च' इदम् उत्तमार्यम्' रण अयश्नुते' । तृथिव्या अन्तरिक्षेण च उत्तमीकृतम् उत्तमार्यम् इति ॥ ६ ॥

तं सोमं पुणिभ्य आ वसु गव्यानि धारयः । ततं तन्तुमचिक्रदः ॥ ७ ॥

तम् । सोम । पुणि० भ्य । आ । वसु । गव्यानि । धारय । ततम् । तन्तुम् । अचिक्रद ॥ ७ ॥

षेड्डट० त्वम् सोम । पुणिभ्य गोहितानि वसूनि आहत्य धारयसि, 'यज्ञम् प्रति' अनुस्यूतम् शब्द च अकार्षी' ॥ ७ ॥

'इति पष्ठाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वगं' ॥

१-१. तं वि'. २. 'मित्रिणा वि'. ३ ३. ५. - तो वि'.
५. नास्ति वि'. ६ ६. 'शत्रु न वि' च 'उत्तमार्यम् वि'. १-१. चैव वि'.
७. अनुवने वि' (१), न व गाते अ'. ८. 'मावम् वि' अ'. 'मावम् वि'.
१०. कार्षीत् वि' अ', नकार्षीत् वि'

४ ४. नास्ति वि'.
५. 'मावम् वि' अ'.
९ ९. नास्ति सूको

[२३]

‘काश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

सोमा असृग्रमाशुवो मधोर्मदस्य धारया । अभि विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

सोमा । असृग्रम् । आशुर्व । मधो । मदस्य । धारया । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ १ ॥

पेङ्कट० सोमा सृज्यन्ते आशुव मदकरस्य मधो धारया लक्ष्मीकृत्य सर्वाणि स्तोत्राणि ॥ १ ॥

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ २ ॥

अनु । प्रत्नास । आयव । पदम् । नवीय । अक्रमु । रुचे । जनन्त । सूर्यम् ॥ २ ॥

पेङ्कट० प्रत्ना केचिद् अन्धा नयनस्य पदम् अनु क्रमन्त इति पत्तत् सोमान् आह । ते दीप्ये च कुर्वन्ति सूर्यम् इति ॥ २ ॥

आ पवमान नो भरायो अदाशुपो गर्यम् । कृधि प्रजावतीरिपः ॥ ३ ॥

आ । पवमान । न । भर् । अर्थ । अदाशुप । गर्यम् । कृधि । प्रजावती । रिपः ॥ ३ ॥

पेङ्कट० आ भर् पवमान! अस्मभ्यम् अरे अग्रयच्छत गृहम्, कुर च प्रजावन्ति अन्नानि ॥ ३ ॥

अभि सोमास आयवः परन्ते मद्यं मदम् । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ ४ ॥

अभि । सोमास । आयव । परन्ते । मद्यम् । मदम् । अभि । कोशम् । मधुश्चुतम् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० अभि पवते सोमा गच्छन्त मदकर रसम् । अभि पवन्ते मोगम् मधुष्यावकम् इति रसम् आह इति ॥ ४ ॥

सोमो अर्पति धर्णसिर्दधानं इन्द्रियं रसम् । सुवीरो अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

सोम । अर्पति । धर्णसि । दधान । इन्द्रियम् । रसम् । सुवीर । अभिशस्तिपाः ॥ ५ ॥

पेङ्कट० सोम पवते धारयिता कुर्वन् इन्द्रस्य शिष्यकरम् रसम् सुवीर अभिशस्ते पाता ॥ ५ ॥

इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्यः सध्माद्यः । इन्द्रो वार्जं सिपाससि ॥ ६ ॥

इन्द्राय । सोम । पवसे । देवेभ्यः । सध्माद्यः । इन्द्रो इति । वार्जम् । सिपाससि ॥ ६ ॥

पेङ्कट० इन्द्राय सोम पवसे देवेभ्य च सध्मादहेतु इन्द्रो वार्जं त्वम् अन्नम् दातुमिच्छसि ॥ ६ ॥

१ १ नास्ति सूक्त २ सृज्यन्त अ ३ ३ लक्ष्मी जि ४ ४ सुदितम् जि

५ ५ अरे प्र वि, अरे प्र वि अ ६ ६ सोमम् वि १ नेष्टम् वि अ १ अकथ्याम् वि अ

७ मर वि ८ धर्णसि वि अ ९ ९ इन्द्राय वि १०-१० नास्ति वि अ ११. सदमा

अ वि, १२ इन्द्र वि, २ अ, इन्द्रो वि.

अस्य पीत्या मदानामिन्द्रो वृत्रार्थप्रति । जघान जघनच्च नु ॥ ७ ॥

अस्य । पीत्या । मदानाम् । इन्द्र । वृत्रार्थि । अप्रति । जघान । जघनत् । च । नु ॥ ७ ॥
 घेङ्कट० 'मदराणां मध्ये अमुम् तावा इन्द्र शत्रुम् अप्रतिगतोऽन्ये । जघान, हस्तुः । २ क्षिप्रम्'
 इति ॥ ७ ॥

'इति पद्याष्टम् अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

[२४]

'काश्यपेऽसितो देवलो या ऋषि । पयमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

प्र सोमांसो अधन्विषुः परमानास इन्द्रयः । श्रीणाना अप्सु मृज्जत ॥ १ ॥

प्र । सोमांस । अधन्विषु । परमानास । इन्द्रयः । श्रीणाना । अप्सु । मृज्जत ॥ १ ॥
 घेङ्कट० प्र गच्छति सोमा पयमाना दीप्ता । जोभि भीषमाणा वसतीवरीषु च मृज्यते ॥ १ ॥

अभि गावो अधन्विपरापो न प्रयतो यतीः । पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

अभि । गाव । अधन्विषु । आप । न । प्रयतो । यती । पुनाना । इन्द्रम् । आशत ॥ २ ॥
 घेङ्कट० अभि गच्छन्ति गमनशीलाः इव इन्द्र आप इव प्रवणन गच्छन्त्यः । 'पयमाना च
 इन्द्रम् ध्यामुवन्ति' ॥ २ ॥

प्र परमान धन्वसि सोमेन्द्राय पातवे । नृभिर्धृतो वि नीयसे ॥ ३ ॥

प्र । परमान । धन्वसि । सोमे । इन्द्राय । पातवे । नृभिः । धृत । वि । नीयसे ॥ ३ ॥
 घेङ्कट० 'प्र गच्छति पयमान ! सोम इन्द्रस्य पानाय नृभि च गृहीत, वि नीयन च
 हरिर्धानात् ॥ ३ ॥

त्व सोम नृमादेनः पवस्व चर्षणीसहे । सस्त्रियो अनुमार्धः ॥ ४ ॥

त्वम् । सोम । नृमादेन । पवस्व । चर्षणीसहे । सस्त्रि । य । अनुमार्ध ॥ ४ ॥
 घेङ्कट० त्वम् सोम ! नृणा मदयिता पवस्व चर्षणीनाम् अभिभवित्र इन्द्राय, शुक् य
 स्तोतव्यः ॥ ४ ॥

इन्द्रो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिधारयति । अग्निन्द्रस्य धाम्ने ॥ ५ ॥

१ १ म वि वि । १ अभिगत वि अ । ३ ह त्र वि २ २ नास्ति मुको ३ पच्छति
 वि अ यच्छति वि ४ त्रयं वि अ ५ मदनं वि अ ६ नास्ति वि ७ ७ नास्ति
 वि ८ ८ वि ९ चर्षणीयानाम् वि

इन्द्रो इति । यत् । अद्रिऽभिः । सुतः । पवित्रम् । पुरिऽधारांसि । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ ५ ॥
 येङ्कट० इन्द्रो । यदा त्वं आग्निः सुतः पवित्रम् परिधावति, तदा पर्याप्तं भवामि इन्द्रस्य
 शरीराय ॥ ५ ॥

पर्वस्य घृत्रहन्तमोक्षयेभिरनुमाद्यः । शुचिः पावको अद्भुतः ॥ ६ ॥
 पर्वस्य । घृत्रहन्ऽतम् । उक्थेभिः । अनुऽमाद्यः । शुचिः । पावकः । अद्भुतः ॥ ६ ॥
 येङ्कट० निगदमिदा ॥ ६ ॥

शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मर्ध्वः । देवावीरिघशंसहा ॥ ७ ॥
 शुचिः । पावकः । उच्यते । सोमः । सुतस्य । मर्ध्वः । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ ७ ॥
 येङ्कट० निर्मलः शोधकः उच्यते सोमः अभिषुतस्य मधोः^१ सवन्धीति अंगुभ्यः सुतं सोममाह ।
 सोऽयं देवानामविता रक्षसां^२ हन्ता इति^३ ॥ ७ ॥
 "इति पद्याष्टके अष्टमाध्याये षट्सुतसो वर्गः"^४ ॥

[२५]

^१ इहस्पुत आगतस्य ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः^५ ।

पर्वस्य दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे । मरुत्तो वायवे मर्दः ॥ १ ॥
 पर्वस्य । दक्षऽसाधनः । देवेभ्यः । पीतये । हरे । मरुत्ऽस्यः । वायवे । मर्दः ॥ १ ॥
 येङ्कट० इहस्पुत आगतस्यः । पर्वस्य षष्ठस्य साधयिता^१ देवपामार्थं दे इतिवर्णः । मरुत्स्यः
 वायवे च मर्दकरः ॥ १ ॥

पवमानं धिया हितोऽभि योनिं कर्निःकदत् । धर्मेणा वायुम् आ विश ॥ २ ॥
 पवमान । धिया । हितः । अभि । योनिम् । कर्निःकदत् । धर्मेणा । वायुम् । आ । विश ॥ २ ॥
 येङ्कट० पवमानः । अद्भुतत्वा घृतः । अभि विश स्थानम् शब्दे कुर्वन् । एतदेवाह— कर्मणा
 वायुम् आ विश इति । वायुः वायव्यं^२ पात्रम् इति^३ ॥ २ ॥

सं देवैः शोमते वृषां कविर्योनावधिं प्रियः । वृत्रहा देववीर्तमः ॥ ३ ॥
 सम् । देवैः । शोमते । वृषां । कविः । योनीं । अधिं । प्रियः । वृत्रहा । देवऽवीर्तमः ॥ ३ ॥

१. ३ ... इन्द्रस्य नि^१. २. येषां वि^२ अ^३. ३-३. ॥ वि^४ ४-४. नास्ति सूको.

५-५. ... ता वि^५. ६-६. वृद्धितम् वि^६.

पेङ्कट० 'देवैः सह शोभते शृषा कविः' स्थाने अविशमन् प्रियः क्षमिष्याणां हृता देवान् अरयन्तं कामयमानः^१ ॥ ३ ॥

विश्वं रूपाण्याविशन् पुनानो याति हर्षतः । यत्रामृतांसु आसते ॥ ४ ॥

विश्वं । रूपाणि । आऽविशन् । पुनानः । याति । हर्षतः । यत्र । अमृतांसु । आसते ॥ ४ ॥

पेङ्कट० सर्वाणि रूपाणि आविशन् पश्यमानः गच्छति^१ क्षमनीयः, यत्र देवः आसते ॥ ४ ॥

अरूपो जनयन् गिरः सोमः पवत आयुषक् । इन्द्रं गच्छन् कुविक्रतुः ॥ ५ ॥

अरूपः । जनयन् । गिरः । सोमः । पवते । आयुषक् । इन्द्रम् । गच्छन् । कुविऽक्रतुः ॥ ५ ॥

पेङ्कट० 'भारोचमानः जनयन् शब्दान् सोमः पवते अनुपपन्नम् इन्द्रम्' गच्छन् क्रान्तप्रजः ॥ ५ ॥

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे । अर्कस्य योनिं प्रासदम् ॥ ६ ॥

आ । पवस्व । मदिन्तम् । पवित्रम् । धारया । कवे । अर्कस्य । योनिम् । प्राऽसदम् ॥ ६ ॥

पेङ्कट० भाविमुत्पद्येन पवस्व मादयितृत्तम् । पवित्रम् अतीरय^१ धारया कवे । अर्चनीयस्य इन्द्रस्य स्थानम् प्राप्नुम् ॥ ६ ॥

^१ इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठ्यस्यो वर्गः^१ ॥

[२६]

^१ इधमबाहो दादंष्ट्युत कविः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः^१ ।

तममृक्षन्त वाजिनमृषस्थे अर्दितैरधि । विप्रांसो अण्व्या धिया ॥ १ ॥

तम् । अमृक्षन्त । वाजिनम् । ऋषऽस्थे । अर्दितैः । अधि । विप्रांसः । अण्व्या । धिया ॥ १ ॥

पेङ्कट० इधमबाहो^१ 'दादंष्ट्युत' । तम् परिमृजयित्वा अश्वम् पृथिव्याः उपस्थे विप्राः सूक्ष्मया अङ्गुल्या^२ ॥ १ ॥

तं गावो अम्यनूपत सहस्रधारमक्षितम् । इन्दुं धर्तारमा दिवः ॥ २ ॥

तम् । गाव । अमि । अनुपत । सहस्रधारम् । अक्षितम् । इन्दुम् । धर्तारम् । आ । दिवः ॥

पेङ्कट० तम् शम्भुः अमि स्तुवन्ति बहुधारम् अक्षीणम् इन्दुम्^१ धर्तारम् स्वर्गम्^२ ॥ २ ॥

१-१. मुष्टितम् वि'. २. 'मानय वि' अ'. ३. अ छे' वि' अ'. ४-४. आ ...-दं वि'. ५. अभीत्य वि'. ६-६. नारित मूलो. ७. इदामा' वि' अ'. ८-८. दादंष्ट्युत' वि'. ९. अभीत्य वि' अ'. १०. 'धारणम् वि'. ११. 'इन्दुः वि' अ'. १२. नास्ति अ'.

तं वेधां मेधया हयन् पर्वमानमधि धविं । धर्णसि भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

तम् । वेधाम् । मेधया । अहयन् । पर्वमानम् । अधि । धविं । धर्णसिम् । भूरिधायसम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् विधातारम् मेधया ग्रहिण्वन्ति पर्वमानम् सुलोकं प्रति धारयितारम् बहूनां धर्तारम् ॥ ३ ॥

तमहयन् भुरिजोर्धिया संयसानं चित्रस्वतः । पतिं वाचो अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

तम् । अहयन् । भुरिजो । धिया । सम्ययसानम् । चित्रस्वतः । पतिम् । वाचः । अदाभ्यम् ॥

वेङ्कट० तम्^१ ग्रहिण्वन्ति^२ बाह्यो बहुगुल्या सह वसन्तम्^३ परिचरन्त पतिम् वाचं अहितम् ॥ ४ ॥

तं सानायाधि जामयो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । ह्येतं भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

तम् । सानायाधि । जामयः । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । ह्येतम् । भूरिचक्षसम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् सप्तसिद्धि^४ देशे बहुगुल्या हरितवर्णम् प्रेरयन्ति प्रायमि कमनीयम् बहो द्रष्टारम् ॥ ५ ॥

तं त्वां हिन्वन्ति वेधसः पर्वमान गिरावृधम् । इन्द्रविन्द्राय मत्सुरम् ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । हिन्वन्ति । वेधसः । पर्वमान । गिरावृधम् । इन्द्रोऽस्ति । इन्द्राय । मत्सुरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा^५ प्रेरयन्ति विधातार पर्वमान । सूरया वृधम् इन्द्रम् इन्द्रा^६ इन्द्राय मत्सुरम् ॥ ६ ॥

‘इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः’ ॥

[२७]

‘नृमेधे मास्त्रिरस नृपि । पर्वमान सोमो दधता । गायत्री छन्दः’ ।

एष कृविर्भिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते । पुनानो ग्रन्थ स्रिधः ॥ १ ॥

एष । कृवि । अभिष्टुतः । पवित्रे । अधि । तोशते । पुनान । ग्रन् । अर्प । स्रिधः ॥ १ ॥

वेङ्कट० नृमेधः । एष कवि अभिष्टुतः पवित्रं पूषते । तोशति^१ वधकर्मसु पठितः (तु निष २, १९) पीडनकमा । पूषमानः अर्पः^२ धन् राक्षसान् ॥ १ ॥

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित् परि पिच्यते । पवित्रे दक्षसार्धनः ॥ २ ॥

एष । इन्द्राय । वायवे । स्वः उजित् । परि । सिच्यते । पवित्रे । दक्षसार्धनः ॥ २ ॥

१ १. नास्ति वि^१. २ नास्ति वि^२ अ^३ ३ ग्रहिण्वन् वि^४. ४ “त वि”, “न्त अ”. ५ ५ सप्तमि वि^५. ६ त्वान् वि^६ ७ नास्ति मूको ८ ८. नास्ति मूको ९. अनोपति वि^९, तो गति वि^९ अ^९ १०. अव वि^{१०} अ^{१०}, अपि वि^{१०}.

वेङ्कट० एष. इन्द्राय वागवे सर्वस्य जेता परि मिष्यते पवित्रे ब्रह्माधनः ॥ २ ॥

एष नृभिर्वि नीयते द्विवो मूर्धा वृषा सुतः । सोमो वनेषु विश्वमिव ॥ ३ ॥

एष. । नृभिः । वि । नीयते । द्विव. । मूर्धा । वृषा । सुतः । सोमः । वनेषु । विश्वमिव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एष नृभि विविधम् नीयते सुलोक्त्य मूर्धस्थानः^१ १५ 'अभिपुता सोमः' पात्रेषु सर्वज्ञ ॥ ३ ॥

एष गव्युरचिक्रश्च परमानो हिरण्यशुः । इन्दुः सत्राजिदस्त्तुतः ॥ ४ ॥

एष । गव्यु । अचिक्रश्च । परमान. । हिरण्यशुः । इन्दुः । सत्राजिद्व. । अस्त्तुतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एष गा इच्छन् शब्द^१ करोति पवमान. हिरण्य 'च इच्छन्' उभयम् आहर्तुमिच्छन्^२ शत्रुभ्य इन्दुः महतो जेता अहिंसितः ॥ ४ ॥

एष सूर्येण हासते परमानो अधि धर्षि । पुत्रिरे मत्सरो मर्दः ॥ ५ ॥

एष. । सूर्येण । हासते । परमान । अधि । धर्षि । पुत्रिरे । मत्सरः । मर्दः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एष सूर्येण स्वयते पवमान. अन्तरिक्षे पवित्रे मत्सरः^३ सोमः ॥ ५ ॥

एष शुष्मसिष्यददन्तारिक्षे वृषा हरिः । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ ६ ॥

एष । शुष्मी । अस्मिप्यद्व. । अन्तारिक्षे । वृषा । हरिः । पुनानः । इन्दुः । इन्द्रम् । आ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एष बलवान् स्वयते^४ अन्तरिक्षे वृषा हरिः पवमानः इन्दुः इन्द्रम् च अभिगच्छति^५ ॥ ६ ॥
'इति षष्ठादके ऋहमाध्याये सप्तदशो वर्गः' ॥

[२८]

^१मित्रमेध आहिरस्त ऋषि । पवमानः सोमो देवता । वायव्री छन्दः ।

एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः । अव्यो वारं वि धावति ॥ १ ॥

एष । वाजी । हित । नृभिः । विश्वमिव । मनस । पति । अव्य । वारम् । वि । धावति ॥

वेङ्कट० मित्रमेध । एष वाजी हित नृभिः सर्ववित् मनस. पाता दक्षपवित्रम्^६ वि धावति ॥ १ ॥

एष पवित्रे अक्षरत् सोमो देवेभ्यः सुतः । विश्वा धामान्याविशन् ॥ २ ॥

१. स्थान वि^१, स्थाने अ^२. २. 'पुन उत सोम वि^३ अ', 'पुन सोम वि'. ३. दिग्भम् वि^४;
५. यम् अ^५ ४. वेत्तन् वि^६ अ^७. ५. इव वि^८ अ^९. ६. मत्सर मूको. ७. 'न्दति मूको.
८. 'अह्नीति अ^{१०}. ९. नास्ति मूको. १०. दिशा मूको.

एष । पवित्रे । अक्षरत् । सोमं । देवेभ्यं । सुत । विश्वा । धामानि । आऽविशन् ॥ २ ॥

षेङ्कट० एष 'पवित्रे क्षरति' साम द्वाभ्यम् अभिपुत विश्वानि देवशरीराणि आविशन् ॥ २ ॥

एष देवः शुभायतेऽधि योनामर्त्यः । वृत्रहा देवरीतमः ॥ ३ ॥

एष । देवः । शुभायते । अधि । योनौ । अमर्त्य । वृत्रहा । देवऽरीतमः ॥ ३ ॥

षेङ्कट० एष देव राजते^१ स्थाने अमर्त्य वृत्रहा 'अत्यन्त देवकाम' ॥ ३ ॥

एष वृषा कर्निकदद् दशभिर्जामिभिर्यतः । अमि द्रोणानि धावति ॥ ४ ॥

एष । वृषा । कर्निकदत् । दशभिर् । जामिभिर् । यत् । अमि । द्रोणानि । धावति ॥ ४ ॥

षेङ्कट० 'एष वृषा' शब्द कुर्वन् दशभि 'अष्टगुलीभि' सयत् अमि धावति द्रोणकलशान् ॥ ४ ॥

एष सूर्यमरोचयत् परमानो विचर्षणिः । विश्वा धामानि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एष । सूर्यम् । अरोचयत् । परमान । विऽचर्षणि । विश्वा । धामानि । विश्वऽवित् ॥ ५ ॥

षेङ्कट० एष^२ सूर्यम् रोचयति पवमान विव्रहा सर्वाणि च तेचसि विश्ववित् ॥ ५ ॥

एष शुष्म्यदाभ्यः सोमः पुनानो अर्पति । देवावीरघशसहा ॥ ६ ॥

एष । शुष्मी । अदाभ्य । सोमं । पुनान । अर्पति । देवऽअवी । अवशऽसहा ॥ ६ ॥

षेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

^१इति षष्ठाष्टक अष्टमाध्याय अष्टादशो वर्गः ।

[२९]

^१नृमध आद्विरस ऋषिः । एवमान सामो द्रवता । गायत्री छन्दः ।

प्रास्य धारा अक्षरन् वृष्णः सुतस्योर्जसा । देवां अनु प्रभूर्यतः ॥ १ ॥

प्र । अस्य । धारा । अक्षरन् । वृष्ण । सुतस्य । ओर्जसा । देवान् । अनु । प्रऽभूर्यत ॥ १ ॥

षेङ्कट० प्र अक्षरन् अस्य धारा वृष्ण^{१०} अभिपुतस्य चलनं^{११} देवान् प्रभवितुम्^{१२} इच्छत^{१३} ॥ १ ॥

सप्तं मृजन्ति वेधसो गृणन्तः क्रारवो गिरा । ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

११ क्षरति पवित्रे अ^१, 'अक्षरति वि^२ २. 'शत वि^३ अ^४ ३ राजा तत वि^५ अ^६ ४ ४ 'नदे' वि^७ ५ ५ नास्ति वि^८ अ^९ ६ अष्टगुलीभि वि^{१०} अ^{११} ७ नास्ति वि^{१२} ८ 'शत सूको ९ ९ नास्ति सूको १० मिल्न वि^{११}, विण अ^{१२} ११. 'नन वि^{१३} अ^{१४} १२. प्रथिम^{१५} सूको १३ 'त वि^{१६} अ^{१७},

सर्तिम् । मृजन्ति । वेधसः । गृणन्तः । कारयः । गिरा । उयोतिः । अज्ञानम् । उक्त्यम् ॥ २ ॥
 वेङ्कट० अथम् मृजन्ति वेधसः स्तुवन्तः^१ कारयः^२ स्तुरया^३ उयोतिः जायमानम् प्रशस्यम् ।
 'अथ हि उयोतिर्यन् सोमः' (तु. मास ५, १, २, १०) इति ॥ २ ॥

सुपहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो । वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् ॥ ३ ॥
 सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानाय । प्रभूवसो इति प्रमुञ्चसो । वर्धे । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ ३ ॥
 वेङ्कट० शोभनाऽभिभवानि तानि तेजामि तय सृजमानस्य प्रभूतधन! गोम । वर्धम्^४ द्रोणकलशम्
 प्रशस्यं पूरय इति ॥ ३ ॥

विश्वा वसूनि संजयन् पर्वस्व सोम धारया । इनु द्वेपांसि सुध्यम् ॥ ४ ॥
 विश्वा । वसूनि । समुज्जयन् । पर्वस्व । सोम । धारया । इनु । द्वेपांसि । सुध्यम् ॥ ४ ॥
 वेङ्कट० सर्वाणि वसूनि संजयन् पर्वस्व सोम! धारया, प्रेरव^५ च द्वेपाणि सह ॥ ४ ॥

रक्षा सु नो अररुपः स्वनात् समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुचमहे ॥ ५ ॥
 रक्ष । सु । नः । अररुपः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुचमहे ॥ ५ ॥
 वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अमयच्छतः^६ शब्दात्^७ सर्वस्य यस्य कस्य चित् नपि निन्दायाः । यस्मिन्
 रक्षणे सति मुमुचमहे ॥ ५ ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पर्वस्व धारया । शुमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥
 आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पर्वस्व । धारया । शुमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥
 वेङ्कट० आ पर्वस्व इन्दो! दिव्यम् पार्थिवम् च धनम् धारया, दीप्तिम् बलम् च आ हर^८ ॥ ६ ॥
 'इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः' ॥

[३०]

"विन्दुराक्षिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः" ।

प्र धारो अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वार्चमिष्यति ॥ १ ॥
 प्र । धारोः । अस्य । शुष्मिणो । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वार्चम् । इष्यति ॥ १ ॥
 वेङ्कट० विन्दुः^९ । प्र अक्षरन् अस्य बलवतः धारा अनावासेन पवित्रे^{१०} । पवमानः वाचम् प्रेरयति^{११} ॥ १ ॥

१. 'दि वि'. २. तारव मूको. ३. 'ता वि' अ'. ४. 'वृ वि'. ५. 'वृ वि' अ'. ६. 'यमि
 म'. ७. 'त मूको. ८. 'दान् मूको. ९. युग्वदे मूको. १०. 'आर वि'. ११-१२. नास्ति मूको.
 १२. इन्दुः वि' अ', विन्दः वि'. १३. 'वृ वि' अ'. १४. 'वृ वि' अ'.

इन्दुर्हिंयानः सोतुर्भिर्मृज्यमानः कर्निकदत् । इर्यति वृन्तुर्भिन्दित्रयम् ॥ २ ॥
 इन्दुः । हिंयान । सोतुऽभि । मृज्यमान । कर्निकदत् । इर्यति । वृन्तुम् । इन्दित्रयम् ॥ २ ॥
 पेङ्कट० इन्दु प्रेर्यमाण सोतुभिः^१ शोध्यमान शब्द कुर्वन् प्रेरयति शब्दम् इन्द्रस्य प्रियकरम् ॥ २ ॥

आ नः शुष्मं नृपाह्वं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पर्वस्य सोम धारया ॥ ३ ॥
 आ । नः । शुष्मम् । नृऽमह्यम् । वीरऽवन्तम् । पुरुऽस्पृहम् । पर्वस्य । सोम । धारया ॥ ३ ॥
 पेङ्कट० आ पर्वस्य 'अस्माकं बलम्' नृणामभिभाषकम् पुत्रयुक्तम् बहुभि स्प्रृहणीयम् सोम । धारया ॥ ३ ॥

प्र सोमो अति धारया परमानो असिष्यदत् । अमि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥
 प्र । सोम । अति । धारया । परमान । असिष्यदत् । अमि । द्रोणानि । आऽसदम् ॥ ४ ॥
 पेङ्कट० प्र इत्यन्दत् सोम धारया पूयमान द्रोणकल्पान्^१ प्रति आसदनाय ॥ ४ ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्तपद्रिभिः । इन्द्रनिन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥
 अप्सु । त्वा । मधुमत्तमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अपद्रिभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥
 पेङ्कट० वसतीवरीषु त्वाम् मधुमत्तमम् हरिम् प्रेरयन्ति प्रावभि इन्द्रो^१ इन्द्रस्य पानाय ॥ ५ ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्धाय मत्सरम् ॥ ६ ॥
 सुनोत । मधुमत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्धाय । मत्सरम् ॥ ६ ॥
 पेङ्कट० सुनोत सुनुत^१ मधुरसम् सोमम् इन्द्राय वज्रिणे चारुम् बलवते^१ मदकरम् ॥ ६ ॥

* इति पष्ठाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः * ॥

[३१]

* गौतमो राहुगण ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः * ।

प्र सोमासः स्वाध्यः पर्वमानासो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥
 प्र । सोमास । सुऽआध्यः । पर्वमानास । अक्रमु । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥
 पेङ्कट० गौतमः^१ । प्र अक्रमु सोमा सुकर्मणः^१ पूयमाना^{१०}, धनम् च कुर्वन्ति प्रज्ञापनम्^{११} ॥ १ ॥

१. ह्यो वि' अ' २२. आत्मान बन्ने वि' अ'. ३ शान् मूको ४ 'इय मूको.
 ५ नास्ति वि. ६. 'यत मूको ७७ नास्ति मूको. ८ य वि' अ'. ९ सनवमण वि'.
 १०. पूरयन्त वि' अ'. ११ प्रज्ञानम् वि' अ'.

सतिम् । मृजन्ति । वेधसः । गुणन्तः । कारवः । गिरा । ज्योतिः । जज्ञानम् । उर्यम् ॥ २ ॥

पेङ्कट० अधम् मृजन्ति वेधसः स्तुवन्तः कारवः स्तुत्या ज्योतिः जयमानम् प्रशस्यम् ।
‘अयं हि ज्योतिर्यन् सोमः’ (उ. मास ५, १, २, १०) इति ॥ २ ॥

सुपहा सोम तानि ते पुनानार्य प्रभूवसो । वर्धो समुद्रमुक्यम् ॥ ३ ॥

सुऽसहा । सोम । तानि । ते । पुनानार्य । प्रभूवसो इति प्रसुऽवसो । वर्ध । समुद्रम् । उक्यम् ॥ ३ ॥

पेङ्कट० शोभनाऽभिभवानि तानि तेजसि तत्र सूयमानस्य प्रभूतधन ! गोम । वर्धयं द्रोणकलशम्
प्रशस्यं पूरय इति ॥ ३ ॥

विश्वा वसन्ति संजयन् पर्वस्य सोम धारया । इनु द्वेपांसि सुध्वक् ॥ ४ ॥

विश्वा । वसन्ति । समुऽजयन् । पर्वस्य । सोम । धारया । इनु । द्वेपांसि । सुध्वक् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० सर्वाणि वसन्ति संजयन् पर्वस्य सोम । धारया, प्रेरयं च द्वेपांसि सह ॥ ४ ॥

रक्षा सु नो अरूपः स्वनात् समस्य कस्य चित् । निदो यत्र मुमुग्महे ॥ ५ ॥

रक्ष । सु । नुः । अरूपः । स्वनात् । समस्य । कस्य । चित् । निदः । यत्र । मुमुग्महे ॥ ५ ॥

पेङ्कट० रक्ष अस्मात् अप्रवच्छतः कदात् सर्वस्य वस्य कस्य चित् अपि निन्दाया । यस्मिन्
रक्षणे सति मुमुग्महे ॥ ५ ॥

एन्दो पार्थिवं रयिं दिव्यं पर्वस्व धारया । द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥ ६ ॥

आ । इन्दो इति । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यम् । पर्वस्व । धारया । द्युमन्तम् । शुष्मम् । आ । भर ॥ ६ ॥

पेङ्कट० आ पर्वस्व इन्दो । दिव्यम् पार्थिवम् च धनम् धारया, दीप्तिम् वरम् च आ हर ॥ ६ ॥

‘इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वरः’ ॥

[३०]

‘विन्दुराग्निरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ॥

प्र धारा अस्य शुष्मिणो वृथा पवित्रे अक्षरन् । पुनानो वार्चमिष्यति ॥ १ ॥

॥ । धारा । अस्य । शुष्मिण । वृथा । पवित्रे । अक्षरन् । पुनानः । वार्चम् । इष्यति ॥ १ ॥

पेङ्कट० विन्दुः । प्र अक्षरन् अस्य बलवतः धारा अनायासेन पवित्रे । पूयमानः वार्चम् प्रेरयति ॥ १ ॥

१. ‘नि वि’ । २. तारव मूको. ३. ‘ता वि’ ज. ४. ‘वन् वि’ । ५. ‘वन् वि’ ज. ६. ‘यमि
ज.’ ७. ‘त मूको. ८. ‘म्यान् मूको. ९. ‘मुमुग्महे मूको. १०. ‘मार वि’. ११-१२. नास्ति मूको,
१२. इन्दुः वि’ ज., विन्दः वि’. १३. ‘त्रः वि’ ३ ‘व ज.’. १४. ‘वनीत्यर्थः ज.’.

इन्दुर्हिपानः सोतुर्मिर्मृज्यमानः कर्निकदत् । इयति वृणुर्मिन्द्रियम् ॥ २ ॥
 इन्दुः । हिपानः । सोतुर्मि । मृज्यमानः । कर्निकदत् । इयति । वृणुम् । इन्द्रियम् ॥ २ ॥
 घेङ्कट० इन्दुः प्रेयमाणः सोतुर्मि^१ शोध्यमानः शब्दं कुर्वन् प्रेरयति शब्दम् इन्द्रस्य प्रियकरम् ॥२॥

आ नः शुष्मं नृपाह्वं वीरवन्तं पुरुस्पृहम् । पर्वस्य सोम धारया ॥ ३ ॥
 आ । नः । शुष्मम् । नृपाह्वम् । वीरवन्तम् । पुरुस्पृहम् । पर्वस्य । सोम । धारया ॥ ३ ॥
 घेङ्कट० आ पर्वस्य 'अस्माकं बलम्'^२ नृपामभिभाषकम् पुरुषकुलम् बहुभिः स्पृहणीयम् सोम । धारया ॥३॥

प्र सोमो अति धारया परमानो असिष्यदत् । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ ४ ॥
 प्र । सोम । अति । धारया । परमानः । असिष्यदत् । अभि । द्रोणानि । आसदम् ॥ ४ ॥
 घेङ्कट० प्र रूपन्दत् सोम धारया पूषमानः द्रोणकुलज्ञानं^३ प्रति आसदनाय ॥ ४ ॥

अप्सु त्वा मधुमत्तमं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्द्रमिन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥
 अप्सु । त्वा । मधुमत्तमम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥
 घेङ्कट० वसन्तीवरीषु स्वाम् मधुमत्तमम् हरिम् प्रेरयन्ति प्रावभि इन्द्रो^४ इन्द्रस्य पानाय ॥ ५ ॥

सुनोता मधुमत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे । चारुं शर्षाय मत्सुरम् ॥ ६ ॥
 सुनोत । मधुमत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । चारुम् । शर्षाय । मत्सुरम् ॥ ६ ॥
 घेङ्कट० सुनोत सुनुत^५ मधुरसम् सोमम् इन्द्राय वज्रिणे चादम् बलवते^६ मदकरम् ॥ ६ ॥
 "इति पद्याष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्म" ॥

[३१]

"गोतमो राहृगणः कविः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः" ।

प्र सोमांसः स्वाध्यः पर्वमानामो अक्रमुः । रयिं कृण्वन्ति चेतनम् ॥ १ ॥
 प्र । सोमांसः । सुडआर्यः । पर्वमानासः । अक्रमुः । रयिम् । कृण्वन्ति । चेतनम् ॥ १ ॥
 घेङ्कट० गोतमः^७ । प्र अक्रमुः सोमा सुकर्मणः^८ पूषमाना^९, धनम् च कुर्वन्ति प्रत्यापनम्^{१०} ॥१॥

१. 'सो' वि' अ' २-२. अत्मानं बले वि' अ'. ३. शत्रु मूको ४. 'इय' मूको.
 ५. नास्ति वि. ६. 'वत्' मूको ७. ७. नास्ति मूको. ८. म वि' अ'. ९. सारवण वि'.
 १०. पूषन्त वि' अ'. ११. प्रज्ञानम् वि' अ'.

दिवस्पृथिव्या अधि भवेन्दो घुम्नुवर्धनः । भवा राजानां पतिः ॥ २ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अधि । भव । इन्दो इति । घुम्नुवर्धनः । भव । राजानाम् । पतिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० पावापृथिव्योः^१ भव इन्दो । भवस्य वर्धकः । भव इवम् भवानाम् पतिः ॥ २ ॥

तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यमर्पयन्ति सिन्धवः । सोमं वर्धयन्ति ते महः ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । वाताः । अभिप्रियः । तुभ्यम् । अर्पयन्ति । सिन्धवः । सोमं । वर्धयन्ति । ते । महः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् वाताः^१ अभितर्पयिताः । त्वदर्थमेव गच्छन्ति नद्यः । सोम । 'उभये ते' तद महश्चम् वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमं घृण्यम् । भवा राजस्य संग्रहे ॥ ४ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सोमं । घृण्यम् । भव । राजस्य । संग्रहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गतेति (ऋ १, ११, १६) ॥ ४ ॥

तुभ्यं गावो घृतं पयो वज्रो दुदुहे अक्षितम् । वर्षिष्ठे अधि सानवि ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । गावः । घृतम् । पयः । वज्रो इति । दुदुहे । अक्षितम् । वर्षिष्ठे । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् गावः घृतम् च^१ पयः च^२ हे वज्रवर्ण !^३ दुदुहे अक्षिणम्^४ घृततमे समुष्टिते स्थिताय इति ॥ ५ ॥

स्वायुधस्य ते सुतो भुवनस्य पते वयम् । इन्दो सखित्वमुदमसि ॥ ६ ॥

सुआयुधस्य । ते । सुतः । भुवनस्य । पते । वयम् । इन्दो इति । सखित्वम् । उदमसि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वायुधस्य एव ते सुतः हे भुवनस्य पते । वयम् इन्दो । सखित्वम् कामयामहे ॥ ६ ॥

^१ इति पष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः^२ ॥

[३२]

^१ इवावाश आश्रय ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः^२ ।

॥ सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनः । सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

प्र । सोमासः । मदच्युतः । श्रवसे । नः । मघोनः । सुताः । विदथे । अक्रमुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० इवावाशः^३ । प्र अक्रमुः सोमाः^४ मदं क्षरन्तः श्रवसे मम हविष्मतः सुताः यजे ॥ १ ॥

आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वत्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ २ ॥

१. 'व्या त्रि' अ^१. २. पाता वि^१ अ^१; पाताः वि^१. ३-३. उभयेति मूको. ४-४. बलवत्पयुः^२
वि^१; पयश्च बलं त्रि^१. ५. 'ण मूको ६-६. नास्ति मूको. ७. 'इवावच अ^१. ८. सोमो वि^१ अ^१.

आत् । ईम् । त्रितस्य । योर्पणः । हरिम् । द्विन्वन्ति । अद्रिऽभि । इन्दुम् । इन्द्राय । प्रीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'किञ्च एनम्' त्रितस्य रूपेः अद्गुल्यः हरिम् प्रेरयन्ति ग्रावमि इन्दुम् इन्द्राय पानार्थम्, इति त्रित यजमानं दृष्ट्वा वदति श्यावाश्व. ॥ २ ॥

आदीं हंसो यथा गुणं विश्वस्यावीवशन्मुतिम् । अत्यो न गोभिर्नज्यते ॥ ३ ॥

आत् । ईम् । हंसः । यथा । गुणम् । विश्वस्य । अवीवशत् । मुतिम् । अत्यं । न । गोभिः । अज्यते ॥

वेङ्कट० किञ्च अयम् मनुष्यगणम् यथा हंसः यथा नयति शब्देन, तथा विश्वस्य बुद्धिम् यथा नयति सोम. अश्वः इव शीघ्रगः एषोभि. अज्यते ॥ ३ ॥

उभे सोमावृचार्कशन् मृगो न तुक्तो अर्पसि । सीर्दन्नृतस्य योनिमा ॥ ४ ॥

उभे इति । सोम । अवृचार्कशत् । मृगः । न । तुक्तः । अर्पसि । सीर्दन् । क्रतस्य । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० यावापृथिव्यौ सोमः अवक्षमाणः मृग. इव गच्छति गोभिः तक्तः यज्ञस्य स्थानम् आ सीदन् ॥ ४ ॥

अभि गार्वां अनुपत योर्पा जारमिव प्रियम् । अगन्तार्जि यथा हितम् ॥ ५ ॥

अभि । गार्वां । अनुपत । योर्पा । जारम् ईव । प्रियम् । अगन् । आजिम् । यर्पा । हितम् ॥

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति स्वां शब्दां योवा जारम् इव प्रियम् सोमम् । सोमम् गच्छन्ति आजिम् यथा कश्चित् मित्रम् भविगच्छति ॥ ५ ॥

अस्मे धेहि धुमघर्शो मधर्वश्च मह्यं च । सुनि मेधामुत श्रवं ॥ ६ ॥

अस्मे इति । धेहि । धुमत् । यशः । मधर्वत् इत्यम् । च । मह्यम् । च । सुनिम् । मेधाम् । उत । श्रवं ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् धेहि दीप्तम् अन्नम् हविष्मन्नम् च, मधम् च धनम् प्रशाम्, अपि च कीर्तिम् इति ॥ ६ ॥

११ इति षष्ठादके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

[३३]

११ त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः ११ ।

प्र सोमासो विपुश्चितोऽपां न यन्त्यूर्मयः । वनानि महिषा ईर ॥ १ ॥

१-१. एन किञ्च अर्. २. 'न वि', 'नो अ'. ३. हंभोय वि' अ'. ४. सोम वि' अ'.

५. शीघ्रम् वि'. ६. नारित् मूको. ७. अपेय' मूको. ८. 'एति मूको. ९. तरेता वि' अ',

तत वि'. १०. 'रत वि' अ' ११-१२. तु. ऋ ४, ४१, ८६ ५६, ४१, ४६ ६, ३४, ९.

१३-१३. हविष्मन्... वि' अ', 'धत्स्मोय मधम् वि'. १४-१४. नारित् मूको.

प्र । सोमासः । विपुऽचितः । अपाम् । न । यन्ति । ऊर्मयः । वनानि । मृदिपाऽइय ॥ १ ॥

पेङ्कट० धितः । प्र गच्छन्ति^१ सोमाः^२ मेधाविनः अपाम् इष ऊर्मयः । यथा वनानि मरिपाः
अभिसरन्ति । वनानि^३ उदकानि ॥ १ ॥

अभि द्रोणानि वभ्रवः शुक्रा ऋतस्य धारया । वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥ २ ॥

अभि । द्रोणानि । वभ्रवः । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वाजम् । गोऽमन्तम् । अक्षरन् ॥ २ ॥

पेङ्कट० अभि द्रवन्ति^४ द्रोणकलशान्^५ सोमाः यभ्रुवर्णाः^६ दीप्ताः उदकस्य धारया । यजमानानाम्
अक्षं च गोमत्^७ अभिक्षरन्ति ॥ २ ॥

सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुत्यः । सोमा अर्पन्ति विष्णवे ॥ ३ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुतऽर्प्यः । सोमाः । अर्पन्ति । विष्णवे ॥ ३ ॥

पेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३ ॥

तिष्ठो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः । हरिरेति कर्निकदत् ॥ ४ ॥

तिष्ठः । वाचः । उद् । ईरते । गावः । मिमन्ति । धेनवः । हरिः । एति । कर्निकदत् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० ऋग्यजुःसामलक्षणाः^८ 'तिष्ठः वाचः' ऋत्विजः प्रेरयन्ति । गावः च शब्दायन्ते धेनवः
आशिरस्य दोग्धयः । सोमः च गच्छति शब्दे कुर्वन् ॥ ४ ॥

अभि ब्रह्मीरनुपत यद्हीऋतस्य मातरः । मर्मृज्यन्ते दिवः शिशुम् ॥ ५ ॥

अभि । ब्रह्मीः । अनुपत । यद्हीः । ऋतस्य । मातरः । मर्मृज्यन्ते । दिवः । शिशुम् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० ब्राह्मणप्रेरिता वाचः अभि स्तुवन्ति महर्षयः यज्ञस्य मातृभूताः शोधयन्ति च दिवः
शिशुम् ॥ ५ ॥

रायः समुद्रांश्चतुरोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणः ॥ ६ ॥

रायः । समुद्रान् । चतुर । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणः ॥ ६ ॥

पेङ्कट० धनस्य^९ पूर्णा^{१०} चतुरः समुद्रान् अस्मभ्यम् सोम । सर्वतः आ पवस्व बहुसङ्ख्याकान् इति
महत् धनम् आशस्ते ॥ ६ ॥

^{११}इति पञ्चाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वंगः ॥

१. यच्छ मूको. २. 'म मूको. ३. नास्ति मूको. ४. क्षरन्ति वि'. ५. 'शाव मूको.
६. गोभिः अ'. ७. 'लक्षा. वि'. ८-८. नास्ति अ'. ९. समुद्रात् व' वि' अ'. १०. 'र्णा वि'.
११-११. नास्ति मूको.

[३४]

‘त्रित आप्त्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द’ ।

प्र सुवानो धारया तनेन्दुर्हिन्वानो अर्पति । रुजद् दृळ्हा व्योर्जसा ॥ १ ॥

प्र । सुवान । धारया । तना । इन्दु । हि-वान । अर्पति । रुजत् । दृळ्हा । वि । ओर्जसा ॥

येङ्कट० प्र गच्छति धारया पवित्रेण इन्दु प्रेषमाण विश्वययन्^२ हवानि अपि ‘पुराणि बलेन’ ।
सुमभाव छान्दस ॥ १ ॥

सुत इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः । सोमो अर्पति विष्णवे २ ॥

सुत । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुत्-भ्यः । सोम । अर्पति । विष्णवे ॥ २ ॥

येङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २ ॥

वृषाणं वृषामिष्यंतं सुन्वन्ति सोममद्रिभिः । दुहन्ति शकर्मना पर्यः ॥ ३ ॥

वृषाणम् । वृषांभि । युतम् । सुन्वन्ति । सोमम् । अद्रिभिः । दुहन्ति । शकर्मना । पर्यः ॥ ३ ॥

येङ्कट० वृषाणम्^१ सोमम्^२ वृषाभि^३ मावभि नियतम् अभि पुण्वन्ति । दुहन्ति कर्मणा सोमस्य पर्यः ॥ ३ ॥

भुवत् त्रितस्य मज्यो भुवदिन्द्राय मत्सरः । स रूपैरज्यते हरिः ॥ ४ ॥

भुवत् । त्रितस्य । मज्यो । भुवत् । इन्द्राय । मत्सरः । सम् । रूपैः । अज्यते । हरिः ॥ ४ ॥

येङ्कट० भवति त्रितस्य^१ माह्व्य, भवति च इन्द्राय मदकर, सम् अज्यते च दग्धादिभि
हरितवर्ण ॥ ४ ॥

अभीमृतस्य विष्टपं दुहते पृश्निमातरः । चारु प्रियतमं हविः ॥ ५ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । विष्टपम् । दुहते । पृश्निमातर । चारु । प्रियतमम् । हविः ॥ ५ ॥

येङ्कट० अभि दुहन्ति एन यज्ञस्य स्थानम् मरुत चारु प्रियतमम् हवि । मरुतो वृष्ट्या^१ ईशते,
यतो सोमो नायते ॥ ५ ॥

समेनमहुता इमा गिरा अर्पन्ति सधुतः । धेनूर्वाथो अवीवशत् ॥ ६ ॥

सम् । एनम् । अहुता । इमा । गिरा । अर्पन्ति । सधुतः । धेनु । वाथ । अवीवशत् ॥ ६ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ विश्वं मूको. ३-३ बलेन पुराणि भ'. ४ नास्ति वि' भ'
५ नास्ति मूको. ६. अभि वि' ७. 'तस्य वि' भ'. ८ चारु वि'. ९ अभि^१ वि' भ'.

पेङ्कट० तम् गरुण्ते एनम्^१ अदुटिला^२ इमाः गिरः गरुण्यः^३ भेनूः रगुनीः^४ वाशनशीष्टः^५
सोमः^६ कामयते^७ ॥ ६ ॥

इति पद्याष्टके अष्टमाध्याये षण्णविंशो वर्यः ॥

[३५]

प्रभूयसुरादिरस ऋषिः । पयमान. सोमो देवता । गायत्री छन्दः ।

आ नः पयस्व धारया पयमान रयिं पृथुम् । यया ज्योतिर्विदासि नः ॥ १ ॥

आ । नः । पयस्व । धारया । पयमान । रयिम् । पृथुम् । यया । ज्योतिः । विदासि । नः ॥ १ ॥

पेङ्कट० प्रभूयसुः^८ । आ पयस्व अस्माकम् धारया पयमान । रयिम् विस्तीर्णम्, यया धारया अस्मान्
ज्योतिः लभयसि ॥ १ ॥

इन्दो समुद्रमीहय पयस्व विश्वमेजय । रापो धर्ता न ओजसा ॥ २ ॥

इन्दो इति । समुद्रमुड्ढय^९ । पयस्व । विश्वमुपजय^{१०} । रापः । धर्ता । नः । ओजसा ॥ २ ॥

पेङ्कट० इन्दो ! त्वम् उदकस्य प्रेरकः^{११} विश्वस्य^{१२} च कम्पयितः^{१३} धनस्य^{१४} धर्ता भव अस्माकं
बलेन ॥ २ ॥

त्वया वीरेण वीरवोऽभि प्याम पृतन्यतः । क्षराणो अभि वार्यम् ॥ ३ ॥

त्वया । वीरेण । वीरऽत्र । अभि । प्याम् । पृतन्यतः । क्षरः । नः । अभि । वार्यम् ॥ ३ ॥

पेङ्कट० त्वया वीरेण हे वीरवन् ! अभि भवेम शत्रून् । अभि क्षर^{१५} अस्माकं धनम् ॥ ३ ॥

प्र वाजमिन्दुरिष्यति सिप्तासन् वाजसा ऋषिः । व्रता विद्वान आयुधा ॥ ४ ॥

प्र । वाजम् । इन्दुः । इष्यति । सिप्तासन् । वाजऽसाः । ऋषिः । व्रता । विद्वानः । आयुधा ॥

पेङ्कट० प्र इदमिति अन्नम् इन्दुः सम्भक्तुमिच्छन् स्वोक्तम् अन्नस्य दाता इष्टा कर्माणि आधुषानि च
जानन् ॥ ४ ॥

तं गीर्भिर्वीचमीह्स्वयं पुनानं वासयामसि । सोमं जनस्य गोपतिम् ॥ ५ ॥

तम् । गीऽभिः । वाचम् उड्ढयम् । पुनानम् । वासयामसि । सोमम् । जनस्य । गोपतिम् ॥ ५ ॥

१. वन वि^१. २. कु^२ वि^३ अ^४. ३. नास्ति सूको. ४. *ला वि^५ अ^६. ५. *म सूको.
६. *ते रगुनीः सूको. ७-८. नास्ति सूको. ८. प्रभूयसु वि^७ अ^८. ९-९. नास्ति वि^९. † प्रेरयित
व^{१०}. १०. वन^{१०} वि^{११} अ^{१२}. ११. रगु वि^{१३} अ^{१४}.

येङ्कट० तम् गोभि १अवोचम् । स्तुतिगन्तारम्^(१), पूयमानम् गोभि वासयाम^२ सोमम्
जनस्य गवां पालयितारम् ॥ ५ ॥

निश्चो यस्य व्रते जनो दाधार धर्मेणस्पतेः । पुनानस्य प्रभुर्वमोः ॥ ६ ॥

निश्च । यस्य । व्रते । जन । दाधार । धर्मेण । स्पते । पुनानस्य । प्रभुर्जसो ॥ ६ ॥

येङ्कट० विश्व यस्य कर्मणि जन त्रिवते कर्मण स्पते^३ पूयमानस्य प्रभुत्वधनस्य, 'त गोभि'^४
अवोचम् इति ॥ ६ ॥

^१इति पष्ठादके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वगं^२ ॥

[३६]

^३प्रभुवसुराक्षिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द^४ ।

असर्जि रथ्यो यथा पुत्रिरे चम्व्योः सुतः । कार्मन् वाजी न्यक्रमीत् ॥ १ ॥

असर्जि । रथ्य । यथा । पुत्रिरे । चम्व्यो । सुत । कार्मन् । वाजी । नि । अक्रमीत् ॥ १ ॥

येङ्कट० विसृष्ट^५ अथ इव पुत्रिरे अधिपवणफलकयो सुत^६ । कार्मन्^७ युद्ध भवति इतरेतर
कृपन्तीति । तस्मिन् अथ^८ नि अक्रमीत् इति सोमसाह ॥ १ ॥

स वह्निः सोम जागृविः पवस्व देववीरति । अभि कोशं मधुश्चुतम् ॥ २ ॥

स । वह्नि । सोम । जागृनि । पवस्व । देववी । अति । अभि । कोशम् । मधुश्चुतम् ॥

येङ्कट० स बोद्धा सोम । जागरणशील मधुश्चुतम् कोशम् दक्षापवित्रम् अतीत्य अभि पवस्व
देवकाम^९ ॥ २ ॥

स नो ज्योतीषि पूर्य पवमान वि रोचय । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु ॥ ३ ॥

स । न । ज्योतीषि । पूर्य । पवमान । वि । रोचय । क्रत्वे । दक्षाय । न । हिनु ॥ ३ ॥

येङ्कट० ^{१०}स अस्माकम् ज्योतीषि^{११} प्रज^{१२} पवमान । वि रोचय दिव्यानि, कर्मणे बलाय च अस्मान्
प्रेरय ॥ ३ ॥

शुभमान ऋतायुर्मिर्मुज्यमानो गर्भस्त्योः । परिते वारो अव्यये ॥ ४ ॥

शुभमान । ऋतयुर्भि । मुज्यमान । गर्भस्त्यो । परिते । वारो । अव्यये ॥ ४ ॥

१ १. स्तोत्रिगं मूको. १. वं. अन्यत्र क (९, १०, १, ६) वाच प्रेरयितेत्याह । २. 'वायाम वि' अ'
३. ये वि' अ', परिते वि'. ४-४. दिव्य वि'. ५-५. नास्ति मूको ६. विरिण मूको
७. ति. वि' अ'. ८. नास्ति मूको. ९. अथ मूको १०. 'य मको ११-११. नास्ति वि' अ'.

वेङ्कट० अट्टकियमाण यशशामै मृज्यमान वादुभ्याम् पश्यते यान्^१ अयिमये^२ ॥ ४ ॥

स विश्वा दाशुषे वसु सोमो दिव्यानि पार्थिवा । परंतामान्तरिक्षया ॥ ५ ॥

स । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोम । दिव्यानि । पार्थिवा । परंताम् । आ । अन्तरिक्षया ॥ ५ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ५ ॥

आ दिवस्पृष्टमन्वयुर्गन्धर्वाः सोम रोहसि । वीर्युः शंससस्पते ॥ ६ ॥

आ । दिव । पृष्टम् । अन्वयुः । गन्धर्वः । सोम । रोहसि । वीर्युः । शंस । पते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'हे शंसः पते । सोम ।' स्तोत्रणाम् एतान्^३ अथादीन्^४ इच्छन् दिव शंस आ रोहणि इति । ६ ॥

^१इति पठादके अष्टमाध्याये पद्विशितो वर्ग^५ ॥

[३७]

^६रहूगण आदिरस ऋषिः । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द^७ ।

स सुतः प्रीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्पति । विघ्नन् रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

स । सुत । प्रीतये । वृषा । सोम । पवित्रे । अर्पति । विघ्नन् । रक्षांसि । देवयुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० रहूगण । स सुत प्रीतये वृषा सोम पवित्रे गच्छति^८ विघ्नन् रक्षांसि देवकाम ॥ १ ॥

स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्पति धर्णसिः । अभि योनिं कर्निकदत् ॥ २ ॥

स । पवित्रे । विचक्षण । हारि । अर्पति । धर्णसि । अभि । योनिम् । कर्निकदत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स^९ पवित्रे अभिपूयमाण द्रोणकलशम् प्रति गच्छति इति^{१०} ॥ २ ॥

स वाजी रोचना दिवः पर्वमानो वि धावति । रक्षोहा वारमुन्ययम् ॥ ३ ॥

स । वाजी । रोचना । दिव । पर्वमान । वि । धावति । रक्षः । हा । वारम् । अन्ययम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स वाजी ध्रुलोकस्य रोचन पवमान वि धावति रक्षसा हन्ता दशापविग्रम् ॥ ३ ॥

स त्रितस्याधि सानेवि परमानो अरोचयत् । जामिभिः सूर्य सह ॥ ४ ॥

स । त्रितस्य । अधि । सानेवि । परमान । अरोचयत् । जामिभिः । सूर्यम् । सह ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स त्रितस्य यज्ञे पवमान अरोचयत्^{११} अन्यै तेजोभि सह सूर्यम् ॥ ४ ॥

१ व वि^१ अ^२ २ अपिपय वि^३ अ^४ अपिपय वि^५ ३ ३ नास्ति सूको ४. एतत् वि^६
५ नास्ति सूको ६-६ तु. अ ९, १७, ३ ७ निघ्नन् वि^८ ८ स्वयं वि^९ ९ तु. अ ९, २७, २,
३८, ६ १६, ११ प्रष्ट १० आरो^{११} सूको.

स वृत्रहा वृषा सुतो वरिवोविदाम्यः । सोमो वाजमिवासरत् ॥ ५ ॥

स । वृत्रऽहा । वृषा । सुत । वरि॒त् ॥ ५ ॥ अ॒दा॒म्य । सोम । वाज॑म॒ऽस॒व । अ॒सर॒त् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स वृत्रहा वृषा सुत धनस्य लम्भक अहिंसित सोम युद्धम् इव द्रोणकलशान् अभिसरति ॥ ५ ॥

स देवः कविनेपितोऽभि द्रोणानि धावति । इन्दुरिन्द्राय मंहना ॥ ६ ॥

स । दे॒व । क॒वि॒नो । इ॒पि॒त । अ॒भि । द्रो॒णा॒नि । धा॒व॒ति । इ॒न्दु॒ । इ॒न्द्रा॒य । म॒ह॒ना ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स देव अध्वर्युणा प्रेरित द्रोणकलशान् अभि धावति इन्दु इन्द्राय महान् इति ॥ ६ ॥

इति पद्यष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[३८]

रहूगण आहिरस ऋषि । पशमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः १ ।

एष उ स्य वृषा रथोऽव्यो वारोभिरर्पति । गच्छन् वाजं सद्दक्षिणम् ॥ १ ॥

ए॒ष । उ॒ । स्य॒ । वृ॒षा । रथो॑ऽ॒व्यो । वा॒रो॒भि॒र॒र्प॒ति । ग॒च्छ॒न् । वा॒जं । स॒द्द॒क्षि॒ण॒म् ॥ १ ॥

वेङ्कट० स एष वारिता रथ अवे वाहेभ्य गच्छति गच्छन् युद्धम् अनेकपुरपम् इति सस्तव ॥ १ ॥

एतं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्याद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय प्रीतये ॥ २ ॥

ए॒तम् । त्रि॒त॒स्य॒ । यो॒ष॒ण । ह॒रि॒म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । अ॒द्रि॒भिः । इ॒न्दु॒म् । इ॒न्द्रा॒य । प्री॒तये॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० एतम् त्रितस्य अङ्गुलय हरितवर्णम् प्रेरयन्ति प्रावभि इन्दुम् इन्द्रस्य पानार्थम् ॥ २ ॥

एतं त्वं हरितो दक्षं मर्मज्यन्ते अपस्सुवः । याभिर्मदाय शुम्भते ॥ ३ ॥

ए॒तम् । त्वम् । ह॒रि॒त॑ । द॒क्षं । म॒र्म॒ज्य॒न्ते॑ । अ॒प॒स्सु॒वः । या॒भि॒र्म॒दा॒य । शु॒म्भ॒ते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् एतम् दक्ष अङ्गुलय शोधयन्ति कर्म इच्छन्त्य, याभि इन्द्रस्य मदाय शोध्यते ॥ ३ ॥

एष स्य मानुषीप्ता श्येनो न विशु सीदति । गच्छन् जारो न योषितम् ॥ ४ ॥

ए॒ष । स्य॒ । मा॒नु॒षी॒प्ता । श्ये॒नो । न । वि॒शु । सी॒द॒ति॒ । ग॒च्छ॒न् । जा॒रो । न । यो॒षि॒त॒म् ॥ ४ ॥

१. '५ वि' अ'. २. 'त मूको ३ द्रोणान् मूको ४. '५ वि' अ'; '५ वि'. ५. ५. मारित मूको. ६ अङ्गुलिनाम (तु. निप २, ५).

वेङ्कट० स' एष मनुष्ये विष्णु श्वेन इय शीघ्रम् आगम्य सादति, गच्छन् च तार इय योयितम् ॥ ४ ॥

एष स्य मघो रसोऽयं चष्टे दिवः शिशुः । य इन्दुर्वारिमाशिशत् ॥ ५ ॥

एष । स्य । मघ । रस । अयं । चष्टे । दिव । शिशु । य । इन्दु । वारिम् । आ । अशिशत् ॥ ५ ॥
वेङ्कट० 'स एष' मदीमिष रस पश्यति' दिव मृत, य इन्दु दत्तापवित्रम् आ विनाति ॥ ५ ॥

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्यति धर्णसिः । क्रन्दन् योनिमभि प्रियम् ॥ ६ ॥

एष । स्य । पीतये । सुत । हरि । अर्यति । धर्णसि । क्रन्दन् । योनिम् । अभि । प्रियम् ॥
वेङ्कट० स' एष पीतये सुत हरि गच्छति धारयिता नन्द कथं प्रियम् द्रोगम् प्रति ॥ ६ ॥
'इति पद्याष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः' ॥

[३९]

'बृहन्मतिरादिरस ऋषि । पयमान सोमो देवता । नावध्री छन्दः' ।

आशुरर्यं बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना । यत्र देवा इति व्रतन् ॥ १ ॥

आशु । अर्यं । बृहन्मते । परि । प्रियेण । धाम्ना । यत्र । देवा । इति । व्रतन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० बृहन्मतिरादिरस । शीघ्र परितः स्रव महामते । प्रियेण क्षीरण धारया यत्र देवा सन्त
मया गन्तव्यम् इति सुवन् ॥ १ ॥

परिष्कृण्वन्निकृत् जनाय यातयन्निर्पः । वृष्टिं दिवः परि स्रव ॥ २ ॥

परिष्कृण्वन् । अर्नि ऽहृतम् । जनाय । यातयन् । इर्प । वृष्टिम् । दिव । परि । स्रव ॥ २ ॥

वेङ्कट० सस्रुवन् असस्रुत् स्थानम् जनाय निर्गमयन् अन्नानि वृष्टिम् दिव परि स्रव ॥ २ ॥

सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा । विचक्षाणो विरोचयन् ॥ ३ ॥

सुत । एति । पवित्रे । आ । त्विषिम् । दधान । ओजसा । विचक्षाण । विरोचयन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभिषुत सन् एति दत्तापवित्रे दीप्तिम् दधान वगेन विविधं पदयन् देवान् च विरोचयन् ॥ ३ ॥

अय स यो दिवस्परिं रघुषामां पवित्र आ । सिन्धोर्मुर्मा व्यक्षरत् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । दिवः । परि । रघुऽयाम् । पवित्रे । आ । सिन्धोः । ऊर्मा । वि । अक्षरत् ॥
 घेङ्कट० अयम् सः यः दिवः लघुगमनः पवित्रे निषिच्यमानः जलस्य सहाते^१ वि अक्षरत् ॥ ४ ॥

आविवांसन् परावतो अथो अर्वावर्तः सुतः । इन्द्राय सिच्यते मधु ॥ ५ ॥

आऽविवांसन् । पराऽवतः । अथो इति । अर्वाऽवर्तः । सुतः । इन्द्राय । सिच्यते । मधु ॥ ५ ॥
 घेङ्कट० परिचरन् दूरस्थान् समीपस्थान् च यत्नेन^२ सुतः सोमः इन्द्राय सिच्यते मधुसदृशः ॥ ५ ॥

समीचीना अनूपत् हरीं हिन्वन्त्यद्रिभिः । योनावृतस्य सीदत ॥ ६ ॥

समऽीचीनाः । अनूपत् । हरीम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । योनौ । वृतस्य । सीदत ॥ ६ ॥
 घेङ्कट० सङ्गताः स्तुवन्ति^३ । हरितवर्णम् गमयन्ति प्रावभिः । तस्मै इमं 'पातुं यज्ञे' निन्धीदत ॥ ६ ॥

^४इति पष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वर्गः^५ ॥

[४०]

^६बृहन्मतिराक्षिरस ऋषिः । पवमानः सोमो वेवता । गायत्री छन्दः^७ ।

पुनानो अक्रमीदभि विश्वा मृषो विचर्षणिः । शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥

पुनानः । अक्रमीत् । अभि । विश्वाः । मृषः । विऽचर्षणिः । शुम्भन्ति । विप्रम् । धीतिभिः ॥ १ ॥
 घेङ्कट० पवमानः अभि अक्रमीन् सर्वान् शत्रून् विदृष्ट्वा । तस्मै इमं मेधाविनम् शोधयन्ति
 अद्गुलीभिः ॥ १ ॥

आ योनिमरुणो रुहद्रमदिन्द्रं वृषा सुतः । ध्रुवे सदैसि सीदति ॥ २ ॥

आ । योनिम् । अरुणः । रुहत् । गर्भत् । इन्द्रम् । वृषा । सुतः । ध्रुवे । सदैसि । सीदति ॥ २ ॥
 घेङ्कट० आ रोइति^८ स्थानम् अरणवर्णः^९, गच्छति च इन्द्रम् इथा अभिपुतः, निश्चले च स्थाने
 सीदति ॥ २ ॥

नू नो रयिं महार्भिन्दोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहास्त्रिणम् ॥ ३ ॥

नु । नः । रयिम् । महाम् । इन्द्रो इति । अस्मभ्यम् । सोम् । विश्वतः । आ । पवस्व । सहास्त्रिणम् ॥
 घेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्यम् रयिम् महान्तम् हे दीप्त ! अनेकसहस्रम् आ पवस्व सोम । सर्वतः ।
 नः इति पूरणम् इति ॥ ३ ॥

१. 'तो मूको. २. यत्नेन वि'; यत्नेन अ'; यत्नेन वि'. ३. 'यति मूको. ४-४. नास्ति वि'.

५-५. नास्ति मूको. ६. 'इति वि'; 'इति अ'. ७. हरितवर्णं वि'.

विश्वं सोम पवमानं युष्मानीन्दुवा भर । विंदाः सहसिर्णीरिपः ॥ ४ ॥

विश्वं । सोम । पवमान । युष्मनि । इन्दो इति । आ । भर । विंदा । सहसिर्णी । रिपः ॥ ४ ॥
 घेङ्कट० विश्वानि सोम । पवमान । अस्मानि इन्दो । आ भर । एभ्यम् बहुसहस्रकानि अस्मानि ॥ ४ ॥

स नः पुनान आ भर रयिं स्तोत्रे सुवीर्यम् । जरितुर्वर्धया गिरः ॥ ५ ॥

स । न । पुनान । आ । भर । रयिम् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् । जरितु । वर्धय । गिरः ॥ ५ ॥

घेङ्कट० स मह पवमान आ भर रयिम् स्तोत्रं सुवीर्यम् । स्तोत्रं वर्धय च स्तुतो अभिमत-
 दानेन इति ॥ ५ ॥

पुनान इन्दुवा भर सोमं द्विचर्हसं रयिम् । वृषन्निन्दो न उक्वर्षम् ॥ ६ ॥

पुनान । इन्दो इति । आ । भर । सोम । द्विचर्हसम् । रयिम् । वृषन् । इन्दो इति । न । उक्वर्षम् ॥
 घेङ्कट० पुनान वीर्यम् । आ भर सोम । द्वयो रथानयो परिसृष्टम् धनम् दिव्य पार्थिव च वर्धित ।
 इन्दो । अस्मभ्य प्रशस्तम् इति ॥ ६ ॥

इति पञ्चाशके अष्टमाध्याये प्रितो वरं २ ॥

[४१]

मेध्यातिथि काण्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द २ ।

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेपा अयासो अर्क्युः । घन्तः कृष्णामपु रचम् ॥ १ ॥

प्र । ये । गाव । न । भूर्णय । त्रेपा । अयास । अर्क्यु । घन्त । कृष्णाम् । अप । रचम् ॥

घेङ्कट० मेध्यातिथि १ । प्र अन्तु ये गाव इव क्षिप्रा वीरा यमनशीला अप घन्त कृष्णाम्
 त्वचम् । कृष्णां त्वग् रक्ष । त्वचि सगरणकर्मा ॥ १ ॥

सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराच्यम् । साहांसो दस्युमव्रतम् ॥ २ ॥

सुवितस्य । मनामहे । अति । सेतुम् । दुराच्यम् । साहांस । दस्युम् । अव्रतम् ॥ २ ॥

घेङ्कट० शोभनस्य सोमस्य रक्ष विषय वन्दनम् १ दुराच्यम् अति २ दस्युम् अभिभवन्त दस्युम्
 अकर्मणम् ॥ २ ॥

शृण्वे वृष्टेरिं स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः । चरन्ति विद्युतो दिवि ॥ ३ ॥

शृण्वे । वृष्टेर्इव । स्वन । पवमानस्य । शुष्मिण । चरन्ति । विद्युत । दिवि ॥ ३ ॥

१ नास्ति वि पवमान वि २ अथ वि अ ३ रयानि अ वि ४ रत वि
 क्ष ५ नास्ति मूले ६ ये र वि ७ अथाप वि अ ८ कृष्णाम् मूले ९ त्वचि
 मूले १० १० ११ मिमि मूले

वेङ्कट० श्रूयते इष्टे इव शब्दः^१ पवमानस्य बलिन, चरन्ति च दीप्तयः अन्तरिक्षे ॥ ३ ॥

आ पवस्व महीमिपं गोमदिन्द्रो हिरण्यवत् । अश्वावद्वाजं स्रुतः ॥ ४ ॥

आ । पवस्व । महीम् । इर्मम् । गोऽर्मत् । इन्द्रो इति । हिरण्यऽवत् । अश्वऽवत् । वाजऽवत् । स्रुतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गवाद्युक्तम् महत् अजम्^२ इन्द्रो । स्रुतः^३ आ पवस्व इति ॥ ४ ॥

स पवस्व विचर्षण आ मही रोदसी पृण । उपाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ५ ॥

स । पवस्व । विऽचर्षणे । आ । मही इति । रोदसी इति । पृण । उपाः । सूर्य । न । रश्मिऽभिः ॥

वेङ्कट० स पवस्व विऽचर्षणः^४, महस्यौ चावापृथिव्यौ आ पूरय, यथा उपसम्^५ सूर्य रश्मिभिः
आपूरयति^६ । अङ्गवचन उपशब्दः ॥ ५ ॥

परि णः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्रतः । सरां रसेन विष्टपम् ॥ ६ ॥

परि । नृ. । शर्मयन्त्या । धारया । सोम । विश्रतः । सरं । रसाऽर्शन । विष्टपम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परि सर अस्मान्^७ सुखयन्त्या धारया सोम । सर्वत नदी इव स्थान प्रपन्नम् ॥ ६ ॥
‘इति पष्ठाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशते वग’^८ ॥

[४२]

^९मेध्यातिथि काण्व ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः^{१०} ।

जनयन् रोचना दिवो जनयन्न्पु सूर्यम् । वसानो गा अपो हरिः ॥ १ ॥

जनयन् । रोचना । दिव । जनयन् । अप्सु । सूर्यम् । वसान । गा । अप । हरिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० जनयन् दिव नक्षत्राणि, जनयन् अन्तरिक्षे च सूर्यम्, आपच्छादयन् रन्त्री अप,
हरितवर्णः ॥ १ ॥

एष प्रत्नेन मन्मेना देवो देवेभ्यस्परि । धारया पयते स्रुतः ॥ २ ॥

एषः । प्रत्नेन । मन्मेना । देव । देवेभ्यः । परि । धारया । पयते । स्रुतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथ पुराणेन स्तोत्रेण युक्त देव देवेभ्यः स्रुत धारया पयित, पयतः ॥ २ ॥

वावृधानाय तूर्मे परन्ते वाजसातये । सोमाः सहस्रपात्रमः ॥ ३ ॥

१. ‘अन्तरिक्षे’ अ. २-२ नास्ति सूको. ३. ‘एष वि’ अ. ४. ‘ता वि’; ‘ता वि’.

५. पूर’ सूको. ६. ‘रसाय वि’ अ.

घृध्रानाथं । तृपये । परं ते । वार्जऽसातये । सोमो । सहस्रंऽप्याजस ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वर्षमानाथ क्षिप्राथ क्षरन्ति युद्धाय सोमा सहस्रेणा ॥ ३ ॥

दुहानः प्रत्नामिन् पर्यः पवित्रे परि सिच्यते । क्रन्दन् देवाँ अजीजनत् ॥ ४ ॥

दुहान । प्रत्नम् । इत् । पर्यं । पवित्रे । परि । सिच्यते । क्रन्दन् । देवान् । अजीजनत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दुहान प्रत्नम् रसम् पवित्रे परि सिच्यते । क्रन्दन् देवान् च जनयति स्वर्गमीषे ॥ ४ ॥

अभि विद्वानि वार्याभि देवाँ ऋतावृधः । सोमः पुनानो अर्पति ॥ ५ ॥

अभि । विद्वानि । वार्या । अभि । देवान् । ऋतावृधं । सोम । पुनान । अर्पति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विद्वानि धनानि देवान् च यज्ञस्य वधंकात् लक्ष्मीकृत्य सोम पूजमान गच्छति ॥ ५ ॥

गोमेधः सोम उरिवदइवावृद्धाजयत् सुतः । पवंस्व बृहतीरिपः ॥ ६ ॥

गोमेधत् । न । सोम । वीरऽयत् । अश्वेऽयत् । वार्जऽयत् । सुत । परंस्व । बृहती । रिपं ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ६ ॥

“इति षष्ठाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः” ॥

[४३]

“मेध्यातिथिं काण्व ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः” ।

यो अत्ये इव मृज्यते गोभिर्मदाय हयतः । तं गीर्भिर्वीसयामसि ॥ १ ॥

य । अत्येऽइव । मृज्यते । गोभि । मदाय । हयत । तम् । गी । अभि । वासयामसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० य अश्व इव पाणिभि मृज्यत गोविकारे मदायम् कान्त, तम् स्तुतिभि वासयाम ॥ १ ॥

त नो विशाँ अवस्युवो गिरः शुम्भन्ति पूर्वथा । इन्दुमिन्द्राय प्रीतये ॥ २ ॥

तम् । न । विशाँ । अवस्युव । गिर । शुम्भन्ति । पूर्वथा । इन्दुम् । इन्द्राय । प्रीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् अस्माक सर्वान् रक्षणमिच्छन्त्य स्तुतय अलङ्कुर्वन्ति प्रता ॥ इव इन्दुम् इन्द्राय पातुम् ॥ २ ॥

पुनानो याति हयतः सोमो गीर्भिः परिष्कृतः । विप्रस्य मेध्यातिथेः ॥ ३ ॥

१ “आ मूको २ “वित्रीम् वि” अ’, “वतिम् वि” ३ अत’ मूको. ४. देवानि वि’, देवानि अ’ ५. नास्ति वि’ ६ “न्ति अ’ ७. नास्ति मूको. ८ पणि’ वि’. ९ “ति मादयाम वि’ अ’. १० “म वि’ अ’ ११ “ल वि’ अ’

पुनानः । याति । हृतः । सोमः । गीऽभिः । परिऽकृतः । विप्रस्य । मेध्यऽअतिथेः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूयमानः याति स्पृहणीयः । सोमः 'विप्रस्य मेध्यातिथेः' गीर्भिः अलङ्कृतः मदार्थम् इति ॥ ३ ॥

पर्वमान विदा रयिमुस्मभ्यं सोम सुश्रियम् । इन्दो सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

पर्वमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । सुश्रियम् । इन्दो इति । सहस्रवर्चसम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पर्वमान ! देहि रयिम् अस्मभ्यम् सोम ! कान्तम् इन्दो ! बहुवीर्यम् ॥ ४ ॥

इन्दुरत्यो न वाजसृत् कर्निक्रन्ति पवित्र आ । यदक्षारतिं देवयुः ॥ ५ ॥

इन्दुः । अत्यः । न । वाजसृत् । कर्निक्रन्ति । पवित्रे । आ । यत् । अक्षोः । अति । देवऽयुः ॥

वेङ्कट० इन्दुः अथ इव सङ्ग्रामसृत् शब्दं करोति पवित्रे यद्वा अति क्षरति देवकामः ॥ ५ ॥

पर्वस्व वाजसातये विप्रस्य गृणतो वृधे । सोम रास्व सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजसातये । विप्रस्य । गृणतः । वृधे । सोम । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पर्वस्व अस्रदानाय, विप्रस्य स्तुवतः वर्धनाय च । सोम ! देहि सुवीर्यम् इति ॥ ६ ॥

^१इति पष्ठाष्टके अष्टमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

ऋगर्थदीपिका लेखं तथा पद्योऽयमष्टकः ।

कर्ता श्रीवेङ्कटाऽऽयस्य तनयो माधवाङ्गयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने पष्ठाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये पष्ठाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमाऽष्टको प्रथमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

सप्तमोऽष्टाष्टकस्तस्मिन्मन्त्रायादिषु दृश्यते ।
 यत्किञ्चिदिह वक्ष्यम्य देवतास्त्वस्ति बह्वृचैः ॥ १ ॥
 तपोविशेषयुक्तानां युगेष्वन्येषु देवताः ॥
 आसन् ऋषीणां प्रत्यक्षाः १ प्रभातैर्विनिर्धेयुता २ ॥ २ ॥
 भागोपालं विप्रथितां प्रसिद्धिमिह ३ लौकिकीम् ।
 देवतास्तस्त्वविषयां सम्मूलां कथयो विदुः ॥ ३ ॥
 मन्त्रार्थवादेभ्यो च देवता सम्प्रदर्शिता ।
 सेष प्रसिद्धिस्तन्मूला ४ ते च न ५ स्वार्थस्तरपरा ॥ ४ ॥
 ६ अत्र मूमाविनीतेषु ७ जतवन्तेषु दृश्यते ।
 ततः प्रत्यक्षमूलेषु यद्वा ८ मन्त्राश्च तरपरा ९ ॥ ५ ॥
 यथासन्दमिह प्रीताभेतना केचिदीश्वराः ।
 ददत्यभिमतानर्थान् इति वक्षतु च युज्यते ॥ ६ ॥
 किञ्च वैदिकवाक्यानि सप्ततानीह लौकिकैः ।
 तेषु १० स्तुतिश्च सत्यं च स्वरूपादवगम्यते ॥ ७ ॥
 क-याकुर्वे ११ ॥ १२ देवदत्तम् उदारं दृष्टवानहम् १३ ।
 धनं याचस्व त १४ पुत्रं १५ वचं सत्यमिदं १६ मया ॥ ८ ॥
 प्रवृत्तिरस सर्वेभ्यः प्रवीक्ष्यारते च भिक्षुवान् ।
 न च कुप्यति कस्मैचिद् इति श्रद्धापूर्णे भवेत् १७ ॥ ९ ॥
 एव मन्त्रार्थवादेषु सन्ति सत्यानि कानिचित् ।
 भाक्तानि कानिचित् सन्ति तानि जानन्ति पण्डिता ॥ १० ॥

१. "इष्ये वि" अ. २. "वता वि" अ. ३. "त्यथा वि", "त्वष्टे अ". ४. "ता वि" अ.
 ५. प्रशस्तिमिह वैष्णव. ६. केचन वि" अ. वैष्णव. ७. इयं कारिका सप्तम्या कारिकाया अग्रे
 पूर्वार्थोत्तरार्थविपर्ययण अ. ८. अग्रे तेषु वि" अ. ९-९. "नार्थस्तरपरा वि" अ. ८. तेषु वि"
 अ. ९. "रूपायन" अ. १०. का वक्तुं वैष्णव (तु. औषध सत्करणम्). ११-११. देवदत्तम् अ.
 १२. यम् वि" १३. "मिदम् वि". १४. श्रुतिवत् वि" अ.

विज्ञात्यन्तमसत्यैश्च यदि श्रद्धापयेदिह ।

अपौरुषेयतादीनि मृगयन्ते न पण्डिताः ॥ ११ ॥

कन्याकुञ्जे^१ देवदत्तः कनकं सम्प्रयच्छति ।

जनयामास धं बन्ध्या सोऽनासो वचनाद्भवेत् ॥ १२ ॥

धर्मस्य देवत्वानाञ्च व्यासेन द्रौपदीमते ।

अस्तित्वं हेतुभिः प्रोक्तं नेमोऽद्राक्षीच्छचीपतिम् ॥ १३ ॥

‘नेन्द्रो^२ अस्तीति’^३ नेमेन कथिते^४ स्वयमागतः^५ ।

‘अयमस्मी^६ (स्मि^७ इ)त्युवाचेन्द्रो वसिष्ठश्च ददर्श तम् ॥ १४ ॥

किञ्चैके^८ दशमुमंग्रान् ‘कया शुभा सवयसः’^९ ।

‘एना^{१०} वयं पर्यमे^{११} (‘सा’^{१२} इ)ति^{१३} पश्यामस्तन् परार्थकम्^{१४} ॥ १५ ॥

तार्किकेऽपि^{१५} चेच्छन्ति केचिन्मग्नार्थवाद्भयोः ।

परार्थेऽपि यथार्थत्वं पुराणानि ततोऽभवन् ॥ १६ ॥

यजुषामिव पारार्थ्यम् ऋचामपि च नेष्यते ।

नानाविधैर्ह्यभिप्रायैर्कथो ह्यष्टा महर्षिभिः ॥ १७ ॥

यदा पश्यामुचः सर्वा न तदा हेतुमिच्छति ।

शुद्धिमात्रं देवतास्तित्वे सूर्यश्चेदेति सर्वदा ॥ १८ ॥ इति ॥

[४४]

^१अयास्य आह्निरस ऋषिः । एवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः^१ ।

प्र ण इन्द्रो मूहे तनं ऊर्मिं न विभ्रदर्यसि । अमि देवाँ अयास्यः ॥ १ ॥

प्र । नुः । इन्द्रो इति । मूहे । तनं । ऊर्मिम् । न । विभ्रत । अर्पसि । अमि । देवान् । अयास्यः ॥

पेङ्कट० अयास्य आह्निरसः^१ । ॥ गच्छसि अस्माकम्^२ इन्द्रो । धनाय महते ऊर्मिम् इदानीम्
दिघ्नन् । अयास्यः च अयम् अमि^३ गच्छति देवान् ॥ १ ॥

मृती जुष्टो ध्रिया हितः सोमो हिन्वे परावर्ति । विप्रस्य धारया कृविः ॥ २ ॥

१. कान्यकु^१ वेङ्गज (तु औष-सेत्करणम्) । २. ऋ ८, १००, ३. ३. उपरि वि^४ अ^५. ४. ‘तम्
वि^६ अ^७. ५. ऋ ८, १००, ४. ६. किन्वेने वि^८; किन्वेतत् वि^९ अ^{१०}. ७. ऋ १, १६५, १, ८ ॥
पनासि वि^{११} अ^{१२}. ८. ऋ ३, ३३, ४ १०-१०. ‘म परित रजम् वि^{१३} वि^{१४}. ११. तर्कितोऽपि वि^{१५} अ^{१६}.
१२-१२ नास्ति सूको. १३. आवाहि वि^{१७}; आवाहि अ^{१८}. १४. भास्वा^{१९} सूको. १५. अवि कि^{२०} अ^{२१}.

मती । जुष्ट । धिया । हित । सोम । द्वित्रे । पुराऽवति । विप्रस्य । भारया । वृषि ॥ २ ॥

षेड्डट० जुष्टः स्तुत्या सेवित कर्मणा निहित^१ सोम प्रेषते पवित्राद् दूरे देशे विप्रस्य यज्ञे
भारया वृषि ॥ २ ॥

अयं देवेषु जागृविः सुत एति पुरित्र आ । मोमो याति विचर्षणिः ॥ ३ ॥

अयम् । देवेषु । जागृवि । सुत । एति । पुरित्रे । आ । सोम । याति । विचर्षणि ॥ ३ ॥

षेड्डट० अयम् देवाभ्यं जागरणशीलं सुतं गच्छति पवित्रे । "पञ्चमाय सोम" याति विद्वष्टा ॥ ३ ॥

स नः परस्व वाजपुध्र्वाणश्चारुमधुरम् । वहिष्माँ आ विवासति ॥ ४ ॥

स । न । परस्व । वाजपुध्र्वा । चारुम् । अमुरम् । वहिष्माँ । आ । विवासति ॥ ४ ॥

षेड्डट० स न परस्व अन्नमिच्छन् कुत्राणं कट्याणम् वज्रम् । अयम् वहिष्माम् क्रतियक् स्वो
परिचरति ॥ ४ ॥

स नो भगाय वायवे विप्ररीरः सदावृधः । सोमो देवेभ्य यमत् ॥ ५ ॥

स । न । भगाय । वायवे । विप्ररीरः । सदावृधः । सोम । देवेभ्यः । आ । यमत् ॥ ५ ॥

षेड्डट० स अस्माकम् भगाय वायवे च 'प्रेरितं विप्रै' सदावृधो भवन्^२ सोम देवेषु स्थित धनम्
आ प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

स नो अद्य वसुत्तये क्रतुविद्रातुवित्तमः । वार्जं जेपि श्रवो बृहत् ॥ ६ ॥

स । न । अद्य । वसुत्तये । क्रतुविद्रात् । वित्तमः । वार्जम् । जेपि । श्रवः । बृहत् ॥ ६ ॥

षेड्डट० स अस्माकम् अद्य वसुदानाय क्रतोः 'लभक' अत्यन्तं मार्गं^३ 'जानन्' अन्नम् जयं^४
धवणीयम् महत् ॥ ६ ॥

"इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः" ॥

[४५]

"अथास्य आदिरस रूपि । पञ्चमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः" ।

स पवस्व मदाय क नृचक्षा देवजीतये । इन्द्रविन्द्राय पीतये ॥ १ ॥

स । पवस्व । मदाय । कम् । नृचक्षा । देवजीतये । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १ ॥

१ नास्ति वि^१ २ "मान सोम वि^२ अं" ३-३ "तविप्रं सूको ४ यमत् सूको
५ लभकोय नमार्गं वि^३, लभतोयन्तमार्गं वि^३ अं" ६-६ जानन्नज्ञं वि^४, जानन्नय वि^४ अं
७ नास्ति सूको

वेङ्कट० स पवस्व मदार्यम् नृणा द्रष्टा 'यज्ञाय इन्दो' इन्द्रस्य^१ पातुम्^२ ॥ १ ॥

स नो^३ अपाभि दृत्यं^४ त्वामिन्द्राय तोशसे । देवान्सखिभ्य आ वरम् ॥ २ ॥

स । नः । अर्प । अभि । दृत्यम् । त्वम् । इन्द्राय । तोशसे । देवान् । सखिभ्य । आ । वरम् ॥

वेङ्कट० स अस्माकम् अभि गच्छ दृत्यम्, त्वम् इन्द्राय पीडयस्व । स त्वम् देवान् सखिभ्य अस्मभ्यम् आ याच घनमिति ॥ २ ॥

उत त्वामरुणं वयं गोभिरेञ्ज्यो मदाय कम् । पि नो^५ राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥

उत । त्वाम् । अरुणम् । वयम् । गोभि । अञ्ज्यम् । मदाय । कम् । पि । न । राये । दुरम् । वृधि ॥

वेङ्कट० अपि च^६ त्वाम् अरुणवर्णम् वयम् गोविकारै वासयाम मदार्यम् । स त्वम् अस्माकं धनाय^७ द्वाराणि विद्युतानि कुरु ॥ ३ ॥

अस्य पुत्रिमक्रमीद् वाजी धुरं न यामनि । इन्दुदेवेषु पत्यते ॥ ४ ॥

अति । ऊँ इति । पवित्रम् । अक्रमीत् । वाजी । धुरम् । न । यामनि । इन्दु^८ । देवेषु । पत्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवित्रम् अति अक्रमीत् अश्व इव रथधुरम् गमने । इन्दु देवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

समी सखायो अस्वरन् वने क्रीळन्तमत्यविम् । इन्दुं नावा अनुपत ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । सखाय । अस्वरन् । वने । क्रीळन्तम् । अतिऽअग्रिम् । इन्दुम् । नावा । अनुपत ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सम् स्तुवन्ति पुनम् सखाय उदके क्रीडन्तम् अतिक्रान्तइशापवित्रम् इन्दुम् वाच अस्तुवन् ॥ ५ ॥

तया पवस्व धारया यया पीतो विचक्षसे । इन्दो स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

तया । पवस्व । धारया । यया । पीत । विचक्षसे । इन्दो इति । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तया पवस्व धारया, यया पीत^९ 'विचक्षणाय इन्दो' स्तोत्रे सुवीर्यम् प्रपच्छसीति^{१०} ॥ ६ ॥

‘इति सप्ताष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्गः’ ॥

[४६]

‘अयास आद्विरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गाग्रि छन्दः’ ।

असृग्रन् देवर्षीतयेऽत्यासः कृत्वा इव । क्षरन्तः पर्वतावृधः ॥ १ ॥

असृग्रन् । देवर्षीतये । अत्यास । शृङ्गा इव । क्षरन्त । पर्वतऽवृधः ॥ १ ॥

१ १ 'ज्ञा मिद्र' वि' अ' २ तु क ९, १०, ५ ३ नास्ति वि' ४ यना वि' अ'.

५ चितः मूको ६ ६ 'गाग्रोमि वि' अ'. ७. 'छन्दोमि मूको ८ ८. नास्ति मूको

वेङ्कट० मृज्यन्ते यज्ञाय^१ अथाः^२ वर्धण्याः^३ इय क्षरन्तः प्रायभिर्द्वयः^४ वर्षेतेषु वा जाताः ॥ १ ॥

परिष्कृतासु इन्द्रवो योषेव पित्र्यावती । त्रायुं सोमा असृधत ॥ २ ॥

परिष्कृतामः । इन्द्रवः । योषा इव । पित्र्यस्यती । त्रायुम् । सोमाः । अमृभूत ॥ २ ॥

वेङ्कट० अलङ्कृताः इन्द्रवः बन्धका इव पितृमती^५ त्रायुम् प्रति गच्छन्ति गोमाः ॥ २ ॥

एते सोमासु इन्द्रवः प्रयस्वन्तश्चमू सुताः । इन्द्रं वर्धन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

एते । सोमासः । इन्द्रवः । प्रयस्वन्तः । चमू इति । सुताः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । कर्मभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते सोमाः दोसाः इयिष्मन्तः अधियवणफलकयोः सुताः इन्द्रम् वर्धयन्ति कर्मभिः ॥ ३ ॥

आ धावता सुहस्त्यः शुक्रा गृम्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ ४ ॥

आ । धावत । सुहस्त्यः । शुक्रा । गृम्णीत । मन्थिना । गोभिः । श्रीणीत । मत्सरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छत हे गोभनहस्ता ऋतवजः, शुक्रम् च गृहीत ग्रहम् मन्थिना सह, गोभिः श्रीणीत सोमम् ॥ ४ ॥

स पवस्व धनंजय प्रयुन्ता राधसो महः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ ५ ॥

स । पवस्व । धनम् इजय । प्रयुन्ता । राधसः । महः । अस्मभ्यम् । सोम । गातुवित् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः पवस्व हे धनार्ज जेतः । प्रदाता धनस्य महतः अस्मभ्यम् सोम । मार्गस्य लम्भकः ॥ ५ ॥

एतं मृजन्ति मज्जं पवमानं दश क्षिपः । इन्द्राय मत्सरं मदम् ॥ ६ ॥

एतम् । मृजन्ति । मज्जम् । पवमानम् । दश । क्षिपः । इन्द्राय । मत्सरम् । मदम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एतम् मृजन्ति मार्जनीयम् पवमानम् दश अङ्गुल्यः इन्द्रस्य पानाय मदकरम् सोमम् इति ॥ ६ ॥

‘इति सप्तमाहके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[४७]

‘कविर्मागैव ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

अया सोमैः सुकृतयया महर्षिदृम्यवर्धत । मृन्दान उद्वृषायते ॥ १ ॥

अया । सोमैः । सुकृतयया । महः । चित् । अग्नि । अवर्धत । मृन्दानः । उत् । वृषयते ॥ १ ॥

१-१ य^१ण्यारवि^२ अ^३ २. पवित्रमती वि^४ अ^५, पवित्रम् वि^६. ३-३. या २, ५ द. ४. सोममिति अ^७. ५. लम्भकाः वि^८; लम्भकम् वि^९; लम्भक अ^{१०}. ६ यम अ^{११}. ७. मज्जं मूको. ८-८. नास्ति मूको.

वेङ्कट० कविर्भागवः । अनया सोमः शोभनया क्रियया महतो देवान् प्रति अग्निं अवर्षत,
मोदमानः ऋषभ इवाचरति ॥ १ ॥

कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा । ऋणा च धृष्णुश्चयते ॥ २ ॥

कृतानि । इत् । अस्य । कर्त्वा । चेतन्ते । दस्युतर्हणा । ऋणा । च । धृष्णुः । चयते ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृतानि अस्य कर्माणि ज्ञायन्ते असुराणां हिसकानि । सोऽयं यजमानानाम् ऋणानि च
घृष्टः चातयति कामप्रदानेन ॥ २ ॥

आत् सोमं इन्द्रियो रसो वज्रः सहस्रसा भुवत् । उक्थं यदस्य जायते ॥ ३ ॥

आत् । सोमः । इन्द्रियः । रसः । वज्रः । सहस्रसाः । भुवत् । उक्थम् । यत् । अस्य । जायते ॥

वेङ्कट० अस्य इन्द्रस्य शस्त्रम् यदा प्रादुर्भवति, अनन्तरम् सोमः इन्द्रस्य त्रियकरः रसः बलवान्
वज्रः सहस्रस्य दाता भवति ॥ ३ ॥

स्वयं कृविर्विधुर्तरे विप्राय रत्नमिच्छति । यदीं मर्मज्यते धियः ॥ ४ ॥

स्वयम् । कृविः । विधुर्तरे । विप्राय । रत्नम् । इच्छति । यदि । मर्मज्यते । धियः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव मेधाविने विधातरि इन्द्रे सोमः रत्नम् इच्छति, यदि अयं शोभयते
अङ्गुलीभिः ॥ ४ ॥

सिपासतू रयीणां वाजेष्वर्धतामिव । भरेषु जिग्युषामसि ॥ ५ ॥

सिपासतुः । रयीणाम् । वाजेषु । अर्धतामश्च । भरेषु । जिग्युषाम् । असि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सङ्ग्रामेषु शत्रून् जयताम् धनानाम् सिपासतुः भवसि, जयज्ञय^२ प्रयच्छामि^१ । यथा
सङ्ग्रामेषु प्रतिशताम् अश्वानां घाते प्रयच्छन्तीषि^३ ॥ ५ ॥

“इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वर्गः” ॥

[४८]

“कविर्भागवः ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः” ।

तं त्वा नृम्णानि विभ्रतं सधस्थेषु महो दिवः । चारुं सुकृत्ययेमहे ॥ १ ॥

तम् । त्वा । नृम्णानि । विभ्रतम् । सधस्थेषु । महः । दिवः । चारुम् । सुकृत्यया । ईमहे ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'तम् त्वां धनानि' धारयन्तम् महत्याः दिवः स्थानेषु स्थितम् वदयानम् क्षोभनया क्रियया
याचामहे ॥ १ ॥

संवृक्तधृष्णमुक्थ्यं महामोहित्रतं मदम् । शतं पुरो रुक्षणिम् ॥ २ ॥

संवृक्तधृष्णम् । उक्थ्यम् । महामोहित्रतम् । मदम् । शतम् । पुरः । रुक्षणिम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० धनं संविष्टपृष्टान्त्रुम् प्रक्षस्यम् महारुमांशम् मदम् बहूनि पुराणि क्षत्र्युणां रिनातयन्तम् ।
इमं ह इति सम्बन्धः ॥ २ ॥

अतस्त्वा रयिमुभि राजानं मुक्तो दिवः । सुपर्णो अव्यधिर्भरत् ॥ ३ ॥

अतः । त्वा । रयिम् । अभि । राजानम् । मुक्तो इति मुक्तो । दिवः । सुपर्णः । अव्यधिः । भरत् ॥

वेङ्कट० अतः दिवः त्वां धनम् प्रति राजानम् सुमशं श्येनः स्वपारहितः आहरदिति ॥ ३ ॥

विश्वस्मा इत् स्वर्द्धे साधारणं रजस्तुरम् । गोपामृतस्य विभरत् ॥ ४ ॥

विश्वस्मै । इत् । स्वः । दूशे । साधारणम् । रजःस्तुरम् । गोपाम् । शतस्य । विः । भरत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वस्मै देवाय साधारणम् उदकस्य प्रेरकम् गोपायितारम् यज्ञस्य श्येनः आहरत् ॥ ४ ॥

अथा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे । अभिष्टिकृद्विर्चयिणिः ॥ ५ ॥

अथ । हिन्वानः । इन्द्रियम् । ज्यायः । महित्वम् । आनशे । अभिष्टिकृत् । विर्चयिणिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अथ प्रेरयन् यज्ञम् प्रशस्थतरम् महत्त्वम् प्राप्नोति यजमानानामभीष्टस्य कर्ता विद्महेति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[४९]

'कविर्भर्गव ऋषिः पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

पर्वस्व वृष्टिमा शु नोऽपामूर्ध्नि दिवस्परि । अयक्ष्मा बृहतीरिपः ॥ १ ॥

पर्वस्व । वृष्टिम् । आ । शु । नः । अपाम् । ऊर्मिम् । दिवः । परि । अयक्ष्माः । बृहतीः । रिपः ॥

वेङ्कट० 'आ पवस्व वृष्टिम्' दिवः अस्माकं सुष्ठु । 'तदेवाह—अपाम्' ऊर्मिम् दिवः परस्वेति,
यद्भरदितानि' महान्ति चाऽज्ञानि ॥ १ ॥

१-१. नास्ति मुक्तो. २. नास्ति वि. ३. विष्टपृष्टशस्त्रे वि' अ. ४. 'मांशम्' अथि वा
महनीयवृक्षमाणि वि. ५. शु. आ ४, २६, ७. ६. गोपयि' वि' अ. ७-८. विश्वं वृष्टिम् आ वि' अ.
८. वृष्टि' वि' अ. ९-९. 'वावाय' वि'; 'वा भवाय' वि' अ. १०. रहितानि वि' अ.

तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् । जन्यास उर्य नो गृहम् ॥ २ ॥
 तया । पु॒स्व । धा॒रया । यया । गा॒व । इ॒हा । आ॒गमन् । ज॒न्या॒म । उ॒र्य । न॒ । गृ॒हम् ॥ २ ॥
 वेङ्कट० तया पवस्व धारया यया गाव इह उप आगच्छन्ति शत्रुजनपदभवा मदीयम् गृहम् ॥ २ ॥

घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देवगीतमः । अस्मभ्यं वृष्टिमा पय ॥ ३ ॥
 घृ॒तम् । पु॒स्व । धा॒रया । य॒ज्ञेषु॑ । दे॒व॒गी॒त॒मः । अ॒स्म॒भ्यं॑ । वृ॒ष्टि॒मा । पा॒य ॥ ३ ॥
 वेङ्कट० उदकम् पवस्व धारया यज्ञेषु अत्यन्त देवकाम । अस्मभ्यम् वृष्टिम् च आ पवस्व ॥ ३ ॥

स न ऊर्जे व्यष्टव्यं पवित्रं धाव धारया । देवासः शृण्वन् हि कम् ॥ ४ ॥
 स । न॒ । ऊ॒र्जे । वि॒ । अ॒व्य॒ष्ट॒व्यं॑ । प॒वि॒त्रं॑ । धा॒व । धा॒रया॑ । दे॒वा॒सः । शृ॒ण्वन्॑ । हि॒ । क॒म् ॥
 वेङ्कट० स अस्माकम् 'अन्नाय अविमयम्' पवित्रम् वि धाव धारया । द्या 'शृण्वन्तु तव वाक्यम् ॥ ४ ॥

पवमानो असिष्यद्रक्षांस्यपजङ्घनत् । प्रत्नद्रोचयन् रुचः ॥ ५ ॥
 प॒व॒मा॒नः । अ॒सि॒ष्य॒द् । र॒क्षा॑ं॒सि । अ॒प॒ज॒ङ्घ॑नत् । प्र॒त्न॒द्रो॒च॒य॒न् । रु॒चः॑ ॥ ५ ॥
 वेङ्कट० पवमान स्थन्दते रक्षांसि अपजन् आत्मीया दीप्ती पुराण इव च रोचयन् ॥ ५ ॥
 'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः' ॥

[५०]

'उच्यते आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

उत् ते शुष्मांस ईरते सिन्धोरुर्मैरिं स्वनः । वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥
 उ॒त् । ते॒ । शु॒ष्मा॑ंस । ई॒र॒ते॒ । सि॒न्धो॑रु॒र्मै॒रिं॑ । स्व॒नः॑ । वा॒ण॒स्य॑ । चो॒द॒या॑ । प॒वि॒म् ॥ १ ॥
 वेङ्कट० उच्यते आङ्गिरस । उत् गच्छन्ति तव वेगा, यथा समुद्रस्य ऊर्मो स्वन उद्गच्छति ।
 स त्वम् ह्यो विष्टया वा शब्दम् श्रेय ॥ १ ॥

प्रसूते त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युः । यदन्य एषि सान्नि ॥ २ ॥
 प्र॒सू॒ते॒ । ते॒ । उ॒त् । ई॒र॒ते॒ । ति॒स्रः॑ । वा॒चो॑ । म॒ख॒स्युः॑ । य॒द॒न्य॑ । ए॒षि॑ । सा॒न्नि॑ ॥ २ ॥

१ इव अ'. २. 'छति मूको ३ ३ म नावाद्य वि' अ'. ४ देवा देवा वि' अ'.
 ५ पुनस्तन् वि' अ'. ६ ६ नास्ति मूको. ७ धाटनाम (तु निघ १, ११) ८ ऊर्मव अ'.
 ९ 'उच्यते अ'.

येङ्कट० प्रभव ते उत गच्छन्ति ऋषो यज्ञपि सामानि च यज्ञमिच्छतो यज्ञमानस्य । यदा एव
समुच्छ्रिते पवित्रे अविमये गच्छसि ॥ २ ॥

अच्यो वारे परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्पद्रिभिः । परमानं मधुश्चुतम् ॥ ३ ॥

अन्य । वारे । परि । प्रियम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिभिः । परमानम् । मधुश्चुतम् ॥ ३ ॥

येङ्कट० अवे वारे परि प्रेरयन्ति प्रियम् हरिम् प्रावभि अभिपुतम् पत्रमानम् मधुरसस्य
व्यावकम् ॥ ३ ॥

आ परस्य मदिन्तम् पत्रित्रं धारया क्रे । अर्कस्य योर्निषामदम् ॥ ४ ॥

आ । परस्य । मदिन्तम् । पत्रित्रम् । धारया । क्रे । अर्कस्य । योर्निषामदम् ॥ ४ ॥

येङ्कट० गता (ऋ ९, ०५, ६) ॥ ४ ॥

स परस्य मदिन्तम् गोभिरञ्जानो अक्तुभिः । इन्द्रिन्द्राय पीतये ॥ ५ ॥

स । परस्य । मदिन्तम् । गोभिः । अञ्जान । अक्तुभिः । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ ५ ॥

येङ्कट० तिगदध्याषमाता ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः’ ॥

[५१]

‘उच्यते आङ्गिरस ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

अन्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पत्रित्रं आ सृज । पुनीहीन्द्राय पातये ॥ १ ॥

अन्यो इति । अद्रिभिः । सुतम् । सोमम् । पत्रित्रं । आ । सृज । पुनीहि । इन्द्राय । पातये ॥ १ ॥

येङ्कट० अन्योः । अद्रिभिः सुतम् सोमम् पवित्रे आ सृज इति । ण्यदेवाद — पुनीहि इति ॥ १ ॥

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वृजिणे । सुनोता मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

दिव । पीयूषम् । उत्तमम् । सोमम् । इन्द्राय । वृजिणे । सुनोते । मधुमत्तमम् ॥ २ ॥

येङ्कट० दिव पीयूषम् दिवो रसम् उत्तमम् इति ॥ २ ॥

तत्र त्व इन्द्रो अन्धसो देवा मधोर्व्यश्नते । परमानस्य मरुतः ॥ ३ ॥

तत्र । त्वे । इन्द्रो इति । अन्धस । देवा । मधो । वि । अश्नते । परमानस्य । मरुतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तव मदकरम् अद्यम् इमे देवाः वि आप्रवन्ति पूषमानस्य मरुतः च ॥ ३ ॥

त्वं हि सोम वर्धयन्त्सुतो मदाय भूर्णये । वृषन्त्स्तोतारमूतये ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सोम । वर्धयन् । सुतः । मदाय । भूर्णये । वृषन् । स्तोतारम् । ऊतये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि सोम । वर्धयन् अभिपुतः, मदाय क्षिप्राय वृषन् । स्तोतारम् रक्षणाय चाभिगच्छसि ॥ ४ ॥

अभ्यर्ष विचक्षण पवित्रं धारया सुतः । अभि वाजम्पुत श्रवंः ॥ ५ ॥

अभि । अर्प । विऽचक्षण । पवित्रम् । धारया । सुतः । अभि । वाजम् । उत । श्रवंः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छ विद्वष्टः । पवित्रम् धारया अभिपुतः, अस्माकम् अद्यम् कीर्तिम् अभि क्षर ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वक्त्रः’ ॥

[५२]

‘उच्यते आद्विरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

परिं घृक्षः सुनद्रैर्यिर्भरद्वाजं नो अन्धसा । सुवानो अर्प पवित्र आ ॥ १ ॥

परिं । घृक्षः । सुनद्रैर्यिः । भरद्वाजं । नो । अन्धसा । सुवानः । अर्प । पवित्रे । आ ॥

वेङ्कट० परि हरतु दीप्तो दीपमानधनः अस्माकम् बलम् अग्नेन सह अभिपूषमाणः क्षर पवित्रे ॥ १ ॥

तवं प्रत्नेभिरध्वभिरव्यो वारे परि प्रियः । सुहसंधारो यात् तना ॥ २ ॥

तवं । प्रत्नेभिः । अध्वभिः । अव्यः । वारे । परि । प्रियः । सुहसंधारः । यात् । तना ॥ २ ॥

वेङ्कट० तवं शनैः मार्गैः दशरूपवित्रे परि गच्छति प्रियः बहुधारः स्मृतः सारः ॥ २ ॥

चरुर्न यस्तर्मा इत्युपेन्द्रो न दानमीह्वय । वर्धैर्वधस्ववीह्वय ॥ ३ ॥

चरुः । न । यः । तम् । ईह्वय । ‘इन्द्रो इति’ । न । दानम् । ईह्वय ।

वधैः । वर्धस्त्वो इति वधऽन्नो । ईह्वय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० चरुः इव ‘पूर्णान्नं यः भवति’ रसः तम् ईह्वय, ‘इन्द्रो’ । इदानीम् दानम् । ईह्वय । प्राणां प्रहारैः प्रद्वियमाणः ॥ ३ ॥

नि शुष्ममिन्दवेपां पुरुहूत जनानाम् । यो अस्माँ आदिदेशति ॥ ४ ॥

नि । शुष्मम् । इन्द्रो इति । एषाम् । पुरुहूत । जनानाम् । यः । अस्मान् । आदिदेशति ॥ ४ ॥

पेङ्कट० न्यक्कुरु बलम् एषाम् पुरुहूत । जनानाम् । यद् बलम् अस्मान् बाधार्थम्
आह्वयति ॥ ४ ॥

शतं न इन्द्र ऊतिभिः सहस्रं वा शुचीनाम् । पर्वस्व मंहयद्रयिः ॥ ५ ॥

शतम् । नः । इन्द्रो इति । ऊतिभिः । सहस्रम् । वा । शुचीनाम् । पर्वस्व । मंहयत्पर्वयिः ॥ ५ ॥

पेङ्कट० अस्माकं रक्षणाय इन्द्रो । शुचीनाम् सोमानाम् शतम् सहस्रम् वा पर्वस्व प्रदीपमानघनः ॥ ५ ॥

इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः ॥

[५३]

अवतरसारः काश्यप ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । गावत्री छन्दः ।

उत् ते शुष्मांसो अस्थु रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः । नुदस्व याः पारिस्पृधः ॥ १ ॥

उत् । ते । शुष्मांसः । अस्थुः । रक्षः । भिन्दन्तः । अद्रिष्वः । नुदस्व । याः । पारिस्पृधः ॥ १ ॥

पेङ्कट० अवतरसारः । तव वेगाः उत् तिष्ठन्ति रक्षः भिन्दन्तः प्राववन् । बाधस्व येऽस्मान्
परिबाधन्ते ॥ १ ॥

अया निज्जगिरोर्जसा रथसङ्गे धने हिते । स्तत्रा अर्विभ्युपा हृदा ॥ २ ॥

अया । निज्जगिः । ओर्जसा । रथसङ्गे । धने । हिते । स्तत्रै । अर्विभ्युपा । हृदा ॥ २ ॥

पेङ्कट० त्वम् अनेन शत्रून् बलेन हननशीलः । तं त्वाम् अस्मदीयानां रथानां सङ्गे धने च
वायुषु निहिते इतोमि अभीतेन मनसा युक्तः ॥ २ ॥

अस्य व्रतानि नाधृषे पवमानस्य दूढया । रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ ३ ॥

अस्य । व्रतानि । न । आधृषे । पवमानस्य । दुःस्प्या । रुज । यः । त्वा । पृतन्यति ॥ ३ ॥

पेङ्कट० अस्य कर्माणि नाधर्यमितम् अशक्नोति पवमानस्य दुर्बुद्धिना शङ्कतेन । नाधस्व यः इवां
योद्धुमिच्छति ॥ ३ ॥

तं हिन्नन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सुरम् ॥ ४ ॥

तम् । हिन्नन्ति । मदच्युतम् । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सुरम् ॥ ४ ॥

घेङ्कट० तम् प्रेरयन्ति मदस्य प्यावकम् हरिम्^१ वसतीवरीषु यत्निवम् इन्दुम् इन्द्राय मदकरम् ॥ ४ ॥

^१इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः^२ ॥

[५४]

^१अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः^२ ।

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अर्हयः । पर्यः सहस्रसामृषिम् ॥ १ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अर्हय । पर्यः^१ । सहस्रसाम् । ऋषिम् ॥ १ ॥

घेङ्कट० अस्य प्रत्नाम् सोतमाना एताम् रसम् अनु दुहन्ति कवच पातव्य सहस्रस्य दातारम्
ब्रह्मरम् ॥ १ ॥

अयं सूर्य इवोपदृश्यं सरांसि धावति । सुप्तं प्रवत आ दिवम् ॥ २ ॥

अयम् । सूर्यं इव । उपदृक् । अयम् । सरांसि । धावति । सुप्त । प्रवत । आ । दिवम् ॥ २ ॥

घेङ्कट० अयम् सूर्य इव उपदृष्टः । अयम् सरांसि धावति इत्यहोरात्रमभिप्रायम् । 'एकया प्रतिधाऽपिबत'
(श्रु ८, ७७, ४) इत्युक्तम् । सप्त च नदी आ विष्टति च दिवम्^१ ॥ २ ॥

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवन्ोपरि । सोमो देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥

अयम् । विश्वानि । तिष्ठति । पुनान । भुवन् । उपरि । सोम । देव । न । सूर्यं ॥ ३ ॥

घेङ्कट० पूयमान अयम्^२ विश्वानि भुवनानि उपरि तिष्ठति सोम देव इव सूर्य ॥ ३ ॥

परिं पो देवर्षीतये वाजो अर्पसि गोर्मतः । पुनान इन्द्रविन्द्रयुः ॥ ४ ॥

परि । न । देवर्षीतये । वाजो । अर्पसि । गोर्मत । पुनान । इन्द्रो इति । इन्द्रयुः ॥ ४ ॥

घेङ्कट० परि क्षर अस्माक यज्ञाय भक्तानि गोयुक्तानि पूयमानः^३ इन्द्रो । त्वम् इन्द्रकान ॥ ४ ॥

^१इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः^२ ॥

[५५]

^१अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः^२ ।

ययैयवं नो अन्धंसा पुष्टं पुष्टं परिं सप्त । सोम विश्वा च सौभगा ॥ १ ॥

ययैयवम् । न । अन्धंसा । पुष्टम् । पुष्टम् । परि । सप्त । साम । विश्वा । च । सौभगा ॥ १ ॥

१ नास्ति अ^१ २ २ नास्ति मूको ३ ३ तु न ९, १९, ५ ४ चि वि^१ ५ नास्ति
वि^१ ६ न त्वम् अ^१.

वेङ्कट० सोम । धारया सर्वदा अस्माकम् यवम् पुष्टम् परि स्रव विद्वानि च^१ घनानि ॥ १ ॥

इन्दो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः । नि वर्हिषि प्रिये स्रदः ॥ २ ॥

इन्दो इति । यथा । तव । स्तव । यथा । ते । जातम् । अन्धस । नि । वर्हिषि । प्रिये । स्रदः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्दो । यथा तव स्तवः भवति, यथा वा तुभ्य हविषो जननम्, उभयं कर्तुम् अस्मिन् नि षोढ वर्हिषि प्रिये ॥ २ ॥

उत नो गोविदश्चवित् पवस्व सोमान्धसा । मधूत्तमेभिरहभिः ॥ ३ ॥

उत । न । गोऽवित् । अश्चवित् । पवस्व । सोम । अन्धसा । मधूत्तमेभि । अहभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माक गोद अश्वदश्च पवस्व सोम । धारया शीघ्रतमै अहोभि हेतुभिः^१ । सूक्तमिदं पञ्चमेऽहनि बहिष्पवमाने विनियुक्तम् ॥ ३ ॥

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य । स पवस्व सहस्रजित् ॥ ४ ॥

य । जिनाति । न । जीयते । हन्ति । शत्रुम् । अभिऽइत्य । स । पवस्व । सहस्रजित् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य हिनस्ति शत्रुम्, न च जीयते^१ शत्रुभि । हन्ति च शत्रुम् स्वयमभ्येत्य । अथ प्रत्यक्ष । स पवस्व सहस्रजित् जेत^१ ॥ ४ ॥

^१इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[५६]

^१अथस्तार काश्यप ऋषि । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः^१ ।

परि सोमं श्रुतं बृहदाशुः पवित्रे अर्पति । विघ्नं रक्षांसि देवयुः ॥ १ ॥

परि । सोम । श्रुतम् । बृहत् । आशु । पवित्रे । अर्पति । विघ्नम् । रक्षांसि । देवयुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० परि गमयति^१ सोम अश्वम् बृहद् आशु पवित्रे विघ्नं रक्षांसि देवकाम ॥ १ ॥

यत् सोमो वाजमर्पति श्रुतं धारा अपस्युरः । इन्द्रस्य सख्यमाविशान् ॥ २ ॥

यत् । सोम । वाजम् । अर्पति । श्रुतम् । धारा । अपस्युरः । इन्द्रस्य । सख्यम् । आविशान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदा सोम अश्वम् गमयति श्रुतम् सोमधारा कर्मेच्छन्ती^१ इन्द्रस्य सख्यम् आविशान् । उत्तरार्त्वा सम्बन्धः, सा प्रत्यक्षेति ॥ २ ॥

अभि त्वा योषणो दशं जारं न कन्यानुपत । मृज्यसे सोम सातये ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । योषण । दशं । जारम् । न । कन्या । अनुपत । मृज्यसे । सोम । सातये ॥ ३ ॥

घेङ्कट० 'त्वाम् अभि' शब्दायन्ते दश अङ्गुलयः, यथा कन्या जारम् अभिधावदायते । तामिहत्वम् मृज्यसे सोम । धनलाभाय ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्राय मिष्णमे स्वादुरिन्दो परिं स्रव । नृन्स्तोतृन् प्राहंहसः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्राय । मिष्णमे । स्वादु । इन्दो इति । परिं । स्रव । नृन् । स्तोतृन् । प्राहि । अहंस ॥

घेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ४ ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

[५७]

'अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमानः सोमो देवता । गावरी छन्दः' ।

प्र ते धारां असुध्वतो दिवो न यन्ति वृष्टयः । अच्छा वाजं सहस्रिणम् ॥ १ ॥

प्र । ते । धारा । असुध्वनं । दिव । न । यन्ति । वृष्टयं । अच्छा । वाजम् । सहस्रिणम् ॥ १ ॥

घेङ्कट० प्र यन्ति तव धारा नि सङ्गा, यथा दिव वृष्टय यन्ति बहुसङ्ख्यम् अन्नम् मति ॥ १ ॥

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्पति । हरिस्तुञ्जान आयुधा ॥ २ ॥

अभि । प्रियाणि । काव्या । विश्वा । चक्षाण । अर्पति । हरि । तुञ्जान । आयुधा ॥ २ ॥

घेङ्कट० अभि गच्छति प्रियाणि कर्माणि सर्वाण्येव पश्यन् हरितवर्णं प्रेरयन् आयुधानि ॥ २ ॥

स मर्मज्ञान आयुधिभिर्भो राजैव सुव्रतः । श्वेनो न वंसु पीदति ॥ ३ ॥

स । मर्मज्ञान । आयुधभिः । भो । राजाऽऽन । सुव्रत । श्वेन । न । वंसु । पीदति ॥ ३ ॥

घेङ्कट० स शोध्यमानो मनुष्यैः गतभयः राजा इव सुकर्मा श्वेन इव च आगत्य उदकेषु पीदति ॥ ३ ॥

स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अर्धि । पुनान इन्द्रा मर ॥ ४ ॥

स । न । विश्वा । दिव । वसु । ततो इति । पृथिव्या । अर्धि । पुनान । इन्द्रो इति । आ । मर ॥

१-१ मदि त्वां न', 'मदि दि'.

२. 'मावेन्द्रो मूको.

३ ३. नास्ति मूको.

४ जनरथो

वि' अ'.

वेङ्कट० ॥ अस्माक विश्वानि दिव्यानि वसूनि पार्थिवानि च पूयमान सोम^१ आ हर ॥ ४ ॥

^१इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वर्ग^१ ॥

[५८]

^१अवत्सार काश्यप ऋषिः । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्द^१ ।

तरत् स मन्दी धावति धारां सुतस्यान्धसः । तरत् स मन्दी धावति ॥ १ ॥

तरत् । स । मन्दी । धावति । धारा । सुतस्य । अन्धस । तरत् । स । मन्दी । धावति ॥ १ ॥^१

वेङ्कट० स्तोतृन् तारयन् स हर्षक सोम पवते । तदेवाह—धारा सुतस्य सोमस्य पवते^१ इति ।
लुभभावश्छान्दस ॥ १ ॥

उक्षा वेद वधूनां मर्तस्य देव्यवसः । तरत् स मन्दी धावति ॥ २ ॥

उक्षा । वेद । वसूनाम् । मर्तस्य । देवी । अम्स । तरत् । स । मन्दी । धावति ॥ २ ॥

वेङ्कट० वसूनाम् उत्सरणशीला^१ देवी सोमधारा मर्तम् रक्षितु जानाति ॥ २ ॥

ध्वस्तयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दधहे । तरत् स मन्दी धावति ॥ ३ ॥

ध्वस्तयो । पुरुषन्त्यो । आ । सहस्राणि । दधहे । तरत् । स । मन्दी । धावति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ध्वस्तश्च पुरुषन्तिश्च कौचित् तयो वर्ष धनानाम् सहस्राणि आ दधहे । ^१तत्रोत्तम प्रतिगृहीतम्^२ अस्माकमस्त्विति सोमस्य स्तव । यथाऽवत्सार एतयो^३ धनानि प्रतिजग्राह^४ एव^५ तरन्तपुरुमीळौ च प्रतिजगृहणु । तत्र शाटपाथनकम्—अथ ह वै तरन्तपुरुमीळौ वेददक्षौ ध्वस्तयो पुरुषन्त्योर्बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते । तौ ह स्माकृणुया सात प्रतिममृशाते । तावकामयेतामसात नाविदं सात स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृहीतमिति । तवितश्चतुर्नचमपश्यताम् । तन प्रत्येताम् ततो वै तवोरसात सातमभवत् । ^६आत्तमिवैव न प्रतिगृहीतम्^७ । स य प्रतिगृह्य कामयेत् (जैमि ३, १३९ [तु ता १३, ७, १२]) इत्यादि ॥ ३ ॥

आ ययोस्त्रिशतं तनां सहस्राणि च दधहे । तरत् स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

आ । ययो । त्रिशतम् । तनां । सहस्राणि । च । दधहे । तरत् । स । मन्दी । धावति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ दधहे ययो^१ त्रिशतम् धस्त्राणि सहस्राणि च गवाम् मन्दी^२ तत् अमतिगृहीतं भवत्विति । यद्वा दुरितेभ्य ऋषीणां भवति, स दुरितेभ्यो धावति चेति^३ ॥ ४ ॥

^१इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्ग^१ ॥

१ १ नास्ति मूको २ अर्थ या (१३, ६) द्व ३. पवन मूको. ४. णशीला वि^१, वणशीला वि^२ अ^३. ५. एम प्र मूको ६. तयो प्रपते तदेवाह धारात् तस्य सोमस्य पवत इति ।
लुभभाव मूको. ७ नास्ति मूको. ८ वैदं अ^१. ९ नास्ति वि^१ १० ३०. 'वेद...त्रिति' वि^१ अ^२.
११ तयो वि^१ अ^२. १२. मरिन् वि^१ अ^२, भदि वि^१. १३. चेति नाव वि^१ अ^२.

[५९]

‘अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

पवंस्व गोजिदंश्चजिद्विद्वजित् सोमं रण्यजित् । प्रजावुद्रत्नमा भर ॥ १ ॥

पवंस्व । गोऽजित् । अद्वजित् । विद्वजित् । सोम । रण्यजित् । प्रजाऽजित् । रत्नम् । आ । भर ॥

येङ्कट० पवस्व गवादीनां जेता । रमणीयं धनं रण्यम् । प्रजावत् च धनम् अरुमयम् आ हरः ॥ १ ॥

पवंस्वाद्भ्यो अदाभ्यः पवस्वौषधीभ्यः । पवंस्व धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

पवंस्व । अत्ऽभ्य । अदाभ्य । पवंस्व । ओषधीभ्य । पवंस्व । धिषणाभ्यः ॥ २ ॥

येङ्कट० वसतीवरीभ्य अंशुभ्य प्रावभ्यश्च पवस्व इति ॥ २ ॥

तं सोमं पवंमानो निश्चानि दुरिता तं । कृषिः सीद नि बर्हिषि ॥ ३ ॥

तम् । सोम । पवंमान । निश्चानि । दुऽउता । तम् । कृषि । सीद । नि । बर्हिषि ॥ ३ ॥

येङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३ ॥

पवंमानं स्वर्विदो जायमानोऽभवो महान् । इन्दो विश्वो अभीदसि ॥ ४ ॥

पवंमान । स्वः । विद । जायमान । अभव । महान् । इन्दो इति । विश्वान् । अभि । इत् । असि ॥

येङ्कट० पवमान । ‘सर्वम् प्रयच्छ’ यजमानस्य, प्रादुर्भवन् भवति महनीय । इन्दो । सर्वोश्च शत्रून् अभि भवसि ॥ ४ ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्गः’ ॥

[६०]

‘अवत्सार काश्यप ऋषि । पवमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः’ ।

प्र गायत्रेण गायत पवंमानं विचर्षणिम् । इन्दुं सहस्रं चक्षसम् ॥ १ ॥

प्र । गायत्रेण । गायत । पवंमानम् । विचर्षणिम् । इन्दुम् । सहस्रं चक्षसम् ॥ १ ॥

येङ्कट० प्र गायत गायत्रेण सायना पवमानम् विद्वष्टारम् इन्दुम् बहुदर्शनम् ॥ १ ॥

तं त्वां सहस्रं चक्षसमर्थो सहस्रं भर्णसम् । अति वारं मपात्रिपुः ॥ २ ॥

तम् । त्वा । सहस्रं चक्षसम् । अर्थो इति । सहस्रं भर्णसम् । अति । वारम् । अपात्रिपुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा बहुदर्शनम् अपि च बहुभरणम् प्रतिवजः 'वालम् अति पावयन्ति' ॥ २ ॥

अति वारान् पर्वमानो असिष्यदत् कलशां अभि धावति । इन्द्रस्य हार्द्यविशन् ॥ ३ ॥
अति । वारान् । पर्वमानः । असिष्यदत् । कलशान् । अभि । धावति ।
इन्द्रस्य । हार्दि । आऽविशन् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वालान् अति स्यन्दते पर्वमानः, द्रोणानि च अभि धावति इन्द्रस्य हृदयम् आ विशन् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य सोम राधसे शं पवस्व विचर्षणे । प्रजावद्रेत् आ भर ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । सोम । राधसे । शम् । पवस्व । विऽचर्षणे । प्रजाऽव्रेत् । रेतः । आ । भर ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्रस्य सोम । राधनाय' सुषकरम् रसम् पवस्व विदग्धः, अस्माकं च प्रजायुक्तम् रेतः
आ हर' ॥ ४ ॥

"इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः" ॥

[६१]

"अमहीपुराङ्गिरस ऋषिः । पर्वमानः सोमो देवता । गायत्री छन्दः" ।

अया वीती परिं स्रव यस्त इन्द्रो मदेष्वा । अवहन् नवतीर्नव ॥ १ ॥

अया । वीती । परिं । स्रव । यः । ते । इन्द्रो इति । मदेष्वा । आ । अवऽअहन् । नवतीः । नव ॥ १ ॥

वेङ्कट० अमहीपुराङ्गिरसः । अनेन रसेन अक्षणाय परि स्रव । यः ते इन्द्रो रसः मदेष्वा नवतीः
नव च शत्रुपुरीः अवहन् । अमुं हि पीत्वा मत्तः पुरीः जघान इन्द्र इति ॥ १ ॥

पुरः सुद्य इत्थाधिंये दिवोदासाय शम्बरम् । अध त्वं त्वर्षं यदुम् ॥ २ ॥

पुरः । सुद्यः । इत्थाऽधिंये । दिवोऽदासाय । शम्बरम् । अध । त्वम् । त्वर्षम् । यदुम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुराणि अवहन् एकस्मिन्नेव अङ्घ्रि सरयुकर्मणे दिवोदासाय शम्बरम् च दिवोदासशत्रुं
पुराणां स्वामिनम् । 'दिवोदासं शम्बरहृत्य अयितम्' (अ १, ११२, १४) इत्युक्तम् । अध त्वम्
यदुम् च तस्मै वशमनय इति ॥ २ ॥

परिं णो अश्वमश्वविद्रोमदिन्द्रो हिरण्यवत् । क्षरां सहस्रिणीरिषः ॥ ३ ॥

परिं । नः । अश्वम् । अऽवऽवित् । गोऽर्मत् । इन्द्रो इति । हिरण्यवत् । क्षरं । सहस्रिणीः । रिषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि क्षर अस्माकम् अश्वम् अश्वस्य लम्भक. गवादिद्युक्तं धनं च । परि क्षर च^१
बहूनि अश्वानि ॥ ३ ॥

पथमानस्य ते वयं पवित्रं मभ्युन्दतः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ४ ॥

पथमानस्य । ते । वयम् । पवित्रम् । अभिऽउन्दतः । सखित्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० क्षरतः ते वयम् पवित्रम् च अभिऽदेयतः सखित्वम् आ वृणीमहे ॥ ४ ॥

ये ते पवित्रं मूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया । तेभिर्नः सोम मृळय ॥ ५ ॥

ये । ते । पवित्रम् । ऊर्मयः । अभिऽक्षरन्ति । धारया । तेभिः । नः । सोम । मृळय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये ते ऊर्मयः पवित्रम् अभिक्षरन्ति धारया, तैः अस्मान् सोम । सुखय ॥ ५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्गः^२ ॥

स नः पुनान आ भर रयिं वीरवतीमिषम् । ईशानः सोम विश्वतः ॥ ६ ॥

सः । नः । पुनानः । आ । भर । रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् । ईशानः । सोम । विश्वतः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ६ ॥

एतमु त्वं दश क्षिपों मृजन्ति सिन्धुमातरम् । समादित्येभिरेक्यत ॥ ७ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्वम् । दश । क्षिपः । मृजन्ति । सिन्धुऽमातरम् । सम् । आदित्येभिः । अक्यत ॥

वेङ्कट० तम् इमम् दश अहगुल्यः मृजन्ति, यस्य सिन्धवो मातरो भवन्ति । सोऽयम् आदित्यैः
सम् गच्छते ॥ ७ ॥

समिन्द्रेणोत वायुनो सुत एति पवित्र आ । स सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ८ ॥

सम् । इन्द्रेण । उत । वायुनो । सुत । एति । पवित्रे । आ । सम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सुतः अयम् इन्द्रादिभिः सम् गच्छत इति ॥ ८ ॥

स नो भगाय वायवे पुष्णे पवस्व मधुमान् । चारुमित्रे वरुणे च ॥ ९ ॥

सः । नः । भगाय । वायवे । पुष्णे । पवस्व । मधुमान् । चारुः । मित्रे । वरुणे । च ॥ ९ ॥

वे. ट० सः नः भगाद्यर्थम्^१ पवस्व मधुरसः कल्याणः मित्रावरुणार्थम्^२ चेति ॥ ९ ॥

१. नास्ति अ'. २-९. नास्ति मूको. ३. भगाय-५' अ'; भगायार्थं वि'. ४. 'अ वि' अ';

^५भगाय वि'.

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि पद् भूम्या ददे । उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १० ॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे । उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥

वेङ्कट० उपरि त्वदीयस्य अन्धसः रसस्य जन्म । दिवि च सत् तदन्धः भूमिः आ दत्ते भूमिपैरा-
दीयते तद्गर्णम् सुखम् महच्च अन्नम् ॥ १० ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः’ ॥

एना विश्वान्पूर्य आ घुम्नानि मानुषाणाम् । सिसांसन्तो वनामहे ॥ ११ ॥

एना । विश्वानि । अर्यः । आ । घुम्नानि । मानुषाणाम् । सिसांसन्तः । वनामहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अनेन सोमेन विश्वानि अभिगच्छन्तो वयम् अस्मानि मानुषाणाम् सम्भवतुमिच्छन्तः
भजामहे ॥ ११ ॥

स न इन्द्राय यज्येवे वरुणाय मरुतः । वरिवोवित् परि सव ॥ १२ ॥

स । नः । इन्द्राय । यज्येवे । वरुणाय । मरुतः । वरिवः । वित् । परि । सव ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स. अस्माकम् इन्द्राय यष्टव्याय वरुणाय मरुतय च परि सव धनस्य रुक्मकः ॥ १२ ॥

उपो पु जातमपुतुरं गोभिर्भृङ्गं परिष्कृतम् । इन्दुं देवा अयासिपुः ॥ १३ ॥

उपो इति । सु । जातम् । अपुतुरम् । गोभिः । भृङ्गम् । परिष्कृतम् । इन्दुम् । देवाः । अयासिपुः ॥

वेङ्कट० उप आशुष्यन्ति^१ जातम् वसतीवरीभिः प्रेरितम् गोविकारि^२ अलङ्कृतम् भजकं शत्रूणाम्
इन्दुम् देवाः ॥ १३ ॥

तमिर्द्धन्तु नो गिरौ वत्सं सुंशिशरीरिव । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ १४ ॥

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरैः । वत्सम् । सुंशिशरीः । इव । यः । इन्द्रस्य । हृदंसनिः ॥

वेङ्कट० ‘तम् पृथ’ वर्धयन्तु नः गिरैः वत्सम् इव वृद्धपयस्काः^२ मातरः, यः ‘सोमः इन्द्रस्य’
हृदंसनिः भवति हृदयस्य सम्भवेति ॥ १४ ॥

अपी पाः सोमं शं गवै धृश्रस्वे पिप्युपीमिपम् । वर्षी समुद्रमुक्थ्यम् ॥ १५ ॥

अपी । नः । सोम । अम । गवै । धृश्रस्वै । पिप्युपीम । इपम् । वर्षी । समुद्रम् । उक्थ्यम् ॥ १५ ॥

१-३ नास्ति मुक्तो. २. गं विं ३. ‘विरागे. विं अ’. ४-४. नास्ति विं अ’. ५. गृध्र-
पाकः विं; वदपयस्का- विं अ’. ६-६. इन्द्रः सोमस्य विं.

वेङ्कट० क्षर अस्माकम् सोम । सुखम् गवे, धुलस्व च वृद्धम् अन्नम् । वधेय च उदकम्
प्रदास्यम् ॥ १५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः’ ॥

पर्वमानो अजीजनद् दिवश्चित्रं न तन्यतुम् । ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥ १६ ॥

पर्वमानः । अजीजनत् । दिवः । चित्रम् । न । तन्यतुम् । ज्योतिः । वैश्वानरम् । बृहत् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पर्वमानः अजीजनत् महद् वैश्वानराख्यम् ज्योतिः दिवः चित्रम् इव अशनिम् ॥ १६ ॥

पर्वमानस्य ते रसो मदो राजन्नदुच्छ्रुतः । वि वारमन्यमर्पति ॥ १७ ॥

पर्वमानस्य । ते । रसः । मदः । राजन् । अदुच्छ्रुतः । वि । वारम् । अन्यम् । अर्पति ॥ १७ ॥

वेङ्कट० पर्वमानस्य ते रसः मदकरः राजन् । रक्षोवर्जितः^१ अपिगच्छति वालम् अधिमयम् ॥ १७ ॥

पर्वमान रसस्तव दक्षो वि राजति धुमान् । ज्योतिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ १८ ॥

पर्वमान । रसः । तव । दक्षः । वि । राजति । धुमान् । ज्योतिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ १८ ॥

वेङ्कट० पर्वमान । तव रसः वृद्धः वि राजति क्षीणिमान् । ज्योतिः च व्याप्तम् सर्वम्^२ करोति
दर्शनाय ॥ १८ ॥

यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा । देवावीर्यशंसहा ॥ १९ ॥

यः । ते । मदः । वरेण्यः । तेन । पवस्व । अन्धसा । देवऽअवीः । अघशंसहा ॥ १९ ॥

वेङ्कट० यः ते मदः वरीणीयः, तेन क्षर अदनीयेन देवकामः रक्षोहा^३ ॥ १९ ॥

जग्निर्वृत्रममित्रियं सस्तिर्वाजं दिवेदिवे । गोपा उ अश्वसा असि ॥ २० ॥

जग्निः । वृत्रम् । अमित्रियम् । सक्तिः । वाजम् । दिवेऽदिवे । गोऽप्ताः । ऊँ इति । अश्वऽप्ताः । असि ॥

वेङ्कट० हन्ता उपद्रवम् अमित्रभवम् सम्भक्ता सहस्रामम् अन्वहम् गवान् अध्वानां च दाता
भवसि ॥ २० ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वर्गः’ ॥

संमिश्रो अरुपो भव सपस्थाभिर्न धेनुभिः । सीदञ्छयेनो न योनिमा ॥ २१ ॥

सम्मिश्रः । अरुपः । भव । सऽउपस्थार्भिः । न । धेनुऽभिः । सीदन् । स्येनः । न । योनिम् । आ ॥

१ १. नास्ति मूको. २. रजिरे वरिं रि; रजिरे वरिः अ. ३. नास्ति रि. ४. रक्षो रि.

वेङ्कट० संमिधः स्वम् आरोचमानः भव सूपस्थामिः^१ इदानीम् धेनुभिः श्येनः इव शीघ्रमागत्य
स्थानम् आ सीदन्^२ ॥ २१ ॥

स पवस्व य आविथेन्द्रं वृत्राय हन्तवे । वृत्रिवांसं मुहीरयः ॥ २२ ॥

सः । पवस्व । यः । आविष । इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । वृत्रिवांसम् । मुहीः । अपः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० सा^३ पवस्व, यः स्वम् अरक्षः इन्द्रम् 'वृत्रं हन्तुम्' निरन्धानम् महान्ति उदकानि ॥ २२ ॥

सुवीरांसो वयं धना जयेम सोम मीद्वः । पुनानो वर्ध नो गिरः ॥ २३ ॥

सुवीरांसः । वपम् । धना । जयेम । सोम । मीद्वः । पुनानः । वर्ध । नः । गिरः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० सुपुत्राः वयम् धनानि जयेम सोम ! सेक्तः ! । पुनानः वर्धय अस्माकं स्तुतीः ॥ २३ ॥

त्वोतांसस्तवावमा स्याम वन्वन्त आमुर्ः । सोम व्रतेषु जागृहि ॥ २४ ॥

त्वाऽर्कतासः । तव । अवसा । स्याम । वन्वन्तः । आमुर्ः । सोम । व्रतेषु । जागृहि ॥ २४ ॥

वेङ्कट० त्वमा^४ रक्षिताः तव रक्षणेन स्याम^५ शत्रून् अवमानाः त्वेवम् अभिसारकाः^६ । सोम ! कर्मसु
अस्माकम् जागृहि ॥ २४ ॥

अपमन् पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः । गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ २५ ॥

अपऽध्वन् । पवते । मृधः । अप । सोमः । अराव्णः । गच्छन् । इन्द्रस्य । निऽकृतम् ॥ २५ ॥

वेङ्कट० शत्रून्^७ अपमन् पवते सोमः अदातृश्च गच्छन् इन्द्रस्य स्थानम् ॥ २५ ॥

‘इति सप्तमाहके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः’ ॥

मुहो नो राय आ भर पर्वमान जहि मृधः । रास्वेन्दो वीरवद्यशः ॥ २६ ॥

मुहः । नः । रायः । आ । भर । पर्वमान । जहि । मृधः । रास्व । इन्द्रो इति । वीरऽवत् । यशः ॥

वेङ्कट० महागति धनानि अस्माकम् आ हर^८ पर्वमान ! । जहि शत्रून् । देहि इन्द्रो !^९ पुत्रयुक्ताम्
वीर्यम् ॥ २६ ॥

न त्वा शतं च न ह्यतो राधो दित्सेन्तुमा मिनन् । यत् पुनानो मंस्वस्यसे ॥ २७ ॥

१. 'स्थानामि' वि^१ अ^२. २. 'इव वि' अ^३. ३. 'नास्ति वि'. ४-४. 'इदानीं अ^४; वृषद्वयं
वि^५'. ५. 'स त्वमा मृधो'. ६. 'न त्वाम मृधो'. ७. 'मिहार' वि^६ अ^७. ८-८. 'नास्ति मृधो'.
९. 'मृ' वि^७. १०. 'इन्द्रस्य मृधो'.

न । त्वा । शतम् । चन । हुतं । राधं । दित्सन्तम् । आ । भिनन् । यत् । पुनान् । मखस्यसे ॥

षेङ्कट० न त्वा बहवोऽपि हिंसका धन दित्सन्तम् आ हिंसन्ति, यदा त्वं पूयमान मध दगुमिच्छसि ॥ २७ ॥

पर्वस्वेन्द्रो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने । विश्वा अप द्विपो जहि ॥ २८ ॥

पर्वस्व । इन्द्रो इति । वृषा । सुत । कृधि । न । यशसं । जने । विद्वां । अप । द्विपं । जहि ॥

षेङ्कट० पर्वस्व इन्द्रो । वृषा अभिपुतः, कुरु अस्मान् यशस्विन जनपदेषु, अप जहि च सर्वान् शत्रून् ॥ २८ ॥

अस्य ते सख्ये वयं तवेन्द्रो धुम्न उचुमे । सासुह्यार्म पृतन्यतः ॥ २९ ॥

अस्य । ते । सख्ये । वयम् । तवं । इन्द्रो इति । धुम्ने । उचुऽऽत्तमे । सासुह्यार्म । पृतन्यत ॥ २९ ॥

षेङ्कट० अस्य तव सख्ये सति वयम् इन्द्रो । स्वदीये उत्तमे अक्षे भवेम, अभिभवेम च शत्रून् ॥ २९ ॥

या ते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे । रक्षा समस्य नो निदः ॥ ३० ॥

या । ते । भीमानि । आयुधा । तिग्मानि । सन्ति । धूर्वणे । रक्षं । समस्य । न । निदं ॥ ३० ॥

षेङ्कट० भीमानि यानि ते भयङ्कराणि आयुधानि तीक्ष्णानि सन्ति वधार्थम्, तैरायुधै अस्मान् रक्ष सर्वस्य शत्रोर्मिन्दायाः ॥ ३० ॥

इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्यः ॥

[६२]

जमेदग्निर्भागेव ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः ।

एते असुग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाश्रवः । विश्वान्यभि सौभगा ॥ १ ॥

एते । असुग्रम् । इन्दवं । तिर । पवित्रम् । आश्रवं । विश्वानि । अभि । सौभगा ॥ १ ॥

षेङ्कट० जमेदग्निर्भागेव । एते सज्यन्ते सोमा तिर पवित्रम् क्षीमा विश्वानि चतानि अभि ॥ १ ॥

विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकार्य वाजिनः । तर्ना कृष्वन्तो अर्वते ॥ २ ॥

विघ्नन्त । दुरिता । पुरु । सुगा । तोकार्यं । वाजिनं । तर्ना । कृष्वन्त । अर्वते ॥ २ ॥

वेङ्कट० विप्रन्तः^१ दुरितानि बहूनि, सुखानि च पुत्राय बलवन्तः. धनानि कृष्वन्तः अन्नाय च ॥ २ ॥

कृष्वन्तो वरिचो गवेऽभ्यर्पन्ति सुष्टुतिम् । इळाप्रस्मभ्यं संयतम् ॥ ३ ॥

कृष्वन्ते । वरिच । गवे । अभि । अर्पन्ति । सुस्तुतिम् । इळां । अस्मभ्यम् । सुष्टुयतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कृष्वन्तः धनम् गवे अभि गच्छन्ति मदीयाम् सुष्टुतिम् अन्नं च अस्मभ्यम्^२ कुर्वन्तः यत् अन्नम् अस्मान्^३ सयच्छति ॥ ३ ॥

असाव्यंशुर्मदाधाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः । श्येनो न योनिमासदत् ॥ ४ ॥

असावि । अशु । मदाय । अप्सु । दक्षः । गिरिऽस्थाः । श्येनः । न । योनिम् । आ । असदत् ॥

वेङ्कट० सुतः अंशुः मदाय वसतीवरीषु प्रतुदः पर्वते जातः । श्येनः इव च स्थानम् आ सीदति ॥ ४ ॥

शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धूतो नृभिः सुतः । स्वदन्ति गावः पर्योभिः ॥ ५ ॥

शुभ्रम् । अन्धः । देवऽवातम् । अप्सु । धूतः । नृभिः । सुतः । स्वदन्ति । गावः । पर्योभिः ॥

वेङ्कट० शोभनम् अन्नम् देवैः प्रार्थितम् स्वदयन्ति वज्रवः आशिरैः । सोऽय सोमो वसतीवरीषु धूतः^४ ऋतिरभि अभियुतः ॥ ५ ॥

^४इति सप्तमाहके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

आदीमश्वं न हेतारोऽशुशुभन्मृताय । मध्वो रसं सधमादे ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । अश्वम् । न । हेतारः । अशुशुभन् । अमृताय । मध्वे । रसम् । सधमादे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् अश्वम् इव मेरका शोभयन्ति अमरणाव सोमस्य रसम् यजे ॥ ६ ॥

यास्ते धारा मधुश्चुतोऽसृग्रभिन्द ऊतये । तामिः पवित्रमासदः ॥ ७ ॥

या । ते । धारा । मधुश्चुतः । असृग्रम् । इन्द्रोऽस्ति । ऊतये । तामिः । पवित्रम् । आ । असदः ॥

वेङ्कट० याः ते धारा मधुनश्चोतयिष्य सृज्यन्ते सोम! रक्षणाय^५, तामि स्वम् पवित्रम् आ सीद ॥ ७ ॥

सो अर्पेन्द्राय पीतये त्रिरो रोमाण्यव्यया । सीदन् योना वनेषा ॥ ८ ॥

स । अर्घ । इन्द्राय । पीतये । तिर । रोमाणि । अव्यया । सीदन् । योना । वनेषु । आ ॥ ८ ॥
 वेङ्कट० स क्षर इन्द्रस्य पानाय तिर कुर्वन् अग्निमानि बालानि, सीदन् स्थाने पात्रेषु ॥ ८ ॥

त्वमिन्द्रो परि सव स्वादिष्टो अङ्गिरोभ्यः । वरिवोविद् घृतं पर्यः ॥ ९ ॥
 त्वम् । इन्द्रो इति । परि । सव । स्वादिष्ट । अङ्गिर इभ्य । वरिन् ऽरित् । घृतम् । पर्यं ॥ ९ ॥
 वेङ्कट० त्वम् इन्द्रो । परि सव स्वादुतम अङ्गिरसामर्याय धनस्य लभ्यक घृतम् पर्य च ॥ ९ ॥

अयं विचर्यणिर्हितः परमानः स चेतति । हिन्वान आप्यं बृहत् ॥ १० ॥
 अयम् । निःचर्यणि । हित । परमान । स । चेतति । हिन्वान । आप्यम् । बृहत् ॥ १० ॥
 वेङ्कट० अयम् विद्रष्टा पात्रेषु हित पश्यान् । स ज्ञायते प्रेरयन् अप्सु भवम् महदन्नम् ॥ १० ॥
 'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः' ॥

एष वृषा वृषव्रतः परमानो अशस्तिहा । करद्वर्जनि दाशुषे ॥ ११ ॥
 एष । वृषा । वृषव्रत । परमान । अशस्तिऽवा । ऋत् । वर्जनि । दाशुषे ॥ ११ ॥
 वेङ्कट० एष रया वृषकर्मा पवमान 'रक्षोहा करोति जनानि' यजमानाय ॥ ११ ॥

आ पवस्य सहस्रिणीं रयिं गोमन्तमश्विनम् । पुरुश्चन्द्रं पुरुस्पृहम् ॥ १२ ॥
 आ । पवस्व । सहस्रिणीम् । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । पुरुऽचन्द्रम् । पुरुऽस्पृहम् ॥ १२ ॥
 वेङ्कट० आ पवस्व बहुसङ्ख्यम् रयिम् गवाश्चयुक्तम् बहूना हर्षकम् स्पृहणीयम्^१ चेति ॥ १२ ॥

एष स्य परि पिच्यते मर्मज्यमान आयुभिः । उरुगायः क्विक्रतुः ॥ १३ ॥
 एष । स्य । परि । पिच्यते । मर्मज्यमान । आयुभिः । उरुगाय । क्विऽक्रतु ॥ १३ ॥
 वेङ्कट० स^२ एष परि मिच्यते शोध्यमान^३ मनुष्ये बहुस्तुति^४ ज्ञानतमश्च ॥ १३ ॥

सहस्रोतिः शतामघो विमानो रजसः क्रुभिः । इन्द्राय पवते मर्दः ॥ १४ ॥
 सहस्रऽञ्जति । शतऽमघ । निऽमान । रजस । क्रुभिः । इन्द्राय । पवते । मर्दः ॥ १४ ॥
 वेङ्कट० सहस्ररक्षण^५ शतधन निर्माता लोकस्य कवि इन्द्रस्य पवते सोम ॥ १४ ॥

१-१ नास्ति मूलो २-२ (सोदारक) निषानि वि^१ क^२ ३ 'गोवर्क वि' ४ 'गरित वि'
 ५ शोध्यमान वि^१ क^२ ६ 'स्तुति वि', 'रुतिभि वि^१ क^२ ७. 'सत्त्व वि'

गिरा जात इह स्तुत इन्द्राय धीयते । वीर्योना वसताविव ॥ १५ ॥

गिरा । जातः । इह । स्तुतः । इन्द्रः । इन्द्राय । धीयते । विः । योना । वसताविव ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स्तुत्या स्तुतः जातः इन्द्रः इह इन्द्राय नि-धीयते पक्षी इव स्थाने स्ववासे ॥ १५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

परमानः सुतो नृभिः सोमो वाजमिवासरत् । चमूपु शकर्मनासदम् ॥ १६ ॥

परमानः । सुतः । नृभिः । सोमः । वाजम् इव । असरत् । चमूपु । शकर्मना । आसदम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० परमानः अभिषुतः नृभिः सोमः युद्धम् इव स्थानं सरति चमूपु बलेन आसजुम् ॥ १६ ॥

तं त्रिपृष्ठे त्रिवन्धुरे रथे युञ्जन्ति यातवे । ऋषीणां सप्त धीतिभिः ॥ १७ ॥

तम् । त्रिपृष्ठे । त्रिवन्धुरे । रथे । युञ्जन्ति । यातवे । ऋषीणाम् । सप्त । धीतिभिः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तम् त्रिवेदपण्डितं त्रिवेदबन्धुरे यज्ञरथे युञ्जन्ति ऋषिबलः देवान् प्रति गन्तुम् ऋषीणाम् सप्तभिः छन्दोभिः ॥ १७ ॥

तं सोतारो धनस्पृतमाशुं वाजाय यातवे । हरिं हिनोत वाजिनम् ॥ १८ ॥

तम् । सोतारः । धनस्पृतम् । आशुम् । वाजाय । यातवे । हरिम् । हिनोत । वाजिनम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० तम् दे सोतारः । धनस्य स्पर्शारम् शीघ्रम् सहस्राम् गन्तुम् अश्वम् प्रेरयत बलिनम् ॥ १८ ॥

आविशन् कलशं सुतो विश्वा अर्पन्नुभि श्रियः । शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आविशन् । कलशम् । सुतः । विश्वाः । अर्पन् । उभिः । श्रियः । शूरः । न । गोषु । तिष्ठति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० आविशन् कलशम् सुतः विश्वाः च श्रियः अभि-गमयन् शूरः इव शत्रूणाम् गोषु तिष्ठति ॥ १९ ॥

आ तं इन्द्रो मदाय कं पर्यो दुहन्त्यायवः । देवा देवेभ्यो मधु ॥ २० ॥

आ । ते । इन्द्रो इति । मदाय । कम् । पर्यः । दुहन्ति । आयवः । देवाः । देवेभ्यः । मधु ॥ २० ॥

वेङ्कट० आ दुहन्ति ते इन्द्रोः । मदायम् पर्यः आयवः । मनुष्याः स्तोतारो देवेभ्यो मधुभूतम् ॥ २० ॥

^१इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

आ नः सोमं पवित्र आ सृजता मधुमत्तमम् । देवेभ्यो देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

आ । नः । सोमम् । पवित्रे । आ । सृजत । मधुमत्तमम् । देवेभ्यः । देवश्रुत्तमम् ॥ २१ ॥

षेङ्कट० आ सृजत अस्माकम् सोमम् पवित्रे मधुमत्तमम् देवेभ्यः योऽत्यन्तं श्रूयते देवेरिति ॥ २१ ॥

एते सोमा अमृक्षत गृणानाः श्रवसे महे । मदिन्तमस्य धारया ॥ २२ ॥

एते । सोमाः । अमृक्षत । गृणानाः । श्रवसे । महे । मदिन्तमस्य । धारया ॥ २२ ॥

षेङ्कट० एते सोमाः सृज्यन्ते स्तूयमानाः महते अन्नाय मादयितृत्तमस्य रसस्य धारया इति ॥ २२ ॥

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्पसि । सुनद्वाजः परि स्रव ॥ २३ ॥

अभि । गव्यानि । वीतये । नृम्णा । पुनानः । अर्पसि । सुनत्स्वाजः । परि । स्रव ॥ २३ ॥

षेङ्कट० अभि अर्पसि रक्षणाय प्रयमानः स्वम् गव्यानि धनानि । स एवं दीयमानाः परि स्रव ॥ २३ ॥

उत नो गोमतीरिपो विश्वा अर्प परिऽस्तुर्मः । गृणानो जमदग्निना ॥ २४ ॥

उत । नः । गोमतीः । इपः । विश्वा । अर्प । परिऽस्तुर्मः । गृणानः । जमत्स्वाग्निना ॥ २४ ॥

षेङ्कट० अपि च अस्माकं गोमन्ति अन्नानि 'सर्वाणि अर्प परितः' स्तोतव्यानि स्तूयमानः मया ॥ २४ ॥

पर्वस्व वाचो अग्निः सोमं चित्रार्भिरुतिभिः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पर्वस्व । वाचः । अग्निः । सोमं । चित्रार्भिः । उतिभिः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

षेङ्कट० मुख्यः स्वम् सोम । स्तुतीः प्रति पर्वस्व पूजनीयैः सह रक्षणैः । तदेवाह—अभि पर्वस्व सर्वाणि स्तोत्राणीति ॥ २५ ॥

इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

त्वं समुद्रिया अपोऽग्निः वाच ईरयन् । पर्वस्व विश्वमेजय ॥ २६ ॥

त्वम् । समुद्रियाः । अपः । अग्निः । वाचः । ईरयन् । पर्वस्व । विश्वम्ऽजय ॥ २६ ॥

षेङ्कट० त्वम् आन्तरिक्षाणि 'उदकानि मुख्यः' वाचः ईरयन् पर्वस्व । यः 'मदं चन्दयति' स विश्वमेजय इति ॥ २६ ॥

तुम्येमा भुवना कवे महिमे सोम तस्थिरे । तुम्यमर्पन्ति सिन्धवः ॥ २७ ॥

१. 'यैव वि' अ. २. रक्षय वि', अ. ३. ३. 'वाग्वादि' अ. ४. पर्वस्व मू. ५. नाहित मू. ६-६. 'कामिमुद्रया वि'; 'कामिमुद्रया वि'; 'कामिमुद्रया अ'. ७. वाचम् वि' अ. ८. वाच वि'. ९-९. 'यैव वि' अ.

५-५. नाहित मू. ६-६. 'कामिमुद्रया वि'; 'कामिमुद्रया वि'; 'कामिमुद्रया अ'. ७. वाचम् वि' अ. ८. वाच वि'. ९-९. 'यैव वि' अ.

तुभ्य । इमा । सुनेता । कोरे । महिम्ने । सोम । तस्थिरे । तुभ्यम् । अर्पन्ति । सिध्वम् ॥ २७ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् इमानि सुवनानि रवे । महिम्ने सोम । तिष्ठन्ति, त्वाम् एव पुरस्कृवन्ति । तुभ्यम् एव गच्छन्ति नद्य त्वदाज्ञामनुपालयन्त्य इति ॥ २७ ॥

प्र ते दिवो न वृष्टयो धारा यन्त्यसुश्चतः । अभि शुक्रामुपस्तिरम् ॥ २८ ॥

प्र । ते । दिव । न । वृष्टय । धारा । यन्ति । असुश्चत । अभि । शुक्राम् । उपस्तिरम् ॥ २८ ॥

वेङ्कट० प्र यन्ति तव धारा दिव इव वृष्टय असङ्गा शुक्रवर्णाम् उपस्तिरम् अभि इति । शुक्लं अद्यै निर्मितं पवित्रमाह उपस्तीर्यमाणमिति ॥ २८ ॥

इन्द्रायेन्दुं पुनीतनोग्रं दक्षाय सार्धनम् । ईशानं वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । पुनीतन । उग्रम् । दक्षाय । सार्धनम् । ईशानम् । वीतिराधसम् ॥ २९ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय इन्दुम् पुनीतन उदगृणम् बलस्य साधकम् ईश्वरम् दत्तधनम् ॥ २९ ॥

पवमान ऋतः कृविः सोमः पवित्रमासदत् । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

पवमान । ऋत । कृवि । सोम । पवित्रम् । आ । असदत् । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

वेङ्कट० पवमान 'सत्यः कवि' सोम 'पवित्रम् आ सीदति प्रवच्छत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३० ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः' ॥

[६३]

'निधुवि कादयप ऋषि । पवमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः' ।

आ पवस्व सहस्रिणम् रयिं सोम सुवीर्यम् । अस्मे श्रवांसि धारय ॥ १ ॥

आ । पुरस्व । सहस्रिणम् । रयिम् । सोम । सुवीर्यम् । अस्मे इति । श्रवांसि । धारय ॥ १ ॥

वेङ्कट० निधुवि 'कादयप' । आ पवस्व बहुसङ्ख्यम् रयिम् सोम । सुवीर्यम् । अस्मासु अस्मानि च धारय ॥ १ ॥

इपमूर्जं च पिन्वस इन्द्राय मत्सरिन्तमः । चमूष्णा नि पीदसि ॥ २ ॥

इपम् । ऊर्जम् । च । पिन्वसे । इन्द्राय । मत्सरिन्तम । चमूष्ण । आ । नि । पीदसि ॥ २ ॥

वेङ्कट० अन्नम् रसम् च क्षरन्ति इन्द्राय अत्यन्त मादयिन्तम । चमसेषु 'च आ' नि मादति ॥ २ ॥

सुत इन्द्राय विष्णवे सोमः कलशे अक्षरत् । मधुमो अस्तु वायवे ॥ ३ ॥

सुत । इन्द्राय । विष्णवे । सोम । कलशे । अक्षरत् । मधुमान् । अस्तु । वायवे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय विष्णवे सुत सोम कलश क्षरति । सोऽथ रसवान् अस्तु वायवे चेति ॥ ३ ॥

एते असृग्रमाशवोऽति ह्यरांसि बभ्रवः । सोमां ऋतस्य धारया ॥ ४ ॥

एते । असृग्रम् । आशव । अति । ह्यरांसि । बभ्रव । सोमा । ऋतस्य । धारया ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एते सृज्यन्ते शीघ्रा, अति गच्छन्ति च बाधकानि रक्षसि बभ्रवणां सोमा उदकस्य धारया इति ॥ ४ ॥

इन्द्रं वर्धन्तो अप्सुरः कृण्वन्तो विश्वमार्यम् । अपघ्नन्तो अराव्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्त । अप्सुर । कृण्वन्त । विश्वम् । आर्यम् । अपघ्नन्त । अराव्यः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् वर्धयन्त उदकस्य प्रेरका कुर्वन्त सर्वम् कल्याण कर्म अपघ्नन्त अदातुः ॥ ५ ॥

इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रिसो वर्गः ॥

सुता अनु स्वमा रजोऽभ्यर्पन्ति बभ्रवः । इन्द्रं गच्छन्त इन्द्रवः ॥ ६ ॥

सुता । अनु । स्वम् । आ । रज । अभि । अर्पन्ति । बभ्रव । इन्द्रम् । गच्छन्त । इन्द्रम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुता स्वम् स्थानम् प्रति अभि अर्पन्ति बभ्रव इन्द्रम् आ गच्छन्त सोमा ॥ ६ ॥

अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः । हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अया । पवस्व । धारया । यया । सूर्यम् । अरोचय । हिन्वान । मानुषी । अप ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अया पवस्व धारया यया सूर्यम् अरोचय प्रेरयन् मनुष्यहितानि उदकानि ॥ ७ ॥

अयुक्तं सूर एतं पमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यातवे ॥ ८ ॥

अयुक्त । सूर । एतं । पमान । मनी । अधि । अन्तरिक्षेण । यातव ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अयुक्ते सूर्यस्य अथम् पवमान मनुष्येषु अन्तरिक्षेण गन्तुम् ॥ ८ ॥

उत त्या हरितो दश सरो अयुक्त यातवे । इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

१ विष्णो मूको २ अभि वि० ३ अग्नि वि० अ० ४ सप्तमं वि० ५ ५ नास्ति वि० ६-६ नास्ति मूको ७ अथा वि० ८ तु निय १, १४.

सुत । त्वाः । हरितः । दशः । सूरः । अयुक्त । यातवे । इन्द्रः । इन्द्रः । इति । ब्रुवन् ॥ ९ ॥

येङ्कट० अपि च 'ताः दश' दिशः 'सूर्यस्य युनक्ति' गमनाय इन्द्रः इन्द्रः इति ब्रुवन् ॥ ९ ॥

परीतो वायवे सुतं गिर इन्द्राय मत्सरम् । अव्यो वारेषु सिञ्चत ॥ १० ॥

परि । इतः । वायवे । सुतम् । गिरः । इन्द्राय । मत्सरम् । अव्यः । वारेषु । सिञ्चत ॥ १० ॥

येङ्कट० हे स्तोतारः ! इतः वायवे अभिपुतम् इन्द्राय च मदकरम् अवेः वालेषु परि सिञ्चत ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकत्रिंशो वर्गः' ॥

पर्वमान विदा रयिमस्मभ्यं सोम दुस्तरम् । यो दूणाशौ वनुष्यता ॥ ११ ॥

पर्वमान । विदाः । रयिम् । अस्मभ्यम् । सोम । दुस्तरम् । यः । दुःस्तराः । वनुष्यता ॥ ११ ॥

येङ्कट० पर्वमान ! देहि रयिम् अस्मभ्यम् सोम ! शत्रुभिः दुस्तरम्, यः रयिः नाशयितुमशक्यः हिंसित्वा ॥ ११ ॥

अभ्यर्प सहस्रिणं रयिं गोमन्तमश्विनम् । अभि वार्जपुत श्रवः ॥ १२ ॥

अभि । अर्प । सहस्रिणम् । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । अभि । वार्जम् । वृत् । श्रवः ॥

येङ्कट० अभि गमय बहुसहस्रम् रयिम् गवाशयुक्तम् । अभि अर्प बलम् अपि च अश्वम् ॥ १२ ॥

सोमो देवो न सूर्योऽद्रिभिः पवते सुतः । दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

सोमः । देवः । न । सूर्यः । अद्रिभिः । पवते । सुतः । दधानः । कलशे । रसम् ॥ १३ ॥

येङ्कट० सोमः देवः इव सूर्यः रोचमानः प्राग्भिः अभिपुतः पवते दधानः कलशे रसम् ॥ १३ ॥

एते धामान्यार्या शुक्रा ऋतस्य धारया । वार्जं गोमन्तमश्वरन् ॥ १४ ॥

एते । धामानि । आर्या । शुक्राः । ऋतस्य । धारया । वार्जम् । गोमन्तम् । अश्वरन् ॥ १४ ॥

येङ्कट० एते गृहान् प्रति अर्याणां स्वगृहान् सोमा ऋतस्य धारया पशुमर्त्तं अश्वम् अश्वरन्ति ॥ १४ ॥

१-१. तादृश वि०, तादृशा अ०. २-२. 'स्थानाति' मूको

३-३. आस्ति मूको. ४. रयिं मूको.

५. विमिना वि०; विमिना वि० अ०. ६. गवा च युक्तम् वि० अ०. ७. 'वाज' मूको. ८. अर्पाणि वि० अ०;

'धीना वि०. ९. 'गृहान्' मूको. १०. 'श्वम्' वि० अ०. ११. इति वि० अ०; रक्षन्ति वि०.

सुता इन्द्राय वृजिणे सोमांसो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरम् ॥ १५ ॥

सुता । इन्द्राय । वृजिणे । सोमांस । दधिऽआशिर । पवित्रम् । अति । अक्षरम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये द्वात्रिंशो वसं’ ॥

प्र सोमं मधुमत्तमो राये अर्घं पुत्रि आ । मदो यो देववीर्तमः ॥ १६ ॥

प्र । सोम । मधुमत्तम । राये । अर्घ । पुत्रि । आ । मद । य । देववीर्तमः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्र आ अर्घं सोम । मधुमत्तम ‘धनाय पवित्रे’ इति य तव अत्यन्त देवकामो भवति । तमिति ॥ १६ ॥

तर्भा मृजन्त्यायवो हरिं नदीषु वाजिनम् । इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ १७ ॥

तम् । इमिति । मृजन्ति । आयव । हरिम् । नदीषु । वाजिनम् । इन्दुम् । इन्द्राय । मत्सरम् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तम् एन मार्जयन्ति* मनुष्या हरिम् वसतीवरीषु बलिनम् इन्दुम् इन्द्राय मदकरम् ॥ १७ ॥

आ पयस्व हिरण्यवदक्षावत् सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमा भरं ॥ १८ ॥

आ । पयस्व । हिरण्यवत् । अश्ववत् । सोम । वीरवत् । वाजम् । गोमन्तम् । आ । भर ॥

वेङ्कट० आ पयस्व हिरण्यादियुक्त धनम् । आ हर* य गोयुक्तम् अश्वमिति ॥ १८ ॥

परि राजे न वाजयुमव्यो वारिषु सिञ्चत । इन्द्राय मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

परि । राजे । न । वाजयुम् । अव्य । वारिषु । सिञ्चत । इन्द्राय । मधुमत्तमम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० परि सिञ्चत युदे* इव युद्धकामम् अय्य बालेषु इन्द्राय मधुमत्तमम् सोमम् ॥ १९ ॥

कृनि मृजन्ति मर्जं धीभिर्विप्रा अवस्यवः । वृषा कर्निकदपति ॥ २० ॥

कृनिम् । मृजन्ति । मर्जम् । धीभि । विप्रा । अवस्यवः । वृषा । कर्निकदपति । अर्पति ॥ २० ॥

वेङ्कट० कविम् मृजन्ति मार्जनीयम् अहगुलीभि* मेधाविन रक्षणकामा । ॥ वृषा शब्द कुर्वन् गच्छति ॥ २० ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वसं’ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. ‘नाय योधनाय पविषो अ’ ३. नास्ति वि* ४. मर्जं मूको.

५. मर्जं वि*. ६. युद्धं वि* अ*. ७. ‘मृजन्ति, अ’

वृषेण धीभिरप्सु^१ सोममृतस्य धारया । मती विप्राः समस्वरन् ॥ २१ ॥

वृषेणम् । धीभिः । अप्सु^२रम् । सोमम् । मृतस्य । धारया । मती । विप्राः । सम् । अस्वरन् ॥

वेङ्कट० वृषणम् अद्गुलीभिः^३ अपां प्रेरकम् सोमम् उदकस्य धारया स्तुत्या च मेधाविनः प्रेरयन्ति ॥ २१ ॥

पर्वस्व देवायुपमिन्द्रं गच्छतु ते मर्दः । वायुमा रोह धर्मणा ॥ २२ ॥

पर्वस्व । देव । आयुष्क^४ । इन्द्रम् । गच्छतु । ते । मर्दः । वायुम् । आ । रोह । धर्मणा ॥ २२ ॥

वेङ्कट० पर्वस्व देव । अनुषक्तम् इन्द्रम् गच्छतु तव मर्दः । वायुम् च आ रोह धारणेन रसेन ॥ २२ ॥

पर्वमान नि तोशसे रयिं सोम श्रवाय्यम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २३ ॥

पर्वमान । नि । तोशसे । रयिम् । सोम । श्रवाय्यम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २३ ॥

वेङ्कट० पर्वमान । सोम । रयिम् श्रवणीयम् 'नि पीडयति' शत्रूणाम् । स त्वम् प्रियः सन् द्रोणकलशम् आ विश ॥ २३ ॥

अपमन् पवसे मृधः क्रतुवित् सोम मत्सरः । नुदस्वाद्वयं जर्नम् ॥ २४ ॥

अपमन् । पवसे । मृधः । क्रतुवित् । सोम । मत्सरः । नुदस्व । अद्वयम् । जर्नम् ॥ २४ ॥

वेङ्कट० अपमन् पवसे शत्रून् प्रजानं प्रवच्छन् सोम ! मदकरः । स त्वम् नुदस्व मद्वेवकामम् जनम् ॥ २४ ॥

पर्वमाना असुक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः । अभि विश्वानि काव्या ॥ २५ ॥

पर्वमानाः । असुक्षत । सोमाः । शुक्रासः । इन्दवः । अभि । विश्वानि । काव्या ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पर्वमानाः सृज्यन्ते सोमाः उज्ज्वलाः^५ दीप्ताः सर्वानि स्तोत्राणि अभि ॥ २५ ॥

^६ इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

पर्वमानास आशर्वः शुभ्रा असुग्रमिन्दवः । मन्तो विश्वा अप द्विपः ॥ २६ ॥

पर्वमानासः । आशर्वः । शुभ्राः । असुग्रम् । इन्दवः । मन्तः । विश्वाः । अप । द्विपः ॥ २६ ॥

वेङ्कट० पर्वमानाः शीघ्राः शीघ्रमानाः सृज्यन्ते दीप्ताः अप मन्तः सर्वान् शत्रून् ॥ २६ ॥

१. 'इभिमिः' अ^१.

२-३. निपीडयति [३] अ^२.

३. नास्ति वि^३.

४. 'दत्ता वि^४.

५. 'लान् वि^५. ६-६. नास्ति मूको,

पर्वमाना दिवस्पयन्तरिक्षादसृक्षत । पृथिव्या अधि सान्वि ॥ २७ ॥

पर्वमाना । दिव । पारि । अन्तरिक्षात् । असृक्षत । पृथिव्या । अधि । सान्वि ॥ २७ ॥

षेड्डट० 'पर्वमाना दिव अन्तरिक्षात्' च सृज्यन्ते पृथिव्या समुच्छ्रिते देवयजने ॥ २७ ॥

पुनानः सोम धारयेन्दो विश्वा अप सिधः । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २८ ॥

पुनान । सोम । धारया । इन्दो इति । विश्वा । अप । सिध । जहि । रक्षांसि । सुक्रतो इति सुक्रतो ॥ २८ ॥

षेड्डट० पुनान सोम धारया इन्दो । सर्वांश्च द्वेष्टन् अप जहि, रक्षांसि च सुक्रमन् ॥ २८ ॥

अपमन्तसोम रक्षसोऽभ्यर्प कर्निऋदत् । धुमन्तं शुष्ममुत्तमम् ॥ २९ ॥

अपमन्तम् । सोम । रक्षस । अभि । अर्प । कर्निऋदत् । धुमन्तम् । शुष्मम् । उत्तमम् ॥ २९ ॥

षेड्डट० अपमन्तं सोम । रक्षांसि अभि पवत्य शब्दं कुर्वन् दीप्तिमद् बलम् उत्तमम् ॥ २९ ॥

अस्मे वसूनि धारय सोम दिव्यानि पार्थिना । इन्दो विश्वानि वार्यो ॥ ३० ॥

अस्मे इति । वसूनि । धारय । सोम । दिव्यानि । पार्थिना । इन्दो इति । विश्वानि । वार्यो ॥ ३० ॥

षेड्डट० अस्मासु उभयानि वसूनि धारय इन्दो । विश्वानि च वरणीयानि ॥ ३० ॥

'इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥

[६४]

'कश्यपो मारीच ऋषि । पर्वमान सोमो देवता । गायत्री छन्दः ।

वृषा सोम धुमाँ अंसि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिपे ॥ १ ॥

वृषा । सोम । धुमान् । अंसि । वृषा । देव । वृषव्रत । वृषा । धर्माणि । दधिपे ॥ १ ॥

षेड्डट० कश्यप । वृषा सोम । दीप्तिमान् अवसि, वृषा देव । वर्धनशीलकर्म । वृषा रव कर्माणि धारयति ॥ १ ॥

वृष्णस्ते वृष्ण्यं श्रवो वृषा वनं वृषा मर्दः । सत्यं वृषन् वृषेदसि ॥ २ ॥

वृष्ण । ते । वृष्ण्यम् । शर्व । वृषा । वनम् । वृषा । मर्द । सत्यम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥

षेड्डट० वर्धितु ते वर्धनशीलम् बलम्, वर्धनशीलं च अजनम्, 'वृषा च मर्दकर', स सत्यम् पृथ हे वर्धित । रवम् वृषा पृथ भवसि ॥ २ ॥

अद्वो न चक्रदो वृषा सं गा इन्दो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधि ॥ ३ ॥
 अर्थ । न । चक्रद । वृषा । सम् । गाः । इन्दो इति । सम् । अर्वतः । वि । नः । राये । दुरः । वृधि ॥
 घेङ्कट० उध्व इव क्रन्दसे वृषा^१ सम् प्रयच्छ अस्मभ्यम् गाः अथांश्च इन्दो । विवृतानि कुरु
 द्वाराणि अस्माकं धनायेति ॥ ३ ॥

असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमांसो अश्वया । शुक्रासो वीर्याशवः ॥ ४ ॥
 असृक्षत । प्र । वाजिन । गव्या । सोमांस । अश्वया । शुक्रास । वीर्या । आशव । ॥ ४ ॥
 घेङ्कट० प्र सृज्यन्ते^२ वाजिनः सोमा गवाश्चेच्छया उज्ज्वला. शीघ्रा. वीरेच्छया^३ च ॥ ४ ॥

शुम्भमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गर्भस्तयोः । पर्वन्ते वारो अव्यये ॥ ५ ॥
 शुम्भमाना । ऋतायुर्भिः । मृज्यमाना । गर्भस्तयोः । पर्वन्ते । वारो । अव्यये ॥ ५ ॥
 घेङ्कट० अस्त्रक्रियमाणा यज्ञकामैः मृज्यमाना च बाहुभ्याम् पर्वन्ते पवित्रे ॥ ५ ॥
 "इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः" ॥

ते विश्वा दाशुषे वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा । पर्वन्तामान्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥
 ते । विश्वा । दाशुषे । वसु । सोमा । दिव्यानि । पार्थिवा । पर्वन्ताम् । आ । अन्तरिक्ष्या ॥ ६ ॥
 घेङ्कट० ते विश्वानि यजमानाय वसूनि सोमा आ पर्वन्ताम् दिव्यानि पार्थिवानि अन्तरिक्ष्यानि च ॥ ६ ॥
 पर्वमानस्य विश्ववित् प्र ते सर्गा असृक्षत । सूर्यस्येव न रुमयः ॥ ७ ॥
 पर्वमानस्य । विश्ववित् । प्र । ते । सर्गाः । असृक्षत । सूर्यस्य इव । न । रुमयः ॥ ७ ॥
 घेङ्कट० पर्वमानस्य हे विश्ववित् ! ॥ सृज्यन्ते^४ तव सर्गाः धाराः^५ सृज्यमानाः^६ सूर्यस्य इव
 रुमय ॥ ७ ॥

क्रेतुं कृण्वन् दिवस्परि विश्वा रूपाभ्यर्षसि । समुद्रः सोम पिन्वमे ॥ ८ ॥
 क्रेतुम् । कृण्वन् । दिवः । परि । विश्वा । रूपा । अभि । अर्षसि । समुद्रः । सोम । पिन्वसे ॥ ८ ॥
 घेङ्कट० प्रज्ञानम् कृण्वन् दिवः^७ सर्वानि रूपाणि अभि पवसे प्रयच्छसि नानाविधानि धनानि^८ ।
 यस्माद् रसा समुद्रवन्ति स समुद्र । स त्वम् सोम ! पवसे ॥ ८ ॥

हिन्वानो वार्चमिष्यसि पर्वमान निर्धर्मणि । अक्रान् देवो न सूर्यः ॥ ९ ॥

१. ददा वि^१ अ^१. २. अस्त्र वि^२ अ^२. ३. विरेच्छया वि^३ अ^३; वीरेच्छेव वि^३. ४-५. नास्ति
 मूको. ५. मज्जन्ते मूको. ६. धारा मूको. ७. "माना मूको. ८. इव मूको. ९. नास्ति वि^९ अ^९.

हिन्वान । वाचम् । इष्यसि । परमान । त्रिऽधर्मणि । अक्रान् । देव । न । सूर्य ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रेरमाण वाचम् प्रेरयसि पवमान ! विधारके^२ यज्ञे^३ । सोम^४ न्यन्मी (?) देव इव सूर्य ॥ ९ ॥

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मती । सृजदश्नं रथीरिव ॥ १० ॥

इन्दु । पविष्ट । चेतन । प्रिय । कवीनाम् । मती । सृजत् । अश्नम् । रथी रथी ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्दु अपवत्^५ प्रज्ञापन प्रिय कवीनाम् स्तोत्रेण । सृजति कर्मिन् अश्नम्^६ इव रथी ॥ १० ॥

इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः

ऊर्मिर्यस्ते पुनित्र आ देवारीः पर्यक्षरत् । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ११ ॥

ऊर्मि । य । ते । पुनित्रे । आ । देवऽअरी । परिऽअक्षरत् । सीदन् । नृतस्य । योनिम् । आ ॥

वेङ्कट० ऊर्मि य त पवित्रे देवकाम पर्यक्षरत् आ सीदन् यज्ञस्य स्थानम् । 'पूर्वत्र सम्बन्धः' ॥ ११ ॥

स नो अर्प पुनित्र आ मदो यो देवरीतमः । इन्द्रमिन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

स । न । अर्प । पुनित्रे । आ । मद । य । देवऽरीतम । इन्द्रो इति । इन्द्राय । पीतये ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स न पवत्य पावने मदकर, य अवसि देवकाम इन्द्रो । इन्द्राय पानाय ॥ १२ ॥

इये पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचामि गा इहि ॥ १३ ॥

इये । पवस्व । धारया । मृज्यमान । मनीषिभिः । इन्द्रो इति । रुचा । अभि । गा । इहि ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अष्टाय पवस्व धारया 'मृज्यमान' कृत्विभिः, इन्द्रो । रोचमानेन अग्धसा^७ अभि गच्छ गा गोभि भित्तो^८ अवेति^९ ॥ १३ ॥

पुनानो ररिवस्कृयूर्जं जनाय गिर्वणः । हरे सृजान आशिरम् ॥ १४ ॥

पुनान । ररिव । कृधि । ऊर्जम् । जनाय । गिर्वण । हरे । सृजान । आऽशिरम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० प्यमान धनम् 'कुरु अन्न' च जनाय गीर्धिवननीय^{१०} हरितवर्णं^{११} विसृज्यमान आशिरम्^{१२} प्रति ॥ १४ ॥

पुनानो देवरीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् । घृतानो वाजिभिर्पृतः ॥ १५ ॥

पुनान । देवऽरीतये । इन्द्रस्य । याहि । निष्कृतम् । घृतान । वाजिजाम । पृत ॥ १५ ॥

१ सपा कौ २, ३१० नै ३, २५, ६ अन्द्र इति पाठे २ विधायेके वि^३ अ' ३ यदेते
अ' ४ सोमं मूको ५ अवदन वि^६ अवलन वि^७ अ' ६ नास्ति वि^८ ७ नास्ति मूको
८ पूर्वस^९ वि^{१०} ९ 'माना' यथा वि^{११} १० अति मूको ११ अवति वि^{१२} अ' १२ १२ इव नने
वि^{१३} १३ आहिरं मूको.

वेङ्कट० पूयमानं यज्ञाय इन्द्रस्य गच्छ स्थानम् दीप्यमानं बलिभिः सङ्गृहीत ॥ १५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः’ ॥

प्र हिन्वानास इन्द्रोऽच्छा समुद्रमाश्रवः । धिया जुता असृक्षत ॥ १६ ॥

प्र । हिन्वानास । इन्द्रव । अच्छ । समुद्रम् । आश्रव । धिया । जुता । असृक्षत ॥ १६ ॥

वेङ्कट० ॥ अमुक्षत प्रेषमाणा इन्द्रव अन्तरिक्षं प्रति आश्रव अङ्गुल्या कृष्टा ॥ १६ ॥

मर्मजानास आयवो वृथा समुद्रमिन्दयः । अगमन्तुतस्य योनिमा ॥ १७ ॥

मर्मजानास । आयव । वृथा । समुद्रम् । इन्दय । अगमन् । श्रुतस्य । योनिम् । आ ॥ १७ ॥

वेङ्कट० मर्मजयमाना गन्तार अनायासेन समुद्रम् प्रति गच्छन्ति इन्द्रव । ‘तवेवाह—अगमन्’ इति । गच्छन्ति उदकस्य स्थानम् अन्तरिक्षमिति ॥ १७ ॥

परिं पो याह्रस्मयुरिंश्वा वसून्योर्जसा । पाहि नः शर्म वीरयन्त ॥ १८ ॥

परि । न । याहि । अस्म्यु । निश्वा । वसूनि । ओर्जसा । पाहि । न । शर्म । वीरयन्त ॥ १८ ॥

वेङ्कट० परि गच्छ अस्माकम् अस्मत्काम विश्वानि धनानि बलेन रक्षार्थम् । रक्ष चास्माकं गृहम् वीरयुक्तम् ॥ १८ ॥

मिमांति यद्विरेतसः पदं युजान ऋक्भिः । प्र यत् समुद्र आहृतः ॥ १९ ॥

मिमांति । वहि । एतस । पदम् । युजान । ऋक्भिः । प्र । यत् । समुद्रे । आहृतः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० शब्द करोति वहनशीलं कश्चिद् अथ पदम् निदधद् यज्ञे स्तोत्रभिः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छन्, यदा स उदके प्र आहित भवति ॥ १९ ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययमाशुक्रतस्य सीदति । जहात्प्रचेतसः ॥ २० ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्यम् । आशु । क्रुतस्य । सीदति । जहाति । अप्रेऽचेतस ॥ २० ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य हिरण्यम् योनिम् । ‘हिरण्यपाणिभिर्बुधोति’ इत्युक्तम् । आ सीदति यदा आपु^१ तदानीं विस्फुजति अप्रेतसः । नाभिगच्छति अस्तोत्राणां यज्ञमिति ॥ २० ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्गः’ ॥

अभि वेना अनुपतेर्यक्षन्ति प्रचेतसः । मज्जन्त्वर्षिचेतसः ॥ २१ ॥

अभि । वेना । अनुपत । र्यक्षन्ति । प्रचेतस । मज्जन्ति । अर्षिचेतस ॥ २१ ॥

१-१. नाति मूको. २. मधुव्यं मूको. ३-३. ‘देवात्मनि वि’ अ, ‘देवाहात्मनि वि’.
४. ‘८०५ मूको. ५. ‘निभिरि’ वि. ६. अङ्ग वि’ अ, आय वि’.

वेङ्कट० अभि स्तुवन्ति कान्ताः, यद् वेच्छन्ति सुमतयः, निमज्जन्ति विपरीताः ॥ २१ ॥

इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पर्वस्व मधुमत्तमः । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ २२ ॥

इन्द्राय । इन्द्रो इति । मरुत्वते । पर्वस्व । मधुमत्तमः । ऋतस्य । योनिम् । आसदम् ॥ २२ ॥

वेङ्कट० मरुत्वते इन्द्राय इन्द्रो । पर्वस्व मधुमत्तमः यज्ञस्य स्थानम् आसत्तुम् ॥ २२ ॥

तं त्वा विप्रा वचोविदुः परिष्कृण्वन्ति वेधसः । सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥ २३ ॥

तम् । त्वा । विप्रा । वचः । विदुः । परि । कृण्वन्ति । वेधसः । सम् । त्वा । मृजन्ति । आयवः ॥

वेङ्कट० तम् त्वा मेधाविनः स्तोतारः अलम् कृण्वन्ति कर्तारः । सम् मृजन्ति त्वा मनुष्याः ॥ २३ ॥

रसे ते मित्रो अर्यमा पिबन्ति वरुणः कवे । पर्वमानस्य मरुतः ॥ २४ ॥

रसम् । ते । मित्रः । अर्यमा । पिबन्ति । वरुणः । कवे । पर्वमानस्य । मरुतः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० नित्यदिदिता ॥ २४ ॥

त्वं सोम विपश्चितं पुनानो वार्चमिष्यसि । इन्द्रो सहस्रभर्गसम् ॥ २५ ॥

त्वम् । सोम । विपः । चितम् । पुनानः । वार्चम् । इष्यसि । इन्द्रो इति । सहस्रभर्गसम् ॥ २५ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम । प्रज्ञापयित्रीम् पूजमानः वाचम् प्रेरयसि अपि च बहुभरणम् ॥ २५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये चत्वारिंशो वर्गः’ ॥

उतो सहस्रभर्गसं वार्चं सोम मखस्युर्वम् । पुनान इन्द्रो भर ॥ २६ ॥

उतो इति । सहस्रभर्गसम् । वार्चम् । सोम । मखस्युर्वम् । पुनान । इन्द्रो इति । आ । भर ॥ २६ ॥

वेङ्कट० ‘अपि च बहुभरणम्’ वाचम् सोम । धनकामम् पूजमानः इन्द्रो । आ भर ॥ २६ ॥

पुनान इन्द्रवेपां पुरुहूत जनानाम् । प्रियः समुद्रमा विश ॥ २७ ॥

पुनानः । इन्द्रो इति । एवम् । पुरुहूत । जनानाम् । प्रियः । समुद्रम् । आ । विश ॥ २७ ॥

वेङ्कट० पूजमानः इन्द्रो । एवम् पुरुहूत । जनानाम् प्रियः सः द्रोणकलशम् आ विश ॥ २७ ॥

दर्विद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा । सोमाः शुक्रा गवांश्चिरः ॥ २८ ॥

दर्विद्युतत्या । रुचा । परिष्टोभन्त्या । कृपा । सोमाः । शुक्राः । गोऽर्वाश्चिरः ॥ २८ ॥

वेङ्कट० द्योतमानया हवा परितः शब्दायमानया धारया च युक्ताः सोमाः ज्वलन्तः
गवाक्षिरः ॥ २८ ॥

हिन्वानो हेतुभिर्पित आ वाजं वाज्यक्रमीत् । सीदन्तो वनुषो यथा ॥ २९ ॥

हिन्वानः । हेतुभिः । पितः । आ । वाजम् । वाजी । अक्रमीत् । सीदन्तः । वनुषः । यथा ॥

वेङ्कट० प्रथमागः प्रेरकैः संयतः आ क्रामति वाजम् वाजी, यथा युद्धं प्रविशन्तः हन्तारः ॥ २९ ॥

ऋधक् सोम स्वस्तये संजग्मानो दिवः कविः । पर्वस्व सूर्यो दृशे ॥ ३० ॥

ऋधक् । सोम । स्वस्तये । सम्जग्मानः । दिवः । कविः । पर्वस्व । सूर्यः । दृशे ॥ ३० ॥

वेङ्कट० ऋधः सोम । स्वस्तये सङ्गच्छमानः दिवः क्रान्तः पर्वस्व सुवीर्यः दर्शनायेति ॥ ३० ॥

^१इति सप्तमाष्टके प्रथमाध्याये एकचत्वारिंशो वसः^२ ॥

सप्तमस्याष्टकाध्यायमध्यायं

व्याकरोदिति ।

जाता वसिष्ठस्य कुले

मुन्दरी

यमग्रीमन्तः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्यायव्याख्यान सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

षेड्डुट०

‘द्विन्वन्ति सूरम्’^१ अध्वार्यं व्याचिख्यासति माधवः ।

तत्र प्रत्यक्षदेवेषु वक्तव्यं सम्प्रदर्शयते ॥ १ ॥

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च द्विविधास्तत्र देवताः ।

तत्प्रवादैर्विजानीमो द्वैविध्यमिह वैदिके ॥ २ ॥

अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च मरुतः पृथिवी तथा ।

आपो रात्रिरूषा गावः^२ प्रत्यक्षैः कर्मभिस्स्तुताः ॥ ३ ॥रक्षन्ते^३ ऋचं परोक्षैश्च^४ श्रुत्कर्णं सुप्रथस्तमम्^५ ।‘अग्निर्होता कुर्विकर्तुः’^६, ‘वायो तर्वं प्रबुध्यती’^७ ॥ ४ ॥

‘सरस्वती च मन्युश्च सोम ओषधयः पितुः ।

अपरोक्षैः स्तुताः कर्तव्यैः परोक्षाश्च भवन्ति ते ॥ ५ ॥

तत्र प्रत्यक्षकार्याणां सर्वथाऽवग्रहवे सति ।

परोक्षध्वजगन्तव्यम्^८ अग्न्यादिष्विति निश्चयः ॥ ६ ॥‘के छां नदुः प्रेष्ठतमा’^९ सूक्तेऽस्मिन्बहुवो गुणा^{१०} ।

परोक्षा मरुतामुक्ताः प्रत्यक्षा बहुधाः स्तुताः ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाणां महिमान इति स्थितिः^{११} ।तेषु ‘ते सन्निद्धति’^{१२} भवन्त्यपि च तन्मयाः ॥ ८ ॥

देवतातरवविज्ञानं महता तपसा भवेत् ।

शक्नोते किं तदस्माभिः याथातथ्येन भाषितुम् ॥ ९ ॥ इति ।

[६५]

‘ऋगुवांहर्गिर्मदग्निर्भार्गवो वा वह्निः । एवमानः सोमो देवता । भाग्यी छन्दः’^१ ।

द्विन्वन्ति सूरमुख्यः स्वसारो ज्ञानयस्परित्यक् । महामिन्दुं महीयुर्वः ॥ १ ॥

१. सूर्यं वि० अ०. २-२. नारित वि०. १-१ चागते० वि०. ३ अ १, २५, ७; १०, १४०, ६.
 ४ अ १, १, ५. ५ अ १, २, १ ३-३. नारित वि०. १ ‘नय १’ वि० अ०. ३ अ ५, ६१, १.
 ६. स्थिते वि० अ० ब्रह्मण, ५-५. ते सन्नि ६५° ब्रह्मण; तेषु त्रिदश वि०. ६-६. नारित सूक्ते.

हिन्यन्ति । सूरम् । उन्नयः । स्वसारः । जामयः । पतिम् । महाम् । इन्दुम् । महीयुर्वः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वारणिर्गुर्भागो वा जमदग्निः । प्रेरयन्ति सुवीर्यम् अङ्गुल्यः पुरुस्मान् पाणेरुपज्ञाः
गन्धः पतिम् महान्तम् इन्दुम् कामयमाना- ॥ १ ॥

पर्वमान रुचार्चुचा देवो देवेभ्यस्परि । विश्वा वसून्या विश ॥ २ ॥

पर्वमान । रुचार्चुचा । देवः । देवेभ्यः परि । विश्वा । वसूनि । आ । विश ॥ २ ॥

वेङ्कट० पर्वमान । सर्वेण तेजसा देवः देवानां सकाशात् अस्माकं विश्वानि धनानि प्रापय ॥ २ ॥

आ पर्वमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुर्वः । इषे पवस्व संयतम् ॥ ३ ॥

आ । पर्वमान । सुस्तुतिम् । वृष्टिम् । देवेभ्यः । दुर्वः । इषे । पवस्व । सम्यतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व पर्वमान । शोभनस्तुतिकाम् वृष्टिम् देवानां^१ परिचरणाय अन्नार्थं च अस्माकम्,
या अस्मान् सद्गच्छति वृष्टिः ॥ ३ ॥

वृषा हसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे । पर्वमान स्वाध्वः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । भानुना । द्युमन्तम् । त्वा । हवामहे । पर्वमान । सुध्र्वाध्वः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वपिता 'हि अवसि' । तेजसा दीप्तिमन्तम् त्वा हवामहे पर्वमान । सुकर्माणः ॥ ४ ॥

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध । इहो धिन्दवा गंहि ॥ ५ ॥

आ । पवस्व । सुवीर्यम् । मन्दमानः । स्वायुध । इहो इति । ॥ । इन्दो इति । आ । गृहि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्माकम् सुवीर्यम् मोदमानः^१ स्वायुधः । इह इन्दो ! आ गच्छ ॥ ५ ॥

"इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः" ॥

यदङ्गिः परिषिच्यसे मूज्यमानो गर्भस्त्योः । दुर्णां सुधस्त्वमनुषे ॥ ६ ॥

यत् । अत्तङ्गिः । परिषिच्यसे । मूज्यमानः । गर्भस्त्योः । दुर्णाः । सुधस्त्वम् । अनुषे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् एवम् अङ्गिः^१ परिषिच्यसे मूज्यमानः बाहुभ्याम्, तदानीं पात्रेण गृह्यमाणः स्थानम्
प्राप्नोषि ॥ ६ ॥

॥ सोमाय व्यश्नवत् पर्वमानाय गायत । महे सहस्रं चक्षसे ॥ ७ ॥

प्र । सोमाय । व्यश्नवत् । पर्वमानाय । गायत । महे । सहस्रं चक्षसे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्र गायत 'सोमाय व्यश्नवत् । न्यश्नो' नाम क्रधि । पवमानाय महते सहस्रदर्शनाय ॥ ७ ॥

यस्य उर्णं मधुश्चुतं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः । इन्दुमिन्द्राय प्रीतये ॥ ८ ॥

यस्य । वर्णम् । मधुश्चुतम् । हरिम् । हिन्वन्ति । अद्रिऽभि । इन्दुम् । इन्द्राय । प्रीतये ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यस्य शत्रूणाम् वारकम्^१ मधुरसस्य च्यावकम्^२ अशु हरितवर्णम् हिन्वन्ति प्रावभि^३ दीप्तम् इन्द्रस्य पानाय ॥ ८ ॥

तस्य ते वाजिनो वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । सखित्वमा वृणीमहे ॥ ९ ॥

तस्य । ते । वाजिन । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युष । सखित्वम् । आ । वृणीमहे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तस्य ते बलिन वयम् विश्वानि धनानि जितवत् सखित्वम् आ वृणीमहे ॥ ९ ॥

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सुरः । विश्वा दधान ओजसा ॥ १० ॥

वृषा । पवस्व । धारया । मरुत्वते । च । मत्सुर । विश्वा । दधान । ओजसा ॥ १० ॥

वेङ्कट० वृषा पवस्व धारया मरुत्वते इन्द्राय मादन् विश्वानि धनानि प्रयच्छद् बलेन ॥ १० ॥

^१इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

तं त्वा धर्तारिभ्योऽङ्गैः परमान स्वर्दशम् । हिन्वे राजेषु वाजिनम् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । धर्तारिम् । अङ्गैः । परमान । स्वर्दशम् । हिन्वे । राजेषु । वाजिनम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा धर्तारिम् पाचावृषिभ्यो^१ परमान । सर्वस्य दृष्टारम् प्रेरयामि सङ्ग्रामेषु बलिनम् ॥ ११ ॥

अथा चित्तो विपानया हरिः पवस्व धारया । युजं वाजेषु चोदय ॥ १२ ॥

अथा । चित्त । विपान । अनया^२ । हरि । पवस्व । धारया । युजम् । वाजेषु । चोदय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अनया गच्छन्त्याऽङ्गुत्वा ज्ञात हरि पवस्व धारया, सत्तावम् च सङ्ग्रामेषु चोदय ॥ १२ ॥

आ न इन्दो महीमिपं परस्व विश्वदर्शतः । अस्मभ्यं सोम गातुवित् ॥ १३ ॥

आ । न । इन्दो इति । महीम् । इयम् । परस्व । विश्वदर्शत । अस्मभ्यम् । सोम । गातुवित् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आ पवस्व अस्मभ्यम् इन्दो । महद् अश्वम् विश्वस्य दर्शनीय, अस्मभ्यम् सोम । मातम् दाता ॥ १३ ॥

१-१ सोमाय -पवस्व पवस्वतो वि^१, सोमा अयं च पवस्वतो वि^२; सोमा अयं च पवस्वतो अ^३,

२. पारकं मूको ३ पवस्वतो वि^१ अ^३. ४. गातित वि^१ अ^३ ५. गातित मूको ६. 'वि'यो वि^१ अ^३.

आ कलशां अनुपतेन्द्रो धाराभिरोजसा । इन्द्रस्य पीतये विश ॥ १४ ॥

आ । कलशाः । अनुपत । इन्द्रो इति । धाराभिः । ओजसा । आ । इन्द्रस्य । पीतये । विश ॥ १४ ॥

घेङ्कट० आभिमुख्येन स्तूयन्ते कलशाः । इन्द्रो धाराभिः बलेन त्वं कलशान् इन्द्रस्य पानाय
*आ विश ॥ १४ ॥

यस्य ते मधुं रसें तीव्रं दुहन्त्याद्रिभिः । स पवस्वाभिमातिहा ॥ १५ ॥

यस्य । ते । मधुम् । रसेम् । तीव्रम् । दुहन्ति । अद्रिभिः । सः । पवस्व । अभिमातिहा ॥ १५ ॥

घेङ्कट० यस्य ते मदकरम् रसम् तीव्रम् दुहन्ति प्रावभिः, सः पवस्व शत्रूणां हन्ता ॥ १५ ॥

इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वक्त्रः ॥

राजा मेधाभिरीयते पर्वमानो मनावधि । अन्तरिक्षेण यार्तवे ॥ १६ ॥

राजा । मेधाभिः । ईयते । पर्वमानः । मनौ । अधि । अन्तरिक्षेण । यार्तवे ॥ १६ ॥

घेङ्कट० राजा सोमः मेधाभिः सह गच्छति 'पर्वमानः अधि यजमाने अन्तरिक्षेण' द्रोणकलशं प्रति
यातुम् ॥ १६ ॥

आ न इन्द्रो शतृग्विनं गवां पोषं स्वश्व्यम् । बह्ना भगत्तिमूतये ॥ १७ ॥

आ । नः । इन्द्रो इति । शतृग्विनम् । गवाम् । पोषम् । स्वश्व्यम् । बह् । भगत्तिम् । कृतये ॥

घेङ्कट० आ वह अस्माकम् इन्द्रो बह्वीभिः गोभिर्युक्तम् गवाम् पोषम् शोभनाश्वसङ्कयुक्तम्,
धनदानम् च दक्षणायेति ॥ १७ ॥

आ नः सोम सद्यो जुवो रूपं न वर्चसे भर । सुस्त्राणो देववीतये ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । सद्यः । जुवः । रूपम् । न । वर्चसे । भर । सुस्त्राणः । देववीतये ॥ १८ ॥

घेङ्कट० आ भर सोम ! अस्माकं बलम् वेगम् च तथा रूपम् च वर्चसे सूयमानः देवपानाय ॥ १८ ॥

अपी सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोर्वत् । सीदंश्च्येनो न योनिमा ॥ १९ ॥

अपी । सोम । द्युमत्तमः । अभि । द्रोणानि । रोर्वत् । सीदन् । च्येनः । न । योनिम् । आ ॥

घेङ्कट० अपि सोम ! दीप्ततमः द्रोणकलशान् लक्ष्मीकृत्य शब्दं कुर्वन् आ सीदन् च्येनः श्व
स्थानम् ॥ १९ ॥

१. रूपे मूलो. २-३. विश वि; अश्विन अ. ३-३. "मानेति यजमानेन" वि अ; "मानो
यजमानोऽन्तरि" वि ४. बलिभिः वि अ. ५. सः वि अ.

अप्ता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुतः । सोमो अर्पति विष्णवे ॥ २० ॥

अप्ताः । इन्द्राय । वायवे । वरुणाय । मरुतः । सोमः । अर्पति । विष्णवे ॥ २० ॥

पेङ्कट० अपा सम्भक्ताः सोमः एतेभ्यः पवते ॥ २० ॥

“इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

इयं तोकार्यं नो दधत्स्मभ्यं सोम विश्वतः । आ पवस्व सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

इयम् । तोकार्यं । नः । दधत् । अस्मभ्यम् । सोम । विश्वतः । आ । पवस्व । सहस्रिणम् ॥ २१ ॥

पेङ्कट० अन्नम् पुत्राय अस्माकं प्रयच्छन् अस्मभ्यम् च सोम ! विश्वतः आ पवस्व सहस्रिणम् इयम् ॥ २१ ॥

ये सोमांसः प्रादति ये अर्वावति सुन्विरे । ये वादः शर्यणावति ॥ २२ ॥

ये । सोमांसः । प्रादति । ये । अर्वावति । सुन्विरे । ये । वा । अदः । शर्यणावति ॥ २२ ॥

पेङ्कट० ये सोमांस दूरे सुन्विरे ये वा अन्तिके सुता ये वा अस्मिन् शर्यणावति सरसि ॥ २२ ॥

ये आर्जिकेषु कृत्वंसु ये मध्ये पस्त्यानाम् । ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ये । आर्जिकेषु । कृत्वंसु । ये । मध्ये । पस्त्यानाम् । ये । वा । जनेषु । पञ्चसु ॥ २३ ॥

पेङ्कट० 'ये आर्जिकेषु कृत्वंसु' । आर्जिका कृत्वानश्च नाम 'देशा । ये वा' नदीनाम् मध्ये, ये वा जनेषु पञ्चसु ॥ २३ ॥

ते नो वृष्टिं दिवस्पति पवन्तामा सुवीर्यम् । सुवाना देवास इन्दवः ॥ २४ ॥

ते । नः । वृष्टिम् । दिवः । पति । पवन्ताम् । आ । सुवीर्यम् । सुवानाः । देवासः । इन्दवः ॥

पेङ्कट० ते अस्माकम् अन्तरिक्षाय आ पवन्ताम् वृष्टिम् सुवीर्यम् च सुयमाना देवाः इन्दवः ॥ २४ ॥

पवते हयतो हरिर्गृणानो जमदग्निना । हिन्वानो गोरधि त्वचि ॥ २५ ॥

पवते । हयत । हरिः । गृणानः । जमदग्निना । हिन्वानः । गोः । अधि । त्वचि ॥ २५ ॥

पेङ्कट० पवते श्रद्धेय हरितवर्णः स्तूयमान जमदग्निना प्रेर्यमाण गोः त्वचि ॥ २५ ॥

“इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

प्र शुक्रासौ वयोजुवौ हिन्वानासो न सप्तयः । श्रीणाना अप्सु शृङ्गत ॥ २६ ॥

प्र । शक्रास । वयऽजुर्व । हिन्वानास । न । सतय । श्रीणाना । अप्सु । मृज्जत ॥ २६ ॥
 वेङ्कट० प्र मृज्य ते शुक्रा अत्र प्रेरयन्त प्रेवंमाणा इव भक्षा गोभिः श्रीयमाणा^१ वसतीवरीषु ॥ २६ ॥

तं त्वां सुतेष्वाश्रुयौ हिन्विरे देवतातये । स परस्वानया रुचा ॥ २७ ॥
 तम् । त्वा । सुतेषु । आऽभुयं । हिन्विरे । देवतातये । स । परस्व । अनया । रुचा ॥ २७ ॥
 वेङ्कट० तम् त्वा यशेषु ऋत्विज अभिपुण्वन्ति देवेभ्यः । स परस्व अनया धारया ॥ २७ ॥

आ ते दक्षं मयोभुवं वह्निमद्या वृणीमहे । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ २८ ॥
 आ । ते । दक्षम् । मयऽभुयम् । वह्निम् । अद्य । वृणीमहे । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥ २८ ॥
 वेङ्कट० आ वृणीमहे अद्य तव दक्षम् बलम् सुखस्य भावयितारम् बोद्धारम् रक्षन्तम् बहुभि
 हवृणीयम् ॥ २८ ॥

आ मुन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ २९ ॥
 आ । मुन्द्रम् । आ । वरेण्यम् । आ । विप्रम् । आ । मनीषिणम् । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥
 वेङ्कट० आ वृणीमहे मदकरम् वरणीयम्^१ मेधाग्निम् प्राज्ञमिति ॥ २९ ॥

आ रुयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूया । पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ ३० ॥
 आ । रुयिम् । आ । सुऽचेतुनम् । आ । सुक्रतो इति सुक्रतो । तनूयं । आ । पान्तम् । आ । पुरुऽस्पृहम् ॥
 वेङ्कट० आ वृणीमहे धनम् सुज्ञानम् च हे सुप्रज्ञ^१ । आ वृणीमहे पुत्रार्थमिति ॥ ३० ॥
 'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः' ॥

[६६]

^१ शत वैज्ञानसा ऋषयः । पवमान सोमो देवता, एकोनविंशत्येकविंशयुक्तानाम् अग्नि
 पवमान । गायत्री छन्दः, अष्टादशी अनुष्टुप्^१ ।

पवस्व विश्वचर्पणेऽभि विश्वानि कान्या । सखा सखिम्य ईद्व्यः ॥ १ ॥
 पवस्व । विश्वऽचर्पणे । अभि । विश्वानि । कान्या । सखा । सखिम्य । ईद्व्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० शत वैज्ञानसा । पवस्व हे सर्वस्य द्रष्टा ! सर्वानि स्तोत्राणि पृथ्वीकृत्य सखा सखिम्य
 ह्योतस्य ॥ १ ॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी । प्रतीची सोम तस्थतुः ॥ २ ॥

ताम्याम् । विश्वस्य । राजसि । ये इति । पवमान । धामनी इति । प्रतीची इति । सोम । तस्थतु ॥
 वेङ्कट० तान्याम् विश्वस्य राजसि ये पवमान । धामनी इति पूर्वपक्षापरपक्षाभिप्रायमित्याहुः ।
 त्वाम् अभिमुखे ते सोम । तस्थतु ॥ २ ॥

परि धामानि यानि ते त्वं सोमासि विश्वतः । पवमान ऋतुभिः कपे ॥ ३ ॥
 परि । धामानि । यानि । ते । त्वम् । सोम । असि । विश्वतः । पवमान । ऋतुभिः । कपे ॥
 वेङ्कट० परि भवन्ति धामानि यानि स्वदीयानीत्यहोरात्राभिप्रायम्, तानि त्वम् सोम । भवसि
 सर्वतः पवमान । कालैः कवे । ॥ ३ ॥

पवस्व जनयन्निपोऽभि विश्वानि वार्या । सखा सखिभ्य ऊतये ॥ ४ ॥
 पवस्व । जनयन् । इयं । अभि । विश्वानि । वार्या । सखा । सखिभ्यः । ऊतये ॥ ४ ॥
 वेङ्कट० पवस्व जनयन् अन्नानि विश्वानि काव्यानि अभि सखा सखिभ्यः रक्षणाय ॥ ४ ॥

तव शुक्रासो अर्चयो दिवस्पृष्टे वि तन्यते । पवित्रं सोम धामभिः ॥ ५ ॥
 तव । शुक्रासः । अर्चयं । दिवः । पृष्टे । वि । तन्यते । पवित्रम् । सोम । धामभिः ॥ ५ ॥
 वेङ्कट० तव उच्यन्त रश्मय आदिरस्य पृष्टे वि तन्यते उदकम् सोम । तेभ्योभिः ॥ ५ ॥
 *इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

तवेमे सुप्त सिन्धवः प्रशिष्यं सोम सिञ्चते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ६ ॥
 तवे । इमे । सुप्त । सिन्धवः । प्रशिष्यम् । सोम । सिञ्चते । तुभ्यम् । धावन्ति । धेनवः ॥ ६ ॥
 वेङ्कट० तव इमाः सप्त नद्यः प्रशालनम् सोम । जमिसरमिति । तुभ्यम् एव धावन्ति धेनवः च
 आशिरे प्रयच्छन्त्यः ॥ ६ ॥

प्र सोम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सुरः । दधानो अक्षिति श्रतः ॥ ७ ॥
 प्र । सोम । याहि । धारया । सुत । इन्द्राय । मत्सुरः । दधानः । अक्षितिः । श्रतः ॥ ७ ॥
 वेङ्कट० प्र याहि सोम । धारया जमिपुत्र इन्द्राय मदकरः *प्रयच्छन् अक्षिणम् च अन्नम् ॥ ७ ॥

समुं त्वा धीभिरेस्वरन् हिन्वतीः सुप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ८ ॥
 समुं । ऊँ इति । त्वा । धीभिः । अस्वरन् । हिन्वती । सुप्त । जामयः । विप्रम् । आजा । विवस्वतः ॥ ८ ॥

१. *परपक्षमित्याहुः वि* अर्. २. २ नास्ति मूको.

३. *सर्पे वि* अर्, *भित्ति वि*

४. *कर वि* अ. ५. ५ प्रस्कन्क्षणे वि; प्रस्कन् क्षीण अर्

वेङ्कट० स्वाम् अहगुलीभि सप्रैरयन्ति प्रेरयन्त्य^१ सप्त मघ मेधाविनम् आत्रौ सङ्ख्ये^२ यजे
यनमानस्य ॥ ८ ॥

मृजन्ति त्वा समग्रुवोऽन्ये जीरावधि प्वर्णि । रेभो यदज्यसे वने ॥ ९ ॥
मृजन्ति । त्वा । सम् । अग्रुव । अन्ये । जीरो । अर्धि । स्पर्नि । रेभ । यत् । अज्यसे । वने ॥ ९ ॥
वेङ्कट० मम् मृजन्ति त्वाम् अहगुल्य अविमये क्षिप्रे शब्दायमाने पवित्रे, शब्दायमान यदा
स्वम् अज्यसे उदके ॥ ९ ॥

पर्वमानस्य ते कवे वाजिन्तसर्गा असृक्षत । अर्वन्तो न श्रवस्यर्षः ॥ १० ॥
पर्वमानस्य । ते । कवे । वाजिन् । सर्गा । असृक्षत । अर्वन्त । न । श्रवस्यर्ष ॥ १० ॥
वेङ्कट० पर्वमानस्य ते कवे । वरवन् । आरा सृज्यन्ते^३ अत्रा इव अन्नमिच्छमाना ॥ १० ॥
^४ इति सप्तमाष्टक द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

अच्छा कोशं मधुश्चुतमसृष्टं वारं अव्यये । अर्गावशन्त धीतर्यः ॥ ११ ॥
अच्छ । कोशम् । मधुश्चुतम् । अर्गप्रम् । वारं । अव्यये । अर्गावशन्त । धीतर्य ॥ ११ ॥
वेङ्कट० अभिसृज्यन्ते मधुश्चुतम्^५ कोशम् कलश प्रति सोमा पवित्रे । कामयन्ते व
तान् अहगुल्य ॥ ११ ॥

अच्छा समुद्रमिन्दुवोऽस्तं गान्धो न धेनर्यः । अगमन्तुतस्य योनिमा ॥ १२ ॥
अच्छ । समुद्रम् । इन्देन । अस्तम् । गान् । न । धेनर्य । अगमन्तु । कृतस्य । योनिम् । आ ॥ १२ ॥
वेङ्कट० अभिसृज्यन्ति द्रोणकलशम् प्रति इदम् । गृहम् इव गाव धेनव, यज्ञस्य स्थानम् आ
गच्छन्तीति ॥ १२ ॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्पन्ति सिन्धवः । यद्रोभिर्वासयिष्यसे ॥ १३ ॥
प्र । न । इन्दो इति । महे । रणे । आप । अर्पन्ति । सिन्धव । यत् । गोभि । वासयिष्यसे ॥ १३ ॥
वेङ्कट० प्र गच्छन्ति अस्माकम् इन्दो । महते रणाय स्वन्दमाना आप इति वसतीवर्यभिप्रायम् ।
यदा त्व गोत्रिकरौ वासयिष्यसे ॥ १३ ॥

अस्य ते सरये वयमियंश्चतुस्तोतयः । इन्दो सखित्प्रभुमसि ॥ १४ ॥

अस्य । ते । सख्ये । वयम् । इयक्षन्त । त्वाऽर्कतय । इन्दो इति । सखिऽत्वम् । उद्गमसि ॥ १४ ॥

पेङ्कट० अयम् ते 'सख्ये वयम्' यच्छुमिच्छन्त त्वायत्तरक्षणा २ इन्दो । सखिवम् एव कामयामहे ॥ १४ ॥

आ पवस्व गविष्टये महे सोम नृचक्षसे । एन्द्रस्य जठरे विश ॥ १५ ॥

आ । पुत्रस्य । गोऽर्हये । महे । सोम । नृऽचक्षसे । आ । इन्द्रस्य । जठरे । विश ॥ १५ ॥

पेङ्कट० आ पवस्व गवाम् अन्वेष्टे महते सोम । नृणा दक्षे १ इन्द्राय । अय इन्द्रस्य जठरम् आ विश ॥ १५ ॥

१ इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये नवमो वसं २ ॥

महो असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्दु ओर्जिष्ठः । युध्वा सञ्जश्चजिगेथ ॥ १६ ॥

महान् । असि । सोम । ज्येष्ठ । उग्राणाम् । इन्दो इति । ओर्जिष्ठ । युध्वा । सन् । शश्चत् । जिगेथ ॥ १६ ॥

पेङ्कट० महान् असि १ सोम । प्रशस्य उद्ग्राणां नाम् इन्दो । त्वम् ओर्जिष्ठ २ । स त्वम् युध्वा ३ सन् सवदा जयसि ॥ १६ ॥

य उग्रेभ्यश्चिदोर्जीयाञ्छरेभ्यश्चिच्छरतरः । भूरिदाभ्यश्चिन्महीयान् ॥ १७ ॥

य । उग्रेभ्य । चित् । आजीयान् । शरेभ्य । चित् । शरंजन । भूरिदाभ्य । चित् । महीयान् ॥

पेङ्कट० य उग्रेभ्य अपि उग्रतर शरभ्य च शरतर १ 'बहुदाभ्योऽपि दानुयम्' २ ॥ १७ ॥

त्वं सोम खर एपस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सुख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ १८ ॥

त्वम् । सोम । खर । आ । इय । तोकस्य । साता । तनूनाम् । वृणीमहे । सुख्याय । वृणीमहे । युज्याय ॥ १८ ॥

पेङ्कट० त्वम् १ सोम । सुवीर्य २ आ पवसे अस्मानि पुत्रस्य दाता पौत्राणाम् च । त त्वाम् ३ वृणीमहे मख्याय साहाय्याय च ॥ १८ ॥

अम् आयूषि पत्रस आ सुगोर्जमिषं च नः । अरे नाधस्य दुच्छुनाम् ॥ १९ ॥

अम् । आयूषि । पत्रसे । आ । सुत्र । ऊर्जम् । इषम् । च । न । अरे । नाधस्य । दुच्छुनाम् ॥

पेङ्कट० अम् । त्वम् आयूषि पवस्व, आ सुव रसम् अन्नम् च न, दूरे नाधस्य १ दुच्छुनाम् । दुच्छुनेति २ दक्षिणामति ॥ १९ ॥

१ १. वयं सख्ये अ. २ तदावत् वि अ ३. दक्षुम् वि अ, द्रष्टा वि. ४. विशन् वि अ. ५ ५. नास्ति मूको ६ अवति वि. ७ ओर्जिष्ठ वि अ ८. युध्वा मूको. ९ सर वि अ. १०-१० 'दातु दानुयम् वि अ' ११ ११ सर्वशिव वि अ १२ १२ वि अ. १३ इच्छ मूको.

अग्निर्ऋषिः परमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागृयम् ॥ २० ॥

अग्नि । ऋषि । परमान । पाञ्चजन्य । पुरोहित । तम् । ईमहे । महागृयम् ॥ २० ॥

वेङ्कट० अग्नि दृष्टा पवमान पञ्चजनहित^१ पुरोहित । तम् त्वा^२ याचामहे महागृहम् ॥ २० ॥

^१इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः ॥

अग्ने परस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयि मयि पोषम् ॥ २१ ॥

अग्ने । परस्व । सुडअपा । अस्मे इति । वर्च । सुवीर्यम् । दधत् । मयि । पोषम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अग्ने^१ पवस्व शोभनकर्मा अस्माकम् वर्च सुवीर्यम् स्थापयन् मयि^२ धनम् पोषम्^३ । अस्ति^४ पवमानो यत् सोम^५ इति ॥ २१ ॥

पवमानो अति सिधोऽभ्यर्पति सुष्टुतिम् । सरो न विश्वदर्शतः ॥ २२ ॥

पवमान । अति । सिध । अभि । अर्पति । सुडस्तुतिम् । सरो । न । विश्वदर्शत ॥ २२ ॥

वेङ्कट० पवमान अति गच्छति शत्रून्, अभि गच्छति सुष्टुतिम्, सूर्य इव विश्वस्य दृष्टा ॥ २२ ॥

स मर्त्यजान आयुभिः प्रयस्वान् प्रयसे हितः । इन्दुरत्यौ विचक्षणः ॥ २३ ॥

स । मर्त्यजान । आयुभिः । प्रयस्वान् । प्रयसे । हित । इन्दु । अत्य । विडचक्षण ॥ २३ ॥

वेङ्कट० 'स मर्त्यजमान' मनुष्ये 'अद्यवान् अद्याय' इति इन्दु^{१०} सतत गन्ता^१ विद्वद्वा ॥ २३ ॥

परमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत् । कृष्णा तमांसि जड्वनत् ॥ २४ ॥

परमान । ऋतम् । बृहत् । शुक्रम् । ज्योति । अजीजनत् । कृष्णा । तमांसि । जड्वनत् ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पवमान सव्यश्च^{११} महत् ज्वलत्^२ ज्योति अजीजनत् कृष्णानि^३ तमांसि विनाशयत्^४ ॥ २४ ॥

परमानस्य जड्वन्तो हरेश्चन्द्रा असृक्षत । जीरा अजिरशोचिषः ॥ २५ ॥

परमानस्य । जड्वन्त । हरे । चन्द्रा । असृक्षत । जीरा । अजिरशोचिष ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमानस्य तमांसि विनाशयत हरितवर्णस्य ह्लादिका धारा सृज्यन्ते क्षिप्रा गमनशीलत्वेजस ॥ २५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्गः ॥

१. 'इति मूको. २. तयो वि'. ३. नास्ति मूको ४ मरी वि' अ. ५. धनपोषम् वि'. ६. मय वि' अ. ७. सोमम् अ. ८-८ सृष्टय' वि' अ. ९-९. 'अपानानाय वि' अ., मन्वाननाय वि'. १०. इवेन्दु वि' अ. ११. वा वि' अ. १२. मह मूको. १३. नास्ति वि', १४ इष्ट नि वि' अ. १५. 'नति अ.

पर्वमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः । हरिश्चन्द्रो मरुद्वजः ॥ २६ ॥

पर्वमान । रथिस्तम । शुभ्रेभिः । शुभ्रशस्तम । हरिश्चन्द्र । मरुद्वज ॥ २६ ॥

षेड्डट० पर्वमान रथीतम 'शोभायुक्त्योऽपि अत्यन्त शोभावान् इतिदीप्ति' मरुतो यस्य गण सहायभूतः ॥ २६ ॥

पर्वमानो व्यश्ववद्रुमिर्भाजसातमः । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

पर्वमान । मि । अश्ववत् । रुमिऽभि । भाजसातम । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ २७ ॥

षेड्डट० 'पर्वमान वि भाप्नोति रुमिभि सह अत्यन्तमश्वस्य दाता प्रयच्छति स्तोत्रे सुवीर्यम्' ॥ २७ ॥

प्र सुवान इन्दुरक्षाः प्रवित्रमत्यव्ययम् । पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ २८ ॥

प्र । सुवान । इन्दु । अक्षरिति । प्रवित्रम् । अति । अव्ययम् । पुनान । इन्दु । इन्द्रम् । आ ॥ २८ ॥

षेड्डट० 'सुपमान इन्दु प्र क्षरति प्रवित्रम् अति अव्ययम् । पुनान इन्दु इन्द्रम् आ विहसति' ॥ २८ ॥

एष सोमो अधि त्वचि गवां क्रीळत्पद्भिः । इन्द्रं मदाय जोहुवत् ॥ २९ ॥

एष । सोम । अधि । त्वचि । गवाम् । क्रीळति । अद्रिऽभि । इन्द्रम् । मदाय । जोहुवत् ॥ २९ ॥

षेड्डट० एष सोम गवाम् त्वचि क्रीळति ग्रावभि, इन्द्रम् मदार्थम् नृशमाह्वयन् ॥ २९ ॥

यस्य ते घुम्वत् पयः पर्वमानाभृतं दिवः । तेन नो मूल जीवसे ॥ ३० ॥

यस्य । ते । घुम्वत् । पयः । पर्वमान । आभृतम् । दिन । तेन । न । मूल । जीवसे ॥ ३० ॥

षेड्डट० यस्य ते अन्नपुत्तम् पय पर्वमान १) 'दिव इयेनेनाऽऽहृतम्' तन अस्मान् सुख्य जीवनायेति ॥ ३० ॥

"इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्गः" ॥

[६७]

* १-३ भरद्वाजो बार्हस्पत्य ऋषि, ४-६ कश्यपो मारीच, ७-९ गौतमो राहुगण, १०-११ अत्रि

भौम, १३ १५ विश्वामित्रा गायत्रि १६-१८ जमदग्निर्मागव, १९ २१ वसिष्ठो मैत्रावरणि,

२२ २२ पवित्र आहिरसो वा वसिष्ठो वा उभौ वा । पर्वमानः सोमो दयता, १०-१२

पर्वमान पूषा वा, २३ २७ पर्वमानोऽग्नि, २५ पर्वमान सविता वा, २६ पर्वमा

नाग्निसवितार, २७ विश्व देवा वा, ३१ ३२ पावमान्यप्येता । गायत्री छन्द,

१६ १८ नित्यद्विपदा गायत्री, ३० पुरबण्णिक, २७, ३१, ३२, अनुष्टुप् ।

त्वं सोमासि धारयुर्ध्वं ओजिष्ठो अश्वरे । पर्वस्व मंहयद्रयिः ॥ १ ॥

१-१ नास्ति वि. २-२ नास्ति वि. † "अत्र वि" अ. ३-३ नास्ति वि. † रथि वि अ. ‡ अयम् वि अ. ४. "यत् वि" अ. ५ पर्वमानेन वि अ. पर्वमान पर्वमानेन वि. ६-६ दिवयेनाह वि, दिवयेननाह वि. ७-७ नास्ति मूल.

त्वम् । सोम । अ॒सि । धा॒रयु । म॒न्द्र । ओजि॑ष्ठ । अ॒च्ये । प॒र॒स्व । म॒ह॒यत्॒र्ऽर॒यि ॥ १ ॥

घेङ्कट० भरद्वाज^१ व॒श्यो^२ गो॒तम^३ अ॒त्रि वि॒श्वामि॒त्रो जम॑दग्निः वसिष्ठ इति क्रमेण तृत्वानामृषयः ।
शिष्टस्याङ्गिरसः पवित्रो नाम वसिष्ठो वा उभौ वेत्तुक्तम् ।

त्वम् सोम ! असि धाराकाम^४ मन्द्र^५ बलवत्तम यज्ञे परस्व प्रदीयमानधन^६ ॥ १ ॥

त्वं सु॒तो नृ॒माद॑नो द॒ध॒न्वान् म॑त्सरिन्तमः । इन्द्रा॑य सूरि॒रन्ध॑सा ॥ २ ॥

त्वम् । सु॒त । नृ॒माद॑न । द॒ध॒न्वान् । म॑त्सरिन्तमः । इन्द्रा॑य । सू॒रि । अ॒न्ध॑सा ॥ २ ॥

घेङ्कट० त्वम् सु॒त नृ॒माद॑न धा॒रयन् अत्यन्त॑ मद॒कर इन्द्र॑स्य प्राज्ञ अ॒ज्ञेन ॥ २ ॥

त्वं सु॒ष्वा॒णो अ॒द्रिभि॑र॒भ्यर्पे॑ कर्निकदत् । द्यु॒मन्तं॑ शु॒ष्मं॒मुत्त॑मम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सु॒स्वान । अ॒द्रि॒भि । अ॒भि । अ॒र्पे । कर्न॑कदत् । द्यु॒मन्त॑म् । शु॒ष्मम् । उ॒त्त॑मम् ॥ ३ ॥

घेङ्कट० त्वम् सु॒यमा॑न् प्रा॒वभि॑ अ॒भि अ॒र्पे शब्द॑ कुर्वन् दी॒प्तिमद् ब॒लम् उत्त॑मम् ॥ ३ ॥

इन्द्रु॑र्हि॒न्वानो॑ अ॒र्पति॑ ति॒रो वा॒रा॒ण्य॒व्यया॑ । हरि॑र्वा॒जम॑चि॒क्रदत् ॥ ४ ॥

इन्द्रु॑ । हि॒न्वान । अ॒र्पति॑ । ति॒र । वा॒रा॒णि । अ॒व्यया॑ । हरि॑ । वा॒जम् । अ॒चि॒क्रदत् ॥ ४ ॥

घेङ्कट० इन्द्रु॑ अ॒भिपू॒यमाण॑ ति॒रः गच्छ॑ति “अवे॑ बालानि । सोऽयम् हरि॑ अ॒क्षम् शब्द॑वति” ॥ ४ ॥

इन्द्रो॑ व्य॒व्य॒मर्ष॑सि वि॒ श्रवा॑सि वि॒ सौभ॑गा । वि॒ वा॒जा॒न्त॒सोम॑ गो॒म॒तः ॥ ५ ॥

इन्द्रो॑ इति । वि । व्य॒व्यम् । अ॒र्प॑सि । वि । श्रवा॑सि । वि । सौभ॑गा । वि । वा॒जा॒न् । सो॒म । गो॒म॒तः ॥ ५ ॥

घेङ्कट० “इन्द्रो॑ वि॒ अ॒र्प॑सि अ॒विम॑य पवि॒त्रम्, वि॒ अ॒र्प॑सि अ॒ज्ञानि॑ च अ॒ज्ञानि॑, तथा सोम॑ ।
बलानि पशुमन्ति” ॥ ५ ॥

“इति सप्तमाहके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वसः” ॥

आ न॑ इन्द्रो॒ श॒त॒ग्नि॒र्न र॒यि गो॑म॒न्त॒म॒ग्नि॒न् । भ॒रा॑ सोम॒ स॒ह॒स्रि॒णम् ॥ ६ ॥

आ । न । इन्द्रो॑ इति । श॒त॒ग्नि॒न् । र॒यिम् । गो॒म॒न्त॒म् । अ॒ग्नि॒न् । भ॒र । सो॒म । स॒ह॒स्रि॒णम् ॥ ६ ॥

घेङ्कट० “आ हर॑ अ॒सम॑न्तम् इन्द्रो॑ । बहु॑पशुम् रयि॒म् प्र॒शस्त॑पशुम् अ॒ध्व॒युक्त॑म् स॒हस्र॑सङ्ख्यम्” ॥ ६ ॥

पर॑मा॒नास॒ इन्द्र॑व॒स्ति॒रः प॒वि॒त्रा॒शु॒वः । इन्द्रं॑ या॒मेभिरा॑शत ॥ ७ ॥

१ आ० वि०^१ २. आ० मू० ३. गो० मू०

१. “मान वि”, “मानयन वि” अ० ७. वा॒स्ति वि० ४. आ० वि० अ० ५. म॒न्दो मू०
५. गो० मू०. ‡ “वा॒स्ति वि०” अ० ११. वा॒स्ति मू०, ८. वा॒स्ति वि०. †-† अ॒र्प॑ति अ०.

पर्वमानासः । इन्द्रवः । तिरः । पवित्रम् । आश्वः । इन्द्रम् । यामेभिः । आश्वः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तिरः-कृत्य^१ पवित्रम् स्रन्तः^२ इन्द्रवः शीघ्राः इन्द्रम् गमनैः व्याप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

ककुद्दः सोम्यो रस इन्द्रुरिन्द्राय पूर्यः । आयुः पवते आयवे ॥ ८ ॥

ककुद्दः । सोम्यः । रसः । इन्द्रुः । इन्द्राय । पूर्यः । आयुः । पवते । आयवे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समुच्छिद्यतः सोमभवः रसः । सोऽयम् इन्द्रुः इन्द्राय प्रलः गन्ता पवते गन्त्रे ॥ ८ ॥

ह्रिन्वन्ति सूरमुत्तयः पर्वमानं मधुश्चुतम् । अभि गिरा समस्वरम् ॥ ९ ॥

ह्रिन्वन्ति । सूरम् । उत्तयः । पर्वमानम् । मधुश्चुतम् । अभि । गिरा । सम् । अस्वरम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रेरयन्ति सुवीर्यम् अद्गुल्यः पर्वमानम् मधुश्चुतम् । समेनम् अभि स्तुवन्ति स्तुरया स्तोतारः ॥ ९ ॥

अविता नो अजाश्वः पूषा यामनियामनि । आ मक्षत् कन्यासु नः ॥ १० ॥

अविता । नः । अजऽअश्वः । पूषा । यामनिऽयामनि । आ । मक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १० ॥

वेङ्कट० रक्षिता अस्माकं भवतु अजाश्वः पूषा सर्वस्मिन् गमने । प्रापयतु चास्मान् कन्यासु अभिमतासु सोम ! त्वां पीत्वेति । यद्वा पीष्यस्तृचः ॥ १० ॥

^१इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये ऋतुदशो वर्गः ॥

अयं सोमः कपर्दिने घृतं न पवते मधु । आ मक्षत् कन्यासु नः ॥ ११ ॥

अयम् । सोमः । कपर्दिने । घृतम् । न । पवते । मधु । आ । मक्षत् । कन्यासु । नः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् सोमः कल्याणकपर्दाय पूष्ये पवते घृतम् इव मादकम् ॥ ११ ॥

अयं ते आघृणे सुतो घृतं न पवते शुचि । आ मक्षत् कन्यासु नः ॥ १२ ॥

अयम् । ते । आघृणे । सुतः । घृतम् । न । पवते । शुचि । आ । मक्षत् । कन्यासु । नः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १२ ॥

वाचो जन्तुः कवीनां पर्वस्व सोम धारया । देवेषु रत्नधा असि ॥ १३ ॥

वाचः । जन्तुः । कवीनाम् । पर्वस्व । सोम । धारया । देवेषु । रत्नधा । असि ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वाचः जनयिता कवीनाम् पर्वस्व सोम ! धारया । देवेषु त्वं रत्नस्य दाता भवसि । १३ ॥

आ कलशेषु धावति श्येनो वर्मं वि गाहते । अभि द्रोणा कर्निकदत् ॥ १४ ॥

आ । कलशेषु । धावति । श्येनः । वर्मं । वि । गाहते । अभि । द्रोणा । कर्निकदत् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आ धावति द्रोणकलशेषु कश्चित् । श्येनः कुलायम् प्रविशति । अभि गच्छति च द्रोणानि शब्दं कुर्वन् ॥ १४ ॥

परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कलशे सुतः । श्येनो न तुक्तो अर्पति ॥ १५ ॥

परि । प्र । सोम । ते । रसः । असर्जि । कलशे । सुतः । श्येनः । न । तुक्तः । अर्पति ॥ १५ ॥

वेङ्कट० "परि प्र सूज्यते" कलशे सोम । तव सुतः रसः, श्येनः ह्य गमनशीलः गच्छति । तर्कितः गतिकर्मेति' (तु. निष २, १४) ॥ १५ ॥

१ इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

पवस्व । सोम । मन्दयन् । इन्द्राय । मधुमत्तमः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम । हर्षयन् इन्द्राय मधुमत्तमः । तित्तो नित्यद्विपदाः ॥ १६ ॥

असृग्रन् देवर्षीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ १७ ॥

असृग्रन् । देवर्षीतये । वाजयन्तः । रथाः इव ॥ १७ ॥

वेङ्कट० सूज्यन्ते देवपानाय अश्वमिच्छमाना इव रथाः ॥ १७ ॥

ते सुतासो मृदिन्तमाः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ १८ ॥

ते । सुतासः । मृदिन्तमाः । शुक्राः । वायुम् । असृक्षत ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ते सुता सोमाः मादवितारः प्रकृन्तः शब्दं सूजन्ति, वायुम् एव वा ॥ १८ ॥

प्राग्णां तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रं सोम गच्छसि । दधत् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

प्राग्णा । तुन्न । अभिष्टुत । पवित्रम् । सोम । गच्छसि । दधत् । स्तोत्रे । सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० प्राग्णा अभिषीडित अभिष्टुतः पवित्रम् सोम । गच्छसि प्रयच्छन् स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ १९ ॥

एष तुन्नो अभिष्टुतः पवित्रमर्ति गाहते । रक्षोहा वार्यन्वय्यम् ॥ २० ॥

१. श्लोकलशानि वि.

२. परिष्वज्य वि. ३. परिप्रसज्य वि. अ.

३. मुष्टितम् वि. अ.

४. गतिकर्मेति वि. ५-५. वासित मूको.

६. सुते वि. अ.

७. लन्ति अ.

८. नास्ति वि.

९. भिषुतः मूको. १०. च्छ वि. अ.

एष । तन्न । अमिऽस्तुत । पवित्रम् । अति । गाहते । रक्ष ऽह । मारं । अव्ययम् ॥ २० ॥
 वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २० ॥

‘इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वग १ ॥

यदन्ति यन्च दूरके भयं विन्दति मामिह । परमान् वि तज्जहि ॥ २१ ॥
 यत् । अति । यत् । च । दूरके । भयम् । विन्दति । माम् । इह । परमान् । वि । तत् । जहि ॥
 वेङ्कट० ‘यत् अतिक’ यत् च दूरे भयम् विन्दति माम् इह, पवमान’ तद् वि नहि ॥ २१ ॥

परमान् सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ २२ ॥
 परमान् । स । अद्य । न । पवित्रेण । विचर्षणि । य । पोता । स । पुनातु । न ॥ २२ ॥
 वेङ्कट० पवमान स अद्य अस्मान् पवित्रेण तेनसा पुनातु विदष्टा । सद्वाह—य पोता स
 पुनातु न इति ॥ २२ ॥

यत् ते पवित्रमर्चिष्यग्ने तिततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ २३ ॥
 यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । तिततम् । अन्त । आ । ब्रह्म । तेन । पुनीहि । न ॥
 वेङ्कट० पञ्च आग्नेयम् ५ । यत् ते शोधकम् तेजसि अत तिततम् अग्ने, तेन अस्मच्छरीरम् पुनीहि ॥ २३ ॥

यत् ते पवित्रमर्चिष्यदग्ने तेन पुनीहि नः । ब्रह्मसुवैः पुनीहि नः ॥ २४ ॥
 यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिष्यत् । अग्ने । तेन । पुनीहि । न । ब्रह्मसुवै । पुनीहि । न ॥ २४ ॥
 वेङ्कट० ‘यत् त’ शोधकम् तेजस्य तेन अग्ने १ तेन पुनीहि अस्मान् ब्राह्मणानामभिपयैश्च ॥ २४ ॥

उभाम्यां देव सप्रितः पवित्रेण सुनेन च । मा पुनीहि विश्वतः ॥ २५ ॥
 उभाम्याम् । देव । सप्रितः । पवित्रेण । सुनेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ २५ ॥
 वेङ्कट० उभाम्याम् दवः सप्रितः । पवित्रेण आत्मीयन तेजसा सोमस्य सनेन च माम् पुनीहि
 सर्वतः ॥ २५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वग १ ॥

त्रिभिष्ट्र देव मरितुर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ २६ ॥
 त्रिभिः । त्रम् । देव । मरितुः । वर्षिष्ठैः । सोम । धामभिः । अग्ने । दक्षैः । पुनीहि । न ॥

१ १ नास्ति मूको. २ २ नास्ति वि' अ ३ *वे मूको. ४ *यवो वि' अ, *मेय्य
 वि' ५ ५ नास्ति वि'. ६. अस्मन् वि' अ'

वेङ्कट० त्रिभिः त्वम् देव। प्रेरक! अग्रे। वृद्धतमैः सोम। शरीरैः अक्षिवायुमूर्यैः घृद्धैः अस्मान्
पुनीहि ॥ २६ ॥

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।
विश्वे देवाः पुनीत मा जार्तवेदः पुनीहि मां ॥ २७ ॥

पुनन्तु । माम् । देवजनाः । पुनन्तु । वसवः । धिया ।
विश्वे । देवाः । पुनीत । मा । जार्तवेदः । पुनीहि । मा ॥ २७ ॥
वेङ्कट० देवजनाः यजमानाः^१ यद्वा देवविशः इति । अवशिष्टं स्पष्टम् ॥ २७ ॥

प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व सोम विश्वेभिरंशुभिः । देवेभ्य उत्तमं हविः ॥ २८ ॥
प्र । प्यायस्व । प्र । स्यन्दस्व । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । देवेभ्यः । उत्तमम् । हविः ॥
वेङ्कट० प्र यथं प्र स्यन्दस्व च सोम। विश्वैः अंशुभिः देवेभ्यः उत्तमम् हविः ॥ २८ ॥

उपे प्रियं पनिष्णतं युवानमाहुतीवृधम् । अगन्म बिभ्रंतो नमः ॥ २९ ॥
उपे । प्रियम् । पनिष्णतम् । युवानम् । आहुतिवृधम् । अगन्म । बिभ्रंतः । नमः ॥ २९ ॥
वेङ्कट० 'उप गच्छेम प्रियम्' शब्दयन्तम्^२ युवानम् आहुत्या वृद्धम् धारयन्त नमस्कारम् ॥ २९ ॥

अलाप्यस्व परशुर्ननाञ्ज तमा पवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम ॥ ३० ॥
अलाप्यस्व । परशुः । ननाञ्ज । तम् । आ । पवस्व । देव । सोम ।
आखुम् । चित् । एव । देव । सोम ॥ ३० ॥

वेङ्कट० अभिगच्छतः शत्रोः परशुः तम् एव नाशयतु, नास्मान् अपापान् । आ पवस्व देव।
सोम। आहन्तारमेव देव। सोम। बाधस्व, नास्मानिति ॥ ३० ॥

यः पावमानीरघ्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।
सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिश्चना ॥ ३१ ॥

यः । पावमानी । अघिऽपति । ऋषिऽभिः । ममऽभृतम् । रसम् ।
मयम् । सः । पूतम् । अश्नाति । स्वदितम् । मातरिश्चना ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० यः पावमानीः अघ्येति, ऋषिभिः मधुच्छन्दःपशुतिभिः संभृतम् वेदरसम्^३ मयम् सः
पूतम् एव^४ अश्नाति नामेभ्यम् । स्वाशानात् प्रागेव मातरिश्चना पवित्रेण स्वदितम् ॥ ३१ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^२. २ २. ग-उभे जि^३; विषम वि^४ अ^५. ३. उभ्यां गृको. ४. स यः वि^६.
५. नास्ति अ^७.

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।
तरमै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ३२ ॥

पावमानी । य । अविऽएति । ऋषिऽभि । समऽभृतम् । रसम् ।
तरमै । सरस्वती । दुहे । क्षीरम् । सर्पि । मधु । उदकम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ३२ ॥

‘इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याय अष्टादशो वग ।’

[६८]

‘वत्सप्रिभालन्दन ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द, दशमी त्रिष्टुप ।

प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्दुर्योऽसिष्यदन्त गाव आ न धेनवः ।
बर्हिषदो वचनाऽन्त ऊर्धभिः परिऽस्रुतमुक्षिया निर्णिजं धिरे ॥ १ ॥

प्र । देवम् । अच्छ । मधुऽमन्त । इन्द्र । असिष्यदन्त । गाव । आ । न । धेनव ।
बर्हिऽसद । वचनाऽन्त । ऊर्धऽभि । परिऽस्रुतम् । उक्षिया । निऽनिजम् । धिरे ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सप्रि भालन्दन । प्र स्थन्दन्ते^१ दवम् इन्द्र प्रति मधुमन्त सोमा, गाव इव
पयस्विन्य, बर्हिषि सीदन्त^२ शब्दवन्त^३ । ऊर्धभिः परिस्रुतम् सोमरस पयोभूत शुद्ध
गावो धारयन्तीति ॥ १ ॥

स रोक्षदभि पूरीं अचिक्रददुपारुहः श्रथर्यन्त्स्वादते हरिः ।
तिरः पत्रिर्न परियन्नुरु ज्रयो नि शयीणि दधते देव आ ररम् ॥ २ ॥

स । रोक्षत् । अभि । पूरीं । अचिक्रत् । उपऽआरुह । श्रथर्यन् । स्वादते । हरि ।
तिर । पत्रिर्नम् । परिऽयन् । उर । ज्रय । नि । शयीणि । दधते । देव । आ । ररम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० स शब्द कुर्वन् आभ क्रन्दते सुरवा स्तुती, किञ्च उपारोहणशील^४ भोवधी अप
श्रथयन् स्वात्करोति^५ कलिनी. कुर्वन् हरि, तिर-वृत्त्य पवित्रम् परिगच्छन् महात्त वग
करोति, ‘नि करोति’ शरेण हन्तव्यावि^६, यन्मानानाम् आ प्रयच्छति धनम् देव ॥ २ ॥

नि यो ममे यम्या संयती मदः साकृष्ट्वा पर्यसा पिन्वदक्षिता ।

मही अपारे रजंसी विपेर्विददभित्रज्जक्षितं पाज आ ददे ॥ ३ ॥

१ १ नास्ति सूको. २ °दते सूको ३ °दत्त्य वि° अ ४. सोममय वि° ५ भवागोरे°
अ°. ६ ६ नास्ति वि° ७ गल्° रि° अ°,

पि । य । ममे । यम्या । सयती इति सम्पद्यती । मदे । साकम्पद्यधो । पर्यसा । पिन्वत् । अक्षिता ।
मही इति । अपरे इति । रजसी इति । पिञ्चेदिदत् । अभिञ्जन् । अक्षितम् । पार्ज । आ । ददे ॥
वेङ्कट० वि ममे य रसो युगलमूते^१ परस्पर सङ्गच्छमाने चावापृथिव्यौ, साकं वृद्धे पर्यसा सिञ्चति
अक्षीणे । मद्भर्यो अपर्यन्ते चावापृथिव्यौ विविच्य तेजसा ज्ञापयन् अभिगच्छन् अक्षीण बलम्
आ ददे ॥ ३ ॥

स मातरां विचरन् वाजयन्तपः प्र मेधिरः स्वधयां पिन्वते पदम् ।

अंशुर्यवेन पिपिशे यतो नृभिः सं जामिभिर्नसते रक्षते शिरः ॥ ४ ॥

स । मातरां । पिञ्चरन् । वाजयन् । अप । प्र । मेधिर । स्वधयां । पिन्वते । पदम् ।
अंशु । र्यवेन । पिपिशे । यत । नृभिः । सम् । जामिभिः । नमते । रक्षते । शिरः ॥ ४ ॥
वेङ्कट० स चावापृथिव्यावन्तरेण चरन् प्रेरयन् उदकानि, स्वधया प्र पिन्वते मेधिरः प्राज्ञं माध्याययति
स्थानम् । सोमं यत्रेन आ-उच्यते सयत ऋत्विजिभ । यवसक्तुभिः श्रीयत इति ।
सोऽयम् जामिभिः सङ्गच्छते अङ्गुलिभिः । शीर्णं च भूतं रक्षति ॥ ४ ॥

सं दक्षेण मनसा जायते कविर्ऋतस्य गर्भो निहितो यमा पुरः ।

यूनां ह सन्तां प्रथमं पि जज्ञतुर्गुहां हितं जनिम् नेममुद्यतम् ॥ ५ ॥

सम् । दक्षेण । मनसा । जायते । कवि । ऋतस्य । गर्भः । निहित । यमा । पुरः ।
यूनां । ह । सन्तां । प्रथमम् । पि । जज्ञतु । गुहां । हितम् । जनिम् । नेमम् । उद्यतम् ॥
वेङ्कट० प्रवृद्धेन मनसा सह सम् जायते कविः । सोम उदकस्य गर्भं देवैर्यमनेन^२ परस्तात् अन्तरिक्षे
निहित । युवानावेव भवन्ती जननकाले वि जायते सोमं सूर्यश्च । तयोश्च जन्म गुहायां
निहितं भवति । तयो अर्थं च उद्यनम् भवति प्रकाशम् । अद्वि सूर्यः प्रादुर्भवति रात्रौ
चन्द्रमा इति ॥ ५ ॥

^१इति संसमाहके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वसः ॥

मुन्द्रस्य रूपं त्रिभिर्दुर्भनीषिणः श्येनो यदन्धो अमरत् परावतः ।

तं मेजयन्त सुपुर्वं नदीषां उद्यन्तं मंशुं परियन्तमृगमयम् ॥ ६ ॥

मुन्द्रस्य । रूपम् । त्रिभिर्दु । दुर्भनीषिणः । श्येन । यत् । अन्धः । अमरत् । परावतः ।
तम् । मेजयन्त । सुपुर्वम् । नदीषां । आ । उद्यन्तम् । अंशुम् । परियन्तम् । मृगमयम् ॥ ६ ॥

येङ्कट० सोमस्य रूपम् जानन्ति मनीषिण । स्येन यत् अक्षम् आजहार दूरात्, तम् शोधयन्ति
सुष्ठु वर्धयमानम् वसतीवरीषु कामयमानम् देवान् अशुम् परितो गच्छन्तम् स्तुत्यम् ॥ ६ ॥

त्वां मृजन्ति दश योषणः सुतं सोम ऋषिभिर्मतिभिर्धातिभिर्हितम् ।

अव्यो वारैभिरुत देवहूतिभिर्नृभिर्भृतो वाजमा दर्पि सातये ॥ ७ ॥

राम् । मृजन्ति । दश । योषण । सुतम् । सोम । ऋषिभिः । मतिभिः । धीतिभिः । हितम् ।
अव्य । वारैभिः । उत । देवहूतिभिः । नृभिः । भृत । वाजम् । आ । दर्पि । सातये ॥ ७ ॥

येङ्कट० त्वाम् मृजन्ति दश अङ्गुलस्य अभियुतम् सोम । ऋषिभिः स्तुतिभिः कर्मभिश्च निहितम् ।
अवेर्वालै अपि च स्तुतिभिः मनुष्यैः सयत् त्वम् अन्नम् विवृत करोषि दानाय ॥ ७ ॥

परिप्रयन्तं वृष्यं सुपंसदं सोमं मनीषा अभ्यनूयत स्तुभः ।

यो धारया मधुमो ऊर्मिणा दिव इयति वाचं रयिपाळमर्त्यः ॥ ८ ॥

परिप्रयन्तम् । वृष्यम् । सुप्तसदम् । सोमम् । मनीषा । अभि । अनुयत । स्तुभ ।
य । धारया । मधुमान् । ऊर्मिणा । दिव । इयति । वाचम् । रयिपाट् । अमर्त्यः ॥ ८ ॥

येङ्कट० परिगच्छन्तम् काम्यम् शोभनससदनम् सोमम् स्तुतय अभि स्तुवन्ति मनस ईक्षिष्य ।
य धारया मधुमान् दिव पवते उदकेन सह, स प्रेरयति वाचम् अनुधानाम् अभिभविता
अमर्त्यः ॥ ८ ॥

अयं दिव इयति विश्वमा रजः सोमः पुनानः कुलशेषु सीदति ।

अङ्गिर्गोभिर्मृज्यते अद्रिभिः सुतः पुनान इन्दुररिर्नो विदत् प्रियम् ॥ ९ ॥

अयम् । दिव । इयति । विश्वम् । आ । रज । सोम । पुनान । कुलशेषु । सीदति ।
अद्रिभिः । गोभिः । मृज्यते । अद्रिभिः । सुत । पुनान । इन्दु । वरि । विदत् । प्रियम् ॥

येङ्कट० अयम् दिव प्रेरयति विश्वम् उदकम् । सोम पूषमान् कुलशेषु सादात् । सोऽयम्
अद्रि गोविकारश्च मृज्यते ग्रावभि सुत । स पूषमान् इन्दु धन प्रयच्छति प्रियम् ॥ ९ ॥

एवा नः सोम परिषिञ्च्यमानो वयो दधच्छित्रतमं पवस्य ।

अद्वेपे द्यावापृथिवी हुवे देवा धत्त रयिमस्मे सुगीरम् ॥ १० ॥

एव । न । सोम । परिषिञ्च्यमान । यय । दधत् । चित्रजम् । पवस्य ।
अद्वेपे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवे । देवा । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुगीरम् ॥ १० ॥

येङ्कट० एवम् न सोमो परिषिच्यमान अन्नम् प्रयच्छन् चित्रतमम् पवत् । द्वेपरहिते घावावृधिष्यो
साह्वयाम । देता । च घत्त अस्मासु रथिम् सुवीर्यमिति ॥ १० ॥

‘इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये विशो वर्य’ ॥

[६९]

‘हिरण्यस्तप आद्विरम ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः, नवमीदशम्यौ त्रिष्टुभौ’ ।

इपुर्न धन्वन् प्रति धीयते मृतिर्वत्सो न मातुर्य सज्यूर्धनि ।

उरुधारेव दुहे अग्रे आयत्स्यस्य व्रतेऽपि सोम इष्यते ॥ १ ॥

इपु । न । धन्वन् । प्रति । धीयते । मृति । वत्स । न । मातु । उर्प । सजि । ऊर्धनि ।

उरुधारा इव । दुहे । अग्रे । आयत्ती । अस्य । व्रतेषु । अपि । सोम । इष्यते ॥ १ ॥

येङ्कट० हिरण्यस्तप । सर इव धनुषि प्रति धीयते स्तुति इन्द्रे । वत्स इव मातु उप सज्यते
ऊर्धनि । सोऽयम् इन्द्र कामान् दुग्धे, यथा बहुधारा गौ ‘वत्सस्य अग्रे’ गच्छन्ती पयो दुग्धे ।
किंच अस्य यज्ञेषु अयम् सोम च प्रेर्यते ॥ १ ॥

उपो मृतिः पृच्यते सिच्यते मधु मन्द्रार्जनी चोदते अन्तरासनि ।

परमानः संतुनिः प्रघ्नतामिव मधुमान् द्रप्सः परि वारमर्पति ॥ २ ॥

उपो इति । मृति । पृच्यते । सिच्यते । मधु । मन्द्रऽअर्जनी । चोदते । अन्त । आसनि ।

परमान । समस्तुनि । प्रघ्नताम इव । मधुमान् । द्रप्स । परि । वारम् । अर्पति ॥ २ ॥

येङ्कट० उप पृच्यते स्तुति, सिच्यते च सोम, मदस्य प्रेरयित्री सोमधारा प्रेर्यते इन्द्रस्य आसने ।

पवमान इषु इव योषानाम् मधुमान् द्रवणशील विसृज्य गच्छति पवित्रम् ॥ २ ॥

अव्ये यधुयुः परते परि त्वचि श्रय्नीते नसीरदितैरुतं युते ।

हरिरक्रान् यजतः संप्रतो मदौ नृम्णा शिशानो मृडिपो न शोभते ॥ ३ ॥

अव्ये । वधुयु । परते । परि । त्वचि । श्रय्नीते । नसी । अदित । क्रतम् । युते ।

हरि । अक्रान् । यजत । मधुयुन । मदौ । नृम्णा । शिशान । मृडिप । न । शोभते ॥ ३ ॥

येङ्कट० अव्ये त्वचि सोम परि पवत । अथयति* ओषधीर्भूमिजांता यजमानाव । सोमो ह्योषधी-

नामधे निषिञ्चति रेतः । हरिः क्रामति यष्ट्यः सङ्गृहीतः । मोमः बलानि तीक्ष्णीकुर्वन्
महिषः इव शोभते ॥ ३ ॥

उक्षा मिमाति प्रति यन्ति धेनवो देवस्य देवीरुपं यन्ति निष्कृतम् ।
अत्यक्रमीर्जुनं वारं प्रव्ययमत्कुं न नित्तं परि सोमो अव्यत ॥ ४ ॥

उक्षा । मिमाति । प्रति । यन्ति । धेनवः । देवस्य । देवीः । उप । यन्ति । निःस्कृतम् ।
अति । अक्रमात् । अर्जुनम् । वारम् । अव्ययम् । अत्कम् । न । नित्तम् । परि । सोमः । अव्यत ॥

वेङ्कट० वृषभः द्वादशयते, स च प्रति यन्ति धेनवः, देवस्य देव्यः उा गच्छन्ति निष्कृतम्
स्थानमिति । सोमस्तुतीत्याह — योऽयम् अति क्रामति श्वेतम् पवित्रम् । किञ्च भयं कवचम् इव
उज्ज्वलम् श्रयणानि परि द्ययति ॥ ४ ॥

अमृक्तेन रुशंता वासंसा हरिरमर्त्यो निर्णिजानः परि व्यत ।
दिवस्पृष्टं बर्हणा निर्णिजे कृतोपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् ॥ ५ ॥

अमृक्तेन । रुशंता । वासंसा । हरिः । अमर्त्यः । निःऽनिजान । परि । व्यत ।
दिवः । पृष्ठम् । बर्हणा । निःऽनिजे । कृत । उपस्तरणम् । चम्वोः । नभस्मयम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनिजिकेनापि स्वतश्शुद्धेन वाससा केनचित् हरिः अमर्त्यः उदकेन शोध्यमानः
आच्छादनं करोति 'शुद्धं पय आच्छादयति' । सोऽयम् दिव पृष्ठम् आदित्यं बर्हणया निर्णेजनाय
करोति । 'स हि' दीप्त्या सर्वं निर्णेजिक' । तदेवाह — उपस्तरणम् द्वावापृथिव्योः आदित्यमयम्
करोतीति । तस्य तेजो दिवं च पृथिवीं चोपस्तृणाति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वग' ॥

सूर्यस्येव रुश्मयो द्रावयित्वो मत्सुरासः प्रसुपः साकर्मरते ।
तन्तुं तत् परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किं चुन ॥ ६ ॥

सूर्यस्येव । रुश्मयः । द्रावयित्वः । मत्सुरासः । प्रसुपः । साकर्म । रते ।
तन्तुम् । तत् । परि । सर्गास । आशवः । न । इन्द्रात् । ऋते । पवते । धाम । किम् । चुन ॥

वेङ्कट० सूर्यस्य इव रुश्मयः द्रवणशीला मक्करा प्रस्वापका राष्ट्रणाम् अपि वा पातृणाम् साकर्म
गच्छन्ति । वस्त्रम् तत्तम् परि गच्छन्ति गृज्यमाना सोमाः । सोऽयं सोमः इन्द्रात् ऋते न
अन्यत् किञ्चिदेवशरीरं लक्ष्मीकृत्य दत्ते । 'अयङ्गमेऽग्न्या धामानि' (मा २१, ४७) इति मन्त्रः ॥ ६ ॥

१ ययति अ'. २ तु ऋ १, ७१, १, ८६, १४. ३. अतिक्तेन वि' अ'; अनिजिके वि'. ४-४. नास्ति वि'.
५ तु वैप १, २२८२ मा; बर्हणाय वि'. ६-६. मा वि' अ'. ७. 'नेति मूको. ८. देवः वि' अ'.
९-९. नास्ति मूको.

मिन्धोरिव प्रवृणे निम्न आशवो वृषच्युता मदांसो गातुमांशत ।

शं नो निवेष्टे द्विपदे चतुष्पदेऽस्मे वाजाः सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥ ७ ॥

मिन्धो इव । प्रवृणे । निम्ने । आशवो । वृषच्युता । मदांस । गातुम् । आशत ।

शम् । न । निवेष्टे । द्विपदे । चतुष्पदे । अस्मे इति । वाजा । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयः ॥

येङ्कट० प्रगच्छति^१ उदकं यत्र सप्त प्रवणम् । तस्मिन् सिन्धो प्रवणे निम्ने इव^२ आशवः । आशवः^३ आप । ऋषिभिः सुता^४ सोमा गमनं प्राप्नुवन्ति । सुखम् अस्माकं निर्गमने द्विपदे चतुष्पदे च कुरु । अस्मासु अश्वानि तिष्ठन्तु सोम । मनुष्याश्च ॥ ७ ॥

आ नः पवस्व वसुमद्विरण्यवदश्वावृद्धोमधवमत् सुवीर्यम् ।

यूयं हि सोम पितरो मम स्थनं दिवो मुर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः ॥ ८ ॥

आ । न । पवस्व । वसुमत् । हिरण्यवत् । अश्ववत् । गोमत् । यवमत् । सुवीर्यम् ।

यूयम् । हि । सोम । पितरं । मम । स्थनं । दिव । मुर्धानं । प्रस्थिता । वयस्कृतः ॥ ८ ॥

येङ्कट० आ पवस्व अश्मस्य वस्वादियुक्तं धनम् । यूयम् हि सोम । पितरः मम भवय^५ । अत्रिरस पितरस्तेषामपि सोम । दिव उच्छिता सर्वदा प्रस्थिता अश्वस्य कर्तारः ॥ ८ ॥

एते सोमाः पवमानास इन्द्रं रथा इव प्र ययुः सातिमच्छं ।

सुताः पवित्रमतिं यन्त्यव्यं द्विती वृत्रि हरितो वृष्टिमच्छं ॥ ९ ॥

एते । सोमा । पवमानास । इन्द्रम् । रथा इव । प्र । ययुः । सातिम् । अच्छं ।

सुता । पवित्रम् । अतिं । यन्ति । अव्यम् । द्विती । वृत्रिम् । हरितं । वृष्टिम् । अच्छं ॥ ९ ॥

येङ्कट० एते सोमा पवमाना इन्द्रम् रथा इव प्र गच्छन्ति^६ युद्धं प्रति । सुता पवित्रम् अतिं^७ गच्छन्ति^८ च अव्यम् । द्विती^९ द्वितीयां जराम् अथा गच्छन्ति^{१०} वृष्टिम् गमयितुम् ॥ ९ ॥

इन्द्रमिन्द्राय बृहते पयस्व सुमूलीको अनवद्यो रिशादाः ।

भरां चन्द्राणि गृणते रमन्ति देवैर्धीवापृथिवी प्रावतं नः ॥ १० ॥

इन्द्रो इति । इन्द्राय । बृहते । पयस्व । सुमूलीको । अनवद्यो । रिशादाः ।

भरां । चन्द्राणि । गृणते । रमन्ति । देवैः । धीवापृथिवी इति । प्र । अवतम् । न ॥ १० ॥

१ प्रगच्छति सूको. २ २ आशव इव आशव वि^१ अ^२, आशव इव आशव वि^३. ३ च्युता वि^४ अ^५,
४, पय वि^६ अ^७. ५ गच्छन्ति वि^८ अ^९. ६ अवि वि^{१०} अ^{११}. ७ ७ चापयमि वि^{१२}. ८ दिवा
वि^{१३}.

वेङ्कट० 'इन्दो! इन्द्राय' महते^१ पवस्व सुखयिता अन्धरहित रिशतामसिता । देहि ह्यादकानि
स्तुवते यस्मिन् । देवैः सह हे यावापृथिवी! युवां च प्र रक्षतम् अस्मानिति ॥ १० ॥

^१इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्यः ॥

[७०]

'रेणुर्वैश्वामित्र ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द , दशमी त्रिष्टुप्' ।

त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुहे सत्यामाशिरं पुन्यं व्योमनि ।

चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे चारुणि चक्रे यदृतैरवर्धत ॥ १ ॥

त्रि । अस्मै । सप्त । धेनवः । दुदुहे । सत्याम् । आशिरम् । पुन्यं । विओमनि ।

चत्वारि । अन्या । भुवनानि । निर्निजे । चारुणि । चक्रे । यत् । कृतैः । अवर्धत ॥ १ ॥

वेङ्कट० रेणुर्वैश्वामित्र । एकविंशति धेनव सोमाय दुदुहे सत्याम् आशिरम् प्रले व्योमनि स्थिता ।
यद्वा 'द्वादश मासा पञ्चतय त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' (तै ५, ४, १२, २) । तै
सर्वे सह गोषु पय उत्पाद्यते । चत्वारि च अन्यानि उदकानि वसतीवरीस्तिस्रश्चैकधना निर्णेजनाय
कटपाणानि करोति, यदाऽयं यज्ञे वर्धते ॥ १ ॥

स भिक्षमाणो अमृतस्य चारुण उभे द्यावा काव्येना वि श्रथथे ।

तेजिष्ठा अपो मूहना परि व्यत यदी देवस्य श्रवसा सदा विदुः ॥ २ ॥

स । भिक्षमाण । अमृतस्य । चारुण । उभे इति । द्यावा । काव्येन । वि । श्रथथे ।

तेजिष्ठा । अप । मूहना । परि । व्यत । यदि । देवस्य । श्रवसा । सदा । विदुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० स चारु उदकम् याच्यमान उभे द्यावापृथिव्यौ कविकर्मणा^१ वि श्रथपति विदुते^२ करोति
प्रतेनोदकेन यशमिमिचेन । दीप्तमानि उदकानि वर्षणार्थं महत्वेन आच्छादयति । यदि देवस्य
सोमस्य स्थानम् ऋषियज्ञो हविषा युक्ता वागार्थं लभन्ते ॥ २ ॥

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्युयोऽदाम्यासो जनुपी उभे अनु ।

येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत आदिद्राजानं मनना अगृम्णत ॥ ३ ॥

ते । अस्य । सन्तु । केतवः । अमृत्यय । अदाम्यास । जनुपी इति । उभे इति । अनु ।

येभिः । नृम्णा । च । देव्या । च । पुनते । आत् । इत् । राजानम् । मनना । अगृम्णत ॥ ३ ॥

येङ्कट० ते अस्य रश्मयः अमारका अहिस्था^१ स्यावरं जङ्गमं च लक्ष्मीहरस्य गन्तुं रक्षन्तु,
यः कंतुभिरयं मलानि देवाहीणि च अधानि प्रेरयति । अभियवानन्तरमेव राजानम् स्तुतयः
परिगृह्णन्ति ॥ ३ ॥

स मृज्यमानो दशभिः सुकर्मभिः प्र मध्यमासु मातृषु ग्रमे सचा ।

व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशी ॥ ४ ॥

स । मृज्यमानः । दशभिः । सुकर्मभिः । प्र । मध्यमासु । मातृषु । ग्रमे । सचा ।

व्रतानि । पान । अमृतस्य । चारुणः । उभे इति । नृचक्षाः । अनु । पश्यते । विशी ॥ ४ ॥

येङ्कट० सः मृज्यमानः अहगुह्मिभिः सुकर्मभिः प्र तिष्ठते मध्यमासु अन्तरिक्षास्वप्नु लोकात्
प्रमातुम् अपां सहायः । कर्मोभि रक्षन् उदकस्य वक्ष्याणस्य *वृष्टयं कर्म रक्षतु । उभे^२ विशी
अनु पश्यति^३ मनुष्यान् देवांश्च अन्तरिक्षेण गच्छन् नृणां^४ द्रष्टा ॥ ४ ॥

स मर्मज्ञान इन्द्रियाय धार्यस ओभे अन्ता रोदमी हर्षते हितः ।

वृषा शुष्मेण बाधते वि दुर्मतीरादेर्दिशानः शर्यहेव शुरुधः ॥ ५ ॥

सः । मर्मज्ञानः । इन्द्रियाय । धार्यस । आ । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । हर्षते । हितः ।

वृषा । शुष्मेण । बाधते । वि । दुःसमतीः । आदेर्दिशानः । शर्यहाइव । शुरुधः ॥ ५ ॥

येङ्कट० सः मृज्यमानः इन्द्रस्य इन्द्रियाय जगतो धारकाय चात्रावृथिष्योरुभयोः अन्तः हितः
गच्छति । सोऽयम् रूपा बलेन वि बाधते दुर्मती आदेर्दिशानः आह्वयन् मोढा इव प्रतिमदान् ।
शुचा परान् रन्ध्रति ते दुर्मतय ॥ ५ ॥

इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वसः ॥

स मातरा न ददृशान उंसियो नानन्देति मरुतामिव स्वनः ।

ज्ञानन्नृतं प्रथमं यत् स्पर्णरं प्रशस्तये कमण्णीत सुक्रतुः ॥ ६ ॥

स । मातरा । न । ददृशानः । उंसियः । नानन्दत् । एति । मरुतामिव । स्वनः ।

ज्ञानन् । ऋतम् । प्रथमम् । यत् । स्पर्णरम् । प्रशस्तये । कम । अवृणीत । सुक्रतुः ॥

येङ्कट० सः मातरी^१ पश्यन् इव वत्स । उंसि गीनाम् । शब्दं कुर्वन् एति मरुताम् इव च
स्वनः चात्रावृथिष्यादक्षेनेनाथमेतीति । मातरा इति द्विवचनम् । ज्ञानन् उदकम् मुखम् यत् उदक

१. अहि वि^१. २-२ नाम्नि वि^२ । रक्षन्तु वि^३ अ^४. ३-३. विश्व वतुप^५ वि^६, विश्वानु-
पश्यति अ^७; विश्वानुप^८ वि^९. ४. नृणा देवतां वि^{१०} अ^{११}. ५-५. नास्ति मूको. ६ नास्ति वि^{१२}.

सर्वमनुष्यम् भवति । सर्वे हि मनुष्या उदके सङ्गच्छन्ते । प्रशंसार्थम् 'सः कम्' मनुष्यं वृणोते
सुकर्मा ॥ ६ ॥

रुचिर्त्ति भीमो वृषभस्तविष्यया शृङ्गे शिशानो हरिणी विचक्षणः ।

आ योनिं सोमः सुकृतं नि पीदति गुण्ययी त्वग्भवति निर्णिगुच्ययी ॥ ७ ॥

रुचिर्त्ति । भीमः । वृषभः । तविष्यया । शृङ्गे इति । शिशानः । हरिणी इति । त्रिऽचक्षणः ।
आ । योनिम् । सोमः । सुकृतम् । नि । पीदति । गुण्ययी । त्वक् । भवति । निऽनिक् । अग्ययी ॥

वेङ्कट० शरदायते भीमः वृषभः । बलेच्छया शृङ्गे पीक्षणीकुर्वन् हरितवर्णे विदृष्टा । योनिम् आ नि पीदति
सोमः सुसंस्कृतम् । तस्य निर्णेकत्री* गम्या त्वक् भवति । आनन्दुदे हि चर्मणि अभिपत्राः ।
एवम् भविमयी च । तदि पवित्रं* भवति ॥ ७ ॥

शुचिः पुनानस्तन्वमरेपसमव्ये हरिर्न्यधाविष्ट सानवि ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे त्रिधातु मधु क्रियते सुकर्षभिः ॥ ८ ॥

शुचिः । पुनानः । तन्वम् । अरेपसम् । अव्ये । हरिः । नि । अधाविष्ट । सानवि ।

जुष्टः । मित्राय । वरुणाय । वायवे । त्रिऽधातु । मधु । क्रियते । सुकर्षभिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शुचिः शोधयन् आत्मीयं शरीरम् अरेपसम् हरितवर्णः सोमः भविमये समुच्छ्रिते पवित्रे*नि
धीयते । पर्याप्तः* मित्रादिभ्यः त्रिसन्धानम् मधु क्रियते करिषभिः । दध्ना पयसा संस्पृष्टः
सोमः त्रिधातु मधु भवति ॥ ८ ॥

पर्वस्य सोम देववीतये वृषेन्द्रस्य हार्दि सोमधानमा विश ।

पुरा नो वाधाद् दुरितानि पारय क्षेत्रविद्धि दिश आह विपृच्छते ॥ ९ ॥

पर्वस्य । सोम । देववीतये । वृषा । इन्द्रस्य । हार्दि । सोमऽधानम् । आ । विश ।

पुरा । नः । वाधाद् । दुःस्पृष्टा । अति । पारय । क्षेत्रविद्धि । हि । दिशः । आह । विऽपृच्छते ॥

वेङ्कट० पर्वस्य सोम । देववानाम् रथा । अथ इन्द्रस्य त्रिषम् सोमनिधानं पात्रम् आ विश । पुरा
अस्मान्* वाधायाः दुरितानि अति पारय । मार्गशो हि "मार्गान् मूले" विपृच्छते । तथा
त्वम् अस्मान् रक्षेति ॥ ९ ॥

हितो न सतिरुभि वाजम्पेन्द्रस्येन्दो जठरमा पवस्व ।

नावा न सिन्धुमतिं परि विद्राञ्छुरो न युध्यन्व नो निदः स्पः ॥ १० ॥

१-१. स्वर्क अ'; सर्क वि'। २. निर्णेक्ये वि' अ'; निर्णेकी वि'. ३. *विश पणिश्रुत् अ'.

४. *वतीत्यये अ'. ५-५. नारित वि'. ६. अस्मान् मूको. ७-७. *मार्गान् मूले वि' अ'; *मार्गान् मूले

वृति वि'. ८. नारित वि'.

हित । न । सति । अभि । वार्जम् । अर्प । इन्द्रस्य । इन्द्रो इति । जटारम् । आ । पुरस्य ।
नामा । न । सिन्धुम् । अति । पर्षि । विद्वान् । शूरा । न । युध्यन् । अर्प । न । निद । स्फुरिति स्फ ॥
वेङ्कट० प्रहित अथ इव सङ्ग्रामम् द्रोणकलशम् अभि अर्प । इन्द्रस्य इन्द्रो । जटारम् प्रति आ पवस्व ।
इन्द्रस्य जटरो द्रोणकलश । नावा इव सिन्धुम् अस्मान् अतिपारय जानन् । शूरा इव युध्यन्
अस्मान् 'अय पारय' शूरोरिति ॥ १० ॥

इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[७१]

ऋषभो वैश्वामित्र ऋषि । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्द, नवमी त्रिष्टुप् ।

आ दक्षिणा सृज्यते शुष्म्याऽसदं वेति द्रुहो रक्षसः पाति जार्गुविः ।

हरिरोपशं कृणुते नभस्पय उपस्तिरे चम्बोऽर्ग्रहं निर्णिजे ॥ १ ॥

आ । दक्षिणा । सृज्यते । शुष्मी । आऽमर्दम् । वेति । द्रुहः । रक्षसः । पाति । जार्गुनि ।

हरिं । ओपशम् । कृणुते । नभः । पयः । उपऽस्तिरे । चम्बो । ग्रहः । निर्णिजे ॥ १ ॥

वेङ्कट० ऋषभो वैश्वामित्र । ऋषिवाक्यः दक्षिणा वि सृज्यते । सोमश्च बलवान् आस्थानम् प्रविशति
गच्छति च । *द्रोणु राक्षसान् च* रक्षति जागरणशील । हरितरगं धारकम्* करोति
आदित्यस्य उदकम् । उपस्तरणाय पादावृथिव्यो आदित्य* करोति निर्णेजनाय च ।
'आदित्यो हि पादावृथिव्यो रथेतजसोपस्तृणाति निर्णेजेति च । अवि' 'चान्तरिक्षमुदकाधार
कराति' । ग्रहेति च उदकनामेति* ॥ १ ॥

प्र कृष्टिहेने शूप एति रोरेणत् अस्य तम् ।

जहाति वृत्रि पितुरेति निष्कृतमृष्टप्रुतं कृणुते निर्णिजं तना ॥ २ ॥

॥ । कृष्टिहाऽर्दन । शूप । एति । रोरेणत् । असुर्मम् । वर्णम् । नि । रिणीति । अस्य । तम् ।

जहाति । वृत्रिम् । पितु । एति । नि ऽकृतम् । उपऽप्रुतम् । कृणुते । निर्णिजम् । तना ॥ २ ॥

वेङ्कट० ॥ एति योद्धा इव मनुष्याणां हस्ता बलवान् जन्तुर्बलम्, असुराणां बाधकम् वर्णम् च
अस्य आत्मनः तम् निर्णययति, जहाति जरायुम्, पितु एति स्थान दिवम्, उदगतम्
च करोति आत्मीय रूपम् पवित्रे ॥ २ ॥

अद्रिभिः सुतः पयते गर्भेस्त्योर्वृषायते नभेसा वेपते मृती ।

स मादते नसते सार्धते गिरा नैनिक्ते अप्सु यजते परिमणि ॥ ३ ॥

१. सिन्धु वि* अ' । २. यनमानम् मृको ।

३-३. अयनारय मृको ।

४. ४. नास्ति मृको ।

५. 'द्रोणायमात्र वि* अ', द्रोणन् वाद्यमात्र वि* ।

६. वारक वि* अ' ।

७. 'दित्य वि* अ' ।

८-८. नास्ति अ' ।

९-९. नास्ति वि* ।

१०. सु-निध १, १२ (य. यत्राय मृको.) ।

अद्रिऽभिः । सुतः । पृवते । गर्भस्थोः । वृषऽयते । नर्मसा । वेपते । मती ।
सः । मोदते । नसते । सार्धते । गिरा । नेनिके । अप्सु । यजते । परीमणि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० बाहुभ्याम् प्रावभिश्च अभिपुतः 'पवते । वृषा इवाचरति' । गच्छति चान्तरिक्षेण । स्तुत्या
सः मोदते । संश्लिष्टश्च भवति । साधयति च स्तुत्या अभिलषितम् । निर्गतेति चात्मानम्
उदकेषु । पूजयति च देवान् उपद्रवाणाम् अतिवारणार्थम् इति ॥ ३ ॥

परिं पुक्षं सहसः पर्वतावृधं मर्ध्वः सिञ्चन्ति हर्म्यस्य सक्षणिम् ।
आ यस्मिन् गावः सुहुताद ऊर्ध्वनि मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियं वरीमभिः ॥ ४ ॥

परिं । पुक्षम् । सहसः । पर्वतऽवृधम् । मर्ध्वः । सिञ्चन्ति । हर्म्यस्य । सक्षणिम् ।
आ । यस्मिन् । गावः । सुहुतऽअदः । ऊर्ध्वनि । मूर्धन् । श्रृणन्ति । अग्रियम् । वरीमभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि सिञ्चति वीर्यम् बलार्थम् पर्वतेषु वृद्धम् उदकानि यज्ञगृहस्य संचनशीलं सोमम् । आ
श्रीणन्ति यस्मिन् रसस्य धारके उषिते पशवः सुहुतस्य हविषोऽन्तारः सुखं पयः उरुवैः ॥ ४ ॥

समी रथं न भुरिजोरहेपत दश स्वसारो अदितेरुपस्थ आ ।

जिगादुप जयति गोरीपीच्यं पदं यदस्य मनुया अजीजनन् ॥ ५ ॥

सम् । ईमिति । रथम् । न । भुरिजोः । अहेपत । दश । स्वसारः । अदितेः । उपस्थे । आ ।
जिगात् । उप । जयति । गोः । अपीच्यम् । पदम् । यत् । अस्य । मनुयाः । अजीजनन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सम् प्रेरयन्ति पनम् रथम् इव बाहो दश अङ्गुलयः अदितेः उपस्थे । सोऽयं गच्छति
उप गच्छति च गोः अन्तर्हितम् पयः, यदा 'सोमस्य स्थानम् जनयन्ति' मनुयाः हतोत्तारः ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः' ॥

श्वेनां न योर्नि सदर्नं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एपेति ।

ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिराश्चो न देवाँ अप्येति यज्ञियः ॥ ६ ॥

श्वेनः । न । योर्निम् । सदर्नम् । धिया । कृतम् । हिरण्ययम् । आऽसदम् । देवः । आ । एपति ।
आ । ईमिति । रिणन्ति । बर्हिषि । प्रियम् । गिरा । अश्वः । न । देवान् । अपि । एति । यज्ञियं ॥

वेङ्कट० श्वेनः इव कुलायम् कर्मणा कृतम् सदनम् हिरण्ययम् आसक्तुम् देवः आ गच्छतीति । तमेनं
प्रेरयन्ति बर्हिषि प्रियम् स्तुत्या । सोऽयम् अश्वः इव आशुः देवान् अपि एति यज्ञियः ॥ ६ ॥

परा व्यक्तो अरुणो दिवः कुर्विषां त्रिपृष्ठो अनविष्ट गा अभि ।
सहस्रणीतिर्यतिः परायती रेभो न पूर्वोरूपसो वि राजति ॥ ७ ॥

परा । विऽअक्तः । अरुणः । दिवः । कुविः । वृषा । त्रिऽपृष्ठः । अनविष्ट । गाः । अभि ।
सहस्रऽनीतिः । यतिः । पराऽयतिः । रेभः । न । पूर्वाः । उपसः । वि । राजति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० परा गच्छति रूपः आरोचमानः अन्तरिक्षात् कविः । पवित्रात् पवत इति कश्चन ।
'वृषभः त्रिपृष्ठः' 'शब्दायते गाः' अभि । औष्यस्य सबनानि पृष्ठानि । सहस्रनयनः भागशः
परागन्ता यः, सोऽयं बह्वीः उपसः वि राजति शब्दायमानः स्तोत्रा इति ॥ ७ ॥

त्वेपं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स यत्रार्शयत् समृता सेधति त्रिधः ।
अप्सा याति स्वधया दैव्यं जनुं सं सुष्टुती नसते सं गोअग्रया ॥ ८ ॥

त्वेपम् । रूपम् । कृणुते । वर्णः । अस्य । स । यत्र । अर्शयत् । समृक्ता । सेधति । त्रिधः ।
अप्साः । याति । स्वधया । दैव्यम् । जनम् । सम् । सुऽस्तुती । नसते । सम् । गोऽअग्रया ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दीप्तम् रूपम् कृणुते वारकः अस्य रक्षिः । स यत्र नेते युद्धे तत्र निसेधति शत्रून् ।
उदकस्य दाता अवयम् अग्नेन गच्छति 'दैव्यम् जनम्' । सोऽयम् सम् गच्छते सुष्टुत्या,
सम् गच्छते च गोमुखया वाचा । यया वाचा पचत् वाचते, तथा सङ्गच्छत इति ॥ ८ ॥

उक्षेवं यूथा परियन्त्रावीदधि त्विपीरधित सूर्यस्य ।
दिव्यः सुपुर्णोऽव चक्षत क्षां सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः ॥ ९ ॥

उक्षाऽईव । यूथा । परिऽयन् । अरावीत् । अधि । त्विपीः । अधित । सूर्यस्य ।
दिव्यः । सुऽपुर्णः । अव । चक्षत । क्षाम् । सोमः । परि । क्रतुना । पश्यते । जाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ऋषभः इव गौयूथानि परिगच्छत् शब्दायते । अधि दधाति च दीप्तीः सूर्यस्य । दिवि
भयः सुपुतनः भव पश्यति पृथिवीम् सोमः परि पश्यति प्रशानेन जाताः प्रजाः ॥ ९ ॥
"इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये ऋषिस्तो वर्गः" ॥

[७२]

"हरिमन्त्र आत्रिरस ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । जगती छन्दः" ।

हरिं भृजन्त्यरुणो न पुंज्यते सं धेनुभिः कुलशे सोमो अज्यते ।
उदाचमीरयति हिन्वते मती पुरुष्टुतस्य कर्ति चित् परिप्रियः ॥ १ ॥

१-१. युषा वि. २-२. नास्ति वि. ३. व मूको. ४. वारकः मूको. ५-५. "ता यदग्ने नमिच्छति
वि"; "ता यदेनं नमिच्छति अरु". ६-६. देव्यं न वि अरु; देव्यं न वि. ७. नास्ति वि. ८. नास्ति
वि अरु. ९. सोम वि अरु; ना. वि. १०. "ता वि" अरु; ना. वि. ११-११. नास्ति मू.

हरिम् । मूजन्ति । अरुप । न । युज्यते । सम् । धेनुऽभि । क०त्रै । सोम । अज्यते ।
उत् । वाचम् । ईर्यति । द्विन्वते । मृती । पूरुऽस्तुतस्य । कर्ति । चित् । परिऽप्रिय ॥ १ ॥

षेङ्कट० हरिमन्त आदिरस । हरिम् मृजति । सोऽय गमनशीलोऽश्च^१ हव युज्यते । सम् अज्यते च
गोविकारे क्लेशे स्थित सोम, उद्गमयति शब्दम्, प्रेयते च स्तुत्या । सोऽय बहुस्तुते
स्तोतु निमित्त धनानि प्रयच्छति परिप्रिय ॥ १ ॥

साक यदन्ति बृहवो मनीषिण इन्द्रस्य सोमं जठरे यदादुहुः ।

यदीं मूजन्ति सुगमस्तयो नरः सनीळाभिर्दशभिः काम्यं मधु ॥ २ ॥

साकम् । यदन्ति । बृहव । मनीषिण । इन्द्रस्य । सोमम् । जठरे । यत् । आऽदुहु ।
यदि । मूजति । सुगमस्तय । नर । सनीळाभि । दशऽभि । काम्यम् । मधु ॥ २ ॥

षेङ्कट० साकम् मन्त्रान् यदन्ति बृहव स्तोतार, इन्द्रस्य^१ जठरे^२ द्रोणक्लेशो^३ यदा सोमम्
दुहन्ति । यदि एतम् अभिपुण्यन्ति^४ शोभनवाहुका मनुष्या अङ्गुलीभि दशभि काम्यम्
मदकरम् इति ॥ २ ॥

अरममाणो अत्येति गा अभि सूर्यस्य प्रियं दुहितुस्तिरो ररम् ।

अन्वस्मै जोषमभरद्विनंगुसः सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेति जामिभिः ॥ ३ ॥

अरममाण । अति । एति । गा । अभि । सूर्यस्य । प्रियम् । दुहितु । तिर । ररम् ।
अनु । अस्मै । जोषम् । अमरत् । त्रिनंगुस । सम् । द्वयीभि । स्वसृभि^५ । क्षेति । जामिऽभि ॥

षेङ्कट० अनुचरन् आत गच्छति श्रयणानि लक्ष्मीकृत्य । सूर्यस्य दुहितु उपसञ्च प्रियम्^६ ररम् तिर
करोति । आश्वायन् अनु भरति च अस्मै पर्याप्त स्तोत्रम्^७ स्तोता । कात् स्तोत्र गृणातीति^८
विनष्टम् स्तोतोक्त इत्याहु । सोऽयम् सम् गच्छते द्वयीभि अङ्गुलीभि बन्धुभि उभाभ्यां
पाणिभ्याम् उत्पन्नाभि ॥ ३ ॥

नृधृतो अद्रिपुतो बर्हिषि प्रियः पतिर्गर्गो श्रदिब इन्दुर्नृत्त्रियः ।

पुंरधिनान् मनुषो यज्ञसार्धनः शुचिर्धिया पवते सोमं इन्द्र ते ॥ ४ ॥

नृधृत । अद्रिपुत । बर्हिषि । प्रिय । पति । गर्गम् । श्रदिब^९ । इन्दु । नृत्त्रिय ।
पुंरधिनान् । मनुष । यज्ञसार्धन । शुचि । धिया । पवते । सोम । इन्द्र । ते ॥ ४ ॥

षेङ्कट० मनुष्यं शोचित आतभिरभिपुतो^{१०} यज्ञ प्रिय पात यवाम् पुराण सोम स्तौ जात

१ नास्ति वि^१ २ नास्ति मूको ३ क०त्रे वि^२ ४ एतदभिपु^३ मूको ५ तु निघ २, ५,
६ स्तोता रात स्तोत्रणा^४ वि^३ अ^४ स्तोत्रणा^५ वि^४ ७ तु निघ ३, ७ ८ नृत्न मूको

प्रज्ञावान्^१ मनुष्यस्य^२ यज्ञसाधनं शुचिं धारया^३ पवते सोमः^४ इन्द्र^५ तुभ्यम् ॥ ४ ॥

नृवाहुभ्यां चोदितो धारया सुतोऽनुष्वधं पवते सोमं इन्द्र ते ।

आप्राः क्रतुन्तसमं जैरध्वरे मृतीर्वेन द्रुषन् चम्बोऽं रासं ददरिः ॥ ५ ॥

नृवाहुऽभ्याम् । चोदितः । धारया । सुतः । अनुऽस्त्वधम् । प॒रते । सोमं । इन्द्र । ते ।

आ । अप्राः । कर्तॄन् । सम् । अजैः । अध्वरे । मृती । वे । न । द्रुऽस्तत् । चम्बोः । आ । अस्तदत् । हरिः ॥

पेङ्कट० मनुष्यवाहुभ्याम् प्रेरित धारया अभिपुत सव बलार्थम् अन्नार्थं वा^१ पवते सोम इन्द्र ।

तुभ्यम् । स स्वम् आ पूरयसि कर्माणि । सम् जयसि यज्ञे मती अभिमन्यमानान् दातॄन् ।

सोऽयं गन्ता पक्षी ह्य हने सीदन् अधिपवणफलकयो आ सीदति हरितवर्णं^२ ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अंशुं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं क्विं क्वयोऽपसो मनीषिणः ।

समी गावो मृतयो यन्ति संयते क्रतस्य योना सदेने पुनर्धुवः ॥ ६ ॥

अंशुम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । क्विम् । क्वयम् । अपसः । मनीषिणः ।

सम् । ईमिति । गावः । मृतयः । यन्ति । समऽयनं । श्रुतस्य । योना । सदेने । पुनऽधुवः ॥ ६ ॥

पेङ्कट० सोमम् दुहन्ति स्तनयन्तम् अक्षीणम् क्विम् क्वास्ता^१ कर्मवन्त दुहिमन्त । सम् यन्ति चैन पशवस्तुल्यश्च सङ्गता यजस्योत्पत्तिभूते^२ स्थाने पुन पुनर्भवन्त्वः ॥ ६ ॥

नाभो पृथिव्या धरुणो महो दिवोऽपामुभौ सिन्धुष्वन्तरिक्षितः ।

इन्द्रस्य वज्रो वृषभो विभ्रगसुः सोमो हृदे पंगते चारुं मत्सरः ॥ ७ ॥

नाभो । पृथिव्या । धरुणः । महः । दिवः । अपाम् । ऊर्ध्वौ । सिन्धुषु । अन्तः । अक्षितः ।

इन्द्रस्य । वज्रं । वृषभः । विभ्रगसुः । सोमः । हृदे । प॒रते । चारुं । मत्सरः ॥ ७ ॥

पेङ्कट० उच्यते पृथिव्याः स्थाने महस्या दिव धर्तॄन् नदीषु अपाम् सङ्गे निहित अन्तरिक्षस्था-
नामपौ मर्त्ये^१ वर्तमानः, इन्द्रस्य बलकरं वर्धिता व्यासघन सोम^२ सुराया पवते करयाणम्
मदकर^३ ॥ ७ ॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः स्तोत्रे शिक्षन्नाधून्वते च सुक्रतो ।

मा नो निर्भाग्यसुनः मादनस्पृशो रयिं पिशङ्गं बहुलं वंसोमहि ॥ ८ ॥

१. तु या ६, १३. २ मनुजो वि. ३ ३. नास्ति वि. ४. नास्ति वि. अ. ५. हरि वि., 'अ' वि. अ. ६ ६ नास्ति मूको ७ क. ता वि. अ. ८ 'भूत वि. ९ नास्ति वि. १०. सोम मूको. ११ 'पर वि. अ.

म । तु । पुनस्य । परि । पार्थिवम् । रजं । स्तोत्रे । शिर्षम् । आधुन्यते । च । सुनतो इति सुकृतो ।
मा । न । नि । भाक् । वसुन । सुदुनस्पृशं । रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । वसामिहि ॥ ८ ॥

षेड्ड० स. क्षिप्रम् पयस्य पार्थिवम् लोकं लक्ष्मीकृत्य रतोत्रे प्रयच्छन् अशुभि त्वाम् आ धूयते
च । 'तरेन चतुष्पाधुनोति' (आश्वी १२, ५, २) इति सूत्रम् । 'सुमन्! मा अस्मान्
नि भाहृशो' धनात्, येन वसुना गृहान पुत्रादीन् स्पृशन्ति तस्मात् । रयिम् नानारूपम्
महान्तम् शाब्जादयेम ॥ ८ ॥

आ तू न इन्दो शतशतशतस्य सहस्रदातु पशुमद्विरण्यवत् ।

उप मास्य बृहती रेवतीरिषोऽधि स्तोत्रस्य पयमान नो गहि ॥ ९ ॥

आ । तु । न । इन्दो इति । शतशतशत । अर्यम् । सहस्रदातु । पशुमत् । हिरण्यवत् ।

उप । मास्य । बृहती । रेवती । उप । अधि । स्तोत्रस्य । पयमान । न । गहि ॥ ९ ॥

षेड्ड० आ प्रयच्छ क्षिप्रम् अस्मभ्यम् इन्दो! बहुदानम् अश्वहित धनम् सहस्रदानम् पशुहिरण्य-
युक्तम् च । उा कुरु वृहताभि पशुमन्ति अत्रानि । अभिरयच्छ पयमान! अस्माकं स्तोत्रं श्रोतुमिति ॥ ९ ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः' ॥

[७३]

'पवित्र आद्विरम ऋषि । पयमान सोमो देवता । जगती छन्दः' ।

सक्रे द्रुप्तस्य धर्मतः समस्तरन्नुतस्य योना समरन्तु नार्भयः ।

त्रीन्तस मूर्धो अर्धुरश्चक्र आरभे सुत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन् ॥ १ ॥

सक्रे । द्रुप्तस्य । धर्मतः । सम । अस्तरन् । द्रुतस्य । योना । अस्तरन्तु । नार्भयः ।

त्रीन् । स । मूर्धो । अर्धुर । चक्र । आरभे । सुत्यस्य । नावः । सुकृतम् । अपीपरन् ॥ १ ॥

षेड्ड० पवित्र आद्विरम । यज्ञस्य सूक्ष्मस्थानीये^१ अभिपूजमाणस्य अश्व सप्त गच्छते । तदेवाह —
यज्ञस्य स्थानं सप्त गच्छते बद्धार सोमरसा इति । स बलवान् सोमं त्रीन् समुच्छ्रितान्^२
लोकान् सनुत्पादीनाम् आरम्भणाय कराति । सत्यभूतस्य तस्य^३ सोमस्य सत्तन्, नावः सन्ति,
ता पारयन्ति^४ यजमानमिति ॥ १ ॥

सम्पक् सम्पञ्चो महिषा अहेपत् सिन्धोरुर्मार्वाधि वेना अशीषिपन् ।

मधोर्धाराभिर्जनयन्तो अर्कमित् प्रियाभिन्द्रस्य तुर्नमवीवृधन् ॥ २ ॥

१. 'राष्ट्रनो' वि^१ अ^१. २-२. 'समस्याजिमाशी वि' अ^१, 'समस्याजिमाशी वि'. ३-३. 'वारिष
गूको ४. सक्रेषानि यज्ञे वि' अ^१. ५. 'नास्ति वि'. ६. 'परव' वि^१.

सम्यक् । सम्यच्च । महिषा । अद्वेषत । सिन्धो । ऊर्मौ । अर्धि । वेना । अनीविपन् ।
मधो । धाराभि । जनयन्त । अर्कम् । इत् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तनुम् । अनीवृधन् ॥ २ ॥

पेङ्कट० सम्यक् सम्यच्च महान्त ऋत्विज सोमं प्रेरयन्ति । सिन्धो ऊर्मौ वसतीवरीषु कान्ता^१
ऋत्विजः सोमं वेपयन्ति । सोमस्य धाराभि^२ जनयन्त^३ सन्त्रम्^४ प्रियाम्^५ इन्द्रस्य तनुम्^६
वर्धयन्ति ॥ २ ॥

पवित्रयन्तः परि वाचमासते पितृपौ प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।

महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारमम् ॥ ३ ॥

पवित्रयन्त । परि । वाचम् । आसते । पिता । एवाम् । प्रत्न । अभि । रक्षति । व्रतम् ।

मह । समुद्रम् । वरुण । तिर । दधे । धीरा । इत् । शेकू । धरुणेषु । आऽरमम् ॥ ३ ॥

पेङ्कट० शोधकेन रश्मिना युक्ता सोमस्य रश्मयः साध्यमिकाम् वाचम् सोमे स्थिताः परि
उपविशन्ति । पिता च एवाम् सोमं पुराणं अभि रक्षति कर्म प्रकाशनार्थकम् । सोऽयं सोम
आच्छादकः ते महद् अन्तरिक्षम्^१ तिर दधे अन्तर्दधाति^२ । तमिमं सोमं प्राशः एव शक्नुवन्ति
उदकेषु वसतीवरीषु आरब्धुम् ॥ ३ ॥

सहस्रधारेऽव ते समस्वरन् दिवो नाके मधुजिह्वा असुधतः ।

अस्य स्पशो न नि म्रिपन्ति भूर्णयः पृदेर्पदे पाशिनः सन्ति सेतयः ॥ ४ ॥

सहस्रधारे । अ । ते । सम् । अस्वरान् । दिव । नाके । मधुजिह्वा । असुधतः ।

अस्य । स्पशः । न । नि । म्रिपन्ति । भूर्णयः । पृदेर्पदे । पाशिनः । सन्ति । सेतयः ॥ ४ ॥

पेङ्कट० सहस्रधारेऽन्तरिक्षे वर्तमाना ते रश्मयः पृथिवीं^१ 'मतिं समं गच्छन्ते'^२ । दिवं उच्छ्रिते देशे
वर्तमाना मधुजिह्वा । सोमतेजसामग्नेभ्यो हि मधुपयः अवति । सहस्रजिता । ते रश्मयः चारभूता
'रश्मयः न' नि म्रिपन्ति । क्षिप्रा^३ 'स्थानिस्थाने पाशयुक्ता'^४ अवन्ति बन्धका पापकृतामिति ॥ ४ ॥

पितृमर्तुरध्या ये समस्वरन्तृचा शोचन्तः सुदहन्तो अतृतान् ।

इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिंक्तीं भूर्मनो दिवस्पतिं ॥ ५ ॥

पितृ । मातृ । अर्धि । आ । ये । समऽअस्वरान् । ऋचा । शोचन्त । समऽदहन्त । अतृतान् ।

इन्द्रद्विष्टाम् । अप । धमन्ति । मायया । त्वचम् । असिंक्तीम् । भूर्मनः । दिव । पतिं ॥ ५ ॥

१ शान्ता गूढो

२ पाशभि वि०

३ जय त वि०

४ मन्त्र वि०

५ विष्टाम् वि०

१ तस्य वि० अ० ७७. 'ये-तस्यदधा' वि० अ० ८८ प्रतिगच्छन्ते वि० अ० ९-९ 'दोर्ने वि०'
१०-१०. 'एभ्योके वि०'

येङ्कट० तावापृथिवीभ्याम् ये प्रादुर्गता स्तुत्या जलन्त सदहन्त 'अयजमानान्, ते' इन्द्रदिष्टाम्
अवगन्ति प्रज्ञया कृष्णाम् त्वचम् रक्ष, दिव च पृथिव्याश्च ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये षकोनविंशो वर्गः ॥

प्रज्ञानमानादध्या ये समस्वरञ्छ्लोक्यन्त्रासो रभसस्य मन्तवः ।
अपानक्षामो वधिरा अहासत क्रतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः ॥ ६ ॥

प्रज्ञात् । मानात् । अधि । आ । ये । समऽअस्वरन् । श्लोकऽयन्त्रास । रभसरय । मन्तव ।
अ । अनक्षस । वधिरा । अहासत । क्रतस्य । पन्थाम् । न । तरन्ति । दुऽकृत ॥ ६ ॥

येङ्कट० प्रजात् अन्तरिक्षात् ये सह गच्छन्ति स्तुतिनियमना वेगम् अभिमन्वमाना, तां अनक्षा
वधिरा च परित्यजन्ति, न तु प्राज्ञा । तदेवाह—सत्यस्य मार्गभूतम् एषा गणम् न
तरन्ति दुष्टत इति ॥ ६ ॥

महर्षधारे नितेते पवित्र आ वाचं पुनन्ति कुवयो मनीषिणः ।
रुद्रास एषामिषिरासो अद्रुहः स्पशः स्वश्वः सुदृशो नृचक्षसः ॥ ७ ॥

महर्षधारे । विदन्ते । पुत्रि । आ । वाचम् । पुनन्ति । कुवय । मनीषिण ।
रुद्रास । एषाम् । इषिरास । अद्रुह । स्पश । सुऽअश्व । सुऽदृश । नृऽचक्षस ॥ ७ ॥

येङ्कट० बहुधारे विस्तृते सोमे वर्तमाना माध्यमिकाम् वाचम् सोधयन्ति कान्तकर्मणि प्राज्ञा ।
तेषाम् च एषाम् महत गमनशीला द्रोहवर्जिता चारा भवन्ति स्वधना सुदर्शना
नृणा इष्टार ॥ ७ ॥

क्रतस्य गोपा न दभाय सुक्रतुस्त्री प पवित्रा इद्यन्तरा दधे ।
विद्वान्त्स विश्वा भुवनाभि पश्यत्यवाजुष्टान् विध्यति कुर्ते अव्रतान् ॥ ८ ॥

क्रतस्य । गोपा । न । दभाय । सुऽक्रतु । त्री । प । पवित्रा । इदि । अन्त । आ । दधे ।
विद्वान् । स । विश्वा । भुवना । अभि । पश्यति । अव । अजुष्टान् । विध्यति । कुर्ते । अव्रतान् ॥ ८ ॥

येङ्कट० यज्ञस्य गोपयित्वा न दम्भितुं शक्यते रक्षोभि सुकर्मा । 'किं च' स त्रीणि पवित्राणि
हृदयस्य अन्त निधत्ते । स्वस्मिन् सज्जमयति । अग्नि वायु सूर्य इति तानि पवित्राणि । विद्वान् स
विश्वानि^१ भुवनानि अभि पश्यति । अप विध्यति च अग्नियान् अयजमानान् कर्ते^२ इति ॥ ८ ॥

१ १ 'जमानात् वि' 'जमानात् वि' अ २ २ नास्ति सूको ३ अनाक्षा वि' अ', अनक्ष वि'.
४ नास्ति वि' अ' बहुवार वि'. ५ 'मानाना मूको ६ नास्ति वि' ७ प्रेरयति वि' अ'. ८ 'कपणा
वि' अ', कर्मण वि' ९ ९ किंचित् वि' अ' १० नास्ति वि' ११ तु अ १ १११, १३
२, २९, ६

ऋतस्य तन्तुर्विततः पवित्र आ जिह्वाया अग्रे वरुणस्य मायया ।

धीराश्चित् तत् समिनक्षन्त आश्रतात्रा कर्तमव पदात्यग्रभुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । तन्तु । वि०तत । पवित्रे । आ । जिह्वाया । अग्रे । वरुणस्य । मायया ।

धीराः । चित् । तत् । सम०ऽनक्षन्त । आश्रन् । अत्र । कर्तम् । अव । पदाति । अग्र०भुः ॥

षेडूट० यज्ञस्य तमिता विस्तृत अन्तरिक्षे वरुणस्य जिह्वायाः^१ अग्रे कर्मणाः । वरुणस्य जिह्वामे^२ तदावापो^३ नाम यासु सोमो वसतीति^४ । धीराः एव तत् पद समाप्नुयन्तो गच्छन्ति । नक्षत्रातिरिक्तमां (तु. विघ २, १४) । यः पुन कर्मणि अपभु^५ भवति स०ऽयम् अस्मिन्नेव लोकं नरके पतति, सोपरि गच्छति ॥ ६ ॥

^१इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रिंशो वर्गः^६ ॥

[७४]

^१कक्षीवान् दैवतमस ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द, अष्टमी त्रिष्टुप्^२ ।

शिर्षुर्न जातोऽव चक्रदहने स्वर्यद्वार्यरूपः सिषामति ।

दिवो रेतसा सचते पयोवृषा तमीमहे सुमती शर्म सुप्रथः ॥ १ ॥

शिर्षु । न । जात । अव । चक्रदृत् । वने । स्व । यत् । वाजी । अरुप । सिषासति ।

दिव । रेतसा । सचते । पय०ऽवृषा । तम् । ईमहे । सु०मती । शर्म । सु०प्रथं ॥ १ ॥

षेडूट० कक्षीवान् । शिर्षु इव जात अव क्रन्दति उदके, स्वर्गं लोकम् यदा अयम् अश्व^३ गमनशील सम्भवतुमिच्छति । सोऽय लुलोकाद् उदकेन सह आगच्छति गवामोपधीना च क्षीरस्य वर्षकेन । तम् याचामहे शोभनया स्तुत्या गृहम् सर्वत पृथुतमम् ॥ १ ॥

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्रातत आपूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः ।

सेमे मुही रोदसी यक्षदावृता समीचीने दाधार समिपः कविः ॥ २ ॥

दिव । य । स्कम्भ । धरुण । सु०ऽऽतत । आपूर्ण । अंशु । परि०ऽएति । विश्वतः ।

स । इमे इति । मुही इति । रोदसी इति । यक्षत् । आ०ऽवृता । समीचीने इति सु०ऽऽचीने ।

दाधार । सम् । इपः । कवि ॥ २ ॥

षेडूट० दिव विष्टम्भ य धारक सुष्ठु वितत सम्पूर्ण. अंशुः परिगच्छति सर्वतः, स इमे महरूपौ चावावृषिण्यौ कर्मणा यजति । स स्रज्जे धारयति । सोऽयम् सम् प्रयच्छतु अन्नानि कवि ॥ २ ॥

१. दिव्यान् वि० अ०. २. 'क्षाम्र मूको. ३. 'दावो मूको. ४. 'समी वि०', सतीनरीः अ०.
५. 'अभु मूको. ६-६. नास्ति मूको.

महिं प्सरः सुकृतं सोम्यं मधूरीं गव्यूतिरादितैर्ऋतं यते ।

ईशे यो वृष्टेरित उंसियो वृषापां नेता य इतः ऊर्कतिः ऋगिर्यः ॥ ३ ॥

महिं । प्सरः । सुकृतम् । सोम्यम् । मधु । उरी । गव्यूतिः । अदितैः । ऋतम् । यते ।

ईशे । यः । वृष्टेः । इतः । उंसियः । वृषा । अपाम् । नेता । यः । इतः ऊर्कतिः । ऋगिर्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सहस्र पानीयम् सुकृतम् सोममयम् मधु 'विन्तीर्णश्च मार्गं' पृथिव्याः भवति यज्ञम् सङ्गच्छते ।

ईश्वरो भवति यः वृष्टेः इमं लोकं प्रत्यापन्नया, शोदितः वृषा अपाम् नेता यः इतः ।

गच्छन् ह्येतत्तस्य, तस्य पानीयम् इति ॥ ३ ॥

आत्मन्वन्नभौ दुहते घृतं पर्यं अन्नस्य नाभिरमृतं वि जायते ।

समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमर्धं मेहन्ति परेवः ॥ ४ ॥

आ मन्ऽवत् । नभः । दुहते । घृतम् । पर्यः । ऋतस्य । नाभिः । अमृतम् । वि । जायते ।

सम्ऽचीनाः । सुदानवः । प्रीणन्ति । तम् । नरः । हितम् । अर्धं । मेहन्ति । परेवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सारवत् घृतम् पर्यः च नभसः दुहते । यज्ञस्य बन्धकम् उदकम् ॥ प्रादुर्भवति । तम् इमं सोमं सङ्गताः यजमानाः तर्पयन्ति । नेताः रक्षकाः पार्थिवमुदकम् रश्मयः अव वर्पयन्ति इति ॥ ४ ॥

अरावीदंशुः सचमान ऊर्मिणा देवाव्यं मनुपे पिन्वति त्वचम् ।

दधाति गर्भमदितैरुपस्थ आ येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ५ ॥

अरावीत् । अशुः । सचमानः । ऊर्मिणा । देवऽअव्यम् । मनुपे । पिन्वति । त्वचम् ।

दधाति । गर्भम् । अदितैः । उपऽस्थे । आ । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इति सोमः सङ्गच्छमानः उदकेन, देवानां रक्षिकाम् आत्मनः त्वचम् मनुष्याय क्षरति । दधाति गर्भम् अदिते उपस्थे ओषधीषु, येन गर्भेण वयं पुत्रम् पौत्रम् च धारयामः ॥ ५ ॥

इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये एकत्रिंशो वर्गः ॥

सहस्रधारेऽव ता असुधतं तृतीयं सन्तु रजसि प्रजावतीः ।

चतस्रो नाभो निहिता अवो दिवो हविर्भरन्त्यमृतं घृतश्रुतः ॥ ६ ॥

सहस्रधारे । अव । ता । असुधतं । तृतीयं । सन्तु । रजसि । प्रजावतीः ।

चतस्रः । नाभे । निऽहिता । अव । दिव । हवि । भरन्ति । अमृतम् । घृतऽश्रुतं ॥ ६ ॥

वेङ्कट० बहूदकधारेः तृतीये लोके वर्तमानाः असक्ताः अव सन्तु पृथिव्याम् पतन्तु उत्पादितप्रजाः^१ । कास्ता^२ इत्याह — चतस्रः दीप्तयः दिवः अधस्तात् निहिताः "हविः भरन्ति" देवानाम्, ओषधीषु च अमृतम् उदकस्य व्यापयिष्यः ॥ ६ ॥

श्वेतं रूपं कृणुते यत् सिंसासति सोमो मीढ्वाँ असुरो वेद भूमनः ।

धिया शमी सचते सेमभि प्रवद् दिवस्कर्तव्यमर्घं दर्पदुद्रिणम् ॥ ७ ॥

श्वेतम् । रूपम् । कृणुते । यत् । सिंसासति । सोमः । मीढ्वान् । असुरः । वेदः । भूमनः ।

धिया । शमी । सचते । सः । ईम् । अभि । प्रवत् । दिवः । कर्तव्यम् । अर्घः । दुर्पत् । दुद्रिणम् ॥

वेङ्कट० "श्वेतम् रूपम्" करोति, यदा सम्भवतुमिच्छति । आगते हि^३ श्वेतवर्णे सोमे समीपस्थानां श्वेत रूपं भवति तत्तेजसानुरञ्जितानाम्^४ । सोमः सेत्ता प्राज्ञः प्रयच्छति बहुधनम् । सोऽयं प्रज्ञानेन कर्माणि अभि सेवते उत्कृष्टानि । मन्दरिक्षाच्च मेघम् अव दारयति विवृतद्वारे करोति उदकवन्तम् इति ॥ ७ ॥

अथ श्वेतं कुलशं गोभिर्रुक्तं कार्मन्ना वाज्यंक्रमीत् सप्तवान् ।

आ हिन्विरे मनसा देवयन्तः कक्षीर्वन्ते शतार्हिमाय गोनाम् ॥ ८ ॥

अथ । श्वेतम् । कुलशम् । गोभिः । अक्तम् । कार्मन् । आ । वाजी । अक्रमीत् । सप्तवान् ।

आ । हिन्विरे । मनसा । देवयन्तः । कक्षीर्वन्ते । शतार्हिमाय । गोनाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति सोमसप्तगांश्च श्वेतम् द्रोणकुलशम् उदकैः सम्युक्तम् । कार्मन्शब्दः^५ काष्ठावचनः, यां योदारं^६ भाजि चावन्तो गन्तुमिच्छन्ति । काष्ठायाम् आ क्रमते^७ कक्षिद् अश्वः पुष्टं भजति । द्रोणकुलशे पततीत्यर्थः । आभिमुख्येन प्रेरयन्ति मनसा देवयन्तः कर्त्तव्यः^८, कक्षीर्वन्ते बहुगमनाय सोमश्च पशूनि ॥ ८ ॥

अद्भिः सौम पृच्छानस्य ते रसोऽव्यो वारं वि पवमान धावति ।

स मृज्यमानः कृविभिर्मदिन्तम् स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये ॥ ९ ॥

अदभिः । सोम । पृच्छानस्य । ते । रसः । अव्यः । वारम् । वि । पवमान । धावति ।

स । मृज्यमानः । कृविभिर्मदिन्तम् । स्वदस्व । इन्द्राय । पवमान । पीतये ॥ ९ ॥

१. पाठः पुनरक्तः वि^१ अ^२. २. "प्रजा वि^३ अ^४", "तपसा वि^५. ३. कान्त्या वि^६ अ^७; कस्ता वि^८. ४. "मेर वि^९", "मेरुं अ^{१०}"; "मैवेति वि^{११}. ५-७. श्वेतस्य मूको. ८. नास्ति वि^{१२}. ९. "नुरहिता" वि^{१३} अ^{१४}, "नुरहिता" वि^{१५}. १०. नायं शब्द वि^{१६} अ^{१७}, काष्ठाशब्द वि^{१८}. ११. भारलो वि^{१९} भारवन्तो अ^{२०}. १२. अमेत वि^{२१} अ^{२२}.

येङ्कट० 'अग्नि सोमः' सगृह्यमानस्य^१ तव रस पवमानः। अवे वालम् विधावति । त
त्वम् गृह्यमान कविभि हे मादयितृत्तमः! प्रियरसो भव इन्द्रस्य पवमानः। पानार्थम् ॥ ९ ॥
'इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वात्रिंशो वसः' ॥

[७५]

'कविभागंव ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः' ।

अभि प्रियाणि पवते चनोहितो नामानि युहो अधि येषु वर्धते ।
आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नाधि रथं विष्वाश्चमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । चनं ऽहित । नामानि । युह । अधि । येषु । वर्धते ।
आ । सूर्यस्य । बृहत् । बृहन् । अधि । रथम् । विष्वाश्चम् । अरुहत् । द्विचक्षणः ॥ १ ॥

येङ्कट० कविभागंय । अभि पवते प्रियाणि उवकानि चनसे हित, महान् येषु भगविरह्येषु
अथम् अधि वर्धते^२ । अपा^३ मध्ये सोमो वसति । आ रोहति सूर्यस्य महत्, महान्
उपरि रथम् विष्वाश्चमनं विद्वष्टा "सोम इति" ॥ १ ॥

ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं वक्ता पतिर्धियो अस्या अर्दाम्यः ।
दधाति पुत्रः पित्रोर्ऽपीच्यं^४ नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ २ ॥

ऋतस्य । जिह्वा । पवते । मधु । प्रियम् । वक्ता । पति । धिय । अस्या । अर्दाम्यः ।
दधाति । पुत्र । पित्रोः । अपीच्यम् । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ २ ॥

येङ्कट० पञ्चस्य जिह्वास्थानीय प्रियम् मधु क्षरति शब्दद्वय अस्य कर्मण पाठयिता
'रक्षोभिर्द्विस्तुमस्तथ । तत्र' धारयति पुत्र यजमान मातापित्रो भगवर्हितम् इत् नाम ।
तौ न जानीतो नामकरणवेष्टायाम् । तव तृतीयम् नाम दिव रोचने सोमे अधि धारयतीति^५ ।
'सोमयाजीति तृतीयमस्य नाम' इति वीषावन. (छ. वीषायनीय-रुद्रागपेक्षम् १, ११, ४-७) ॥ २ ॥

अव घुतानः कुलशो अचिक्रदन्तर्मियेमानः कोश आ हिरण्यये ।

अभीमृतस्य दोहना अनूपाधि त्रिपृष्ठ उपसो वि राजति ॥ ३ ॥

अर्प । घुतान । कुलशान् । अचिक्रदत् । तृप्ति । येमान । कोशे । आ । हिरण्यये ।
अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहना । अनूपत् । अधि । त्रिपृष्ठ । उपस । वि । राजति ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति वि^६ अ^७. २. पृथ्या^८ वि^९. ३ ३. नास्ति सूको. ४. वतते वि^{१०}.

५ ना सूको. ६. विश्वनाम वि^{११}; विश्वनामन अ^{१२}. ७-७ भवति वि^{१३}. ८-८. "अथयुज वि^{१४} अ^{१५}.

९. "रमेती" सूको.

वेङ्कट० अथ क्रन्दति दीप्यमान द्रोणरत्नान्^१ प्रति । ऋत्विग्भि नियम्यमान हिरण्यमे कोशे अधिपयणचर्मणि आ परते । तस्य हिरण्ययत्नम् 'हिरण्यपाणिरभिपुणोति' इति हिरण्य-
रुम्ब-धात् । तम् अभि रतुवन्ति सत्यभूतस्य अस्य दोग्धार ऋत्विज । 'प्रावाणो वत्सा ऋत्विजो
दुहन्ते' (त ६, २, ११, ४) इति ब्राह्मणम् । सोऽधम् निष्टष्ट त्रिपवणष्टष्ट अहानि प्रकाशयति ॥ ३ ॥

अद्रिभिः सुतो मृतिभिश्चनोहितः प्ररोचयन् रोदसी मातरा शुचिः ।

रोमाण्यव्या समयो वि धावति मधोर्धारा पित्र्यमाना दिवेदिने ॥ ४ ॥

अद्रिऽभि । सुत । मृतिऽभि । चनं हित । प्रऽरोचयन् । रोदसी इति । मातरा । शुचि ।

रोमाणि । अव्या । समयो । वि । धावति । मधो । धारा । पित्र्यमाना । दिवेऽदिने ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रावभि सुत स्तोमभि चनसे हित प्ररोचयन् प्रावापृथिव्यौ निर्माण्यौ शुचि रोमाणि
अस्मियाभि^२ समयो वि धावति । सोमस्य धारा तपु पवते पवमाना-^३रुह^४ दीर्घस्येति ॥ ४ ॥

परिं सोम प्र धन्ना स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् ।

ये ते मदा आहनसो निहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मधम् ॥ ५ ॥

परिं । सोम । प्र । धन् । स्वस्तये । नृभि । पुनान । अभि । वासय । आशिरम् ।

ये । ते । मदा । आहनस । निहायस । तभि । इन्द्रम् । चोदय । दातवे । मधम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'परि प्र गच्छ' सोम । अविनाशाय । नृभि पूजमान आच्छादय च आशिरम् । ये ते मदा
शामूणामाभिमुत्तयेन हन्तार । 'वचनवन्त'^५ इति यास्क (४, ५) । महान्त तै इन्द्रम् प्रेरय
दातुम् धनम् इति ॥ ५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके द्वितीयाध्याये उपरिर्त्रयो वर्ग^१ ॥

व्याख्यद् द्वितीयमध्याय सप्तमस्याष्टकस्य ॥

मित्रावरणयावेदा मातुर्यस्य समुद्रव ॥

इति वङ्कटमाध्यायविरचिते ऋक्महिताध्याख्यान सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

१ द्रोणानि वि^१ अ^१, द्रोणकलशानि वि^२. २ अपिमयानि मूको. ३ 'वमाना-रुह वि^३ अ^३, 'मानावाहन्
वि^४. ४ ४ परिपृष्ट वि^४ अ^४. ५ वचनवन्त वि^५ अ^५, वचनन तः वि^५. ६ ६ नास्ति मूको.

'अथ तृतीयोऽध्यायः' ।

वेङ्कट०

'धर्ता दिवः 'पवते'ऽयं व्याचिख्यासति माधवः ।

अश्रूयमाणदेवेषु वाच्य मन्त्रेषु दर्शयन् ॥ १ ॥

अधिर्यस्य गुणान् ब्रूते यस्माच्चार्थमसीप्सति^१ ।निवेशयति यज्ञाम^२ तामाहुस्तस्य देवताम् ॥ २ ॥'अग्निमीळे पुरोहितम्'^३, 'वायुवा यांदि दर्जन'^४ ।'इन्द्रमिद् गाथिनो^५ ब्रूत्'^६ 'सूर्य आत्मे(त्मा)^७ ह'ति ता ऋचः ॥ ३ ॥'श्रुतेऽपि नाम्न्यतास्पर्ये^८ न^९ सा भवति देवता ।

दानस्तुतिषु दृष्टानि नामान्यत्र निदर्शनम् ॥ ४ ॥

'अर्हक्षमे पैजव्मयु दानम्'^{१०}, 'मुद्रमिदं दुक्षमा अमे अकृत्'^{११} ।'आसुहो अमे दशभिः सुहस्रैः'^{१२}, 'ब्रूदस्मै वयु इन्द्रो दधाति'^{१३} ॥ ५ ॥'आ पुत्रा अमे'^{१४} इत्यत्र तथाभिः सम्प्रकीर्तितः ।रुण्डले 'पावमाने तु'^{१५} बह्वः कीर्तितास्तथा^{१६} ॥ ६ ॥

अदष्टे नास्ति सूक्तेन देवताया विनिश्चयः ।

'सूहृपकुत्तुम्'^{१७} इत्याद्या^{१८} ऋचस्तत्र निदर्शनम् ॥ ७ ॥यद्यप्यदेते^{१९} सूक्ते देवतानाम पश्यति ।निर्मयाद् प्रकृत्यायां तद् 'तार्वथिना भद्रहन्ता'^{२०} ॥ ८ ॥

वैशदेवेषु सूक्तेषु देवतां देवतागुणं ।

प्रातिदिवसेषु सूक्तेषु दृष्टैर्जानन्ति पण्डिताः ॥ ९ ॥

'यश्चोरेको'^{२१} वदत्याद्या सीम्नामेयो तदुत्तरा ।

स्वाप्ती चन्द्री च रौद्री च पौष्णी वैष्णव्यागादिद्वयी ॥ १० ॥

१-१. श्रीरस्तु ऋचाम्ये सप्तमात्रके तृतीयोऽध्यायः प्राग्भवे अर्. २-२. पवते वि^१ अ^१ वैङ्कट.३. 'मसीप्सते वैङ्कटः; 'मसीप्सति वि^२. ४. सप्तम वि^३ अर्. ५. अ १, १, १. ६. अ १, २, १. ७. 'द्रापिन वि^४; 'द्रापिनो अ^५ ८ अ १, ५, १. ९. अ १, ११५, १. १०-१० अमे विनाप्यपादये वि^६; मदे विन म्यपादये अर्. ११. नास्ति वि^७. १२. अ ७, १८, २२. १३ अ ५, ३०, १२. १४. अ ८, १, ३३ १५ अ १, १२५, २. १६. अ १, १६५, ११. १७-१७. 'नेत्ये वि^८ अ^९; 'नेत्ये वि^९. १८. संप्रकीर्तिता वि^{१०}. १९ १९. नास्ति वि^{११} अ^{१२}. २०. 'वतेन वैङ्कट. २१. अ १, १०५, ४. २२. अ ८, २९, १.

मयमी मैत्रावरुण्युक दशमी चातिसस्तव ।

सर्वासु दवतानाम द्विपदासु न दृश्यते ॥ ११ ॥

यथा ब्राह्मणवाक्याना नास्ति काचन देवता ।

सधैव नास्ति कपोचित् 'चतुर्चिद् दर्दमानात्' ॥ १२ ॥

'अथ स्वप्नस्य निर्विदे' 'कूपयित्वा फाल आशितम्' ।

सुकृन्निदा म्रियते चतुरद्विष्टप्रसङ्गत ॥ १३ ॥

'अथ स्वप्नस्य निर्विदे' कदर्यो निच्यतेऽनया ।

'कूपयित्वा फाल आशितम्' दानमेवा प्रशसति ॥ १४ ॥

अन्यवृथा प्र ज्ञायते सूक्तमाग्नेयमुच्यते ।

तत्राद्याभिश्चतस्रिर् जरास्मीया प्रदर्शिता ॥ १५ ॥

अत्ययाऽग्नि इमशानस्य 'कील्लनो रम आ भुव' ।

आग्नेयवन्तु सूक्तस्य मनस्यमे समागमात् ॥ १६ ॥

जीर्णो वग्नि इमशानऽग्निर्धक्ष्यसीति भयान्वित ।

प्रदग्नेयवस्था ता तुष्टावाग्नि तथाऽत्यया ॥ १७ ॥

'न सहहिर्' इदं सूक्तम् एदं तत्र प्रसङ्गत ।

स्मार्तोऽयं कथ्यत कश्चिद् नग्म्या द्वाभ्या महर्षिणा ॥ १८ ॥

करोति पुत्रिका नारी यथा दुहितर तथा ।

तस्यो सिद्ध्यति रेतश्च तच्छासदिति कीर्तितम् ॥ १९ ॥

रिक्तस्य दुहितुर्दान नरयुधि प्रतिविध्यत ।

तस्यो धैव यदीयांस आतर ज्येष्ठवत् सुतम् ॥ २० ॥

'इ दापवता बृहता' सूक्तमैन्द्रमिदं विदुः ।

तत्राशुशास्त्रि कुशिकान् 'उन् प्रते (त)' इति कौशिक ॥ २१ ॥

विश्वामित्रो ददर्शास्मिन् सूक्तं नानाविधा क्रच ।

नानाविधैरभिप्रायै सन्ति वासु न दृष्टा ॥ २२ ॥

१. म १४१, २ म ११२०, ३ म १०, ११७, ७ ४ नास्ति मूको
५ म ५११, १ ६ तस्यमि वि' म' ७ म ५, ११५ ८ 'शयय' वि' ९ ९ 'मिमया'
वि' 'मिमया' म', विमया वि' १० म ३, ३१, १ ११ नास्ति म', शासदिति वि' १२ रिक्त
वि' म', मेमम १३ म ३, ५३, १ १४ म ३, ५३, ११ १५ तस्य वि' १६ नास्ति वि'

वदन्ति आत्मकमाणि 'प्राता रत्नं प्रातरित्वा' १ ।
 'नादगतो निरये(या)' इति तादृश १ सन्ति चापरा ॥ २३ ॥
 शौनकस्तत्र वदति सूक्ते यस्मि नृचः स्थिताः ।
 देवतामाश्रयन्ते ता. स्तुतां सूक्तेन समिति ॥ २४ ॥

[७६]

*कविभागेव नृवि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्द १ ।

धर्ता दिवः पवते कृत्व्यो रसो दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।
 हरिः सृजानो अत्यो न सत्त्वभिर्वृथा पाजांसि कृणुते नदीधा ॥ १ ॥

धर्ता । दिव । पवते । कृत्व्य । रस । दक्ष । देवानाम् । अनुमाद्य । नृभिः ।
 हरि । सृजान । अत्य । न । सत्त्वभिः । वृथा । पाजांसि । कृणुते । नदीधु । आ ॥ १ ॥
 घेङ्कट० कवि । धर्ता १ अन्तरिक्षात् पवते यजमानै कर्तव्य रस सोमो १ वधेनीय देवार्थं
 स्तोतव्य मनुष्यै । हरितवर्णं सृजयमान अथ इव सादिभिः १ अनायासेन वेगान् आत्मीयान्
 कृत्वा वससीवरीषु निर्गच्छतीति ॥ १ ॥

शूरो न धत्त आयुधा गमस्त्योः स्वर्तुः सिपासन् रथिरो गर्विष्टिषु ।
 इन्द्रस्य शुर्ममीरयन्पस्युभिरिन्दुहिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

शूर । न । धत्ते । आयुधा । गमस्त्यो । स्वर्तुः । रतिः स्व । सिपासन् । रथि । गोर्षिष्टिषु ।
 इन्द्रस्य । शुर्मम् । रयन् । अपस्युभिः । इन्दु । हिन्वान । अज्यते । मनीषिभिः ॥ २ ॥
 घेङ्कट० 'युद्ध प्रविशन् शूर इव आयुधानि' धारयति बाह्वो स्वर्गम् १ सम्भक्तुमिच्छन् रथवान्
 दिवसागमनेषु १ । इन्द्रस्य वलम् प्रेरयन् कर्मेष्टुभिः इन्दु प्रेरमाणो गोभिः अज्यते प्राणै ॥ २ ॥

इन्द्रस्य सोमं पयमान ऊर्मिणा तन्निष्यमाणो जठरेणा विश ।

प्र णाः पिन्व त्रिद्युत्रेव रोदसी धिया न वाजाँ उर्य मासि शश्वतः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सोम । पयमान । ऊर्मिणा । तन्निष्यमाण । जठरेषु । आ । विश ।
 प्र । न । पिन्व । त्रिद्युत् । अश्वाः । रोदसी इति । धिया । न । वाजान् । उर्य । मासि । शश्वत ॥ ३ ॥

१. म १, १२५, १ २ सू ४, १८, २ ३ 'जा मूको. ४ ४. मासि मूको ५. पया मूको
 ६ नास्ति वि' ७ ताभिः वि' ८ ८ प्रविष्ट - युधा' वि' अ' ९ ती मूको. १० घ. वे अ ५,
 १३, ५. नास्ति वि'

वेङ्कट० इन्द्रस्य सोम ! पवमान धारया वधिष्यमाण जठ्रेषु आ विश । 'प्र पुङ्ख अस्माकं' द्यावापृथिव्यौ,
यथा विद्यत अन्नाणि दोग्धि । कर्मणा इदानीम् अस्माकम् उप^१ कुरु बहूनि अन्नानि ॥ ३ ॥

विधेस्य राजा पवते स्वर्दशं ऋतस्य धीतिमृषिपाळीवशत् ।

यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते पिता मतीनामसमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

निरस्य । राजा । पवते । स्रुऽदृशं । ऋतस्य । धीतिम् । मृषिपाट् । अवीवशत् ।

य । सूर्यस्य । असिरेण । मृज्यते । पिता । मतीनाम् । असमष्टकाव्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य राजा पवते स्वर्दश इन्द्रस्य 'पानाय । इन्द्रस्य' कर्म यज्ञम् ऋषिपाट्^१ कामयते,
म नवीनभिभवति । 'प्रज्जा देवानां पदवी करीनाम्' (ऋ ९, १६, ६) इति मन्त्र । य
सूर्यस्य उदक्षपकेण तेजसा शोध्यते पाळयिता स्तोत्रण्याम् अन्यै कविभिः अग्यासकर्म ॥ ४ ॥

वृषेय यूथा परि कोशमर्पस्यपामुपस्थे वृषमः कर्निकदत् ।

म इन्द्राय पवसे मत्सरिन्तमो यथा जेषाम समिधे त्वोर्तयः ॥ ५ ॥

वृषोऽइय । यूथा । परि । कोशम् । अर्पसि । अपाम् । उपस्थे । वृषम् । कर्निकदत् ।

॥ । इन्द्राय । पवसे । मत्सरिन्तम । यथा । जेषाम । समुस्थे । त्वाऽर्कतयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वृषम इव यूथानि परि गच्छति कलशम् अपाम् उपस्थे अन्तरिक्षे वर्धिता शब्द
कुर्वन् । स स्वम् इन्द्राय पवसे^१ अत्यन्त मदयिता । यथा जेषम सहाम्ने शत्रु स्वया
रक्षिता, तथा पवसे इति ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

[७७]

^१ कविभोगेव ऋषि । पवमान सोमो दत्तः । जगती छन्दः^१ ।

एष प्र कोशे मधुमौ अचिक्रदुदिन्द्रस्य उज्जो वपुषो वपुष्टरः ।

अभीमृतस्य सुदुघा घृतञ्चुतो रात्रा अर्पन्ति पर्यसेय धेनवः ॥ १ ॥

एव । प्र । कोशे । मधुमान् । अचिऽदृत् । इन्द्रस्य । वपुः । वपुऽतरः ।

अभि । ईम् । ऋतस्य । सुदुघा । घृतञ्चुतः । रात्रा । अर्पन्ति । पर्यसाऽइय । धेनवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अयं प्रकर्षेण शब्दायते कलने मधुरसः स्यन्दमान इन्द्रस्य बलकरः बीजानां वपुः
अन्यस्माद् अत्यन्तं वसा । सोमो ह्योपधीषु गर्भम् आवपति । तस्यास्य सत्यस्य^१ अग्निं गच्छन्ति
धाराः सुदोहा^२ उदकस्य निर्गमयिष्य शब्दायमाना, यथा पयसा युक्ता धेनव आगच्छन्ति ॥ १ ॥

स पूर्वः पयते यं दिवस्परिं श्येनो मथायदिपितस्तिरो रजः ।

स मध्व आ युवते वेर्विजान इत् कृशानोरस्तुर्मनसाह विभ्युपा ॥ २ ॥

स । पूर्व । पयते । यम् । दिव । परि । श्येन । मथायत् । इपित । तिर । रजः ।
स । मध्व । आ । युवते । वेर्विजान । इत् । कृशानो । अस्तु । मनसा । अह । विभ्युपा ॥ २ ॥

वेङ्कट० ॥ प्रत्यक्षरति, यम् सोमं सुरोकात् श्येन 'परि' अमघात् 'मात्रा' प्रेषित । तिर-कुर्वन् मृतीय
लोकं श्येन मधूनि आ युवते पृथक्करोति दिव चत्स्न कृशानो सोमपाशात् शराणां
क्षेप्तु भीतेन पृथ मनसा सहेति ॥ २ ॥

ते नः पूर्वास उपरास इन्दवो महे वाजाय धन्वन्तु गोमते ।

ईक्षेण्यासो अहोऽ न चारवो ब्रह्मब्रह्म ये जुजुषुर्हविर्विः ॥ ३ ॥

ते । न । पूर्वास । उपरास । इन्दव । महे । वाजाय । धन्वन्तु । गोमते ।
ईक्षेण्यास । अहो । न । चारव । ब्रह्मब्रह्म । ये । जुजुषु । हविः । इहि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते न प्रत्या प्रावभि स्वयमाना इन्दव महते पञ्चमते अस्त्राय निर्गच्छन्तु दशमीमा
स्त्रिय इव चारव । 'अहि, आहमनाद् (तु या २, १७) इत्युक्तम्' । आहन्ति^३ हि स्त्री पुमां
समिति । ये सर्वे स्तोत्र सर्वे च हवि सेवन्ते ॥ ३ ॥

अयं नो विद्वान् वनमद्वनुष्यत इन्दुः सत्राचा मनसा पुरुष्टुतः ।

इनस्य यः सदेने गर्भमादधे गवांस्तुरुज्जमभ्यर्पति व्रजम् ॥ ४ ॥

अयम् । न । विद्वान् । वनयत् । अनुष्यत । इन्दु । सत्राचा । मनसा । पुरुष्टुत ।
इनस्य । य । सदेन । गर्भम् । आदधे । गवाम् । तुरुजम् । अभि । अर्पति । व्रजम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् अस्माकं हन्तु विद्वान् हन्तुमिच्छत शत्रून् इन्दु ब्रह्मसत्ता मनसा बहुभि
स्तुत, य अयम् ईश्वरस्यास्य सदेने आवासस्थाने ओपधीषु गर्भम् जायते पृथिव्या वा ।
सोऽयं शत्रुभिरपहृताणां गवाम् उरण^४ पयसो जनकम् व्रजम् अभि गच्छति आतिदीर्घं ॥ ४ ॥

१. तस्य वि^१. २ सन्दोहा अ^२. ३-३. पयवगा-माया वि^३; पयवगा-माया अ^३ ४ ४. भिरि
राहनादित्युक्त वि^४, हि राहनादित्युक्तं वि^४, नास्ति अ^४ ५. नास्ति वि^५ अ^५ ६. अरुण अ^६,
उरण. वि^६.

चक्रिर्दिवः परते कृत्वो रसो महौ अदब्धो वरुणो हुरुयते ।

असावि मित्रो वृजनेषु यज्ञियोऽत्यो न युथे वृषयुः कर्निकदत् ॥ ५ ॥

चक्रि । दिव । परते । कृत्व । रस । महान् । अदब्ध । वरुण । हुरुम् । यते ।

असावि । मित्र । वृजनेषु । यज्ञिय । अत्य । न । युथे । वृषयुः । कर्निकदत् ॥ ५ ॥

षेड्डट० कतां कामान् दिव पवते कर्मण्य रस महान् अहिंसित धारकः कुटिलम् गच्छते
जनाय अभिपुत मित्रभूत उपद्रवेषु यष्टव्य शश इव यष्टवायूथे^१ वृषभ शब्द कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीयो वसं^१ ॥

[७८]

^१ कविर्भागव आधि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः^१ ।

प्र राजा वाचं जनयन्नसिष्यदत्तपो वसानो अभि गा इयक्षति ।

गृष्णाति रिप्रमविरस्य तान्ना शुद्धो देवानामुप याति निष्कृतम् ॥ १ ॥

प्र । राजा । वाचम् । जनयन् । असिष्यदत् । अप । वसान । अभि । गा । इयक्षति ।

गृष्णाति । रिप्रम् । अति । अस्य । तान्ना । शुद्ध । देवानाम् । उप । याति । निष्कृतम् ॥

षेड्डट० प्र स्यन्दते राजा वाचम् जनयन् । वसतीवरी आप्छादयन् अभि गच्छति स्तुती^१ । तस्यास्य
अभिमयन वक्षत्रेण रिप्रम् गृष्णाति प्यमानस्य तृणादिक निरुणदि । अथ स शुद्ध देवानाम्
उपगच्छति स्थानम् ॥ १ ॥

इन्द्राय सोम परि पिच्यसे नृभिर्नृचक्षा ऊर्मिः क्विरेज्यसे वने ।

पूर्वाहि ते सुतयः सन्ति यातवे सहस्रमश्वा हरयश्चमूपदः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोम । परि । पिच्यसे । नृभिः । नृचक्षा । ऊर्मिः । क्विरे । अज्यसे । वने ।

पूर्वा । हि । ते । सुतयः । सन्ति । यातवे । सहस्रम् । अश्वा । हरयः । चमुः । उपदः ॥ २ ॥

षेड्डट० इन्द्राय सोम । परि पिच्यसे ऋत्विग्भिः नृणां द्रष्टा । प्रेरमाणं क्विः प्रेर्यसे उदके । यद्वय
दि ते सुतयः सन्ति यातवः । सहस्रम् च अश्वा^१ हरणकुशला चमसेषु सीदतस्तव सन्तीति ॥ २ ॥

सुप्रद्विया अप्सरसो मनीषिणमार्सिना अन्तरामि सोममक्षरन् ।

ता ई हिन्यन्ति दुर्म्यस्य स्रक्षणिं याचन्ते सुभ्रं परमानमर्क्षितम् ॥ ३ ॥

सुमद्रियाः । अप्सरसः । मनीषिणम् । आसीनाः । अन्तः । अभि । सोमम् । अक्षरम् ।
 ताः । ईम् । हिन्वन्ति । हर्म्यस्य । सुक्षणिम् । याचन्ते । सुन्नम् । पर्वमानम् । अक्षितम् ॥ ३ ॥
 वेङ्कट० अन्तरिक्षाः काश्चित् अप्सरसः मनीषिणम् यज्ञस्य अन्तः आसीनाः अभि चरन्ति
 अभिपूयमाणम् सोमम् । वसतीदयः ताः एनं प्रेरयन्ति यज्ञगृहस्य सेचनशीलम् । अथ ऋषिजः तं
 सुन्नम् याचन्ते पर्वमानम् अक्षीणम् ॥ ३ ॥

गोजिन्नः सोमो रथजिद्धिरण्यजित् स्वर्जिद्विजित् पवते सहस्रजित् ।

यं देवासंश्चक्रिरे पीतये मदं स्वादिष्टं द्रुप्तमरुणं मयोभुवम् ॥ ४ ॥

गोऽजित् । नः । सोमः । रथऽजित् । हिरण्यऽजित् । स्वऽजित् । अप्ऽजित् । पवते । सहस्रऽजित् ।
 यम् । देवासः । चक्रिरे । पीतये । मदम् । स्वादिष्टम् । द्रुप्तम् । अरुणम् । मयऽभुवम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्वरिति सुखमुच्यते, स्वर्गो वा । अस्माकं गवादीनां जेता सोमः पवते, यम् देवाः
 भुजुवन् पानाय मदकरम् स्वादुतमम् द्रवणशीलम् अरुणवर्णम् सुप्तस्य भावयितारम् ॥ ४ ॥

एतानि सोम पर्वमानो अस्मद्युः सत्यानि कृण्वन् द्रविणान्यर्पसि ।

जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वी गव्यूतिमभयं च नस्कृधि ॥ ५ ॥

एतानि । सोम । पर्वमानः । अस्मद्युः । सत्यानि । कृण्वन् । द्रविणानि । अर्पसि ।

जहि । शत्रुम् । अन्तिके । दूरके । च । यः । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । च । नः । कृधि ॥

वेङ्कट० एतानि सोम ! पर्वमान अस्मत्कामः सत्यानि कुर्वन् धनानि पयसे । स एवम् अन्तिके

दूरके च ॥ : शत्रुः, तं जहि । विस्तीर्णम् मार्गम् अभयम् च अस्माकं द्रविणि ॥ ५ ॥

इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[७९]

विर्भागेव ऋषिः । पर्वमान सोमो देवता । जगती छन्दः ।

अचोदसो नो धन्वन्तिवन्दवः प्र सुवानासो बृहद्विषेपु हरयः ।

वि च नशन् न इपो अरातयोऽर्यो नशन्तु सनिपन्त नो धिर्यः ॥ १ ॥

अचोदसः । नः । धन्वन्तु । इन्दवः । प्र । सुवानासः । बृहद्विषेपु । हरयः ।

वि । च । नशन् । नः । इपः । अरातयः । अर्यः । नशन्तु । सनिपन्त । नः । धिर्यः ॥ १ ॥

१. *के च वि* २. *दूरे च श* वि* अ* ३. *नारित मुके* ।

वेङ्कट० चोदनारहिता अभेरिता अस्माकम् प्र यच्छ तु इन्द्रव स्यमाना बृहद्विवकुलजेषु
हरितवर्णा । वि नश्यन्तु च अस्माकम् अन्नस्य अदातार । अपि च ते अरय नश्यन्त,
भनन्ता च अस्मदीयानि कर्माणीति ॥ १ ॥

प्र णो धन्वन्तिरन्दवो मदच्युतो धना वा येभिरर्वतो जुनीमसि ।

तिरो मर्तस्य कस्य चित् परिद्वृतिं वयं धनानि विश्वधा भरेमहि ॥ २ ॥

प्र । न । धन्वन्तु । इन्दव । मदच्युत । धना । वा । येभि । अर्वत । जुनीमसि ।
तिर । मर्तस्य । कस्य । चित् । परिद्वृतिम् । वयम् । धनानि । विश्वधा । भरेमहि ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र अर्पन्तु अस्माकम् इन्द्रव मदस्य प्रेक्षा । अयं धनानि वा वयं यैरिन्दुभिः शत्रो
'प्राप्नुम । तिर कुर्वन्त' मर्त्यस्य कस्य चित् अपि परिबाधाम् वयम् धनानि सर्वदा
विभूयाम ॥ २ ॥

उत स्वस्या अरात्या अरिर्हि प उतान्यस्या अरात्या वृको हि पः ।

धन्वन् न तृष्णा समरीत तौ अभि सोम जहि पवमान दुराध्यः ॥ ३ ॥

उत । स्वस्या । अरात्या । अरि । हि । प । उत । अन्यस्या । अराया । वृक । हि । स ।
धन्वन् । न । तृष्णा । सम् । अरात । तान् । अभि । सोम । जहि । पवमान् । दुराध्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च सः' सोम स्वारातिं शत्रुम् अभिगच्छति । तथान्यमपि यजमानस्य शत्रु बाधितेति^१ ।
अरातिशब्द स्त्रीलिङ्गोपि दृष्ट । स्वरस्त्व-यत्राप्यकार दृश्यते—'नारात्यस्तमिदं स्वरित'
(श्र २, ३८, ९) इति । प्रत्यक्ष 'उत्तरोऽध' । तान्^२ निरुदक इव दशे गच्छत तृष्णा सम् अभि
प्राप्नुत । सोम । जाह पवमान । दुर्बुद्धीनि ॥ ३ ॥

दिवि ते नाभा परमो य आददे पृथिव्यास्तै रुरुहुः सानवि क्षिपः ।

अद्र्यस्त्वा वप्सति गोरधि त्वच्यष्ट्सु त्वा हस्तैर्दुदुहर्नोपिणः ॥ ४ ॥

दिवि । ते । नाभा । परम । य । आददे । पृथिव्या । ते । रुरुहुः । सानवि । क्षिप ।
अद्र्य । त्वा । वप्सति । गो । अधि । त्वचि । अष्ट्सु । त्वा । हस्तैः । दुदुह । नोपिणः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दिव तत्र^३ समुच्छ्रिते देशे स वर्तत अश उत्तम, य हविरादत्ते पृथिव्या । ते रोहन्ति
समुच्छ्रिते देशे क्षिप्ता अश्व । त्वाम् अधिपवणचर्मणि आवाणो अक्षयन्ति । अप्यु त्वाम्
हस्तैर्दुहन्ति अस्तिवज ॥ ४ ॥

एषा ते इन्द्रो सुम्य सुपेशंसं रसं तुञ्जन्ति प्रथमा अभिश्रियः ।

निदंनिदं पयमान नि तारिय आविस्ते शुष्मो भजतु प्रियो मदः ॥ ५ ॥

एव । ते । इन्द्रो इति । सुऽस्यम् । सुऽपेशंसम् । रसम् । तुञ्जन्ति । प्रथमा । अभिऽश्रियं ।
निदम्ऽनिदम् । पत्रमान । नि । तारिप । आवि । ते । शुष्मं । भूत । प्रिय । मर्दं ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एव तव इन्दो । शोभनभवनम् सुरूपम् रसम्^१ प्रेरयन्ति प्रथममेव त्वाम् अभिश्रयन्तो ग्रावाण ।
स त्वम् पवमान । सर्वं शत्रु विनाशय । आव भवतु तव शत्रूणां शोषक इमे रस ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः^२ ॥

[८०]

^१ वसुभारद्वाज ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः^२ ।

सोमस्य धारां पवते नृचक्षस ऋतेन देवान् हन्ते दिवस्पतिं ।
बृहस्पते ररथेना वि दिद्युते समुद्रासो न सरनानि विव्यचुः ॥ १ ॥

सोमस्य । धारां । पवते । नृऽचक्षस । ऋतेन । देवान् । हन्ते । दिव । पति ।
बृहस्पते । ररथेन । वि । दिद्युते । समुद्रास । न । सरनानि । विव्यचु ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसुभारद्वाज^१ । सोमस्य धारा पवते नृणां प्रपु । सोऽय यज्ञेन देवान् हन्ते पुन्योकात् ।
सऽयम् बृहस्पत शब्देन सह वि द्योतते । "यदा ययद् बृहस्पति शब्द" कराति । तेनानेन
सोमेन" व्याप्ताणि सरनानि यज्ञ व्याप्नुवन्ति उद्वय इव पृथिवीमिति ॥ १ ॥

य त्वा वाजिन्नुध्न्या अम्यनूप्ताऽयोंहतं योनिमा रोहसि द्युमान् ।

मुधोनामायुः प्रतिरन् महि श्रव इन्द्राय सोम परसे वृषा मर्दः ॥ २ ॥

यम् । त्वा । वाजिन् । अध्न्या । अभि । अनुपत । अयं ऽहतम् । योनिम् । आ । रोहसि । द्युऽमान् ।
मुधोनाम् । आयुः । प्रऽतिरन् । महि । श्रव । इन्द्राय । सोम । पवसे । वृषा । मर्दं ॥ २ ॥

वेङ्कट० यम् त्वा यलवन्^१ गाव अभि स्तुवन्ति । स्वद्यागते यज्ञ आतिरार्थं स्थिताश्नश्वायते ।
स त्व द्विरण्मयेण पाणिना हतम् स्थानम् आ रोहति दीप्तिमान् । स एव हविष्मताम्
आयु वर्धयन् महन् च जसम् इन्द्राय सोम । पवस वर्धिता मन्दकर । यदा भदन्तव्या
प्राक्षणा अश्वा इति ॥ २ ॥

इन्द्रस्य कुक्षा पत्रते मदिन्तम् ऊर्जं वसानः श्रपसे सुपद्मलः ।

प्रत्यस् स रिश्वा अग्रनाभि पप्रथे क्रीळन् हरिरत्यः स्यन्दते वृषा ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रस्य । कुक्षा । पत्रते । मदिन्ऽतम । ऊर्जम् । वसान । श्रपसे । सुऽपद्म^१ ।
प्रत्यद् । स । रिश्वा । अग्रना । पप्रथ । क्रीळन् । हरि । अत्य । स्यन्दते । वृषा ॥ ३ ॥

^१ रय वि^१ । ^२ २ नास्ति मूको ^३ वसुधा वि^४ । ^५ ५ ववा य यटा वि^६ म^७ ,
यशश्चान् ६० वि^८ । ७-५ शुक्तिम् वि^९ ॥ ^{१०} १० मृका ।

वेङ्कट० आ पवते इन्द्रस्य उदरे मदिन्तम् । रसम् आच्छादयन् अन्नार्थम् सुमङ्गल । स अयं दिव्युदित^१
सर्वाणि भुवनानि प्रत्यागच्छन्^२ अभि प्रथते । क्रीडन् हरिः अतनशीलः स्यन्दत वर्पितः ॥ ३ ॥

तं त्वा देवेभ्यो मधुमत्तमं नरः सहस्रधारं दुहते दश क्षिपेः ।

नृभिः सोमं प्रच्युतो ग्रासभिः सुतो विश्वान् देवाँ आ पवस्या सहस्रजित् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । देवेभ्यः । मधुमत्तमम् । नरः । सहस्रधारम् । दुहते । दश । क्षिपे ।

नृभिः । सोम । प्रच्युतः । ग्रासभिः । सुतः । विश्वान् । देवान् । आ । पवस्य । सहस्रजित् ॥

वेङ्कट० 'तम् त्वा' देवेभ्यः मधुमत्तमम् मनुष्या सहस्रवारम् दुहते, दश च अङ्गुलम् । नृभिः सोम ।
प्रेरित प्रावभि अभिपुत^३ विश्वान् देवान् आ पवस्व^४ हे सहस्रस्य जेत^५ ॥ ४ ॥

तं त्वा हस्तिनो मधुमन्तमद्रिभिर्दुहन्त्यप्सु वृषभं दश क्षिपेः ।

इन्द्रं सोमं मादयन् दैव्यं जने सिन्धोर्विवोभिः पर्वमानो अर्पसि ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । हस्तिनः । मधुमन्तम् । अद्रिभिः । दुहन्ति । अप्सु । वृषभम् । दश । क्षिपे ।

इन्द्रम् । सोम । मादयन् । दैव्यम् । जनेम् । सिन्धौ । इव । ऊभिः । पर्वमानः । अर्पसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा^६ सहस्रस्य मधुमन्तम् प्रावभि दुहन्ति उदकेषु^७ वृषभम् दश अङ्गुलम् । शिष्टे
स्पष्टम् ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[८१]

'वसुभारद्वाज ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रगवी छन्दः, पञ्चमी शिष्टम्' ।

प्र सोमस्य पर्वमानस्योर्म्य इन्द्रस्य यन्ति जुठरं सुपेशंसः ।

दध्ना यदीमुर्नीता यशसा गर्वा दानाय शर्ममुदमन्दिषु सुताः ॥ १ ॥

प्र । सोमस्य । पर्वमानस्य । ऊर्म्यः । इन्द्रस्य । यन्ति । जुठरम् । सुपेशंसः ।

दध्ना । यत् । ईम् । उत्तनीता । यशसा । गर्वम् । दानाय । शर्मम् । उत्तमन्दिषु । सुता ॥

वेङ्कट० प्र यन्ति सोमस्य पवमानस्य ऊर्म्यः इन्द्रस्य जठरम् सुरूपम् । यदाऽसौ गराम् यशसा^१
दध्ना मह उर्नीता यन्मानानां धनप्रदानाय^२ शर्म इन्द्रम् उत्तमदपन्ति^३ सुता ॥ १ ॥

१. मदिन्तरो वि^१ अ^२. २. दिव्युदय वि^३. ३. सर्वागच्छ^४ वि^५. ४. ४ त्वा तं अ^६. ५. मधु-
मन्तं अ^७. ६-६. देवानभिपवस्य वि^८. ७. त्वा वि^९ अ^{१०}. ८. उदके वि^{११}. ९. ९ तारित मूको.
१०. पमसा वि^{१२} अ^{१३}. ११. जनयदना वि^{१४}; यदातेन वि^{१५} अ^{१६}. १२. उत्तमन्दि वि^{१७}.

अच्छा हि सोमः कृलशाँ असिष्यददत्यो न वोळ्हा रघुर्तनिर्धृषा ।
अथा देवानां पुभयस्य जन्मनो विद्वोँ अश्नोत्यमुत इतश्च यत् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । सोम । कृलशान् । असिष्यदत् । अत्य । न । वोळ्हा । रघुर्तनि । धृषा ।
अथ । देवानाम् । पुभयस्य । जन्मन । विद्वान् । अश्नोति । अमुत । इत । च । यत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृलशान् अभि' हि स्यन्दते सोम अत्य इव वोळ्हा लघुगमन वृषा । अथ देवानाम्
पुभयविषम् जातम् जानन् व्याप्नोति, यदिव आगच्छति यत् च पृथिव्या देवजातम् इति ॥ १ ॥

आ नः सोम परमानः क्रिग वस्तिन्दो भर्त मधवा राधसो मूहः ।
शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना मा नो गर्यमारे अस्मत् परा सिचः ॥ ३ ॥

आ । न । सोम । परमान । क्रिग । वस्तु । इन्दो इति । भर्त । मधवा । राधस । मूह ।
शिक्ष । वयुऽधु । वसवे । सु । चेतुना । मा । न । गर्यम् । आरे । अस्मत् । परा । सिच ॥

वेङ्कट० आ विक्षिप अस्माकम् सोम । पवमान 'धनम् इन्दो' भव धनवान् महतो धनस्य दाता ।
मयच्छ अन्नस्य धातु' परिचरत 'करवाण प्रज्ञानेन' । मा परा सिच धनम् अस्मत् पूर इति ॥ ३ ॥

आ नः पूषा परमानः सुरातयो मित्रो गच्छन्तु वरुणः सुजोपसः ।
बृहस्पतिर्मुक्तो वायुरश्विना त्वष्टा सविता सुयमा सरस्वती ॥ ४ ॥

आ । न । पूषा । परमान । सुरातय । मित्र । गच्छन्तु । वरुण । सुजोपस ।
बृहस्पति । मुक्त । वायु । अश्विना । त्वष्टा । सविता । सुयमा । सरस्वती ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छन्तु अस्माकम् एते सुदाना सद्गता, सरस्वती च वा होमननिर्वाह ॥ ४ ॥

उभे द्वावापृथिवी विश्वमिन्वे अर्थमा देवो अदितिर्निधाता ।

भगो नृशस उर्वरुन्तरिक्षं विश्वे देवाः परमानं जुषन्त ॥ ५ ॥

उभे इति । द्वावापृथिवी इति । विश्वमिन्वे इति त्रिर्यमुऽन्वे । अर्थमा । देव । अदिति । विऽधाता ।
भग । नृशस । उरु । अतरिक्षम् । विश्वे । देवा । परमानम् । जुषन्तु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उभ द्वावापृथिव्यौ सर्वव्यापिनी, अयंमप्रभृतय, भग च नृभि शसनीय, विश्वीर्णम्
भूतारक्षम्, सर्वे च देवा पवमानम् सेवन्त ॥ ५ ॥

"इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठो वक्त्रः ॥

[८२]

‘यसुभारिद्वात्र ऋषि । पवमान सोमो देवता । जगती छन्दः, पद्ममी त्रिष्टुप्’ ।

असावि सोमो अरूपो वृषा हरी राजेन दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।

पुनानो वारं परित्युव्यर्थं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदम् ॥ १ ॥

असावि । सोम । अरूप । वृषा । हरी । राजाऽइव । दस्म । अभि । गा । अचिक्रदत् ।

पुनान । वारम् । परि । एति । अत्यर्थम् । श्येन । न । योनिम् । घृतऽतम । आऽसदम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभिपुत सोम आरोक्षमान^१ वृषा हस्तिवर्णं राजेव दर्शनीय । सोऽयम् उदकानि अभि दृष्ट्वा करोति । पवमानश्च बालम् परि गच्छति भविमयम् । श्येन इव स्थानम् उदकान्तम् आसतु पवते ॥ १ ॥

मुनिर्वेधस्या पर्येषि माहिन्मृत्यो न मृष्टो अभि वार्जमर्पसि ।

अपसेधन् दुरिता सोम मृळ्य घृतं वसानः परि यासि निर्णिजम् ॥ २ ॥

कृति । वेधस्या । परि । एषि । माहिन्म् । अत्य । न । मृष्ट । अभि । वार्जम् । अर्पसि ।

अपसेधन् । दुःऽता । सेध । मृळ्य । घृतम् । वसान । परि । यासि । निऽनिजम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० कवि इव विधानकामनया परि गच्छसि सहनीय पवित्रम् । अय इव परिमृष्टः अभि गच्छसि सद्ग्रामम् । ॥ त्वम् अपसेधन् दुरितानि सोम । सुपय । उदकम् वसान परि गच्छसि निर्णेजन पवित्रम् ॥ २ ॥

पर्जन्यः पिता महिषस्यं पर्णिनो नामा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

स्वसारं आनो अभि गा उतासरन्त्सं ग्रावभिर्नसते वीते अध्वरे ॥ ३ ॥

पर्जन्यः । पिता । महिषस्यं । पर्णिन । नामा । पृथिव्या । गिरिषु । क्षयम् । दधे ।

स्वसारं । आप । अभि । गा । उत । असारन् । सम् । ग्रावऽभि । नसते । वीते । अध्वरे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पर्जन्य जनक महतो हतायत सोमस्य । सोऽयम् पृथिव्या नामो हविर्धाने वा^१ प्रावसु निवास करोति । तमिमम्^२ अङ्गुलम् आप पशव च अभि सरन्ति^३ । सोऽयं सद्गच्छते प्रावसि कान्त^४ यजे ॥ ३ ॥

जायेव पत्यागधि शेषं महसे पजाया गर्भं मृणुहि ब्रवीमि ते ।

अन्तराणीषु प्र चरा सु जीनसेऽन्निन्यो वृजने सोम जागृहि ॥ ४ ॥

जायाऽह्व । पत्यौ । अधि । शेव । महसे । पज्राया । गर्भे । शृणुहि । ब्रवीमि । ते ।
अन्त । वार्णापु । प्र । चर । सु । जीवसे । अनिन्ध । वृजने । सोम । जगृहि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा जाया पत्यौ सुखं प्रयच्छति, एवं प्रयच्छति सुखं यजमाने । हे पज्राया गर्भे ।
शृणुहि स्तुतीयां । तुभ्यम् अहम् ब्रवीमि । पज्रिर्गतिकर्मा । पज्रा पृथिवीत्याहुः । अपि वा माध्यमिका
वाक् पज्रा । स एव स्तुतीना मध्ये सुष्ठु प्र चर जीवनाय । प्रज्ञस्य एव शत्रुबळे सोम ।
आशुहि ॥ ४ ॥

यथा पूर्वैभ्यः श्रुतासु अमृधः सहस्रसाः पर्यया वार्जमिन्दो ।

एवा पवस्व सुविताय नव्यमे तव व्रतमन्नापः सचन्ते ॥ ५ ॥

यपो । पूर्वैभ्य । श्रुतऽसा । अमृध । सहस्रऽसा । परिऽअया । वार्जम् । इन्दो इति ।

एव । पवस्व । सुविताय । नव्यसे । तव । व्रतम् । अन्तु । आप । सचन्ते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा पूर्वभ्य ऋषिभ्य श्रुतसहस्रयोदाता आह्वस्य पर्यगच्छ सङ्ग्राम प्रति इन्दो, तथा
सम्प्रति च पवस्य नवतराय अम्बुदयाय । तव कर्म उदकानि अग्रे सेवन्ते इति ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः ॥’

[८३]

‘पवित्र आदिरस ऋषि । पवमान सोमो दवता । जगती छन्दः’ ।

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभृर्गात्राणि पर्यपि विश्वतः ।

अतस्ततनूर्न तदामो अश्नुते श्रुतासु इद्वहन्तस्तत् समाशत ॥ १ ॥

पवित्रम् । ते । विस्तृतम् । ब्रह्मण । पुने । प्रऽधु । गात्राणि । परि । एपि । विश्वतः ।

अतस्ततनू । न । तत् । आ । अश्नुते । श्रुतासु । इत् । वहन्त । तत् । सम् । आशत ॥

वेङ्कट० पवित्र । ‘पवित्रम् ते’ विस्तृतं तेजो हे ब्रह्मणाना स्वामिन् । प्रभु एव पातृणाम् अङ्गानि
पीयमान सर्वतो दद्यान्मोषि । विविधैस्तपोविशेषैः ‘अतस्ततनू, अत’ एव आम् अपक,
न तत् अश्नुते । पवित्र तपसा श्रुता एव यज्ञम् वहन्त तत् प्राप्नुवन्ति ॥ १ ॥

तपोऽपवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।

अर्नन्त्यस्य पवीतारमाशवो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥ २ ॥

तपो । पवित्रम् । विस्तृतम् । दिव । पदे । शोचंत । अस्य । तन्तं । वि । अस्थिरम् ।
अवन्ति । अस्य । प्रतिारम् । आशयं । दिन । पृष्ठम् । अधि । तिष्ठन्ति । चेतसा ॥ २ ॥

वेङ्कट० शत्रूणां तापयितुं सोमस्य पवित्रम् तेजः अन्तरिक्षस्य उच्छ्रिते स्थाने विततम्^१ । उज्ज्वलं अथ
पवित्रस्य तन्तव विविधं गच्छन्ति । रक्षन्ति अस्य पवित्रस्य सम्बन्धिनो ध्याता^२ । रश्मयो
यज्ञे च सोम पुनाति तम् । दिव च पृष्ठम् अधि तिष्ठन्ति मनुष्यान् प्रज्ञापयन्त ॥ २ ॥

अरुरुचदुपसः पृश्निराग्रिय उक्षा विमर्ति मुनेनानि वाजयुः ।

मायाविनो ममिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥ ३ ॥

अरुरुचत् । उपसं । पृश्नि । अग्रिय । उक्षा । विमर्ति । मुनेनानि । वाजयुः ।

मायाविनं । ममिरे । अस्य । मायया । नृचक्षसम् । पितरं । गर्भम् । आ । दधुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० किं च अथमादित्यरूपो रोचयति उपसं पृश्निवर्णं मुदयं सेक्ता । विमर्ति च मुनेनानि
उक्तेन वृष्टेन प्रजानाम् अन्नमिच्छम् । प्रज्ञावन्तं निर्मितवन्तं अस्य प्रज्ञनेन । नृणां मृदारं
पातारो देशं गर्भम् आहितवत् तं ज्ञेयधीधिति । यद्वा अद्विरसं पितरं तेन प्रजोता
अगद् उत्पादितवन्त इति ॥ ३ ॥

गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्पशुतः ।

गृष्णाति रिपुं निधया निधायतिः सुकृत्तमा मधुनो भक्षमाशत ॥ ४ ॥

गन्धर्व । इत्या । पदम् । अस्य । रक्षति । पाति । देवानाम् । जनिमानि । अदभुत ।

गृष्णाति । रिपुम् । निधया । निधायति । सुकृत्तमा । मधुन । भक्षम् । आशत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदि यः अस्य सोमस्य स्थानम् अमुत्र रक्षति । सोऽयं
स मो रक्षति देवतातानि । दवागिरपथं । महात् । किंच अयं पाशेन रिपुम् गृह्णाति
पाशयति । तस्यास्य मधुन भक्षम् पुण्यकृतं प्राप्नुवन्ति^१ ॥ ४ ॥

हृषिर्द्विषिम्नो महि सद्य दैव्यं नभो वसानः परि यास्यध्वरम् ।

राजा पवित्ररथो वाजमारुहः सहस्रमृष्टिर्जयसि श्रमो बृहत् ॥ ५ ॥

हृषि । द्विष्म् । महि । सद्यं । दैव्यम् । नभं । वसानं । परि । यासि । अध्वरम् ।

राजा । पवित्ररथः । वाजम् । आ । अरुहः । सहस्रमृष्टिः । जयसि । श्रमं । बृहत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हृषि रथ इत्युदकवन्मयी (हृ निघ १, १७) *मघत् । उदकम् हे उदकवत् । महत्* सदगम्

देवानाम् । नभतिर्व्यासिकर्मो^१ । व्याप्तम् वसानं परि गच्छसि यज्ञम् । राजा पवित्रस्य सहस्रममम्
आ रोहसि बहुभयान् , जयसि च महद् बलम् ॥ ५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये ऋधमो वर्गः^२ ॥

[८४]

^३वाच्य. प्रजापतिर्ऋषि । पवमान सोमो देवता । गगती छन्दः^४ ।

पवस्य देवमादन्नो विचर्षणिरप्सा इन्द्राय वरुणाय वायवे ।

कृधी नो अद्य वारिवः स्वस्तिमदुरुक्षितौ गृणीहि दैव्यं जनम् ॥ १ ॥

पवस्य । देवमादन्न । विऽचर्षणि । अप्सा । इन्द्राय । वरुणाय । वायवे ।

कृधि । न । अद्य । वरिव । स्वस्तिऽमत् । उरुऽक्षितौ । गृणीहि । दैव्यम् । जनम् ॥ १ ॥

षेङ्कट० प्रजापतिर्वाच्यः । पवस्य देवानां मदयित्वा^५ विद्वष्टा उदकस्य दाता कर्मणो वा सम्भक्ता
इन्द्रादिभ्यः । उरु च अस्माकम् अद्य धनम् अविनाशम् । विस्तीर्णायो यज्ञभूमौ दैव्यम् जनम्
अभि-गृणीहि । गृणाति^६ । सप्तदशकर्म । यथाभिपवसद्व्य श्रुत्वा देवा आगच्छन्ति तथा
गृणीहीति ॥ १ ॥

आ यस्तृस्थौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः परि तान्यर्पति ।

कृण्वन्त्संचृतं विचृतमभिष्टय इन्दुः सिपकत्युपसं न सूर्यः ॥ २ ॥

आ । य । तृस्थौ । भुवनानि । अमर्त्य । विश्वानि । सोमः । परि । तानि । अर्पति ।

कृण्वन् । सुमऽचृतम् । विऽचृतम् । अभिष्टये । इन्दुः । सिपक्तिः । उपसम् । न । सूर्यः ॥ २ ॥

षेङ्कट० आ तिष्ठति यः सोमो लोकान् अमर्त्यं , स तानि विश्वानि सोमः^७ परि गच्छति । सोऽयं
इवन् सम्भद्व्य^८ नाशुभिविमुक्तम् अभियागाम इन्दुः सेवते^९ 'उपसम् इव सूर्यः'^{१०} ॥ २ ॥

आ यो गोभिः सृज्यते ओषधीषा देवानां सुप्ते इपयन्नुपारुतः ।

आ विद्युतां पतते धारया सुत इन्द्रं सोमो मादयन् दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

आ । य । गोभिः । सृज्यते । ओषधीषु । आ । देवानाम् । सुप्ते । इपयन् । उपऽरुतः ।

आ । विऽद्युतां । पतते । धारया । सुत । इन्द्रम् । सोमः । मादयन् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

१. नभति^१ सूको. २-२. नासि सूको. ३. माद^३ मा. ४. गति सूको. ५. 'दोषयः
मा. ६. सोम वि^६ मा. ७. सवन् वि^७. ८. सोमय वि^८ मा. ९-९. वसतः उपमि
वि^९ मा.

घेङ्कट० आ मृज्यते रश्मिभि य^१ ओषधीषु देवानाम् सुखार्थं देवलैकं प्रति गच्छन् उपगतधन^२
 शत्रुभ्यः । सोऽयम् आ पवते अग्निपुत्रो विद्योतमानया धारया^३ सोम इन्द्रम् दैव्यम् जनम्^४
 मादयन् इति ॥ ३ ॥

एष स्य सोमः पवते सहस्रजिह्विन्वानो वाचमिपिरामुर्बुधम् ।

इन्दुः समुद्रमुदियति वायुभिरेन्द्रस्य हार्दि कलशेषु सीदति ॥ ४ ॥

एष । स्य । सोम । पवते । सहस्रजिह्वित् । हिन्वान । वाचम् । इपिराम् । उप । बुधम् ।

इन्दु । समुद्रम् । उत । इयति । वायुभिः । आ । इन्द्रस्य । हार्दि । कलशेषु । सीदति ॥ ४ ॥

घेङ्कट० स^५ एष सोम पवते सहस्रस्य जेता प्रेरयन्^६ वाचम् ऋत्विजा गमनशीलाम्
 उपसि प्रबुद्धाम् । सोऽयम्^७ इन्दु उच्यन् समुद्रम् उत गमयति आरुतै । आ सीदति इन्द्रस्य
 प्रियन्तरम् अन्ध^८ कलशेषु^९ ॥ ४ ॥

अग्नि त्वं गावः पयसा पयोऽर्धं सोमं श्रीणन्ति मृतिभिः स्वर्चिदम् ।

धनंजयः परंते कृत्व्यो रसो निम्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः ॥ ५ ॥

अग्नि । यन् । गावः । पयसा । पयः । बुधम् । सोमम् । श्रीणन्ति । मृतिभिः । स्व । र्चिदम् ।

धनम् । जय । परंते । कृत्व्यः । रसः । निम्रः । कविः । काव्येन । स्व । र्चना ॥ ५ ॥

घेङ्कट० अग्नि धीणन्ति तम् गाव आत्मीयेन पयसा पयसो वर्धकम् सोमम्, स्तुतिभि य सर्वं
 प्रयच्छति । स्तुत सोम^१ धनाना जेता पवते कर्मण्य रस भेषाशी कवि कर्मणा
 सर्वान्ते ॥ ५ ॥

१ इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वसं १० ॥

[८५]

१० वसो भार्गव ऋषि । पवमान सोमो देवताः । जगती छन्द, एकादशीद्वादशी त्रिष्टुभी^१ ।

इन्द्राय सोम सुष्टुतः परि सुधापामीना भवतु रक्षसा सह ।

मा ते रसस्य मत्सत द्यामिनो द्रविणस्वन्त इह सन्तिन्दवः ॥ १ ॥

इन्द्राय । सोम । सुष्टुत । परि । सु । अर्प । अमीना । मस्तु । रक्षसा । सह ।

मा । ते । रसस्य । मस्तुत । द्यामिनः । द्रविणस्वन्त । इह । सन्ति । इन्दवः ॥ १ ॥

१ मासि वि०

२. *ता वि० अ०

३ ३. इन्द्र सोमव्यञ्जन वि०

४. नास्ति वि०

५. प्रयत्न मूको

६ योष वि०

७ अन्ध वि० अ०

८ *पु इति अ०

९ सोम मूको

१० १० नास्ति मूको

वेङ्कट० वेनो भार्गवः । इन्द्राय सोमः^१ सुपुतः परि स्रव । 'अप भवतु अमीवा'^२ रोगः रक्षसा सह । मा स्रव रसं पीत्वा माचक्षु सत्येनानृतेन च युक्ताः । धनवन्तः अस्मिन्यज्ञे भवन्तु इन्द्रवः ॥ १ ॥

अस्मान्तंसमर्थं पवमान चोदय दक्षो देवानामसि हि प्रियो मदः ।

जहि शत्रून् रम्या भन्दनायुतः पिबेन्द्र सोममव नो मृधो जहि ॥ २ ॥

अस्मान् । सऽमर्थं । पवमान् । चोदय । दक्षः । देवानाम् । असि । हि । प्रियः । मदः ।

जहि । शत्रून् । अभि । आ । भन्दनाऽयुतः । पिबेन्द्र । सोमम् । अव । नः । मृधः । जहि ॥

वेङ्कट० अस्मान्^१ सहस्राये पवमानः^२ चोदय । समर्थः हि देवानाम् भवसि त्वम् प्रियः मदः । हे इन्द्र ! त्वम् शत्रून् जहि । अभि आ गच्छ च स्तुतीरिच्छतः^३ । पिब इन्द्र ! सोमम् । अव जहि अस्माकम्^४ मृधः इति ॥ २ ॥

अदब्ध इन्द्रो पवसे मदिन्तम आत्मेन्द्रस्य भवसि धासिरुत्तमः ।

अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निसते ॥ ३ ॥

अदब्धः । इन्द्रो इति । पवसे । मदिन्तमः । आत्मा । इन्द्रस्य । भवसि । धासि । उत्तमः ।

अभि । स्वरन्ति । बहवः । मनीषिणः । राजानम् । अस्य । भुवनस्य । निंसते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अदितितः इन्द्रो^१ पवसे मादयितुमः । आत्मा च भवसि इन्द्रस्य अग्नम्^२ उत्तमम् । तं त्वाम् अभि स्तुवन्ति सोमम् बहवः स्तोत्रारः अस्य भुवनस्य राजानम्, गच्छन्ति^३ चेति ॥ ३ ॥

सहस्रणीथः शतधारो अदृष्ट इन्द्रायेन्दुः पवते काम्यं मधु ।

जयन् क्षेत्रमम्यर्पा जयन्तप उरुं नो गातं कृणु सोम मीद्वः ॥ ४ ॥

सहस्रणीथः । शतधारः । अदृष्टः । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । काम्यम् । मधु ।

जयन् । क्षेत्रम् । अभि । अर्प । जयन् । अपः । उरुम् । नः । गातम् । कृणु । सोम । मीद्वः ॥

वेङ्कट० बहुनयनः बहुधारः महान् इन्द्राय इन्दुः पवते कमनीयम् मधु । जयन् क्षेत्रम् अभि गच्छ । जयम् उदकानि विस्तीर्णम् अस्माकं भार्गवः उरु होमः सेकः^१ ॥ ४ ॥

कनिकदत्त कुलगे गोमिरज्यसे व्यष्ट्यर्थं समया वारमर्पसि ।

मर्मज्यमानो अत्यो न सान्सिरिन्द्रस्य सोम जठरे समक्षरः ॥ ५ ॥

१. होमः वि^१ अ^२. २-२. पुरितम् वि^३ अ^४. ३. अस्मान् मूको. ४. 'यानि वि^५ अ^६.
५. स्तुतिरिच्छत वि^७; स्तुतिरिच्छत अ^८. ६. अस्माक मूको. ७-७. उच्यन्ते वि^९, उच्यन्ते वि^{१०}, उच्यन्ते
अ^{११}. ८. सगच्छन्ति वि^{१२}. ९. सेक वि^{१३} अ^{१४}; सेकः वि^{१५}.

कर्त्तिक्रदत् । कुलशे । गोभिः । अज्यसे । वि । अव्ययम् । समया । वारम् । अर्पसि ।
मर्मज्यमान । अत्यः । न । सानसिः । इन्द्रस्य । सोम । जठरे । सम् । अक्षरः ॥ ५ ॥

षेङ्कट० शब्द कुर्वन् कुलशे स्थित गोभिः अज्यसे । वि गच्छसि च अवेवाकम् समया समीपे ।
पाणिना सम्मृज्यमान अथ इव सम्मज्जनशीलः इन्द्रस्य सोम । जठरे सम् क्षरसि ॥ ५ ॥

स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादुमित्राय वरुणाय वायवे बृहस्पतये मधुमाँ अदाभ्यः ॥ ६ ॥

स्वादुः । पवस्व । दिव्याय । जन्मने । स्वादुः । इन्द्राय । सुहवीतुनाम्ने ।

स्वादु । मित्राय । वरुणाय । वायवे । बृहस्पतये । मधुमान् । अदाभ्यः ॥ ६ ॥

षेङ्कट० स्वादुः 'दिवि जाताय' देवगणाय पवस्व । स्वादुः इन्द्राय च स्वाह्वाननामधेयाय, स्वादुः
मित्रादिभ्यश्च मधुरस्य अहिंस्य ॥ ६ ॥

“इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्गः” ॥

अत्यं मृजन्ति कुलशे दश क्षिपः प्र विप्राणां मृतयो वार्च ईरते ।

पवमाना अभ्यर्पन्ति सुष्टुतिमेन्द्रं विशन्ति मदिरास इन्द्रवः ॥ ७ ॥

अत्यम् । मृजन्ति । कुलशे । दश । क्षिप । प्र । विप्राणाम् । मृतयः । वार्चः । ईरते ।

पवमाना । अभि । अभ्यर्पन्ति । सुष्टुतिम् । आ । इन्द्रम् । विशन्ति । मदिरासः । इन्द्रवः ॥ ७ ॥

षेङ्कट० अत्यम् एतम् मृजन्ति कुलशे वर्तमानम् दश अह्गुलयः । ॥ ईरयन्ति विप्राणाम् मध्ये 'स्तोत्रार
स्तुती' । 'पवमाना अभि गच्छन्ति' सुष्टुतिम् । आ विशन्ति च इन्द्रम् मदकरा सोमा ॥ ७ ॥

पवमानो अभ्यर्पन् सुवीर्यमूर्ध्नि गव्यंति अहि शर्म सप्रथः ।

मार्किर्नो अस्य परिपूतिरीशतेन्दो जयेम त्वया धनंघनम् ॥ ८ ॥

पवमान । अभि । अर्प । सुवीर्यम् । उर्वीम् । गव्यंतिम् । महि । शर्म । सप्रथम् ।

मार्कि । न । अस्य । परिपूतिम् । ईशत । इन्दो इति । जयेम । त्वया । धनंघनम् ॥ ८ ॥

१ कण्वेभु वि' अ'. २-२ मित्रव्यसे वि', गोमिरज्यसे वि' अ'. ३. मधुम' वि'. ४. 'स्तुति
अ'. ५-५. मित्रिज्य वि'. ६. नास्ति वि' अ'. ७-७. नास्ति मूको. ८. मित्राणां वि' अ'.
९-९. 'स्तोत्रारस्तुती' वि', 'स्तोत्रारस्तुती' वि' अ'. १०-१०. 'मानोमिमगव्यंति अ'. ११. सुष्टुतीम् वि' अ',
६'३५ वि'.

षेड्डट० १ पवमान त्वम् अभि मयय सुवीर्यम् विस्तीर्णम् गोमार्गम् महश्च गृहम् । सर्वत
पृथुतमम् । मा कश्चिद् अस्माकम् अत्य कर्मण परिप्रको हिंसाया ईश्वरो भवतु । इदो !
जयेम त्वया सर्वं धनम् ॥ ८ ॥

अधि द्यामस्थाद् धृप॒भो निचक्ष॑णोऽरुरुच॑द् वि दि॒वो रोच॑ना क॒विः ।

राजा॑ प॒वित्र॑म॒त्येति॑ रो॒रुच॑द् दि॒वः पी॒यूषं॑ दु॒हते॑ नृ॒चक्ष॑सः ॥ ९ ॥

अधि । द्याम् । अस्थात् । धृपम् । निचक्षण । अरुरुचत् । वि । दिव । रोचना । कवि ।
राजा । पवित्रम् । अति । एति । रोरुचत् । दिव । पीयूषम् । दुहते । नृचक्षसः ॥ ९ ॥

षेड्डट० अधि तिष्ठति द्याम् वृषभ विद्रष्टा । त्व रोचयति च दिव नक्षत्रादीनि कवि । राजा
पवित्रम् च अति गच्छति शब्दायमान । दिव सार रसम् दुहने नृणा द्रष्टार सोमा ॥ ९ ॥

दि॒नो नाके॑ मधु॒जिह्वा॑ अस॒श्वतो॑ वे॒ना दु॒हन्त्यु॒क्षणे॑ गि॒रि॒धाम् ।

अ॒प्सु द्र॒प्सं वा॒धुधानं॑ स॒मुद्र॑ आ सि॒न्धोर्ऋ॒र्मा मधु॑मन्तं प॒वित्र॑ आ ॥ १० ॥

दिव । नाके । मधुजिह्वा । असश्वत । वेना । दुहन्ति । उक्षणेम् । गिरिधाम् ।
अप्सु । द्रप्सम् । वधुधानम् । समुद्रे । आ । सिन्धो । ऊर्मा । मधुमन्तम् । पवित्रे । आ ॥

षेड्डट० दिव उच्छ्रिते देशे वर्तमानम् मधुरवाचोऽमी वेनानामधेया रूपय अससप्ता शीघ्रमभिपुष्पन्त,
सेत्तारम् पर्वते स्थितम् दुहन्त । अप्सु उदकसु द्रप्सम् वर्धमानम् आ शुहन्ति द्रोणकलशे ।
सिन्धो उदकस्य ऊर्मा मधुमन्तम् सोमम् पवित्रे आ सिञ्चतीति ॥ १० ॥

नाके॑ सु॒पर्णमु॑प॒पत्ति॒नासं॑ गि॒रो वे॒नाना॑म॒कृप॑न्त॒ पूर्वाः ।

शि॒शुं रि॒हन्ति॑ म॒तयः॑ प॒निम॑तं हि॒रण्य॑र्यं श॒क्रुनं॑ क्षा॒र्माणि॑ स्था॒म् ॥ ११ ॥

नाके । सुपर्णम् । उपपत्तिनासम् । गिरे । वेनानाम् । अकृपन्त । पूर्वा ।
शिशुम् । रिहन्ति । मतयः । पनिमत्तम् । हिरण्यर्यम् । शक्रुनम् । क्षार्माणि । स्था ॥ ११ ॥

षेड्डट० दिव सुपतनम् उपपतन्तम् गिर वेनानाम् अस्माकम् अभिपुवन्ति बह्व । शिशुम्
रिहन्ति स्तुतय शब्दायन्तम् हिरण्यमय पक्षिणम् पृथिव्याम् स्थितम् ॥ ११ ॥

ऊ॒र्ध्वो ग॑न्ध॒र्वो अधि॑ नाके॑ अस्या॑द् रि॒श्वा रू॒पा प्र॑ति॒चक्षा॑णो अ॒स्य ।

भ्रा॒तुः शु॒केर्ण॑ शोचि॒षा व्य॑द्यौ॒त् प्रा॑रुरुच॒द्रोद॑सी मा॒तरा॑ शुचिः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वं । गन्धर्वं । अधि । नाकै । अस्थात् । विश्वा । रूपा । प्रतिऽचक्षाण । अस्यु ।
भानु । शुक्रेण । शोचिषा । पि । अधौत् । प्र । अरुरचत् । रोदसी इति । मातरा । शुचि ॥

वेङ्कट० ऊर्ध्व रदमीना धारयिता आदित्ये (तु या २, १४) अधि तिष्ठति । विश्वानि^१ रूपाणि
प्रतिपश्यन् अस्य गन्धर्वस्य भानु^२ ज्वलता तेजसा विद्योतते । प्र शोचयति^३ घावावृथ्मिन्मौ
निर्माणौ शुचि । भानु सोम^४ ॥ १२ ॥

‘इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये एकादशो वनं’ ॥

[८६]

‘इक्षानाम् अकृष्टा माषा ऋषयः’, एकादश्यादिविंशत्यन्तानां सिकता निवावरी, एकविंश्यादि
त्रिंशत्यन्तानां पृथ्व्योऽज्ञा, एकत्रिंश्यादिचत्वारिंशत्यन्तानाम् अकृष्टमाषादयश्च,
एकचत्वारिंश्यादिपञ्चचत्वारिंशत्यन्तानां भौमोऽग्निः, अन्त्यथानां तिसृणां
गृत्समद भौमक । पथमान सोमो देवता । जगती छन्दः^५ ।

प्र ते आशर्वः पथमान धीजवो मदा अर्पन्ति रघुजा इव त्मना ।
दिव्याः सुपर्णा मधुमन्त इन्दवो मुदिन्तमासः परि कोशमासते ॥ १ ॥

प्र । ते । आशर्व । पथमान । धीऽजने । मदा । अर्पन्ति । रघुजा इव । त्मना ।
दिव्या । सुऽपर्णा । मधुऽमन्त । इन्दव । मुदिन्तमास । परि । कोशम् । आसते ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्र कारयायनः—“प्र तेऽष्टाचत्वारिंशदधिगणा दशर्चा अकृष्टा माषा प्रथमे, सिकता
निवावरी द्वितीये, पृथ्व्योऽज्ञारत्तीये, त्रयश्चतुथे, अग्नि पञ्चात्मा गृत्समद” (श्रम २, १, ८६) इति ।

प्र गच्छन्ति^१ सव व्याप्ता पथमान । मनसा सुपथेणा मदा रघुजा इव आरम्भदैव ।
लघोरश्वाज्ञाता युवानोऽश्वा^२ लघुजा । दिव्या सुपथना मधुमन्त इन्दव मादयितुमा परि
उपविशन्ति कलशम् इति ॥ १

प्र ते मदासो मदिरास आशर्वोऽसृक्षत रथासो यथा पृथक् ।
धेनुर्न वत्सं पर्यसाभि वृजिणमिन्द्रमिन्दवो मधुमन्त ऊर्मयः ॥ २ ॥

प्र । ते । मदास । मदिरास । आशर्व । असृक्षत । रथास । यथा । पृथक् ।
धेनु । न । वत्सम् । पर्यसा । अभि । वृजिणम् । इन्द्रम् । इन्दव । मधुमन्त । ऊर्मय ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र सृज्यन्ते तव मदा मदकरा व्याप्ता अश्वा इव पृथक् । धेनु इव वत्सम् पर्यसा
अभि गच्छन्ति वृजिणम् इन्द्रम् इन्दव मधुमन्त ऊर्मय सोमा ॥ २ ॥

अत्यो न हिया॒नो अ॒भि वा॒ज॒मर्ष॑ स्त॒वि॒त् को॒शं दि॒वो अ॒द्रि॒मा॒तर॑म् ।

वृषा॑ प॒वि॒त्रे अ॒धि सा॒नौ अ॒व्यये॑ सोमः पु॒नान॑ इ॒न्द्रिया॑य धा॒र्य॑से ॥ ३ ॥

अत्यं । न । हिया॒न । अ॒भि । वा॒ज॒म् । अ॒र्षं । स्त॒वि॒त् । को॒शम् । दि॒व । अ॒द्रि॒मा॒तर॑म् ।

वृषा॑ । प॒वि॒त्रे । अ॒धि । सा॒नौ । अ॒व्यये॑ । सोम॑ । पु॒नान॑ । इ॒न्द्रिया॑य । धा॒र्य॑से ॥ ३ ॥

पेङ्कट० अथ इव प्रेर्यमाण अभि गच्छ युद्धम् सर्वविष कलशम् च दुरोकाद् मेघमातरम् । शिष्ट स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

प्र त॒ आ॒श्विनीः प॒व॒मान॑ धी॒जु॒रौ दि॒व्या अ॒सृ॒ग्नं प॒र्य॑सा ध॒री॑मणि ।

प्रा॒न्त॒ऋ॒ष॒यः स्था॒वि॒री॒रस्तृ॒क्ष॒त॒ ये त्वा॑ मृ॒जन्ति॑ वि॒पा॒ण वे॒ध॑सः ॥ ४ ॥

प्र । ते । आ॒श्वि॒ना । प॒व॒मान॑ । धी॒जु॒रं । दि॒व्या । अ॒सृ॒ग्नं । प॒र्य॑सा । ध॒री॑मणि ।

प्र । अ॒न्त । ऋ॒ष॒यः । स्था॒वि॒री । अ॒स्तृ॒क्ष॒त॒ । ये । त्वा॑ । मृ॒जन्ति॑ । वि॒पा॒ण । वे॒ध॑सः ॥ ४ ॥

पेङ्कट० प्र सृज्यन्ते तव पवमान । व्यासा वेगवत्यो धारा दिव पतन्त्य पयसा युक्ता धारके द्रोणकलशे । ये स्वाम् ऋषय मृजन्ति सोम । ऋषिभिः सम्भक्त विधातार, ते स्थाविरी । धारा प्र सृजन्ति । स्थविष्ठा स्थाविर्य इति ॥ ४ ॥

वि॒श्व॒ धा॒मा॒नि वि॒श्व॒चक्ष॑ ऋ॒भ्य॑सः प्र॒भो॒स्ते॒ स॒तः परि॑ यन्ति के॒तवः॑ ।

व्या॒न॒शिः प॒व॑से सोम॒ ध॒र्म॑भिः प॒ति॒र्वि॒श्व॑स्य भु॒न॒स्य॑ रा॒ज॒सि ॥ ५ ॥

वि॒श्व॒ । धा॒मा॒नि । वि॒श्व॒चक्ष॑ । ऋ॒भ्य॑सः । प्र॒भो॒ः । ते । स॒तः । परि॑ । य॒न्ति॒ । के॒तवः॑ ।

वि॒श्व॒आ॒न॒शिः । प॒व॑से । सो॒म । ध॒र्म॑भिः । प॒ति॒ः । वि॒श्व॑स्य । भु॒न॒स्य॑ । रा॒ज॒सि ॥ ५ ॥

पेङ्कट० विश्वानि देवशरीराणि दे विश्वस्त द्रष्ट । महात्त प्रभो तव सत परि गच्छन्ति दृश्यम् । व्यापनशील इवम् पवसे धाराभि पति इति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

उ॒भ॒य॒तः प॒र्य॑मानस्य रु॒द्रम॑र्यो ध्रु॒वस्य॑ स॒तः परि॑ यन्ति के॒तवः॑ ।

यदा॑ प॒वि॒त्रे अ॒धि मृ॒ज्यते॑ ह॒रिः स॒त्ता नि॑ योना॑ कु॒लशे॑षु सी॒दति॑ ॥ ६ ॥

उ॒भ॒य॒तः । प॒र्य॑मानस्य । रु॒द्रम॑र्य । ध्रु॒वस्य॑ । स॒तः । परि॑ । य॒न्ति॒ । के॒तवः॑ ।

यदा॑ । प॒वि॒त्रे । अ॒धि । मृ॒ज्यते॑ । ह॒रिः । स॒त्ता । नि॑ । योना॑ । कु॒लशे॑षु । सी॒दति॑ ॥ ६ ॥

१ नास्ति वि०, २. ऋषय वि०, ३ स्थाविरी वि० अ०, स्थाविरी वि०, ४ स्थाविरे वि० अ०, स्थाविरे वि० अ०, स्थाविरे वि० ५ द्रष्टा वि०, द्रष्टा अ०, द्रष्ट वि०, ६ नास्ति मूको.

घेङ्कट० उभयत इतश्चासुतश्च पवमानस्य रश्मय निश्चलस्य सत परि गच्छन्ति प्रज्ञापका । मरि
अयम् पवित्र मृज्यते हरितवर्णं । सोऽय सदनशील नि सीदति स्थाने वृक्षेषु ॥ ६ ॥

यज्ञस्य केतुः परते स्वध्वरः सोमो देवानामुप याति निष्कृतम् ।

सहस्रधारः परि कोशमर्पति वृषा पुत्रित्रमर्त्येति रोरुवत् ॥ ७ ॥

यज्ञस्य । केतु । पवने । सुऽअध्वर । सोम । देवानाम् । उप । याति । निऽनृतम् ।
सहस्रधारः । परि । कोशम् । अर्पति । वृषा । पुत्रित्रम् । अर्ति । एति । रोरुवत् ॥ ७ ॥

घेङ्कट० यज्ञस्य केतुभूत पवते सुयज्ञ सोम देवानाम् उप गच्छति स्थानम् । सहस्रधार परि
गच्छति कोशम् अर्पति । वृषा पवित्रम् अर्ति गच्छति शब्द कुर्वन् ॥ ७ ॥

राजा समुद्रं नद्योऽ वि गाहतेऽपामूर्मिं संचते सिन्धुषु श्रितः ।

अभ्यस्थात् सानु परमानो अव्ययं नामा पृथिव्या धरुणो महो दिवः ॥ ८ ॥

राजा । समुद्रम् । नद्ये । वि । गाहते । अपाम् । ऊर्मिम् । संचते । सिन्धुषु । श्रित ।
अधि । अस्थात् । सानु । परमान । अव्ययम् । नामा । पृथिव्या । धरुण । मह । दिव ॥

घेङ्कट० राजा अन्तरिक्षम् उदकानि च वि गाहते । अपाम् ऊर्मिम् सेवते सिन्धुषु निषण्ण ।
सोऽयम् अधि तिष्ठति अविमयम् समुच्छित पवित्रम् पृथिव्या नामो धर्ता महत्या दिव ॥ ८ ॥

दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदद् द्यौश्च यस्य पृथिवी च धर्मभिः ।

इन्द्रस्य सुख्य परते त्रिवेदित् सोमः पुनानः कुलशेषु सीदति ॥ ९ ॥

दिव । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् । द्यौ । च । यस्य । पृथिवी । च । धर्मभिः ।

इन्द्रस्य । सुख्यम् । परते । त्रिऽनेर्विदत् । सोम । पुनान । कुलशेषु । सीदति ॥ ९ ॥

घेङ्कट० दिव इव समुच्छित स्थान मेधाधिष्ठितम् स्तनित शब्द कुर्वन् क्रन्दति । द्यावापृथिव्यौ यस्य
धर्मभि धार्यते । स इन्द्रस्य सख्यम् विशेषेण विन्दन् पवते । सोम पूयमान कुलशेषु
सीदति ॥ ९ ॥

ज्योतिर्वैजस्य परते मधु प्रियं पिता देवानां जनिता विभूवंसुः ।

दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं मदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥ १० ॥

ज्योति । वैजस्य । परते । मधु । प्रियम् । पिता । देवानाम् । जनिता । त्रिभुवन्सु ।

दधाति । रत्नम् । स्वधयो । अपीच्यम् । मदिन्तमम् । मत्सर । इन्द्रियो । रसः ॥ १० ॥

वेङ्कट० द्योतमानम् यज्ञसम्बन्धि प्रियम् मधु पवते^१ पालयितुं देवानाम् जनयित्वा प्रभूतधन ।
 वधाति रत्नम्^२ द्यावापृथिव्यो. अन्तर्हितम् मदिन्तमः सोमः इन्द्रजुष्टं रक्षः ॥ १० ॥

^१ इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वगं.^३ ॥

अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्पति पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।

हरिर्भिन्नस्य सदेनेषु सीदति मर्मज्ञानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥ ११ ॥

अभिक्रन्दन् । कलशम् । वाजी । अर्पति । पति । दिव । शतधार । विचक्षण ।

हरिः । भिन्नस्य । सदेनेषु । सीदति । मर्मज्ञान । अविभि । सिन्धुभिः । वृषा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अभिक्रन्दन् कलशम् वाजी गच्छति पति. सुलोकाय शतधार विद्महा । हरि मजमानस्य
 सदेनेषु सीदति शोध्यमान पवित्रै. उदकै च वृषा ॥ ११ ॥

अग्रे सिन्धूनां पर्वमानो अर्पत्यग्रे वाचो अग्नियो गोपुं गच्छति ।

अग्रे वाजस्य भजते महाधुनं स्वायुधः सोतृभिः पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अग्रे । सिन्धूनाम् । पर्वमान । अर्पति । अग्रे । वाच । अग्निय । गोपुं । गच्छति ।

अग्रे । वाजस्य । भजते । महाधुनम् । सुआयुध । सोतृभिः । पूयते । वृषा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स्यन्दमानानामुदकानाम् अग्रे पर्वमानः^४ गच्छति, अग्रे माध्यमिकाया. वाच, अग्रे च रक्षितपु
 गच्छति, अग्रे बलस्य भजते युद्धम् । स्वायुध सोऽय यज्ञेऽभिषोतृभिः^५ पूयते वृषा ॥ १२ ॥

अयं मृतायाञ्छकुनो यथा हितोऽव्ये तस्यार पर्वमान ऊर्भिणां ।

तव क्रत्वा रोदसी अन्तरा कवे शुचिर्धिया पवते सोम इन्द्र ते ॥ १३ ॥

अयम् । मृतवान् । शकुन । यथा । हितः । अव्ये । तस्यार । पर्वमान । ऊर्भिणां ।

तव । क्रत्वा । रोदसी इति । अन्तरा । कवे । शुचिः । धिया । पवते । सोम । इन्द्र । ते ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अयम् स्तुतिमान्, यथा शकुन, प्रेर्यमाण पवित्र सरति धारया । तव कर्मणा इन्द्र ।
 द्यावापृथिव्यो मध्ये वव । सोम पवते । शुचि धारकेण पवते सोम इन्द्र । तुभ्यमेवेति ॥ १३ ॥

द्रापि वसानो यजतो दिविस्पृशमन्तरिक्षे प्रा भुवनेष्वर्पितः ।

स्वर्जज्ञानो नर्मसामर्थ्यकमीत् प्रत्नर्मस्य पितरमा विनासति ॥ १४ ॥

१. पवत वि' अ'. २. तव वि' अ', रत अ'. ३-३. नास्ति मूको. ४. नास्ति वि' अ'.

५. पक्षेभिषोतृभिः भि', यज्ञेभिः स्तोत्रभिः वि' अ'.

द्रापिम । वसानः । यजत । दिविऽस्पृशम् । अन्तरिक्षऽप्राः । मुर्वनेषु । अर्पितः ।
 स्वः । जज्ञानः । नभसा । अभि । अक्रमीत् । प्रत्नम् । अस्य । पितरम् । आ । विवासति ॥ १४ ॥
 घेङ्कट० कवचम् अञ्छादयन् तेजसा दिवः स्पर्शारम्^१ यष्टव्यः अन्तरिक्षस्य पूरयिता उदकेषु अर्पितः
 उदकम् जनयन् नभसा अभि^२ कामति । प्रवम् च अस्य उदकस्य पितरम् इन्द्रम् परिचरति
 हविर्भूतः^३ ॥ १४ ॥

सो अस्य विशे महि शर्म यच्छति यो अस्य धाम प्रथमं व्यानशे ।

पुदं यदस्य परमे व्योमन्यतो विश्वा अभि सं याति संयतः ॥ १५ ॥

सः । अस्य । विशे । महि । शर्म । यच्छति । यः । अस्य । धाम । प्रथमम् । विऽआनशे ।
 पुदम् । यत् । अस्य । परमे । विऽओमनि । अतः । विश्वाः । अभि । सम् । याति । समुऽयतः ॥
 घेङ्कट० *सः सोमः अस्य इन्द्रस्य^४ निवेकार्थं^५ महत् सुखम् प्रयच्छति, यः^६ अस्य धाम प्रथमम् व्याप्नोति ।
 पुदम् यत् अस्य सोमस्य परमे व्योमि, ततः स्थानात् सोऽयं सर्वां सद्ग्रामात् अभि
 सम् गच्छति ॥ १५ ॥

*इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

प्रो अयामीदिन्द्ररिन्द्रस्य निष्कृतं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् ।

मयैद्व युवतिभिः समर्पति सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥ १६ ॥

प्रो इति । अयामीद्व । इन्द्रः । इन्द्रस्य । निःस्कृतम् । सखा । सख्युः । न । प्र । मिनाति । समुऽगिरम् ।
 मयैऽइव । युवतिभिः । सम् । अर्पति । सोमः । कलशे । शतयाम्ना । पथा ॥ १६ ॥

घेङ्कट० प्र गच्छति^७ इन्द्रः इन्द्रस्य स्थानम् । सखा सख्युः इन्द्रस्य न प्र हिनस्ति सत्तिरम्^८ इद्वरम् ।
 मयैऽइव युवतिभिः सम् गच्छते सोमः^९ कलशे शतयाम्नेन^{१०} मार्गेण पथमानेन^{११} इद्वरैरिति ॥ १६ ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः ।

सोमं मनीषा अभ्यनृपत स्तुभोऽभि धेनवः पर्यसेमशिश्रुयुः ॥ १७ ॥

प्र । वो । धियः । मन्द्रयुवः । विपन्युवः । पनस्युवः । समुऽवसनेषु । अक्रमुः ।
 सोमम् । मनीषा । अभि । अनुपत । स्तुमः । अभि । धेनवः । पर्यसा । ईम् । अशिश्रुयुः ॥ १७ ॥

१. स्पर्शारम् मूको. २. दि वि^१. ३. भूतं वि^२ अ^३. ४-४. सोमस्य ससोमस्येन्द्रस्य वि^३ अ^४;
 सोमस्य सोमसेन्द्रस्य वि^३. ५. दुदितम् वि^४ अ^५. ६. नारित वि^५ अ^६. ७-७. नारित मूको.
 ८. यष्टयि वि^६ अ^७; प्रयच्छति वि^८. ९-९. उदमय्य वि^९; उदरमय्य वि^९ अ^{१०}. १०. सोम वि^{१०} अ^{११};
 सोम वि^{११}. ११. द्युमि वि^{११} अ^{१२}. १२. पथमान वि^{१२} अ^{१३}.

वेङ्कट० सह प्र कमन्ते युष्माकं ध्यातारः । मदकरं^१ शब्दं कामयमानाः स्तोतारः^२ स्तुति कामयमानाः पञ्चगृहेषु । सोमम् मनस ईश्वराः अभि-प्लवन्ति स्तोतारः । तमिमं सोमम् धेनव च पयसा अभि शीणन्ति ॥ १७ ॥

आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्द्रो पर्वस्व पर्वमानो अस्तिर्वम् ।

या नो दोहते त्रिरहससंश्चुषी क्षुमद्राज्वन्मधुमत् सुवीर्यम् ॥ १८ ॥

आ । नः । सोम । म॒म॒ज्यन्म । पिप्युषीम् । इषम् । इन्द्रो इति । पर्वस्व । पर्वमानः । अस्तिर्वम् ।

या । नः । दोहते । त्रिः । अहन् । अंसश्चुषी । क्षुमत् । वाज॑ज्वत् । मधु॑मत् । सु॒वी॒र्यम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० आ पदम् अस्माकं सहगृहीतम् वृक्षम् जलम् इन्द्रो । पर्वमान इव जक्षीणम् । या अस्माकं क्षरति अह्ना त्रिषु सवनेषु अप्रतिबन्धो^३ शब्दबलपुष्कम् सधुपुष्कम् च सुवीर्यम्,^४ ताम् हपमिति ॥ १८ ॥

वृषा मनीनां पवने विचक्षणः सोमो अहः श्रतरीतोपसो दिवः ।

क्राणा सिन्धूनां कुलशौं अवीवशदिन्द्रस्य हार्योविशन् मनीपिभिः ॥ १९ ॥

वृषा । मनीनाम् । प॒व॒ते । वि॒च॒क्ष॒णः । सोम॑ । अ॒हः । श्र॒त॒री॒ता । उ॒प॒सः । दि॒वः ।

क्रा॒णा । सि॒न्धू॒नाम् । कु॒ल॒शौ॒म् । अ॒वी॒व॒श॒त् । इन्द्र॑स्य । हा॒र्यो॒ऽवि॒शन् । म॒नी॒पि॒भिः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० वसिंता स्तोतृणाम् पवने विज्ञप्ता सोमः अह उपसः दिव च प्रवर्द्धयिता । कर्ता उदकानाम् कञ्जान् कामयते इन्द्रस्य हृदयम् आनिशत धाराभिः ॥ १९ ॥

मनीपिभिः पवते पुर्व्यः कृविर्भुभिर्धृतः परि कौशौं अचिक्रदत् ।

त्रितस्य नाम जनयन् मधु क्षरदिन्द्रस्य वायोः स्रुयाय कर्तवे ॥ २० ॥

म॒नी॒पि॒भिः । प॒व॒ते । पु॒र्व्यः । कृ॒वि॒र्भु॒भिः । धृ॒तः । परि॑ । कौ॒शौ॒म् । अ॒चि॒क्र॒दत् ।

त्रि॒तस्य॑ । ना॒म । ज॒न॒यन् । म॒धु । क्ष॒र॒दिन्द्र॑स्य । वा॒योः । स्रु॒याय॑ । कर्त॑वे ॥ २० ॥

वेङ्कट० धाराभिः पवते प्रल कविः । नृभिः परिगृहीतः कौशान् लक्ष्मीदृश्य श्रद्धति । मोक्षं त्रितस्यैवमिन्द्रस्य उदकम् जनयन् मधु क्षरति । त्रितो वा यजमानः । इन्द्रस्य वायोः च स्रुयाम् कर्तुम् ॥ २० ॥

‘इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

१. मध्या १० दि० । २. मधुकरं वि० अ० । ३. मु निव ३, १०. ४-४. त्रितस्यैवमिन्द्रस्य त्रितस्य वि०; त्रितस्यैवमिन्द्रस्य त्रितस्य वि०, त्रितस्यैवमिन्द्रस्य त्रितस्य वि०. ५. प्रेतो वि०; त्रितस्यैवमिन्द्रस्य वि०. ६. मु निव १, १२. ७-७. पानितो मूको. ८. नास्ति वि०. ९-९. नास्ति मूको.

अयं पुनान उपसो वि रोचयदयं सिन्धुभ्यो अभवदु लोऋकृत् ।

अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरं सोमो हृदे पवते चारुं मत्सरः ॥ २१ ॥

अयम् । पुनान । उपसे । वि । रोचयत् । अयम् । सिन्धुभ्यम् । अभवत् । ऊँ इति । लोऋकृत् ।

अयम् । त्रि । सप्त । दुदुहान । आशिरम् । सोम । हृदे । पवते । चारुं । मत्सरः ॥ २१ ॥

षेङ्कृट्० अयम् पवमान उपस वि रोचयति । अयम् सिन्धुभ्य जायते लोकस्य कर्ता । अयम् त्रि^१ सप्त एकविंशति गा आशिरम् दुदुहान ऋत्विहमुखेन सोम हृदयस्य मदकर कव्याणाम् पवते ॥ २१ ॥

पवस्व सोम दिव्येषु धामसु सृजान इन्दो कलशे पवित्र आ ।

सीदन्निन्द्रस्य जठरे कर्निकदन्तभिर्यतः सूर्यमारोहयो दिवि ॥ २२ ॥

पवस्व । सोम । दिव्येषु । धामसु । सृजान । इन्दो इति । कलशे । पवित्रे । आ ।

सीदन् । इन्द्रस्य । जठरे । कर्निकदन्त । नृऽभि । यतः । सूर्यम् । आ । अरोहय । दिवि ॥ २२ ॥

षेङ्कृट्० पवस्व सोम दिव्येषु स्थानेषु^२ सृज्यमानः, इन्दो कलशे पवित्र च सीदन् इन्द्रस्य जठरे शब्दं उच्यन् ऋत्विग्भि यत सूर्यम् आ अरोहय दिवि इति ॥ २२ ॥

अद्विभिः सुतः पवसे पवित्र आ इन्द्रविन्द्रस्य जठरेष्वाविशन् ।

तं नृचक्षा अभगो निचक्षुण सोमं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽष्टुणोरप ॥ २३ ॥

अद्विभिः । सुत । पवसे । पवित्रे । आ । इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । जठरेषु । आऽविशन् ।

त्वम् । नृचक्षा । अभग । निचक्षुण । सोम । गोत्रम् । अङ्गिरोभ्यम् । अष्टुणो । अप ॥ २३ ॥

षेङ्कृट्० प्राचभि सुत पवसे^३ पवित्रे इन्दो इन्द्रस्य जठरेषु आविशन् । त्वम् नृणां ब्रह्मा अभग विदष्ट^४ सोम । मेघम् अङ्गिरसामर्थाय^५ 'अप अष्टुणो' ॥ २३ ॥

त्वा सोम पवमानं स्वाप्योऽनु निप्रासो अमदन्नवृत्त्यवः ।

त्वां सुपुर्ण आभरद् द्विस्पर्शो विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम् ॥ २४ ॥

त्वाम् । सोम । पवमानम् । सुऽआर्घ्यम् । अनु । निप्रास । अमदन् । अवृत्त्यवः ।

त्वाम् । सुऽपुर्णम् । आ । अभरत् । दिव । पारि । इन्द्रो इति । विश्वाभि । मतिभिः । परिऽकृतम् ॥ २४ ॥

१. नास्ति अ^१. २. नास्ति वि^२. ३. पवने मूला. ४. अ. अष्टुणो वि^३ अ^४;
आष्टुणो वि^३.

घेङ्कट० त्वाम् सोम ! पवमानम् सुकर्माणं अग्निं स्तुवन्ति मेधाविन रक्षणकामा । त्वाम् इयेन
आहूतवान् पुलोकाद् इदो ! विश्वामि स्तुतिभिः अलङ्कृतम् ॥ २३ ॥

अन्ये पुनानं परि वारं ऊर्मिणा हरिं नवन्ते अग्निं सप्त धेनवः ।

अपामुपस्थे अध्यायवः क्रिमृतस्य योनां महिषा अहेपत ॥ २५ ॥

अन्ये । पुनानम् । परि । वारं । ऊर्मिणा । हरिम् । नवन्ते । अग्निं । सप्त । धेनवः ।

अपाम् । उपस्थे । अग्निं । आयवः । क्रिमिम् । मृतस्य । योनां । महिषा । अहेपत ॥ २५ ॥

घेङ्कट० अथेवाले धारया परितः पवमानम् हरितवर्णम्^१ अग्निं गच्छन्ति सप्त नद्यः । अन्तरिक्षे
मनुष्या कविम् उदके महान्तं प्ररचन्ति ॥ २५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वर्गः ॥

इन्दुः पुनानो अतिं गाहते मृधो विश्वानि कृष्णस्तुपथानि यज्यवे ।

गाः कृष्णानो निर्णिजं हर्यतः कृषिरत्यो न क्रीलन् परि वारंमर्षति ॥ २६ ॥

इन्दुः । पुनान । अतिं । गाहते । मृधो । विश्वानि । कृष्णान् । तुपथानि । यज्यवे ।

गा । कृष्णान् । निर्णिजम् । हर्यतः । कृषिः । अत्यं । न । क्रीलन् । परि । वारम् । अर्षति ॥

घेङ्कट० इन्दुः पवमानः अतिं गाहते मृधो विश्वानि स्थानानि कृष्णान् सुमार्गाणि यजमानाय ।
पथान् कृष्णान् आत्मनो रूपम् कान्तः^२ कविः अत्यं इव क्रीलन् परि गच्छति पवित्रम् ॥ २६ ॥

अमृश्वतः शतधारा अभिश्रियो हरिं नवन्तेऽव ता उदन्धुरः ।

क्षिपों मृजन्ति परि गोभिरावृतं तृतीयं पृष्ठे अर्धं रोचने दिवः ॥ २७ ॥

अमृश्वतः । शतधारा । अभिश्रियं । हरिम् । नवन्ते । अर्धं । ता । उदन्धुरः ।

क्षिपं । मृजन्ति । परि । गोभिः । आवृतम् । तृतीयं । पृष्ठे । अर्धं । रोचने । दिवः ॥ २७ ॥

घेङ्कट० ^१अपवृत्ता ता^२ बहुधारा सूर्यस्य दीप्तयः अभितः सोमं भयं^३ हरितवर्णम्^४ अथ सङ्गच्छन्ति^५
उदङ्कामा । अष्टगुलं परि मृजन्ति सोमं गोविकरि आरुणम् तृतीये स्थाने^६ अर्धं^७ वर्तमानम्,
अथ स्थानम् आदित्यो रोचयति ॥ २७ ॥

१. पुनोवम् वि^१ २ हरितवर्णं मूको. ३-३ नास्ति मूको. ४. एतत् दि^४ अ^४ ५. ५ अष्टगुलं
वि^५; अष्टगुलं अ^५. ६. अथनो वि^६. ७. एतत् वि^७ अ^७; एतत् वि^७ ८ नास्ति वि^८. ९ नास्ति
वि^९ अ^९.

तत्रेमाः प्रजा द्विष्यस्य रेतसस्त्वं विश्वस्य भुवनस्य राजसि ।

अथेदं विश्वं पवमान ते वशे त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि ॥ २८ ॥

तर् । मा । प्रजाः । द्विष्यस्य । रेतस । त्वम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसि ।

अथ । इदम् । विश्वम् । पवमान । ते । वशे । त्वम् । इन्दो इति । प्रथम । धामधा । असि ॥

षेङ्कट० तत्र इमाः प्रजाः द्विषि भवत्य रेतसः सफाशाज्ञाता । त्वम् सर्वस्य भुवनस्य राजसि ।
अथ इदम् सर्वम् पवमान । तत्र वशे भवति । त्वम् इन्दो ! प्रथम तेजसो धर्ता भवसि ॥ २८ ॥

त्वं ममूत्रो असि विश्ववित् कं तत्रेमाः पञ्च प्रदिशो निर्धर्मणि ।

त्वं धां च पृथिवीं चाति जन्त्रिषे तव ज्योतीषि परमान् सूर्यः ॥ २९ ॥

त्वम् । समुद्र । असि । विश्ववित् । कं । तर् । इमा । पञ्च । प्रदिशः । निर्धर्मणि ।

त्वम् । धाम । च । पृथिवीम् । च । अति । जन्त्रिषे । तर् । ज्योतीषि । पवमान । सूर्यः ॥ २९ ॥

षेङ्कट० यस्मात् समुद्रवन्ति आप स (तु. या २, १०) त्वम् अग्नि सर्वज्ञ कवे । तत्र इमा पञ्च
प्रकटा दिश विधारणे तिष्ठन्ति । त्वम् आवापृथिव्यो अत्यन्तम् च विभर्षि । तत्र ज्योतीषि
पवमान । सूर्यः आप्याययति ॥ २९ ॥

त्वं पृथिव्रे रजसो विधर्मणि देवेभ्यः सोम परमान् पूयसे ।

सामुशिजेः प्रथमा अगृम्णत तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

त्वम् । पृथिव्रे । रजस । निर्धर्मणि । देवेभ्यः । सोम । पवमान । पूयसे ।

साम् । उशिजे । प्रथमा । अगृम्णत । तुभ्ये । इमा । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

षेङ्कट० त्वम् पृथिव्रे लोकस्य विधारके देवेभ्यः सोम । पवमान । पूयसे । त्वाम् अरिबजः मुखा
गृह्णन्ति । तुभ्यम् इमानि विश्वानि भूतानि नियच्छन्ति कारमानम् ॥ ३० ॥

‘इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥’

प्र रेम एत्पत्ति चारमव्ययं वृषा वनेष्वर्च चक्रद्वरिः ।

सं धीतयो वावशाना अनूपत शिथुं रिहन्ति मृतयः पर्निमतम् ॥ ३१ ॥

प्र । रेभ । एति । अति । वारम् । अव्ययम् । वृषा । वनेषु । अत्र । चक्रदत् । हरि ।

सम् । धीनय । वानुशाना । अनुपन । शिशुम् । रिङ्गन्ति । मृत्यु । पनितम् ॥ ३१ ॥

वेङ्कट० प्र अति ग छते' शब्द कुर्वन् 'वालम् अधिमयम्' । वृषा उदकेषु अव मन्दति हरि । सम्
रुच्यन्ति ध्यातार ऋत्विज कामयमाना शिशुम् लिङ्गन्ति स्तोतार शब्द कुर्वाणम् ॥ ३१ ॥

स सूर्यस्य रुश्मिभिः परितः व्यत तन्तुं तन्वानस्त्रिषृतं यथा त्रिदे ।

नयन्तृतस्य प्रशिषो नरीयसीः पतिर्जनानामुप याति निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

स । सूर्यस्य । रुश्मिभिः । परितः । व्यत । तन्तुम् । तन्वान । त्रिषृतम् । यथा । त्रिदे ।

नयन् । ऋतस्य । प्रशिषे । नरीयसी । पति । जनानाम् । उप । याति । निष्कृतम् ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० सः सूर्यस्य रिम्भ परि वेष्टयति आत्मानम् यज्ञम् तन्वान सप्तर्षिदे वा त्रिदृतम्, यथा
जानाति । नयन् सत्यस्य यजमानस्य प्रशासनानि नवतराणि आत्मानं वस्थाभिमतं साधयन्
पतिं जातानाम् उप याति स्थानम् ॥ ३२ ॥

राजा सिन्धूनां पते पतिर्दिव ऋतस्य याति पृथिभिः कनिकदत् ।

सुहस्रवारः परितः पिच्यते हरिः पुनानो गार्च जनपन्तुपावसुः ॥ ३३ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । पते । पति । दिव । ऋतस्य । याति । पृथिभिः । कनिकदत् ।

सुहस्रवारः । परितः । पिच्यते । हरिः । पुनान । गार्चम् । जनपन्तु । उप । ॥ ३३ ॥

वेङ्कट० सिन्धूनाम् राजा पतेति । दिव पति यज्ञस्य याति मार्गं शब्द कुर्वन् । बहुवार
परितः पिच्यते हरि पूजमानं वायम् जनयन् उपगतधन ॥ ३३ ॥

परमान् महर्षीन् नि धारसि सूर्यो न चित्रो अव्ययानि पर्वया ।

गर्भस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो मुहे राजाय धन्याय धन्यसि ॥ ३४ ॥

परमान् । महर्षि । अर्षि । नि । धारसि । सूर्य । न । चित्र । अव्ययानि । पर्वया ।

गर्भस्तिपूत । नृभिर । अद्रिभिः । सुत । मुहे । राजाय । धन्याय । धन्यसि ॥ ३४ ॥

वेङ्कट० परमान् । महद् उदरम् नि धारयति सूर्य इव 'धायनीय अधिमयानि' पवित्राणि । बाहुरत्
ऋत्विजिभ भावभिदय अभिपूत महते सहस्रमाय धनहिताय गच्छसि ॥ ३४ ॥

१. यच्छते रि', यच्छति अ' गच्छति वि' २-२. अधिवालमधिमय वि'; अतिवालमधिमय अ'.

३. नास्ति रि' अ' ४. प्रकाश' वि' अ'. ५. 'जानाय वि' अ'; 'जानयाम् वि'. ६. नास्ति
वि'. ७. ७. पाय' अधिमय निव वि' अ'. ८. बाहुर' वि'

इपमूर्जे पवमानाम्यर्पसि श्येनो न वंसु कलशेषु सीदसि ।

इन्द्राय मद्वा मद्यो मर्दः सुतो दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥ ३५ ॥

इपमूर्जे । ऊर्जम् । पवमान । अभि । अर्पसि । श्येन । न । वंसु । कलशेषु । सीदसि ।

इन्द्राय । मद्वा । मद्यो । मर्दः । सुतः । दिवः । विष्टम्भः । उपमो । विचक्षणः ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० अक्षम् रसम् पवमान । अभि क्षरसि । श्येनः इव कुलायेषु कलशेषु सीदसि । इन्द्राय मर्दकरः मद्यहेतु मर्दः अभिषुत, सुलोक्तस्य उपमीयमानः विष्टम्भः विद्वद्वा । 'स्पृणव जनी' उपमित' (ऋ १, ५९, १) इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः’ ॥

सप्त स्वमारो अभि मातरः शिशुं नवं जज्ञानं जेन्यं विपश्चितम् ।

अपां गन्धर्वं दिव्यं नृचक्षंसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे ॥ ३६ ॥

सप्त । स्वमार । अभि । मातरः । शिशुम् । नवम् । जज्ञानम् । जेन्यम् । विपश्चितम् ।

अपाम् । गन्धर्वम् । दिव्यम् । नृचक्षंसम् । सोमम् । विश्वस्य । भुवनस्य । राजसे ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० सप्त स्वयं सरन्त्य, अभि गच्छन्ति यथाः शिशुम् नवम् जायमानम् जयशीलम् विपश्चितम् अपाम् मध्ये घर्तमशनम् गन्धर्वम् दिवि भवम् मृणां द्रष्टारम् सोमम् सर्वस्य भुवनस्य धिराजनाधीमिति ॥ ३६ ॥

ईशान इमा भुवनानि वीर्यसे युजान इन्दो हरितः सुपुण्यैः ।

तास्तै क्षरन्तु मधुमद् घृतं पयस्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयैः ॥ ३७ ॥

ईशान । इमा । भुवनानि । वि । ईर्यसे । युजानः । इन्दो इति । हरितः । सुपुण्यैः ।

ता । ते । क्षरन्तु । मधुमत् । घृतम् । पयः । तव । व्रते । सोम । तिष्ठन्तु । कृष्टयैः ॥ ३७ ॥

वेङ्कट० ईश्वरो भवन् इमानि भुवनानि मध्येन गच्छसि योजयन् इन्दो । रथे अदवाः सुपतनाः । ता तव स्वभूता क्षरन्तु मधुमत् घृतम् पयः । तव कर्मणि सोम । तिष्ठन्तु अनुप्याः ॥ ३७ ॥

तं नृचक्षा असि सोम विश्वतः पवमान वृषभ ता वि धावसि ।

म नः पवस्व वंसुमद्विरण्यवद् वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ ३८ ॥

त्वम् । नृऽचक्षा । अ॒सि । सोम । विश्व॑ते । प॒र्वमान । वृ॒षम् । ता । नि । धा॒सि ।
स । न । पु॒नर॒नु । वसु॑ऽमत् । हि॒र॒ण्य॒ऽमत् । व॒यम् । स्याम् । भु॒नेषु । जी॒रसे॑ ॥ ३८ ॥

पे॒ङ्कट० त्वम् नृणा द्रष्टा भवसि 'सर्वेषु भुवनेषु साम । प॒र्वमान । वृ॒षम् । ता अप॑रं च वि
धा॒सि । स न॑ पु॒नर॒नु प॒वस्व वसु॑हि॒र॒ण्ययु॑क्त धनम् । व॒यम् स्याम॑ भुवनेषु एषु जीविषु
प्रभव ॥ ३८ ॥

गो॒विन् प॑रस्व वसुभिर्द्विरण्यभिद् रेतोधा इन्द्रो भु॒नेष्य॑र्षितः ।

त्वं सु॒ग्री॒रो अ॒सि सोम॑ विश्व॑वित् तं त्वा वि॒प्रा उ॒प गि॒रेम॑ आ॒सते ॥ ३९ ॥

गो॒ऽवित् । पु॒नस्व । वसु॑ऽवित् । हि॒र॒ण्य॒ऽवित् । रे॒तु॒ऽधा । इन्द्रो॑ इति । भु॒नेषु । अ॒र्षित ।
त्वम् । सु॒ग्री॒र । अ॒सि । सोम॑ । विश्व॑ऽवित् । तम । त्वा । वि॒प्रा । उ॒प । गि॒रा । इमे॑ । आ॒सते ॥

पे॒ङ्कट० गवादीनां वेत्ता प॒वस्व रेत॑सो धाता औपधीनाम् इन्द्रो र॒वम् उ॒दके॑षु आ॒सत । त्वम्
सु॒ग्री॒र अ॒सि सोम॑ सर्व॑स्य दाता । तम् र॒वाम् इमे॑ वि॒प्रा स्तुर॑या उ॒प आ॒सते ॥ ३९ ॥

उन्म॑ध्वं कु॒र्मिर्व॑नना॒ अति॑ष्ठिप॒त्पो व॑सानो म॒रिपो॑ नि गा॒हते॑ ।

राजा॑ पु॒निर॑रथो वा॒ज॒मा॒रु॒हत् स॒हस्र॑भृ॒ष्टिर्ज॑यति॒ अ॒रौ बृ॑हत् ॥ ४० ॥

उत् । म॒ध्व । कु॒र्मि । व॒नना॑ । अ॒ति॒ष्ठि॒प॒त् । अ॒प । व॑सान । म॒रि॒प । नि । गा॒ह॒ते ।
राजा॑ । पु॒निर॑रथ । वा॒ज॒म॒रु॒हत् । आ । अ॒रु॒हत् । स॒हस्र॑भृ॒ष्टि । ज॒य॒ति । अ॒रौ । बृ॑हत् ॥ ४० ॥

पे॒ङ्कट० उत् स्थापयति म॒ध्व कु॒र्मि व॑ननीया वा॒च । उ॒दके॑ नि आ॒प॒ग॒द्यद् म॒हार् स॑म
वि गा॒हते॑ । राजा॑ पु॒निर॑रथ सोम॑ स॒हस्र॑मम् आ रो॒हति॑ । बहु॑भ॒गान॑ ज॒यति॑ च॒ मह॑द्
अ॒रम् ॥ ४० ॥

*इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

स भु॒न्दना॑ उ॒दि॒यति॑ प्र॒जा॒र॒तीवि॑धापुर्वि॒धाः सु॒मरा॑ अ॒हंदि॑वि ।

ब्र॒ह्मा प्र॒जा॒र॒द्र॒पि॒मश्व॑प॒स्त्यं पी॒त इन्द्रो॑ वि॒न्द्र॒म॒स्म॒म्यं या॑चतात् ॥ ४१ ॥

स । भु॒न्दनाः । उत् । इ॒यति॑ । प्र॒जा॒ऽर॒ती । वि॒धाऽ॒पु॒र्वि॒धाः । सु॒म॒रा । अ॒हं॒ऽदि॒वि ।
ब्र॒ह्मा । प्र॒जा॒र॒त् । र॒पि॒म् । अ॒श्व॒ऽप॒स्त्यम् । पी॒त । इन्द्रो॑ इति । इन्द्र॑म् । अ॒स्म॒म्यम् । या॒च॒तात् ॥

वेङ्कट० 'सः स्तुनीः' प्रेरयति प्रजाभिः स्तोतृभिर्युक्ताः सर्वस्य गन्ता सर्वाः 'सुष्ठु द्वियमाणाः' अहोरात्रयो । अन्नम् प्रजायुक्तम् रयिम् च व्यासगृहम् पीतः त्वम् इन्द्रेण इन्द्रो ! तम् इन्द्रम् अस्मभ्यम् याचतात् ॥ ४१ ॥

सो अग्रे अह्नां हरिर्हर्यतो मदः प्र चेतसा चेतयते अनु द्युभिः ।

द्वा जना यातयन्तन्तरीयते नरा च शंसं दैव्यं च धर्तारं ॥ ४२ ॥

स. । अग्रे । अह्नाम् । हरिः । हर्यतः । मदः । प्र । चेतसा । चेतयते । अनु । द्युभिः ।

द्वा । जना । यातयन् । अन्तः । ईयते । नराशंसम् । च । दैव्यम् । च । धर्तारं ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० सः सुषे अह्नाम् 'हरिः कान्तः' मदः अनु प्र जायते मनुष्याणाम् चेतसा दीप्तिभिः । द्वौ जना दैव्यं मनुष्यं च कार्येषु प्रेरयन् व्यासापृथिव्योः 'अन्तः' गच्छति । सोऽयं नरः शंसनीयम् दैव्यम् च रयिं धारके यजमाने प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।

सिन्धोर्लृच्छ्वासे पतयन्तमृक्ष्णं हिरण्यपावाः पशुमांसु गृभ्णते ॥ ४३ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम् । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि । अञ्जते ।

सिन्धोः । उच्छ्वासे । पतयन्तम् । मृक्ष्णम् । हिरण्यपावाः । पशुम् । आसु । गृभ्णते ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० सोमम् अज्ज, विविधं च अज्ज, सह च अज्जते । 'गोभिः श्रीणन्तीत्यर्थः' । तं देवाः कर्तारं सोमम् आत्वाद्यन्ति, मधुरेण च गन्धेन अभि अज्जते । सिन्धोः समुत्प्लूते देशे गच्छन्त्यम् सेकारम् हिरण्येन सह पुनस्तः दृष्टारं सोमम् आश्रु वसतीचरीषु गृह्णन्ति ॥ ४३ ॥

विपश्चिते पर्वमानाय गायत मही न धारात्यन्धो अर्पति ।

अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचमत्यो न क्रीळन्नसगृष्णा हरिः ॥ ४४ ॥

विपःचिते । पर्वमानाय । गायत । मही । न । धारो । अति । अन्धः । अर्पति ।

अहिः । न । जूर्णम् । अति । सर्पति । त्वचम् । अन्धः । न । क्रीळन् । असगृष्णा । हरीः ॥

वेङ्कट० मेधादिने 'पर्वमानाय इति' उच्चारयत । मही इव वर्षधारा अति शक्नोति अन्धं सोमात्मकम् । सोऽयं सोमं पवित्रम् अति सर्पति, यथा जीर्णम् त्वचम् 'अहिः अतिसर्पति' । अन्धः इव क्रीळन् सरति वृषा हृदितवर्णः ॥ ४४ ॥

१-१. नास्ति वि' अ'.

२. सर्वं वि', सर्वं वि' अ'.

३-३. सुष्ठुभियमाणां वि' अ'.

४. पावकां वि'; यावकां वि' अ'.

५-५. हरिःकान्तो वि'; परिकान्तो अ'.

६. देव्यं वि'; देव्यं अ'.

७. 'विद्वो वि' अ'.

८. मुष्टिषु वि' अ'.

९. देव्यं वि' अ'.

१०-१०. गोभिः श्री' वि'; गोभिः

मंगान्तीत्यर्थः वि' अ'.

११. मेधादिनो मृक्षो.

१२-१२. अभिर-सर्पति वि'; अभिर-सर्पति अ'.

भरतिस्तन्मो वि'. १३. क्रीळन् वि' अ'.

अग्नेगो राजाऽप्यस्तविष्यते विमानो अह्नां भुवनेऽर्पितः ।

हरिर्घृतस्तुः सुदृशीको अर्णवो ज्योतिरिथः पवते राय ओक्व्यः ॥ ४५ ॥

अग्नेऽग । राजा । अप्य । तविष्यते । विमान । अह्नाम् । भुवनेषु । अर्पित ।

हरि । घृतस्तु । सुदृशीक । अर्णव । ज्योतिरिथ । पवते । राय । ओक्व्य ॥ ४५ ॥

येङ्कट० अग्ने गच्छन् राजा अस्तु संस्कृत तविष्यते वर्धयिष्यते पूर्वपक्षेषु विनिर्माता दिवसानाम् उदकेषु अर्पित । हरितार्ण प्रसृतघृतः शोभनदर्शनः उदकवान् ज्योतीरथ पवते धनार्धम् गृहहित ॥ ४५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये विंशो वक्त्रं’ ॥

असर्जि स्कुम्भो दिव उद्यतो मदः परि त्रिधातुर्भुवनान्यर्पति ।

अंशुं रिहन्ति मत्तयः पनिम्रतं गिरा यदि निणिजंमृगमिणो ययुः ॥ ४६ ॥

असर्जि । स्कुम्भ । दिव । उद्यत । मद । परि । त्रिधातु । भुवनानि । अर्पति ।

अंशुम् । रिहन्ति । मत्तय । पनिम्रतम् । गिरा । यदि । नि । अनिजम् । मृगमिण । ययुः ॥ ४६ ॥

येङ्कट० सृज्यते स्कुम्भयिता पुल्लेकस्य उद्यत सोम । परि गच्छति त्रिधातु सोम भुवनानि । म्रोगकलश आधवनीय पृतभृदिति धातव । तमिमम् अंशुम् लिहन्ति पूतका शब्दायमानम् । स्तुत्या यदि पृथ निणिजम् स्तोतार अस्तिव गच्छन्ति, लिहन्ति तदा यज्ञमानान्तमिति ॥ ४६ ॥

प्र ते धारा अत्यण्यानि मेध्यः पुनानस्य संयतो यन्ति रंहयः ।

यद्गोभिरेन्दो चम्योः समज्यस आ सुवानः सोम क्लशेषु सीदसि ॥ ४७ ॥

प्र । ते । धारा । अति । अण्यानि । मेध्य । पुनानस्य । समज्यते । यन्ति । रंहय ।

यत् । गोभि । इन्दो इति । चम्यो । समज्यते । आ । सुवान । सोम । क्लशेषु । सीदसि ॥ ४७ ॥

येङ्कट० प्र अति गच्छन्ति तव धारा मेध्य अवे सुहमाणि लोमानि पूयमानस्य सहगृह्यमाणस्य रंहयशीला । यदा उदके इन्दो स्वम् अधिपवणफलकयो आभिमुख्येन समज्यते, त तत सीदसि सूयमान इवम् सोम । क्लशेषु ॥ ४७ ॥

परस्व सोम क्रतुविर्न उक्थ्योऽप्यो वारे पारि धाव मधु प्रियम् ।

जहि रिश्चान् रक्षम् इन्दो अत्रिणो बृहद्देम विदथे मृगीराः ॥ ४८ ॥

१ प्रस्तुतवि विं अ, पस्त विं. २ २. नास्ति दको. ३ स्वयानि मूको ४ १ १ १ विं अ, अ मय विं. ५. पन मूको. ६ ६ म वा विं, मपारे विं अ. ७. रदशीम विं.

परिस्व । सोम । ऋतुऽग्नि । न । उक्थ्य । अन्य । वारे । परि । धाव । मधु । ग्रियम् ।
जहि । विश्वान् । रक्षस । इन्दो इति । अत्रिण । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽदीरी ॥ ४८ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम । कर्मणो लभयिता अस्माकम् प्रशस्य । पवित्रे परि क्षर ग्रियम् मधु । जहि
विद्वान् राक्षसान् इन्दो । अदनशीलान् ॥ ४८ ॥

‘इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये ऋक्विंशो वर्गः’ ॥

[८७]

‘उशना काव्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

प्र तु द्रव परि कोशं नि पीद नृभिः पुनानो अभि वार्जमर्ष ।

अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तोऽच्छा वही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

प्र । तु । द्रव । परि । कोशम् । नि । पीद । नृभिः । पुनान । अभि । वार्जम् । अर्ष ।
अश्वम् । न । त्वा । वाजिनम् । मर्जयन्त । अच्छा । वही । रशनाभिः । नयन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० उशना । प्र द्रव ग्रीष्मम्, परि नि पीद च द्रवणवल्गुम् नृभिः पवमान, अभि अर्ष
सङ्ग्रामम् । अश्वम् इव त्वा बलिनम् मर्जयन्त वज्र प्रति नयन्ति अङ्गुलीभिः ॥ १ ॥

स्वायुधः पवते देव इन्दुरशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः ।

पिता देवानां जनिता सुदक्षो त्रिष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ २ ॥

सुऽआयुध । पवते । देव । इन्दु । अशस्तिऽहा । वृजनम् । रक्षमाण ।

पिता । देवानाम् । जनिता । सुदक्ष । त्रिष्टम्भ । दिव । धरुण । पृथिव्या ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमनायुध पवते देव इन्दु रक्षोहा वज्रमानानामुपद्रवम् रक्षमाण पालयिता जनक
देवानाम् सुबल धारयिता दिव धारक च पृथिव्या ॥ २ ॥

ऋषिर्विप्रः पुरेता जनानामृध्वीर उशना काव्येन ।

स चिद्वेद निहित यदासामपीच्यं गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

ऋषि । विप्र । पुरेता । जनानाम् । ऋधु । धार । उशना । काव्येन ।

स । चित । विवेद । निहितम् । यत् । आसाम् । अपीच्यम् । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० द्रष्टा मध्याधी पुरेता जनानाम् महान दृष्टः अयम् उशना कवित्वेन । स अय लभत

१-१ नास्ति मूला २ तु निघ २, ५, मन्त्राग्नि अ. ३ पालयिता वि अ ४ ६
वि, दृष्ट अ, दृष्ट वि,

निहितम् यत् आसाम् गवाम् बन्तर्हितम् गृह्यम् उदकं पयोःक्षणमिति ॥ ३ ॥

एष स्य ते मधुमौ इन्द्र सोमो वृषा वृष्णे परि पवित्रे अक्षाः ।

सहस्रसाः शतसा भूरिदावा शश्वत्तमं बर्हिर्वा वाज्यस्थान् ॥ ४ ॥

एष । स्य । ते । मधुमान् । इन्द्र । सोम । वृषा । वृष्णे । परि । पवित्रे । अक्षरिति ।

सहस्रसा । शतसा । भूरिदावा । शश्वत्तमम् । बर्हि । आ । वाजी । अस्थान् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स^१ एष तुभ्यम् मधुमान् इन्द्र । सोम वृषा वृष्णे^२ परि क्षरति पवित्रे । सहस्रस्य दाता शतस्य च अपि च भूरिदाता नित्यम् यज्ञम् आ तिष्ठति बलवानिति^३ ॥ ४ ॥

एते सोमा अभि गव्या सहस्रा महे वाजायामृताय श्रवांसि ।

पवित्रेभिः पर्वमाना असृग्रच्छ्रस्यत्रो न पृतनाजो अर्त्याः ॥ ५ ॥

एते । सोमा । अभि । गव्या । सहस्रा । महे । वाजाय । अमृताय । श्रवांसि ।

पवित्रेभिः । पर्वमाना । असृग्रन् । श्रस्यर् । न । पृतनाजः । अर्त्या ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एते सोमा सउच्यन्ते गव्याभिः^४ 'सहस्राणि महते' बलाय असृग्रत्वाय च अक्षान्माशिराणि लक्ष्मीद्वयं पवित्रे पर्वमाना अन्नकामा इव सेनाना जेठार अक्षा ॥ ५ ॥

^५ इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

परि हि ध्मा पुरुहुतो जनानां विश्वासरुद्रोर्जना पुयमानः ।

अथा भर इयेनभृत प्रयांसि रयिं तुज्ञानो अभि वाजर्मर्ष ॥ ६ ॥

परि । हि । ध्मा । पुरुहुत । जनानाम् । विश्वा । अस्रत् । भोर्जना । पुयमानः ।

अप । आ । भर । इयेनभृत । प्रयांसि । रयिम् । तुज्ञान । अभि । वाजर्मर्ष । अर्ष ॥ ६ ॥

वेङ्कट० परि अस्रत् हि रम् बहुभिराहूय^६ जनानाम् विश्वानि भोजनानि पुदमान । सम्प्रति च 'आ भर' हे 'दिव इयेनेनाहूय' सोम^७ । अन्नानि रयिम् प्रयच्छन् अभि गच्छ सहस्रानम् ॥ ६ ॥

एष सुवानः परि सोमः पवित्रे सगो न सुष्टो अदधावदवा ।

तिग्मे शिशानो महिषो न मृद्धे या गव्यन्नभि शूरो न सत्वा ॥ ७ ॥

१. नास्ति वि^१. २. वृष्णे वि^२ अ^३, वृष्णेण वि^३. ३. नित्यम् अ^४. ४. गन्धानि मूको

५५. 'वागामपदते मूको ६-६, नास्ति मूको. ७. वृमित्रः वि^५. ८-८. नास्ति वि^६ अ^७. ९-९. दिवरे-
नावा वि^८ अ^९.

एष । सुवान । परि । सोम । पवित्रे । सर्ग । न । सुष्ट । अदधावत् । अवी ।
 त्रिमे इति । शिशान । मृष्टिष । न । शूद्रे इति । गा । गव्यन् । अमि । शूर । न । सत्वा ॥७॥
 वेङ्कट० एष सूयमान^१ परि धावति सोम पवित्रे अथ इव विष्ट गमनशील । 'त्रिमे शूत'
 तीक्ष्णोक्तुं मृष्टिष इव गा इच्छंश्च शूर इव अमि गच्छति युद्धे^२ सदनशील ॥ ७ ॥

एषा ययौ परमादन्तरद्रेः कूर्चित् सतीरुर्वे गा विवेद ।

दिवो न विद्युत् स्तनयन्त्यभ्रैः सोमस्य ते पवते इन्द्र धारा ॥ ८ ॥

एषा । आ । ययौ । परमाद् । अन्त । अद्रे । कूर्चित् । सती । ऊर्जे । गा । विवेद ।
 दिव । न । विद्युत् । स्तनयन्ती । अभ्रै । सोमस्य । ते । पवते । इन्द्र । धारा ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एषा आ जगाम वसिष्ठतास्थानात् । अपि च पणीनाम्^३ अद्रे अन्त कूर्चित्^४ कुहयित् गूढे देशे
 वर्तमाना ऊर्जे^५ गा छद्मवती । यत्र पणिभिरपहृता गावो निहिता तद् ऊर्जम् । दिव इव विद्युत्
 स्तनितशब्द^६ कुर्वन्ती^७ अभ्रै उत्पादित्वा सोमस्य ते पवते इन्द्रा^८ धारा पानाय^९ ॥ ८ ॥

उत स्म राशि परि यासि गोनामिन्द्रेण सोम सुरथ पुनानः ।

पूर्वारिषो बृहतीजीरदानो शिक्षा शचीवस्तव ता उपसृत् ॥ ९ ॥

उत । स्म । राशिम । परि । यासि । गोनाम् । इन्द्रेण । सोम । सुप्रथम् । पुनान ।
 पूर्वा । र्षे । बृहती । जीरदानो इति जीरदानो । शिक्षा । शचीव । तव । ता । उपसृत् ॥९॥

वेङ्कट० अपि च जल सङ्गम् परि गच्छसि गवाम् इन्द्रण सोम । एक रथमास्थाय सूयमान ।
 बहूनि अस्त्राणि बृहन्ति^{१०} क्षिप्रदान^{११} प्रयच्छ प्रज्ञावत् । 'तव तामि उपसृत्तमान'^{१२} त्वमिति ॥ ९ ॥

^१ इति सप्तमाहके तृतीयोऽध्याये त्रयोविंशो वर्गः^{१३} ॥

[८८]

^{१४} उशाना काव्य अपि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^{१५} ।

अयं सोम इन्द्र त्वम्यं सुन्वे त्वम्यं पवते त्वमस्य पाहि ।

त्वं ह यं चक्रे त्वं ववृष इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥ १ ॥

१ 'न परिगच्छति अ' । २-२. पिण्गून् मूको. ३ नास्ति वि'. ४. वर्णिनाम् मूको.
 ५. वयि अ'. ६. क्वे वि'; क्वो वि' अ'. ७. एकदिग्वा वि' अ'. ८. कुर्वन्ती वि', नुर्वन्ति अ'.
 ९. इन्द्रगराव वि'. १०. इति वि', वरति अ', वरति वि'. ११-११. व पदायु वि' अ'; त
 वम्यं वि'. १२-१२. नास्ति मूको.

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । तुभ्यम् । पवते । त्वम् । अस्य । पाहि ।
त्वम् । ह । यम् । चकृषे । त्वम् । ववृषे । इन्दुम् । मदीय । युज्याय । सोमम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० अयम् सोमः इन्द्र । तुभ्यम् अभिपूषते, तुभ्यम् एव पवते, त्वम् एव अमुं पिब । त्वम्
खलु यम् कृतवानसि, यं वा त्वम् वृतवानसि दीप्तं मदीय सहायाय, सोमम् तं
पिबेति ॥ १ ॥

स ईं रथो न भुरिषाकं योजि महः पुरुणि सातये वसनि ।
आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता स्वर्पाता वने ऊर्ध्वा नवन्त ॥ २ ॥

सः । ईम् । रथः । न । भुरिषाद् । अयोजि । महः । पुरुणि । सातये । वसनि ।
आत् । ईम् । विश्वा । नहुष्याणि । जाता । स्वःऽसाता । वने । ऊर्ध्वा । नवन्त ॥ २ ॥

पेङ्कट० सः अयम् रथः इव युज्यते भूरेभारस्य सोढा महान् बहूनि धनानि दातुम् । अनन्तरमेव
एनं सर्वाणि मनुष्यजातानि युगे वननीये उन्मुखानि सङ्गच्छन्तीति ॥ २ ॥

वायुर्न यो नियुत्वौ इष्टयांसा नासत्येव हव आ शंभविष्ठः ।
विश्ववारो द्रविणोदाईव तमन् पूषत्र धीजर्वनोऽसि सोम ॥ ३ ॥

वायुः । न । यः । नियुत्वान् । इष्टयांसा । नासत्याऽइव । हव । आ । शम्भविष्ठः ।
विश्वऽवारः । द्रविणोदाऽइव । तमन् । पूषाऽइव । धीऽजर्वनः । असि । सोम ॥ ३ ॥

पेङ्कट० वायुः इव यः नियुत्वान् । नियुतो वायोरश्वा २ । अभिलषितागमनः अधिनौ इव य आ-ह्वाने
अत्यन्तं सुखस्य भावयित्वा विश्वैर्वरणीयः द्रविणोदाः इव आत्मनि यस्त्वं भवसि, स त्वम्
पूषा इव कर्मेण प्रवर्तयित्वा भवसि सोम ॥ ३ ॥

इन्द्रो न यो महा कर्माणि चकिर्हन्ता वृत्राणामसि सोम पुर्भित् ।
पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हन्ता विश्वस्यासि सोम दस्योः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । न । यः । महा । कर्माणि । चकिः । हन्ता । वृत्राणाम् । असि । सोम । पुऽभित् ।
पैद्वः । न । हि । त्वम् । अहिनाम्नाम् । हन्ता । विश्वस्य । असि । सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

पेङ्कट० इन्द्रः इव यः महान्ति कर्माणि ताच्छील्येन करोषि, स त्वम् हन्ता वृत्राणाम् भवसि
सोम । पुरा भेत्ता १ । हन्ता अध्व २ इव त्वम् अहिनाम्नाम् ३ भवसि । यो नाम कश्चिदाहन्ता ४
भवति १ । हन्ता भवसि विश्वस्य सोम । दस्योः ॥ ४ ॥

१. भमा वि०. २. भवो भवताः वि०; नायो भवताः वि० अ०. ३. भेत्ता वि०; मोक्ष अ०.
४. पु. निप १, १४. ५-५. महिषां वि० अ०; एवं महोदयां वि०. ६. भवति वि० अ०.

अग्निर्न यो वन आ सृज्यमानो वृथा पाज्जांसि कृणुते नदीषु ।

जनो न युध्वा महत उपन्दिर्यति सोमः पर्वमान ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

अग्निः । नः । यः । वने । आ । सृज्यमानः । वृथा । पाज्जांसि । कृणुते । नदीषु ।

जनः । न । युध्वा । महतः । उपन्दिः । र्यति । सोमः । पर्वमानः । ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

येङ्कट० अग्निः इव यः अरण्ये वि-सृज्यमानः अनायासेन बलानि कुरुते नदीषु अन्तरिक्ष्यासु ।

जनः इव युद्धस्य कर्ता महतः शत्रोः शब्दापयिता प्रेरयति सोमः पर्वमानः ऊर्मिम् ॥ ५ ॥

एते सोमा अति वाराण्यव्या दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः ।

वृथा समुद्रं सिन्धवो न नीचीः सुतासो अभि कलशौ असृग्रन् ॥ ६ ॥

एते । सोमाः । अति । वाराणि । अव्या । दिव्याः । न । कोशासः । अभ्रवर्षाः ।

वृथा । समुद्रम् । सिन्धवः । न । नीचीः । सुतासः । अभि । कलशान् । असृग्रन् ॥ ६ ॥

येङ्कट० एते सोमाः 'अति गच्छन्ति' बालानि अविमयाणि दिव्यानि इव उदकानि अभ्रैर्वृष्यमाणानि ।

अनायासेन समुद्रम् यद्यः इव नीचीनाम्नाः सुताः कलशान् अभि सृजन्ति गच्छन्तीति ॥ ६ ॥

शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वानभिश्शस्ता दिव्या यथा विद् ।

आपो न मक्षु सुमतिर्भवा नः सहस्राप्ताः पृतनापाणन युज्ञः ॥ ७ ॥

शुष्मी । शर्धः । न । मारुतम् । पवस्व । अनभिश्शस्ता । दिव्या । यथा । विद् ।

आपः । न । मक्षु । सुमतिः । भव । नः । सहस्रं अप्ताः । पृतनापाट् । न । युज्ञः ॥ ७ ॥

येङ्कट० 'वेगवान् मारुतम् इव' शर्धः पवस्व, अनिन्दिताः दिव्या यथा विद् पवते । 'महती वे' 'देवानां विशः' (तै २, २, ५, ७) इति ब्राह्मणम् । न च तां निन्दन्ति केचन । आपः इति क्षिप्रं पवमानस्यैव अस्माकम् सुमतिः भव बहुरूपः पृतनानामभिभविता इन्द्रः इव यष्टयम् ॥ ७ ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्भीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्वर्मासि प्रियो न मित्रो दक्षार्यो अर्यमेवांसि सोम ॥ ८ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । भीरम् । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षार्यः । अर्यमा ईव । असि । सोम ॥ ८ ॥

१. सोम मूको. २. सुमी वि' अ'. ३-३. "गच्छन्ति वि' अ'; अविमयन्ति वि'. ४-४. देव (वामा ... वि' अ'. ५. शुचिष्वर्मा वि' अ'. ६-६. देवानामपि वि' अ'; देव विश वि'. ७. नारित अ'.

वेङ्कट० इय गतेति (ऋ १, ११, ३ प्र.) ॥ ८ ॥

‘इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः’ ॥

[८९]

‘उशना काव्य ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

प्रो स्य वह्निः पृथ्याभिरस्यान् दिवो न वृष्टिः परमानो अक्षाः ।

सहस्रधारो असदक्ष्यश्स्मे मातुरुपस्थे वने आ च मोमः ॥ १ ॥

प्रो इति । स्य । वह्निः । पृथ्याभिः । अस्यान् । दिवः । न । वृष्टिः । परमानः । अक्षारितिः ।
सहस्रधारः । असदक्षः । नि । अस्मे इति । मातुः । उपस्थे । वने । आ । च । मोमः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्र इत्यन्ते स एव बोधा मार्गे । दिव इव वृष्टिः पवमान क्षरति । सोऽय बहुधार
अस्मासु न पीदति । पृथिव्याश्च उपस्थे वने क्षोणक्षणे च आ सीदतु मोमः ॥ १ ॥

राजा सिन्धूनामसिष्टः वासं ऋतस्य नावमारुहद् रजिष्ठाम् ।

अप्सु द्रप्सो बाधूधे इयेनर्जतो दुह ईमः पिता दुह ईमः पितुर्जाम् ॥ २ ॥

राजा । सिन्धूनाम् । असिष्टः । वासं । ऋतस्य । नावम् । आ । अरुहत् । रजिष्ठाम् ।
अप्सु । द्रप्सः । बाधूधे । इयेनर्जतः । दुहे । ईमः । पिता । दुहे । ईमः । पितुः । जाम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० ‘राजा सिन्धूनाम्’ आच्छादयति वत्स भयणम् । वत्सस्य नावम् अर्जुनमात्रम् आ रोहति । सोऽयम्
द्रप्सः वसतीवरीषु वर्धते । इयेनर्जतः दिव आहूत तमिमम् पितुः शुद्धोकात् जातम् स पिता दोग्धि
अभिमतः रत्नमिति ॥ २ ॥

सिंहं नंसन्तु मध्वो अयासं हरिमरुपं दिवो अस्य पतिम् ।

शूरो युत्सु प्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परिं पात्युक्षा ॥ ३ ॥

सिंहम् । नंसन्तु । मध्वः । अयासम् । हरिम् । अरुपम् । दिवः । अस्य । पतिम् ।
शूरः । युत्सु । प्रथमः । पृच्छते । गा । अस्य । चक्षसा । परिं । पाति । उक्षा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सिंहसदृशम् एतं प्राप्नुवन्ति उदकस्य गन्तारम् हरितवर्णम् आरोहमानम् अस्य दिवः पतिम् ।
सोऽयं शूरः युद्धेषु मुख्यः सन् ‘ह’ गता पणिभिरपदता नाव’ इति पृच्छते । अस्य तेजसा
पारं रक्षति उष्मा इन्द्रः ॥ ३ ॥

१ १ नारित मूला. २. मार्गे वि अ. ३ रथ ने वि अ. ४. *द्व वि. ५ नारित
वि म. ६. दानम वि अ. ७ पृच्छ मूला.

मधुपृष्ठं घोरमयासमश्नुं रथे युञ्जन्त्युरुचक्र ऋष्वम् ।

स्वसार ई जामयौ मर्जयन्ति सनाभयो वाजिनर्मूर्जयन्ति ॥ ४ ॥

मधुपृष्ठम् । घोरम् । अयासम् । अश्नम् । रथे । युञ्जन्ति । उरुऽचक्रे । ऋष्वम् ।

स्वसार । ईम् । जामयौ । मर्जयन्ति । सनाभयौ । वाजिनम् । ऊर्जयन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मधुयुक्तपृष्ठम् घोरम् गमनशीलम् अश्वम् रथे युञ्जन्ति महाचक्रे दर्शनीयम् । तमिमम् एकस्मात् पाणेरुपस्था भङ्गुलस्य मर्जयन्ति । 'तदेवाह — भङ्गुलस्यो बलिन सोमं यलिन कुर्वन्तीति' ॥ ४ ॥

चर्तस ई घृतदुहः सचन्ते समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः ।

ता ईमर्पन्ति नर्ममा पुनानास्ता ई विश्वतः परि पन्ति पूर्वीः ॥ ५ ॥

चर्तस । ईम् । घृतदुहः । सचन्ते । समाने । अन्त । धरुणे । निषत्ताः ।

ता । ईम् । अर्पन्ति । नर्ममा । पुनाना । ता । ईम् । विश्वतः । परि । पन्ति । पूर्वी ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'चर्तस एन घृतस्य दोग्धयो गावः' सेवन्ते समाने धारकेऽन्तरिक्षे अन्त निषण्णा । ता एन गच्छन्ति हविषा शोधयन्त्य । ता एन सर्वतः परि भवन्ति प्रकाः † ॥ ५ ॥

विष्टुम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य ।

असत् त उरसो गृणते नियुत्वान् मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियार्थ ॥ ६ ॥

विष्टुम्भ । दिव । धरुणः । पृथिव्या । विश्वा । उत । क्षितयः । हस्ते । अस्य ।

असत् । ते । उरसः । गृणते । नियुत्वान् । मध्वः । अंशुः । पवतः । इन्द्रियार्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'सोमो दिव विष्टुमिति, धारयति च पृथिवीम्, सर्वा अपि च प्रजा † अस्य हस्ते ‡ भवन्ति' । सोऽय भवति गुम्भम् उरसः स्तुवते अश्ववान् । उरसः उरसरभ्यस्मात् कामा^५ इति । सोऽयम् मध्व^४ रस^३ पवते इन्द्रियं जनयितुम् । 'अंशुः क्षमष्टमाश्रो भवति' इति यास्क (२, ५) ॥ ६ ॥

वन्वन्नवातो अभि देवर्षीतिभिन्द्राय सोम वृत्रहा पवस्व ।

शग्धि महः पुरुचन्द्रस्य रायः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ७ ॥

वन्वन् । अवात । अभि । देवर्षीतिम् । इन्द्राय । सोम । वृत्रहा । पवस्व ।

शग्धि । महः । पुरुचन्द्रस्य । रायः । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ७ ॥

१-१ नास्ति वि^१ २-२ नास्ति वि^१ † अत्र मूको. ‡ प्रथमा मूको ३-३ नास्ति वि^१.
‡-‡ अत्र मूको ४ उरसरभ्यस्मात् अ^५, 'नवमान् वि' ५ कामान् वि^५ अ^५. ६ मको वि^५; महा
अ, मदे वि^५. ७ रस नि^३

वेङ्कट० सम्भजन् शत्रुभिरनभिगत अभि गच्छ यज्ञम् । इन्द्राय सोम । इन्द्रा पवस्व^१ । देहि महद् बहुभि. सृष्टणीयं धनम् । सुवीर्यस्य धनस्य वयम् पतय. स्वाम इति ॥ ७ ॥

^१इति सप्तमाष्टमे तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः^२ ॥

[१०]

^१वसिष्ठो मैत्रावरुणिर्देवि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^३ ।

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो रथो न वार्जं सनिष्यन्वासीत् ।

इन्द्रं गच्छन्नायुधा संशिशानो विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ १ ॥

प्र । हिन्वानः । जनिता । रोदस्यो । रथं । न । वार्जम् । सनिष्यन् । अयासीत् ।
इन्द्रम् । गच्छन् । आयुधा । सुम्शिशान । विश्वा । वसु । हस्तयोः । आऽदधानः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वसिष्ठ । प्र गच्छति प्रेषमाण जनयिता द्यावापृथिव्यो^४ रथ इव युद्धम् सनिष्यन्, इन्द्रम् गच्छन्, आयुधानि च तीक्ष्णकुर्वन्, विश्वानि च धनानि स्तोतृणाम् हस्तयो^५ आदधानः ॥ १ ॥

अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधामाङ्गुपाणामवावशन्तु वाणीः ।

वना वसानो वरुणो न सिन्धून् वि रत्नधा दयते वार्याणि ॥ २ ॥

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । वृषणम् । वयऽधाम् । आङ्गुपाणाम् । अनावशन्तु । वाणीं ।
वना । वसान । वरुणः । न । सिन्धून् । वि । रत्नधा । दयते । वार्याणि ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि कामयन्ते त्रिपृष्ठम् त्रिपवणम् वृषणम् अक्षस्य दातारम् स्तोतृणाम् स्तुतयः । उदकानि आच्छादयन् वरुणः इव सिन्धून् विविध प्रयच्छति^६ रत्नानां दाता वरणीयानि धनानि ॥ २ ॥

शूरग्रामः सर्वधीरः सहावाञ्जेता पवस्व सनिता धनानि ।

तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्स्वपाळहः स्रहान् पृतनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

शूरऽग्रामः । सर्वऽधीर । सहावान् । जेता । पवस्व । सनिता । धनानि ।
तिग्मऽआयुधः । क्षिप्रऽधन्वा । समत्स्व । अपाळह । स्रहान् । पृतनासु । शत्रून् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शूरणां^७ वीराणां सङ्घो यस्य विद्यते सः शूरग्राम । सर्वे वीराश्च अस्य भवन्ति । सहनवान् जेता पवस्व सम्भक्ता शत्रुधनानि तिग्मायुध क्षिप्रयुष्क युद्धेषु असोढा अभिमवन् सेनासु शत्रून् ॥ ३ ॥

उरुगन्धर्वतिरभयानि कृष्णन्तर्माचीनि आ परस्त्रा पुरंधी ।

अयः सिपांसन्नपसुः स्त्रुर्गाः स चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥ ४ ॥

१. पवस्ववान् संभं वि^१. २. नास्ति वि^२. ३-३. नास्ति मूला. ४. 'ज्यो वि' न^३.

५. प्रगं वि^४ अं. ६. शत्रो मूको.

उरुऽर्गव्युति । अभयानि । कृण्वन् । समीचीने इति सुम्ऽर्चीने । आ । पुरस् । पुरन्धी इति पुरम्ऽधी ।
अप । सिसासन् । उपस । स्व । गा । सम् । चिक्रुद । मृह । अस्मभ्यम् । वाजान् ॥४॥

वेङ्कट० विस्तीर्णसार्गं अभयानि स्तोतृणाम् कृण्वन् सङ्गते च चावापृथिव्यौ कुर्वन् आ पवस्व । अन्तरिक्षम्
सम्भक्तुमिच्छन् उपम आदित्यम् रश्मींश्च सम् क्रन्दस महान्ति अन्नानि अस्मभ्यम् इति ॥ ४ ॥

मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रं मत्सीन्द्रमिन्द्रो पवमानं विष्णुम् ।

मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान् मत्सि महामिन्द्रमिन्द्रो मदाय ॥ ५ ॥

मत्सि । सोम । वरुणम् । मत्सि । मित्रम् । मत्सि । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । पवमान् । विष्णुम् ।
मत्सि । शर्धो । मारुतम् । मत्सि । देवान् । मत्सि । महाम् । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । मदाय ॥

वेङ्कट० तपय वरुणाग्नीनिति ॥ ५ ॥

एवा राजैव क्रतुमां अमेन विश्वा घनिघ्नद् दुरिता पवस्व ।

इन्द्रो सूक्ताय वचसे वयो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । राजाऽइव । क्रतुमान् । अमेन । विश्वा । घनिघ्नत् । द् दुरिता । पुरस्व ।
इन्द्रो इति । सुऽउक्ताय । वचसे । वयं । धा । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवम् राजा इव कर्मवान् बलेन विश्वानि दुरितानि विनाशयन् पवस्व । इन्द्रो । सूक्ताय
अस्माकम् वचसे तत्किष्कृत्यर्थम् अन्नं घनि । यूयम् इति गतम् (ऋ ७, ६७, १०, ६८, ९ प्रष्टु) ।

“इति सप्तमाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः” ॥

ध्याय्यतृतीयमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य स ।

कुण्डिनस्म कृते आता माताऽनूचस्य सुन्दरी ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्याख्याने सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

‘अतर्जि वक्रा रथ्ये’ इति श्याचिख्यासति माधवः ।

अश्वाद्योषधिपर्यन्ते^१ वाच्य देवगणे वदन् ॥ १ ॥

अश्वाकृतिर्दधिक्कावा दिवि देवोऽस्ति कश्चन ।
सतोऽश्वाः प्रादुरभवन्तस्त्वमारोप्य^२ ते स्तुताः ॥ २ ॥

आपेर्युत्समदस्याग्र आसीदिन्द्रः कपिञ्जलः ।
मुष्टाव तस्यपिशाखा स सूक्ष्माभ्याम् ‘कर्निवदत्’^३ ॥ ३ ॥

मण्डूकानामधाक्षणां सन्ति आग्णां च^४ देवताः ।
‘यो वः सेनानीर्मेहृतः’^५, ‘प्र वो प्रावाणः सन्तिता’^६ ॥ ४ ॥

स्तूयन्तेऽचेतना केचिदिह देवैरधिष्ठिताः ।
शकुनिर्गुणश्चेति तत्र विद्धि निदर्शनम् ॥ ५ ॥

स्तूयन्ते यज्ञसंयोगादपि चान्ये रथादयः ।
अथापि युद्धसंयोगाद् रथादीनां स्तुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

‘अह्नावर्नदत्ता हृते’^७, ‘ओषधयः सर्वदन्ते’^८ ।
इत्यपामोषधीनां च ‘देवता सम्प्रदर्शिताः’^९ ॥ ७ ॥

अग्न्यादयः सज्जिहिताः सर्वदा लौकिकेस्त्वपि ।
यमेन यस्या संवादे^{१०} सोऽयमर्थ उदीरितः ॥ ८ ॥

न सर्वे चेतना देवा नापि सर्वे अचेतनाः ।
इति वादैर्विज्ञानीनो मन्त्रप्राक्षणगोचरै ॥ ९ ॥

इतिहासपुराणैर्देवतात्वेन दर्शिताः ।
तानाहुश्चेतनान् देवान् भवन्त्यन्ये^{११} स्वचेतना ॥ १० ॥

१. मश्वपौषधिं वि^१ अ^२, वैक्रज^३.

४. प्राग्णा श्व अ^४. ५. ऋ १०, ३४, १२

७. शो ३, १३, १०. ८. ऋ १०, १७, २२.

११. भवन्त्यन्ये वि^१ अ^२

२. ‘स्तस्वमा’ वि^१ अ^२; ‘स्तस्वाना’ वि^३. ३. ऋ २, ४२, १.

४-६. सोमो प्रावाण ऋषयः वि^१ अ^२. ७. ऋ १०, १७५, १.

८-९. ‘वता नृदिता वि^१ अ^२. १०. सम्पाने वि^१ अ^२.

अत्र वाजसनेयकम्—“न वा अत्र देवताऽऽत्यनुयाजेषु^१ देव वह्नि इति^२ तत्र नाग्निर्नेन्द्रो^३ न सोम^४ (माश १, ८, २, ५५) इत्यादि । पठामश्च —

‘वौर्भूमिरापो हृदय चन्द्रार्कमियमानिला ।

रात्रि सध्ये च धर्मश्च वृत्तः^५ सर्वदेहिनाम्^६ ॥ (मनु ८, ८७) इति^७ ॥

[११]

^१कश्यपो मारीच ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्द^२ ।

अर्मर्जिं वक्त्रा रथ्ये यथाजौ धिया मनोतां प्रथमो मनीषी ।

दश स्वसारो अधि सानो अव्येज्जन्ति वह्निं सदर्नान्यच्छ^३ ॥ १ ॥

अर्मर्जि । वक्त्रा । रथ्ये । यथा । अजौ । धिया । मनोतां । प्रथम । मनीषी ।

दश । स्वसार । अधि । सानो । अव्ये । अजन्ति । वह्निम् । सदर्नानि । अच्छ^४ ॥ १ ॥

षेड्डट० कश्यप । सृज्यते^५ दाप्यायमान, यथा यथाहं सङ्ग्रामे रथ सृज्यते, अह्नुष्या प्रथम मनोता । यस्मिन् दधाना मनोसि प्राप्ताणि^६ । प्राश दश अह्नुष्य अविमये अधि^७ समुच्छ्रित प्रेरयन्ति वोढारं सोमम् यज्ञगृहेष्विति ॥ १ ॥

वीती जनस्य दिव्यस्य कृष्यैरधि सुत्रानो नहुष्येभिरिन्दुः ।

प्र यो नृभिर्मृत्यो मर्त्येभिर्मर्ज्जानोऽग्निभिर्गोभिरग्निः ॥ २ ॥

वीती । जनस्य । दिव्यस्य । कृष्यै । अधि । सुत्रान । नहुष्येभि । इन्दुः ।

प्र । य । नृभिः । अमृत । मर्त्येभि । मर्ज्जान । अग्निभिः । गोभिः । अत्भिः ॥ २ ॥

षेड्डट० भक्षणाय दैव्यस्य जनस्य कविभि अधि गच्छति यज्ञ मनुष्यै सूत्रमान इन्दु । प्र गच्छति^१ य यज्ञम् अमृत नेतृभि^२ मर्त्ये^३ जोष्यमान पवित्रैः । अधिपवणचर्मणा यत्सतीवरीमिश्र ॥ २ ॥

धृषा वृष्णे रोरुंशंशुरस्मै परमानो रुशंतीति पयो गोः ।

सहस्रमृका पृथिभिर्वचोविदध्वस्मभिः सूर्यो अणं वि याति ॥ ३ ॥

धृषा । वृष्णे । रोरुंशत् । अणु । अस्मै । परमान । रुशंत् । इति । पय । गो ।

सहस्रम् । अर्वा । पृथिभिः । वच ऽमि । अणुस्मभिः । सूर । अणम् । वि । याति ॥ ३ ॥

१ १ नो वा अमृत्येवति देवता वि^१ अ^२

२ २ तन्नाभिः^३ वि^४ अ^५

३ वृत्ति वि^६

४ नास्ति अ, वैकुण्ठ ५ ५ नास्ति मृका ६ ५ नो मृको ७ येषां वि^८ अ^९ ८ अवि मृको ९, ५१० वि^{१०} अ^{११} ११ नास्ति मृको ११, मध्ये वि^{१२} अ^{१३}

येङ्कट० ३५ इन्द्राय शब्दायमान सोम अस्मै पूयमान श्वेतम् गो पय गच्छति आशिरम् ।
बहुभिर्मागे स्तोत्रवान् स्तुते ज्ञाता ध्वसन्वजितै सुवीर्यं सोम सूक्ष्मच्छिद्र पवित्रम्
अतीत्य^१ गच्छति ॥ ३ ॥

रुजा दृक्का चिद्रक्षसः सदांसि पुनान इन्द्र ऊर्णुहि वि वाजान् ।

बृथोपरिष्ठात् तुजता वधेन ये अन्ति दूरादुपनायमेपाम् ॥ ४ ॥

रुज । दृक्का । चित् । रक्षस । सदांसि । पुनान । दू-दो इति । ऊर्णुहि । वि । वाजान् ।
बृथ । उपरिष्ठात् । तुजता । वधेन । ये । अन्ति । दूरात् । उप-उनायम् । एपाम् ॥ ॥ ॥

येङ्कट० विनाशाय दृढान्यपि रक्षन् स्थानानि । पूयमानस्त्वम् इन्द्रो ! 'व ऊर्णुहि' अघ्नानि । 'बृथ
उपरिष्ठात्' दिग्मेकै^१ आयुधेन ये अन्ति^२ दूराद् वा गच्छन्ति एवाम् दक्षसानाम् उपनेतार
स्वामिनम् इति ॥ ४ ॥

स प्रत्नवन्नव्यसे विश्ववार सूक्ताय पथः कृणुहि प्रार्चः ।

ये दुष्पहासो वनुर्षा बृहन्तस्तांस्ते अश्याम पुरुक्षत् पुरुक्षो ॥ ५ ॥

स । प्र-त्न-वत् । नव्यसे । त्रि-उ-वार । सू-उ-क्ताय । पथ । कृणुहि । प्रार्च ।
ये । दु-उ-सहास । वनुर्षा । बृह-त । तान् । ते । अ-श्याम । पुरु-क्ष-त् । पुरुक्षो इति पुरुक्षो ॥

येङ्कट० स पुराणाय इव नवतराय विश्वैर्वरणीय^१ कुरु प्राचीनान्^२ मागांन्^३ मह्यमपि शोभन
स्तुतिकाय । ये सोढुमशक्या रक्षसा^४ हिंसया युक्ता महाशय, 'तान् स्वदीयान्'^५ अनाद-
यम् अश्याम यज्ञे हे बहुकर्मन्^६ बहुशब्द^७ ॥ ५ ॥

एवा पुनानो अथः स्मृर्गा अस्मभ्यं तोका तर्नयानि भूरि ।

शं नः क्षेत्रमुरु ज्योतींषि सोम ज्योद्गन् सूर्यं दृश्ये रिरिहि ॥ ६ ॥

एव । पुनान । अप । स्व । गा । अ-स्म-भ्यम् । तोका । तर्नयानि । भूरि ।
शम् । न । क्षेत्रम् । उरु । ज्योतींषि । सोम । अयोक् । न । सूर्यम् । दृश्ये । रिरिहि ॥ ६ ॥

येङ्कट० एव पूयमान सोम ! त्वम् अस्मभ्यम् प्रयच्छ अन्तरिक्षम् दिवम्^१ पृथिवीम् पुत्रान्
पौत्राश्च बहून् सुखकरम् क्षेत्रम्^२ विस्तीर्णानि च^३ ज्योतींषि चिर द्रष्टुम् सूर्यम् च ॥ ६ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याय प्रथमो वर्गः ॥

१. मधीत्य वि^१ अ^२. २. युजितम् वि^३ अ^४. ३. ३. विश्वोपरिष्ठात् स कन मुका ४. अनिनो
वि^५ अ^६. ५. लीया वि^७ अ^८. ६. प्राचीनम् अ^९. ७. मा^{१०} अ^{११}. ८. राक्षसं वि^{१२} अ^{१३}. ९. स्वदीयान्
वि^{१४} अ^{१५}. १०. तदीयान् अ^{१६}. ११. दृश्ये वि^{१७} अ^{१८}. १२. नारित वि^{१९} अ^{२०}.
१३ १४. नारित मुको

[९२]

‘कश्यपो मारीच ऋषि । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

परि सुवानो हरिरंशुः पवित्रे रथो न सर्जि सनये हियानः ।

आपच्छ्लोकमिन्द्रियं पूयमानः प्रति देवां अजुपत प्रयोभिः ॥ १ ॥

परि । सुवान । हरि । अंशु । पवित्रे । रथे । न । सर्जि । सनये । हियान ।

आपत् । श्लोकम् । इन्द्रियम् । पूयमानः । प्रति । देवान् । अजुपत । प्रयोभिः ॥ १ ॥

घेङ्कट० परि सज्यते* सूयमानः हरि सोम पवित्रे रथ इव धनार्थं प्रयमाण । आप्नोति च स्तुतिम् । इन्द्रियम् इन्द्रनिमित्तम् पूयमान । प्रति सेवते च देवान् अस्मै ॥ १ ॥

अच्छा नृचक्षा असरत् परिश्रे नाम दधानः कविरस्य योनौ ।

सीदन् हातेव सदाने चमूपैमग्मनृपयः सप्त विप्राः ॥ २ ॥

अच्छ । नृचक्षा । असरत् । पवित्रे । नाम । दधान । कवि । अस्य । योनौ ।

सीदन् । हाते । इव । सदाने । चमूपै । उपै । ईम् । अग्मन् । नृपयः । सप्त । विप्राः ॥ २ ॥

घेङ्कट० अभिसरति* नृणां द्रष्टा पवित्रे* उदकम् धारयन् कवि अस्य आत्मन* स्थाने पवित्रे सीदन् होता इव यज्ञे चमूपै । सदाने सरति । तमिमम् उप गच्छन्ति श्रद्धयः सप्त मेधाविनः भरद्वाज कश्यपो गौतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति ॥ २ ॥

प्र सुमेधा गातुनिद्रिश्चदेवः सोमः पुनानः सदै एति नित्यम् ।

सुवद्विष्येषु काव्येषु रन्तानु जनान् यतते पञ्च धीरः ॥ ३ ॥

प्र । सुमेधा । गातुऽवित् । विश्वदेव । सोमः । पुनान । सदै । एति । नित्यम् ।

सुवत् । निषेधः । काव्येषु । रन्ताः । अनु । जनान् । यतते । पञ्च । धीरः ॥ ३ ॥

घेङ्कट० प्र गच्छति सुमेधं व्यासदेव सोम पूयमान* स्थानम् नित्यम् । भवति च* निषेधः ‘स्तोत्रेषु रन्ता’ । सोऽयम् अनु गच्छति धीरः पञ्च जनान् ॥ ३ ॥

तव त्ये सोम पवमान निष्ये विश्वे देवास्त्रयं एकादशासः ।

दश स्वधाभिरधि सानो अन्व्ये मृजन्ति तया नृयः सप्त यृहीः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूले. २. सज्यते वि* अ. ३-३ *यन्मि वि* इन्द्रियनिमित्त वि* अ.
४. नास्ति मति* वि* अ. ५. पवित्रम् वि* ६ आत्मन वि* अ. ७. मान वि*. ८. नास्ति
वि* अ. ९-९ *श्रेय च रन्ता वि*.

तर्वा । त्वे । सोम । पवमान । निण्ये । विश्वे । देवाः । त्रयः । एकादशासः ।
दर्श । स्वधाभिः । अर्धे । सानौ । अन्ये मृजन्ति । त्वा । नद्यः । सप्त । युद्धीः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तव अमी सोम ! पवमान । अन्तर्हिते स्थाने घर्तन्ते विश्वे देवाः त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याः ।
दश अद्गुल्यः । त्वां जलेः पवित्रं शोधयन्ति, त्वा नद्यः च सप्त महत्पः ॥ ४ ॥

तन्न सत्यं पवमानस्यास्तु यत्र विश्वे कारवः संनसन्त ।
ज्योतिर्यदह्ने अर्कणोदु लोकं प्रावन्मनुं दस्यवे कर्भीकम् ॥ ५ ॥

तत् । तु सत्यम् । पवमानस्य । अस्तु । यत्र । विश्वे । कारवः । समुज्जसन्त ।
ज्योतिः । यत् । अह्ने । अर्कणोदु । ऊँ इति । लोकम् । प्र । आवत् । मनुम् । दस्यवे । कः । अभीकम् ॥

वेङ्कट० तत् स्थानं सत्यभूतम् पवमानस्य अस्माकम् अस्तु, यत्र सर्वे ह्योदारः सङ्गच्छन्ते ।
यत् अस्य ज्योतिः दिक्साय प्रकाशं करोति, तज्ज्योतिः प्र आवत् मनुम् राजानम्,
दस्यवे च अभिगन्तारम् अकार्षीत् ॥ ५ ॥

परि सद्यैव पशुमान्ति होता राजा न सत्यः समितीरियानः ।
सोमः पुनानः कुलशौ अयासीत् सीदन्पुगो न महिषो वनेषु ॥ ६ ॥

परि । सम्यङ् । पशुमान्ति । होता । राजा । न । सत्यः । सम्यङ्गतीः । इयानः ।
सोमः । पुनानः । कुलशौ । अयासीत् । सीदन् । पुगः । न । महिषः । वनेषु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा पशुमतः यज्ञगृहान् होता परि याति, यथा वा राजा सत्यकर्मा सङ्ग्रामान्
गच्छन्, तथा सोमः पवमानः परि याति 'कुलशान् वनेषु' उदकेषु सीदन् महिषारूपः
पुगः इव ॥ ६ ॥

“इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वितीयो वर्गः” ॥

[९३]

“ओषा गीतम ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः” ।

साकमुक्षौ मर्जयन्त स्वसारो दश धीरस्य घीतयो धनुत्रीः ।
हरिः पर्यद्रवजाः सूर्यस्य द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ १ ॥

साकमुऽर्क्षः । मर्जयन्त । स्वसारः । दर्श । धीरस्य । घीतयः । धनुत्रीः ।
हरिः । परि । अद्रवत् । जाः । सूर्यस्य । द्रोणम् । ननक्षे । अत्यः । न । वाजी ॥ १ ॥

घङ्कट० नोधा । 'सद सिञ्चन्त्य' शोधयन्ति अह्गुल्य सोमम् । दत्त अह्गुल्य धीरस्य सोमस्य प्रेरयिष्य । हरि परि द्रवति^१ सूर्यस्य जाया दिश, द्रोणकहशम् व्याप्नोति अतनशील इव अथ ॥ १ ॥

सं मातृभिर्न शिशुर्वाप्तशानो वृषा दधन्ते पुरुवारो अद्भिः ।

मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कूलश उस्तिर्याभिः ॥ २ ॥

सम् । मातृभिः । न । शिशु । वाप्तशान । वृषा । दधन्ते । पुरुवार । अतृभिः ।

मर्य । न । योषाम् । अभि । नि ऽकृतम् । यन् । सम् । गच्छते । कुलशे । उस्तिर्याभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम् धार्यत, मातृभि इव पुत्र, कामयमान वृषा बहुभिर्वरणीय वसतीवरीभि । मर्य इव जायाम् अभि गच्छन् निष्कृतम् स्थानम् सम् गच्छते कूलशे अद्भि ॥ २ ॥

उत प्र पिप्य ऊध्रघ्न्याधा इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।

मूर्धान गावः पर्यसा चमूष्वभि श्रीणन्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ ३ ॥

उत । प्र । पिप्ये । ऊध्र । अघ्न्याया । इन्दु । धाराभि । सचते । सुमेधा ।

मूर्धानम् । गाव । पर्यसा । चमूष्व । अभि । श्रीणन्ति । वसुभिः । न । निक्तैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च प्र आप्याययति^१ ऊध्र गो सोम ओषधीषु प्रविश्य । सोऽयम् इदु सुमेधा धाराभि सहगच्छते । सुमेधम् इमम् गाव चमूष्व स्थितम् उच्छितम् पर्यसा अभि श्रीणन्ति अक्षरै इव लक्ष्यैः ॥ ३ ॥

स नो देवेभिः परमान रदेन्दो रयिमश्विनं वाप्तशानः ।

रथिरायतामृशती पुरंधिरस्मश्रुगा द्वाग्ने वसूनाम् ॥ ४ ॥

स । न । देवेभिः । परमान । रद । इन्दो इति । रयिम् । अश्विनम् । वाप्तशान ।

रथिरायताम् । उशता । पुरम् । अश्वि । अस्मश्रुक् । आ । द्वाग्ने । वसूनाम् ॥ ४ ॥

घङ्कट० स अस्मश्रु देवै सह परमान । प्रयच्छ इन्दो । रयिम् अश्वयुक्तम् 'कामयमान । रथिरायताम्' रथवान् रथिर 'वद्वादचरताम् कामयमाना तव बुद्धि अस्मदभिमुखी आ गच्छत वसूनाम् दानाय ॥ ४ ॥

न नो रयिमुप मास्व नृनन्त पुनानो वाताप्यं विश्वश्चेन्द्रम् ।

प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मधु श्रियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

नु । न । रयिम् । उप । मास्व । नृऽन्तम् । पुनान । वातार्थम् । त्रिऽऽर्चन्द्रम् ।
 प्र । नृन्दिह । इन्द्रो इति । तारि । आयु । प्रात । मशु । धियाऽर्चम् । जगम्यात् ॥ ५ ॥
 वेङ्कट० क्षिप्रम् अस्मभ्यम् रयिम् उप कुरु मनुष्यैरुक्तम् पूयमान उदकम् च सर्वेषां ह्यादकम् ।
 प्र तारि 'वर्धितम् अस्तु इन्द्रो' स्तोत आयु । प्रात इति गतम् (ऋ १, ५८९, १० ५, ८,
 ८०, १० प्रमृ.) ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्याप्याये तृतीयो वर्गः' ॥

[९४]

'कण्वो घोरः ऋषिः । पवमान सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

अधि यदस्मिन् वाजिनींश्च शुभः स्पर्धन्ते धियः सूर्ये न निशः ।

अपो वृणानः पयसे कवीयन् व्रजं न पशुऽर्धनाय मन्म ॥ १ ॥

अधि । यत् । अस्मिन् । वाजिनिऽहव । शुभं । स्पर्धन्ते । धियं । सूर्यं । न । निशः ।

अप । वृणान । पयसे । कविऽयन् । व्रजम् । न । पशुऽर्धनाय । मन्म ॥ १ ॥

वेङ्कट० कण्व । अधि स्पर्धन्ते अहमहमिकयोपतिष्ठन्ति यदा अहिम्न सोमे अश्वे इव अश्वद्वारा
 अङ्गुल्य * सूर्ये इव च उदिते रश्मयः, तदानीम् अयं सोम उदकानि आच्छादयन् पवन कवित्वम्
 आचरन् यथा गवाम् व्रजम् मनीय योद्धव्यं रक्षितव्यम् पशूनां वर्धनाय साय परिववत् इति ॥ १ ॥

हिता व्यूर्णन्मृतस्य धामं स्वरिदे श्रुनानि प्रथन्त ।

धियः पिन्वानाः स्वसरे न गार्गः श्रुतायन्तारिभि र्गार्गश्च इन्दुम् ॥ २ ॥

हिता । त्रिऽकूर्पन् । अमृतस्य । धामं । स्वऽविदे । श्रुनानि । प्रथन्त ।

धियं । पिन्वाना । स्वसरे । न । गार्गः । श्रुतऽयन्ती । अभि । गार्गश्चे । इन्दुम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० उदकस्य स्थानम् अन्तरिक्षम् सोमो द्वैधम् व्यूर्णन् मध्येन गच्छति । तस्मै सर्वज्ञाय भुवनानि
 विस्तीर्णानि भवन्ति । रश्मीनां सञ्चरणार्थं तमिमम् इन्दुम् धियं वाच यशमिच्छन्त्य अभि
 वाच्चायन्ते, यथा पथ क्षरत्य गाव गोष्ठे वत्सानिति ॥ २ ॥

परि यत् कविः काव्या भरते शूरो न रथो भुर्वनानि विश्वा ।

देवेषु यशो मर्ताय भूपन् दद्याय रायः पुरुभूष नव्यः ॥ ३ ॥

१. य उदं वि. २. वद्विगत्स्तिग्मो वि. ३. गारिग मूको ४. गारिग य ५. 'दी
 मूको. ६. सत्त्वगार्गं वि. ७. वाच्चायन्ते वि. अ.

परि । यत् । कृधि । काव्यो । भरति । शूर । न । रथ । भुर्नानि । दिशो ।
द्वेपु । यश । मर्ताय । भूर्पन् । दक्षाय । राय । पुरुऽभूर्पु । नव्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पार गच्छति यदा कविकर्माणि^१ कवि सोम^२, शत्रूणा बाधक रथ यथा साहस्रभि-
काणि भूतानि परियाति तद्वत्, तदा देवेषु स्थितम्^३ धनम् मर्ताय^४ आवयितुमिच्छन् धनस्य
वृद्धयर्थे बहुषु यज्ञभवनेषु^५ स्तोतव्य भवति ॥ ३ ॥

श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितुभ्यो दधाति ।
श्रियं वसाना अमृतत्वमाप्नु भवन्ति सत्या समिधा मितद्रौ ॥ ४ ॥

श्रिये । जात । श्रिये । आ । नि । रियाय । श्रियम् । वयं । जरितुऽभ्यं । दधाति ।
श्रियम् । वसाना । अमृतत्वम् । आप्नु । भवन्ति । सत्या । समिधा । मितद्रौ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० श्रिये जात सोम^१ अयर्थमेव^२ मनुष्य आभिमुख्येन निर गच्छति । निर्गतश्च^३ स श्रियम्
जीवितम् च स्तोतुभ्य दधाति^४ । ताम् श्रियम् वसाना जरितारो न श्रियन्ते । भवन्ति सत्यानि
युक्तानि मितगमने सोमे । न पराजीयन्त^५ इति ॥ ४ ॥

इषमूर्जमभ्यर्षाश्वं गामुरु ज्योतिः कृणुहि मर्त्ति देवान् ।
विश्वानि हि सुपहा तानि तुभ्यं पवमान बाधसे सोम शत्रून् ॥ ५ ॥

इषम । ऊर्जम् । अभि । अर्षं । अश्वम् । गाम् । उरु । ज्योतिं । कृणुहि । मर्त्ति । देवान् ।
विश्वानि । हि । सुपहा । तानि । तुभ्यम् । पवमान । बाधसे । सोम । शत्रून् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इषम् रसम् अभि गमय, गाम् अश्वम् च । उरु^१ च ज्योति कृणुहि^२ । तदयं च देवान् ।
विश्वानि हि तानि रक्षांसि तव सोम^३ अनायासेनाऽभिमवितु^४ शक्यानि । पवमान^५ बाधसे सोम ।
शत्रून् इति ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्याये चतुर्थो वर्य^२ ॥

[९५]

^१ प्रस्कृष्ट काण्व ऋषि । पवमान सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दः^२ ।

कर्णिकन्ति हरिरा सृज्यमानः मीदन् वनस्य जठरं पुनानः ।

नृभिर्वृतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधामि^३ ॥ १ ॥

१. यथा अ^१ २. कवि कर्माणि वि^२ अ^३ ३. सोम मूको. ४-४ धनमसा वि^४ अ^५, धनमर्ताय
वि^६ ५. यज्ञावनेषु वि^७ अ^८. ६. अयर्थमेव वि^९ अ^{१०}. ७. निर्गच्छन् रथ वि^{११} अ^{१२}. ८. दधाति वि^{१३}
अ^{१४}, दधाति वि^{१५} ९. परिजयत वि^{१६}, पराजीयत वि^{१७}. १०. १० जो कृ^{१८} वि^{१९} अ^{२०}. ११. नायासेनानी
वि^{२१} अ^{२२}. १२-१२. नास्ति मूको.

कर्निक्रन्ति । हरिं । आ । सुज्यमान । सीदन् । वनस्य । जठरे । पुनान ।
नृभि । यत् । कृणुते । निऽनिर्जम् । गा । अत । मती । जनयत । स्वधामि ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रस्कण्व । शब्दायते हरिं सुज्यमान^१ । आकार पूरण । सीदन् कलशस्य जठरे पूयमान ।
श्रुतिविभि यत् करोति धात्मनो रूपम् गा पथ भाच्छादयन् । मस्मै सोमाय स्तुती^२
स्तोतार । जनयत इविभि सह^३ ॥ १ ॥

हरिः सृजानः पृथ्यामृतस्येयंति वाचमरितेन नारम् ।
देवो देवानां गुह्यानि नामाविष्कृणोति कर्हिपि प्रचार्ये ॥ २ ॥

हरि । सृजान । पृथ्याम् । अतस्य । हर्यति । वाचम् । अरिताऽईव । नार्वम् ।
देव । देवानाम् । गुह्यानि । नाम । आवि । कृणोति । बर्हिषि । प्रऽनाच्ये ॥ २ ॥

वेङ्कट० हरि^४ सृज्यमान यज्ञस्य पथि भवाम् प्रेरयति वाचम्, यथा नाविक प्रेरयति नावम् ।
देव देवानाम् गुह्यानि शरीराणि आवि करोति यज्ञे प्रव वे स्तोत्रे ॥ २ ॥

अपामिरेदूर्मयस्तर्तुराणाः प्र मनीषा ईरते सोमपच्छ ।
नमस्यन्तीरुप च यन्ति सं चा च निश्चन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ ३ ॥

अपामऽईव । इत् । ऊर्मय । तर्तुराणा । प्र । मनीषा । ईरते । सोमम् । अच्छ ।
नमस्यन्ती । उप । च । यन्ति । सम् । च । आ । च । विशन्ति । उशती । उशन्तम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपाम् इव ऊर्मय^५ स्वरमाणा^६ प्र ईरयन्ति स्तुती सोमम् प्रति । पूजयन्त्य^७ ता सोमम्
उप यन्ति, सम् च यन्ति, तत् आ विशन्ति च कामयमाना कामयमानम् ॥ ३ ॥

तं मर्मज्ञानं महिषं न सानावृशं दुहन्त्युक्षणं गिरिष्ठाम् ।
तं वायुशानं मतयः सचन्ते त्रितो विभर्ति वरुणं समुद्रे ॥ ४ ॥

तम् । मर्मज्ञानम् । महिषम् । न । सानावृ । अशुम् । दुहन्ति । उक्षणम् । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । वायुशानम् । मतयः । सचन्ते । त्रित । विभर्ति । वरुणम् । समुद्रे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तम् परिचर्यमाणम् महिषम् इव सानी वर्तमानम् अशुम् दुहन्ति सेकारम् प्रावसु स्थितम् ।
तम् कामयमानम् स्तुतयः सेवन्ते । त्रिस्थान^८ हन्द्र एनम् विभर्ति वारकं^९ शत्रूणाम् भन्तरिक्षे ॥ ४ ॥

१. पूज्यमान वि^१ अ^२ २. स्तुति मूको. ३. सेयंति अ^३ ४. हरि मूको. ५. अदी वि^४ अ^५.
६. 'माण वि^५ अ^६', 'माण वि^६'. ७. पूजयन्ति वि^७, पूजयन्त्य वि^८ अ^८. ८. त्रिस्थान वि^८; त्रिस्थान
वि^९ अ^९. ९. वारक वि^९ अ^९.

इष्यन् वाचमुपवृक्तेव होतुः पुनान इन्द्रो वि ष्या मनीषाम् ।

इन्द्रश्च यत् क्षयथः सौमेगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५ ॥

इष्यन् । वाचम् । उपवृक्ताऽइव । होतुः । पुनानः । इन्द्रो इति । वि । स्य । मनीषाम् ।

इन्द्रः । च । यत् । क्षयथः । सौमेगाय । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ५ ॥

षेङ्कट० प्रेरयन् वाचम् उपवृक्ता इव होतुः अर्धयुः प्रतिगरं कुर्वन् पूजमानः 'इन्द्रो' यदा^१ बुद्धिं वि सुखं कुरु धनप्रदानाभिमुखीम्^२ । इन्द्रः च त्वं च 'यदा सह क्षयथः', तदा^३ वषम् सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम^४ ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[९६]

'देवोदासि' प्रतर्दन ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । प्रिण्डप् ऊन्वः^१ ।

प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।

भद्रान् कृष्णमिन्द्रह्वान्सखिम्य आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

प्र । सेनाऽनीः । शूरः । अग्रे । रथानाम् । गव्यन् । एति । हर्षते । अस्य । सेना ।

भद्रान् । कृष्णन् । इन्द्रऽह्वान् । सखिम्यः । आ । सोमः । वस्त्रा । रभसानि । दत्ते ॥ १ ॥

षेङ्कट० प्रतर्दनेन देवोदासिः^१ । प्र एति सेनानीः शूरः रथानाम् अग्रे गा इच्छन् । हृष्यति च अस्य सेना । भद्रान् कृष्णन् इन्द्रस्य ह्वान् यजमानेभ्यः आ दत्ते सोमः वस्त्राणि पयसि^२ देगनिमि-
त्तानि इन्द्रस्य ॥ १ ॥

समस्य हरिं हरयो मृजन्त्यश्चहृयैरनिश्रितं नमोभिः ।

आ तिष्ठति रथमिन्द्रस्य सखा विद्वान् एना सुमतिं यात्यच्छं ॥ २ ॥

सम् । अस्प । हरिम् । हरयः । मृजन्ति । अश्वऽश्वयैः । अनिऽशितम् । नमः ऽभिः ।

आ । तिष्ठति । रथम् । इन्द्रस्य । सखा । विद्वान् । एन । सुऽमतिम् । याति । अच्छं ॥ २ ॥

षेङ्कट० अयं हरिम्^१ सम् मृजन्ति सोमस्य हरितवर्णमंशुम् अङ्गुलव. 'ऋत्विजो वा'^२ । सोऽथे^३ सोमो
व्याघ्रद्वयैः मंसकृतमयुक्तैः^४ नामकै आ तिष्ठति^५ आत्मीयं पवित्ररथम् इन्द्रस्य सखा
'सोमः । अय'^६ । 'प्राज्ञः अनेन'^७ रथेन शुद्धिं स्तोतारम् अभिगच्छति ॥ २ ॥

१-१. इन्द्रो वदथो यदा वि^१ अ^२, इवो वग्धा वि^३. २. धनप्रदानाभिमुखीम् वि^४; धनप्रदानाभिमुखम् अ^५.
३-३. यदान्वदथयः वि^६, यदा समक्षयः वि^७ अ^८. ४. तदा च अ^९. ५. 'म इत्यर्थः अ^{१०}. ६-६. नास्ति
मूयो. ७-७. देवोदासि वि^{११} अ^{१२}; देवोदासीः वि^{१३}. ८. वयसि मूक्तो ९ नास्ति वि^{१४}. १०-१०. नास्ति
वि^{१५}. ११. वं वि^{१६}. १२. अस्युचमर्षकृत् अ^{१७}. १३. तिष्ठति मूक्तो. १४-१४. सोमोऽथ वि^{१८} अ^{१९}.
१५-१५. प्राज्ञेन वि^{२०} अ^{२१}; प्राज्ञेनेन वि^{२२}.

स नो देव देवतति पवस्व महे सोमं प्सरस इन्द्रपानः ।

कृष्णन्पो वर्षयन् द्यामुतेमायुरोरा नो वरिवस्या पुनानः ॥ ३ ॥

सः । नः । देव । देवऽनति । पुत्रस्व । महे । सोम । प्सरसे । इन्द्रऽपानः ।

कृष्णन् । अपः । वर्षयन् । द्याम् । उत । इमाम् । उरोः । आ । नः । वरिवस्य । पुनानः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् देव । यज्ञे पवस्व महते सोम । पानाय इन्द्रस्य पातव्यः 'कृष्णन् उदकानि' द्यायादुधिवधौ च वर्षयन् । 'भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यदयः' (ऋ १, १६४, ५१) इत्येवमभिप्रायम् । विस्तीर्णाङ्गुत्तरिक्षाद् आ गच्छन् अस्मान् परिचर पूयमानः ॥ ३ ॥

अजीतयेऽहृतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते ।

तदुशन्ति विश्वे इमे सखायस्तदहं वदिम पवमान सोम ॥ ४ ॥

अजीतये । अहृतये । पुत्रस्व । स्वस्तये । सर्वऽतातये । बृहते ।

तत् । उशन्ति । विश्वे । इमे । सखायः । तत् । अहम् । वदिम् । पवमान । सोम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा वयं शत्रुभिरजिता भवेम तथा अहतायम्^१ पवस्व अधिनाशाय महते यज्ञाय । तत् स्वदीय रक्षणम् इच्छन्ति विश्वे इमे मदीयाः सखायः । तत् एव अहम् च कामये पवमान । सोम । ॥ ४ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

सोमः । पवते । जनिता । मतीनाम् । जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः ।

जनिता । अग्नेः । जनिता । सूर्यस्य । जनिता । इन्द्रस्य । जनिता । उत । विष्णोः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सोमः क्षतं जनयत्वा बुद्ध्यादीनामिति ॥ ५ ॥

“इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये षष्ठो वर्गः” ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिपो मुगाणाम् ।

इयेनो गृध्राणां स्वर्धतिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा । देवानाम् । पदुऽवीः । कवीनाम् । ऋषिः । विप्राणाम् । महिपः । मुगाणाम् ।

इयेनः । गृध्राणाम् । स्वऽर्धतिः । वनानाम् । सोमः । पवित्रम् । अति । एति । रेभन् ॥ ६ ॥

१-१. कृष्णन् उदकानि वि^१ अ^२; कृष्णन् उदकानि वि^१. २. अहतादर्थं मूको. ३. नास्ति वि^१ अ^२.

वेङ्कट० सोम देवानाम् ऋत्विजाम् ब्रह्मा, कवीनाम् पदवी । पदामि स्खलितानि^१ यो गमयति^२
स पदवी । मधाविनाम् ऋषि । य परोक्ष पश्यति तम् ऋषिमाहु । अयम् मृगाणाम् महिष-
भवति, गृध्राणाम् श्येन, छेदकानाम् स्वधिति । एवमभाव सोम पवित्रम् अर्त^३ गच्छति
शब्दायमान ॥ ६ ॥

प्रार्थविपद्वाच ऊर्मि न सिन्धुगिरिः सोमः पर्वमानो मनीषाः ।

अन्तः पश्यन् वृजनेमार्वराण्या तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥ ७ ॥

प्र । अर्थविपत् । वाच । ऊर्मिम् । न । सिन्धु । गिरि । सोम । पर्वमान । मनीषा ।

अन्तरिति । पश्यन् । वृजना । इमा । अरराणि । आ । तिष्ठति । वृषभ । गोषु । जानन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'प्र वेपयति' शब्दस्य सङ्गम् इव सिन्धु गिर सोम पर्वमान^४ मनस ईप्सिता^५ हृदयज्ञमा ।
अत पश्यन् बलानि इमानि दुर्बलैर्वारयितुमशक्यानि आ तिष्ठति वृषभ महान^६ गवां 'जयाय
जानन्' । परवर्तानि प्रविशतीत्यर्थे ॥ ७ ॥

स मत्सरः पृत्सु वृन्वन्नरातः सहस्रेता अभि वार्जमर्ष ।

इन्द्रायेन्द्रो परमानो मनीष्यं शोरूमिमीरय गा इप्पयन् ॥ ८ ॥

स । मत्सर । पृत्सु । वृन् । अनात । सहस्रेता । अभि । वार्जम् । अर्ष ।

इन्द्राय । इन्द्रो इति । पर्वमान । मनीषी । अशो । ऊर्मिम् । ईरय । गा । इप्पयन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'स मदकर' सङ्ग्रामेषु^७ प्रविशन् अन्यैर्गन्तुमशक्य सहस्रेताः अभि गच्छ बहूनाम् ।
इन्द्राय इन्द्रो । पर्वमान मनीषी त्वम् अशो ऊर्मिम् ईरय सङ्ग्रामे इप्पयन् ॥ ८ ॥

परि प्रियः कृलशे देववात इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय ।

सहसंधारः शतग्राज इन्दुर्वाजी न सन्तिः समेना जिगाति ॥ ९ ॥

परि । प्रिय । कृलशे । देववात । इन्द्राय । सोम । रण्य । मदाय ।

सहसंधार । शतग्राज । इन्दु । वाजी । न । सन्ति । समेना । जिगाति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति प्रिय कृलशे देवैरभिगत इन्द्राय सोम रमणीय मदायम् सहसंधार
बहुबल इन्दु बलवान् इव अथ सङ्ग्रामे ॥ ९ ॥

स पूर्यो वसुभिर्जायमानो मृजानो अप्सु दुन्दुहानो अद्रौ ।

अभिगस्तिषा भूतनस्य राजा विदद् गातुं ब्रह्मणे पूयमानः ॥ १० ॥

१. स्खलितानि वि^१, स्खलानि अ^१. २. गमयन्ति मुक्तो ३. ३ अवि वि^२ अ^१ ४. ४ मेरयति
वि^३ अ^१. ५. 'न महिषा वि' ६. ईशितो वि^४ अ^१, ईशोरति वि^४. ७. नाहित वि^५. ८. ८ जयाय
मान् वि^६ अ^१; जयायना वि^६ ९. ९ समा करे वि^७ अ^१. १०. मायेषु वि^८ अ^१.

सः । पूर्वः । वसुवित् । जायमानः । मृजानः । अप्सु । दुदुहानः । अर्धैः ।
अभिगच्छित्वाः । सुवनस्य । राजा । विदत् । गातुम् । ब्रह्मणे । पुयमानः ॥ १० ॥

षेड्ड० सः प्रज्ञः धनार्ता रुम्भकः जायमानः मृज्यमानः दुदकेषु दुदुहमानः 'अभिपववामिणि
अभिगच्छतेः' परिरक्षक सुवनस्य राजा प्रयच्छति मार्गम् यत्रमानेभ्यः कर्मार्थम् पुयमानः ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः' ॥

स्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
बन्वन्नवातः परिधीरर्षोर्णु वीरेभिरथैर्मघवा भवा नः ॥ ११ ॥

स्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।
बन्वन् । अवातः । परिधीन् । अर्ष । ऊर्णु । वीरेभिः । अथैः । मघवा । भवा । नः ॥ ११ ॥

षेड्ड० स्वया हि अस्माकम् पितरः सोम ! पूर्वे अत्रिरसः कर्माणि चक्रुः पवमान ! ग्राह्या ।
रक्षांसि 'सम्भजन् सैरनमिगतो' रक्षांसि 'अप ऊर्णुहि' । वीरेः अथैः च सद्य मघवा रवम् अस्माकम्
भव ॥ ११ ॥

यथार्पयथा मनवे वयोधा अभिग्रहा वरिवोविद्विष्मान् ।
एवा पवस्व द्रविणं दधान इन्द्रे सं तिष्ठ जनयार्युधानि ॥ १२ ॥

यथा । अपयथाः । मनवे । वयःस्थाः । अभिग्रहा । वरिव वित् । हविष्मान् ।
एव । पवस्व । द्रविणम् । दधानः । इन्द्रे । सम् । तिष्ठ । जनय । आर्युधानि ॥ १२ ॥

षेड्ड० यथा अपयथाः मनवे शस्त्रे अवस्य धाता, अभिग्राणा इन्ता, धनस्य दाता, पुरोवाशा-
विभिर्मुक्तः, एवम् पवस्व धनम् प्रयच्छन्, इन्द्रे च सम्यक् तिष्ठ, प्रकाशय च स्वर्गीयानि
आर्युधानि ॥ १२ ॥

पवस्व सोम मधुमौ श्रुतावापो वसानो अधि सानो अव्ये ।
अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद मदिन्तमो भत्सुर इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

पवस्व । सोम । मधुमान् । श्रुतवा । अपः । वसानः । अधि । सानो । अव्ये ।
अव । द्रोणानि । घृतवन्ति । सीद । मदिन्तमः । भत्सुरः । इन्द्रपानः ॥ १३ ॥

षेड्ड० पवस्व सोम ! मधुरः यज्ञवान् उदकानि आप्ठान्वन् पवित्रे । अव सीद कलशान् उदकपतः
अस्पन्दं मदकरः मदः इन्द्रस्य पातम्भः ॥ १३ ॥

१-१. 'प्राग्वाभिगच्छते वि', 'प्राग्वाभिगच्छते वि', 'प्राग्वाभिगच्छते वि'. २-२. 'प्राग्वाभिगच्छते वि'.

३-३. 'सप्तमन्तेर' वि' अ'; 'सप्तमन्तेर' वि'. ४-४. 'श्रुतवान्ति वि' अ'; 'श्रुतवान्ति वि'. ५. 'दाता वि' अ'.

वृष्टिं दिवः शतधारः पवस्व सहस्रसा वाज्युर्देवती ।

सं सिन्धुभिः क्लृप्ते वावशानः समुस्त्रियाभिः प्रतिरन् न आयुः ॥ १४ ॥

वृष्टिम् । दिव । शतधार । पवस्व । सहस्रसा । वाज्यु । देवती ।

सम् । सिन्धुभिः । क्लृप्ते । वावशान । सम् । उस्त्रियाभिः । प्रतिरन् । न । आयुः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वृष्टिम् दिव शतधार पवस्व । सहस्रस्य दाता अन्नकाम यजमानानां यज्ञे कल्पो
सम गच्छस्व सिन्धुभिः कामयमान तथा गोमिश्र वर्धयन् अस्माकम् आयु ॥ १४ ॥

एष स्य सोमो मृत्तिभिः पुनानोऽत्यो न वाजी तरतीदरातीः ।

पयो न दुग्धमदितेरिषिरमुर्विव गातुः सुयमो न वोळ्हा ॥ १५ ॥

एष । स्य । सोम । मृत्तिभिः । पुनान । अत्य । न । वाजी । तरति । इत् । अराती ।

पय । न । दुग्धम् । अदिते । इषिरम् । उरुऽईव । गातु । सुयम । न । वोळ्हा ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एष सोम पूजके पूयमान अतनशील अथ इव तरति एव^१ शङ्खन्, पय इव दुग्धम्
पशो अग्नेपणीयम्, विस्तीर्ण इव च मार्गं समाश्रयणीय^२, नियन्तु शक्यः इव च अथ ॥ १५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टमो वर्ग^३ ॥

स्वायुधः सोतृभिः पूयमानोऽभ्यर्षं गुह्यं चारु नाम ।

अभि वाजं सतिरिव श्रवस्याऽभि वायुमभि गा देव सोम ॥ १६ ॥

सुऽआयुध । सोतृभिः । पूयमान । अभि । अर्ष । गुह्यम् । चारु । नाम ।

अभि । वाजम् । सतिऽइत् । श्रवस्या । अभि । वायुम् । अभि । गा । देव । सोम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० स्वायुध सातृभिः पूयमान^४ स्तुतिभिः सह अभि गमय गुहाया निहितम् चारु स्वदीप
शरीर रत्नारमकम् । अभि अर्ष च अन्नम् अथ इय अन्नेच्छायाम्^५ अस्मदीयायाम् अभि प्राणम्
अभि च पशून् देव । सोम^६ ॥ १६ ॥

शिशुं जज्ञानं हर्यतं मृजन्ति शुम्भन्ति वह्निं मरुतो गुणेन ।

कविर्गोभिः काव्येना कविः सन्तमोमः पवित्रमत्येति रेमन् ॥ १७ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हर्यतम् । मृजन्ति । शुम्भन्ति । वह्निम् । मरुत । गुणेन ।

कवि । गोऽभि । काव्येन । कवि । सन् । सोम । पवित्रम् । अति । एति । रेमन् ॥ १७ ॥

१ एव वि^१ अ^२ । २ साधवणीयो वि^३ अ^४ । समाश्रणीयो वि^५ । ३-३. नास्ति मूको, ४. स्तोतृभिः
वि^६ अ^७ । ५. मानो वि वि^८ अ^९ । ६. वाजे वि^{१०} अ^{११} । ७. सोम मूको,

वेङ्कट० शिशुम् ज्ञायमानम् स्पृहणीयम् शोधयन्ति । मरुतं चैनमात्मीयेन गणेन वक्षिम् अलङ्कुर्वन्ति ।
सोऽयं कविकर्मणैव कवि सन् सोमं पवित्रम् आत॑ सच्छति शब्दायमान ॥ १७ ॥

ऋषिमना य ऋषिकृत् स्वर्षाः सहस्रणीयः पदवीः कवीनाम् ।
तृतीयं धामं महिषः सिर्षामन्त्सामो विराजमनु राजति स्तुप् ॥ १८ ॥

ऋषिमना । य । ऋषिकृत् । स्वऽसा । सहस्रणीय । पदऽरी । कवीनाम् ।
तृतीयम् । धामं । महिष । सिर्षामन् । सोमं । विराजम् । अनु । राजति । स्तुप् ॥ १८ ॥
वेङ्कट० दशकमनस्क य दशमस्य कर्ता सर्वस्य सम्भक्ता 'शुद्धनय पदानां' निघाता कवीनाम् ।
सोऽयम् तृतीयम् स्थानम् महान् सम्भवमुमिच्छन् सोमं विराजन्तम् इन्द्रम् अथ राजति
स्तुयमान ॥ १८ ॥

चमुपच्छयेनः शक्रुनो विभृता गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि विभ्रत् ।
अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धामं महिषो विवक्ति ॥ १९ ॥

चमुऽसत् । इयेन । शक्रुन । त्रिऽभृता । गोऽविन्दु । द्रप्स । आयुधानि । विभ्रत् ।
अपाम् । ऊर्मिम् । सचमान । समुद्रम् । तुरीयम् । धामं । महिष । विवक्ति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० चमसेषु सीदन् अयम् इयेन शक्त विहरणशीलं तर्वां लम्भन् द्वरणशीलं 'आयुधानि
धारयन् अपाम् प्रेरकजन्तुविश्वं सामो न तुरीयम् स्थानम्' महान् सेवते । स्वर्लाकस्योपरि चन्द्रमणो
कैक इति 'धमं पृथिव्या अ धपात स मावसु अग्निं × × × वायु × × × आदित्य × × × चन्द्रमा
नक्षत्राणाम्' (३ त ३, ४, ५, १) इत्यादिमन्त्रैः 'ज्ञायते' इति ॥ १९ ॥

मयो न शुभ्रस्तन्यं मृज्जोऽत्यो न सृतां सनये धनानाम् ।
धूपेन यूथा परि कोशमर्पन् कर्निकदच्चम्बोऽशुरा विवेश ॥ २० ॥

मयं । न । शुभ्र । तन्यम् । मृज्जान । अत्यं । न । सृतां । सनये । धनानाम् ।
धूपाऽश्व । यूथा । परि । कोशम् । अर्पन् । कर्निकदत् । चम्बो । आ । विवेश ॥ २० ॥

वेङ्कट० मनुष्यं 'इव शुभ्र शरीरम् शोधयन्, अथ इव च सरणशीलं लाभाय धनानाम्, दृढम्
इव च' गोयुधानि पात्रम् परि गच्छन् शब्दं कुर्वन् अधिपवर्णनलक्षणे आ विवसति ॥ २० ॥
'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये नवमो वर्गः' ॥

१ कवि कर्मणैव वि० अ० २ मयि वि० अ० ३-३ 'नयनपादा' वि० अ०. ४. 'मिष्टं मुको
५ इतिगशील वि० अ०. ६. मादित्य वि०. ७ इतिमत्रै वि०. ८ मनुष्य' वि०. ९ ९ मादित्य
मुको.

पर्वस्वेन्दो पर्वमानो महोभिः कर्निकदत् परि वाराण्यर्प ।

क्रीळंश्चम्वोऽरा विश पूयमान इन्द्र ते रसो मदिरा ममत्तु ॥ २१ ॥

पर्वस्व । इन्द्रो इति । पर्वमान । महोऽभि । कर्निकदत् । परि । वाराणि । अर्प ।

क्रीळन् । चम्वो । आ । विश । पूयमान । इन्द्रम् । ते । रस । मदिरा । ममत्तु ॥ २१ ॥

येङ्कट० 'इन्द्रो' । पूयमान स्वम् कृत्विभि शब्द कुर्वन् परि गच्छ भवेवाहानि । क्रीळन्
अधिपवणफलकयोः आ विश पूयमान । इन्द्रम् ते रस मदकर मदयतु ॥ २१ ॥

प्रास्य धारा बृहतीरसृग्रन्त्को गोभिः कुलशो आ विवेश ।

साम कृण्वन्त्सामन्यो विपश्चित् क्रन्दन्नेत्यभि सख्युर्न जामिम् ॥ २२ ॥

प्र । अस्य । धारा । बृहती । असृग्रन् । अक्त । गोभि । कुलशान् । आ । विवेश ।

साम । कृण्वन् । सामन्य । विपश्चित् । क्रन्दन् । एति । अभि । सख्यु । न । जामिम् ॥ २२ ॥

येङ्कट० प्र 'सृग्रन्ते अस्य धारा' महस्य । सोऽय गन्धै अक्ष कुलशान् आ विवर्षति । सोऽयम् सामं
कृत्वा सामगानकुशल इति सुशब्द सोममाह । विपश्चित् क्रन्दन् अभि गच्छति चमसम्, यथा
सख्यु जायाम् इत्यरोऽभिगच्छति । यथा 'आगथिता परिगथिता' (अ १ १०६, ६) इतीन्द्र
स्वनयस जायामुवाचति (तु श्रुते ३, १५०) ॥ २२ ॥

अपमन्नैपि परमान् शत्रून् प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः ।

सीदन् वनेषु शक्रुनो न पत्वा सोमः पुनानः कुलशेषु सत्ता ॥ २३ ॥

अपऽमन्न । पवि । परमान् । शत्रून् । प्रियाम् । न । जार । अभिगीत । इन्दुः ।

सीदन् । वनेषु । शक्रुन । न । पत्वा । सोम । पुनान । कुलशेषु । सत्ता ॥ २३ ॥

येङ्कट० अपमन्न एपि परमान् शत्रून् प्रियाम् इव असतीम् नार, स्तोतृभि अभिगृह्यत स्वम् इन्दुः ।
सीदन् वृक्षेषु शक्रुन इव पत्न्यदीष्ट सोम पूयमान कलशेषु निषण्णो भवति ॥ २३ ॥

आ ते रुचः परमानस्य सोम योपेय यन्ति सुदुर्वाः सुधाराः ।

हरिरानीतः पुरुषारो अप्सार्चिकदत् कुलशे देवयूनाम् ॥ २४ ॥

आ । ते । रुच । परमानस्य । सोम । योपाऽह्न । यन्ति । सुदुर्वा । सुधारा ।

हरि । आनीत । पुरुषार । अप्सम् । अर्चिकदत् । कुलशे । देवयूनाम् ॥ २४ ॥

१ १ नास्ति वि० । १ अपेयो० श्रुते । २-३ नास्ति वि० । ३ सोम वि० अ० । ४ चतु वि०
पद् वि० चम् अ० । ५ जायाम्भवर वि० ; जायाम् पर वि० अ० । ६ गवाति वि० अ० ।

वेङ्कट० आ यन्ति ते रुच पवमानस्य १सोम । स्त्री इव २ सुदुषा सुधारा ३ दीप्ता पतन्ति धारा ।
हरितवर्ण ४ आनीत पुनवार वसन्तीवरीषु क्रन्दते च कलशे यजमानानाम् इति ॥ २४ ॥

२ इति सप्तमाष्टके चतुर्याप्याये दशमो वगं २ ॥

[९७]

१-३ मैत्रावरुणैस्सिद्ध ऋषि, ४-६ वासिष्ठ इन्द्रप्रमत्ति, ७-९ वासिष्ठो वृषगण, १०-१२
वासिष्ठो मन्वु, १३-१५ वासिष्ठ उपमन्वु, १६ १८ वासिष्ठो व्याघ्रपात्, १९ २१
वासिष्ठ शक्ति, २२-२४ वासिष्ठ कर्णध्रुव, २५-२७ वासिष्ठो मृळीक,
२८-३० वासिष्ठो वसुक्त, ३१ ३४ पराशर शाकल्य, ३५ ५८ कुत्स
आङ्गिरस । पवमान सामो देवता । त्रिष्टुप छन्दः ।

अस्य प्रेया हेमनां पूयमानो देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

सुतः पवित्रं पयंति रेभन् मिते सन्नं पशुमान्ति होता ॥ १ ॥

अस्य । प्रेया । हेमनां । पूयमान । देव । देवेभिः । सम् । अपृक्त । रसम् ।

सुत । पवित्रम् । परि । एति । रेभन् । मिताऽईत् । सन्नं । पशुऽमन्ति । होता ॥ १ ॥

वेङ्कट० क्रमेण वृक्षानाम् ऋषीन् दर्शयति शौनक —

“अस्य प्रेया” वसिष्ठस्य वासिष्ठस्तु नवापरे ।

इन्द्रप्रमत्तिरेवाद्यस्ततः वृषगण पर ॥

मन्वुर्धैवोपमन्वुश्च व्याघ्रपाच्छक्तिरेव च ।

कर्णध्रुमृळीकैर्वै वसुक्तोऽथ पराशर ॥

चतुर्दशमते (१) कुत्स धृष्टद्योत ऋषि स्मृतः ।” (गु जम २, ९, ९७) इति ॥

सोमस्य प्रेरकेण हिरण्येन पूयमान अशु देव देव आत्मीयरसम् सम् पचयति । सुत
पवित्रम् परि गच्छति शब्दावमान निमित्तान् इव यज्ञगृहान् यद्वयन्ते होता ॥ १ ॥

भद्रा वस्त्रा समन्याः वसानो महान् कृमिर्निर्वचनानि शंभन् ।

आ वच्यस्व चर्म्याः पूयमानो मिचक्षुणो जागृमिदेवती ॥ २ ॥

भद्रा । वस्त्रा । सम् या । वसान । महान् । कृमि । निऽवर्तनानि । शसन् ।

आ । वच्यस्व । चर्म्याः । पूयमान । मिऽक्षुण । जागृमि । देवऽती ॥ २ ॥

वेङ्कट० भद्राणि वस्त्राणि तेजसि सद्ग्रामार्हाणि च^१ वसानः महान् कविः जाभिमुख्येन^२ वक्तव्यानि
शंसन् आ विश^३ चन्वोः^४ पूयमानः विचक्षणः जागरणशीलः यज्ञे ॥ २ ॥

समुं प्रियो मृज्यते सानो अन्वे यशस्तीरो यशसां क्षैतो अस्मे ।

अभि स्वर धन्वा पूयमानो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । प्रियः । मृज्यते । सानो । अन्वे । यशस्तीरो । यशसां । क्षैतः । अस्मे इति ।
अभि । स्वर । धन्व । पूयमानः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'सम् मृज्यते' प्रियः समुच्छ्रिते पवित्रे यशस्वितमः^५ यशस्विनाम् क्षितिं प्राप्तः अस्मदर्थम्
अभि शब्दश्च अन्तरिक्षे पूयमानः । यूयम् इति गतम् (अ ७, १, २०) ॥ ३ ॥

प्र गायताभ्यर्चाम देवान्तसोमं हिनोत महते धनाय ।

स्वादुः पशते अति वारमव्यमा सीदति कलशं देवयुनः ॥ ४ ॥

प्र । गायत । अभि । अर्चाम् । देवान् । सोमम् । हिनोत । महते । धनाय ।
स्वादुः । पशते । अति । वारम् । अव्यम् । आ । सीदति । कलशम् । देवयुः । नः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्र गायत, अभि अर्चत^६ देवान्, सोमम् प्रेरयत महद्वनं प्राप्तुम् । स्वादुः सोमः अति पवते
पवित्रम्, आ सीदति च पात्रम् देवकामः सोमः अस्मदर्थः^७ ॥ ४ ॥

इन्दुर्देवानामुप सख्यमायन्तमहस्रधारः पवते मदाय ।

शुभिः स्तवानो अनु धाम पूर्वमगन्निन्द्रं महते सौभगाय ॥ ५ ॥

इन्दुः । देवानाम् । उप । सख्यम् । आऽयन् । सहस्रधारः । पवते । मदाय ।
शुभिः । स्तवानः । अनु । धाम । पूर्वम् । अगन् । इन्द्रम् । महते । सौभगाय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्दुः देवानाम् उप आगच्छन् सख्यम् सहस्रधारः पवते मदार्यम् । शुभिः स्तवमानः प्रनम्
धाम अनु गच्छति । तदेवाह — गच्छति इन्द्रम् महते अम्बुदपायेति ॥ ५ ॥

^८ इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये षष्ठादशो वर्गः ॥

स्तुत्रे राये हरिरर्पा पुनान इन्द्रं मदीं गच्छतु ते मराय ।

देवैर्दीहि सरथं राधो अच्छा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^१. २-२. 'न्यानीनि निशंतनापि वि^१ अ^१,' 'व्यानि नृसिन्नापि वि^१. ३. धमेता वि^१
वि^१ अ^१; चर्माः वि^१. ४-४. समुच्यते मूको. ५. यशस्विनाम् वि^१. ६. अर्चय वि^१; अर्चय अ^१;
अर्चन वि^१. ७. 'दीयम् वि^१ अ^१. ८. ग^१ मूको. ९-९. नास्ति मूको.

स्तोत्रे । राये । हारिः । अर्प । पुनानः । इन्द्रम् । मदः । गच्छतु । ते । भरीय ।
देवैः । याहि । सऽरथम् । राधः । अच्छ । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रे क्रियमाणे धनार्थम् हरिः अर्प यूयमानः । इन्द्रम् मदः तव गच्छतु सद्ग्रामार्थम् ।
देवैः आगच्छ समानं रथमास्थाय अस्माकं धनार्थमिति ॥ ६ ॥

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।
महिं व्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अर्भ्येति रेभन् ॥ ७ ॥

प्र । काव्यम् । उशना इव । ब्रुवाणः । देवः । देवानाम् । जनिम् । विवक्ति ।
महिं व्रतः । शुचिबन्धुः । पावकः । पदा । वराहः । अभि । एति । रेभन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'प्र प्रकीर्ति अयमृषिः उशना इव' स्तोत्रम् ब्रुवाणः स्तोता देवानाम् जन्मानि । महाकर्मा
दीप्तबन्धुः शोधक स्थानानि अभि गच्छति शब्दं कुर्वन् वराहः* वराहारः (तु. या. ५, ४) सोमः ।
पदा पदेन शब्दं कुर्वन् कश्चन 'वराह इति' ॥ ७ ॥

प्र हंसास्तृपलं मनुमच्छामादस्तं वृषगणा अयासुः ।
आङ्गुयं पर्वमानं सखायो दुर्मर्षं साकं प्र वदन्ति वाणम् ॥ ८ ॥

प्र । हंसासः । तृपलम् । मनुम् । अच्छ । अमात् । अस्तम् । वृषगणाः । अयासुः ।
आङ्गुयम् । पर्वमानम् । सखायः । दुःस्मर्षम् । साकम् । प्र । वदन्ति । वाणम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र पान्ति शत्रुभिर्हन्त्यमाना. हंसरूपाः वा क्षिप्रकारिणम् अभिमन्वारं सोमं प्रति भयाद्
पशुगृहम् अग्नी वृषगणाः । स्तोत्रार्थम्* पर्वमानम् सखायः दुर्मर्षम् शत्रुभिर्दुर्धरम्* यद्ये सह
स्तुयन्ति शब्दायमात्रम् ॥ ८ ॥

॥ रंहत उरुगायस्य जूतिं वृथा क्रीळन्तं मिमते न गार्वः ।
परीणसं कृणुते तिम्रशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृजः ॥ ९ ॥

सः । रंहते । उरुगायस्य । जूतिम् । वृथा । क्रीळन्तम् । मिमते । न । गार्वः ।
परीणसम् । कृणुते । तिम्रशृङ्गः । दिवा । हरिः । ददृशे । नक्तम् । ऋज ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः वेगं करोति उरुगमकस्याऽऽदित्यस्य वेगितां गतिं प्रति । तम् अनायासेन गच्छन्तम् अन्ये
गताः न परिच्छिन्दन्ति । स महत्तेजः कुरते तीक्ष्णशृङ्गः । सोऽयम् अन्तरिक्षे दिवा हरितवर्णः
दृश्यते, रघौ ऋजः* ऋजुगामी विस्पष्ट इति* ॥ ९ ॥

इन्दुर्वाजी पवते गोन्ध्या इन्द्रे सोमः सह इन्वन् मदाय ।

हन्ति रक्षो वाधते पर्यरातीर्वारिवः कृष्वन् वृजनस्य राजा ॥ १० ॥

इन्दुः । वाजी । पवते । गोन्ध्याः । इन्द्रे । सोमः । सह । इन्वन् । मदाय ।

हन्ति । रक्षः । वाधते । परि । अरातीः । वारिवः । कृष्वन् । वृजनस्य । राजा ॥ १० ॥

येङ्कट० इन्दुः वाजी पवते गमनशीलनिधीनाग्ररससद्भावा इन्द्रे सोमः बलकरं रसम् प्रेरयन् मदार्यम् ।

हन्ति रक्षः, परि वाधते च शत्रुम्, धनम् कृष्वन् बलस्य ईक्षिता ॥ १० ॥

‘इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वादशो वर्गः’ ॥

अध धारया मध्वा पृचानस्तिरो रोमं पवते अद्रिदुग्धः ।

इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो देवो देवस्य मत्सुरो मदाय ॥ ११ ॥

अध । धारया । मध्वा । पृचानः । तिरः । रोमं । पवते । अद्रिदुग्धः ।

इन्दुः । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । देवः । देवस्य । मत्सुरः । मदाय ॥ ११ ॥

येङ्कट० ‘इन्दुः धारया’ मधुना सम्पर्चयन् देवान् पवित्रं तिरस्-कुर्वन् पवते प्रावदुग्धः । इन्दुः

इन्द्रस्य सख्यम् सेवमानः देवः देवस्य मदकरः मदार्यम् पवते’ ॥ ११ ॥

अभि प्रियाणि पवते पुनानो देवो देवान्स्वेन रसेन पृश्नन् ।

इन्दुर्धर्माप्यृतया वसानो दश क्षिपौ अन्यत् सानो अव्ये ॥ १२ ॥

अभि । प्रियाणि । पवते । पुनानः । देवः । देवान् । स्वेन । रसेन । पृश्नन् ।

इन्दुः । धर्माणि । श्रुतया । वसानः । दश । क्षिपः । अव्यत् । सानौ । अव्ये ॥ १२ ॥

येङ्कट० प्रियाणि अभि पवते पूजमानः देवः देवान् स्वेन रसेन सम्-पृश्नन् इन्दुः धारकाणि तेजोसि कालेषु आच्छादयन् । तस्मिन् दश अङ्गुल्यः समुच्छ्रिते पवित्रे गमयन्ति, गच्छन्ति वा तत्र पूजमानमिति ॥ १२ ॥

वृषा शोणो अभिकर्निकदद्वा न्दर्यन्नेति पृथिवीमुत् धाम् ।

इन्द्रस्पेव वग्नुरा शृण्व आजौ प्रचेतयन्प्रति वाचमेमाम् ॥ १३ ॥

वृषा । शोणः । अभिऽकर्निकदत् । गाः । न्दर्यन् । एति । पृथिवीम् । उत् । धाम् ।

इन्द्रस्यऽदव । वग्नुरा । आ । शृण्वे । आजौ । प्रऽचेतयन् । अप्रति । वाचम् । आ । इमाम् ॥ १३ ॥

येङ्कट० ‘वृषा’ शोणवर्णः अभिशब्दायमानः पृश्नन् शब्दमुत्पादयन् गच्छति पृथिवीम् अपि च

१-१. नास्ति मुको. २-२. नास्ति वि^१; इन्दुर्वाज...धार^२ वि^३, इन्दुर्वाज धार^४ अ^५. ३. ‘तेतिपवते वि^६ अ^७; ‘ते त पवन्ति वि^८. ४. नास्ति वि^९. ५. नास्ति वि^{१०} अ^{११}. ६. शब्दादिशब्दायमानः वि^{१२} अ^{१३}.

याम् । तस्य च शब्दः सङ्ग्रामे इन्द्रस्य इव^१ शब्दः श्रूयते । प्रज्ञापयन् गमयति^२ इमाम् वाचम्
उच्चैः शब्दायत इति ॥ १३ ॥

रुमाय्यः पर्यसा पिन्वमान ईर्यन्नेपि मधुमन्तमंशुम् ।

पर्यमानः संतन्निमेषि कृष्णान्द्राय सोम परिपिच्यमानः ॥ १४ ॥

रुमाय्यः । पर्यसा । पिन्वमानः । ईर्यन् । एपि । मधुमन्तम् । अंशुम् ।
पर्यमानः । संतन्निमेषि । कृष्णान्द्राय । सोम । परिपिच्यमानः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आस्वाद्य^१ पर्यसा क्षरन् प्रेरयन् गच्छति^२ मधुमन्तम् अंशुम् । 'अंशु' इत्यमृतमानो भवति^३
इति यास्क (२, ५) । 'सोमरस' उक्तः^४ । पर्यमानः संतन्निमेषि^५ संतन्ता^६ धाराम् कृष्णम् एपि^७
इन्द्राय सोमः परिपिच्यमानः ॥ १४ ॥

एवा पवस्व मद्विरो मदायोदग्राभस्य नमयन् वधस्त्रैः ।

परि वर्णं भरमाणो रुशन्तं गव्युर्नो अर्पं परि सोम सिक्तः ॥ १५ ॥

एव । पवस्व । मद्विरो । मदायः । उदग्राभस्य । नमयन् । वधस्त्रैः ।
परि । वर्णम् । भरमाणः । रुशन्तम् । गव्युः । न । अर्पम् । परि । सोम । सिक्तः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एवम् पवस्व मद्विरो मदायम् उदग्राहिणम्^१ मेघम् प्रक्षीकृष्वन् आयुधैः^२ । इवेतः परितो
विभ्राणः गा इच्छन् अस्माकम्^३ 'परि अर्पं'^४ पवित्रे सिक्तः ॥ १५ ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोदशो वक्ता' ॥

जुष्टी न इन्दो सुपथा सुगान्युरौ पयस्व वरिवांसि कृष्णन् ।

घनेन पिप्यन्दुरितानि विघ्नन्नाधि ष्णुना धन्व सानो अव्यै ॥ १६ ॥

जुष्टी । न । इन्दो इति । सुपथा । सुगानि । उरौ । पयस्व । वरिवांसि । कृष्णन् ।
घनाद्धवः । पिप्यन् । दुरितानि । विघ्नन् । अधि । ष्णुना । धन्व । सानो । अव्यै ॥ १६ ॥

वेङ्कट० प्रीतो भूत्वा अस्माकम्^१ 'इन्दो' सुपथानि^२ सुगमनानि^३ च धनानि कृष्वन् विरुतो
कलशः पवस्व । कृटेन इव लोहम् विष्वग् दुरितानि^४ 'विघ्नन् अधि'^५ गच्छ समुच्छ्रिते पवित्रे
'स' ष्णुना स्रजता^६ धारासहेन ॥ १६ ॥

१ इति वि अ' २. गमय-न वि' अ', गमयति वि' ३. आस्ताप वि' अ'. ४. गच्छति
अ' ५. नास्ति वि' अ'. ६. 'स्रजयुक्त' वि' अ'. ७. स्रजति वि', स्रजनि अ'. ८. स्रजयुक्त वि'
९. एतेनि मूको १०. उदग्राहिण वि' अ'. ११. 'अपे मूको. १२-१३. परियय वि' अ', पश्युं वि'.
१३-१४. नारित मूको. १४ १४ इन्दो-नरयानि वि'. १५. सुगमानि वि' १६ १६. 'मन्ववि
वि' अ' १७-१७ स्रजता वि', स्रजता अ', स्रजता वि'.

वृष्टिं नो अर्प दिव्यां जिगत्नुमिच्छातीं शंगयीं जीरदानुम् ।

स्तुकेन वीता धन्वा मिचिन्वन् बन्धूरेमो अरारो इन्दो वायून् ॥ १७ ॥

वृष्टिम् । न । अर्प । दिव्याम् । जिगत्नुम् । इच्छातीम् । शङ्गयीम् । जीरदानुम् ।

स्तुक्^१ इदम् । वीता । धन्व । मिचिन्वन् । बन्धून् । इमान् । अरारान् । इन्दो इति । वायून् ॥ १७ ॥

षेड्ढट् ० वृष्टिम् न गमय दिवि भवाम् गमनशीलाम् अन्नवतीम् सुखस्य निवासभूताम् क्षिप्रदानाम् ।
स्तुक्शब्दश्चापत्यवचन । अपत्यानि इव कान्तानि मिचिन्वन् गच्छन् बन्धून् इमान् अस्मान्
पार्थिवान् इन्दो । त्वाभ्याम्^२ अभिगच्छत ॥ १७ ॥

ग्रन्थि न मि ध्यं ग्रथितं पुनान क्रजुं च गातुं वृजिनं च सोम ।

अत्यो न क्रदो हरिरो सृजानो मर्यो देव धन्व पुस्त्यावान् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिम् । न । मि । ध्यम् । ग्रथितम् । पुनान । क्रजुम् । च । गातुम् । वृजिनम् । च । सोम् ।

अत्यम् । न । क्रद । हरि । आ । सृजान । मर्यम् । देव । धन्व । पुस्त्यावान् ॥ १८ ॥

षेड्ढट् ० ग्रथितम्^३ माम्^४ वि मुख तत्^५ ग्रन्थिम् इव धूयमान । क्रजुम् च मार्गम् बलम् च सोम ।
मह्य दहि । अन्न इव क्रन्दसि हरि सृज्यमान । मनुष्यहित मारको वा शत्रूणाम् देव ।
गच्छ गृहवान् ॥ १८ ॥

जुष्टो मदीय देवतात इन्दो परि ष्णुना धन्व सानो अन्वे ।

सुहस्रधारः सुरभिरदन्धः परि स्रव वाजसातौ नृपते ॥ १९ ॥

जुष्टम् । मदीय । देवताते । इन्दो इति । परि । ष्णुना । धन्व । सानौ । अन्वे ।

सुहस्रधार । सुरभि । अदन्ध । परि । स्रव । वाजसातौ । नृपते ॥ १९ ॥

षेड्ढट् ० पर्याप्त मदीय यज्ञे त्वम् इन्दो । परि गच्छ स्वयम् धारासङ्गेन समुच्छ्रिते पवित्रे । बहुधा
सुगन्धि अहिंसित परि स्रव अन्नराशिमिमिते युदे ॥ १९ ॥

अरदमानो येऽरथा अयुक्ता अत्यासो न संसृजानास आजौ ।

एते शुक्रासो धन्यन्ति सोमा देवासस्ता उर्प याता पिबध्वे ॥ २० ॥

अरदमान । ये । अरथा । अयुक्ता । अत्यास । न । संसृजानास । आजौ ।

एते । शुक्रास । धन्यन्ति । सोमा । देवास । तान् । उर्प । यात । पिबध्वे ॥ २० ॥

वेङ्कट० रश्मिवर्जिता रश्मिवर्जिता च अयुक्ता च ये अथा इव सृज्यमाना सुद्वे भवन्ति,
एते ज्वलन्त' गच्छन्ति सोमा । हे देवा' तान् उप आगच्छत पाभायेति ॥ २० ॥

'इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्दशो वर्य' ॥

एना न इन्दो अभि देवर्षीति परि स्रव नभो अर्णश्चमूर्धु ।

सोमो अस्मभ्यं काम्यं बृहन्तं रयिं ददातु वीर्यन्तमुग्रम् ॥ २१ ॥

एन । न । इन्दो इति । अभि । देवर्षीतिम् । परि । स्रव । नभः । अर्ण । चमूर्धु ।

सोम । अस्मभ्यम् । काम्यम् । बृहन्तम् । रयिम् । ददातु । वीर्यन्तम् । उग्रम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० एवम् अस्माकम् इन्दो । 'यश्च प्रति' परि यव दिव उदकम् चमसेषु । सोम' अस्मभ्यम्
इति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तक्षघट्टी मनसो वेनंतो वाग् ज्येष्ठस्य वा धर्मणि क्षोरनीके ।

आदीमायन् वरमा वावशाना जुष्टं पतिं कुलशे गाव इन्दुम् ॥ २२ ॥

तक्षत् । यर्दि । मनस । वेनंत । वाक् । ज्येष्ठस्य । वा । धर्मणि । क्षो । अनिके ।

आत् । ईम् । आयन् । वरम् । आ । वावशाना । जुष्टम् । पतिम् । कुलशे । गाव । इन्दुम् ॥

वेङ्कट० सत्करोति यदि एनम् मनस कामयमानस्य कृते स्वोत्तु वाक्, यथा श्रेष्ठस्य राजादे
धारक योगक्षेमविषय कर्षोदित्य शान्त्यमानस्य सुखत स्थितस्य ज्ञानपद्विदस्य वाक्
श्रेष्ठ स्वोति । अनन्तरमव एनम् आ गच्छति' वरणीयम् कामयमाना पर्याप्तम् पतिम् कुलशे स्थितम्
गाव. इन्दुम् इति ॥ २२ ॥

प्र दानुदो दिव्यो दानुपिन्व क्रतुमृताय पतते सुमेधाः ।

धर्मा भृजुजृन्यस्य राजा प्र राक्षमिर्दशभिर्माहि भूम ॥ २३ ॥

प्र । दानुद । दिव्य । दानुपिन्व । क्रतुम् । क्रतुम् । पतते । सुमेधा ।

धर्मा । भृजुत् । जृन्यस्य । राजा । प्र । राक्षमिर् । दशभिर् । माहि । भूम ॥ २३ ॥

वेङ्कट० प्र पतते दानुणां दाता दिव्य दानुस्य कामानां क्षारयिता 'सत्यभूतं रस' सत्यभूताय
इन्द्राय सुमन्त्र । क्षारयिता भवति बलसत्त्वस्य राजा । प्र धारयते च दशभिर् अङ्गुलीभि
अत्यन्तमिति ॥ २३ ॥

१. ज्वलन्तो वि', ज्वलन्ते व'. २. २. नास्ति मुको. ३-३. नास्ति वि'. ४ नास्ति व'.

४ सो वि'. ५. 'ति वि' अ'. ६ ६ 'वरस वि' अ'.

पवित्रेभिः परमानो नृचक्षा राजा देवानामृत मर्त्यानाम् ।

द्विता भुवद्रयिपती रयीणामृतं भरत् सुभृतं चार्विन्दुः ॥ २४ ॥

पवित्रेभि । परमान । नृचक्षा । राजा । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

द्विता । भुवत् । रयिपतिः । रयीणाम् । ऋतम् । भरत् । सुभृतम् । चारुः । इन्दुः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पवित्रं एवमानं नृणां द्रष्टा राजा उभयेषां देवमनुष्याणां द्विधा भवति देवेषु मनुष्येषु च धनानां पतिः । सोऽयम् उदकम् विमर्ति सुसम्भृतम् कृत्याणम् इन्दुः ॥ २४ ॥

अर्वा इव श्रवसे सातिमच्छेन्द्रस्य वायोराभि वीतिर्मर्ष ।

स नः सहस्रा बृहतीरिपो दा भवा सोम द्रविणोवित् पुनानः ॥ २५ ॥

अर्वाऽइव । श्रवसे । सातिम् । अच्छेन्द्रस्य । वायोः । अभि । वीतिम् । अर्प ।

स । नः । सहस्रा । बृहती । इपं । दा । भव । सोम । द्रविणोऽवित् । पुनानः ॥ २५ ॥

वेङ्कट० अश्व इव युद्धे अश्वार्थम् स्वम् अस्माकं चक्रलाभं प्रति इन्द्रस्य वायो पानम् अभि गच्छ । स. एवं बहूनि बृहदानि अस्मानि अस्मभ्यं प्रयच्छ । भव सोम धनस्य दाता पुनान ॥ २५ ॥

इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

देवाध्वो नः परिपिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः ।

आयुज्ययः सुमतिं विश्ववारा होतारो न दिविष्यजो मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

देवऽअव्यं । नः । परिऽसिच्यमानाः । क्षयम् । सुवीरम् । धन्वन्तु । सोमाः ।

आऽअयुज्ययः । सुमतिम् । विश्ववारा । होतारः । न । दिविऽष्यजः । मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

वेङ्कट० देवानां तर्पितार नः परितः पात्रेषु सिच्यमाना गृहम् सुपुत्रम् प्रेरयन्तु सोमा आभिमुख्येन प्रयच्छन्तु. सुमतिम् विश्ववारा होतारः इव दिविस्थितान् देवान् यजन्तः शक्तेन मन्द्रतमाः ॥ २६ ॥

एवा देव देवताति परस्व मद्रं माघं प्परसे देवपानः ।

महश्चिद्धि म्मसिं हिताः समर्थे कृधि सुष्ठाने रोदसी पुनानः ॥ २७ ॥

एव । देव । देवताति । परस्व । महे । सोम । प्परमे । देवऽपानः ।

महः । चित् । हि । म्मसिं । हिताः । सुमर्थे । कृधि । सुस्थाने इति सुस्थाने । रोदसी इति । पुनानः ॥

१. 'तु अपि च रि'. २. नास्ति रि'. ३. 'स्नात् रि'. ४. धनं लाभं रि' अ'. ५. इन्द्र
मृदो. ६-६. नास्ति मृदो. ७ न रि' अ'. ८. पतिनः रि'; यत्र रि', पात्रे अ'.

वेङ्कट० एवम् देव ! यज्ञे पवस्व महते पानाय सोम ! देवानां पातव्य । महतोऽपि शत्रोः अभिमवितारो भवेम प्रेरिता सङ्ग्रामे । कृषि चास्माकं खावापृथिव्यौ शोभनावामस्याने पूयमान ॥ २७ ॥ १

अश्वो न क्रदो वृषभिर्युजानः मिहो न भीमो मनसो जयीयान् ।

अर्वाचीनैः पृथिभिर्ये रजिष्ठा आ परस्व सौमनसं न इन्दो ॥ २८ ॥

अश्वः । न । क्रद । वृषभि । युजान । मिह । न । भीम । मनस । जयीयान् ।

अर्वाचीनैः । पृथिभिर्ये । ये । रजिष्ठा । आ । परस्व । सौमनसम् । न । इन्दो इति ॥

वेङ्कट० अथ इय मन्दसि^१ कृत्विभिः पुज्यमान^२ सिह इव भीम मनस भवि वेगव-
त्तर^३ अभिसुखैर्मोर्ग^४ । ये मार्गा भवन्ति अत्यन्तमृजवस्त^५ । आ पवस्व^६ सौमनसम् अस्माकम्
इन्दो ! ॥ २८ ॥

शतं धारा देवजाता असृग्रन्तसहस्रमेनाः क्वथो मृजन्ति ।

इन्दो मनित्रं दिव आ परस्व पुरस्तामि महतो धनस्य ॥ २९ ॥

शतम् । धारा । देवजाता । असृग्रन् । सहस्रम् । एना । क्वथ । मृजन्ति ।

इन्दो इति । मनित्रम् । दिव । आ । परस्व । पुरस्ता । अति । महत । धनस्य ॥ २९ ॥

वेङ्कट० शतम् धारा देवार्थं प्रादुर्भूता सृज्यन्ते । सहस्रम् एना धारा क्वथ. शोभयन्ति ।
इन्दो ! अननसाधन पुत्रादीना धनम् अन्तरिक्षात् आ पवस्व । पुरोगन्ता भवति महत
धनस्य ॥ २९ ॥

दिरो न सर्गां अमसृग्रमह्नां राजा न मित्रं प्र मिनाति धीरः ।

पितुर्न पुत्रः क्रतुभिर्यतान आ परस्व विशे अस्या अजीतिम् ॥ ३० ॥

दिव । न । सर्गां । अमसृग्रम् । अहाम् । राजा । न । मित्रम् । प्र । मिनाति । धीरः ।

पितु । न । पुत्र । क्रतुभिर्ये । यतान । आ । परस्व । विशे । अस्थे । अजीतिम् ॥ ३० ॥

वेङ्कट० सर्गां यथा^१ आदित्यस्य अहाम् सम्बन्धितो रश्मयो दिमृज्यन्ते, तद्वत् सोमस्य धारा
विसृज्यन्ते । सोऽयम् राजा सोम न^२ हिमस्ति मयम् प्राज्ञ । पितु इव पुत्र कर्मभि
यत्नमान आ पवस्व अन्ये^३ विदे अपराभवम्^४ । यथा न पराजिता भवन्ति तथा कुत्रिति ॥ ३० ॥

‘इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये षोडशो वर्म’ ॥

१. मन्दन् वि^१ अ^२. २. यजमान वि^३ अ^४ पुन्यमान वि^५ ३. वेगव इ वि^६. ४. नास्ति
अ^७. ५. यदा वि^८ ६. सोमान् वि^९, स मेत्र अ^{१०}, सोमो न वि^{११}
विशेषणं वि^{१२}. ८. ८. नास्ति सूक्त

प्र ते धारा मधुमतीरसुग्रन् वारान् यत् पूतो अत्येप्यग्यान् ।

परमान परसे धाम गोनां जज्ञानः सूर्यमपिन्यो अर्कैः ॥ ३१ ॥

प्र । ते । धारा । मधुमती । असुग्रन् । वारान् । यत् । पूत । अतिऽएषि । अग्यान् ।

परमान । परसे । धामे । गोनाम् । जज्ञान । सूर्यम् । अपिन्व । अर्कैः ॥ ३१ ॥

षेड्डट० प्र खण्यते^१ तव मधुमत्त्वं धारा, "वाहान् यदा"^२ पूत त्वम् अधिगच्छसि अविमयान्^३ ।
पवमान । पवसे धारक पयो लक्ष्मीकृत्य गवाय् । जायमान त्वम् सूर्यम् पूरयसि स्वतेजो-
भिरर्चनीये^४ ॥ ३१ ॥

कर्निकदुदनु पन्थांमुतस्य शुक्रो रि भांस्यमृतस्य धाम ।

स इन्द्राय पवसे मत्सरधान् हिङ्गानो वाचं मतिभिः कवीनाम् ॥ ३२ ॥

कर्निकदत् । अनु । पन्थाम् । क्रुतस्य । शुक्र । रि । मासि । अमृतस्य । धाम ।

स । इन्द्राय । पवसे । मत्सरधान् । हिङ्गान । वाचम् । मतिभिः । कवीनाम् ॥ ३२ ॥

षेड्डट० यज्ञस्य मार्गम् अनु गच्छायते अभिपूषमाण । शुक्र त्वं राजसे "अमरणस्य स्थानभूत"^५ । स
रम् इन्द्राय पवसे रसगान् प्रेरयन्^६ वाचम् मतिभि सह^७ स्तोतृणाम्^८ ॥ ३२ ॥

द्विव्यः सुपर्णोऽयं चक्षि सोम पिन्वन् धाराः कर्मणा देवरीतौ ।

एन्दो विद्व कूलशं सोमधानं क्रन्दन्निहि सूर्यस्पोष रश्मिम् ॥ ३३ ॥

द्विव्य । सुपर्ण । अयं । चक्षि । सोम । पिन्वन् । धारा । कर्मणा । देवरीतौ ।

आ । एन्दो इति । विद्व । कूलशम् । सोमधानम् । क्रन्दन् । निहि । सूर्यस्य । उप । रश्मिम् ॥

षेड्डट० द्विवि भव द्विव्य^९ सुपर्ण अधस्तात् पश्य सोम । क्षरन् धारा कर्मणा यज्ञे । आ विद्व
इन्दो । कूलशम् सोमनिधानम् । क्रन्दन् उप गच्छ सूर्यस्य राक्षसम् इति ॥ ३३ ॥

तिन्नो वाचं ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीति ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गार्गे यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मृतयो वायुशानाः ॥ ३४ ॥

तिन्न । वाचं । ईरयति । प्र । वह्नि । ऋतस्य । धीतिम् । ब्रह्मण । मनीषाम् ।

गार्गे । यन्ति । गोपतिम् । पृच्छमाना । सोमम् । यन्ति । मृतयः । वायुशाना ॥ ३४ ॥

षेड्डट० ऋग्यजुस्सामलक्षणा "निध वाच"^{१०} प्र ईरयति यजमान । यज्ञस्य धारयित्रीम् ब्रह्मण

१. खणे वि^१. २. यदा यदा वि^२ अ^३. ३. "ययोत् वि^३" ४. स्वतेजोभिरर्चनीये वि^४.
५. "नल्लभान" अ^५. ६. नास्ति वि^६. ७. "इ इति अ^७". ८. नास्ति वि^८ अ^९. ९-१०. नास्ति अ^९.

सोमस्य मनस ईशिर्ग्री कल्याणीं वाचम् प्रेरयति च । गाव च गच्छन्ति गोपतिम् सोम
पृच्छन्त्य । सोमम् यन्ति स्तातारश्च कामयमाना ॥ ३४ ॥

सोमं गायो धेनवो वावश्शानाः सोमं त्रिप्रां मृतिभिः पृच्छमानाः ।

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नमन्ते ॥ ३५ ॥

सोमम् । गाय । धेनव । वावश्शाना । सोमम् । त्रिप्रा । मृतिभिः । पृच्छमाना ।

सोम । सुत । पूयते । अज्यमान । सोमे । अर्का । त्रिष्टुभ । सम् । नमन्ते ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० सोमम् गाव धेनव कामयमाना, सोमम् मेधाविन स्तुतिभिः पृच्छन्तो भवन्ति ।
सोम सुत पूयते गोभि अज्यमान । सोमे मन्त्रा त्रिष्टुभूषा एतं सम् गच्छन्ते जस्मानि
क्रियमाना १ ॥ ३५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्गः’ ॥

एना नैः सोम परिपिच्यमान आ परस्व पूयमानः स्वस्ति ।

इन्द्रमा विश बृहता रवेण वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

एय । न । सोम । परिपिच्यमान । आ । परस्व । पूयमान । स्वस्ति ।

इन्द्रम् । आ । विश । बृहता । रवेण । वर्धय । वाचम् । जनय । पुरंधिम् ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० एवम् न सोम ! परिपिच्यमान आ परस्व पवित्रे पूयमान अविनाशम् १ । ‘इन्द्रम् चावि
आ विश’ महता शब्देन । वर्धय च वाचम्, जनय च प्रज्ञानम् २ ॥ ३६ ॥

आ जागृविर्निम्रे ऋता मंतीनां सोमः पुनानो अमदच्छमृष्टु ।

सपन्ति यं मिथुनासो निरुमा अर्ध्वययो रधिरामः मुहस्ताः ॥ ३७ ॥

आ । जागृनि ॥ निम्रे । ऋता । मंतीनाम् । सोम । पुनान । अमदत्त । चमृष्टु ।

सपन्ति । यम् । मिथुनास । निरुमा । अर्ध्वयय । रधिरास । सुहस्ताः ॥ ३७ ॥

वेङ्कट० आ सोमवि जागरणशीलं ज्ञाता सत्त्वानां स्तुतीनाम् माम पूयमान यमसेषु, स्पृशन्ति
यम् सङ्गता नितरां कामयमाना अर्ध्वयय नेतार सुहता ॥ ३७ ॥

स पुनान उप स्रे न घातोमे अंश्रा रोदसी वि प आरः ।

प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊवी स तू धनं कारिणे न प्र यमत् ॥ ३८ ॥

१ प्रियमया वि अ, ‘मया वि’ । २-२. नास्ति मूको. ३ एता वि अ, ४ विना
विनाशम् वि अ, विनाश वि. ५-५. नास्ति वि. † नास्ति मूको ६. नास्ति वि अ
७ परधान वि अ ८. सौद वि. ९९. संच्छान तापित वि अ.

स । प॒नान् । उप । सू॒रे । न । धा॒ना । आ । उ॒भे इति । अ॒ग्रा । रोद॑सी इति । पि । स । आ॒रि॒त्यान् ।
प्रि॒या । चि॒त् । यस्य । प्रि॒ सास॑ । ऊ॒ती । स । तु । ध॒नम् । क॒रि॒णे । न । प्र । यु॒मत् ॥ ३८ ॥

वेङ्कट० स. पूयमान उप गच्छति इ द्वे, यथा सूर्ये सवत्सर । आ पूरयति च उभे द्यावापृथिव्यौ ।
तेजसा वि वृणाति च म तम । यस्य प्रियस्य दातु सोमस्य प्रिया धारा रक्षणाय
भवति, ग क्षिप्रम् अस्मभ्यम् धनम् प्र गच्छतु मृतकस्य इव मृतिम् ॥ ३८ ॥

स व॑र्धिता व॑र्धनः पू॒यमा॑न् सोमो मी॒द्रो अ॒भि नो ज्योति॑षा॒न् ।

येना॑ नुः पू॒र्ये पि॒तरं॑ प॒द॒ज्ञाः सृ॒र्षिदो॑ अ॒भि गा अ॒द्रिमु॑ष्णन् ॥ ३९ ॥

स । व॑र्धिता । व॑र्धन । पू॒यमा॑न् । सोम॑ । मी॒द्रान् । अ॒भि । नु । ज्योति॑षा । आ॒नात् ।
येन । नु । पू॒र्ये । पि॒तरं । प॒द॒ज्ञा । सृ॒र्षि॒द । अ॒भि । गा । अ॒द्रिम् । उ॒ष्णन् ॥ ३९ ॥

वेङ्कट० स व॑र्धिता^१ व॑र्धमान^२ पू॒यमान सोम॑ सैक्ता अभि रक्षतु अस्मान् तेजसा, यन
अस्माकम् पूर्वे पितर पणिभिरपहृतानां गवाम् पदज्ञा सर्वज्ञा^३ शिलोचयम् पशून् अभि
उष्णन् । उपरिह मुष्णातिना समानकर्तुंति ॥ ३९ ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथ॑मे वि॒धर्म॑ज्जनयन् प्र॒जा भु॑र्नस्य राजा ।

वृषा॑ परि॒त्रे अ॒धि सा॒नो अ॒घ्ये बृ॒हत् सोमो॑ बा॒धुधे सु॒वान इ॒न्दुः ॥ ४० ॥

अ॒क्रान् । सम॒द्र । प्र॒थ॒मे । वि॒ध॒र्म॒न् । ज॒न॒यन् । प्र॒ज्जा । भु॑र्नस्य । राजा ।
वृषा॑ । परि॒त्रे । अ॒धि । सा॒नो । अ॒घ्ये । बृ॒हत् । सोम॑ । बा॒धु॒धे । सु॒वान । इ॒न्दुः ॥ ४० ॥

वेङ्कट० प्राप्नोति समुद्र, परमादाप समुद्रगमिति । प्रथम विधारेके अन्तरिक्षे जनयन् प्रजा भुवनस्य
राजा । सऽयम् वृषा अभिमथे^४ पवित्रे समुच्छ्रित अत्यन्त वर्धते स्यमान सोम दीप्त ॥ ४० ॥

^४ इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

म॒हत् तत् सोमो॑ म॒हिष॑र्था॒कारा॒पा य॒द्रभो॑ऽवृ॒णीत॑ दे॒वान् ।

अ॒द॒धादि॒न्द्रे पर॑मान् ओजोऽज॑नयत् सूर्ये॑ ज्योति॑रि॒न्दुः ॥ ४१ ॥

म॒हत् । तत् । सोम॑ । म॒हि॒ष । अ॒पा॒म । यत् । गर्भ॑ । अ॒वृ॒णीत॑ । दे॒वान् ।
अ॒द॒धात् । इ॒न्द्रे । प॒र॒मा॒न । आ॒ज । अ॒ज॒न॒यत् । सूर्ये॑ । ज्योति॑ । इ॒न्दुः ॥ ४१ ॥

वेङ्कट० महत् तत् सोम महान् अकरोत्, अपाम् गर्भं यत् कथम् अवृणीत देवान् । अदधात्
च इद्रे पवमान बलम् । अजनयत् च सूर्ये ज्योति इन्दु ॥ ४१ ॥

१ ते सवितृणीति च समो बलवि^१ अ^२, ०ति वलना वि^३ २ बद्धिना वि^४ ३ वमान
वि^५ अ^६ बद्धाः वि^७ ४ नास्ति मूको ५ नास्ति वि^६ ६ नास्ति मूको ७ अतोपा
वि^८ अ^९, अतो पा वि^{१०}.

मर्त्तिस् त्रायुमिष्टये राधसे च मर्त्तिस् मित्रावरुणा पुयमानः ।

मर्त्तिस् शर्वो मारुतं मर्त्तिस् देवान् मर्त्तिस् द्यावापृथिवी देव सोम ॥ ४२ ॥

मर्त्तिस् । त्रायुम् । इष्टये । राधसे । च । मर्त्तिस् । मित्रावरुणा । पुयमानः ।

मर्त्तिस् । शर्वः । मारुतम् । मर्त्तिस् । देवान् । मर्त्तिस् । द्यावापृथिवी इति । देव । सोम ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० वाय्वादीन् तपेयसि अत्राय धनाय चेति ॥ ४२ ॥

ऋजुः परस्व वृजिनस्य हन्तापामीवां वार्धमानो मृधश्च ।

अभिधीणन् पर्यः पर्यसाभि गोनामिन्द्रस्य त्वं तर्ध वयं सखायः ॥ ४३ ॥

ऋजुः । पुरस् । वृजिनस्य । हन्ता । अप । अमीवाम् । वार्धमानः । मृधः । च ।

अभिधीणन् । पर्यः । पर्यसा । अभि । गोनाम् । इन्द्रस्य । त्वम् । तर्ध । वयम् । सखायः ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० ऋजुगमनः परस्व उपद्रवस्य हन्ता अप^१ बाधमानः रक्षः शत्रून् च अस्मदीयान् । अभिधीगम्^२ आरमीयं रसम् गवाम् पयसा^३ अभि गच्छसि । इन्द्रस्य त्वम् असि सखा^४, तव वयम् सखायः ॥ ४३ ॥

मध्वः सुदं पवस्व वयं उत्तं वीरं च आ पवस्वा भर्गं च ।

अन्त्येन्द्राय परमान इन्दो रयि न आ पवस्वा समुद्रात् ॥ ४४ ॥

मध्वः । सुदम् । पवस्व । वयं । उत्तम् । वीरम् । च । आ । पवस्व । भर्गम् । च ।

अन्त्येन्द्रः । अन्त्याय । पवमानः । इन्दो इति । रयिम् । च । नः । आ । पवस्व । समुद्रात् ॥ ४४ ॥

वेङ्कट० मध्वः 'घनीभूतं वसम्'^१ पवस्व । अन्त्येन्द्राय^२ उत्तरयन्तकम् वीरम् न अस्मभ्यम् आ पवस्व, धनम् च । रयितो भव इन्द्राय पवमानः । इन्दो ! रयिन् च अस्मभ्यम् आ पवस्व भन्तरिक्षात् ॥ ४४ ॥

सोमः सुतो धारयात्यो न हित्वा मिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यंक्षाः ।

आ योतिं वन्यममदत् पुनानः समिन्दुर्गोभिरसरत् सप्ताङ्गैः ॥ ४५ ॥

सोमः । सुतः । धारया । अत्यः । न । हित्वा । मिन्धुः । न । निम्नम् । अभि । वाजी । अक्षारिति ।

आ । योतिम् । वन्यम् । अमदत् । पुनानः । समः । इन्दुः । गोभिः । असरत् । समः । अत्ताम ।

वेङ्कट० सोमः सुतः धारया अत्य इव गन्ता सि पु इव च निम्नम् अभि क्षरति वल्लभा । आ सीदति स्थानम् वृक्षभयम् पुनानः । सोऽयम् समः सरति सप्ताङ्गैः धार्यः वसतोऽराभिः ॥ ४५ ॥

“इति सप्तमाष्टके अनुष्याध्याये एकोनविंशो वसः” ॥

एष स्य ते पवत इन्द्र सोमश्चमपु धीर उज्जते तवम्बान् ।

स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः कामो न यो दैवयतामसर्जि ॥ ४६ ॥

एषः । स्यः । ते । पवते । इन्द्र । सोमः । चमपु । धीरः । उज्जते । तवम्बान् ।

स्वर्चक्षाः । रथिरः । सत्यशुष्मः । कामः । न । यः । देवयताम् । असर्जि ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० सः' एषः ते पवते इन्द्र । सोमः चमपु प्राज्ञः^१ कामयमानाय देववान्^२ तवदर्शनः रथवान् सत्ययलः कामः इव यः यजमानानां सृष्टः ॥ ४६ ॥

एष प्रत्नेन वर्षसा पुनानस्तिरो वर्षीसि द्रुहितुर्दधानः ।

वसानः शर्म त्रिवरूथम्पु होतैव याति समनेषु रेभन् ॥ ४७ ॥

एषः । प्रत्नेन । वर्षसा । पुनानः । तिरः । वर्षीसि । द्रुहितुः । दधानः ।

वसानः । शर्म । त्रिवरूथम् । अप्सु । होता इव । याति । समनेषु । रेभन् ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० एषः प्रत्नेन अग्नेन पूयमान अस्तिमकषा धारया क्षरन्, तिरस्-कुर्वन् पृथिव्याः रूपाणि,
^१स्वतेजसाऽऽच्छाद्यन् निररूथम्^२ गृहम्^३ यज्ञमप्यहम् आहु^४ स्थितः^५ होता इव याति
सहेषु शब्दायमानः ॥ ४७ ॥

न नुस्त्वं रथिरो देव सोम परि सव चम्बोः पूयमानः ।

अप्सु स्वादिष्ठो मधुमां ऋतावा देवो न यः सञ्चिता सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

तु । न । त्वम् । रथिर । देव । सोम । परि । सव । चम्बोः । पूयमानः ।

अप्सु । स्वादिष्ठः । मधुमान् । ऋतावा । देवः । न । यः । सञ्चिता । सत्यमन्मा ॥ ४८ ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् नः^१ त्वम् रथवान्^२ देव । सोम । परि सव अधिषवणफलकयोः पूयमानः वसती-
वरीषु स्वादुत्तमः मधुमान्^३ यजमान् देवः इव यः सञ्चिता सत्यस्तुतिकः ॥ ४८ ॥

अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानोऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।

अभी नरं धीजवनं रथेष्ठामभीन्द्रं वृषणं वज्रवाहुम् ॥ ४९ ॥

अभि । वायुम् । वीती । अर्ष । गृणानः । अभि । मित्रावरुणा । पूयमानः ।

अभि । नरम् । धीजवनम् । रथेष्ठाम् । अभि । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रवाहुम् ॥ ४९ ॥

१-१. नास्ति वि^१. २. प्राज्ञ वि^२ अ^३. ३. नास्ति वि^३ अ^४. ४-४. दपन्तिवरुं वि^४ अ^५;
दपन्तिवरुं वि^५. ५-५. यज्ञ... मप्य वि^५ अ^६. ६. स्तुगे अ^६. ७. नास्ति अ^७. ८-८. देवोऽसौ
वि^८. ९. मधुमान् मूको.

घेङ्कट० अभि गच्छ वायुम् पानाय स्तूपमानः । अभि गच्छ मित्रावरुणौ च पूयमानः । अभि गच्छ
च नरम् बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणम् रथे स्थितम् इत्यथिनासुक्तौ^१ मन्थन्ते । अभि इति
स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्पाभि धेनूः सुदुधाः पूयमानः ।

अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्याभ्यश्चान् रथिनो देव सोम ॥ ५० ॥

अभि । वस्त्रा । सुवसनानि । अर्पे । अभि । धेनूः । सुदुधाः । पूयमानः ।

अभि । चन्द्रा । भर्तवे । नः । हिरण्या । अभि । अश्चान् । रथिनः । देव । सोम ॥ ५० ॥

घेङ्कट० अभि गमय अस्माकं सुपरिधानानि वस्त्राणि, अभि^२ च धेनूः सुदुधाः पूयमानः, अभि^३
च ह्लादकानि हिरण्यानि भरण्यानि भरणाय अस्माकम्, अभि च अश्चान् रथवतः देव !
सोम ! ॥ ५० ॥

‘इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये विंशो वर्गः’ ॥

अभी नो अर्प दिव्या वस्त्रान्यभि विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

अभि येन द्रविणमश्रवाभाऽभ्यर्पेयं जमदग्निवर्चः ॥ ५१ ॥

अभि । नः । अर्पे । दिव्या । वस्त्रानि । अभि । विश्वा । पार्थिवा । पूयमानः ।

अभि । येन । द्रविणम् । अश्रवाभा । अभि । आर्पेयम् । जमदग्निवर्चः । नः ॥ ५१ ॥

घेङ्कट० अस्माकम् उभयाभि धनानि^४ अभि अर्पे । तथा येन वर्यं धनम् अश्रवाम तद् अभि अर्पे ।
किंच अभि अर्पे ऋषीणां योग्यं धनम् जमदग्नेरिव अस्माकमपि । यद्वा यथा जमदग्नेर्मा^५
स्वादुतमः, एवम् अस्माकमपि स्वादुतमं मन्त्रं कुर्विति कुस्तः प्रार्थयते ॥ ५१ ॥

अथा पुवा पवस्वैना वस्त्रनि माँश्चत्व इन्द्रो सरसि प्र धन्व ।

ब्रह्मदिचदत्र वातो न जूतः पुँरुमेघश्चित् तर्क्रे नरं दात् ॥ ५२ ॥

अथा । पुवा । पवस्व । एना । वस्त्रनि । माँश्चत्वे^६ । इन्द्रो इति । सरसि । प्र । धन्व ।

ब्रह्मः । चित् । अत्र । वातः । न । जूतः । पुँरुमेघः । चित् । तर्क्रे । नरम् । दात् ॥ ५२ ॥

घेङ्कट० अनया पवमानया धारया पवस्व एनाभि धनानि । अभिमन्थमानानां वातके^७ उदके
रवम् इन्द्रो ! प्र गच्छ । ब्रह्म. आदित्यः अस्मिन् सोमे पूषमाने वातः इव वेगितः बहुपजः
इन्द्रश्च । तद्वति^८ गतिकर्मसु पठितः^९ । सोममभिगच्छते मह्यं नेतारं पुत्रम् प्रपच्छतु ॥ ५२ ॥

१. 'नासुक्तौ वि' अ. 'नासुक्तौ वि'. २. अपि वि. ३. नपि वि. अ. ४-५. नास्ति मूको.

५. वानानि मूको. ६. 'मन्त्र' मूको. ७. वैप १, २४०५८ द. ८. वाद वि' अ. ९. तमपि वि'
भा'; तद्वतिः वि'. १०. सु. निप २, १४.

उत न एना पवया पवस्वार्थि श्रुते श्रवार्थस्य त्वीये ।
पुष्टिं सहस्रां नेगुतो वसनि वृक्षं न पुष्कं धून्वद्रणां ॥ ५३ ॥

तत । न । एना । पुण्या । पुनस्त् । अर्थि । श्रुते । श्रवार्थस्य । त्वीये ।
पुष्टिम् । सहस्रां । नेगुतो^१ । वसनि । वृक्षम् । न । पुष्कम् । धून्वत् । रणां ॥ ५३ ॥

धेदुष्ट० कवि च अस्मान्मन्त्रं मनसा धाराया पवाय धवणीधन्यं सोमस्य तव धृते द्रष्टव्यं स्थाने वक्षे ।
सोऽयं शम्भो हन्ता पण्डितं सहस्राणि वपुनि^२ एषश्च ह्य वक्त्रकटम् अस्त्राकं त्रयूनां रणार्थम्
अन्यथेति ॥ ५३ ॥

मरुते अस्त् वपुनाम् शूरे मूर्धत्ये वा पृश्नि वा यक्षेत्रे ।
अस्वापयन्निमुतेः लेहयथापामिश्रा अपाचितौ ज्वेतः ॥ ५४ ॥

मर्दि । मृगे इति । अस्त्यु । वपुनाम् । शूरे इति । मूर्धत्ये । वा । पृश्नि । वा । यक्षेत्रे इति ।
अस्वापयत् । निमुतेः । लेहयत् । च । अपं । अमित्रान् । अपं । अपितः । अस्त्यु । इतः ॥ ५४ ॥

येदुष्ट० महती ह्ये तस्य सोमस्य सुपक्षे पर्यणमने, ताराणां पर्यणं शब्दोत्तमसम्, अक्षैः
क्रियमाने मुदे^३ कवि वा एतत्सामान्ये बाहुमुदे शम्भो हितगतीते^४ भवतः^५ । "सोऽयम्
अपवापयन्" शम्भु लेहयत्^६ च । येह्वं^७ दात्रावपयत् । अथ प्रत्यक्षः—^८अथ यमस्य अमित्रान्
अप गमय च अपितः अस्मिन्मा^९ इतः अस्मात्सकात्मादिति ॥ ५४ ॥

ते श्री पुष्टिश्च विवर्तान्येभ्यन्वेकं धावसि वृषर्मानः ।

अस्मि भगो अस्मि दात्रस्य दातास्मि मृषर्वा मृषवेक्ष्य इन्दो ॥ ५५ ॥

सम् । श्री । पुष्टिश्च । विवर्तयामि । एवि । अर्द्ध । एकम् । धावसि । वृषर्मानः ।

अस्मि । भगो । अस्मि । दात्रस्य । दाता । अस्मि । मृषर्वी । मृषवेक्ष्यः । इन्दो इति ॥ ५५ ॥

येदुष्ट० ^१सम् एवि श्रीभिः^२ वक्षिणाभिः^३ विपताभिः अस्मिन् बाहुम्^४ वृषं च । अमुं धावति च
एवम् आम्बिकम् वृषमानः । अस्मि भवतीषः । अस्मि च भवस्य दाता । अस्मि च भवबाहू
सामेभ्यो^५ भवभक्षयः । इत्यु इन्दो ॥ ५५ ॥

^६इति सप्तसाहस्रं वृषर्षाभ्यामेव कविद्वयो वार्त्त^७ ॥

१. येष १, १५५८ d, g न. २. मन्वीयस्य वि^३ अ^४. ३. वरुण वि^५. ४. दासित वि^६ अ^७.
५. विहोतेन वि^८; द्रुतमपि वि^९ अ^{१०}. ६. अथ .. वि^{११}; यववत् अ^{१२}; यवत वि^{१३}. ७-८. पुष्टितम् वि^{१४}
अ^{१५}. ९. लेहयत् वि^{१६}; अ^{१७} अ^{१८}; लेहय वि^{१९}. १०. इन्द्र वि^{२०}; सहय वि^{२१} अ^{२२}. ११-१२. देव दात्रिणा-
मभवापयमिती स्मि^{२३} वि^{२४} अ^{२५}; अस्मय वि^{२६}. १३-१४. तवपिभीति वि^{२७} अ^{२८}. १५. वक्षिणा वि^{२९} अ^{३०}.
१६-१७. नासित मूर्त्तौ.

एष विश्ववित् पवते मनीषी सोमो विश्वस्य सुवर्नस्य राजा ।

द्रुप्साँ ईर्यन् बिदथेऽपिन्द्रुर्वि वारमव्यं समयाति याति ॥ ५६ ॥

एषः । विश्ववित् । पवते । मनीषी । सोमः । विश्वस्य । सुवर्नस्य । राजा ।

द्रुप्सान् । ईर्यन् । बिदथेऽपि । इन्द्रुः । वि । वारम् । अव्यम् । समया । अति । याति ॥ ५६ ॥

वेङ्कट० एषः सर्वज्ञः पवते मेधावी सोमः विश्वस्य सुवर्नस्य राजा । द्रुप्सान् प्रेरयन् यज्ञेषु इन्द्रु-
वि अति याति अविमयम् बालम् समया इति ॥ ५६ ॥

इन्द्रुं रिहन्ति मदिषा अर्दन्धाः पुदे रेमन्ति कवयो न गृध्राः ।

हिन्वन्ति धीरा दशभिः क्षिपाभिः समञ्जते रूपमुपां रसेन ॥ ५७ ॥

इन्द्रुम् । रिहन्ति । मदिषाः । अर्दन्धाः । पुदे । रेमन्ति । कवयः । न । गृध्राः ।

हिन्वन्ति । धीराः । दशभिः । क्षिपाभिः । सम । अञ्जते । रूपम् । अपाम् । रसेन ॥ ५७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रुम् आस्वादयन्ति महान्तः अहिंसिताः^१ । तस्यास्य घरास्थाने शब्दापन्ते यथा धनम-
भिकाङ्क्षमाणाः कवयः स्तुवन्तः^२ दशद्वयन्ते । तमिमं प्रेरयन्ति अस्मिन् दशभिः अङ्गुलीभिः,
सम् अञ्जते च सोमस्य रूपम् अङ्गुम् अपाम् रसेन च ५७ ॥

त्वया वृषं पर्वमानेन सोम भरे कृतं वि चिनुयाम् शर्षत् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५८ ॥

त्वया । वृषम् । पर्वमानेन । सोम । भरे । कृतम् । वि । चिनुयाम् । शर्षत् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५८ ॥

वेङ्कट० त्वया वृषम् पर्वमानेन सोम । सहस्रान्ते बहु कर्तव्यम् वि चिनुयाम् । तत् नः (श्र १,५४,१९)
इति गतम् ॥ ५८ ॥

^१इति सप्तमाष्टके अनुयाग्याये द्वाविंशो वर्गः^१ ॥

[९८]

^१अम्भरीपो वार्षागिरः, अजिष्ठा मारद्वाजश्च अशी । पर्वमानः सोमो
देवता । अनुष्टुप् छन्दः, एकादशी श्रुती^२ ।

आभि नो वाजसातमं रयिमर्षं पुरुस्पृहम् ।

इन्द्रो सहस्रमर्णसं तुविद्युमं विभ्वांसहम् ॥ १ ॥

अभि । नः । वाजऽसार्तमम् । रयिम् । अर्प । पुरुऽस्पृहम् ।
इन्दो इति । सुहृत्सऽभर्णसम् । तृत्रिऽघ्नम् । त्रिभ्युऽसहम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० "अम्यरोप ऋजिश्वा च द्वौ सूक्तम् 'अभि नः' सह" (तु. आ. २, १, १८) इति शौनकः । अभि
अर्प अस्माकम् अत्यन्तं बलप्रदम् रयिम् बहुभिः स्पृहणीयम् इन्दो ! बहुभरणम् बलघ्नम्
सहतेऽभिभविवारम् ॥ १ ॥

परि एष सुवानो अव्ययं रये न वर्मान्यत ।
इन्दुरभि दुणा हितो हियानो धाराभिरक्षाः ॥ २ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अव्ययम् । रये । न । वर्म । अव्यत ।
इन्दुः । अभि । दुणा । हितः । हियानः । धाराभिः । अक्षारिति ॥ २ ॥

वेङ्कट० परि वस्ते स्वयमानः^१ पवित्रम्, यथा रये स्थितः कर्चं परिस्पद्यति । सोऽयम् इन्दुः अभि हितः
द्रोणकृत्तनः प्रियमाणः धाराभिः क्षरति ॥ २ ॥

परि एष सुवानो अक्षा इन्दुरव्ये मर्दच्युतः ।
धारा य ऊर्ध्वो अध्वरे भ्राजा नैति गव्ययुः ॥ ३ ॥

परि । स्यः । सुवानः । अक्षारिति । इन्दुः । अव्ये । मर्दच्युतः ।
धारा । यः । ऊर्ध्वः । अध्वरे । भ्राजा । न । एति । गव्ययुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स एष स्वयमानः^१ परि क्षरति इन्दुः पवित्रे मदेन प्रेरितः । धारया यः ऊर्ध्वः मदे
"भ्राजमानया इव" दीहया गच्छति गोकामः ॥ ३ ॥

स हि त्वं देव शश्वते वसु मर्ताय दाशुषे ।
इन्दो सहस्रिणं रयिं शतात्मानं विवाससि ॥ ४ ॥

सः । हि । त्वम् । देव । शश्वते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।
इन्दो इति । सहस्रिणम् । रयिम् । शतऽज्जात्मानम् । विवाससि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः हि त्वम् देव । बहवे धनम् मर्ताय यजमानाय^२ प्रयच्छसि^३ । यथा सति इन्दो ! सहस्रं
च सहस्रसहस्रम् रयिम् बहुरूपम् प्रेरय ॥ ४ ॥

वर्यं ते अस्य वृत्रहन् वसो वस्वः पुरुस्पृहः ।
नि नेदिष्ठतमा इषः स्याम सुस्रस्याग्निगो ॥ ५ ॥

१. 'तोऽजिनि' वि^१. २. पूयमानः वि^२ अ^३. ३. स्वयमानः वि^३ अ^४; स्वयमानः वि^३. ४-५. आ जमान
एव वि^३ अ^४. ५. वाजनानि यः वि^३ अ^४. ६. 'वृत्ति' सूक्तो,

यपम् । ते । अस्य ॥ वृत्रऽहन् । वसो इति । वस्यः । पुरुऽस्पृहः ।
नि । नेदिष्ठस्तमाः । इपः । स्याम । सुन्नस्य । अग्निगो इत्याग्निगो ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वयम् ते अस्य शत्रुहन्! वासयितः! धनस्य बहुभिः स्पृहणीयस्य अन्तिरुतमाः नितराम् स्वाम
अन्नस्य सुखस्य च दे अष्टतममनः ॥ ५ ॥

द्विर्यं पञ्च स्वयंशसं स्वसारो अर्द्रिसंहतम् ।
त्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापयन्त्युमिणम् ॥ ६ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । स्वयंशसम् । स्वसारः । अर्द्रिसंहतम् ।
त्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । प्रस्नापयन्ति । कुमिणम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यम् इति स्वसारः^१ स्वभूतयशसम् प्रावभिः संहतम्^२ त्रियम् इन्द्रस्य काम्यम् वसतीवरीभिः
प्रस्नापयन्ति धाराभिः युक्तम् । उत्तरत्र सन्वन्धः ॥ ६ ॥

^१इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वर्गः^३ ॥

परि त्वं हृयंतं हरिं वृधुं पुनन्ति वारिण ।
यो देवान् विद्वान् इत् परि मदेन सह गच्छति ॥ ७ ॥

परि । त्वम् । हृयंतम् । हरिम् । वृधुम् । पुनन्ति । वारिण ।
यः । देवान् । विद्वान् । इत् । परि । मदेन । सह । गच्छति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० परि पुनन्ति तं स्पृहणीयम् हरितवर्णम् बभ्रुवर्णम्^४ च बाधेन, यः देवान् विद्वान् एव
मात्रेण सह परि गच्छति ॥ ७ ॥

अस्य वो अर्वासा पान्तो दक्षसार्धनम् ।
यः सूरिषु श्रवो बृहद् दुधे स्वर्णं हृयंतः ॥ ८ ॥

अस्य । वो । हि । अर्वासा । पान्तः । दक्षसार्धनम् ।
यः । सूरिषु । श्रवः । बृहद् । दुधे । त्वः । न । हृयंतः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्य ययं हि दक्षेण विद्वतो भवय बलस्य^५ सार्धनं रसम्^६, यः अयम् सूरिषु महद् अन्नम्
स्थापयति आवित्यः इत् स्पृहणीयः ॥ ८ ॥

स वो यज्ञेषु मानवी इन्दुर्जनिष्ट रोदसी ।
देवो देवी गिरिष्ठा अक्षेधन् तं तुविष्वाणि ॥ ९ ॥

सः । वा॒म् । य॒ज्ञेयं॑ । मा॒नुषी॑ इति । इ॒न्द्रः । ज॒नि॒ष्ट । रो॒ट॒सी इति॑ ।

दे॒वः । दे॒वी इति॑ । गि॒रि॒ऽस्याः । अ॒सौ॒धन् । तम् । तुवि॒ऽस्वर्नि॑ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ॥ वा॒म् य॒ज्ञेषु॑ हे मान॒व्यो ! इ॒न्द्रः अ॒जाप॑त चावा॒पृथिव्यौ॑ ! दे॒वः दे॒व्यो ! प्रा॒रसु॑ स्थितः ।

तम् जा॒तम् प्रा॒वभिः॑ अ॒धेधन्॑ अ॒ग्नन्॑ ब॒हुस्वने॑ उपरे य॒ज्ञे वेति॑ ॥ ९ ॥

इन्द्रो॒य सोम॑ पा॒तवे॑ वृ॒त्रघ्ने॑ परि॑ पि॒च्यसे॑ । नरै॑ च दक्षि॒णाव॑ते दे॒वाय॑ स॒द॒ना॒सदे॑ ॥ १० ॥

इन्द्रा॒य। सोम॑। पा॒तवे॑। वृ॒त्र॒ऽघ्ने॑। परि॑। सि॒च्यसे॑। नरै॑। च। दक्षि॒णा॒ऽव॑ते। दे॒वाय॑। स॒द॒न॒ऽसदे॑ ॥ १० ॥

वेङ्कट० इन्द्र॒स्य सोम॑। पा॒नार्थ॑म् वृ॒त्रघ्ने॑ परि॑ सि॒च्यते॑ मनु॒ष्याय॑ च दक्षि॒णां प्र॑यच्छते दे॒वार्थ॑म्
पञ्च॒गृहे॑ सी॒दते॑ ॥ १० ॥

ते प्र॒त्नासो॑ व्यु॒ष्टिषु॑ सोमाः प॒वित्रे॑ अक्ष॒रन् ।

अ॒प॒प्रोथ॑न्तः स॒नुत॑र्हुर॒धितः॑ प्रा॒तस्ताँ॑ अ॒प्रचे॑तसः ॥ ११ ॥

ते । प्र॒त्नासः॑ । वि॒ऽऽष्टि॑षु । सोमाः । प॒वित्रे॑ । अ॒क्षर॑न् ।

अ॒प॒ऽप्रोथ॑न्तः । स॒नुतः॑ । हुरः॒ऽधितः॑ । प्रा॒तरि॑ति । ता॒न् । अ॒प्र॒ऽचे॑तसः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते प्र॒त्नाः उप॑सः व्यु॒च्छन्ते॑ सुमाः प॒वित्रे॑ क्षरन्ति॒ अप॑प्रोथन्तः अन्तर्हि॒तान् स्वे॒नान्
(दृ. निघ ३, २४) प्रा॒तः एव॑ ता॒न् अ॒प्रज्ञान् । अ॒प॒प्रोथ॑न्तं वा॒च॒ अ॒प॒प्रेरण॑मिति ॥ ११ ॥

तं सखा॒यः पु॒रोरु॑चं॒ यूयं॑ वृ॒यं च॑ सू॒र्यः ।

अ॒श्याम् वा॒ज॒गन्ध॑यं॒ सु॒नेम् वा॒ज॒प॒स्त्यम् ॥ १२ ॥

तम् । स॒खा॒यः । पु॒रः॒ऽरु॑चम् । यू॒यम् । वृ॒यम् । च॒ । सू॒र्यः ।

* अ॒श्याम् । वा॒ज॒ग॒न्ध॑यम् । सु॒नेम् । वा॒ज॒प॒स्त्यम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तम् हे सखा॒यः । पु॒रतो॑ शेष॒मानम्॑ यू॒यम् वृ॒यम् च॑ प्रा॒ज्ञाः अ॒शनी॑याम॑ ब॒ल॒कर॑गन्धम्,
अ॒जेम॑हि च ब॒ल॒कर॑प॒तन॑मिति ॥ १२ ॥

“इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये अग्निरिंशो वर्गः” ॥

[९९]

“रेभसू काश्यपो ऋषी । पवमानः सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, प्रथमा बृहती” ।

आ ह॑र्य॒ताय॑ घृ॒ण्वे घ॑नु॒स्तन्व॑न्ति पौ॒स्प्यम् ।

शु॒क्रां व॑य॒न्त्यसु॑राय नि॒र्णिजं॑ वि॒पाम॑त्रे म॒हीयु॑र्वः ॥ १ ॥

१. य॒ज्ञन् वि॑; अ॒ग्न वि॑; स॒ग्नन् अ॑. २. दक्षि॒णाः वि॑. ३. य॒ज्ञे गृ॒हे वि॑ अ॑. ४-४. “वा च
त्रे वि॑ अ॑; “च प॒रे” वि॑. ५-५. नि॒गमो॑ निरु॒क्तिश्च॑ या ५, १५ इ. ६. अ॒ग्नो वि॑ अ॑, अ॒ग्नी॒व वि॑.
७ ७. नास्ति सू॒क्तो.

आ । ह॒र्यताय॑ । धृ॒ण्वे । धनुः॑ । त॒नु॒न्ति । पौ॑स्वम् ।

शु॒क्राम् । वृ॒ण्वन्ति । अ॒सुराय॑ । निः॒ऽनिज॑म् । वि॒षाम् । अ॒ग्ने । म॒ही॒युवः॑ ॥ १ ॥

षेडूट० रेभसू काश्यपौ । आ तन्वन्ति धनुः 'धनुषि ज्यां' कुर्वन्ति स्पृहणीयाय धृण्वे सोमाय पुंस्त्वस्य द्योतकमिति सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितन्यमानं पवित्रमाह । तदेवोक्तम्— शुक्लवर्णाम् वितन्वन्ति यज्ञिने सोमाय निर्णिजम्, यथा सोमो 'निर्णिज्यते, पवित्रम्' सेधाविनाम् अग्ने देवानाम् अदिवजः पूजाक्रमाः ॥ १ ॥

अ॒र्धं क्ष॒पा परि॑ष्कृतो वा॒जो॑ अ॒भि प्र गा॑हते ।

यदी॑ वि॒वस्व॑तो धि॒यो हरि॑ ह्रि॒न्वन्ति॑ या॒तवे॑ ॥ २ ॥

अ॒र्धं । क्ष॒पा । परि॑ऽकृतः । वा॒जान् । अ॒भि । प्र । गा॑हते ।

यदी॑ वि॒वस्व॑तः । धि॒यः । हरि॑म् । ह्रि॒न्वन्ति॑ । या॒तवे॑ ॥ २ ॥

षेडूट० अथ क्षपाया क्षपयिष्यां सेनायाम् अलङ्कृतः^१ सोमः बलानि अभि प्र गच्छति^२ । यदि पूर्णं यजमानस्य अङ्गुलयः हरिम् प्रेरयन्ति गमनाय ॥ २ ॥

तम॑स्य म॒र्जयामा॑सि म॒दो य ई॒न्द्रपा॑तमः ।

यं गा॒वं आ॒सभिर्द॑धुः पुरा नूनं च॑ सूर्यः ॥ ३ ॥

तम् । अ॒स्य । म॒र्जयामा॑सि । म॒दः । यः । ई॒न्द्र॒ऽपा॒तमः॑ ।

यम् । गा॒वं । आ॒स॒भिः । द॒धुः । पुरा॑ । नूनम् । च॑ । सूर्यः ॥ ३ ॥

षेडूट० तम् सोमस्य रसं क्षोषयामः, यदः यः इन्द्रेणाऽत्यन्तं पातय्य^३, यम् गावः गन्तारः आस्यैः धारयन्ति । पुरा च सम्प्रति च स्तोतारः^४ पितृन्ति आस्यैरिति ॥ ३ ॥

तं गा॒र्धया॑ पुरा॒ण्या पु॑नानम॒भ्यनू॑पत ।

उ॒तो कृ॑पन्त धृ॒तियो॑ दे॒वानां॑ नाम॒ विभ्रं॑तीः ॥ ४ ॥

तम् । गा॒र्धया॑ । पुरा॒ण्या । पु॒नानम् । अ॒भि । अ॒नु॒प॒त ।

उ॒तो इति॑ । कृ॑पन्त । धृ॒तयः॑ । दे॒वानाम् । नाम॑ । वि॒भ्रं॑तीः ॥ ४ ॥

षेडूट० तम् वाचा प्रजया^५ पूषमानम् अभि स्तुवन्ति । अपि^६ च कल्पयन्ति^७ अङ्गुलयः देवार्थम् नमनम् विआणाः ॥ ४ ॥

१-१. धनुषम् वि^१. २-२. 'ज्येति वितन्वन्ति पवित्रम् मूको. ३. 'इकृता वि^२ अ^३; 'इकृत वि^३.

४. यच्छति वि^४ अ^५; यच्छन्ति वि^५. ५. स्तोतारः मूको. ६. प्रत्याय वि^६. ७. नास्ति वि^७.

८. नास्ति वि^८ अ^९.

तमुक्षमाणपूजये वारं पुनन्ति धर्णासिम् ।

दूतं न पूर्वचित्तय आ शांसते मनीषिणः ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । अव्ययै । वारं । पुनन्ति । धर्णासिम् ।

दूतम् । न । पूर्वचित्तये । आ । शांसते । मनीषिणः ॥ ५ ॥

षेङ्कट० तम् सिध्यमानम् पवित्रे पुनन्ति धारकम् । तमिमम् दूतम् इव परेषां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय
अर्थयन्ते मेधाविनो यजमानाः ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चविंशो वर्गः’ ॥

स पुनानो मदिन्तमः सोमश्चमूयुं सीदति ।

पशौ न रेत आदधत् पतिर्वचस्पते धियः ॥ ६ ॥

सः । पुनानः । मदिन्तमः । सोमः । चमूयुं । सीदति ।

पशौ । न । रेतः । आदधत् । पतिः । वचस्पते । धियः ॥ ६ ॥

षेङ्कट० सः पूयमानः अयमृतं मदयिता सोमः चमूयुं सीदति । पशौ इव रेतः आदधत् ऋषयः
पतिः स्तुयते कर्मणः ॥ ६ ॥

स मृज्यते सुकर्मभिर्देवो देवेभ्यः सुतः ।

विदे यदासु संददिर्महीरुषो वि गाहते ॥ ७ ॥

सः । मृज्यते । सुकर्मभिः । देवः । देवेभ्यः । सुतः ।

विदे । यत् । आसु । समदुदिः । महीः । अपः । वि । गाहते ॥ ७ ॥

षेङ्कट० सः मृज्यते सुकर्मभिः देवः देवार्थम् सुतः । ज्ञायते यत् आसु प्रजासु सन्त्यग् धनस्य दत्ता,
पदानां महतीः अपः वि गाहते वसतीवरीः ॥ ७ ॥

सुत इन्दो पवित्र आ नृभिर्देवो वि नीयसे ।

इन्द्राय मत्सरिन्तमश्चमूष्वा नि पीदसि ॥ ८ ॥

सुतः । इन्दो इति । पवित्रे । आ । नृभिः । देवः । नीयसे ।

इन्द्राय । मत्सरिन्तमः । चमूयुं । आ । नि । पीदसि ॥ ८ ॥

षेङ्कट० निगदसिदेति ॥ ८ ॥

‘इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चविंशो वर्गः’ ॥

[१००]

‘रेमसून् काश्यपाट्टी । पवमान सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः’ ।

अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

वत्सं न पूर्वे आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ १ ॥

अभि । नवन्ते । अद्रुहः । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

वत्सम् । न । पूर्वे । आयुनि । जातम् । रिहन्ति । मातरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यथा प्रथमे ‘वयसि वत्सम् मातरः जातम् छिहन्ति, तथा सोमम् इन्द्रस्य प्रियम् कर्मनीयम् अद्रोहाः वसतीवर्यः अभि गच्छन्ति’ ॥ १ ॥

पुनान इन्द्रो वा भर सोमं द्विर्हंसं रयिम् ।

त्वं वक्षन्ति पुष्पमि विश्वानि द्वाशुषो गृहे ॥ २ ॥

पुनान । इन्द्रो । हंसः । आ । भर । सोमं । द्विर्हंसम् । रयिम् ।

त्वं । वक्षन्ति । पुष्पसि । विश्वानि । द्वाशुषः । गृहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० ‘पवमान इन्द्रो । आ भर सोम । द्वयो स्थानयोः’ परितुङ्गशीलम् धनम् । त्वम् हि धनानि पुष्पमि विश्वानि वज्रमानस्य गृहे ॥ २ ॥

त्वं धियं मनोयुजं सूत्रा वृष्टिं न तन्यतुः ।

त्वं वक्षन्ति पार्थिना द्विष्या चं सोम पुष्पमि ॥ ३ ॥

त्वं । धियम् । मनः । युजम् । सूत्रा । वृष्टिम् । न । तन्यतुः ।

त्वं । वक्षन्ति । पार्थिना । द्विष्या । च । सोम । पुष्पसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् धाराम् मनोवेगाम् सूत्रं वृष्टिम् इव तन्यतुः । शिष्टं स्वदमिति ॥ ३ ॥

परि ते जिग्युषो यथा धारां मुतस्य धारति ।

रहमाणा व्यष्ट्यर्थं वारं वाजीरं सानसिः ॥ ४ ॥

परि । ते । जिग्युषः । यथा । धारा । मुतस्य । धारति ।

रहमाणा । वि । व्यर्थम् । वारम् । वाजीरम् । सानसिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि परि धारति ‘अव्यर्थम् वारम्’ जेतु इव अश्वः शत्रूणां ‘सम्भजनशीलं त्वम्’ वेगं कुर्वाणा धारा इति ॥ ४ ॥

क्रत्वे दक्षाय नः कवे पर्वस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतो मित्राय वरुणाय च ॥ ५ ॥

क्रत्वे । दक्षाय । नः । कवे । पर्वस्व । सोम । धारया ।

इन्द्राय । पातवे । सुतः । मित्राय । वरुणाय । च ॥ ५ ॥

षेड्ढट० कवे प्रक्षाय च बल्य च भस्माकम् कवे । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वर्गः’ ॥

पर्वस्व वाजसातमः पवित्रे धारया सुतः ।

इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

पर्वस्व । वाजसातमः । पवित्रे । धारया । सुतः ।

इन्द्राय । सोम । विष्णवे । देवेभ्यः । मधुमत्तमः ॥ ६ ॥

षेड्ढट० मिमदसिद्धा ॥ ६ ॥

त्वां रिहन्ति मातरो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।

वृत्सं जातं न धेनवः पर्वमान विधर्मणि ॥ ७ ॥

त्वाम् । रिहन्ति । मातरः । हरिम् । पवित्रे । अद्रुहः ।

वृत्सम् । जातम् । न । धेनवः । पर्वमान । विधर्मणि ॥ ७ ॥

षेड्ढट० वसतीवर्गः त्वाम् लिहन्ति विधर्मणि यजे इति ॥ ७ ॥

पर्वमान महि श्रवश्चित्रेभिर्यासि रुद्रिमभिः ।

शर्वन् तर्भांसि जिघ्रसे विश्वानि द्राशुषो गृहे ॥ ८ ॥

पर्वमान । महि । श्रवः । चित्रेभिः । यासि । रुद्रिमभिः ।

शर्वन् । तर्भांसि । जिघ्रसे । विश्वानि । द्राशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

षेड्ढट० पर्वमान महि श्रवणीयम् अन्तरिक्षम् चित्रैः रुद्रिमभिः परि-यासि । शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ८ ॥

त्वं धां च महिब्रत पृथिवीं चार्तिं जभिपे ।

प्रति द्रापिमंशुश्चयाः पर्वमान महित्वना ॥ ९ ॥

त्वम् । धाम् । च । महिब्रत । पृथिवीम् । च । अर्ति । जभिपे ।

प्रति । द्रापिम् । अमंशुश्चयाः । पर्वमान । महित्वना ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् चावाष्टयिभ्यौ कल्पन्तं विभर्षि मद्वाकमन्त्रं^१, प्रति मुञ्चसि च^२ कवचम् पवमान ।
महत्वेन शुक्तः इति ॥ ९ ॥

^१इति सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्याये अष्टाविंशो वर्गः^२ ॥

व्याख्यञ्चतुर्थमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।

भवगोलकुले यस्य मानुरासीत् समुद्रवः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताप्याख्याने सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ।

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः^१ ।

वेङ्कट०

'पुरोजिती शो अन्धराः' व्याधिषयास'त माभयः ।

प्रयाजद्वयतास्यादौ^२ यक्षद्वयं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

भवन्तीहोमये देवाः प्रबला दुर्बलास्तथा ।

सूर्यः सोमो देवगुरुर्भौमः सौम्योऽर्किर्भागवौ ॥ २ ॥

वृष्टिप्रदेशाणां सर्वेषां तत्र यज्ञः प्रचोदितः ।

'भौमाय नवकरालं पुरोडासः'^३ इति श्रुतिः ॥ ३ ॥समस्ता साऽऽमन्तप्या कटकापेक्षितो^४ दुर्धः ।

हवीषि दक्षिणाधैव प्रकार च सुभुतमुभिः त ४ ॥

भवन्ति प्रवर्तयन्त्यैरुर्बन्धस्य समन्विताः ।

हविर्भाजस्ततस्तेषां वृषद् मम्या न कक्षिपताः ॥ ५ ॥

श्रुतिमामान्यतस्तेषां तत्र याज्याश्चरुमात्^५ ।'अभिर्मूर्धो(र्धो)', 'उ)द्वुष्वामे'^६, 'प्र व. शुक्रार्ध'^७ चोदिताः^८ ॥ ६ ॥

श्रुतिसामान्यतः प्रीताः तत्र धान्नारकादयः ।

अद्भारकस्य^९ च, प्रेक्ष समाना प्रकृतिर्वतः^{१०} ॥ ७ ॥

सदैव देवो यः कश्चित् आमीसूक्तेषु कीर्यते ।

सारपर्यं समिदादीनां कीर्तनेत्येति निर्णयः ॥ ८ ॥

अथेतनान् इज्यमानाः^{११} अग्निर्द्वेदमुक्तवान् ।'प्रयुजान्मै अनुयुजान्'^{१२} सर्वान्^{१३} दत्तेति देवताः ॥ ९ ॥

एवं च हुतभागिनिः प्रवाजेत्यिति मन्यते ।

तमेव प्राण् वषट्कारात् ध्वेयं यस्कषुलोद्भवः^{१४} ॥ १० ॥

न श्वनाग्नेयतां स्पष्टं पुनराधानमोचरात् ।

प्राज्ञाणादवगच्छामस्तदिदं प्राज्ञं ऋणु ॥ ११ ॥

१. नास्ति वि^१; शोः सङ्गोऽऽक पञ्चमोऽ याव आरम्भन अध्यायार्थे प्रतिपादिका वारिका अ^१.२. प्रयाजदेवगजादौ वैरुज. ३. कटकापेक्षितो वि^२; कटकापेक्षितो वि^२ अ^२. ४. 'ज्यापुरोरुवः वि^३; ज्या ... चर वि^३ अ^३. ५. श्रु ८, ४४, १६. ६. श्रु १५, ७४. ७. श्रु ७, ८, १. ८. चोदिता वि^४ अ^४. ९. 'रक्मन वि^५; 'कस्या वि^५. १०. प्रकृति ... वि^६ अ^६; प्रकृतिधनिः वि^६. ११. इज्यायमान वि^७. १२-१३. प्रयाजान् अनुयुजान् वैरुज. † श्रु १०, ५१, ८. १३. सर्वो वि^८ अ^८ वैरुज. १४. वारकः वि^९; 'ओद्भव वि^९ अ^९.

‘नानाम्रेयं पुनराधेये कुर्यात् । यदनाम्रेयं पुनराधेये’ कुर्यात् । स्यूद्धमेव^१ एत् । अनाम्रेयं वा एतत्^२ कियते । यत्समि रस्तनूनामिडो चार्द्धिर्जति^३ (तत्रा १,३,१,२;३) इति ।

अम्रेवाचकशब्दानां स्पष्टं याज्यास्वदर्शनात् ।

अनाम्रेयप्रवादेऽयम् इति यास्कस्य दर्शनम् ॥ १२ ॥

१६ अतवो ह वै यज्ञेषु देवेषु आयमीषिरे^{१२} ।

इत्यादिके दासपथे प्रयाजा कृतुदेवताः ॥ १३ ॥

उक्ताः ‘प्रवेदिषोऽग्निश्च तेष्टुत्विषिः दर्शनम् ।

वसन्तमृतत्वामिति^१ तेन कुर्मोऽनुमन्त्रणम् ॥ १४ ॥

अत्र याजसन्नेयकम् — ‘स वै’ सम्बोधो यजति । वसन्तो वै समित् × × × । अथ तनूनात् यजति । प्रीम्नो वै ‘तनूनात् । प्रीम्नो ह्यासां यजनां तनूस्तपि’ (भाष १,५,३,१-१० [तु. काश २, ५,१,५-८]) इति^१ ।

ननु ‘च द्विप्रकृतयः^{१०} हरयमेवेति^{११} केचन ।

इवसन्ना देवतास्तेषाम् आप्रेयत्वं कथं भवेत् ॥ १५ ॥

सत्र अन्ततः^{१२} श्रूयते — ‘स होवाचाभिर्यन्मा प्रथमं^१ यजन्ने क मम ततो भागः स्यादिति । ते होतुः देवाः । न त्वामायतनाच्छ्रयवयेमेति । तातृत्नमिहामन्त्रयाचके^२, इत्युक्त्वाऽन्ततः^३ आह — ‘स^४ एषोऽग्निः कृतुष्वग्नाभकः^५ स वा ओषधीः पचति वा इमा ऋतवः पचन्तीति’ (तु. काश २,५,३,४-५) ।

तत्परेः परिहारोऽत्र वृद्धैर्वाच्यः प्रथमतः ।

अस्माकं परिहारोऽत्र शीघ्रं न प्रत्यभादिति ॥ १६ ॥

[१०१]

११-१३ अन्धीतुः श्यावाधिः, ४-६ ययातिर्वाहुषः, ७-९ नहुयो मानवा, १०-१२ मनुः सार्वरण्याः,

१३-१६ वैश्वामित्रो वाच्यो वा प्रजापतिर्ऋषिः । पथमानः सोमो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः, द्वितीयावृत्तीये गायत्री^१ ।

पुरोजिंती वो अन्धसः सुतार्थं मादयित्त्नैव ।

अपु श्वानं श्रथिष्टु सखायो दीर्घमिह्वयम् ॥ १ ॥

१. यरादिष वैक्लज, यदनाम्रेये वि^३ अ^३. २. नास्ति वि^३ अ^३. ३. पूर्वेष्व वि^३ अ^३; वृद्धमेव वि^३ वैक्लज. ४. तन वैक्लज ५-५. काश २,५,३,१ (तु. भाष १,६,१,१) † यतो काश भाष. ६-६. तु. मस १,६,१; काश २,५,३. ७-७. नास्ति वि^३ अ^३. ८-८. नास्ति वि^३. ९. इयदि वि^३ अ^३. १०-१०. यदा; प्रथमय वि^३; यदा प्रथमय वि^३; यदा प्रथमय; अ^३. ११. ‘मेवेद वि^३. १२. नास्ति वैक्लज. १३. न प्र^३ वि^३ अ^३. १४. ‘च तत वि^३. १५. ‘वामरत अ^३. १६-१६. नास्ति सूको.

पुरऽर्जिती । वः । अन्धसः । सुनार्य । मा॒ट॒रि॒त्वे ।

अप । श्वानम् । इन्धिष्टुन् । सखायः । दीर्घऽजिह्वयम् ॥ १ ॥

षेङ्कट० कारयायन. — पु० जितो योडशन्धीयुः श्यावादिष्वर्थातिर्नाहुषो नहुषो मानवो मनुः सावरण इति तृचाः । शये प्रजापतिः^१ (तत्र २९, १०१) इति । पुरःस्थितजयस्य अदनीयस्य सोमस्य यूयं सुताय मदकराय दीर्घेन्द्रम् श्वानम् अप इन्धिष्टन्^२ दे सखायः । यया राक्षसाः सुतं सोमं न हिहन्ति तथा कुस्तेति ॥ १ ॥

यो धारया पावक्या परिग्रस्यन्दते सुतः । इन्द्रश्चो न कृत्व्यः ॥ २ ॥

यः । धारया । पावक्या । परि॒ग्र॒स्य॒न्द॒ते । सु॒तः । इन्द्रुः । अश्वः । न । कृ॒त्वा॒यः ॥ २ ॥

षेङ्कट० यः धारया शोधयित्वा परिग्रस्यन्दते अभियुतः इन्दुः अश्वः इय कर्मण्य. ॥ २ ॥

तं दुरोपमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । युञ्जं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥ ३ ॥

तम् । दुरो॒प॒म् । अ॒भि । नरः । सोमम् । विश्वाच्या । धिया । यु॒ञ्ज॒म् । हि॒न्व॒न्ति । अ॒द्रि॒भिः ॥ ३ ॥

षेङ्कट० तम् दुर्ददम् अभि प्रेरयन्ति ऋषिभिः सोमम् सर्वान् कामान् अश्विभ्या^३ धिया यष्टव्यम् प्रावभिः ॥ ३ ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

पवित्रवन्तो अक्षरन् देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सु॒ता॒सः । म॒धु॒म॒त्त॒माः । सो॒मा । इन्द्राय । म॒न्दि॒नः ।

प॒वि॒त्र॒व॒न्तः । अ॒क्ष॒र॒न् । दे॒वान् । ग॒च्छ॒न्तु । वो । म॒दाः ॥ ४ ॥

षेङ्कट० सुता मधुमत्तमाः सोमाः इन्द्रस्य मदकराः पवित्रवन्तः क्षरन्ति । देवान् गच्छन्तु युष्माकं रसाः इति प्रत्यक्षः ॥ ४ ॥

इन्द्रुरिन्द्राय पवतु इति देवासो अब्रुवन् ।

वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओर्जसा ॥ ५ ॥

इन्द्रुः । इन्द्राय । प॒व॒ते । इति । दे॒वा॒सः । अ॒ब्रु॒व॒न् ।

वा॒चः । पतिः । म॒ख॒स्य॒ते । विश्वस्य । ई॒शा॒नः । ओ॒र्ज॒सा ॥ ५ ॥

षेङ्कट० इन्द्रुः इन्द्रार्थम् पवते इति स्वोत्तरः वदन्ति । तदानीम् अथम् वाचस्पतिः सोमः^४ पूजामिच्छति विश्वस्य ईशानः बलेन ॥ ५ ॥

“इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्गः” ॥

१. सविष्टन मूको.

२. मन्वन्त्या वि^१ अ^२; अन्वन्त्य वि^२.

३. सोम वि^१ अ^२; सोमं वि^२.

४-५. नास्ति मूको.

सुहृत्संधारः पवते समुद्रो वाचमीरुखयः । सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सुहृत्संधारः । पवते । समुद्रः । वाचमीरुखयः ।

सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

षेड्डट० बहुभारः पवते, यस्मात् समुद्रवन्ति रसाः, यश्च वाचं प्रेरयति । सोमः इति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्पति ।

पतिर्विश्वस्य भूर्मनो व्यरुयद्रोदसी उमे ॥ ७ ॥

अयम् । पूषा । रयिः । भगः । सोमः । पुनानः । अर्पति ।

पतिः । विश्वस्य । भूर्मनः । वि । अह्यत् । रोदसी इति । उमे इति ॥ ७ ॥

षेड्डट० अयम् पोषकः भजनीयः रयिः घनहेतुः सोमः पूषमानः गच्छति । पतिः विश्वस्य भूतस्य प्रकाशयति छावापृथिव्यौ उमे ॥ ७ ॥

समुं प्रिया अनुपत गावो मदीयं घृष्वयः ।

सोमांसः कृण्वते पुथः पर्वमानास इन्दवः ॥ ८ ॥

सम् । कुं इति । प्रियाः । अनुपत । गावः । मदीय । घृष्वयः ।

सोमांसः । कृण्वते । पुथः । पर्वमानासः । इन्दवः ॥ ८ ॥

षेड्डट० सम् स्तुवन्ति प्रियाः वाचः सोमस्य मदीयम् परस्परं स्पर्धमानाः । सोमाः कृण्वन्ति मार्गान् पर्वमानाः दीप्ताः ॥ ८ ॥

य ओर्जिष्ठस्तमा भर् पर्वमानं श्रवाय्यम् ।

यः पञ्च चर्पणीभि रयिं येन वनामहे ॥ ९ ॥

यः । ओर्जिष्ठः । तम् । आ । भर् । पर्वमान । श्रवाय्यम् ।

यः । पञ्च । चर्पणीः । अभि । रयिम् । येन । वनामहे ॥ ९ ॥

षेड्डट० य. ओजस्वितमं रसः, तम् आ भर् पर्वमानं श्रवणीयम्, यः पञ्च चर्पणी अभि विहति, घनम् च येन वनामहे ॥ ९ ॥

सोमाः पवन्त इन्दोऽस्मभ्यं गातुर्विचमाः ।

मित्राः सुवाना अरिपसः स्वाघ्यः सुविदः ॥ १० ॥

१. यस्मात् पवते विं अं २. रया यव विं अं रयव विं ३. ओजस्वितमो विं ४. ओजस्वितमो अं ५. पर्वमानं सूको ६. चर्पणीः सूको ७. वनामहे विं अं

सोमाः । पवन्ते । इन्द्रवः । अस्मभ्यम् । गान्धितुःस्तमाः ।

मित्राः । सुगानाः । ओषसः । सुऽआर्घ्यः । स्वऽविदः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सोमा. पवन्ते दीप्ताः अस्मभ्यम् अतिदायेन मार्गस्य लम्भकाः सत्पायः^१ स्यमानाः^२
अपायाः शोभनाऽऽध्यानाः^३ सर्वज्ञाः ॥ १० ॥

“इति सप्तमाष्टके पद्ममाध्याये द्वितीयो वर्गः” ॥

सुग्राणामो व्यद्रिभिश्चिन्तानां गोरार्धं स्वाचि ।

इपमस्मभ्यमभितुः समस्वरन् वसुविदः ॥ ११ ॥

सुऽग्राणांसः । वि । अद्रिऽभिः । चिन्तानाः । गोः । अर्धं । स्वाचि ।

इपम् । अस्मभ्यम् । अभितुः । सम् । अस्वरन् । वसुविदः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स्यमानाः^४ विविधम् तम् स्वरन्ति ग्राभिः ज्ञापमानाः अधिपुद्गलमणि अक्षम् अस्मभ्यम्
अभितुः धनस्य लम्भरा. ॥ ११ ॥

एते पूता त्रिपुश्चितुः सोमामो दर्ष्याशिरः ।

सूर्यासो न दर्शितासो जिगत्तवो ध्रुवा घृते ॥ १२ ॥

एते । पूताः । त्रिपुऽचितुः । सोमांसः । दर्षिऽआशिरः ।

सूर्यांसः । न । दर्शितांसः । जिगत्तवः । ध्रुवाः । घृते ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एते पूताः मेघाविनः सोमाः दधिनिधनाः सूर्याः इव दर्शनीयाः भ्रान्ति गमनशीलाः
ध्रुवा. उदके ॥ १२ ॥

प्र सुन्वानस्यान्धमो मर्तो न वृत् तद्वचः ।

अपु श्वानमराधसं हता मुखं न मृगवः ॥ १३ ॥

प्र । सुन्वानस्य । अन्धसः । मर्तः । न । वृत् । तत् । वचः ।

अप । श्वानम् । अराधसम् । हत । मुखम् । न । मृगवः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० स्यमानस्य सोमस्य तत् वचनं घोषम् “मारक. इवा” न प्र हत न भजताम् । तथा श्वानम्
त साराधकर्मरहितम् अप हत, यथा पुरा मुखम् अपराद्धम् “मृगव. अपहतवन्तः” ॥ १३ ॥

१. सदाया-अ. २. स्वयं वि. अ. ३. शोभमानाः वि. अ. शोभनाऽऽध्याना वि. ४-४. नास्ति
मूको. ५. स्यमाना मूको. ६. त्वन् वि. नास्ति वि. अ. ७-७. कम्पारकदव वि. मारकदवा वि. अ.
८. अस्तपकं वि. अ. ९. मघम् मूको. १०-१०. हतवन्तः वि. “वो वहतवन्त वि. अ.

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

सरज्जारो न योषणां वरो न योर्निमामदम् ॥ १४ ॥

आ । जामि । अत्के । अव्यत । भुजे । न । पुत्र । ओण्योः ।

सरत् । जार । न । योषणाम् । वर । न । योर्निम् । आऽसदम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० आ 'वध्यते बन्धु' सोम आच्छादके पवित्रे यथा रक्षक्ये मातापित्रो भुजे पुत्र । सोऽयं सरति जार इय असतीम्, वर इय च कन्याम्, स्व स्थानम् आसत्तु कलशम् ॥ १४ ॥

स वरिरो दक्षसार्धनो वि यस्तुस्तम्भ रोदसी ।

हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योर्निमामदम् ॥ १५ ॥

स । वरि । दक्षसार्धन । वि । य । तुस्तम्भ । रोदसी इति ।

हरि । पवित्रे । अव्यत । वेधाः । न । योर्निम् । आऽसदम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स वरि वलसाधन भवति, य वि अस्तन्नाय द्यावापृथिव्यौ । हरितवर्णं पवित्रे वध्यते विधाता इय गृहस्य स्थानम् आसत्तुम् ॥ १५ ॥

अव्यो वारोभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि ।

कनिष्कद्रुपा हरिर्इन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम् ॥ १६ ॥

अव्य । वारोभिः । पवते । सोम । गव्ये । अधि । त्वचि ।

कनिष्कद्रुत् । वृपा । हरि । इन्द्रस्य । अभि । एति । निऽकृतम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अव्ये बालेभ्यः पवते सोम गव्ये 'य चर्मणि' । शम्भ्रायमान इषा हरि इन्द्रस्य अभि गच्छति स्थानम् ॥ १६ ॥

'इति सप्तमादके पञ्चमाध्याये तृतीयो वगीः' ॥

[१०२]

'प्रित आप्य नवि । पवमान सोमो देवता । उष्णिक् छ द्' ।

क्राणा शिशुर्गहीनां हिन्वन्तस्य दीधितिम् । विद्या परि प्रिया भुवदध द्विता ॥ १॥

क्राणा । शिशु । गहीना । हिन्वन् । कृतस्य । दीधितिम् ।

विद्या । परि । प्रिया । भुवत् । अर्ध । द्विता ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रित० । कुवांणो यज्ञम् अपाम् विशुः प्रेरयन् यज्ञस्य धारकं स्वरसम् विश्वानि प्रियाणि परि
भवति । अपि च द्वैधं भवति दिवि च पृथिव्या च वर्तत इति ॥ १ ॥

उप त्रितस्य पाप्योऽरमक्त यद्गुहा पदम् । यज्ञस्य सप्त धामभिरर्थं प्रियम् ॥ २ ॥

उप । त्रितस्य । पाप्योः । अरमक्त । यत् । गुहा । पदम् ।

यज्ञस्य । सप्त । धामेऽभिः । अर्थ । प्रियम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमो^१ 'यदा उप अमक्त^२ मम त्रितस्य पाप्योः^३ अधिपवणकययोः पदम् स्थानम्
गुहायो द्विधांते, अनन्तरम् यज्ञस्य सप्तभिः धारकैश्छन्दोभिः^४ प्रियम् सोमम् अभिपुण्वन्ति ।
अपि वा सप्तभिरुदकैः अभिपुण्वन्ति ॥ २ ॥

त्रीणि त्रितस्य धारया पुष्टेष्वरया रुयिम् । मिमीते अस्य योजनानां त्रि सुकृतुः ॥ ३ ॥

त्रीणि । त्रितस्य । धारया । पुष्टेषु । आ । ईरय । रुयिम् ।

मिमीते । अस्य । योजनानां । त्रि । सुकृतुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्रीणि सवनानि त्रितस्य धारया सोम^१ धारय^२ । पुष्टेषु च सामसु आ गमय दातारम्
इन्द्रम्^३ । अस्य इन्द्रस्य योजनानि स्तोत्राणि वि मिमीते सुमङ्गः स्तोतेति ॥ ३ ॥

जज्ञानं सप्त मातरौ वेधामशासत श्रिये । अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् ॥ ४ ॥

जज्ञानम् । सप्त । मातरैः । वेधाम् । अशासत् । श्रिये । अयम् । ध्रुवः । रयीणाम् । चिकेत । यत् ॥

वेङ्कट० जायमानम्^१ सप्त 'मातरः नद्यः छन्दांसि या विधातारं सोमम् अनुवासति त्रियोऽर्थमां
पञ्चमाताम्, यस्मान् अयम् सोमः ध्रुवः खानाति^२ धनानि^३ ॥ ४ ॥

अस्य व्रते सजोर्पसो विश्वे देवासो अद्रुहः । स्पर्हा भवन्ति रन्तयो जुषन्त यत् ॥ ५ ॥

अस्य । व्रते । सजोर्पसः । विश्वे । देवातः । अद्रुहः । स्पर्हाः । भवन्ति । रन्तयः । जुषन्तः । यत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'सोमस्य व्रते सज्जता विश्वे देवाः द्रोहचर्जिताः स्पृहणीयाः भवन्ति, रन्तारः^१ सुतम् यत्
पुनः सेव्यते^२ ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्थो वर्गः^{१०} ॥

यमी गर्भमृतावृधो दृशे चारुमजीजनन् । कुर्वि महिष्ठमध्वरे पुंरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

१. सोमस्य सो^१ वि^२. २-२. यदोवाचक वि^३ अ^४, दयोपामक्त वि^५. ३. चाष्टो वि^६; चापोः अ^७;
वदष्टयोः वि^८. ४. 'धारकेश्वरो वि^९ अ^{१०}; धारकै छ दोभि वि^{११}. ५. धारया वि^{१२} अ^{१३}. ६. नास्ति वि^{१४}.
७. ज्ञानं वि^{१५}. ८-८. नास्ति वि^{१६}. † श्रियार्थं मुक्तो. ‡ जानान मुक्तो. ९-९. नास्ति वि^{१७}. † रन्तारः
वि^{१८} अ^{१९}. १०-१०. नास्ति मुक्तो.

यम् । इमिति । गर्भम् । ऋतुऽवृष्टिम् । दृष्टे । चारुम् । अर्जीजनन् । कृविम् । महिष्ठम् । अध्वरे । पुष्टस्त्वृष्टम् ॥

वेङ्कट० 'यम् पुन' गर्भमूतम् यज्ञस्य वर्धयिष्य भाषः 'अजीजनन् दर्शनाय' सर्वेषाम् चारुम् क्रान्तप्रज्ञम् महिष्ठम् यज्ञे बहुभिः स्पृहणीयम् । पूर्वम् सम्बन्धः ॥ ६ ॥

समीचीने अभि त्मना यद्वा ऋतस्य मातरा । तन्वाना यज्ञमानुष्यदेज्जते ॥ ७ ॥

समीचीने इति समुच्चीने । अभि । त्मना । यद्वा इति । ऋतस्य । मातरा । तन्वाना । यज्ञम् । आनुषक् । यत् । अज्जते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सङ्गते चावायुधियौ अभि गच्छति स्वयमेव मह्यौ यज्ञस्य निर्मायौ । यज्ञम् तन्वानाः अध्वर्यवः यत् अनुषक्तम् वसतीवरीभि अजते सोममिति ॥ ७ ॥

क्रता शुक्रेभिर्ऋग्भिर्ऋगोरपं व्रजं दिवः । हिन्वन्नृतस्य दीर्घिति प्राध्वरे ॥ ८ ॥

क्रता । शुक्रेभि । अक्षऽभि । ऋणोः । अपं । व्रजम् । दिवः । हिन्वन् । ऋतस्य । दीर्घिति । प्र । अध्वरे ॥
वेङ्कट० कर्मणा ऋगलङ्घि अक्षैरिवाश्नुवानैः तेजोभिः अन्धकारवजम् 'अप ऋणोति' अन्तरिक्षात् प्रेरयन् यज्ञस्य धारक रसम् यज्ञे ॥ ८ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

[१०३]

'द्वित आप्स्य ऋषि । पवमानः सोमो देवता । उषिक् छन्दः' ।

प्र पुनानायं वेधसे सोमाय वच उद्यतम् । भूतिं न मरा मृतिभिर्जुजोषते ॥ १ ॥

प्र । पुनानायं । वेधसे । सोमाय । वच । उद्यतम् । भूतिम् । न । मर । मृतिऽभिः । जुजोषते ॥ १ ॥

वेङ्कट० द्वित आप्स्य । प्र मर पूषमात्राय विधाते सोमाय वचः उद्युक्तम्, 'भृतकाय इव' भूतिम्, हतुतिभिः प्रीयमाणाय ॥ १ ॥

परि वाराण्युषया गोभिरेज्जानो अरिति । त्री पुधस्था पुनानः कृणुते हरिः । २ ।

परि । वाराणि । अव्ययी । गोभि । अज्जान । अरिति । त्री । स्रजस्था । पुनान । कृणुते । हरिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० परि गच्छति पवित्र गोत्रिकरी अज्यमानः । त्रीणि स्थानानि पूषमानः करोति हरितवर्णं द्रोणवल्गुम् आघवनीय पूतभृतमिति ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि'. २-२. 'नृत्पर्वनाय दयो' अ'. ३. मारित मूको. ४. सपेव वि' अ'.

५. मारयो मूको. ६. भारमक्तं वि'. ७. 'करीषयम् वि', 'कारयम् वि' अ'. ८-८. मरा मरति वि' अ'.

९-९. नास्ति मूको. १०-१०. 'करो वि' अ'. ११. पूषपुत्रपुत्रि वि', पूषपुत्रपुत्रि अ'.

परि कोशं मधुश्चतुर्मुखये वरं अर्पति । अभि वाणीर्ऋषीणां सुप्त नृपत ॥३॥

परि। कोशम्। मधुश्चतुर्मुखम्। अर्पयति। वरं। अर्पति। अभि। वाणीं। ऋषीणाम्। सुप्त। नृपत ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परि गमयति कोशम् मधुश्चतुर्मुख आत्मीय रस पवित्र । तम् अभि स्तुवन्ति ऋषीणाम्
सप्त छन्दासि ॥ ३ ॥

परि नेता मन्तीना विश्वदेवो अदाम्यः । सोमः पुनानश्चम्योर्विशद्वरिः ॥ ४ ॥

परि। नेता। मन्तीनाम्। विश्वदेव। अदाम्यः। सोमः। पुनान। चम्योः। विशत्। हरिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परि विशति नेता स्तुतीनाम् सर्वदेव अहंसित सोम पूयमान अधिपत्यनृकयो हरि ॥४॥

परि दैरीरुं स्वधा इन्द्रेण याहि सरथम् । पुनानो वाघद्वाघद्विरमर्त्यः ॥ ५ ॥

परि। देवीं। अनु। स्वधा। इन्द्रेण। याहि। सरथम्। पुनान। वाघत्। वाघत्सभिः। अमर्त्यः ॥

वेङ्कट० परि याहि देवानि यजानि अनु देवसेना इन्द्रेण सरथम् पूयमान उह्यमान क्रतिरिम
अमर्त्य ॥ ५ ॥

परि सप्तिर्न वाजयुर्वेवो द्वेभ्यः सुतः । व्यानशिः परमानो नि धाति ॥६॥

परि। सप्तिः। न। वाजयुः। देव। द्वेभ्यः। सुत। व्यानशिः। परमान। नि। धाति ॥६॥

वेङ्कट० परि वि धावति अथ इव युद्धमिच्छन् देव देवार्थम् सुत इयावी पवमानः ॥ ६ ॥

‘इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पष्ठो वर्गः’ ॥

[१०४]

‘पर्वतनारदौ काण्वौ, काण्व्यौ शिखण्डिन्यावत्परसौ वा ऋषीः । पवमान सोमो देवता । उष्णिक् छन्दः’ ।

सखाय आ नि वीदत पुनानाय प्र गायत । शिशुं न यज्ञैः परि भूपत श्रिये । १ ।

सखाय। आ। नि। वीदत्। पुनानायं। प्र। गायत्। शिशुम्। न। यज्ञैः। परि। भूपत्। श्रिये ॥

वेङ्कट० पर्वतनारदौ । द्वे सखाय ! आ नि वीदत । अथ पूयमानाय प्रकर्षेण गायत । शिशुम्
इव अलङ्कारे अभिपुत्रम् यज्ञै हविर्भिर्मिश्रणै अरद्भुक्त सोमनारथम् ॥ १ ॥

समी वृत्सं न मातृभिः सृजता गयसार्धनम् । देवान्यं मर्दमाभि दिशंवसम् । २ ।

सम्। ईमिति। वृत्सम्। न। मातृभिः। सृजत। गयसार्धनम्।

देवऽअन्यम् । मर्दम् । अभि । दिऽदर्शयसम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि सम् सजत एनं वसतीव्रीभिः वस्सम् इव मानुभिः गृहस्य साधकम् देवानां
रक्षकम् मदम् 'द्विगुणमेव गमयति' बलमिति ॥ २ ॥

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्घीय वीतये । यथा मित्राय वरुणाय शंतमः ॥ ३ ॥
पुनात । दक्षसाधनम् । यथा । शर्घीय । वीतये । यथा । मित्राय । वरुणाय । शम्स्तनः ॥ ३ ॥
वेङ्कट० पुनीत बलस्य साधकम् यथा असौ वेगार्थम् पानाय भवति, यथा वा मित्रावरुणयोः
सुखकरः ॥ ३ ॥

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनुपत । गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ ४ ॥
अस्मभ्यम् । त्वा । वसुविदम् । अभि । वाणीः । अनुपत । गोभिः । ते । वर्णम् । अभि । वासयामसि ॥
वेङ्कट० अस्मभ्यम् त्वा^१ धनस्य दातारम् अभि स्तुवन्ति वाचः 'अस्मदीयाः । ते' वयं तव वर्णम्
गोविकारेः अभि वासयामः ॥ ४ ॥

स नो मदानां पत इन्दो देवप्सरा असि । सखेव सख्ये गातुवित्तमो भव ॥ ५ ॥
सः । नः । मदानाम् । पते । इन्दो इति । देवप्सराः । असि ।
सखा^२ इव । सख्ये । गातुवित्तमः । भव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः अस्माकम् हे मशानाम्^३ रत्नानां स्वामिन् ! इन्दो^४ दीप्तरूपः भवसि । स त्वम् सखा इव
सख्ये ज्ञायन्ते मार्गस्य लम्भकः भव^५ ॥ ५ ॥

सनेमि क्रुष्यस्मदा रक्षसं कं चिदत्रिणम् । अपादेवं द्रुयमंहो युयोधि नः ॥ ६ ॥
सनेमि । क्रुष्ये । अस्मत् । आ । रक्षसम् । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
अप । अदेवम् । द्रुयम् । अंहः । युयोधि । नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुराणम् सत्यम् क्रुष्य अस्मात् । अत्रि च राक्षसम् कम् चित् अत्रि अद्वन्द्वीकम्^६ अप युयोधि
अदेवम् द्रुवाविर्न सत्यानृतयुकम् पापम् च अस्मत् इति ॥ ६ ॥

^७इति सप्तमाष्टके षड्माध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[१०५]

^८पर्वतनारदौ काण्वौ ऋषी । पवमानः सोमो देवता । उष्णिक् छन्दः^९ ।

तं वः सखायो मदीय पुनानमभि गांयत । शिशुं न युवैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥ १ ॥

तम् । न । सखाय । मदीय । पुनानम् । अभि । गायन् । शिशुम् । न । यज्ञे । स्वदयन् । गुर्निऽभि ॥ १ ॥
 वेङ्कट० तम् यूयम् सखाय । मदीयं पूयमानम् अभि गायत । तमिमम् शिशुम् इव अलङ्कारे
 स्वादुङ्कुरेति मिश्रणै स्तुतिभिश्च ॥ १ ॥

सं वृत्सईव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते । देवाग्नीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥ २ ॥
 सम । वृत्स ईव । मातृऽभि । इन्दु । हिन्वान । अज्यते । देवऽअग्नी । मदी । मतिऽभि । परिऽकृत ॥ २ ॥
 वेङ्कट० गम् अज्यते व ग इयं मातृभि यत्सतीवरीभि इन्दु । प्रेयमाण देवाना रक्षक मद
 स्तुतिभि अलङ्कृत ॥ २ ॥

अयं दक्षाप साधनोऽयं शर्षाय वीतये । अयं देवेभ्यो मधुमत्तमः सुतः ॥ ३ ॥
 अयम् । दक्षाप । साधन । अयम् । शर्षाय । वीतये । अयम् । देवेभ्य । मधुमत्तम । सुत ॥
 वेङ्कट० अयम् बलाप साधनीय । अयम् वेगार्थं भक्षणीयः । अयम् इति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

गोमन्त्र इन्दो अश्वत् सुतः सुदक्ष घन्व । शुचिं ते वर्णमधि गोषु दीधरम् ॥ ४ ॥
 गोऽमत् । न । इन्दो इति । अश्वत् । सुत । सुदक्ष । घन्व ।
 शुचिम् । ते । वर्णम् । अधि । गोषु । दीधरम् ॥ ४ ॥
 वेङ्कट० गोवाश्वयुक्तम् अस्माकम् इन्दो । सुतः सुबल । पयस्व । शुचिम् तव वर्णम् रसम् अधि
 धारयामि गन्धेषु ॥ ४ ॥

स नो हरीणा पतु इन्दो देवप्तरस्तमः । सखेव सख्ये नयो रुचे भव ॥ ५ ॥
 स । न । हरीणाम् । पते । इन्दो इति । देवप्तरऽतम । सखा इव । सख्ये । नय । रुचे । भव । ५ ॥
 वेङ्कट० स अस्माक हे हरितवर्णाना पशूना स्वामिन् इन्दो । देवप्तरस्तम सखा इव सख्ये नृहित
 रुचे भव ॥ ५ ॥

सनेमि तमस्मदौ अदेवं कं चित्रिणम् । साह्यो इन्दो परि बाधो अप द्रुयुम् ॥ ६ ॥
 सनेमि । तम् । अस्मत् । आ । अदेवम् । कम् । चित्र । अत्रिणम् ।
 सुहान् । इ दो इति । परि । बाध । अप । द्रुयुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुराण सत्यम् वम् अस्मात् कुत । तथा अदेवन्शीलम् कम् चित्र अपि अदन्शीलम् अस्मत्
 अप द्रुयाधि । अभिभवन् इन्दो परि अहि बाधमानान्, अप द्रुयोधि च द्रुयाविनमिति ॥ ६ ॥

इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

[१०६]

‘आद्यानां तिसृणां दशम्यादिचतुर्दश्यन्तानां च अग्निश्चाक्षुष ऋषिः, चतुर्ध्याद्विषष्टयन्तानां च शुमानं यः,
सप्तम्यादिनवम्यन्तानां मनुराप्सवः । पवमान सोमो देवता । दण्णिक् छन्दः’ ।

इन्द्रमच्छे सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः । श्रुटी जाताम इन्दवः स्वर्दिदः ॥ १ ॥
इन्दम् । अच्छे । सुताः । इमे । वृषणम् । यन्तु । हरयः । श्रुटी । जातासि । इन्दवः । स्वर्दिदः ॥ १ ॥
वेङ्कट० अग्निश्चाक्षुषश्च शुमानं यो मनुराप्सव इति त्रीन्तु चान् अत्रयम्, अत्रयिष्टं पुनरग्निः । इन्द्रम् अग्निं
यन्तु सुताः इमे हरितवर्णा वृषणम् क्षिप्रम् जाता सोमा सर्वज्ञा ॥ १ ॥

अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः । सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥ २ ॥
अयम् । भराय । सानसिः । इन्द्राय । पवते । सुतः । सोमः । जैत्रस्य । चेतति । यथा । विदे ॥
वेङ्कट० ‘अयम् सहस्रामाय भजनीयः इन्द्राय पवते अभिषुत । सोमः जयशीलमिन्द्रम् जानाति,
यथा इन्द्रो लोकैः ज्ञातः’ ॥ २ ॥

अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृम्णीत सानसिम् । वज्रं च वृषणं भरत् समप्सुजित् । ३ ॥
अस्य । इत् । इन्द्रः । मदेषु । आ । ग्राभम् । गृम्णीत । सानसिम् ।
वज्रम् । च । वृषणम् । भरत् । सम् । अप्सुजित् ॥ ३ ॥
वेङ्कट० ‘सोमस्यैवा इन्द्र मदेषु सन्भजनीयम् धनुः गृह्णाति । वज्रम् च वर्धितारम् सम् विभक्तिं
उदकार्थं धनुस्य जता’ ॥ ३ ॥

प्र धेन्वा सोमं जागृविरिन्द्रायिन्द्रो परि सवः । धूमन्तं शुष्पमा भेरा स्वर्दिदम् ॥ ४ ॥
प्र । धे-उ । सोमः । जागृवि । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । सवः ।
धूमन्तम् । शुष्पम् । आ । भर । स्वर्दिदम् ॥ ४ ॥
वेङ्कट० ‘प्र क्षर सोमः जागरणशीलः इन्द्राय इन्द्रो । परि सवः । प्रदीक्षितम् च बलम् आ हर’
सर्वस्य हन्त्रकम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय वृषणं मदे पवस्व विश्वदर्शतः । सहस्रयामा पयिकृद्रिचक्षुणः ॥ ५ ॥
इन्द्राय । वृषणम् । मदेम् । पवस्व । विश्वदर्शतः । सहस्रयामा । पयिकृत् । चक्षुणः ॥ ५ ॥

१ १. नास्ति सूक्. २-२. नास्ति वि. † जागृ मूको. ३-३. नास्ति वि. † सोमपरेव
वि. अ. † मन्त्रेषु मूको. † विवि मूको ४-४. य वि. ५. परितः वि. अ. ६. दीप्ति वि.
७. भा वि. ८. वः वि.

वेङ्कट० 'इ द्राय धर्षितारम् मदम् पवरव सर्वस्यां दशनीय बहुमार्गं † पथिटर विद्वष्टा' ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टक पञ्चमाध्याय नवमो वर्गः' ॥

अस्मभ्यं गातुर्चित्तमो देवेभ्यो मधुमत्तमः । सहस्रं याहि पथिभिः कर्निकदत् ॥ ६ ॥

अस्मभ्यम् । गातुर्विद्वत्तमः ॥ देवेभ्यः । मधुमत्तमम् । सहस्रम् । याहि । पथिभिः । कर्निकदत् ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् मार्गस्य 'अत्यन्त सम्भक्त' देवेभ्य च स्वादुतम बहुभि पथिभिः याहि शब्दं कुर्वन् ॥ ६ ॥

पर्वस्य देवशीतय इन्द्रो धाराभिरोजसा । आ कलशं मधुमान्तसोम नः तदः ॥ ७ ॥

पर्वस्य । देवशीतये । इन्द्रोऽति । धाराभिः । ओजसा । आ । कलशम् । मधुमान् । सोम । नः । तः । ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पयस्य देवानां भक्षणाय इन्द्रो । 'धाराभिः पथेन । आ सीद च कलशम् रसवान् सोम । अस्मदीयम्' ॥ ७ ॥

तव द्रप्सा उदमुत इन्द्रं मदीय वावृधुः । त्वा देगासो अमृताय कं पपुः ॥ ८ ॥

तव । द्रप्सा । उदमुत । इन्द्रम् । मदीयम् । ववृधुः । त्वाम् । देगासः । अमृताय । कम् । पपुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'तव द्रप्सा उदक्तां प्रति गच्छत इन्द्रम् मदीयं वर्धयन्ति । त्वाम् देवा अमरार्थम् सुखकरम् पिबन्ति' ॥ ८ ॥

आ नः सुतास इन्द्रयः पुनाना धावता रयिम् । वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्निदः ॥ ९ ॥

आ । नः । सुतासः । इन्द्रयः । पुनानाः । धावताः । रयिम् । वृष्टिद्यावः । रीत्यापः । स्वर्निदः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'आ गमयत अस्मभ्य दे सुता । इन्द्रयः पूजमानाः यूयम् रयिम् । वृष्टिमती दी दे 'नियते रीत्यापका च पृथिवी' त लभोक्ता । द्वितीयमामन्त्रितम् । सर्वज्ञा ॥ ९ ॥

सोमः पुनान कुर्मिणाव्यो वारं नि धावति । अग्रे वाचः पर्वमानः कर्निकदत् ॥ १० ॥

सोमः । पुनानः । कुर्मिणाः । अव्यः । वारम् । नि । धावति । अग्रे । वाचः । पर्वमानः । कर्निकदत् ॥

वेङ्कट० सोमः पूजमानः धारया पथिग्रम् वि धावति अग्रे स्तोत्रस्य पूजमानः शब्दं कुर्वन् ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याय दशमो वर्गः' ॥

धीभिर्हिन्वन्ति वाजिनं वने क्रीळन्तमत्ययिम् । अभि त्रिपृष्ठं मृतयुः समस्वरन् ॥ ११ ॥

१ १ नास्ति वा' † मदयितार वि' ‡ सर्वत्र वि'. § 'मार्गं वि'. २ २ नास्ति मूको
३ ३ 'त्य तच्छ' मूको ४ ४ नास्ति वि' ५ ५ नास्ति वि' † † 'प्यावु' मूको ‡ पिबन्ति मूको
६ ६ क्रियतरयिषि का च पृथिवी मूको.

धीभिः । द्विन्वन्ति । वाजिनम् । वने । क्रीडन्तम् । अतिऽअविम ।

अभि । त्रिऽपृष्ठम् । मतयः । सम् । अस्वरन् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अङ्गुलीभिः प्रेरयन्ति वाजिनम् उदके क्रीडन्तम् अतिक्रान्तपत्रिणम् । अभि सम् स्वरन्ति स्तुतयः त्रिपृष्ठम्, यः^१ स्पृशति त्रीणि पात्राणि सवनानि वेति ॥ ११ ॥

असंजिं कुलशं अभि मीळहे सप्तिर्न वाजधुः । पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥ १२ ॥

असंजिं । कुलशान् । अभि । मीळहे । सप्तिः । न । वाजऽधुः । पुनानः । वाचम् । जनयन् । असिष्यदत् ॥

वेङ्कट० सृज्यते कलशेषु सहस्रान्ते अश्वः इव अन्नमिच्छन् पृथमानः वाचम् जनयन्^१ स्पृशते ॥ १२ ॥

पवते हर्षतो हरिरिति ह्वरांसि रंखा । अभ्यर्षन्स्तोतृभ्यो वीरवृक्षः ॥ १३ ॥

पवते । हर्षतः । हरिः । अति । ह्वरांसि । रंखा । अभिऽअर्षन् । स्तोतृभ्यः । वीरऽवृक्षः । यशः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० पवते स्पृहणीयः । हरितवर्णः । अति गच्छति कुटिलानि वेगेन अभिगमयन् स्तोतृभ्यः 'पुत्रयुक्तम् यशः' ॥ १३ ॥

अया पवस्व देवधुर्मघोर्धारा असृक्षत । रेभन् पवित्रं पयैषि विश्वतः ॥ १४ ॥

अया । पवस्व । देवऽधुः । मघोः । धाराः । असृक्षत । रेभन् । पवित्रम् । पयि । पयि । विश्वतः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० 'अनया धारया पवस्व' देवकामः । सोमस्य धाराः सृज्यन्ते । शब्द कुर्वन् पवित्रम् परि गच्छसि^१ सर्वतः ॥ १४ ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः' ॥

[१०७]

'सतपथ ऋषयः (१ भारद्वाजो बार्हस्पत्यः, २ कश्यपो मारीचः, ३ गौतमो राहुगणः, ४ भीमोऽग्निः, ५ विश्वामित्रो गायिनः, ६ जमदग्निर्भार्गवः, ७ मैत्रावरुणिर्देतिष्ठः)

पवमानः सोमो देवता । प्रगाथा (= १, ४, ९, ८, ९, १०, १२, १४, १७ वृहत्सः,

२, ५, ७, ११, १३, १५, १८ सरोवृहत्सः) गृहीया योदशी च द्विपदा

विराट्, १२-१६ प्रगाथाः (= त्रिपदा वृहत्सः, समाः सरोवृहत्सः) ।'

परीतो विश्वता सुतं सोमो य उत्तमं हविः ।

तृधन्वा यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुपाव सोममद्रिभिः ॥ १ ॥

१. 'कन्तमन्त्रिणपति' मूको.

२. य वि' अ'.

३. अनवत् वि' अ'; जनपथ वि'.

४-५. नास्ति वि'. ५. 'गच्छति वि' अ'. ६-८. नास्ति मूको.

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उतऽतमम् । हविः ।

दधन्वान् । यः । नयः । अप्सु । अन्तः । आ । सुसार्व । सोमम् । अद्रिऽभिः ॥ १ ॥

षेङ्कट० सप्तम्यः । इतः परि सिञ्चत अभिपुतम् । यः सोमः भवति उत्तमम् हविः, यः च मनुष्यहितः । वसतीवरीषु अन्तरिक्षे वा गच्छन् भवति, तम् सोमम् प्राग्भिः सुपाव अध्वर्युः, त परिपिञ्चतेति ॥ १ ॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि सुवादन्वः सुरभितरः ।

सुते चित् त्वाप्सु मंदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥ २ ॥

नूनम् । पुनानः । अविभिः । परि । सुव । अदन्वः । सुरभिर्मत्तरः ।

सुते । चित् । त्वा । अप्सु । मंदामः । अन्धसा । श्रीणन्तः । गोभिः । उतऽत्तरम् ॥ २ ॥

षेङ्कट० इदानीम् पूजमानः पवित्रैः परि द्यव अर्हिसितः अत्यन्तं 'सुगन्धिः । अभिपुते' सति स्वाम् अप्सु संसृष्टं इजुमः सकृत्तुभिः गन्धैश्च श्रीणन्तः उद्गततरम् ॥ २ ॥

परि सुवानधर्क्षसे देवमार्दनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

परि । सुवानः । चर्क्षसे । देवमार्दनः । क्रतुः । इन्दुः । विचक्षणः ॥ ३ ॥

षेङ्कट० परि स्नयति सूयमान दर्शनाय देवानां तर्पयित्वा कर्ता इन्दुः विद्वष्टा । सेवं द्विपदंति ॥ ३ ॥

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्पसि ।

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पुनानः । सोम । धारया । अपः । वसानः । अर्पसि ।

आ । रत्नधा । योनिम् । ऋतस्य । सीदसि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

षेङ्कट० पूजमानः स्वम् सोम ! धारया उदकानि आच्छादयन् गच्छसि । आ सीदसि रत्नानां दाता 'वज्रस्य स्थानम्' । उत्सः स्वम् देव ! हिरण्ययः । हिरण्योत्पत्तिस्थानमिति ॥ ४ ॥

दुहान ऊर्ध्विर्व्यं मधु प्रिये प्रत्नं सधस्यमासदत् ।

आपृच्छय धरुणं वाज्यर्पति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ५ ॥

दुहानः । ऊर्ध्व । दिव्यम् । मधु । प्रियम् । प्रत्नम् । सधस्यम् । आ । असदत् ।

आपृच्छयम् । धरुणम् । वाज्यो । अर्पति । नृभिः । धूतः । विचक्षणः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दिवि भवम् ऊध प्रियम् मधु हुहान^१ प्रत्नम् स्थानम् आ सीदति अन्तरिक्षम् । आपष्टव्यम्
धारकम् यनमानम् अन्नवान् अभिगच्छति सोम ऋत्विग्भिः अभिषुत विद्रष्टा^२ ॥ ५ ॥
^३इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः^४ ॥

पुनानः सोमं जागृविष्यो वारं पारं प्रियः ।

एव विप्रो अभ्योऽङ्गिरस्तमो मध्वां युञ्जं मिमिक्ष नः ॥ ६ ॥

पुनान । सोम । जागृनि । अव्य । वारं । पारं । प्रिय ।

एवम् । विप्र । अभ्य । अङ्गिरऽनम । मध्वा । युञ्जम् । मिमिक्ष । न ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पुनान सोम । जागृत्क अववांस्ते परि क्षरसि प्रिय । त्वम् अङ्गिरसा 'वरिष्ठो नेता'^५
पितृणाम् अभव मेधावी । स त्वम् अस्मदीयम् यज्ञम् आत्मीयम् मधुना मिमिक्ष इति ।

मिहि सेचनकर्म ॥ ६ ॥

सोमो मीढ्वान् पवते गातुर्वित्तम् ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।

त्वं कृषिर्भयो देववीतम् आ सूर्यं रोहयो दिनि ॥ ७ ॥

सोम । मीढ्वान् । पवते । गातुर्वित्तम् । ऋषि । विप्र । विचक्षण ।

एवम् । कृषि । अमत्र । देववीतम् । आ । सूर्यम् । रोहय । दिनि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोम सेक्ता पवते अत्यन्त^६ मार्गस्थ लम्बक ऋषि मेधावी विद्रष्टा । त्वम् कवि अभव ।
अत्यन्त देवकाम । सूर्यम् अपि आ रोहय दिवि इति ॥ ७ ॥

सोमं उ पुत्राणः सोतृभिरधिष्णुभिरवीनाम् ।

अश्वयेव हरितां याति धारया मन्द्रयां याति धारया ॥ ८ ॥

सोम । ऊँ इति । सुत्रान । सोतृभिः । अर्चि । स्तुभिः । अवीनाम् ।

अश्वपाऽन । हरितां । याति । धारया । मन्द्रयां । याति । धारया ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सोम स्वयमान सोतृभिः अर्चि^७ याति अवीनाम् समुत्तिष्ठते पवित्रे वदधया^८ इव हरितवर्णया
धारया मन्द्रया^९ इति ॥ ८ ॥

अनूपे गोमान् गोभिरेष्टाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

समृद्रं न सवरेणान्यगमन् मन्दी मदाय तोयते ॥ ९ ॥

१ मदान वि^१, डान वि^२ अ^३.

२ 'ष्टेनि अ'. ३-३. नास्ति सूको. ४ ४. 'ष्टप्रेना वि' अ^५.

५ अत्यन्त वि^१, अत्यन्त वि^२ अ^३.

६ अभि वि^१ अ^२. ७ वन्वदा वि^३. ८ मन्द्रया वि^४ अ^५.

मन्द्रया वि^१.

‘अनूपे । गोऽमान् । गोभि । अक्षारिति’ । सोम । दुग्धामि । उक्षारिति’ ।

समृद्धम् । न । समुत्तरणानि । अगम् । मन्दी । मदीय । तोशते ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अनूपे निम्ने देशे गोमान् सोम गोभि क्षरति आत्मनो मिथश्चाधम् दुग्धामि सह । समुद्रम् इव उदनानि द्रोणकलसं सवरणोयानि अन्धसि गच्छन्ति । मदकरः मदार्थं सोमं अभिपूयते । तोशतिवंधकमेति ॥ ९ ॥

आ सोम सुमानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्या ।

जन्नो न पुरि चम्पौर्निशुद्धरिः सत्रो वनेषु दधिपे ॥ १० ॥

आ । सोम । सुमान । अद्रिभि । तिर । वाराणि । अव्यया ।

जन् । न । पुरि । चम्पौ । विशुद्ध । हरि । सद्र । वनेषु । दधिपे ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ पयस सोम सुमान इव प्राञ्चभि तिरस् कुवेन् पवित्रम् । हरितवर्णं सोमः चन्दो विराति जन इव पुर । स स्वम् सद काष्ठेषु करोषि पात्रेति ॥ १० ॥

‘इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये प्रवादशो वर्गः’ ॥

स मांमृजे तिरौ अणानि मेथ्यो मीळहे सप्तिर्न वाज्जुः ।

अनुमाद्यः पर्वमानो मनीषिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋकभिः ॥ ११ ॥

स । ममृजे । तिर । अणानि । मेथ्य । मीळहे । सप्ति । न । वाज्जुः ।

अनुमाद्यः । पर्वमान । मनीषिभि । साम । विप्रेभि । ऋकभि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ॥ मृजयते तिरस्-कुर्वन् अणानि रोमानि अत्रे सद्ग्रामे इव अथ ‘अन्नकामः अनुमोदनीय’ पर्वमान मनीषिभि सोम मेधाविभि स्तुतिमद्भि ॥ ११ ॥

प्र सोम देवर्षीतये सिन्धुर्न पिप्पे अर्णीमा ।

अंशोः पयसा मदिरौ न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम् ॥ १२ ॥

प्र । साम । देवर्षीतय । सिन्धु । न । पिप्पे । अर्णीमा ।

अंशो । पयसा । मदिर । न । जागृवि । अच्छ । कोशम् । मधुश्चुतम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्र प्यायसे सोम ! देवपानाय, यथा सिन्धु उदकं प्रप्यायते । स एव मदकर ‘सुरादि इव’ ‘जागरणशील’ अंशो पयसा रसन आगच्छति कल्पम् मधुश्चुतमिति ॥ १२ ॥

१ यदिह एकतरत्र चोभयत्र वा कैश्चिदभियुक्तै क्षियते रूपमिदमिष्टम् (सु. या ५, ३) तत्र पदपाठविरोधात् प्रकरणविशेषाशेषव्ययम् । २ चात्रापान विं अं. ३ ३. नास्ति सूको ४. मधुन विं, मधु येति विं, मधुन्यते अं ५. अयति विं अं ६ ६. ‘कामोनुमोदनीय विं’, ‘कामोनुमोदनीय विं’ अं ७. स्तुतिभि विं अं ८. सुरामिरिव विं अं, सुरामिरिव विं ९ ९. शीलो वा विं, ‘शीलो वा विं’ अं. १०. चुनं विं

आ हर्षतो अर्जुने अर्के अच्युत प्रियः सुनुर्न मर्ज्यः ।

तर्मा हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीप्रा गभस्तयोः ॥ १३ ॥

आ । हर्षत । अर्जुने । अर्के । अच्युत । प्रिय । सुनु । न । मर्ज्य ।

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । अपस । यथा । रथम् । नदीप्रा । आ । गभस्तयोः ॥ १३ ॥

षेड्कट० आ अच्युत अर्जुनरूपे पवित्रे स्फुटणीय प्रिय सुनु इव मार्पणीय । तम् इमं प्रेरयन्ति,
वेगवन्तः 'इव रथम्' सङ्ग्रामेषु, वसन्तीवरीषु बाह्वो अहगुल्य इति ॥ १३ ॥

अभि सोमसि आयवः परन्ते मद्यं मर्दम् ।

समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सरासः स्त्रिर्दः ॥ १४ ॥

अभि । सोमसि । आयव । परन्ते । मद्यम् । मर्दम् ।

समुद्रस्य । अधि । विष्टपि । मनीषिण । मत्सरास । स्त्रिऽत्रिर्दः ॥ १४ ॥

षेड्कट० अभि पवन्ते^१ निर्गमयन्ति सोमा गमनशीला मद्यकरम् मद्यम् अन्तरिक्षस्य अधि विष्टपि
वशिष्टे पवित्रे मत्सरा इति तत्र मद्यकरा^२ स्वर्गत्प लम्भका^३ । ॥ १४ ॥

तरन् समुद्रं पर्वमान ऊर्मिणा राजा देव श्रुतं बृहत् ।

अपेन्मित्रस्य वर्णस्य धर्मेणा प्र हिन्वान क्रुत बृहत् ॥ १५ ॥

तरत् । समुद्रम् । पर्वमान । ऊर्मिणा । राजा । देव । श्रुतम् । बृहत् ।

अपेत् । मित्रस्य । वर्णस्य । धर्मेणा । प्र । हिन्वान । श्रुतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

षेड्कट० तरति समुद्रम् पर्वमान धारया राजा^४ इव अत्यन्त सत्यगूढ^५ । प्र^६ गच्छति मित्रावरुणयो
धारणार्थं^७ प्रवेष्टान् ॥ १५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याय चतुर्दशो वर्गः ॥

नृभिर्वेमानो हर्षतो विचक्ष्णो राजा देवः समुद्रियः ॥ १६ ॥

नृभिः । वेमान । हर्षत । विचक्ष्ण । राजा । देव । समुद्रियः ॥ १६ ॥

षेड्कट० नृभिर्वेमानो नियन्त्रयमान स्फुटणीय विद्रष्टा राजा देव अन्तरिक्षमव^८ । उत्तरत्र
सम्बन्धः ॥ १६ ॥

१ वेगवन्तः वि^१ अ^२ २-२ इवान्तराय वि^३ अ^४, इव रथ वि^५ ३ पवन्ति वि^६ अ^७ ४ वरा
वि^८ अ^९, कग वि^{१०} ५ लम्भका वि^{११} अ^{१२}, स्वर्गत्प वि^{१३} अ^{१४} ६ वासिष्ठ वि^{१५} अ^{१६}, ७ भूत वि^{१७} अ^{१८}
८ नास्ति मूको, ९ भार्याय वि^{१९}, १० वेमान अ^{२०}, ११ मया वि^{२१} अ^{२२}, १२-१३ नास्ति मूको
१४-१५ रिक्ष इव अ^{२३}.

इन्द्राय पयते म॒दः सोमो॑ म॒रुत्व॑ते सुतः ।
स॒हस्र॑धारो अत्य॒र्घ्यम॑र्पति॒ तर्भो॑ मृजन्त्याय॒वः ॥ १७ ॥

इन्द्राय । पयते । म॒दः । सोमः । म॒रुत्व॑ते । सुतः ।
स॒हस्र॑धारः । अति । अ॒र्घ्यम् । अ॒र्पति॑ । त॒र्भ । इ॒मिति॑ । मृज॒न्ति । आ॒य॒वः ॥ १७ ॥

येङ्कट० इन्द्राय पयते मदकर^१ सोमः मरुत्वते अभिपुतः^२ । सहस्रधारः अति गच्छति पवित्रम् ।
तम् इमं शोधयन्ति ऋत्विजः ॥ १७ ॥

पु॒नान॑श्च॒मू ज॒नय॑न् म॒तिं कृ॒षिः सोमो॑ दे॒वेषु॑ रण्यति ।
अ॒पो व॑सानः प॒रि गोभि॑रु॒त्तरः॑ सीद॒न् वने॑ष्व॒व्यत ॥ १८ ॥

पु॒नानः । च॒म् इति॑ । ज॒न॒यन् । म॒तिम् । कृ॒षिः । सोमः । दे॒वेषु॑ । र॒ण्यति॑ ।
अ॒पः । व॑सानः । प॒रि । गोभिः । उ॒त्तरः । सीद॑न् । वने॑षु । अ॒व्यत ॥ १८ ॥

येङ्कट० अभिपूयमाणः चमवो^१ जनयन् स्तुतिम् मेधावी सोमः देवेषु रमते । उदकानि आच्छादयन्
परि वीर्यते^२ गोधिकारि उद्गततरः^३ सीदन् पात्रेषु ॥ १८ ॥

तथा॑हं सोम॑ रा॒रण म॒रुय॑ इ॒न्दो दि॒वेदि॑वे ।
पु॒रुणि॑ व॒भ्रो नि च॑रन्ति॒ मामव॑ परि॒धीर॑न्ति तौ इ॒हि ॥ १९ ॥

तव॑ । अ॒हम् । सोम॑ । रा॒रण । म॒रुये॑ । इ॒न्दो इति॑ । दि॒वेदि॑वे ।
पु॒रुणि॑ । व॒भ्रो इति॑ । नि । च॒रन्ति॑ । माम् । अव॑ । परि॒धीन् । अति॑ । तान् । इ॒हि ॥ १९ ॥

येङ्कट० तव अहम् सोम । रमे^१ सरये इन्दो । अन्वहम् । बहूनि रसांसि वभ्रुवर्णः^२ । माम्^३
नि अव चरन्ति । तान् परिधीन् स्वम् अति गच्छेति^४ ॥ १९ ॥

उ॒ताहं॑ नक्त॑मु॒त सोम॑ ते दि॒वा स॒ख्याय॑ व॒भ्र ऊ॒र्धनि॑ ।
धृ॒णा त॑पन्त॒मति॑ स्यै॒ पुरः॑ श॒कुना॑ ई॒व प॑सिम ॥ २० ॥

उ॒त । अ॒हम् । नक्त॑म् । उ॒त । सोम॑ । ते । दि॒वा । स॒ख्याय॑ । व॒भ्रो इति॑ । ऊ॒र्धनि॑ ।
धृ॒णा । त॑पन्तम् । अति॑ । स्यै॒म् । पुरः॑ । श॒कुना॑ ई॒व । प॒सिम ॥ २० ॥

येङ्कट० अपि च अहोरात्रयोः तव सख्यायैव अहम्^१ वभ्रो^२ रमे^३ ऊर्धनि समीपे । ते वयं दीप्या

१. 'नर मूको. २. अभिपुन वि', 'तः सोम वि'. ३. चमोः वि'; चमोः वि'; चमोः अ'.
४. पीयो मूको. ५. उद्रीया गततरः वि' अ'; उद् गतरः वि'. ६. ये वि', रमते अ'. ७. वभ्रुवर्ण वि';
वभ्रुवर्ण अ'. ८. मा मूको. ९. गच्छति वि' अ'. १०-१०. नास्ति अ'. † वुदितम् वि'.

तपन्तम् 'अति पतेम' परस्तात्^१ स्थितम् सूर्यम् शकुना इव तत्र स्थित त्वा प्राप्तुमिति ॥ २० ॥
^२सप्तमाष्टक पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वयः^३ ॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्नासि ।
 रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं परमानाम्यर्पसि ॥ २१ ॥

मृज्यमान । सुहस्त्य । समुद्रे । वाचम् । इन्द्रासि ।
 रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुस्पृहम् । परमान । अग्नि । अर्पसि ॥ २१ ॥
 वेङ्कट० शोध्यमान त्व शोभनाङ्गुलिक^१ अन्तरिक्षे वाचम् प्रेरयसि । रयिम् हिरण्यं पिशङ्गवर्णम्
 बहुलम् बहुभि स्पृहणीयम् पवमान । इतोतु अग्नि क्षरसि ॥ २१ ॥

मृजानो वारे परमानो अव्यये वृषार् चक्रदो वने ।
 देवानां सोम परमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्पसि ॥ २२ ॥

मृजान । वारे । परमान । अव्यये । वृषा । अग्नि । चक्रद । वने ।
 देवानाम् । सोम । पवमान । निष्कृतम् । गोभि । अञ्जान । अर्पसि ॥ २२ ॥
 वेङ्कट० मृज्यमान^२ पवमान पवित्र वरिष्ठा अव कन्दसि उदके । देवानाम् सोम । पवमान ।
 निष्कृतम् रुधानम् गन्धै अञ्जमान गच्छसि ॥ २२ ॥

परस्व वार्जसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।
 त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ २३ ॥

परस्व । वार्जसातये । अग्नि । विश्वानि । काव्या ।
 त्वम् । समुद्रम् । प्रथम । वि । धारय । देवेभ्यः । सोम । मत्सर ॥ २३ ॥
 वेङ्कट० पवस्व अक्षलाभाव^१ विश्वान् स्तोत्राणि अग्नि । त्वम् अन्तरिक्षम् प्रथम वि धारयसि
 देवानाम् सोम । मदङ्क^२ ॥ २३ ॥

स तू परस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।
 त्वा विप्रांसो मुतिभिर्विचक्षण शुभ्र हिंनान्ति धीतिभिः ॥ २४ ॥

स । तु । परस्व । परि । पार्थिवम् । रज । दिव्या । च । सोम । धर्मभिः ।
 त्वाम् । विप्रांस । मुनिभिः । विचक्षण । शुभ्रम् । हिंनान्ति । धीतिभिः ॥ २४ ॥

१ १. अतीवत वि' अ' । २. युष्टितम् वि', नास्ति अ' ३ ३ नास्ति मूको ४ शोभनाङ्गु'
 वि' ५ मृज्यमान वि' मृज्यमान वि' अ' ६ अञ्जनाग्नि वि' अ' ७ 'छामादि वि' ८ 'र'
 मूको.

वेङ्कट० स क्षिप्रम् पवस्य पार्थिवम् लोकं प्रति दिव्यानि अपि च सोम । रजांसि धारके
उमिभि । त्वाम् विप्रा स्तुतिभि विदधे ! शुभ्रम् प्रेरयति अद्भुतभिश्च ॥ २४ ॥

परमाना असृक्षत पवित्रमति धारया ।

मरुत्वंतो मत्सुरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ २५ ॥

परमाना । असृक्षत । पवित्रम् । अति । धारया ।

मरुत्वंत । मत्सुरा । इन्द्रिया । हया । मेधाम् । अभि । प्रयांसि । च ॥ २५ ॥

वेङ्कट० पवमाना पवित्रम् अति एव ते धारया भरद्भिर्बुक्ता मदकरा इन्द्रपुष्टा १ गस्तार
मेधाम् अन्नानि च २ प्रति उभय कर्तुमिति ॥ २५ ॥

अपो वसानः परि कोशमर्षुनीन्दुर्हियानः सोतुभिः ।

जनयञ्ज्योतिर्मुन्दना अवीरशुद् गाः कृष्णानो न निर्णिजम् ॥ २६ ॥

अप । वसान । परि । कोशम् । अर्पति । इन्दु । हियान । सोतुभिः ।

जनयन् । ज्याति । मुन्दना । अवीरशुत् । गा । कृष्णान । न । निर्णिजम् ॥ २६ ॥

वेङ्कट० उदकानि आच्छादयन् कलशं प्रति गच्छति इन्दु प्रेरमाण सोतुभिः १ । सोऽयं दीप्तिम्
जनयन् स्तुती २ कामयत गच्छानि कृष्णन् आत्मनो रूपम् । न इति पूरणमिति ॥ २६ ॥

१ इति सप्तमाष्टक पञ्चमाध्याय षोडशो वर्यं १ ॥

[१०८]

११ गौरिवीति शाक्त्य, ३, १४ १६ शक्तिर्वांतिष्ठ, ४-१ ऊर्रादिरस,

६ ७ ऋजिष्वा भावद्वा ८ ९ ऊर्ध्वतया आदिरस, १०-११ वृत्तयशा आदिरस,

१२ १३ अणञ्चयो राजर्षिर्केपि । पवमान सोमा देवता । काकुभ प्रगाथ

(= विपमा ककुभ, समा सत्तावृत्त्य), १३ पवमाना गायत्री छन्दः १

पवस्व मधुमत्तम् इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः । महि ह्युक्षतमो मदः ॥ १ ॥

पवस्व । मधुमत्तम् । इन्द्राय । सोम । क्रतुवित्तम । मदः । महि । ह्युक्षतम् । मदः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायन १ — “ पवस्व षोडश गौरिवीतिद्वय २ शक्तिरेकामूरुश्चजिथोर्व्वसया ३ वृत्तयशा अणञ्चय
इत्युपयो द्वयवास्तित्त शाक्त १ (अअ २, १, १०८) इति ।

१ अद्भुतभिः वि २ “ष्टा मन्त्रो वि” ३ नास्ति वि” अ ४ नास्ति वि” ५ स्तुति
मूको ६ ६ नास्ति मूको ७ “वन मूको ८ गौरिवीतिविन वि” अ, गौरिवीतिद्वय वि
९ शक्तिरेकामूरुश्चजिथोर्व्व” वि” अ, “कमुत्विथोर्व्व वि”.

इन्द्राय सोम । अत्यन्त प्रज्ञाया ह्यम्भक मदकर महान् अत्यन्तदीप्ततम ॥ १ ॥

यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायतेऽस्य पीता स्वर्विदः ।

स सुप्रकैतो अर्भ्यक्रमीदिपोऽच्छा वाजं नैतशः ॥ २ ॥

यस्य । ते । पीत्वा । वृषभ । वृषायते । अस्य । पीता । स्वर्विदः ।

स । सुप्रकैत । अभि । अक्रमीत् । इषे । अच्छं । वाजम् । न । एतशः ॥ २ ॥

वेङ्कट० य^१ स्वाम् पीत्वा इन्द्र वृषभ^२ इवाचरति । अस्य 'तव पाने' 'कामानां वर्षक' सर्वविद्^३
स सुप्रज्ञ इन्द्र अभि क्रामति क्षण्णामदानि, अथ यथा अभिगच्छति सहग्राममिति ॥ २ ॥

त्वं ह्यङ्ग देव्या पर्वमानु जनिमानि शुमत्तमः । अमृतत्वाय घोषयः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । अङ्ग । देव्या । पर्वमान । जनिमानि । शुमत्तम । अमृतत्वाय । घोषयः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि क्षिप्रम् देवसम्पन्नीनि जनिमानि । देवानित्यर्थः । पर्वमान । दीप्ततम^४ तेषाम्
अमृतत्वाय शब्दायसे^५ ॥ ३ ॥

येना नरगवो दृष्यद्दपोर्णते येन विप्रांस आपिरे ।

देवानां सुन्ने अमृतस्य चारुणो येन अर्वास्यानशुः ॥ ४ ॥

येन । नरगव । दृष्यद् । अपुऽकुर्णते । येन । विप्रांस । आपिरे ।

देवानाम् । सुन्ने । अमृतस्य । चारुण । येन । अर्वांसि । आनशु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन सोमेन नरगव अत्रिरा दृष्यद् पणिभिरपहवानां गवां द्वारम् अपोर्णते । यन च
तन्मुखः सर्वेऽत्रिरस 'सैरपहता गा आप्नुवन्' ।^६ । देवानाम् सुख यज्ञेन सञ्जाते सति
उदकस्य वरपाणस्य सम्बन्धीनि, यन च अन्नानि आनशु यजमाना । पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

एष स्य धारया सुतोऽव्यो वारोभिः पयते मदिन्तमः । क्रीळन्नुर्मिरपानैर ॥ ५ ॥

एष । स्य । धारया । सुत । अव्य । वारोभिः । पयते । मदिन्तम । क्रीळन् । ऊर्मि । अपाम् इव ऊर्मि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एष धारया अभिपुत यद्विप्राय पयते मादयितृत्तम^७ क्रीळन्^८ अपाम् इव ऊर्मि ॥ ५ ॥
॥ इति सप्तमाष्टक पञ्चमाध्याये सप्तदशो वक्त्रे ॥

१ त वि^१ अ^१. २ वृष वि^२ अ^२, वृषभ वि^३. ३ ३. तव पाने वि^४ अ^४, तव पाने वि^५.

४ ४ त्वमार्थं मूको ५ सर्वत्र वि^६ अ^६. ६ दीप्त वि^७ अ^७. ७ 'तव स' वि^८; 'तव स' अ^८.

८-८ 'तागामसु च वि^९ अ^९. ९ आप्नुवन् वि^{१०}. १०. मदवि^{११} वि^{११} अ^{११}.

११-११. नास्ति मूको.

य उस्त्रिया अप्या अन्तरश्मनो निर्गा अकृन्तदोजसा ।

अभि व्रजं तत्त्रिपे गव्यमश्व्यै वर्माव धृष्णवा रुज ॥ ६ ॥

यः । उस्त्रियोः । अप्याः । अन्नः । अश्मनः । निः । गाः । अकृन्तत् । ओजसा ।

अभि । व्रजम् । तत्त्रिपे । गव्यम् । अश्व्यम् । वर्माऽर्ध्व । धृष्णो इति । आ । रुज् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'यः उत्तरणशीलाः' अन्तरिक्षस्थिताः अन्तः मेघाद् अमुरैरपहृत्य निहिताः निः अकृन्तत्
यत्नेन गाः, स स्वम् अमुरैरपहृतम् 'गव्यम् अश्व्यम्' च व्रजम् अभि तत्रिपे परिभक्षति ।
स त्वं कवची इय दूरः धृष्णो । आ रुज अमुरान् ॥ ६ ॥

आ सोता परि पिञ्चताश्वं न स्तोममुत्तुरं रजन्तुरम् । वनक्रशमुद्रुतम् ॥ ७ ॥

आ । सोत । परि । सिञ्चत । अश्वम् । न । स्तोमम् । अप्त्तुरम् । रज्जुत्तुरम् ।

वनऽक्रशम् । उद्रुत्तुरम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभियुक्तं स्तोमम् परि सिञ्चत अश्वम् इव स्तोतव्यम् अपां वेजसा च प्रेरकम्
उदरानां वर्धकम् उदके प्लवमानमिति ॥ ७ ॥

सहस्रधारं धृषभं पयोधृषं प्रियं देवाय जन्मने ।

ऋतेन य ऋतजातो विवायुधे राजा देव ऋतं ब्रूहत् ॥ ८ ॥

सहस्रधारम् । धृषभम् । पयःधृषम् । प्रियम् । देवाय । जन्मने ।

ऋतेन । यः । ऋतजातः । विऽधृषे । राजा । देवः । ऋतम् । ब्रूहत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सहस्रधारम् वर्धकम् उदरानां वर्धकम् प्रियम् देवजातेः उदकेन यः उदकाज्जातः विवर्धते
राजा देवः सत्यभूतः महान्, त्वम् आ सोत इति ॥ ८ ॥

अभि द्युमं बृहद्यश इस्पते दिदीहि देव देव्युः । वि कोशं मध्यमं युव ॥ ९ ॥

अभि । द्युम्नम् । ब्रूहत् । यशः । इपेः । पते । दिदीहि । देव । देवऽयुः । वि । कोशम् । मध्यमम् । युव ॥

वेङ्कट० अभि प्रयच्छ द्योतमानम् महद् अश्वम् हे अश्वस्य पते । देव ! देवकामः त्वम् वि गमय च
अन्तरिक्षं मेघम् ॥ ९ ॥

आ वन्यस्त्र सुदक्ष चम्बोः सुतो विशां वह्निर्न विस्पतिः ।

वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपां जिन्वा गविष्टये धिर्यः ॥ १० ॥

१-१. यदुत्तरणं वि० अ० । यत्तरणं वि० । २. 'रिक्षास्था वि० । ६-३. गव्यमश्व्यम् वि० । गव्यमश्वं वै वि० अ० ।

४. अभियुक्तं वि० अ० ५-५. पत्तिर सिञ्चनं वि० । परि य सिञ्चत वि० अ० । ६. धृषभम् वि० ।

आ । वृच्यस्व । सुऽदक्ष । चम्बो । सुत । विशाम् । वहि । न । विस्पति ।
वृष्टिम् । दिव । पवस्व । रीतिम् । अपाम् । जिन्ये । गोऽदृष्टये । धिर्ये ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ पवस्व सुबल । फलकयो अभिपुत विशाम् इव बोदा पति राजा । वृष्ट्यमाजाम्
अपाम् रीतिम् दिव पवस्व । पूरय यजमानाय कर्मणि ॥ १० ॥
'इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टादशो वर्गः' ॥

एतम् त्वं मदच्युतं सहस्रधारं वृषभं दिवो दुहुः । विश्वा वसूनि विभ्रतम् ॥ ११ ॥

एतम् । ऊँ इति । त्वम् । मदच्युतम् । सहस्रधारम् । वृषभम् । दिव । दुह । विश्वा । वसूनि । विभ्रतम् ॥
वेङ्कट० एतम् इमम् मदस्य प्रेरकम् बहुधारम् वृषभम् ऋत्विज (तु. तै ६, २, ११, ४) दुहन्ति
सर्वान् धनानि धारयन्तम् ॥ ११ ॥

वृषा वि जज्ञे जनयन्नमर्त्यः प्रतपञ्ज्योर्तिषा तमः ।

स सुष्टुतः कृत्रिभिर्निर्णिजं दधे त्रिधात्वस्य दंससा ॥ १२ ॥

वृषा । वि । जज्ञे । जनयन् । अमर्त्यः । प्रतपन् । ज्योर्तिषा । तमः ।

स । सुऽस्तुत । कृत्रिभिः । निर्निजम् । दधे । त्रिऽधातु । अस्य । दंससा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० वृषा वि जायते जनयन् ज्योति अमर्त्यः प्रतपन् ज्योतया तमः । स सुष्टुत मेधाविभि
धारयति मिश्रणं शक्यम् । त्रिधातु कम यज्ञात्वाय अस्य कमणा ध्रियत ॥ १२ ॥

स सुन्वे यो वसूना यो रायामानेता य इळानाम् । सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ १३ ॥

स । सुन्वे । य । वसूनाम् । य । रायाम् । आऽनेता । य । इळानाम् । सोमः । य । सुऽक्षितीनाम् ॥

वेङ्कट० स अभिपुत स^१ वसूनाम् य च गवाम् आनेता^२, य च अक्षानाम् सोमः, य च
सुनिवासानां गृहाणाम् आनेतेति^३ ॥ १३ ॥

यस्य न इन्द्रः पित्राघस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।

आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे ॥ १४ ॥

यस्य । न । इन्द्रः । पित्रात् । यस्य । मरुतः । यस्य । वा । अर्यमणा । भगः ।

आ । येन । मित्रावरुणा । करामहे । आ । इन्द्रम् । अवसे । महे ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यस्य अस्माकम् इन्द्र विवसि, यस्य च मरुतः, यस्य च अर्यमणा सह भगः, येन वा^१ मित्रावरुणौ अभिमुखीकुर्महे, येन वा^२ इन्द्रम् महते रक्षणाय आ वरामहे इति ॥ १४ ॥

इन्द्राय सोमं पातये नृभिर्वृतः स्वायुधो मृदिन्तमः । परस्व मधुमत्तमः ॥ १५ ॥
इन्द्राय । सोम । पातये । नृभिः । यतः । सुऽआयुध । मृदिन्तम । परस्व । मधुमत्तम ॥ १५ ॥
वेङ्कट० इन्द्रस्य सोमः^१ पानाय कृत्विगिभ्यः यतः शोभनायुधं मादयितुम पवस्व मधुमत्तम ॥ १५ ॥

इन्द्रस्य हार्दिं सोमधानुमा विश्वं समुद्रमित्रं मिन्ध्वरः ।

जुष्टो मित्राय वरुणाय वायवे दिवो विष्टम्भ उत्तमः ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । हार्दिं । सोमधानुम । आ । विश्व । समुद्रमऽत्र । सिन्ध्वर ।

जुष्ट । मित्राय । वरुणाय । वायवे । दिव । विष्टम्भ । उत्तम ॥ १६ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य^१ हृदयम् आ विश्वं सोमः^२ सोमनिधानम् समुद्रम् इव सिन्धवः परांत मित्रादिभ्यः पुलाकस्य धारकं रवम् उत्तमं^३ ॥ १६ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके पञ्चमाण्याये एकोऽविंशो वर्गः^४ ॥

[१०९]

^५ अग्नयो धिष्ण्या ऐश्वर्य ऋषयः । पवमानः सोमो देवता । द्विपदा विराट् छन्दः^६ ।

परि प्र धन्वेन्द्राय सोमं स्वादुमित्राय पूष्णे भगाय ॥ १ ॥

परि । प्र । धन्व । इन्द्राय । सोम । स्वादु । मित्राय । पूष्णे । भगाय ॥ १ ॥

वेङ्कट० शौनकः^७ — “धिष्ण्या नामाग्नयः^८ सूक्तं परी(रि) इत्येश्वर्यो विदुः” इति । तदिदं द्विपदम्^९ । परि प्र चर इन्द्रादिभ्यः स्वादुरसः स्वमिति ॥ १ ॥

इन्द्रस्ते सोमं सुतस्य पेयाः क्रत्वे दक्षाय विश्वे च देवाः ॥ २ ॥

इन्द्र । ते । सोम । सुतस्य । पेया । क्रत्वे । दक्षाय । विश्वे । च । देवाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तव सुतम् प्रशानाय वराय च जमी पिवन्तीति ॥ २ ॥

एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्पे दिव्यः प्रीयूषः ॥ ३ ॥

१ वा वि^१ अ^२ । २ नास्ति वि^३ अ^४ । ३ नास्ति वि^५ । ४ नास्ति वि^६ । ५ छन्दः वि^७ अ^८, मत्तम वि^९ । ६ नास्ति मूको । ७ शौन^८ वि^९ अ^{१०} । ८ नाम्न^९ वि^{१०} । ९ दुः प्रम २, १, ०, ९ ।

सू. १०९, मं ४]

एव । अमृताय । महे । क्षयाय । सः । शुक्रः । अर्प्य । दिव्यः । पीयूषः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एवम् अमृतत्वाय महते च निवासाय सः त्वं दीप्तः पवस्व 'दिव्यः पातव्यः' ॥ ३ ॥

पवस्व सोम महान्तस्मद्रः पिता देवानां विश्वामि धाम ॥ ४ ॥

पवस्व । सोम । महान् । समुद्रः । पिता । देवानाम् । विश्वा । अभि । धाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम महान् त्वं समुन्दनः पिता देवानाम् विश्वानि शरीराणि अभि ॥ ४ ॥

शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम दिवे पृथिव्यै शं च प्रजायै ॥ ५ ॥

शुक्रः । पवस्व । देवेभ्यः । सोम । दिवे । पृथिव्यै । शम् । च । प्रजायै ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दीप्तः पवस्व देवायम् सोम । पाषाण्यिष्योः 'प्रजाम्यश्च नाम् च' इति ॥ ५ ॥

दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः सत्ये विधर्मन् वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

दिवः । धर्ता । असि । शुक्र । पीयूषः । सत्ये । विधर्मन् । वाजी । पवस्व ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दिवा^१ धारकः असि 'दीप्तः पातव्यः' । स एवं सत्यभूते अस्मिन् विधर्मिणि यज्ञे वाजी पवस्व ॥ ६ ॥

पवस्व सोम घुम्नी सुधारो महामनीनाम्नु पुन्यः ॥ ७ ॥

पवस्व । सोम । घुम्नी । सुधारः । महाम् । अवीनाम् । अनु । पुन्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पवस्व सोम । अन्नवान् सुधारः महत्तमम् अवीनाम् रोम्णां सकाशाद् अनुक्रमेण प्रतः ॥ ७ ॥

नृभिर्धेमानो जज्ञानः पूतः क्षरद्विश्वा नि मन्द्रः स्वर्वि ॥ ८ ॥

नृभिः । धेमानः । जज्ञानः । पूतः । क्षरत् । विश्वानि । मन्द्रः । स्वर्वि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० नृभिर्धेभिः^२ नियम्यमानः जायमानः पूतः क्षरति विश्वानि घनानि मोदमानः^३ सर्वशः ॥ ८ ॥

इन्दुः पुनानः प्रजागुणः करद्विश्वा नि द्रविणानि नः ॥ ९ ॥

इन्दुः । पुनानः । प्रजाम् । गुणः । करत् । विश्वानि । द्रविणानि । नः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्दुः^४ पूयमानः प्रजाम् उरुगुणं करोति^५ विश्वानि च द्रविणानि अरमाकम् ॥ ९ ॥

१-३ दिव्य पातव्य वि' अ'. २. विश्व वि' वि' अ'. ३-३. 'मरत्वं च वि'; ४. इति वि' अ';
 इति वि'. ५. नास्ति अ'. ६-८. 'स पातव्य वि' अ'. ७. न शक्ति' वि' अ'. ८. मोदतः मूको.
 ९. नास्ति वि' अ'. १०. करोति वि' अ'.

परस्व सोम ऋतवे दक्षायाश्चो न नित्तो वाजी धर्माय ॥ १० ॥

परस्व । सोम । ऋतवे । दक्षाय । अश्वे । न । नित्त । वाजी । धर्माय ॥ १० ॥

वेङ्कट० परस्व सोम । प्रज्ञानाय बलाय अथ ह्य अङ्गिर्निणिक्त^१ वेगवान् धर्माय च ॥ १० ॥

“इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वर्गः” ॥

तं ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं मुहे द्युम्नाय ॥ ११ ॥

तम् । ते । सोतार । रसम् । मदाय । पुनन्ति । सोमम् । मुहे । द्युम्नाय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् तव रसम् सोतारः पुनन्ति मदार्थम् । तदेवात्मन्—पुनन्ति^१ सोमम् महत्वे अस्मादेति^२ ॥ ११ ॥

शिशुं जज्ञानं हरिं मृजन्ति पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ १२ ॥

शिशुम् । जज्ञानम् । हरिम् । मृजन्ति । पवित्रे । सोमम् । देवेभ्य । इन्दुम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० “हरितवर्णम् मृजन्ति पवित्रे सोमम् देवार्थम्” इति ॥ १२ ॥

इन्दुः पविष्ट चारुर्मदायापामुपस्थे कविर्भगाय ॥ १३ ॥

इन्दुः । पविष्ट । चारुः । मदाय । अपाम् । उपस्थे । कवि । भगाय ॥ १३ ॥

वेङ्कट० “इन्दु पवते वारु^१ मदार्थम् अपाम् उपस्थानेऽन्तरिक्षे कवि धर्माय च^२” ॥ १३ ॥

विभर्ति चारिन्द्रस्य नाम येन विश्वानि वृत्रा जुघानं ॥ १४ ॥

विभर्ति । चारुः । इन्द्रस्य । नाम । येन । विश्वानि । वृत्रा । जुघानं ॥ १४ ॥

वेङ्कट० धारयति कल्याणम् इन्द्रस्य शरीरम्, येन शरीरेण^१ विश्वानि^२ वृत्राणि हन्ति ॥ १४ ॥

पिबन्त्यस्य त्रिष्वे देवामो गोभिः श्रीतस्य नृभिः सुतस्य ॥ १५ ॥

पिबन्ति । अस्य । त्रिष्वे । देवास । गोभिः । श्रीतस्य । नृभिः । सुतस्य ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पिबति अमुम् सर्वे देवा गव्ये श्रितम् ऋत्विग्भिः सुतम् ॥ १५ ॥

प्र सुवानो अक्षाः सहस्रधारस्तिरः पवित्रं वि वारमन्यम् ॥ १६ ॥

प्र । सुवान । अक्षारिति । सहस्रधार । स्तिरः । पवित्रम् । वि । वारम् । अन्यम् ॥ १६ ॥

१ ‘मिथितो वि’, ‘मिथितो अ’, ‘मिथितो वि’.

२-२. नास्ति मूको.

३-३. नास्ति वि’.

† पुनक्ति मूको ४-४ नास्ति वि’.

† देवार्थं वि’ अ’

५-५ नास्ति वि’

† वारु मूको.

१ नास्ति वि’ अ’.

२. “नि वानि वि’.

८. अमुम् वि’, अस्य अ, अमु वि’.

वेङ्कट० प्र वि क्षरति स्यमान बहुधार. तिरस्-कुर्वन् पवित्रम् ॥ १६ ॥

स वाज्यक्षाः सहस्रेता अद्रिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः ॥ १७ ॥

स । वाजी । अक्षारिति । सहस्रेता । अतऽभि । मृजान । गोभिः । श्रीणान ॥ १७ ॥
वेङ्कट० स वाजी क्षरति बहुरेतस्क वसतीवरीभि मृज्यमान गन्धै श्रियमाण ॥ १७ ॥

प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमानो अद्रिभिः सुतः ॥ १८ ॥

प्र । सोम । याहि । इन्द्रस्य । कुक्षा । नृऽभि । येमान । अद्रिऽभि । सुत ॥ १८ ॥
वेङ्कट० प्र याहि सोम । कुक्षौ इन्द्रस्य नृभिः नियम्यमान प्रावभि अभिपुत ॥ १८ ॥

असंजि वाजी तिरः पुत्रिभिमिन्द्राय सोमः सहस्रधारः ॥ १९ ॥

असंजि । वाजी । तिर । पुत्रिभ । इन्द्राय । सोम । सहस्रधार ॥ १९ ॥
वेङ्कट० सृज्यते वाजी तिर पवित्रम् इन्द्राय सोम बहुधार ॥ १९ ॥

अञ्जन्येनं मध्वो रसेनेन्द्राय वृष्ण इन्दुं मदाय ॥ २० ॥

अञ्जन्ति । एनम् । मध्व । रसेन । इन्द्राय । वृष्णे । इन्दुम् । मदाय ॥ २० ॥
वेङ्कट० अञ्जन्ति एनम् सोमं मधुन रसेन गन्धेन इन्द्रार्थमिति ॥ २० ॥

देवेभ्यस्त्वा वृथा पार्जमेऽपो वसानं हरिं मृजन्ति ॥ २१ ॥

देवेभ्य । त्वा । वृथा । पार्जसे । अप । वसानम् । हरिम् । मृजन्ति ॥ २१ ॥
वेङ्कट० देवानाम् स्वाम् बलार्थम् अनापासेन उदकानि आच्छादयन्तम् हरिम् मृजन्ति ॥ २१ ॥

इन्दुरिन्द्राय तोशते नि तोशते श्रीणन्नुग्रो रिणन्पः ॥ २२ ॥

इन्दु । इन्द्राय । तोशते । नि । तोशते । श्रीणन् । उग्र । रिणन् । अप ॥ २२ ॥
वेङ्कट० इन्दु इन्द्रार्थम् इत्येतं नि इत्येतच्च श्रियमाणो गन्धै उग्र प्रेरयन् उदकानीति ॥ २२ ॥
*इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

[११०]

*अथरुणस्तैवृष्ण प्रसदन्त्यु पौरुस्त्यश्च ऋषी । पदमान सोमो देवता । आघास्तिष्ठ
विपीलिकमध्या अनुष्टुभ, अन्त्यास्तिष्ठो विराज, शिष्टा ऊर्ध्वरुहस्य ।

पर्यु पु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः । द्विपस्तरुषा ऋणया न ईयसे ॥ १ ॥

परि । ऊँ इति । सु । प्र । धन्व । वाजंऽसातथे । परि । वृत्राणि । सुक्षाणि ।

द्विपः । त्रिष्यै । ऋणऽयाः । नः । ईयसे ॥ १ ॥

षेङ्कट० ष्यणप्रसदभ्यु । परि प्र^१ गच्छ सुष्ठु अश्वलाभाय । परि गच्छ शत्रून् सहनशीलः ।

तदेवोक्तम्—द्विपः तत्सुम्^२ ऋणानां वापयिता स्वम् अस्माकम् परिगच्छसीति ॥ १ ॥

अनु हि त्वां सुतं सोमं मदांसि महे समर्थराज्ये ।

वाजो अभि पवमान प्र गाहसे ॥ २ ॥

अनु । हि । त्वा । सुतम् । सोम । मदांसि । महे । समर्थराज्ये ।

वाजान् । अभि । पवमान । प्र । गाहसे ॥ २ ॥

षेङ्कट० हे सोम । सुतम् त्वाम् वयम् अनु हि स्तुमः । स त्वं महति समर्थराज्ये^३ समनुष्य^४ त्वदीयं^५ राज्यम् अनुपालयितुं क्षत्रुबलानि पवमानः^६ अभि प्र गाहसे^७ इति ॥ २ ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शकमेना पर्यः ।

गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या ॥ ३ ॥

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यम् । विधारे । शकमेना । पर्यः ।

गोजीरया । रंहमाणः । पुरंध्याऽया ॥ ३ ॥

षेङ्कट० अजीजनः हि स्वम् पवमानः सूर्यम् पवसो विधारके अन्तरिक्षे बलेन स्तोत्रुणां प्रेरितपशुकैः प्रशनेन^१ युक्तः वेगं कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

अजीजनो अमृतं मर्त्येष्वँ कृतस्य धर्मन्मृतस्य चारुणः ।

सदामरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

अजीजनः । अमृत । मर्त्येषु । आ । मृतस्य । धर्मन् । अमृतस्य । चारुणः ।

सदा । वाजम् । अच्छे । सनिष्यदत् ॥ ४ ॥

षेङ्कट० अजीजन इव अमृतः । मर्त्येषु सूर्यम् उदकस्य धारके अमृतस्य कल्याणस्य अन्तरिक्षे । सदा च सरसि^२ सङ्ग्रामम् अभि भजन् ॥ ४ ॥

अभ्यभि हि श्रीसा ततर्दिषोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।

शर्वीभिर्न भरमाणो गर्भस्तयोः ॥ ५ ॥

१. भिषणं वि^१ अ^२. २. नास्ति वि^३. ३. तत्सुम् वि^४ अ^५. ४. समर्थराज्य वि^६; समर्थ-
न्ये वि^७ अ^८. ५. 'वं' यथा वि^९. ६-६. अभिप्राणस वि^{१०}; अभिनवाहस वि^{११} अ^{१२}. ८. प्रशने अ^{१३}. ८. नास्ति
वि^{१४}.

अभिऽअभि । हि । श्रवसा । तत्तदिथ । उत्सम् । न । कम् । चित् । जनऽपानम् ।
अक्षितम् । शयीभिः । न । भर्माणः । गर्भस्त्योः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभि हि तृणवान्^१ अस्ति अन्नार्थम् मेघम् उत्सम् इव कम् चन यस्मिन् जना उदकं पिबन्ति
अक्षीणम् तम्, यथा बाहोः अद्गुलीभिः^२ उदकं सम्भरन्^३ अभितृणन्ति कश्चिदिति^४ ॥ ५ ॥

आदीं के चित् पश्यमानासु आप्यं वसुरुचो दिव्या अभ्यनूयत ।

वारं न देवः सचिता व्यूर्णुते ॥ ६ ॥

आत् । ईम् । के । चित् । पश्यमानासु । आप्यम् । वसुरुचः । दिव्याः । अभि । अनुपत ।
वारम् । न । देवः । सचिता । वि । ऊर्णुते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् एनम् के चित् पश्यन्तः बन्धुम् वसुरुचः नाम दिव्याः अभि अस्तुवन् ।
वारकम् अन्धकारम् देवः सचिता न वि ऊर्णुते नापगमयति, तत एनम् अस्तुवन्निति ॥ ६ ॥
^१इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः^२ ॥

त्वे सोम प्रथमा वृक्त्तर्वर्हिषो महे वाजाप श्रवसे धियं दधुः ।

स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

त्वे इति । सोम् । प्रथमाः । वृक्त्तर्वर्हिषः । महे । वाजाप । श्रवसे । धियम् । दधुः ।
सः । त्वम् । नः । वीर । वीर्याय । चोदय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वयि सोम । प्रजाः यज्ञमानाः महते वजाय अज्ञाय च बुद्धिम्^१ विन्यदधुः^२ । सः त्वम्
अस्मानपि वीर । सङ्ग्रामे वीर्याय चोदय ॥ ७ ॥

दिवः पीयूषं पुर्वं यदुक्थ्वं महो गाहादिव आ निरुधुक्षत ।

इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ ८ ॥

दिवः । पीयूषम् । पुर्वम् । यत् । उक्थ्वम् । महः । गाहात् । दिवः । आ । नि । अनुधुत ।
इन्द्रम् । अभि । जायमानम् । सम् । अस्वरन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दिवः पीयूषम् प्रसम् यत् प्रदास्यम् तद् महत् । 'गाहनात् दिवः' कवयः निः दुहन्ति ।
दुग्धम् इन्द्रम् प्रति जायमानम् सम् स्तुवन्तीति ॥ ८ ॥

१. एषान् वि^१; एषान् वि^२ अ^३. २. तु. निघ २, ५; या ५, ४. ३. संदर^४ वि^५ अ^६. ४. किन्वि^७
वि^८ अ^९. ५-५. नास्ति सूको. ६. बन्धु वि^{१०}; बन्धु अ^{११}; बुधि वि^{१२}. ७. न्यदधुः वि^{१३}. ८-८. नास्ति
वि^{१४} अ^{१५}. ९-९. दहनादिव वि^{१६} अ^{१७}; दहनादिवः वि^{१८}.

अथ यद्विमे पवमान् रोदसी इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना ।

यूथे न निःप्रा वृषभो वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

अथ । यत् । इमे इति । पवमान् । रोदसी इति । इमा । च । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना ।

यूथे । न । निःप्रा । वृषभ । वि । तिष्ठसे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति यत् पवमान् । इमे चावापृथिव्यौ इमानि च विश्वानि भूतानि अभि तिष्ठमि ष्टेन ।
स एवं तथा वृषन् यूथे इव निष्ठितः वृषभः तानि यूथानि भुवनानि वि तिष्ठसे ॥ ९ ॥

सोमः पुनानो अव्यये वारे शिशुर्न क्रौलन् पवमानो अक्षः ।

सहस्रधारः शतवाजः इन्दुः ॥ १० ॥

सोम । पुनानः । अव्यये । वारे । शिशुः । न । क्रौलन् । पवमानः । अक्षरिति ।

सहस्रधारः । शतवाजः । इन्दुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सोम पुनानः पवित्रे शिशु इव क्रौलन् पवमानः क्षरति बहुधारः बहुवक्त्र दीप्तः ॥ १० ॥

एष पुनानो मधुमाँ ऋतावेन्द्रायेन्दुः पवते स्वादुर्मुनिः । वाजमनिर्वरिवोविद्वयोधाः ॥ ११ ॥

एष । पुनान । मधुमान् । ऋताय । इन्द्राय । इन्दुः । पवते । स्वादुः । ऊर्मुनिः ।

वाजः । सति । वरिवः । वित् । वयः । उधा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एष पवमान मधुमान् पञ्चवान् इन्द्राय इन्दुः पवते स्वादुःसः ऊर्मुनिः धारासदृशः
अस्य दाता धनस्य एभक आयुषो दातेति ॥ ११ ॥

स पवस्व सहमानः पृतन्यून्तसेधुन् रक्षांस्यर्ष दुर्गहाणि ।

स्वायुधः सासह्वान्तसोमः शत्रून् ॥ १२ ॥

स । पवस्व । सहमानः । पृतन्यून् । सेधन् । रक्षांसि । अप । दुर्गहाणि ।

मूआयुध । ससह्वान् । सोमः । शत्रून् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० स पवस्व अभिभवन् सङ्ग्रामकामान् अप सेधन् रक्षांसि दुर्गाणि दुर्बलैः शोभनायुधः
अभिभवन् सोमः शत्रून् इति ॥ १२ ॥

इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[१११]

अनान्त पारुष्येपिर्नपि । पवमान सोमो देवता । अत्यष्टिस्तन्दः ।

अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेपांसि तरति स्वयुग्मभिः सरो न स्वयुग्मभिः ।

धारां सुतस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।

विश्वा यद्रूपा परिधात्यर्कभिः सप्तास्यैभिर्ऋकभिः ॥ १ ॥

अया । रुचा । हरिण्या । पुनान । विश्वा । द्वेपांसि । त्रति । स्युग्वेऽभि । सूर । न । स्युग्वेऽभि ।

धारा । सुतस्य । रोचते । पुनान । अरुष । हरिः ।

विश्वा । यत् । रूपा । परिधाति । ऋकऽभि । सप्तऽआस्येभि । ऋकऽभि ॥ १ ॥

वेङ्कट० अनानत पारुष्येपि । मनया धारया हरितवर्णया पूयमान सर्वाणि द्रष्टृणि^१ रक्षसि
तति, स्वय युक्तै रश्मिभि सूर्य इव समरसि । धारा अभिपुतस्य रोचते । पूयमानो भवति
आरोचमान हरितवर्ण^२ । विश्वानि य रूपाणि नक्षत्राणि^३ परिगच्छति रसाहरणशीलै^४
सर्पणशीलाह्वै तंजोमि ॥ १ ॥

त्वं त्यत् पृणीना विंदो वसु सं मातृभिर्मर्जयसि स्व आ दर्म सुतस्य धीतिभिर्दमे ।

पुरातनो न साम तद् यत्रा रणन्ति धीतर्यः ।

त्रिधातुभिररुपीभिर्वयौ दधे रोचमानो वयौ दधे ॥ २ ॥

त्वम् । त्यत् । पृणीनाम् । विद । वसु । सम् । मातृऽभि । मर्जयसि । स्वे । आ । दमे । सुतस्य ।

धीतिऽभि । दमे । पुराऽवर्त । न । साम । तत् । यत्र । रणन्ति । धीतर्य ।

त्रिधातुऽभि । अरुपीभि । वयं । दधे । रोचमान । वयं । दधे ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् । त्यत् । पृणिभिरपहृतम् वसु गवामकम् अविद् । सम् च शोभते वसतीवरीभि यज्ञस्य
धारीभि^१ स्व दमे यज्ञ । दुरादिव^२ साम तव तत् श्रूयते इति घोषाभिप्रायम्, यस्मिन्
शब्दे रमन्ते भर्तार यजमाना । लोड्य सम त्रयाणा लोकाना धात्रीभि आरोचमानाभि
दीप्तिभि अन्नम् प्रपच्छति^३ रोचमान ॥ २ ॥

पूर्वामनु प्रदिशं याति चेर्कितत् सं रुश्मिभिर्पतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।

अगमन्नुक्त्यानि पौंस्येन्द्र जैत्राय हर्षयन् ।

वज्रं च यद्भवथो अनपच्युता समत्स्वर्नपच्युता ॥ ३ ॥

पूर्वीम् । अनु । प्रऽदिशम् । याति । चेर्कितत् । मम् । रुश्मिऽभि । यत्तत् । दर्शत । रथ । दैव्य । दर्शत ।

रथ । अगम् । उक्त्यानि । पौंस्य । इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षयन् ।

वज्रं । च । यत् । भवथ । अनपऽच्युता । समत्ऽसु । अनपऽच्युता ॥ ३ ॥

१ हरिवर्णं वि^१ अ^२ । २ स्तोतृणि वि^३ अ^४ ; द्रष्टृणि वि^५ । ३ रश्मिणो वि^६ अ^७ । ४ न
पविशन्ति वि^८ अ^९ । ५ रसहरणं वि^{१०} । ६ नास्ति वि^{११} । ७ नास्ति अ^{१२}, तन् वि^{१३} । ८ स्योमि
वि^{१४} अ^{१५} ; 'जेमि वि^{१६} । ९ दूरमात्रि मूको, १०, 'नीलव अ^{११} । ११ नास्ति अ^{१२} ।

वेङ्कट० पूर्वाम् प्रदिशम् प्राचीम् अनु याति जानन् दिशम् । सम् गच्छते च सूर्यस्य रश्मिभिः दर्शनीयं तत्र रथं देवेषु भवः । गच्छन्ति तस्यानि पुंस्त्वावहानि इन्द्रम् जयार्थम् हर्षयन्ति । तथा एष्य वज्रं च समिन्द्रं गच्छति, यदा^१ सोम! त्वं च इन्द्रश्च भवथः^२ शत्रुभिः अनपच्युतो सहप्रामेति ॥ ३ ॥

“इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[११२]

“शिशुराक्षिरसः ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । वृत्तिश्चन्द्र^४ ।

नानानं वा उं नो धियो वि व्रतानि जनानाम् ।

तक्षा रिष्टं रुतं भिपक् ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायिन्द्रो परिं स्रव ॥ १ ॥

नानानम् । वै । ऊँ इति । न । धिये । वि । व्रतानि । जनानाम् ।

तक्षा । रिष्टम् । रुतम् । भिपक् । ब्रह्मा । सुन्वन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परिं । स्रव ॥

वेङ्कट० शिशुराक्षिरसः । नानाजातीयकानि खलु अस्माकम् कर्माणि, तथा अन्येषामपि जनानाम् विविधानि भवन्ति । तक्षा रिष्टम् तक्षणम् इच्छति, रुतम्^५ भिपक्, सुन्वन्तम् आक्षण इति । परित्यक्तः सोमस्य अजामित्वाय मनसो विनोदतः कुर्वन्नाह — इन्द्राय इति ॥ १ ॥

जरतीभिरोषधीभिः पूर्णेभिः शकुनानाम् ।

कामारो अशर्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायिन्द्रो परिं स्रव ॥ २ ॥

जरतीऽभि । ओषधीभिः । पूर्णेभिः । शकुनानाम् ।

कामार । । अशर्मऽभि । द्युऽभि । हिरण्यवन्तम् । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परिं । स्रव ॥

वेङ्कट० जीर्णाभि^१ ओषधीभिः इषवः क्रियन्ते पूर्णैश्च शकुनानाम् इषूणां वक्ष्यन्ते । कामार^२ अयस्कार शिलाभिः^३ दीप्ताभिः इषूणां तेजवरधीभिः हिरण्यवन्तम् इच्छति । हिरण्यवतो ह्यपेक्षा इषुभिरिति ॥ २ ॥

कारुरहं ततो भिपगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसूयवोऽनु गा ईय तस्थिमेन्द्रायिन्द्रो परिं स्रव ॥ ३ ॥

कारु । अहम् । तत । भिपक् । लपलप्रक्षिणीं । नना ।

नानाऽधिय । वसूयव । अनु । गा ईय । तस्थिम् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परिं । स्रव ॥ ३ ॥

१ यथा वि^१ २ यथा वि^२ अ^२ ३ भवथ मुको. ४-४. नास्ति मुको. ५. रिष्टम् वि^५ अ^५.
६ यानि वि^६, नास्ति अ^६ ७. कर्माणि वि^७ अ^७, कामार वि^८. ८ शिलाभिद्वय वि^८.

वेङ्कट० यास्कः (६, ५-६)—“उपलप्रक्षिणी । उपलेषु प्रक्षिणोति । उपलप्रक्षेपिणी वा । ××× ।
‘कारुरुहम्’ । काररुहमस्मि । कर्ता स्तोमानाम् । ‘ततो निषक्’ । तत इति सन्ताननाम । पितुर्वा
पुनस्य वा । उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका । नना नमते । माता वा दुहिता वा । नानाधियो
नानाकर्मणः । वसूयवो^१ वसुकामाः । अन्वास्थिताः ‘स्मो गाव इव लोकम्’ इति ॥ ३ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।

शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूकं इच्छतीन्द्रायेन्द्रो परिं स्रव ॥ ४ ॥

अश्वः । वोळ्हा । सुखम् । रथम् । हसनाम् । उपमन्त्रिणः ।

शेषः । रोमण्वन्तौ । भेदौ । वाः । इत् । मण्डूकः । इच्छति । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परिं । स्रव ॥

वेङ्कट० अश्वः ‘वदन् सुखम्’ कल्याणम् रथम् इच्छति, हसनाम् वाचम् उपमन्त्रणवन्तो नर्मसन्निवाः,
शेषः इति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

‘इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः’ ॥

[११३]

‘कश्यपो मारीच ऋषिः । पवमानः सोमो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः’ ॥

शूर्यणावति सोममिन्द्रः पिबतु घृत्रहा ।

बलं दधाना आत्मनि करिष्यन् वीर्यं महदिन्द्रायेन्द्रो परिं स्रव ॥ १ ॥

शूर्यणावति । सोमम् । इन्द्रः । पिबतु । घृत्रहा ।

बलम् । दधानाः । आत्मनि । करिष्यन् । वीर्यम् । महत् । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परिं । स्रव ॥ १ ॥

वेङ्कट० कश्यपः । ‘शूर्यणावद’ वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्थे सरः (सु. जैत्रा ३, ६४) तत्र सोमम्
इन्द्रः पिबतु घृत्रहा । बलम् इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

आ पवस्य दिशां पत आर्जीकात् सोम मीद्वः ।

श्रुतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्द्रो परिं स्रव ॥ २ ॥

आ । पवस्य । दिशाम् । पते । आर्जीकात् । सोम । मीद्वः ।

श्रुतवाकेन । सत्येन । श्रद्धया । तपसा । सुतः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परिं । स्रव ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ पवस्य हे दिशाम् पते । आर्जीकात् ऋजोः अङ्गुलिकात् पवित्रात् सोम । सेकः ।
श्रुतवाकेन ऋतस्य वचनेन सत्येन च । सत्यवैयोः अत्यो भेदः । श्रद्धया तपसा च^१ । पुनैर्दीक्षितैः

अभिपुतः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि^१ अ^१. २. वा स निषक् वि^१ अ^१. ३. नास्ति वि^१ अ^१. ४. नास्ति मूको.

५-५. वदन्सु द्वारे वि^१ अ^१; वदन् सुन्दरं वि^१. ६-६. नास्ति मूको. ७. ‘वर्षे वि^१ अ^१. ८. नास्ति मूको.

वि^१; आन्तिता वि^१ अ^१. ९. ‘वाक् वि^१ अ^१. १०. नास्ति वि^१ अ^१.

पुर्जन्यवृद्धं महिषं तं सूर्यस्य दुहितामरत् ।

तं गन्धर्वाः प्रत्यगृह्णन् तं सोमे रसमार्दधुरिन्द्रायेन्दो परि सव ॥ ३ ॥

पुर्जन्यवृद्धम् । महिषम् । तम् । सूर्यस्य । दुहिता । आ । अभ्रत् ।

तम् । गन्धर्वाः । प्रति । अगृह्णन् । तम् । सोमम् । रसम् । आ । अदधुः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । सव ॥

वेङ्कट० पुर्जन्यवृद्धम् महान्यम् तम् सूर्यस्य दुहिता इत्यवती । 'अद्वा वं सूर्यस्य दुहिता' (माश १२, ७, १, ११) इति याज्ञसनेयकम् । तम् द्विज आह्वियमाणम् गन्धर्वाः प्रति-गृहीतवन्तः । प्रति-गृहीतं च तम् रसम् सोमे प्रत्यक्षेऽशौ^३ आ अदधुः ॥ ३ ॥

ऋतं वदन्तृतद्युम्न सत्यं वदन्तस्त्यकर्मन् ।

श्रद्धां वदन्तसोम राजन् धात्रा सोमं परिष्कृत इन्द्रायेन्दो परि सव ॥ ४ ॥

ऋतम् । वदन् । ऋतऽद्युम्न । सत्यम् । वदन् । सत्यऽकर्मन् ।

श्रद्धाम् । वदन् । सोम । राजन् । धात्रा । सोम । परिष्कृतः । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । सव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ऋतम् वदन् ऋतेन^१ चोतमानः । सत्यम् वदन् 'सत्यकर्मन्' । श्रद्धाम् यजमानानाम् आरामनोऽपेक्षिताम् वदन्^२ सोम । राजन् । यजमानेन सोम ! अलङ्कृतः ॥ ४ ॥

सत्यमुग्रस्य बृहतः सं स्रवन्ति संस्रवाः ।

सं यन्ति रसिनो रसाः पुनानो ब्रह्मणा हर इन्द्रायेन्दो परि सव ॥ ५ ॥

सत्यमुग्रस्य । बृहतः । सम् । स्रन्ति । समुऽस्रवाः ।

सम् । यन्ति । रसिनः । रसाः । पुनानः । ब्रह्मणा । हर । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । सव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उद्गूर्णसरस्य^३ बृहतः सोमस्य सम् स्रवन्ति 'संस्रवाः', सम् यन्ति^४ च रसवतः^५ रसाः । पूषमानः ब्राह्मणेन मन्त्रेण^६ वा त्वं हरितवर्णः^७ इति ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः^८ ॥

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यांते वाचं वदन् ।

ग्राव्णा सोमं महीयते सोमैनानन्द जनयन्निन्द्रायेन्दो परि सव ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मा । पवमान् । छन्दस्याम् । वाचम् । वदन् ।

ग्राव्णा । सोमम् । महीयते । सोमैः । आऽनन्दम् । जनयन् । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । सव ॥

१. वृणवती वि^१ अ^२. २. 'शशि अ^३. ३. 'तेन न वि'. ४-४. नास्ति वि^४. ५. उद्गूर्णरूपस्य सरस्य अ^५. ६-६. नास्ति वि^६. ७. सैलवा वि^७; संस्रव अ^८. ८. रभावतो वि^८; रसवतो वि^९; रसवेगतो अ^९. ९. नास्ति वि^९. १०-१०. नास्ति मूको.

वेङ्कट० यत्र ब्राह्मण पवमानः। छन्दसे हिता छन्दस्कृतान्^१ वानम् वदन् अभिषवप्राण्या युक्त सोमे देवै पूज्यते, सोमेन देवानाम् आनन्दम् "जनयन् तत्र" इन्द्राय इन्द्रोऽ^२ परि स्रव इति ॥ ६ ॥

यत्र ज्योतिरजसं यस्मिँल्लोके स्तर्हितम् ।

तस्मिन् मा धेहि पवमानामृतं लोके अक्षितं इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ७ ॥

यत्र । ज्योतिः । अजस्रम् । यस्मिन् । लोकः । स्रवः । स्तर्हितम् ।

तस्मिन् । माम् । धेहि । पवमानः । अमृतं । लोके । अक्षितं । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रवः ॥

वेङ्कट० यत्र लोके अजस्रम् ज्योतिः, यस्मिन् च लोके स्व आदिस्थास्य ज्योतिः निहितम्, तस्मिन् इति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

यत्र राजा वैवस्वतो यत्रावरोधनं दिवः ।

यत्रापूर्वहृतीरापस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ८ ॥

यत्र । राजा । वैवस्वतः । यत्र । अवरोधनम् । दिवः ।

यत्र । अमृतम् । पूर्वहृती । आपः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रवः ॥

वेङ्कट० यत्र राजा भवति वैवस्वतः, यत्र च अवरोधनं आदित्यो भूतानि प्रवेशयति, यत्र च अमृतं महस्य आपः तिष्ठन्ति, तत्र इति ॥ ८ ॥

यत्रानुक्तामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।

लोका यत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ९ ॥

यत्र । अनुक्तामम् । चरणम् । त्रिनाके । त्रिदिवे । दिवः ।

लोका । यत्र । ज्योतिष्मन्तः । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रवः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यत्र कानानुगुणम्^३ चरणम् तृतीये नाके तृतीयस्या दिवि आदिस्थस्य, यत्र च लोका ज्योति-
युक्ताः ॥ ९ ॥

यत्र कामा निःकामाश्च यत्र ब्रह्मस्य त्रिष्टयम् ।

स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ १० ॥

यत्र । कामा । निःकामाः । च । यत्र । ब्रह्मस्य । त्रिष्टयम् ।

स्वधा । च । यत्र । तृप्तिः । च । तत्र । माम् । अमृतम् । कृधि । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रवः ॥

वेङ्कट० यत्र कामा च निःकामा च विद्यन्ते, यत्र च महत आदिस्थस्य स्थानम्, ब्रह्म च^४ यत्र तृप्ति च इति ॥ १० ॥

१. नास्ति वि^१. २. जनयतेन वि^२; जनयन्नेन क^३; जनयन्त्येन वि^३. ३. कामानुकारण वि^३.

४. नास्ति वि^४.

यत्रानुन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र भाममृते कृषीन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ११ ॥

यत्र । अनुन्दा । च । मोदा । च । मुदः । प्रमुदः । आसते ।

कामस्य । यत्र । आप्ता । कामा । तत्र । भाम । अमृतम् । कृषि । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥

येङ्कट० आनन्दादीनां सूक्ष्मो भेदः । ते यत्र आवृते, यत्र च कामस्य देवस्य सर्वे कामा आमा भवन्ति ॥ ११ ॥

‘इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तविंशोऽध्यायः’ ॥

[११४]

‘कश्यपो भारीच ऋषिः पयमानः सोमो देवता । पद्विदण्ड’ ॥

य इन्द्रोः परमानस्यानु धामान्यक्रीमीत् ।

तमाहुः सुप्रजा इति यस्ते सोमाविधन्मन इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ १ ॥

य । इन्द्रोः । परमानस्य । अनु । धामानि । अक्रीमीत् ।

तम् । आहुः । सुप्रजा इति । य । ते । सोम । अविधत् । मनः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥

येङ्कट० य इन्द्रो पयमानस्य स्थानानि अनु क्रामति । तम् आहुः सोमप्रजननोऽयम् इति । कल्याणजननमाहुः । य ते सोम । करोति स्वर्धन्म्^१ मनः, यद्वा^२ स्वर्देव मनः परिचरति^३ ॥ १ ॥

ऋषे मन्त्रकृता स्तोमैः कश्यपोऽर्धयन् गिरः ।

सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधा पतिरिन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ २ ॥

ऋषे । मन्त्रकृतान् । स्तोमैः । कश्यपः । त्वत्स्वर्धयन् । गिरः ।

सोमम् । नमस्य । राजानम् । य । जज्ञे । वीरुधाम् । पतिः । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥ २ ॥

येङ्कट० ऋषेः कश्यपः । मन्त्रकृतान् ऋषीणाम् स्तोमैः उपर्युपरि वर्धयन् वाचं स्तुतिरूपा सोमम् पूजय राजानम्, य जातः पतिः वीरुधाम् ॥ २ ॥

सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार ऋत्विजः ।

देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्द्रो परि स्रव ॥ ३ ॥

सप्त । दिशः । नानासूर्याः । सप्त । होतारः । ऋत्विजः ।

देवा । आदित्या । ये । सप्त । तेभिः । सोम । अभि । रक्ष । न । इन्द्राय । इन्द्रो इति । परि । स्रव ॥

वेङ्कट० सप्त दिशः भवन्ति । नानासूर्याः इति^१ ऋत्विग्भिर्प्रायमाहुः^२ । 'नानालिङ्गत्वाद् ऋतूनां नानासूर्यत्वम्'
(तैआ १,७,६) । सप्त च होतारः षण्टर्क्तारः ऋत्विजः तथा देवा अदितेः पुत्राः सप्त । 'अष्टौ
पुत्रासो अदितेः' (श्र १०,७२,८) इत्यत्रोक्ताः । तैः सर्वैः सोम । अस्मान् अभि रक्ष इति ॥ ३ ॥

यत् ते राजञ्छतं हविस्तेन सोमाभि रक्ष नः ।

अरातीवा मा नस्तारीन्मो च नः किं चनाममदिन्द्रायेन्द्रो पारि सव ॥ ४ ॥

यत् । ते । राजन् । शतम् । हविः । तेन । सोम । अभि । रक्ष । नः ।
अरातिश्वा । मा । नः । तारीत् । मो इति । च । नः । किम् । चन । आममत् । इन्द्राय ।
इन्द्रो इति । पारि । सव ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यत् ते^३ राजन् । सोम ! शृतम् हविः^४, तेन सोम । अस्मान् अभि रक्ष । मा अस्मान् अरातिस्ववान्
शत्रुः बधीत् । मा एव अस्माकम् किञ्चिदपि अरातीना हिंसोद् इति^५ ॥ ४ ॥

^१इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टाविंशो वरः^६ ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये नवमं मण्डलं समाप्तम् ॥

१. नास्ति वि^१ अ^२. २. ऋत्विग्भिः प्राय^३ वि^४ अ^५; ऋत्विग्भिः प्राय^६ वि^७. ३. ते अ^८. ४. शःपभिर्प्रायः
अ^९. ५-५. नास्ति सूको.

अथ ऋग्वेदे सभाष्ये

दशमं मण्डलम्

[१]

‘प्रित आप्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

अग्ने वृहन्नुपसामूर्ध्वो अस्थानिर्जगन्वान् तमसो ज्योतिषामात् ।

अग्निर्मानुना रुशता स्वह आ जातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १ ॥

अग्ने । वृहन् । उपसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् । निःऽजगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा । आ । अगात् ।
अग्निः । मानुना । रुशता । सुऽअहः । आ । जातः । विश्वा । सन्नानि । अप्राः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ‘अत्र वाजसनेयकम्’ — “‘अग्ने वृहन्नुपसामूर्ध्वो अस्थात्’ इति । अग्ने ह्येव वृहन्नुपसामूर्ध्व-
स्तिष्ठति ‘निर्जगन्वान् तमसो ज्योतिषामात्’ इति ‘निर्जगन्वान् वा एव’ ‘रात्र्यै तमसोऽह्ना’ ज्योतिषेति
‘अग्निर्मानुना रुशता स्वहः’ इति । अग्निर्वा एव मानुना रुशता स्वहः ‘आ जातो विश्वा सन्नान्यप्राः’
इति । इमे वै लोका विश्वा सन्नानि, तानेव जात आपूरयति’ (माश ६, ७, १, १०) इति ॥ १ ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तमोस्यक्तून् प्र मातृभ्यो अधि कर्निकदद्वाः ॥ २ ॥

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विऽभृतः । ओषधीषु ।

चित्रः । शिशुः । परि । तमोसि । अक्तून् । प्र । मातृभ्यः । अधि । कर्निकदत् । गाः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः त्वं छावापृथिव्योः गर्भः^१ जातः, अवसि अग्ने । ऋष्याणः विविधं द्विष्टप्राणः^२ ओषधीषु ।
चित्रवर्णः, शिशुः, अग्निः^३ परि भवति तमोसि राश्रीश्च । ‘स चायम् ओषधीभ्यश्च शब्दं कुर्वन्’
प्र गच्छति^४ प्रजायते इति ॥ २ ॥

विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो वृहन्नाभि पोति तृतीयम् ।

आसा यदस्य पयो अकृतं स्वं सचेतसो अम्यर्चन्त्यत्र ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति अ^१. ३-३. ‘नेष वि’ अ^१; ‘न्वनेष वि’.
४-४. रात्रेस्तम मूको.
५. मे मूको. ६. ‘मे वि’ अ^१. ७. ‘ग्नि मूको. ८. पर वि^१; परं वि^१ अ^१.
९-९. नास्ति वि^१.
१०. वच्छ^१ मूको.

विष्णुः । इत्या । पुरमम् । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । प्राप्ति । तृतीयम् ।
आसा । यत् । अस्य । पर्यः । अकृत । स्वम् । सऽचेतसः । अभि । अर्चन्ति । अत्र ॥ ३ ॥

षेङ्कट० विष्णुः अमुष उक्तमम्^१ अस्य अग्नेः^२ जानन् प्रादुर्भूतः महान् अभि रक्षति^३ तृतीयम् अङ्गं
दिविष्टम्^४ । आत्मेन यदा अस्य अग्नेः स्वयत्तम् उदङ्गम् आत्मीयं कुर्वन्ति याचन्ते, तदानीम्
एकमनसो^५ भूत्वा एनम् अभि-ष्टुवन्ति अस्मिन् लोके स्थिताः ॥ ३ ॥

अत उ त्या पितृभृतो जनित्रीरन्नावृधुं प्रति चरन्त्यग्नैः ।

ता ई प्रत्येपि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता ॥ ४ ॥

अतः । ऊँ इति । त्या । पितृभृतः । जनित्रीः । अन्नऽवृधम् । प्रति । चरन्ति । अग्नैः ।
ताः । ईम् । प्रति । एपि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वम् । विक्षु । मानुषीषु । होता ॥ ४ ॥

षेङ्कट० अस्मादेव^६ कारणात्^७ स्वाम्^८ अन्नस्य अर्धम्^९ जनयिष्यः परि चरन्ति अन्नस्य वर्धकम् अन्नैः । ताः
‘एना. स्वम्’^{१०} प्रति गच्छसि, पुनः अपि अन्यरूपाः^{११} जीर्णाः दावभूतः । भवसि च त्वम् मानुषीषु
विक्षु होता । ‘देवो ह्येव सन् मत्वेयु’ (तै ६, १, ४, ५-६) इति ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुन्तम् ।

प्रत्यर्धि देवस्यदेवस्य मुहा श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम् ॥ ५ ॥

होतारम् । चित्ररथम् । अध्वरस्य । यज्ञस्ययज्ञस्य । केतुम् । रुन्तम् ।

प्रतिऽअर्धम् । देवस्यऽदेवस्य । मुहा । श्रिया । त्व । अग्निम् । अतिथिम् । जनानाम् ॥ ५ ॥

षेङ्कट० अध्वरस्य होतारम् चित्ररथम् सर्वस्य अन्नस्य पताकास्थानीयम्^{१२} श्वेतम् सर्वेषां देवानाम् अर्धं प्रति
भवन्तम्^{१३} महात्वेन^{१४} । ‘यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः’^{१५} प्रति (तै ५, ४, ८, ३) इति ब्राह्मणम् । श्रिया
व्यर्धम्^{१६} स्तुमः जनानाम् अतिथिम् अग्निम् । त्व इति पूरणमिति ॥ ५ ॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नामा पृथिव्याः ।

अरूपो जातः पदे इळायाः पुरोहितो राजन् यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

स. । तु । वस्त्राणि । अध । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नामा । पृथिव्याः ।

अरूप. । जात । पदे । इळायाः । पुरऽहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥ ६ ॥

षेङ्कट० सः तु तेजसि अपि च तेषां तेजसां कार्ण्यशौक्यादीनि^{१७} रूपाणि आच्छादयन् अग्निः^{१८}

१. 'तम् मूको. २. अग्ने मूको. ३. 'क्षर' मूको. ४. 'धाम वि'; 'धाम् अ'. ५. पव
मन् वि' अ'. ६. अवादे' वि' अ'. ७. 'गत्या मूको. ८. नास्ति वि' अ'; 'त्वम् वि'. ९. हव्यो
वि' अ'. १०-१०. पतदस्त्व वि' अ'; एनस्त्वा वि'. ११. 'या मूको. १२. वाचास्था' वि'^{१३}. वा १० अ'.
१३. 'न्त मूको. १४. 'त्वेन मूको. १५. 'द वि'. १६. शिवर वि' अ'. १७-१७. 'दय वि'.

पृथिव्याः नाभौ^१ उत्तरवेद्याम् आरोचमानः जातः इडायाः^२ पदे^३ उत्तरनाभौ स त्वं
पुरोनिहितः राजन् ।^४ यज अस्मिन्^५ यजे देवान् ॥ ६ ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्रे उभे सदा पुत्रो न मातरां ततन्यं ।

प्र याद्वच्छोशतो यविष्ठथा वह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्ने । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरां । ततन्यं ।
प्र । याद्वि । अच्छे । उशतः । यविष्ठ । अर्थ । आ । वह । सहस्य । इह । देवान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा पुनः^१ मातापितरौ क्षीणौ धनैः तनोति, तथा रथम् द्यावापृथिवी आ ततन्य उभे^२
सदा तेनोभिः । स त्वम् प्र याहि युवतम् ! कामयमानान् अस्मान् 'अभि अग्रतश्च' सन् आ
वह^३ । सहस्रः पुत्रः^४ अत्र देवान् ॥ ७ ॥

“इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये एकविंशितो वरः” ॥

[२]

“अत्र आद्य ऋषिः । अभिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः” ।

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वान् ऋतूर्ऋतुपते यजेह ।

ये दैव्याः ऋत्विजस्तोभिरेभे त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पिप्रीहि । देवान् । उशतः । यविष्ठ । विद्वान् । ऋतुन् । ऋतुऽपते । यज । इह ।

ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्ने । त्वम् । होतृणाम् । असि । आयजिष्ठः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रीणय देवान् कामयमानान् यविष्ठ ! जानन् यागकालान् देवानाम् कालपते !^१ यज तान् इह ।
ये देवेषु भवा, ‘अभिर्होताश्विनाध्वर्युः’ (मे १, ९, १) इत्यत्र निदर्शिताः^२ ऋत्विजः, तैः^३ सह अमे ।
यज^४ । त्वम् होतृणाम् ‘असि आयजिष्ठमः’^५ इति ॥ १ ॥

येषां होत्रमुत पौत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋतावा ।

स्वाहा वृषं कृण्वामा हवीषि देवो देवान् यजत्वगिरहेन् ॥ २ ॥

येषां । होत्रम् । उत । पौत्रम् । जनानां । मन्धाता । द्रविणः उदाः । ऋतावा ।
स्वाहा । वृषम् । कृण्वाम । हवीषि । देवो । देवान् । यज । अर्हेन् ॥ २ ॥

षेड्ढट० कामयसि होयम् अपि च पोयम् यत्रमागार्थम् । मेधावी च भवति धनप्रदाता सत्य-
वान् । हवींश्च वयम् देवेभ्य स्वादा कुर्म । तत्र देव देवान् यजतु अग्निः यत्नयोग्य ॥ २ ॥

आ देवानामपि पन्थामगन्तु यच्छस्त्राणाम् तदनु प्रयोळ्ढुम् ।

अग्निविद्वान्त्स यज्ञात् सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगम् । यत् । शस्त्राणाम् । तत् । अनु । प्रयोळ्ढुम् ।

अग्नि । विद्वान् । ॥ । यज्ञात् । स । इत् । कुं । इति । होता । सो । अध्वरान् । स । ऋतून् । कल्पयाति ॥

षेड्ढट० देवानाम् पन्थामम् येन देवान् प्राप्नोति, तमपि आ अगम् । तत्र अग्निष्टा इत्यर्थः । यत्
वयम् अनुष्ठानम् शन्युम्, तत् अनुक्रमेण प्रयोड्ढुम् । अयं स 'अग्नि विद्वान्' स पन्थान
यजतु दद्यात् । स एव 'मनुष्याणाम् होता' । स एव यज्ञात् यज्ञकाराश्च^१ कल्पयतु^२ ॥ ३ ॥

यद्वो न्यं अग्निनाम् नूतानि विदुषां देवा अरिंदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विधुमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवां ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । य । न्यम् । अग्निनाम् । नूतानि । विदुषाम् । देवा । अरिंदुष्टरासः ।

अग्नि । तत् । द्विधम् । आ । पृणाति । विद्वान् । येभि । देवान् । ऋतुभिः । कल्पयाति ॥ ४ ॥

षेड्ढट० यद् यद् वयम् अर्हसितवन्त कर्माणि जानामां हे देवा । 'मरयन्तमजानन्त वयम्' भवन्तु
जानन्तु नित्यनैमित्तिकानि विहोपितवन्त । अग्नि तत्र ऊन सर्वम् आ पूरयतु जानन्' ये
देवान् काले यागयोग्ये^१ कल्पयति ॥ ४ ॥

यत् पाकृत्रा मनसा दीनदर्शना न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः ।

अग्निष्टद्वोतां ऋतुभिर्द्विजानन् यजिष्ठो देवां ऋतुघो यज्ञाति ॥ ५ ॥

यत् । पाकृत्रा । मनसा । दीनदर्शना । न । यज्ञस्य । मन्वते । मर्त्यासः ।

अग्नि । तत् । होता । ऋतुजिव । विज्ञानन् । यजिष्ठ । देवान् । ऋतुघो । यज्ञाति ॥ ५ ॥

षेड्ढट० 'मत् दीनबला' मनुष्या^१ मानुषेण पक्षय्वेत^२ अल्पेन मनसा यज्ञस्य न जानस्ति, तत्
अग्नि होता 'कर्म विज्ञानन्' कर्मविद् यष्टृतम देवान् स्वेष्वे काले यजतु^३ ॥ ५ ॥

निधेप्रा ह्यध्वराणामनीकं चिद्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।

स आ यजस्य नृमतीरन् धाः स्पार्हा ह्येषः क्षुमतीर्विश्वजन्याः ॥ ६ ॥

१. 'पोयम्' वि' अ'. २. नास्ति वि'. ३. ३. अनिविद्वान् वि' अ'. ४. एव वि' अ'. ५. 'कला'
वि' अ'. ६. 'यन् वि' अ'. ७. न वि' अ', यासि वि' ८. विहोपित वि' अ'. ९. जान वि'.
१. १०. कालयोग्ये वि'. ११-१२. यज्ञानं वि' अ', यज्ञानं वि'. १३. त्वामा सूको १४. वक्त'
सूको. १५. 'विन वि' अ'. १६. १७. नास्ति वि'. १८. यतु वि' अ'.

विश्वेषाम् । हि । अध्वराणाम् । अनीकम् । चित्रम् । वेतुम् । जनिता । त्वा । जजान ।
 स । आ । यजस्व ॥ नृऽजती । अनु । क्षा । स्पर्धा । इष । क्षुऽमती । विश्वऽजन्त्या ॥ ६ ॥
 घेङ्कट० विश्वेषाम् हि यजानाम् सुखम् चित्रम् प्रज्ञापकम् जनयिता त्वाम् जजान । स^१ त्वम्
 अनु आ प्रयच्छ^२ दासादियुक्ता^३ भूमी^४ सृष्टृणीषानि च अश्वानि शब्दवन्ति प्रसिद्धानि
 सर्वजनहितानि ॥ ६ ॥

यं त्वा द्यावापृथिवी यं त्वापुस्त्वष्टा यं त्वा सुजनिमा जजान ।

पन्थामनु प्रविद्वान् पितृयाणं द्युमदग्रे समिधानो वि भाहि ॥ ७ ॥

यम् । त्वा । द्यावापृथिवी इति । यम् । त्वा । आप । त्वष्टा । यम् । त्वा । सुऽजनिमा । जजान ।
 पन्थाम् । अनु । प्रऽविद्वान् । पितृऽयानम् । द्युऽमत् । अग्रे । सुमऽऽधान । वि । भाहि ॥ ७ ॥
 घेङ्कट० यम् त्वा प्रयो^५ लोकाः । अनीजनम्, यम् च त्वाम् त्वष्टा शोभनजनम्^६, स एव पन्थानम्
 अनु प्रजानम् पितृयानम्, येन अनुष्या पितृन् प्रति गच्छन्ति^७, दीक्षियुक्तम् अग्रे । समिध्यमान
 वि भाहि ॥ ७ ॥

‘इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रिंशो वर्गः’ ॥

[३]

‘त्रित आप्त्य ऋषि । अग्निर्वेवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

इनो राजन् रतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय सुपुमो अदशि ।

चिकिद्भि भाति भासा बृहतासिकनीमेति रुशतीमपार्जन् ॥ १ ॥

इन । राजन् । अरति । सम्ऽईद । रौद्र । दक्षाय । सुऽसमान् । अदशि ।

चिकित् । वि । भाति । भासा । बृहता । असिक्तीम् । एति । रुशतीम् । अपऽअर्जन् ॥ १ ॥

घेङ्कट० ईश्वर राजन् । गन्ता समिध्यमान रौद्र दुरूपसर्प वृद्धयर्थम् अनुष्याणा शोभनप्रसव इत्येते ।
 प्राज्ञ^८ वि भाति तेजसा महता । रात्रिम्^९ च गच्छन्ति श्वेताम्^{१०} दीक्षिम्^{११} विसृजन् ॥ १ ॥

कृष्णा यदेनीमभि वर्षसा भूज्जनयन् योषां बृहतः पितृजाम् ।

ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन् दिवो वसुभिररतिर्भि भाति ॥ २ ॥

१ नास्ति वि^१ २-२ ‘यसा प्रच्छा मि’ अ^२ ३. दक्षामितुं वि^३ अ^३ ४. ‘भि मूको
 ५ व वि’ अ^४ ६ ‘न जन् वि’ अ^५, ‘नजन वि’ ७. प्रयतिगं वि^६, प्रयन्तिगं अ^६ ८ नास्ति
 मूको ९. ‘जन् यमरन् वि’ अ^७, ‘जन् यम वि’ १०. प्रं वि^८ ११. ‘तिम् वि’ अ^८ १२. ‘ता
 वि’ अ^९ १३ ‘जिनाम् वि’ अ^९.

कृष्णाम् । यत् । एनीम् । अ॒भि । वर्यै॑सा । भूत् । जनयन् । योपा॑म् । बृ॒हत् । पि॒तृ । जा॒म् ।
ऊ॒र्ध्वम् । भा॒नुम् । सूर्य॑स्य । स्त॒भा॒यन् । दि॒व । वसु॑ऽभि । अ॒रति । वि । भा॒ति ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृष्णवर्णाम् यदा रात्रिं गच्छन्तीम् आत्मीयेन रूपेण अभि भवति जनयन्^१ उपसर्ग
महत^२ पितृ आदित्याद् जायमानाम्^३, तदानीम् आत्मीयैस्तेजोभि सन्धुक्षणसमर्थं^४ सूर्यस्य
भानुम् उत्तमयन्^५ दिव वासयितृभिस्तेजोभि गन्तव्यं अग्निं वि भाति ॥ २ ॥

भ॒द्रो भ॒द्रया स॒र्चमान॑ आ॒गात् स्व॒सारं॑ जा॒रो अ॒भ्येति॑ प॒थात् ।

सु॒प्र॒केतै॑र्द्यु॒भिर्ग॒ग्निर्वि॒तिष्ठन् रु॒शं॒द्रि॒र्वर्णै॑र॒भि रा॒मम॑स्थात् ॥ ३ ॥

भ॒द्र । भ॒द्रया । स॒र्चमान॑ । आ॒गात् । स्व॒सारम् । जा॒र । अ॒भि । ए॒ति । प॒थात् ।
सु॒ऽप्र॒केतै॑ । द्यु॒ऽभि । अ॒ग्नि । वि॒तिष्ठन् । रु॒शं॒द्रि॒वर्णै॑ । अ॒भि । रा॒मम् । अ॒स्थात् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० भजनीय भजनीयया उपसा सव्यमान आ जगाम । स्वसारम् उपसर्ग आगता जरयिता
अग्नि पथात् अभि गच्छति । सुप्रज्ञानैः तेजोभि अग्नि सर्वतो गच्छन् श्वेतै आत्मीयैर्वर्णै-
स्तेजोभि कृष्ण तज्ज अभि तिष्ठति ॥ ३ ॥

अ॒स्य या॒मा॒सो बृ॒ह॒तो न वृ॒न् नू॒नि॒न्धा॒ना अ॒ग्नेः स॒ख्युः शि॒वस्य॑ ।

ई॒र्ध्य॑स्य बृ॒ष्णो बृ॒ह॒तः स्ना॒सो भा॒मा॒सो या॒म॒न्न॒क्त॒र्वध॑कि॒त्रे ॥ ४ ॥

अ॒स्य । या॒मा॒स । बृ॒ह॒त । न । वृ॒न् । नू॒न् । इ॒न्धा॒ना । अ॒ग्ने । स॒ख्युः । शि॒वस्य॑ ।
ई॒र्ध्य॑स्य । बृ॒ष्णो । बृ॒ह॒त । सु॒ऽआ॒स । भा॒मा॒स । या॒म॒न् । अ॒क्त॒र्व । चि॒त्रि॒त्रे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य रश्मय महान्त न बाधन्ते स्तोतृन् दीप्यमाना । अग्ने सख्युः कल्याणस्य
स्तोत०पत्यु वर्धितु महत् सोमनाया^१ रश्मय गमने तमासि अजन्त^२ प्रशायन्ते ॥ ४ ॥

स्व॒ना न यस्य॑ भा॒मा॒सः प॒र॒न्ते रोच॑मानस्य बृ॒ह॒तः सु॒दि॒वं ।

ज्ये॒ष्ठेभि॑र्भिर्ज्ये॒ष्ठैः क्री॒ळ॒म॒द्भिर्वि॑ष्टेभिर्भा॒नुभि॑र्नक्ष॒ति द्याम् ॥ ५ ॥

स्व॒ना । न । य॒स्य॑ । भा॒मा॒स । प॒र॒न्ते । रोच॑मानस्य । बृ॒ह॒त । सु॒दि॒वं ।
ज्ये॒ष्ठेभि॑ । य । तेजि॑ष्ठै । क्री॒ळ॒म॒द्भि॑ । वि॒ष्टेभि॑ । भा॒नुभि॑ । नक्ष॒ति । द्याम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वन्तः^१ मरत इव यस्य रश्मय सर्वत पवन्ते रोचमानस्य बृहत्^२ सुदीप्ते^३ प्रशस्तै तेज-
स्वित्तमै^४ क्रीडनवद्भि चलेभि बृहत्तमै भानुभि य व्याप्नोति^५ दिवम् । उत्तरत्र सम्यन्ध ॥ ५ ॥

१. पानीय वि०. २. जनवर्ण वि०. ३. 'त वि' अ०. ४. 'न वि' अ०. ५. 'न स' वि०.
६. उपसर्गवत् वि०; सप्तमं वि० अ०. ७. उपसर्गात् वि० अ०. ८. 'त सूको. ९. 'ना-यस्या वि' अ०,
'नस्य वि'. १०. 'न सूको. ११. स्वमिनो वि' अ०. १२. उ पत वि' अ०. १३. 'त वि' अ०,
'दा वि' १४. यते' वि' अ०. १५. 'ज्योतीति वि' अ०.

तनूत्यजैव तस्करा वनर्ग रश्नाभिर्दशभिर्म्यधीताम् ।

इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ष्वा रथं न शुचयद्भिरङ्गैः ॥ ६ ॥

'तनूत्यजोऽइव । तस्करा । वनर्ग इति । रश्नाभिः । दशभिः । अभि । अधीताम् ।

इयम् । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युक्ष्व । रथम् । न । शुचयत्तुऽभिः । अङ्गैः ॥ ६ ॥

घेङ्कट० शरीरत्यजौ इव पृष्टौ तस्करौ^१ सरण्यौ पथिकम्^२ अङ्गुलीभिः दशभिः^३ मम बाहू^४ स्वाम् अग्ने ! बधीतः । इयम् ते अग्ने ! नवतारा स्तुतिः^५ । योजय रथम् इव अश्वैः आत्मानम् आत्मीयैः अङ्गैः दीप्तैः तेजोभिः ॥ ६ ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।

रक्षो णो अग्ने तर्नयानि तोका रक्षोत नस्तन्त्रोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातवेदः । नमः । च । इयम् । च । गीः । सदर्म् । इत् । वर्धनी । भूत् ।

रक्षः । नः । अग्ने । तर्नयानि । तोका । रक्षः । उत । नः । तन्त्रः । अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

घेङ्कट० असम् च ते जातवेदः ! ममस्कारः च इयम् च^१ स्तुतिः सदैव वर्धनी भवतु । रक्ष अस्माकम् अग्ने ! पुत्रान् पौत्रांश्च । रक्ष अपि च अस्माकम् अङ्गानि अप्रमाद्यन्^२ ॥ ७ ॥

इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वाविंशो वर्गः^३ ॥

[५]

'प्रित आप्य ऋषिः । असिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^४ ।

एकः समुद्रो ध्रुवो रयीणामस्मद्भूदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।

सिपक्त्यूर्धनिण्योरुपस्थ उत्सस्य मध्ये निहितं पुदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । ध्रुवः । रयीणाम् । अस्मत् । हृदः । भूरिजन्मा । वि । चष्टे ।

सिसृत्ति । ऊर्ध्वः । निण्योः । उपस्थे । उत्सस्य । मध्ये । निहितम् । पुदम् । वेरिति वेः ॥ १ ॥

घेङ्कट० यस्माद् वनानि^१ समुद्रवन्ति^२ उदकानि वा सः एव घर्ता रयीणाम् अस्माकम् हृदयानि अभिलषितानि^३ बहुजनन^४ वि पश्यति । सोऽयम् अन्तर्हितस्याग्निरिहस्य उपस्थे वर्तमानम्^५ ऊर्ध्वः^६ सेवते । उत्तराय^७ उदकाधारस्थ^८ मध्ये निहितम्^९ अपाम् पदम्^{१०} गच्छ माप्यमियम् ॥ १ ॥

१-१. निरनिरपथ पा. (३, १०) द. २. तस्करौ वि' अ'. ३. पथिक' वि' अ'. ४. दशभिर्गुलीभिः वि' अ'. ५. बाहू वि' अ'. बांधू वि'. ६. 'ठी. वि' अ'. ७. नास्ति वि' अ'. ८. 'पा' मूको. ९-९. नास्ति मूको. १०. पना' मूको. ११-११. उदरा...गभि वि'; उदरा...गभि अ'. १२. 'जनो मूको. १३. 'न मूको. १४. 'य मूको. १५. 'रय वि' अ'. १६. 'रुषाराम अ'. १७-१७. अवापेयम् वि' अ'.

समानं नीळे वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्पतीभिः ।

ऋतस्य पदं क्रय्यो नि पान्ति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानम् । नीळम् । वृषण । वसाना । सम् । जग्मिरे । महिषा । अर्पतीभि ।

ऋतस्य । पदम् । क्रय्ये । नि । पान्ति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

वेङ्कट० एकम् स्थानम् वृषण भरत आच्छादयन्त सम् गच्छन्ते महान्त षड्वामि^१ ते । ऋतस्य पदम् उदकावासम् अग्निम् कवय नितरा रक्षन्ति, गुहायाम् उदकानि धारयन्ति दिव्यानि ॥ २ ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयन्ती ।

विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य क्रोश्चित् तन्तुं मनसा विप्यन्तः ॥ ३ ॥

ऋतायिनी इत्यृतायिनी । मायिनी इति । सम् । दधाते इति । मित्वा । शिशुम् । जज्ञतु । वर्धयन्ती इति ।

विश्वस्य । नाभिम् । चरत । ध्रुवस्य । क्रोवे । चित् । तन्तुम् । मनसा । विप्यन्त ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सत्यवत्यौ कर्नवरयौ धावावृथिव्यौ सम् धारयत । इमम् अग्निम् मित्वा शिशुम् जज्ञतु^२ वर्धयिष्यौ सम्परिच्छिद्यार्धम्^३ जनयामासतु^४ पुत्रमिव पितरौ । विश्वस्य नाभिभूतम्^५ जङ्गमस्य स्थावरस्य च कवे अग्ने तन्तुम् वैश्वानरायम् मनसा विविध गच्छन्तो^६ मनुष्या सुरेन युज्यन्त इति शेष ॥ ३ ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचन्ते ।

अधीवासं रोदसी वावसाने धृतैरन्नैर्गृध्राते मधूनाम् ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । वर्तनय । सुजातम् । इष्ये । वाजाय । प्रदिवः । सचन्ते ।

अधीनासम् । रोदसी इति । ववसाने इति । धृते । अन्नै । ववृधाते इति । मधूनाम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० मृष्टाना 'धृतान्नानाम् अवयवभूतै' स्वाशलक्ष्णै । तस्माद् वयमपि अन्नोऽर्थम् अग्निम् आराधयाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य हि प्रवर्तना^{१०} "सुजातम् अग्निम् इच्छत"^{११} बलार्थम् प्रवृत्ता सेवन्ते । अपि चा^{१२} अधीवासम्^{१३} ओषधीनक्षत्रादिरूपम्^{१४} वावसानं धावावृथिव्यौ धृते अन्नै^{१५} च अग्निं वर्धयत उदकाना कार्यं ॥ ४ ॥

१. 'न वि' अ. २. बद्धादि' वि' अ. ३. जज्ञतु मूको ४. 'रित्रिपार्थमप वि', सम्परिच्छि-
त्यार्थमप वि', 'रित्त्रिपार्थमप अ. ५. जनयामतु वि', जनयामा वि', नास्ति अ. ६. नाति' वि' अ.
७. 'न्नो जानन्न वि' अ. ८. [मधूना] यं वि' ९-९. धृतानां नामानि वि' अ. १०. 'र्तका वि'.
११-११. 'तम निविच्छन्तो वि' अ., 'तमिनिमिच्छतो वि'. १२. वा वि' अ. १३. अपि' मूको.
१४. 'नेधिरू' वि' अ. १५. अन्ने वि', 'न्नो' अ.

अस्य शुष्मांसो ददृशानर्षवेर्जेहमानस्य स्वनयन् निधुङ्क्तिः ।

प्रत्नेभिर्यो रुशङ्गिर्देवर्तमो वि रेभङ्गिररतिर्भाति विम्बा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मांस । ददृशानर्षवे । जेहमानस्य । स्वनयन् । निधुत्तुङ्क्तिः ।

प्रत्नेभिः । य । रुशत्तुङ्क्तिः । देवर्तम । वि । रेभत्तुङ्क्तिः । अरति । भाति । विम्बा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्य शोषका रश्मय दृश्यमानायुधस्य गच्छत शब्दायन्ते वायुभिस्तयुक्ता, प्रत्ने य^२ श्वेत^१ देवतम गन्ता वि माति शब्दायमानै महान् ॥ ६ ॥

स आ वक्षि महि न आ च सत्ति दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।

अग्निः सुतुकः सुतुकैभिरश्वै रभस्वदधी रभस्वा एह गम्याः ॥ ७ ॥

स । आ । वक्षि । महि । न । आ । च । सत्ति । दिवस्पृथिव्यो । अरति । युवत्यो ।

अग्नि । सुतुक । सुतुकैभिः । अश्वै । रभस्वत्तुङ्क्तिः । रभस्वान् । आ । इह । गम्या ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स त्वम् आ वह महत देवान् अस्माकम् । स्वम् च आ सीद यावापृथिव्यो गन्ता युवत्यो, अग्नि सुगम सुगमे अश्वै वेगवान् वेगवान् इह आ गच्छ ॥ ७ ॥

“इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याय एकत्रिंशो वर्गः” ॥

[४]

“प्रित आप्त्य ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः” ।

प्र ते यक्षि प्र ते इयमि मन्म सुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।

धन्वर्निय प्रपा असि त्वमग्र इयक्ष्वे पूर्व प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयमि । मन्म । सुव । यथा । वन्द्य । न । हवेषु ।

धन्वर्त्तुङ्क्तिः । प्रप्ता । अस्ति । त्वम् । अग्ने । इयक्ष्वे । पूर्व । प्रत्न । राजन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ॥ यच्छामि तुभ्यम् हवि, प्र ईद्वामि च स्तुतिम्, भवसि यथा सन्निहित ॥ वन्दितव्यं दानेषु । स त्वम् ‘धन्वनि इव’ प्रपा अस्ति अग्ने । वज्रमानाय मनुष्याय प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

यं त्वा जनांसो अभि संचरन्ति गार् उष्णमिव व्रजं यविष्ठ ।

दूतो देवानामसि मर्त्यानामन्तर्गहार्थरसि रोचनेन ॥ २ ॥

यम् । त्वा । जनांस । अभि । समुच्चरन्ति । गार् । उष्णम् ईव । व्रजम् । यविष्ठ ।

दूत । देवानाम् । अस्ति । मर्त्यानाम् । अन्त । महान् । चरसि । रोचनेन ॥ २ ॥

१. ‘नो वि’ अ. २. ‘व वि’ अ. ३. ‘ते वि’ अ. ४. मास्ति वि’ अ. ५. ‘व वि’ अ. ६. ‘उष्ण मूको’ ७. ‘नारि मूको. ८. ‘नन्वि वि’ ९. प्रवा मूको.

वेङ्कट० यम् त्वा जना अभि सङ्गच्छन्ति गाव इव वर्षासु उष्णम् प्रथम् यविष्टा, त्व देवगनु-
प्याणाम् दूत भवसि (तु या ५, १) । गावावृथिव्यो अत महान् चरति हविरादाय अन्तरिक्षेण ॥ २ ॥

शिशुं न त्वा जेन्यं वर्धयन्ती माता विभर्ति सचनस्यमाना ।

धनोरधि प्रयतां यासि हर्षजिगीपसे पशुरिवानसृष्टः ॥ ३ ॥

शिशुम् । न । त्वा । जेन्यम् । वर्धयन्ती । माता । विभर्ति । सचनस्यमाना ।

धनो । अधि । प्रयता । यासि । हर्षन् । जिगीपसे । पशु इव । अनसृष्ट ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुत्रम् इव च त्वा जयशीलम् वर्धयन्ती पृथिवी विभर्ति सचनस्यमाना । सचनशब्द-
कण्ठवादि । त्वरसम्पर्कमिरुन्ती । स त्वम् अस्मिन्लोके अन्तरिक्षान् प्रयणेन मार्गेण यासि,
कामयमान गच्छसि च हविरादाय पशु इव अवसृष्ट ॥ ३ ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्सो महित्ममग्ने त्वमङ्ग रिंसे ।

शयं वृत्रिश्चरति जिह्वायान् रेरिहते युवति विस्पतिः सन् ॥ ४ ॥

मूरा । अमूर । न । वयम् । चिकित्स । महिऽऽत्मा । अग्ने । त्वम् । अङ्ग । रिंसे ।

शयं । वृत्रि । चरति । जिह्वाया । अदन् । रेरिहते । युवतिम् । विस्पतिः । सन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मूरा वयम् अमूर प्रह न जानीम तव माहात्म्यम् । अग्ने त्वम् एव तव महत्त्वं
जानासि । शोते जीर्ण ओषधिसङ्ग । अथ चरति अग्नि जिह्वाया च भक्षयन् । आस्वाद्ययति
पृथिवी जीर्णोषधिका विना स्वामी सन् अग्नि ॥ ४ ॥

कूर्चिजायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।

अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्ताः ॥ ५ ॥

कूर्चचित् । जायते । सनयासु । नव्य । वने । तस्थौ । पलित । धूमकेतु ।

अस्नाता । आप । वृषभ । न । प्र । वेति । सचेतस । यम् । प्रणयन्त । मर्ता ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कचित् प्रदक्षे जायत पुराणीषु जीर्णासु ओषधीषु नवतर । अथ सर्वस्मिन्नरण्ये तिष्ठति
चेत धूमप्रशान । सोऽयं स्नानमकुर्वन् अपेक्षितस्नान इन्द्रकानि प्र गच्छति वृषभ इव
अरण्यमध्यस्थानि, सचेतस यम् मनुष्या हविर्भि प्रणयन्त ॥ ५ ॥

१ न वि अ, गा वि २ नास्ति वि ३ कृष्णि मूको ४ अत मूको ५ अग्ने मूको
६ अ वि अ ७ ७ या (६८) व्याख्यान द्र ८ अ मूको ९ नास्ति मूको १० १० नास्ति वि
११ अ वि १२ अद्र मूका १३ विवि मूको १४ अ इति अ १५ इव च वि
१६ राश्रीनु वि अ १७ १८ वि अ १९ २० अल्पनिष् वि, अल्पनिष् अ.

सप्त स्मरुर्गुणीर्वाशानो विद्वान् मध्व उज्जमारा दृशे कम् ।

अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वत्रिमविदत् पूषणस्य ॥ ५ ॥

सप्त । स्मरुः । अर्षी । वावृगान् । विद्वान् । मध्व । उज्ज । जभार । दृशे । कम् ।

अन्त । येमे । अन्तरिक्षे । पुराजा । इच्छन् । वत्रिम् । अत्रिदत् । पूषणस्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सप्त पिह्वा ज्वालारथा 'काली कराली' (मुउ १,२,४) इत्येवमाद्या स्वसृ भगिनो-
भृता तदग्नेर्जातत्वात् । स्वयस्सारिणीर्वा^१ अरुपी आरोचना^२ वावृशान वावृश्यमान अत्यर्थं
दाद्यमान । स्तोतृभिर्हूयमान इत्यर्थः । विद्वान् 'सर्वविद् अग्नि' मध्व मधुत्वादस्य मृष्टस्य
हविष । पूर्णा इति शब्दः । उज्जं जभार ऊर्ध्वं हरति दृशे दर्शनाय सर्वस्य । उद्धृत्य च
यत् तत्र हविषि कम् उदकम् । रसीभूत हविरित्यर्थः । तत् अन्त मध्ये येमे
नियच्छति स्थापयति । कस्यान्तर्येमे । अन्तरिक्षे आकाशे स्थितस्य पूष्ण । कुत एतद्वगम्यते ।
ऋगन्ते तस्य श्रवणात् आहुत्याचारत्वाच्च । पुराजा पूर्वम् आदिसर्गे प्रजापते जातः । किमर्थम्
आदित्यस्य अन्तः । येमे । इच्छन् कर्तुं कामयमानः । विन् । वत्रिम् रूपम् । कीदृशम् । साम
ध्याद् दीप्तम् । कस्य । पूषणस्य पूष्ण । तच्च दीप्त रूपम् अविदत् विन्दति । तेन च
हवीरसन दीप्तरूप पूषाऽवश्य भवतीत्यर्थः ।

अथ 'मूर्गा भुवो भवति नक्तममिस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्' (ऋ १०,८८,१) इति
मन्त्रान्तरे दर्शनाद् आदित्यात्मना यदा अग्नि स्तूयते तदा एवमर्थयोजना कार्या—
सप्त रश्मीन् स्वयः सत्तृन्^३ आरोचनान् कामयमानः स्तूयमानः स्तोतृभिः विद्वान् अग्नि
मध्व उदकस्य भौमस्य पूर्णान् उदकेकलायाम् ऊर्ध्वं हरति आदित्यात्मना स्थित दर्शनाय
प्रकाशनाय सर्वस्य । हत्वा च उदकं वावापृथिव्यो मध्ये स नियच्छति अन्तरिक्षे विद्युदात्मना
स्थित्वा । इच्छन् रूपम् लभत यथासु पूष्ण सकाशात् स्वमृतम् वा ॥ ५ ॥

षेङ्कट० सप्त स्वसृ आदित्यदीप्ती^४ आरोचमानाः कामयमाना^५ विद्वान् समुद्गोदकाद् उद्धृतवान्
सर्वेषामेव दर्शनायम्^६ । कम् इति पूरणम् । अतः च सा नियमितवान् अन्तरिक्षे प्रक्ष, इच्छन्
रूपम् च प्रायच्छत्^७ । पूष्ण अस्या पृथिव्या पृथिवर्णम् प्रायच्छदिति ॥ ५ ॥

सप्त मर्यादाः क्रयस्ततस्तुस्तासामेकमिदम्यैहुरो गात् ।

आपोहं स्कम्भ उपमस्य नीले पथाम् विस्सर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥ ६ ॥

सप्त । मर्यादाः । क्रययै । तनुक्षु । तासाम् । एकांम् । इत् । अभि । अहुर । गात् ।^{१०}

आपो । द । स्कम्भ । उपमस्य । नीले । पथाम् । विस्सर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

१ १ निगमोऽयं या (५,१) २ 'रिणी वा वि' अ. ३ आरोचमाना वि. ४ ४ सर्वनराग्नि वि^१, सर्व-
भेराग्नि ॥ वि^२, मुटिकम् वि^३ ५ सप्रीन् मूको. ६ 'स्थान् दीप्ति वि' अ^४, 'त्वदीति वि' ७ 'ना
मको ८ दत्तावर्णम् मूका ९ 'च्छन् वि' अ^५; प्रवच्छन् वि^६. १० १०. या. (६,२०) व्याख्यातम् ।

उद्गीथ० सप्त मर्यादा व्यवस्थिता अलङ्घनीया — 'इतेषु तत्पारोक्ष्यं' ब्रह्महत्यां ब्रूणहत्यां हुरापानं दुष्कृतस्य कर्मण पुन पुन सेवां पातकेऽनुतोषम्' (या ६, २७) इति । कवय मेधाविन । कवय हिरण्यगर्भप्रभृतयः मेधाविनः । ततस्तु 'तस्मिन् करोति कर्मा' (या ४, १९) । कृतवन्त । तासाम् मर्यादानां मध्ये एकाम् इव इत्-शब्द अप्यर्थः । एकामपि मर्यादाम् अभि गच्छति अतुर बह्वेवान् पापवान् भवति । आयो^१ यस्तु अग्न्यनुग्रहाणाम् ह उक्तम्भूत भवति । उक्तम्भवाश्रयभूतो भवतीत्यर्थः । परत्रापि उपमस्य सर्वत्र जगत् उपनिमानु अग्ने नीळे स्थाने अग्निश्लोकारथे पथाम् वृष्टिलक्षणां नाम् अपाम् उदकानाम् विसर्गे विसर्जने अन्तरिक्षे धरणीषु उदकेषु मेयोदरागतेषु विद्युदात्मना वा तस्थौ तिष्ठति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कामजैभ्यः^१ क्रोधजैभ्यश्चोद्भूता 'पानम् अक्षा' स्त्रियो मृगया^२ दण्डपारुष्यं बार्हपारुष्यम् अर्थवृत्तपणम् (वृ. मण्ड ७, ४८, ५०) इति सप्त मर्यादा कवयः कृतवन्त । तासाम् एकाम् एव पापवाङ्^३ अभि गच्छति पुरुषः^४ । तस्य अनुप्यस्य उत्तम्भक अग्निः 'समीपमृतस्य'^५ 'नीळे पथाम्'^६ रश्मीनाम् विसर्गे अन्तरिक्षमध्ये^७ उदकेषु तिष्ठति । पापपुत्रस्यापि^८ अग्निस्ततः^९ उत्तम्भनो^{१०} भवतीति ॥ ६ ॥

असंच्चु सचं परमे व्योमन् दस्यस्य जन्मदितैरुपस्थैः ।

अग्निर्हे नः प्रथमज्ञा सतस्य पूर्वं आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥ ७ ॥

असत् । च । सत् । च । प्रमे । वि० व्योमन् । दस्यस्य । जन्मन् । अदिते । उप० स्थैः ।

अग्निः । ह । न । प्रथमज्ञा । कृतस्य । पूर्वं । आयुनि । वृषभ । च । धेनुः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० असत् च अस्यावृत्तं यस्तु सत् च स्यावृत्तम् परमे व्योमन् व्योमनि कारणात्मना आकाशे स्थितम् तत् सर्वमग्निरेव, तन्मूलत्वाद् यागस्य, यागमूलत्वात् च सर्वस्य । दस्यस्य च प्रपापते जन्मन् जन्मनि उपपत्तौ निमित्तम् अग्नि एव । उक्तेनैव स्यायेन अदिते प्रथिप्या उपस्थे उपस्थानि उपरि अग्निरेव स्थित आधिपत्येन । 'मात्र एतावत्पर्यं'^१ । वृषभश्च धेनुः च अग्न्या च सर्वं प्रथमम् अस्माकम् अग्नि एव भवति तदात्मत्वात्^२ तत्कार्यैक्यत्वाद्वा^३ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दिक्प्रमाणादिरूपम्^४ असत् सत् च परमे स्थाने जातम् आदित्यस्य जन्मनि अदिते उपस्थे । तस्य सर्वस्य प्रथममेव जात अस्माकम् अयम् अग्निः । तस्मिन् काले वृषभश्च^५ क्षासीत् धेनुश्च ।

१ गुरवः १० मूको. २ नास्ति मूको ३. 'नेत्यज्यं वि' अ. ४. 'या मूको ५ 'या मृगया वि' अ. ६. पात्रमान् वि' अ., पावला वि. ७ 'प' वि' अ. ८ 'यि वि' अ. ९ 'नीसम् वि' अ., 'मीर मू' वि. १०-१० पायो नीम् वि' अ., पायो नीजे वि. ११. 'क्षे वि' अ. १२. 'वा' वि' अ. १३ आग्नि' वि' अ. १४ उक्तं भवन मूको १५-१५. अत्र किञ्चित् पुनितम् भाति १६ तदा ('हा वि' अ.) तृपात् मूको. १७ तत्कार्यैकं मूको १८ 'नास्ति' वि' अ. १९ इव अ.

दक्षम् उरपादकम् 'अध्यतिष्ठद् अदितिम्' च उत्पादयित्रीमिति ॥ ७ ॥

^१इति सप्तमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः^२ ॥

न्याख्यत् पञ्चममध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।

यज्ञनारायणकुले^१ यस्य मातुः^२ समुद्भवः ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहितान्याख्याने सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ।

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१-१. 'अध्यतिष्ठद् अदितिं वि' अ^१; 'अध्यतिष्ठति वि' २-२. नारिण मूको. ३. यस्ये नारा^३ मूको.
४. मातु^४ वि^४.

अथ पष्ठोऽध्याय ।

वेङ्कट०

‘अथ ॥ यस्या(स्य) अ)थाध्याय व्याचिख्यासति माघव ।

देवाना यज्ञसम्बन्धे यक्तव्य सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

इत् १ प्रत्तेन१ हविषा वर्तन्ते दिवि देवता ।

तत् प्रत्तेरिह१ यय१ यथा१ यतामहे जलै ॥ २ ॥

‘सुमानमेतदुक्तमुच्येत्यव१ चार्हभि १’ ।

इतीममर्थं प्रोवाच ‘दीर्घतमा मामतेय ॥ ३ ॥

ब्राह्मण च भवति — ‘इत् प्रदान१ दवा उपजीवन्ति१, ××× अमुत् प्रदान१ मनुष्या१
(तै ३, २, १, ७) इति ।

‘सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति १’ ।

इतीय मगवद्गीता मूलेऽर्थमिममञ्जसा ॥ ४ ॥

इतिहासपुराणेषु ननु लोका प्रदर्शिता ।

उद्यानमवनोपेता सर्वकामसमन्विता ॥ ५ ॥

‘देवासुराणां युद्ध१ च पशूनादिनिमित्तकम् ।

‘किमुच्छन्ती सुरमे(मा)११ इति पणिभि पशवो हता ॥ ६ ॥

अशावतारा देवाना सन्तीति कवयो विदुः ।

जानाविधाश्च ते लोकान् अधितिष्ठन्ति पार्थिवान् ॥ ७ ॥

सप्तद्वीपा वसुमती मध्ये मेरुश्च तिष्ठति ।

अर्वाग्धिभवतोऽस्माभिर्१ मनुष्यैर्दृश्यतेऽधुना ॥ ८ ॥

यजन्ते च इमे देवास्तेषु१ लोकेष्ववस्थिता १ ।

वैदिकाश्च पुराकल्पास्तन्मूलान् कवयो विदुः ॥ ९ ॥

एव च देवा यष्टारो यष्टव्याश्च तथाऽभवन् ।

अशावतारैर्यष्टारो यष्टव्यास्तु दिवि स्थिता ॥ १० ॥

१. उत वि१ अ१, उत वि१. २ प्रत्तेन१ मूको ३ प्रत्ते१ मूको ४. अवे१ मूको. ५. तथा
वि१ अ१ ६ ०-चयव वि१ अ१ ७ अ१ १, १६४, ७१ ८ ८ दीर्घमा... वि१ अ१. ९ एकप्रजान
वि१ अ१ १०. ‘जीऽग्नि मूको ११ ‘तत् वि१ अ१ १२ १२ ‘वानामपुराणा वि१. १३ या १०,
१०८, १, सार१ वि१ अ१. १४ पाणिनाक वि१ अ१. १५ अवे१ म१ वि१ अ१. १६. ‘वने१ वि१
अ१. १७. ता रि१ अ१.

आप्तवामाः सिद्^१ इत्यस्मिन् बहुवाच पतञ्जलिः ।

निदाने तच्च बोद्धव्यम् इममर्थगम्भीरसुभिः ॥ ११ ॥

एकः किमिन्द्रो देवाश्च उताहो बहवोऽभवन् ।

ब्रह्मवः सन्ति सर्वे च^२ सदृशा नामकर्मभिः^३ ॥ १२ ॥

जनतायां 'जनतायामिन्द्रः'^४ ब्राह्मणमाह च ।

यज्ञेष्वेकस्य बहुषु न शक्या युगपद्भित्तुः^५ ॥ १३ ॥

'अत्र ब्राह्मणम्'—'एकैको वै जनतायामिन्द्रः' । 'एकं वा एताविन्द्रमभिसंसुनुतः' । यौ द्वौ ससुनुतः (तैत्रा १,४,६,१) इति ॥

अत्र ब्रूम एक एव सर्वस्य जगतः प्रभुः^६ ।

बहुष्विन्द्रः सन्निधत्ते यज्ञेषु युगपद्भित्तुः ॥ १४ ॥

बहवो महिमानोऽस्य सन्ति योगेन 'साधिताः' ।

भार्यासु सौभरिर्त्वि^७ सैर्यज्ञेष्वेव गच्छति ॥ १५ ॥

'नाना हि त्वा हर्षमानाः'^८ प्रधानाः^९ संप्रदर्शिताः ।

'आ त इन्द्र महिमानम्'^{१०}, 'अरं त इन्द्र कुशये'^{११} ॥ १६ ॥

महिम्नोऽस्तिरवमेताभ्याम्^{१२} अवगच्छन्ति^{१३} वैदिकाः ।

'प्रिया घामान्ययाडमिः'^{१४} इति चाधीमहे^{१५} वयम् ॥ १७ ॥

शाट्पायनकम् — 'कुत्सम्भ उदायेन्द्रं व्यहृयेताम्' इत्युक्त्वाऽऽह — 'तवन्तरातिष्ठन् । तावन्नवीद । अंशमाहरताम् † अशमना वामन्यतरस्य † पास्यामि' । महिम्नाऽन्यतरस्य (जैत्रा १,२२८) इत्यादि ।

[६]

'अत्रित आप्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः'^{१६} ।

अयं स यस्य शर्मन्नावोभिस्त्रेरेर्धते जरिताभिष्टौ ।

ज्येष्ठैर्भिर्यो भ्रातुर्भिर्हृषूणां पर्येति परिवीतो विभावो ॥ १ ॥

१. निम् २,१:२०; 'कम वि' अ'. २-२. ते सर्वे वि'. ३. माम' वि' अ'. ४. 'दं मूको; तैत्रा १, ४,६,१. ५. 'पदरिषिः वि'. ६-६. नास्ति वि'. ७. 'मिन्द्रं मूको. ८. 'नुन वि' अ'. ९. वृष्ट वि' अ'. १०-१०. नाभिगदायसु सौदरि श्व वि' अ'. † सोमरि' वि' वेरुख. ११. ऋ ६,१०२,५. १२. 'पाना वि' अ'. १३. ऋ ८,६५,४. १४. ऋ ८,१२,२४. १५. 'दिनेरित' वि'; दिमानोऽस्ति' अ'. १६. अशम' वि' अ'. १७. आश्री १,६,३. १८. 'चाधीम' वि' अ'. १९-१९. 'तिष्ठन्ता- वनरीःशुनादुरेधामन्मनो वामन्यतरस्य पा' वि' अ'. † अशमा वेरुख; 'माहरेयाम् वि'. †-† अरम्भ- पा१२२ वि'. २०-२०. नास्ति मूको.

अपम् । स । यस्य । शर्मन् । अर्ऽभि । अग्ने । एधते । जृतिता । अभिष्टौ ।
ज्येष्ठेभि । य । भानुऽभि । ऋषूणाम् । परिऽएति । परिऽनीत । विभाऽवा ॥ १ ॥

उद्गीथ० अयम् स अग्नि अस्माभिराहुत यस्य यागार्थस्य^१ अग्ने अभिष्टौ याग कृते सति शर्मन्
शरणे^२ अवोमि रक्षामि^३ जरिता एधते वर्धते । य अग्नि ऋषूणाम् सूर्यरश्मीनाम् ज्येष्ठेभि भानुभि
प्रशस्ताभि वृद्धाभिर्वा दीप्तिभि परेवीत परितृप्त परिवष्टित पर्येति सर्वतो गच्छति ।
यत्र यत्र गन्तव्य तत्र तत्र अप्रतिहतगति गच्छतीत्यर्थः । विभावा विविधदीप्ति^४ ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्रित^५ । अयम् स यस्य सुखे^६ रक्षणै अग्ने वर्धते^७ जारता हि इत्यायाम्^८ । प्रशस्तै^९
य^{१०} तेजोभि^{११} रश्मीनाम् परितृप्त परिगच्छति दीप्तिमानिति ॥ १ ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋताराजसः ।

आ यो विचार्य सख्या सखिभ्योऽपरिहृतो अत्यो न सतिः ॥ २ ॥

य । भानुऽभि । विभाऽवा । विऽभार्ति । अग्नि । देवेभि । ऋतऽवा । अर्जस ।

आ । य । विचार्य । सख्या । सखिभ्यः । अपरिऽहृत । अत्य । न । सतिः ॥ २ ॥

उद्गीथ० य च अग्निः विभावा विविधदीप्ति ऋतावा च सस्यवान् उद्भवान् यज्ञवान् वा अजस्र
अनुपक्षीणोऽर्हिसितो वा । केनचिदनाभिश्रुत इत्यर्थः । भानुभि देवभि दीप्तिभि वानादिगुणयुक्ताभि
स्तुत्याभि प्रतिगन्त्रीभिर्वा विभाति विविध दीप्यते । य यज्ञ आ विचार्य आभिमुख्येन गच्छति
सख्या सख्यानि सखिभि कर्तव्यानि हविर्वहनादीनि कर्माणि । कतुमिति शेष । कस्यार्थाय । सखिभ्य
सखिभूताना यजमानानाम् अर्थाय । कथं गच्छति । अपरिहृतो अपरिर्हिसितः । अपरिभ्रान्त इत्यर्थः ।
किमिव । अत्य न अथ हव । कीदृशोऽथ । सति सदा सपेणसमर्थः । यथा सततगमनस-
मर्थोऽधोऽपरिश्रान्तो गच्छति, एव सोऽयम् अग्नि अस्माभिराहुतो यागार्थमिति पूर्ववद् वाक्य-
परिसमाप्ति कार्या ॥ २ ॥

वेङ्कट० य दीप्तिभि दीप्तिमान्^१ विभाति अग्नि द्योतमाने यज्ञवान् अजस्र । आ गच्छति य-
सखिभि कर्तव्यानि कर्माणि सखिभ्य अनुष्ठातुम् भकुटिल^२ अतनशील^३ इव अथ^४ ॥ २ ॥

ईशे यो विश्वस्या देवर्वातिरेशे विश्वायुर्गुप्तो व्युष्टौ ।

आ यस्मिन् मना हवीष्यन्नाग्रिष्टरथः स्कुभार्ति शूयैः ॥ ३ ॥

ईशे । य । विश्वस्या । देवऽयाते । ईशे । विश्वऽआयु । गुप्तः । विऽउष्टौ ।

आ । यस्मिन् । मना । हवीर्षि । अग्नी । अग्निष्टरथः । स्कुभार्ति । शूयै ॥ ३ ॥

१. योगा वि' अ'. २२ रेमि (मि वि' अ') - देवभिर्ऋताभिर्वा मूको. ३. 'दीत मूको.
४. 'त वि' अ'. ५. सपे वि' अ'. ६. वर्धयन् मूको. ७. दिग्वा मूको. ८. 'रथैः वि' अ'.
९. नास्ति वि' १०. 'जोहि वि'. ११. 'यमा' वि' अ'; सिद्धान् वि'. १२. कु' वि' अ'.
१३. हवनशीलः वि' अ'. १४. 'वय वि' अ'.

उद्गीथ० 'य चाग्नि ईश' इष्टे विद्यस्या सर्वस्या देववीते देवाशनस्य हविष । ईशे इष्टे च य विधायु सर्वत्राप्रतिहतगमन सर्वजीवनो वा उपस व्युष्टौ विवासने । आदित्यात्मना स्थित सन् अग्नि उदयेन उपस विवासयति इत्यत एवमुच्यत । यस्मिन् च अग्नौ अर्हिसितयज्ञश्च असुराक्षसादिशत्रुबलैः मना मननीयाणि हवापि आ रुरुन्नाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इष्टे य सर्वस्य यज्ञस्थ, इष्टे^२ सर्वगमन उपस व्युष्टौ अग्नि । यस्मिन् च अग्नौ^१ मननीयानि हवापि आजुह्वानो यजमान अर्हिसितस्य^३ हिनस्ति^४ शत्रून् आत्मयलै ॥ ३ ॥

शूषेभिर्वृधो जुपाणो अर्केदेवो अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।

मन्द्रो होता स जुह्वा यजिष्ठः समिष्ठो अग्निरा जिघति देवान् ॥ ४ ॥

शूषेभि । वृध । जुपाण । अर्के । देवान् । अच्छ । रघुपत्वा । जिगाति ।

मन्द्र । होता । स । जुह्वा । यजिष्ठ । समिष्ठः । अग्नि । आ । जिघति । देवान् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० सोऽग्नि उत्कलक्षण शूषेभि बलै हविलक्षणै । बलनिमित्तैर्हविर्भिरिरयथ । वृध वर्धित सन् जुपाण सेव्यमानश्च अर्के मन्त्रे यजमि स्तुतिभि शस्त्रैश्चत्पथ । देवान् अग्नेन अच्छ आप्तुम् रघुत्वा रघुपतन शीघ्रगमन जिगाति गच्छति । गत्वा आहूय अन्तरम् मद्र स्तुत्य होता होमकारी यजिष्ठ यष्टृतम समिष्ठः समिष्ठश्च सन्प्रयुक्त सर्वे गुणै द्वैर्वा जुह्वात्पेन पात्रेण हवि आ जिघति आसारयति देवान् प्रति । हवि द्वैभ्यो ददातीत्यर्थ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स बलै वर्धित^१ सेव्यमान मन्त्रे^२ न्वाव अभि गच्छति^३ रघुगमन । मद्र^४ हाता स जुह्वा उपस्था होमसाधनभूतया यष्टृतम समिष्ठः सह^५ अभि आ जुहोति देवान् ॥ ४ ॥

तमुस्त्रामिन्द्र न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुधम् ।

आ य विप्रामो मतिभिर्गृणन्ति ज्ञातवेदस जुह्वं सहानाम् ॥ ५ ॥

तम् । उक्ताम् । इन्द्रम् । न । रेजमानम् । अग्निम् । गाऽभि । नमोऽभि । आ । कृणुधम् ।

आ । यम् । विप्रांस । मतिऽभि । गृणन्ति । ज्ञातवेदसम् । जुह्वम् । सहानाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यम् अतिमदसम् जुह्वम् आह्वातार दातार वा मनुष्यादिवलानाम् अथवा सहानाम् दानूणामभि भवितृणा सहाना वा देवाना यागायम् आह्वातारम् विपास भेषाविन स्तोतार मतिभि स्तुतिभि आ गृणात यादरण स्तुवन्ति । तम् अग्निम् उक्ताम् भागानाम् उत्प्राविण दातारम् रेजमानम् उपालात्मना कम्पमान वा इन्द्रम्^{१०} इव गीर्भि स्तुतिभि नमोभि अक्षैश्च आ कृणुध्वम् अस्मद्भिमुख यूयमपि कुरुत^{११} हे कतिविन^{१२} ॥ ५ ॥

१-३ न यद्वग्निं विपु मुको २ 'इति' वि' अ' ३ 'ग्रे' वि' अ' ४ अनिरित' वि' अ' ५ नत्वन ति वि' ६ 'य' वि' अ, 'वर्ष' वि' ७ अनिगच्छति वि' अ' ८ मद्र मुको ९९ समि रजमान वि' १० इव वि', 'अ' अ' १० य इन्द्र' वि' ११ कुरु अ वि' १२

षेङ्कट० तम् उत्तरणशीलम् इन्द्रम् इव कम्पमानम् अग्निम् स्तुतिभि नमस्कारैश्च आ^१
कृणुष्वम् । आ स्तुवन्ति^२ यम्^३ विप्राः स्तुतिभि जावेदसम् होतारम् अभिभवितृणा^४
देवानाम् इति^५ ॥ ५ ॥

सं यस्मिन् विश्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्र्वाः सप्तिवन्त एवैः ।

अस्मे ऊतीरिन्द्रवातनामा अर्वाचीना अग्न आ कृणुष्व ॥ ६ ॥

सम् । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजैः । न । अश्वौ । सप्तिवन्तः । एवै ।

अस्मे इति । ऊती । इन्द्रवातनामा । अर्वाचीना । अग्ने । आ । कृणुष्व ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यस्मिन् स्वययस्यौ सम् जग्मु^१ सज्जतानि । स्वत्वेनावस्थितानीत्यर्थः । विश्वा सर्वाणि वसूनि
घनानि वाजेन अश्वेन वरेण वा सह अश्वश्च यस्मिन्स्वययस्यौ स्वत्वेनावस्थिता । कीदृशा
अश्वौ । सप्तिवन्तः सर्पणवन्तः । सततगमनसमर्था इत्यर्थः । एवं कामैः सर्वैः सहिता । स
त्य हे इन्द्र^२ परमेश्वर^३ अग्ने । अस्मे अस्माकमर्थाय ऊती । कीदृशः । वाततमा दुर्लभं
गततमा । अतिदुष्प्राया इत्यर्थः । अर्वाचीना अर्वागन्धना अस्मद्भिमुखान् आ कृणुष्व
भावेरेण कुरु । सर्वांश्च कामानस्मभ्य देहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

षेङ्कट० सम् गतानि यस्मिन् विश्वानि घनानि सहप्राप्ते इव अध्वा सर्पणवन्त गमनैः ।
स इवम् अस्मासु रक्षणानि अत्यन्तम् इन्द्रेणाभिगतानि अभिमुखानि अग्ने । आ
कृणुष्व^४ ॥ ६ ॥

अधा ह्यग्ने मृहा निपद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूथ ।

तं ते देवासो अनु केतमायन्नर्धावर्धन्त प्रथमास ऊमाः ॥ ७ ॥

अर्ध । हि । अग्ने । मृहा । निऽसद्य । सद्य । जज्ञान । हव्य । बभूथ ।

तम् । ते । देवास । अनु । केतम् । आयन् । अर्ध । अन्नर्धन्त । प्रथमास । ऊमाः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अद्य इति हतुनिर्देशः । हि इति प्रतिनिर्देशः । अथ यस्मान् हे अग्ने । महत्त्वेन त्वेन
निपद्य उपविश्य वेद्यन्ते जज्ञान जायमान ज्वलन् सद्य सस्यामव वेलायाम् हव्य हवनार्हं
धातुतिप्रश्रपादं^१ बभूथ भवसि । हि तस्मान् । तम् ते तव स्वभूतम् केतम् प्रज्ञान ज्वालाय
अनु आयन् इमार्थम् अनुगच्छन्ति । दीप्ते त्वयि हवींषि पुहतीत्यर्थः । देवास्त हविषो दातारः
ऋत्विग्यजमाना । अद्य अनन्तरम् अवधत्त वर्धन्ते च । पुत्रादिपृथ्वा युज्यन्ते चेत्यर्थः ।
प्रथमास त्रियाभिन्नविद्यादिगुणैश्च^२ भवन्तीति ज्ञेयः । ऊमा त्वया रक्षितास्तत् ॥ ७ ॥

षेङ्कट० अथ हि अग्ने । महत्त्वेन उपविश्य सद्य प्रादुर्भवन् आहूतस्य अभव । तदस्य तव प्रज्ञानम् अनु

१ अनु वि^१ २ धुपन्ति वि^२ अ^३ ३. याम् वि^३ ४. 'विना वि^४ अ^५ ; 'विना वि^५ .

५ नास्ति वि^५ ६ नास्ति मृको ७ कृपल वि^६ अ^७ ८. 'वागिर्जन् वि^८ .

अगच्छन् देवा । अथ अवर्धन्त त्वया प्रीणिता प्रथमा । ऊमा नाम पितर इति ॥ ७ ॥

इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये प्रथमो वरः ॥

[७]

अग्रे अग्नये । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्वेहि यजथाय देव ।

सचेमहि तव दस्म प्रकृतैरुरुष्या ण उरुभिर्देव शंसैः ॥ १ ॥

स्वस्ति । न । दिव । अग्ने । पृथिव्या । विश्वायु । वेहि । यजथाय । देव ।

सचेमहि । तव । दस्म । प्रकृतै । उरुष्य । न । उरुभि । देव । शंसैः ॥ १ ॥

उद्गीथ० स्वस्ति अविनाशम् अस्मभ्यम् दिव सकाशात् पृथिव्या च । सुपृथिव्यातरित-
निवासिभ्यस्सकाशादित्यर्थः । कीदृश स्वस्ति । उच्यते—विश्वायु सर्वाङ्गसहितम् । हे अग्ने !
देव ! वेहि । किमर्थम् । यजथाय द्रवयागार्थम् । सर्वोपद्रवरहितास्सर्वाङ्गयुक्ताश्च 'सम्त यथा
देवान् यजेमहि तथाऽस्मान्' कुर्वित वाक्यार्थः । किञ्च सचेमहि सेवेमहि आराधयेम इव
सदा इत्येतद् आवात्महे वयम् । कन । उरुभि बहुभि शंसैः स्तुतिभि । एतज्ज्ञात्वा हे दस्म !
देव ! तव स्वभूतैः प्रकृतैः प्रज्ञानैः पालनोपायपरिज्ञानैः उरुष्य रक्ष न अस्मान् ॥ १ ॥

षेङ्गट० अविनाशम् अस्मभ्यम् चावापृथिव्यो अग्ने ! सर्वाङ्गम् प्रयच्छ यज्ञार्थम् देव ! । संसृष्टा भवेम
तव दर्शनीयः प्रज्ञानैः । रक्ष अस्मान् उरुभि हे देव ! शसनीये प्रकृतैः इति ॥ १ ॥

इमा अग्ने मृतयस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणान्ति राधः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमान् इगसो दधानो मृतिभिः सुजात ॥ २ ॥

इमा । अग्ने । मृतय । तुभ्यम् । जाता । गोभि । अश्वैः । अभि । गृणान्ति । राधः ।

यदा । ते । मर्त । अनु । भोगम् । आनद् । वसो इति । दधान । मृतिभि । सुजात ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने ! इमा मृतयस्तुतव तुभ्यम् त्वदर्थम् जाता अस्मदादिस्तोत्रमुखात् उत्पन्ना ।
उच्चरिता इत्ययम् । गोभि अश्वै च सहितम् राध धन हिरण्यादिकम् अभि गृणन्ति अभिष्टुवन्ति
अहो शोभनम् अस्मदनु रूपमिति प्रशंसन्ति । यदा । उच्यते—यदा यस्मिन् काले ते तव
स्वकम् भोगम् भोगार्हं धनम् मर्त अस्मदादिको मनुष्य अनु आनद् स्वतो दानानन्तरं प्राप्नोति ।
वसते तदित्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा हे वयो ! प्रशस्य वसुमन् ! वा सर्वस्य वसुभूत ! वा स्वेन

१ 'अगच्छन्' अ'ः 'अगच्छन्' वि' । २. 'त्वाय वि' अ' । ३. 'प्रीणिता' मूको ४. 'मा प्रीता अ' ।
५. 'नास्ति' मूको ६-६. 'सतस्य' मूको ७. 'नास्ति' मूको ८. 'नैरुष्य' रक्ष मूको. ९. 'वा' वि' अ', 'सां वि' । १०. 'नास्ति' वि' । ११. 'दारित्वा' अ' वि' । १२. 'धनमर्थ' अ' वि' ।
१३. १३. 'सर्व' मूको.

तेजसा सर्वस्याच्छादयितः । वा युजातः सुजन्मन् ! शोभनकर्मायमुत्पद्य ! वा दधानः ।
अस्मभ्यं ददत्^१ मतिमि स्तुतिभिः । त्वया दत्तं धनं स्थापयेति शेषः । अस्मत्स्तुत्यनुरूपम्
अस्मभ्यं धनं देहीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इमाः अग्ने ! स्तुतयः त्वदर्थम् जाताः^२ गोभिः अथैः च सह त्वया स्तोतृभ्यो दीयमानं
धनम् अभि स्तुवन्ति । अथा त्वत्तं मत्स्यैः^३ धनम् अवामोति^४, तदानीं वामयित !^५ शोभनजनन !^६
त्वं स्तूपसे स्तुतिभिः प्रयच्छन्^७ धनानीति ॥ २ ॥

अग्निं मन्ये पितरं प्राग्निं आपिमाग्निं आतरं सटमिह सखायम् ।

अग्नेरनीकं बृहत्तः सपर्यं दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्य ॥ ३ ॥

अग्निम् । मन्ये । पितरम् । अग्निम् । आपिम् । अग्निम् । आतरम् । सटम् । इत् । सखायम् ।
अग्नेः । अनीकम् । बृहत्तः । सपर्यम् । दिवि । शुक्रम् । यजतम् । सूर्यस्य ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अग्निम् मन्ये जानेऽहम् पितरम्, तत्कार्यकर्तृत्वादिति । उत्तरप्राप्यमेव^८ म्यायः । अग्निम्
एव आपिम् च ज्ञातिम् अन्नोक्त्यतिरिक्ता माप्रादिका मन्ये । अग्निम् एव आतरम् च मन्ये । सटम्
इत् सदैव सर्वकार्यमेव अविसत्रादिनम् सखायम् च मन्ये । अग्ने अग्ने स्वभूतम् अनीकम्
मुखम् आहवनीयाख्यम् । बृहत्तः महत्तः अजन्मगुणस्य सपर्यम् परिचरामि अभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुतिभिः
हविर्भिश्च आराधयामि । किमिव । दिवि शुक्रम् 'यजतम् एतद्विदित्य'^९ शुक्रं शोचिष्मद्
दीप्तिमत् यजतम् यष्ट्यम् सूर्यस्य सम्बन्धि यथाऽभिप्रेतार्थसिद्धये कश्चिदाराधयति^{१०} एवम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अहं जाने पितरम् अग्निम् एव आतरम् सदैव सखायम्^{११} । अग्नेः ज्वालासङ्घम् महत्तं
परिचरामि दिवि स्थितम्^{१२} ज्वलन्तम् यष्ट्यम् सुवीर्यस्य ॥ ३ ॥

सिध्ना अग्ने धियो अस्मे सनुत्रीर्यं त्रायसे दम् आ नित्यं होता ।

श्रुतावा स रोहिदश्चः पुरुषुर्धुभिस्मा अहंभिर्वाममस्तु ॥ ४ ॥

सिध्ना । अग्ने । धिर्यः । अस्मे इति । सनुत्री । यम् । त्रायसे । दमे । आ । नित्यं होता ।
श्रुतऽवा । स । रोहितऽश्च । पुरुऽशु । धुऽभिः । अस्मै । अहंऽभिः । वामम् । अस्तु ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने ! सिध्ना सिद्धा निष्पन्ना धियः^{१३} प्रज्ञाकार्या स्तुतयः^{१४} अस्मे अस्माकम्
सम्बन्धिन्यः सनुत्री सम्भवन्त्यः^{१५} । तव त्वदर्थमस्माभिः स्तुतयः कृता इति ज्ञापितमित्यभिप्रायः ।
यम् माम् त्रायसे षालयसि कर्मवैगुण्यात् । यथा मम कर्म सगुण करोषीत्यर्थः । दमे आ
'यज्ञगृहे मर्यादयावस्थित'^{१६} नित्यं होता सततं होमकारी देवानामाह्वता वा सन् । सः अहं तव

१. दधत् अ वि^१ २. 'ता वि' अ^२, याता वि^३ ३-३ सनुतीति वि^४ अ^५. ४. वामवि^६ वि^७.
५. 'मजन वि' अ^८, 'जनन वि' ६. 'य' वि^९ अ^{१०} ७. 'त्राप्यमेव अ' वि^{११}. ८. यमं ममेतद^{१२}
मूको. ९. 'राधयेति मूको' १०. सखायं वि^{१३}. ११. 'त वि'; 'तः अ' १२-१३. 'वासीतु मूको.
१३. समस्त वि^{१४}, संमत् वि^{१५}, संमत्त अ. १४-१५. 'देवस्थितो मर्यादा अ.

प्रसादात् त्वत्सायुज्यं गतस्सन् ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् उदकवान् वा स्यामिति शेषः ।
रोहिदश्च रोहितसज्जकाश्च वा स्याम् । पुरुषु बहुवश्च बहुस्तुतिशब्दश्च वा स्याम् ।
किञ्च शुभि दीप्तै अहमि अहोमि. सामर्थ्यात् कतिपयैरपि अस्मै मह्यम् वामम् वननीय
फलं दृष्टमष्ट वा अस्तु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० निष्पन्नानि अत्र ! कर्माणि मह्यम् सम्भस्तृप्ति^१, यम् मनुष्यं माम्^२ प्रायते^३ गृहे वर्तमान^४
सर्वदा^५ देवानां ह्यता । यज्ञवान् स रोहिदश्च बहुस्तुति दीप्तिषु अहस्सु वननीय हवि अस्मै
भवतु, दीप्तिभ्य वा अहोभ्य^६ ॥ ४ ॥

शुभिर्हितं मित्रमिव प्रयोगं प्रवृत्तिर्जमध्वरस्य जारम् ।

बाहुभ्यामग्निमाययौऽजनन्त विशु होतारं न्यसादयन्त ॥ ५ ॥

शुभि^१ । हितम् । मित्रमिव । प्रयोगम् । प्रवृत्तम् । ऋत्विजम् । अध्वरस्य । जारम् ।

बाहुभ्याम् । अग्निम् । आययौ । अजनन्त । विशु । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यत्तदोरभ्याहारः, क्रियते पूर्वोत्तरयोर्मन्त्रयोः । यत्त्वामग्निम् हितम् मित्रमिव प्रयोगम् हितकादिण
जिह्वमिव सर्वकार्येषु प्रयोक्तव्यम् प्रवृत्तम् पुराणम् । ऋत्विजम् 'अग्निर्वै देवानां होतासीत्'
(ऐमा ३, १४) इति वचनात् । अथवा ऋतावृतौ देवानां यष्टारम् । अध्वरस्य यज्ञस्य
जारम् जरयितारं परिसमापयितारम् बाहुभ्याम् आययौ मनुष्या "ऋत्विज्यजमाना शुभि अहोमिश्च"^१ ।
दिवसदिवत्यर्थः । 'अजनन्तं जनितवत्' । विशु विशो मनुष्यास्तदाकारेषु । देवेषु इत्यर्थः ।
होतारम् आह्वानारम् । नि असादयन्त नियमेन सादितवन्तश्च । देवानां यागार्थमाह्वानारं
निरूपितवन्तश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्तितमितम्(?) दीप्तैराहितम् मित्रमिव कार्येषु प्रयोक्तव्यम् प्रवृत्तम् ऋत्विजम् अध्वरस्य जरयितारं
समापयितारम्^२ बाहुभ्याम् अग्निम् आययौ जनयन्ति^३, मनुष्येषु होतारम् स्थापयन्ति^४ चेति^५ ॥ ५ ॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् किं ते पाकः कृण्वदप्रचेताः ।

यथार्थं ऋतुभिर्देव देवानेना यजस्व तन् सुजात ॥ ६ ॥

स्वयम् । यजस्व । दिवि । देव । देवान् । किम् । ते । पाकः । कृण्वत् । अप्रचेताः ।

यथा । अयंज । ऋतुभिः । देव । देवान् । एव । यजस्व । तन्वम् । सुजात ॥ ६ ॥

उद्गीथ० स एव हे देव' अत्र ! आत्मनैव यजस्व दिवि दीप्तिमिति वेदिस्थाने स्थितान् देवान्

१ 'मनु' वि' अ', 'आनु' दि'. २. नास्ति अ'. ३. प्रायते वि' अ', भयते वि'. ४ 'न
वि' अ'. ५. नास्ति वि' अ'. ६. बाह्वृ वि' अ'; बाह्व्योश्च वि'. ७. 'वृत्मानामनुषा हो' अ वि',
'मानो' वि'. ८-८. नास्ति सूको. ९. रिमत्तम् अ', नास्ति वि'. १०. नास्ति वि'. ११. स्ता'
वि'; एव' अ'. १२. अत्यर्थं अ'.

मानुषहोत्रा 'देवयागं मा कार्षीः' । यतः ते तत्रैकं सम्बन्धि देवयागकर्म किन् कृण्वत् करोति
पाकः पक्वव्यप्रज्ञः अनन्तताः अप्रज्ञानो मानुषो होता । त्वयाऽनधिष्ठितो न किञ्चिदपि
जानातीत्यर्थः । किञ्च यथा येन प्रकारेण अयजः यजसि त्वम् देव ! ऋग्भिः ननुदेवताभिः
सह यागकालैर्वा देवान्, एव एवम् यजस्व तन्वम् । स्वमात्मानमित्यर्थः । हे मुजात !
शोभनजन्मन् ! शोभनदेवयागकर्मायमुत्पन्न ! वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वयम् एव यजस्व दिवि स्थितान् देव ! देवान् । 'किम् तत्र' करोति पक्वव्यप्रज्ञः
अप्रवेत्ताः मनुष्यः । यथा त्वम् अयजः अन्यान् देवान् स्वेष्टुस्वेष्टु कालेषु, तथा आत्मानमपि
यजस्व मुजात ! इति ॥ ६ ॥

भवां नो अग्नेऽवितो गोपा भवां वयस्कृदुत नो वयोधाः ।

रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं त्रास्वोत नस्तन्वोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भव । नः । अग्ने । अविता । उत । गोपाः । भव । वयःस्कृत् । उत । नः । वयःधाः ।

रास्व । च । नः । सुसुहः । हव्यऽदातिम् । त्रास्व । उत । नः । तन्वः । अप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने ! नः अस्माकम् अविता भव इष्टमयेभ्यो रक्षिता भूयास्त्वम् । उत अपि च
गोपाः अष्टमयेभ्यः गोप्ता भूयाः । भव वयस्कृत् वयसाऽऽ जीवितं लक्ष्यते । जीवितस्य
च समग्रस्य कर्ता भूयाः । उत न. वयोवाः वयसोऽक्षस्य च दाता भूयाः । रास्व च देहि
च देवेभ्यः नः अस्माकम् स्वभूताम् हव्यदातिम् हविषो दातिं हे सुमहः ! सुष्टु महन् !
'सुष्टुम् वा' । त्रास्व पालय उत अपि च नः अस्माकं स्वभूताः तन्वः शरीराणि अप्रयुच्छन्
अग्रमाद्यन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० भव अस्माकम् अग्ने ! रक्षकः अपि च गोपायिता परेभ्यः प्रबलेभ्यः । 'भव अक्षस्य' कर्ता
अपि च अक्षस्य दाता । देहि च अस्मभ्यम् सुष्टुम् । 'यज्ञम्, आयस्य अपि' च अस्माकम्
शरीराणि अग्रमाद्यन् ॥ ७ ॥

इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये द्वितीयो वगः ॥

[८]

'प्रिशिरास्त्वाष्ट् ऋषिः । अग्निदेवता, अन्त्यानां तिसृणाम् इन्द्रः । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदंसी वृषभो रौरवीति ।

दिवश्चिदन्तो उपमां उदानलपामुपस्थे महिषो र्ववर्ध ॥ १ ॥

- १-१. 'यागमाकार्षीः' मूको. २. तत्र मूको. ३. 'ता वि' अ. ४. 'वम् वि' अ.
५-५. 'किन्व वि' अ. ६. 'व' वि' अ. ७. 'वम् वि' अ. ८. 'या वि' अ. ९. 'रेषु वि'
अ. 'खड्ग' वि. १०. 'गो वि' मूको. ११. 'वयस्ते' मूको. १२-१२. 'यज्ञया वि'; 'यज्ञया वि';
'यज्ञया न वि'. १३. 'व' वि' अ. १४-१४. 'यज्ञया वि' अ.; 'यज्ञया वि'. १५. 'व वि' अ.
१६-१६. 'यज्ञया वि' अ. १७. 'दाप्य वि' अ. १८-१८. 'नास्ति' मूको.

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्नि । आ । रोदसी इति । वृषभ । रोरवीति ।
दिव । चित् । अन्तान् । उपमान् । उत् । आनृत् । अपाम् । उपस्थै । मुहिष । ववर्ध ।

उद्गीथ० उच्चार सूक्त 'प्र केतुना' इति नवचं स्वाष्ट्रिजिशिरा ददर्श । अस्याद्याभि पद्भि ऋग्भिरग्निं
तुष्टाव । आत्मनस्त्राणार्थमन्त्येन नृचेनेन्द्रमभिमुष्टाव । स्वप्नात्ते' किल—

“अभवत् स हि देवाना पुरोधा प्रियकाम्यया ।

अमुराणां स्वसु पुनास्त्रिशिरा विश्वस्यधृक् ॥

तमृषिं^१ प्रहितं^२ त्विन्द्रो देवेषु सुबुधे^३ अमुरं ।

सोऽस्य वज्रेण ता-याशु शिरासि नीप्यथाच्छिदत्^४ ॥

तस्य यत् सोमपानं दु मुखं सोऽभूत् कपिञ्जल ।

कलविष्क मुरापानम् अष्टाद तित्तिरोऽभवत्^५ ॥

त वागभ्यवदत् तीव्रं^६ ब्रह्माऽसि शतक्रतोः ।

प्रपञ हतवान् यस्माद् विश्वस्य पराङ्मुखम् ॥

तमभ्यपिबत् सूक्तं ऋगिर्^७ 'आर्प' इति स्वयम् ।

सिन्धुद्वीपोऽनुत्यर्थं तस्याशीलस्य पाप्मन ॥” (श्रुदे ६, १४१-१४३)

केतुना प्रज्ञानेन बृहता महता सर्ववस्तुविषयेण युक्त इति बोध । प्र याति प्रगच्छति
अग्नि । अ । आ रोदसी आह्वय प्रत्यर्थे । चावापृथिव्यौ प्रति गत्वा वृषभ इव रोरवीति
देवयागकाले पृथिव्याम् अत्यर्थं शब्द करोति । देवाह्वानकाले दिव अन्तान् अवसानान् उपमान्
सकिङ्कटाश्च प्रदेवान् ज्वालात्मना आदित्यात्मना वा स्थित उत् आनृ ऊर्ध्वं व्याप्नोति^{१०} ॥ १ ॥

पेङ्कट० जिशिरास्वाष्ट्र^{११} । प्र गच्छति रश्मिना महता अग्नि^{१२} चावापृथिव्यौ^{१३} । प्रति । रोरवीति^{१४} च^{१५}
वृषभ । सोऽयम् दिव अन्तान्^{१६} समीपाश्च उत् व्याप्नोति^{१७} अपाम् उपस्थाने अन्तरिक्षे
महान्^{१८} वर्धत ॥ १ ॥

मूमोद गर्भो वृषभः कुकुञ्जानस्तमा वृत्सः शिमीवो अरावीत् ।

स देवतात्सुर्धतानि कृष्णन्स्वेपु क्षर्येषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मूमोद । गर्भ । वृषभ । कुकुञ्जान् । अस्तमा । वृत्स । शिमीऽवान् । अरावीत् ।

स । देवस्ताति । उत्स्यतानि । कृष्णन् । स्वेपु । क्षर्येषु । प्रथम । जिगाति ॥ २ ॥

१. स्यन्ते मूको. २. तस्य ददर्श मूको. ३. प्रहि मूको. ४. विबुधैः मूको
५. प्राणि विच्छिदे अ वि', त्रीणि विच्छिदे वि' ६. 'रिस्वमृन् श्रुदे ७. मादी श्रुदे. ८. यस्स
मूको ९. अ १०, ९. १०. 'चतुर्थपादस्य व्याख्या नास्ति. ११. 'रा स्वाष्ट्रम् वि' अ',
'रास्वाष्ट्रम् वि' १२. 'अग्नि वि' १३. 'चा वि' अ'. १४-१५. पतिरोवीति वि', पतिरोवाति अ',
१५. व वि' अ'. १६. १६. 'द्या-या' वि', 'द्या-या' अ' १७. 'दप वि' अ'.

उद्गीथ० योनि मुमोद मोदते सततम् आसकामस्वात् । वृषभ इव च ककुद्धान् अग्निविष्णुदादित्यात्मना स्थितः आहवनीयाद्याधारभेषमण्डलैः उन्नतत्वसामान्यात् चर्षिता, ककुद्वाश्च ज्वालाभि तद्गुद्ग-
ताभि । अनेषा प्रशस्तश्च । वत्सः च नक्तोपसो सायप्रातराहुत्सुपजीवनात् । उन्नश्चायमर्थो मन्त्रान्तरे— 'नक्तोपासा यमनसा वित्ये' (ऋ १, ११३, ३), 'नक्तोपासा वर्णमामेभ्याने' धापयेते शिशुमेके समीची' (ऋ १, १६, ५) इति । शिमीवान् हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवाश्च अरावीर् देवाह्वानादिशब्द सप्रयाजन करोति । स अग्नि देवताति यज्ञे उद्यताभि' उद्यमान् कर्मार्थमुत्साहान् कृण्वन् कुर्वन् स्वेषु आत्मीयेषु क्षत्रेषु निवासेषु आहवनीयाद्याधारेषु स्थित प्रथम सर्वस्मादन्यस्माद् यागसाधनात् पूर्वम् जिगाति गच्छति कर्म प्रति । यागकर्मणि व्याप्रियत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

षेङ्कट० मोदते' धावावृथिन्यो' गर्भ' वृषभ' ककुद्धान् उन्नित्वेन्नस्क यन्धकवज्रित वत्स' कर्मवान् शब्दावते यज्ञ उद्यमनानि कृण्वन् आत्मीयेषु' स्थानेषु प्रथम गच्छति ॥ ३ ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररंध्य न्यध्वरे दधिरे स्रो अर्णः ।

अस्य पतन्मरुपीरश्चबुध्ना ऋतस्य योनौ तन्वो जुपन्त ॥ ३ ॥

आ । य । मूर्धानम् । पित्रो । अरंध्य । नि । अध्वरे । दधिरे । सूर । अर्ण ।

अस्य । पतन्म् । अरुषी । अश्चबुध्ना । ऋतस्य । योनौ । तन्व । जुपन्त ॥ ३ ॥

उद्गीथ० य अग्नि मूर्धानम् मूर्ध्वत प्रधानभूतम् अग्निमन्थनप्रदेशम् पित्रो अग्नेर्मातापितृभूतयो अरप्योरवयवम् आ अरव्य आङीपदर्थे । रभिर्दिसार्थे । इंपद्विनस्ति । 'निर्मन्थनकाले दाहेन' दग्धुं समर्थोऽपि सन् न दहतीत्यर्थो । वा य च अग्निम् अध्वरे यज्ञे नि दधिरे निपमेन धारयन्ति पट्टार । यश्चाग्नि सूर सूर्य । अप्येकस्य सत अग्निविष्णुदादित्यात्मनाऽग्नेर्वाभिधावरधानात् । अर्ण अर्णो च गन्ता च हविरावाय देवान् प्रति सर्वत्र वा । तस्य अस्य अग्ने स्वभूता तन्व मूर्तस्य अग्निविष्णुदादित्यलक्षणा ज्वालालक्षणा वा आहवनीयादिलक्षणा वा । कीदृश्य । अरुषी आरोपमा अश्चबुध्ना अशनन-धना । 'हविराहारावस्थिता इत्यर्थः' । जुपन्त सेजन्ते । भक्षयन्ति सर्वयजमानहवींषि इत्यर्थः । कावस्थिता सेजन्ते । उच्यते—ऋतस्य यज्ञस्य सञ्चन्धिनि योनौ स्थान वेद्याद्ये । किं गुणविक्षिप्ते । 'पतन् परमनि' पतन्ति गच्छन्ति उपविशन्त्यत्र देवता इति परम् । तत्र देवताऽऽसन । वेदिस्थान इत्यर्थः । अथवा तन्व इति द्वितीयास्तमेतत् । यथोक्ता मूर्ती सेजन्ते सर्वे यजमाना स्तुतिभिर्हविर्भिश्च ॥ ३ ॥

षेङ्कट० धावावृथिन्यो मूर्धानम् स्वतेजोभिः आ रभते । तस्य' सुवीर्यस्य गमनस्वभाव' तेजो यज्ञेषु

१-१ नास्ति सूको. २. तु. ऋ १, १०, १३. ३. तु ऋ ८, १०४, ३ ४ मुमोद वि'.
५. 'नी वि' अ'. ६ नास्ति सूको. ७. 'य वि' अ'. ८ 'स वि' अ'. ९. नास्ति वि' अ'.
१०-१०. 'सलोहेन न वि'. ११-११. 'हापवसो यथे न वि' ; 'रक्षि इत्य' वि'. १२-१२. पदम्
पदमि न वि'. १३ पदं न वि'. १४- तस्य वि' अ'. १५. म न वि' अ'.
ग ४०३

कवय नि दधिर । अस्य^१ पतने^२ यत्रासौ पतति तस्मिन्^३ आरोचमाना व्याप्ता-तरिक्षा^४ यजे^५
तन् सेवन्ते विद्वांस ॥ ३ ॥

उपउपो हि वसो अग्रमेपि त्वं यमयोरभवो विभावा ।

ऋताय सप्त दधिपे पदानि जनयन् मित्रं तन्वे^६ स्वायै ॥ ४ ॥

उप उपो । हि । वसो इति । अग्रम् । एपि । त्वम् । यमयो । अभव । विभावा ।

ऋताय । सप्त । दधिपे । पदानि । जनयन् । मित्रम् । तन्वे । स्वायै ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उप इति पदार्थसम्बोधनविभक्तिरेवा । उपइज-दन चात्र सामर्थ्यात् सायप्रातस्तस्यै
उच्यते । हे वसो ! त्वेन ज्योतिषा सर्वस्याच्छादयित । वसुमन्^१ वा सर्वस्य वसुभूत^२ वा
प्रशस्य^३ वा अग्ने^४ उपस सायस्तस्याया^५ । उपस प्रातस्तस्यायाश्च अग्रम् पूर्वम् हि यस्मात्
एव गच्छसि ध्यामिषमाण^६ । त्वम् यमयो युग्मयोः परस्परविशुक्तयोरहोरात्रयो विभावा
दासिमात् अभव भवसि । ऋताय यज्ञार्थम् सप्त पदानि सप्तसङ्ख्याकानि धिष्यादिस्थानानि
दधिपे धारयसि मित्रम् आदित्यम् जनयन् उत्पादयन्^७ । एकस्मादादिस्थात् (?) । तन्वे^८ स्वायै पञ्चमर्थे
चतुर्थी । तस्य स्वाया स्वस्माच्छरीरात् । अग्ने^९ 'आदित्यजन्म' मूर्धा भुवो भवति नक्षत्रमिस्तत
सूया जायत प्रातदयन्^{१०} (ऋ १०, ८८, ६), 'स्वमेव हि दिवि देवासो अग्निमजीजनच्छकिमी
रोदसिप्रात् । तम् अकृण्वन् देवा भुवे कं स ओषधी पचति विश्वरूपा' (ऋ १०, ८८, १०)
इत्यादिषु^{११} श्रूयते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सर्वस्या एव^{१२} उपस त्वम् अग्रम् एव वासयित^{१३} । त्वम् अहोरात्रयो अभव दासिमात्^{१४} ।

यज्ञार्थम् धारयसि सप्त स्थानानि^{१५} ऋता जनयन्^{१६} मित्रम् देवम् स्वस्मात् शरीरात्^{१७} ॥ ४ ॥

भुवश्चक्षुर्मह ऋतस्य गोपा भुवो वरुणो यदृताय वेपि ।

भुरो अपा नपाजातवेदो भुरो दूतो यस्य हव्यं जुजोपः ॥ ५ ॥

भुव । चक्षु । मह । ऋतस्य । गोपा । भुव । वरुण । यत् । ऋताय । वेपि ।

भुरे । अपाम् । नपात् । जातुजेद् । भुरे । दूत । यस्य । हव्यम् । जुजोप ॥ ५ ॥

उद्गीथ० भुव भवसि । चक्षु । कस्य । मह महत् ऋतस्य यज्ञस्य । गोपा गोपयिता च । भुव
भवसि च स्वमेव वरुण आदि-य । कदा । यत् यदा ऋताय उदकार्यं भीमरसलक्षण-
स्वोदकस्यादानार्थं शृण्वीं प्रति वेपि गच्छसि तदा । भुव भवसि च स्वमेव अपाम्

१ 'स दि' अ'. २ 'ति वि' अ'. ३ 'तमसि' वि' अ'. ४ 'व्याप्ता' वि' अ'. ५ 'यजेन
वि' अ'. ६ 'विप्रियमाण' मूको ७७ 'यमयो' मूको, पूर्व 'सायणानुसारीणो' द्र ८. 'न्वे' अ' वि'.
७ 'नारित' मूको १०-१० एष भाष्यादा १० ८, ६ मन्त्रभाष्ये लेखकप्रमादात् सन्निविष्टस्तत
इहादृष्टम् । ११ 'हव' वि' अ' १२. 'वासपाय' वि'. १३ 'दिनि' वि' १४. 'नात्' वि' अ'.
१५. 'तन' 'तम्' वि' अ' ६६. '२' वि'.

वृष्टिलक्षणानाम् अपाम् नपात् मेघ । कथम् । अद्भ्यो हि मेघो जायते, मेघात् त्व
विद्युद्वरूपो जायसे । हे जातवेद । भुव भजसि च दूत^१ त्वमेव । कस्य^२ । यस्य यजमानस्य
हवि जुजोषे सेवसे भक्षयसि तस्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० भवसि^३ प्रकाशक सूर्य । महतो यज्ञस्य गोपायिता भुव^४, वरुण^५ च । यदा यज्ञाय^६
आगच्छसि । भवसि^७ च अपाम् नपात्^८ जातव्रज^९ । भुव दूत^{१०} तस्य, यस्य हव्यम् सेवसे ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये तृतीयो वरगं ॥’

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सर्वसे शिन्नाभिः ।

दिवि मूर्धानं दधिपे स्वर्पा जिह्वामग्रे चक्रे हव्यवाहम् ॥ ६ ॥

भुव । यज्ञस्य । रजस । च । नेता । यत्र । नियुत्जभि । सर्वसे । शिन्नाभि ।

दिवि । मूर्धानम् । दधिपे । स्वऽसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चक्रे । हव्यऽवाहम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० भुव भवसि त्वम् यज्ञस्य रजस च नेता प्रापयिता इतो लोकात् । ‘अग्निर्वा इतो रूढि
समीरयति’ (या ७, २४ [तु तैस २, ४, १०, २, काठ ११, १०, मै २, ४, ८]) इति श्रुते । वा नेता ।
उच्यते—यत्र यस्मिन्न-तरिक्षे लोके नियुद्धिं शिवाभि नियुत्सञ्जकाभिरभजातिभि सख्यादिभि
सम्बद्ध वायुम् सचते हविषोदकेन च सेवसे तन्त्रान्तरिक्षे नेताऽसि । दिवि शुलुके च
मूर्धानम् शिरोवत् प्रधानभूतम् दधिपे हविर्नयनद्वारेण धारयसि । कम् । स्वर्पाम् स्वरिति
यौहयते । दिव सनितार सम्भकारमादित्यम् । जिह्वाःस्थानीया च ज्वाला । हे अग्ने ! करोषि
हव्यवाहम् हविषा बोद्धीम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भुव यज्ञस्य उदकस्य च नेता यस्मिन् काले वायुभि सङ्गच्छसे^१ कल्याणे ।
दिवि च आदित्यात्मना मूर्धानम् करोषि सर्वस्य सम्भकारम् । ज्वालाम् च अग्ने ! करोषि हविषा
बोद्धीम्^२ ॥ ६ ॥

अस्य त्रितः ऋतुना यज्ञे अन्तरिच्छन् धीतिं पितुरेवैः परस्य ।

सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जायि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य । त्रित । ऋतुना । यज्ञे । अन्त । इच्छन् । धीतिम् । पितु । एवै । परस्य ।

सचस्यमान । पित्रो । उपऽस्थे । जायि । ब्रुवाण । आयुधानि । वेति ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहास — त्रितृप्तिमनुचरमिन्द्र किलोवाच । आयुधानि वेदित त्वम् । त्रितरुमो यज्ञे
मे साहाय्य दुर्विति । स एवमुक्तस्त्रितो यज्ञे भाग यज्ञे स्ववीर्यवृद्धयर्थम् । तस्मै पाणि

१-३ तमेकस्य मूको. २. यव वि^१ अ^२. ३. इव वि^३ अ^४. ४. 'ण मूको. ५. यज्ञय वि^५.
६. वाव वा नवात् वि^६ अ^७, वावरात् वि^८. ७. आत वि^९, अत अ^{१०}, मूना वि^{११}. ८-८. नास्ति
मूको. ९. मद तवमे वि^{१२}. १०. नास्ति वि^{१३}.

प्रक्षालनार्थमुदकं यज्ञभागे च इन्द्रो दत्तवान् । तेन यज्ञभागेन वृद्धवीर्यस्त्रित इन्द्रेण सहितः^१
त्रिशिरसा सह युद्ध्वा तं हत्वा तस्य स्वभूता गा^२ आजहार । स पुनरुज्जीवितो बहुतरं
बले प्राप्येन्द्रमयोधयत् । तं वज्रेण निर्भिन्नवानिन्द्रः, स पराङ्मुखोऽकृतः । तस्य त्रीणि शिरांसि
चिच्छेद् वज्रेणेन्द्रो महान्तं शत्रुजयनिमित्तं सिंहनादं कुर्वन्निव । एतद्भावि वस्तु
स्वप्नान्तेऽनेन नृचेन ददशे ।

यज्ञैल्लोस्यस्याधिपतिः तस्य अस्य इन्द्रस्य कलुना त्रिशिरसो मम वधे साहाय्यकरणकर्मणा
निमित्तेन एवैः कामैर्यज्ञभागैश्चाभिश्च चोद्यमानस्त्रित ऋषिरिन्द्रस्य सखा वज्रे वृत्तवान्
प्रार्थितवान् किल^३ अन्तः मध्ये । कस्य । सामर्थाद्यज्ञस्य । इच्छन् धीतिर् दति भागम् ।
कृत इच्छन् । पितुः सर्वस्य जगतः पातुः । परस्य प्रकृष्टस्येन्द्रस्य सकाशात् । लब्धेन च तेन
यज्ञभागेन अनेन^४ सचस्यमानः सैव्यमानः सर्वयजमानैः पितोः सर्वस्य साहायित्वभूतयोर्धावा-
पृथिव्योः उपस्थे समीपे सामर्थाद्यज्ञे । जामि योग्यमिन्द्रस्यानुरूपं सामर्थात् 'स्तोत्रम्
ध्रुवाणः उच्चारयन् त्रितः आयुधानि स्वकीयानि वेति त्रिशिरसो मम वधार्थमागच्छति'^५ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नृधोऽस्य पेन्द्रः^६ । अस्य इन्द्रस्य कर्मणा साहाय्यरूपेण^७ अन्तः इच्छन् धारणम् परस्य
पालयितुः इन्द्रस्य^८ रक्षणैः आरमनः सचनं चेच्छन् धावापृथिव्योः उपस्थे आरमनः स्वभूतस्य
जामि स्तोत्रम्^९ ध्रुवाणः उदकानि गच्छति^{१०} । यथोत्तरयुद्धकैः पूर्णात्कृपात्^{११} त्रितः^{१२} तथा
प्रष्टोदकं^{१३} तं^{१४} कृपामिन्द्रश्चकारेति^{१५} ॥ ७ ॥

स पित्र्याण्यायुधानि विद्वानिन्द्रेऽपित आप्यो अम्ययुध्यत् ।

त्रिश्रीर्षाणं सप्तर्दिम जघन्वान्त्वाष्टस्य त्रिभिः संसृजे त्रितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इन्द्रोऽहवितः । आप्यः । अभि । अयुध्यत् ।

त्रिऽश्रीर्षाणम् । सप्तर्दिमम् । जघन्वान् । त्वाष्टस्य । चित् । निः । संसृजे । त्रितः । गाः ॥ ८ ॥

उद्गीथ० मया स्वमे ददः सः एव पूर्वोक्तं त्रितः पित्र्याणि पितामह किलामिहव्यते सर्वस्य । स तानि
पित्र्याण्यामेवानि आयुधानि विद्वान् शत्रुवधाय प्रयोक्तुं संहर्तुम्^१ जानन् इन्द्रेऽपितः इन्द्रेण
त्रिशिरसा सह युद्धार्थं प्रेषितः सन् आप्यः आप्तपुत्रः^२ अभि अयुध्यत् आभिमुख्येन युद्धवान्^३
सम्प्रहृतवान् किल त्रिश्रीर्षाणम् त्रिशिरसे माम् सप्तर्दिमम्^४ शत्रुविजयनार्थं^५ सप्तप्रहस्तम् ।
अथवा सप्तर्दिमरादित्य , सप्तसप्तस्तम्^६ रदिमश्चित्रितसप्तच्छन्दस्कं^७ वा । अभियुध्य च
जघन्वान् हतवान् किल । सामर्थात् सम्मुखित कृतवानित्यर्थः । कृत्वा च त्वाष्टस्य चित्

१. नास्ति मूको. २. गाव मूको. ३. किल स्वप्नान्ते वि^{१३}; किल स्वप्नान्ते न वि^{१३}. ४. पेन वि^{१३}. ५-५. नास्ति मूको; पतिः सायणानुसारिणी द. ६. 'न्द वि' अ. ७. रूपेण मूको. ८. नास्ति वि^{१३}. ९. त्वम् वि^{१३} अ.; नृ वि^{१३}. १०. इच्छति वि^{१३}. ११. 'पा वि'. १२. तत् वि^{१३}; त्रितत् वि^{१३}; त्रितत् अ. मूको. १३. 'क वि'. १४. नास्ति अ. १५. 'स्व' वि' अ. १६. सर्व इ मूको. १७. वेप १, ६६५ अ द.; आतः पुनः अ वि^{१३}; अतः पुनः वि^{१३}. १८. बुद्ध मूको. १९. 'क्षीन् मूको. २०. 'विश्व' मूको. २१. 'दृष्ट क मूको. २२. 'विमशित' मूको.

चिदप्यर्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम चान्यस्य वाऽसुरस्य स्वभूता गाः निः सृजे निरसृष्टवान्^१
किल । निष्कालितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सः दिव्यानि उदकानि लभमान इन्द्रेण कृपात् प्रेषितः आप्त्यः^२ त्रितः त्वाष्टं माम्^३ अयुध्यत् ।
अथ इन्द्रेण सह^४ त्रिशिरस्कम्^५ सतरदिमम्^६ माम्^७ अघन्वात् । त्वाष्टस्य त्रिशिरसः अन्तर्निहिताः गाः
निः सृजे त्रितः । गाः पशूनि ॥ ८ ॥

भूरीदिन्द्र उदिनक्षन्तभोजोऽर्वाभिनत् सत्पतिर्मन्यमानम् ।

त्वाष्टस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परा वर्क् ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इन्द्रः । उत्त्सर्गक्षन्तम् । ओजः । अर्वा । अभिनत् । सत्पतिः । मन्यमानम् ।
त्वाष्टस्य । चित् । विश्वरूपस्य । गोनाम् । आऽचक्राणः । स्त्रीणि । शीर्षा । परा । वर्गिति वर्क् ॥

उद्गीथ० सम्मूच्य संज्ञां प्रतिलभ्य उत्थाय युद्धार्थम् भूरि इत् बह्विव । पूर्वतुल्यम् अतिरिक्तं वेत्यर्थः ।
ओजः बलम् उदिनक्षन्तम् व्याप्नुवन्तम्, कुर्वन्तमित्यर्थः । मन्यमानम् शूरं बलवन्तं
वा आत्मानं चिन्तयन्तम् । अथवा मन्यतिर्दीप्तिकर्मा क्लोषकर्मा वा (तु. निघ २, ११३) । दीप्यमान
क्षुध्यन्तं वा । अथवा 'मन्यते' (निघ ३, १४) इत्यर्चति कर्मसु पाठात् । इन्द्रं स्तुवन्तं
मां त्वाष्टम् सत्पतिः सतर्ष पाठा शोभनो वा प्रलोभ्यस्य स्वामी अथ अभिनत् घत्रेण
विदारितवान् किल । विदार्य च त्वाष्टस्य चित् चिच्छब्दः किलार्थे । त्वष्टुः पुत्रस्य मम
किल विश्वरूपस्य । गोनाम् गवां, स्वामिनः इति शेषः । आचक्राणः आकारादिसर्वं कुर्वन्तित्यर्थः^८ ।
त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि परा वर्क् पराङ्मुखस्य दृक्गवान् किल । ईदृशं भावि वस्तु
स्वमान्ते दृष्टवाक् अनेन तृचेन विश्वरूपः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० बहु बलम् उद्गयाप्नुवानम् इन्द्रः^{१०} अव अभिनत्^{११} त्रिशिरस्कम्^{१२} सतर्ष पतिः अभिमन्यमानम्^{१३} ।
त्वाष्टस्य अपि च विश्वरूपस्य स्वभूता गा आत्माभिमुखीकुर्वन् त्रीणि शीर्षाणि^{१४} परा वर्क्^{१५}
चिच्छेद ॥ ९ ॥

^{१६}इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्थो वर्गः^{१७} ॥

[९]

^{१८}त्रिशिरास्त्वाष्टः, त्रिशुद्धीप आम्बरीपो वा ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः, पञ्चमी
वर्धमाना गायत्री, सप्तमी प्रतिष्ठा गायत्री, अष्टमीनवम्यौ अनुष्टुभौ^{१९} ।

आपो हि ष्ठा मंयोभ्युस्ता न ऊर्जे दधातन । ग्रहे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आर्षः । हि । स्य । मयःऽभ्युवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । ग्रहे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

१. निदान मूको. २. आपः वि^३ अ^४. ३. मय वि^५ अ^६. ४. स वि^७ अ^८. ५. त्रिशिरस्क
अ^९. ६. प्रष्टारदिम वि^{१०} अ^{११}; प्रष्टारदिम वि^{१२}. ७. मय मूको. ८. वर्गित्वर्थः वि^{१३}, कुर्यादर्थः अ वि^{१४}.
९. प्लु अत्या धातव्य वि^{१५}. १०-१०. अवाधिनः वि^{१६} अ^{१७}; अवाधिनः वि^{१८}. ११. निशि वि^{१९}. १२. ऽपिमा
वि^{२०} अ^{२१}. १३-१३. परावर वि^{२२} अ^{२३}; परावर वि^{२४}. १४-१४. नास्ति मूको.

उद्गीथ० एतस्मिंश्च वस्तुनि भाविनि 'वा भूते वा सति' इन्द्रस्य ब्रह्महत्यापनोदनमुत्तमं सूक्तम् 'आपो हि ए' इत्यद्वयस्य खैलिकया सह दशर्चं स्वाप्त्स्त्रिशिरा आम्बरीष सिन्धुद्वीपो वा ददर्श ॥

हे आप । या पूय ज्ञानपानसम्भ्यञ्जरादिना^१ प्रकारेण सर्वस्य जगत मयोभुव स्थ सुप्रस्य भावयिष्यो भवथ, ता न अस्मान् ऊर्त्रे अन्नाय दधातन घत्त अन्नप्राप्तियोग्यान् रमान् कुरुत । अन्नमसम्भ्यम् दत्तव्यर्थ । मह महते च रणाय रमणीयाय चक्षते दर्शनाय ज्ञानाय । ज्ञानप्राप्तियोग्याश्चाऽस्मान् कुरुतेत्यर्थ । महत्य ज्ञानस्य सर्वविषयत्वात् । स्वर्गापवर्गरमणीयफल प्राप्तिश्च रमणीयत्वं ज्ञानस्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० "आपो हि' सि धुद्वीपो वाऽऽम्बरीष " (ऋअ २, ००, ९) इति । एत बृहद्वक्ता (६, १५२ १५३) —

'त 'वाग्भ्यवदद् प्राक्षी' ब्रह्महाऽसि शतकृतो ।

प्रपन्न हतवान् यस्माद्' विश्वरूप' पराङ्मुखम् ॥

तमभ्यपिषत् सूक्तेन ऋषिर्' 'आप' इति रवयम् ।

सिन्धुद्वीपोऽनुत्तर्यं' तस्याऽखीलस्य' पाप्मन ॥" इति ।

आप । हि स्थ सुखस्य भावयिष्य ता 'अस्मान् अन्नाय' घत्त, महते' च रमणीयदर्शनाय ॥ १ ॥^{१६}

यो वः शिन्तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥

य । व । शिवऽतम । रस । तस्य । भाजयत । इह । न । उशती र्विव । मातरं ॥ २ ॥

उद्गीथ० य व युष्माक स्वभूत शिवतम अविशयेन शिव सुख रस गुणो मृष्टः स्वादुर्लभ-
कारोपकरश्च^{१७}, तस्य रसस्वैकदेश त वा रसम् भाजयत सेवयत न अस्मिन् लोके ।
किमिव । उशती इव मातर यथा उशती कामयमाना स्तन्यरस मातर परेण
हार्देन युक्ता ॥ २ ॥

वेङ्कट० य 'व' सुखतम ' रस', तम् भाजयत इह अस्मान् कामयमाना इव मातर
सुख' रसम् ॥ २ ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्यथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्म । अरम् । गुमाम् । व । यस्य । क्षयाय । जिन्यथ । आप । जनयथ । च । न । ॥ ३ ॥

उद्गीथ० तस्मै पापाय क्षात्रे वा तस्य पापस्य क्षात्रावर्धाय^{१८} 'व युष्माद् अरम् क्षीयन् गमाम'^{१९}
गमयाम यस्य पापस्य 'क्षेत्रावर्धाय क्षयाय' विनाशाय जिन्यथ क्षीणयथ । यथा^{२०} हे 'आप ।
जनयथ च । पुत्रपौत्रादिवृद्धिजनने^{२१} प्रयोजययेत्यर्थ । न अस्मान् ॥ ३ ॥

१ पा भूते सति अ, वा भूते सति वि' व भूत सति वि' । २ 'सुखर वि' ३ 'भ्यम् कर' वि'^{११}
४ ४ वाक्षर तीक्ष्ण वि' अ' ५ वस्य वि' अ', मस्य वि' । ६ कु' वि' अ' ७ कर्मिन् वि' अ' ।
८ 'नाय' मूको ९ तस्याशिट्स्य वि' अ ; तस्या च णिट्स्य वि' १०-१० 'सादया' वि' अ' ११ महते
वि' अ' १२ तु या (९, १७) व्याख्यानम् । १३ सल्लवता' वि' १४ नास्ति वि' अ' ।
१५ १५ व वि' अ' १६ त मूको १७ १७ नास्ति मूका ; पूर्ति सायणानुसारीणी १८ १८ क्षात्रो-
र्धाय मूका १९ तस्य यथा मूको २० २०, आप XXXXXवि' अ वि'^{२२}, आप [पुत्रपौ] प्रादि' वि'

वेङ्कट० तदुद्दिश्य^१ पर्याप्तं युष्मान् गच्छाम, यस्य अन्नस्य निवासार्थं^२ यूयम् ओषधी तर्पयथ^३ ।
 'हे आप ! अस्मान् जनयथ' सपुत्रान् कुरुत रसानुप्रदानादिति ॥ ३ ॥

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं योरभि स्रवन्तु नः ॥ ४ ॥

शम् । न । देवी । अभिष्टये । आप । भवन्तु । पीतये । शम् । यो । अभि । स्रवन्तु । न । ॥ ४ ॥

उद्गीथ० शम् सुयम् न अस्माकम् भवतु पापापनोदनद्वारेण देवी देव्य आप । अभिष्टये
 अन्वेषणाय च भवन्तु । प्रार्थितमर्थं यच्छन्तु चेत्पर्यं । अथवा अभिष्टये यागाय च ।
 यज्ञाङ्गभावाय भवन्तिवत्यर्थं । पीतये पानाय च भवन्तु । आनपानादिमिषाभिनित्यर्थे^४
 घ्राण्यवच्छेदेन भवन्तिवत्यर्थं । किञ्च शम् शमनम् उत्पन्नानां रोगाणामुपशमश्च यो यावनश्च
 पृथग्भावम् उत्पत्त्यमानानां भयानाम् अपनयनश्च । कुर्वत्य^५ इति शेष । न अस्माकम् अभि
 उपरि स्रवन्तु पावनार्थं सिष्यमाना ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सुखम् अस्माकं भवतु । द-य आप हि यागार्थम् भवतु, पानाय च । तथा शम्^६ च
 यो च अभि स्रवन्तु, शमनम् उत्पन्नानां 'रोगाणां वापनमनुत्पन्नानां' पृथग्भाव इति ॥ ४ ॥

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीर्चणीनाम् । अपो याचामि भेषजम् ॥ ५ ॥

ईशाना । वार्याणाम् । क्षयन्ती । चर्चणीनाम् । अप । याचामि । भेषजम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० ईशाना ईश्वरा वार्याणाम् वारिप्रभवानां व्रीहियवादीनां वरणीयानाम् क्षयन्ती ईश्वरा
 निवासयित्रोवां विशिष्टा गतिं भगवति श्रीवैति चर्चणीनाम् मनुष्याणाम् 'अप उदकानि' याचामि
 भेषजम् 'भेषजम्' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । व्याधे पापस्य वा अपनोदकं वस्तु ।
 वदई मर्थये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ईशाना 'धनानाम् निवसती मनुष्यायम्'^७ अप याचामि भेषजम् इति ॥ ५ ॥

अप्सु मे सोमो अग्रीदन्तर्विष्टानि भेषजा । अग्निं च विश्वशैशुवम् ॥ ६ ॥

अप्सु । मे । सोम । अग्रीत् । अन्त । विष्टानि । भेषजा । अग्निम् । च । विश्वशैशुवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूर्व (अ १, २३ २०) गता इति ॥ ६ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वेऽ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ७ ॥

आप । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ७ ॥

१. तमु" वि' अ'. २. दिवा" वि' अ'. ३. "दिवया वि' अ' ४. ४ नातिन वि'.
 ५. दिवायि वि' वि'. ६. कुर्वत्य मूको ७. गन् मूको ८. ८ "नामया" वि' अ' ९. ९ अय
 ५' मूको १०. १०. धनवितरुतिर्न मनु' वि' अ'; "रुन्तीर्न" वि'.

वेङ्कट० पूर्व (१, २३, २१) गता इति ॥ ७ ॥

इदमापः प्र वहत यत् किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ॥ ८ ॥

इदम् । आप । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुरितम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पूर्व (अ १, २३, २२) गता इति ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्चारिपं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वान् आ गृहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ९ ॥

आप । अद्य । अनु । अचारिपम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गृहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पूर्व (अ १, २३, २३) गता इति ॥ ९ ॥

सञ्जुषीस्तर्दपसो दिवा नक्तं च सञ्जुषी । वरेण्यक्रतूहमा देवीरवसे हुवे ॥ १० ॥

उद्गीथ० अद्वेवरया खैलिकयेषा । सञ्जुषी स्रवणशीला निज्ञानुसारिण्य तदपस तदेव स्रवणशीलत्वं निज्ञानुसारिवम् अप कर्म यासा ताः दिवा नक्तम् च अहनि रात्रौ च सञ्जुषी वरेण्यक्रतूहमा देवी अप आ हुवे आह्वयामि अवस आरमानो रक्षणार्थं सर्पणार्थं वा ॥ १० ॥

‘इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये षष्ठमो वर्गः ॥

[१०]

‘नवमीवर्ग्यानामयुजा पञ्चधाश्च वैवस्वतो यमी ऋषिका, यमो देवता । षष्ठीवर्ग्यानां युजां नवम्याश्च वैवस्वतो यम ऋषि, यमी देवता । त्रिधृप् छन्द, त्रयोदशी विराट्स्थाना^२ ।

ओ चित् सखायं सखाया वष्टृत्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमिं प्रतरं दीप्यानः ॥ १ ॥

ओ इति । चित् । सखायम् । सखाया । वृत्त्याम् । तिर । पुरु । चित् । अर्णवम् । जगन्वान् ।

पितु । नपातम् । आ । दधीत । वेधा । अधि । क्षमिं । प्रतरम् । दीप्यानः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं यमयम्योः संवादसूक्तम् 'ओ चिन्' इति चतुर्दशर्चम् । संवादिषु तु सर्वेषु स ऋषिष्यस्य वाक्यम् तत् । उच्यते तेन वाक्येन या सा स्यादेवता तत्र । अत्रेतिहासमाचक्षते—
यमी किल यमं समुद्रस्य मध्ये कञ्चिद्वान्तरद्वीपं रम्यं रमणाय नीत्वा कामितवती । स च यमस्तं भगिनीत्वात् प्रत्यादयातवानिति ।

यमीवचनमेतत् । ओ इत्ययन्निपात आहुपसर्गस्थार्थे, वद्व्यामिलनेन च क्रियापदेन सम्बध्यते । चिन्निपातः पूजार्थे । चिन् पूजितमिष्टं श्रेष्ठं वेत्यर्थः । सखायम् गर्भवासादारभ्य सखिभूतं यमम् सखाय, स्त्रीपुरसम्पर्कजनितमित्राण्य इत्यर्थः । आ वद्व्याम् आवतंयामि । आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य सम्भोगं करोमीत्यर्थः । तिरः अन्तर्हितम् अभ्यज्जनाप्रकाशं विजनम् पुरं चित् बहु विलीर्णक्षेत्र्यः । अर्णवम् समुद्रैकदेशम् अवाग्वरद्वीपम् जगन्वान् गतवती सती । धर्मस्य स्वरिता गतिरित्यनेन न्यायेन कामस्यापि स्वरितगतित्वात् । अपि च भविष्यतः पुत्रस्य पितुः तवाधानं नपातम् अपत्यं गर्भलक्षणम् । कीदृशम् । प्रतरम् सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । आ दधीत आदधानु विधाता । गर्भाधानं हि तस्याधिकार इत्येवमुच्यते । उक्तञ्च मन्त्रान्तरे गर्भाधानादिकर्तृत्वम्—

'विष्णुर्वीनि कल्पयतु त्वष्टा ह्यपि विशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजागतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥' (अ. १०, १८४, १) इति ।

क आदधानु । उच्यते । अत्र क्षमि अधि पृथिव्यां मातुरहारि, उदर इत्यर्थः । किं कुर्वन्नादधानु गर्भम् । 'दीप्यमानः ध्यायन्' दग्धपती इत्याद्योरनुरूपताम् । आद्योरनुरूपापत्यजननार्थं रत्यर्थं सम्बन्धं करोरित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वैवस्वतयोर्मयमयोः संवादः । आ वद्व्याम् सखायम् 'यमम् अहम्' सखाया' । विलीर्णम् मेघम् समुद्रं वा अन्तर्धानार्थम् गच्छन् पितुः निवसतः । 'पौर्यम् मयि आ दधतु' विधाता । यमः पृथिव्याम् अत्यन्तं दीप्यमानः तस्या अधिपतिः ॥ १ ॥

न ते सखा सख्यं वष्टेतत् सलक्ष्मा यद् विपुंरूपा भवति ।

महस्पृत्रासो अमरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते । सखा । सख्यम् । वष्टि । एतत् । सलक्ष्मा । यत् । विपुंरूपा । भवति ।

महः । पुत्रासः । अमरस्य । वीराः । दिवः । धर्तारः । उर्विया । परि । ख्यन् ॥ २ ॥

उद्गीथ० यम्यैवमुके स्वात्मानं 'परोक्षीकृत्य यमः प्रत्युवाच' । ते तव यम्याः सखा' गर्भवासलक्षणेन 'सखिभूतो' यमः सख्यम् सखित्वं यम्योक्तं स्त्रीपुरसम्पर्कलक्षणम् एतत् न वष्टि

१. तत् सूको. २. तत्रेतिहासं अ वि. ३. सखिभूतं वि. ४. सर्वं सूको. ५. आदध अ वि; दध वि. ६. नादिवन् सूको. ७-७. नादिव सूको. ८. 'करन्तव्यं' वि. ९-९. यमं वि. अ. १०. सखा' वि. अ. ११. मयि अ. १२-१२. पौर्ययोधान् वि. 'मया' तथा वि; धीत अ. १३. 'त वि' अ. १४. 'मि वि'; 'तो अ. १५. मयमं सूको. १६-१६. परोक्षी इत्यर्थः सूको. १७. न सखा सूको. १८. न गर्भं सूको. १९. यतो' वि. १९.

न कामयते नेच्छति । कस्मात् कारणात् । यत् यस्मान् सलक्ष्मा समानलक्षणा एकयोनि-
जत्वलक्षणा विपुल्या भगिनी भवति भवति । यमो भवती समानयोनिजत्वाद् यस्मान्मे भगिनी
भवति त्व तस्मात् त्वा न कामयेऽहमित्यर्थः ।

‘ओ चित् सखाय सख्या वट्याम्’, ‘वितुनपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतर दीन्यान्’
(अ १०, १०, १) इत्यनयोर्वचनयोर्बुक्तं प्रतिवचन ‘न ते सखा’ इत्यादि । इदानीम् ‘तिर पुह
चिदर्णवम् जगवान्’ इत्यस्य प्रतिवचनमाह—मह महत् अयुरस्य प्राणवत् प्रज्ञावतो वा
पुत्रास पुत्रभूता इन्द्रादयः^१ लोवपाळा । कीदृशा । वीरा^२ वीरो वीर्यव्यभिमान् । वेतेर्वा स्याद्वति-
कर्मणो वीर्यतर्वा^३ (या १, ७) इति निर्वचनाद् विविधभीरवितार ज्ञान्याम् दिव धर्तार ।
उह विस्तीर्ण विजयज्ञाऽवा-न्तरद्वीप गृहसम्भोगस्थान स्वयाऽभिप्रेतम् परि रयन् सर्वत अव्यवधानेन
पश्यन्ति । तस्मादत्र न कश्चिद् दुष्कर क्रियमाण पश्यतीत्येतन्मा मस्थास्त्वम् । उक्तञ्च मनुना—

‘मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति न ।

ताश्च देवा प्रपश्यन्ति स्वधैवा-न्तरपूरय’ ॥ (मसृ ८, ८५) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमस्य वचनम् । न तव सखा सरयम् एतत् कामयते, यस्मादियं^४ ‘समानलान्छना
एकपितृकरवाद्’ विपमरूपा मैथुनाऽयोग्या भवति । महत् पुत्राः बहवतो रुद्रस्य वीरा शुलोकस्य^५
धर्तार ‘उरव माम्’ परि चक्षते न कर्तव्यमिति^६ पश्यन्ति सर्वत्र सन्निहिता । ॥ २ ॥

उशन्ति घ्रा ते अमृतांस एतदेकस्य चित् त्यजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धायस्मे जन्म्युः पतिस्तन्व^७मा विविक्ष्याः ॥ ३ ॥

उशन्ति । घ्रा । ते । अमृतांस । एतत् । एकस्य । चित् । त्यजसम् । मर्त्यस्य ।

नि । ते । मन । मनसि । धायि । अस्मे इति । जन्म्यु । पति । तन्वम् । आ । विविक्ष्या ॥ ३ ॥

उद्गीथ० एव प्रत्याख्याता^८ प्रत्युपाच यमी । घ इति शिपातोऽप्यर्थेऽत्र । ये अमृतांस देवा
प्रजापत्यादय ते अपि उशन्ति कामयन्ते यदगम्यत्वेन स्वयाऽभिप्रेतम् एतन् त्यजसम् त्यज्यते परस्मै
प्रदीयत इति ह्यनस दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजात शास्त्रेणाऽगम्यत्वेनोक्तम् एकस्य चित् मर्त्यस्य एकस्यापि
मनुष्यस्य प्रजापत्यादेर्दुहितृत्वभगिनीत्वादित्वेन सम्बन्धि । दुहितृत्वभगिनीत्वादिना सम्बन्धेन
स्वसम्बन्धपि सदित्यर्थः । यत् प्रजापत्यादयोऽपि देवा स्वदुहितृभगिन्यादिस्त्रीजात त्यजस
विशेषेण कामयन्ते अतः न तव यमस्य मन मनसि अस्मे अस्माक सम्बन्धिनि नि धायि
निधीयताम् मम चित्तमनुचितं त अशनु । अह स्वा कामये^९ ‘स्वमपि मा’^{१०} कामयस्तेत्यर्थः ।
जन्म्यु जन्म्युरिति लुप्तोपमम् । जन्म्युरिव यथा जनयिता प्रजापति पतिभूत्या स्वदुहितृस्त्व-
न्वमाविष्टयान् सम्भागेन, एव स्वमपि पति मृत्वा मम तन्वम् शरीर सम्भोगेन आ विविक्ष्या
आदिता ॥ ३ ॥

१ भवति वि^१, मवानि मूला २-२. स-उदय मूको. ३-३ वीरा वीदृश अ वि^१. ४. एवने
वि^१. ५. ‘वि ३ वि^१ अ’ ६ सम-ग जेक पतिव कया^१ वि^१ अ^१, सवा-छा-उदेनविदृक्ता^१ वि^१.
७. अ-पो^१ वि^१ अ^१ ८-८ योमम वि^१ अ^१. ९ ‘नि पद-वि^१ वि^१ अ^१. १०. ‘ता वि^१ अ^१.
११. प्रजा-पापनी वि^१, प्रजापत्याप-नी अ वि^१. १२-२. त्वमार वि^१, त्वं मामपि वि^१ ॥

वेङ्कट० कामयन्त खलु ते देवाः एतत् एकस्य मर्त्यस्य पुत्रस्य त्यजन्त उरसर्गम्, अनुमन्यन्ते इत्यर्थः । तथा सति तव मन आस्माकम् मनसि निधीयताम् एकमनसौ भवाव । जनयिता पुत्रस्य पविस्त्र भवन् मम शरीरम् विश । यस्या वचनमिति ॥ ३ ॥

न यत् पुरा चकृमा कद्धं नूनमुता वदन्तो अर्तुतं रपेम ।

गन्धर्वो अप्सर्या च योषा सा नो नार्भिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । ह । नूनम् । ऋता । वदन्त । अर्तुतम् । रपेम ।

गन्धर्व । अप्सर । अप्या । च । योषा । सा । न । नार्भिः । परमम् । जामि । तत् । नौ ॥

उज्जीथ० यम आह — यत् अगम्यागमनम् पुरा पूर्वं प्रज्ञापति कृतवान् तजोविशेषेण युक्तत्वात्, यम् न चकृम न कुर्म अपरदौर्बल्यात् । कन् शब्द कदेत्यर्थः । 'कद्धं नूनम् कथप्रिय' (न १, ३८, १) इति यथा । ह निपातो वानिपातायै । नूनम् इति पदपूरणो निश्चयायौ वा । निश्चयेन ऋता ऋत सत्य वदत ब्रुवन्त सन्त अनुतम् असत्यम् रपेम वदेम उदितयन्तो ययम् । न कदाचिपीत्यर्थः । अगम्यागमन न कुर्म इति निश्चितमेतत् । नानृत श्रूम इत्यभिप्रायः । किञ्च ग-यं गवा रश्मीनाम् उदकानां वा रश्मिभिराहूतानां मण्डले धारयिताऽऽदित्य आसु आप' (निघ १ १) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे आकाशः । स्थित इति शेष सप्तमीश्रुते । अप्या अङ्गित्सकृता । अप्यै दत्ता इत्यर्थः । योषा च स्त्री सरण्युश्च । त्वग्दुहित्यर्थः । सा न द्विवचनस्य स्थान द्व्यवयेन बहुवचनम् । नौ आवयो नामि महन् तदुभयमावयोर्धन शरीरसहनहेतु । तावावयो मातापितरौ इत्यर्थः । तत किमुच्यत । परमम् उत्कृष्टम् उभयकुलविशुद्धम् तत् जामि जम्माभिन्ने नौ आवयो अभिन्नवत्ताद्या-गम्यागमनमतन्यरूपत्वादयुक्त कर्तुम् । तस्माद्वत्त करोमीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न यत् पुरा कृतवन्त तत् कथम् इदानीं कुर्म । इत् पूर्वं सरयानि एव वदन्त कपमिदानीम् अनुतम् श्रूम । गन्धर्व आदित्य अन्तरिक्षे स्थित तत्र स्थिता तद्गर्भा च सा इयम् आवयो नामि उत्पत्तिस्थानम् । तदेवोक्तम्—परत्र स्थितम्^{१०} "तत् आवयो" जामि बान्धवस्थानमिति । तस्मादयुक्तमिदमिति ॥ ४ ॥

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्तुं वस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेदं नावस्य पृथिवी उत यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दम्पती इति दम्पती । क । देव । त्वष्टा । सविता । विश्वरूप ।

नकि । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेदं । नौ । अस्य । पृथिवी । उत । यौ ॥ ५ ॥

१. नास्ति वि^१. २. एकदा वि^२ अ^३. ३. मन्थस्य वि^४ अ^५, मर्त्यस्य वि^६. ४. *यन वि^७; *त स अ^८. ५. स वि^९ अ^{१०}. ६. *यनो वि^{११}, निषाग वि^{१२}. ७. एकमनसो वि^{१३} अ^{१४}, एनमनसो वि^{१५}. ८. *सत्य अम^{१६} वि^{१७}, *सत्यमम^{१८} अ^{१९}. ९. न तत् वि^{२०} अ^{२१}. १०. *यन वि^{२२} अ^{२३}. ११ १२. *यनो वि^{२४} वि^{२५}, तदावयो वि^{२६}.

उद्गीथ० 'गर्भे नु नौ' नु निपात एवार्थे । गर्भं एव । गर्भावस्थायामेवेत्यर्थः । आवाम् दम्पती जायापत्नी क कृतवान् । एकोदरे सहवासस्य तत्कृतत्वात् । जनिता सर्वस्य जनयिता देव त्वष्टा प्रजापति सविता सर्वस्य प्रसविता । शुभाशुभस्याऽऽभ्यनुज्ञातेत्यर्थः । विश्वस्य सयोरत्मक इत्यर्थः । यत् एवमत नकि न केचित् प्र मिनाति प्रहिसन्ति लोपयन्ति अस्य प्रजापते व्रतानि कर्माणि यदनेन प्रजापतिना कृत शुभमशुभ वा तत् प्रमाणम् अवश्य कर्तव्यम् । तस्माद् गर्भावस्थायामेवाऽऽवयो प्रजापतिवृत्ते दम्पतित्वे सति सम्भोगं कुर्वित्यभिप्रायः । किञ्च वेद जानाति नौ आवयो अस्य द्वितीयार्थे पष्ठः । इदं दम्पतित्व मातृहरे सहवास जनिष्व पृथिवी उत अपि च द्यौ त्रयोऽपि लोकाः जानन्ति । नेतद् गृहितं शक्यत इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

घेङ्कट० पय्यास्त्रित् । गर्भे एव आवाम् जनयिता प्रजापति दम्पती चकार देव त्वष्टा प्रसविता सर्वस्य नानाविधाना रूपाणा कर्ता 'सहस्रयुगलभूतौ अवासयत्' । न केचित् अस्य प्रजापते प्र हिसन्ति व्रतानि । वद आवयो इदं वचनं साक्षिभूता द्यौ च पृथिवी च ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टकं पष्ठाध्याये पष्ठो वर्गः' ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याहुः क ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कर्तुं व्रज आहनो वोच्या नृन् ॥ ६ ॥

क । अस्य । वेद । प्रथमस्य । अहं । क । ईम् । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।
बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कर्तुं । इति । व्रज । आहन । वोच्या । नृन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० क वेद को जानाति अनुमानेन अस्य एतत् । द्वितीयास्थाने व्यस्यदेन पद्वेप । एतद्गम्यागमनम् प्रथमस्य अहं सम्बन्धि । प्रथमेऽहनि यत् कियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । क ईम् को वा ददर्श प्रत्यक्षत पश्यति । न कश्चिदपीत्यर्थः । अथ इष्ट कथञ्चिद् एकेन कश्चिद् आवाम्बा द्वियमाण मैथुनं तत् क इह लोके प्र वोचन् प्रवर्षीति प्रख्यापयति । न कश्चिदपीत्यर्थः । अथ मित्रावरुणौ जानीत पश्यत यत् वृहत् महत् मित्रस्य वरुणस्य च धाम जन्म अभिनन । अभिजनवत् वाचकत्वात् परम्यत्वेन प्रति अनुत्तमिति । 'प्रज्ञातं नापि तौ' प्रत्यक्षत पश्यत । अथ इष्ट कथञ्चिन्नापि प्रख्यापयत इत्यभिप्रायः । एवमवस्थिते वस्तुनि यत् उ व्रज कच्छद्वेऽत्र किञ्चिदर्थः । उवाचश्च वाशब्दार्थः । किं वा प्रवीणि त्वम् हे आहन । आहन्त । मर्यादया हिंसित । वाच्या वीच्यादिनरकं नृन् मनुष्यान् । स्वहृत्शुभानुभक्तमपेक्षया मनुष्यादिप्रतिगमा नरकपातनेन स्वर्गप्रापणेन वा निग्रहानुग्रहयो कर्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति वि' १. २. नास्ति मूको. ३ यदेन वि' १. ४ 'मित्र वि' अ' ५-५. एवं मूको. ६ ६. 'तो वि' अ'. 'वीवा' वि'. ७. 'ते वि' अ'. ८. वाद वि' अ'. ९ साक्षिभू' वि' अ'. १०-१०. नास्ति मूको ११. 'देतेन वि' १. १२-१२ 'माणमपन वि' १. 'माणं मयन अ वि', १३ वाचर' मूको. १४ १४. प्रज्ञातनापि मूको. १५ पश्यति मूको १६. प्रत्याख्याय' मूको.

वेङ्कट० कः इदम् जानाति^१ प्रथमम् आहननम्^२ इतरेतरसङ्गमम् । कः एतत् पश्यति । कः वा प्रवक्ति^३ । महदिदं^४ मित्रावरुणयोः स्थानम् अहोरात्रात्मकम् । तत्र आहन्तः^५ कथं प्रवीणि । सर्वस्यास्य व्यञ्जनाद्^६ व्याख्या नरः सन्तीति ॥ ६ ॥

यमस्य मा यम्यं^१ काम आगन्तसमाने योमौ सहश्रेण्याय ।

जायेव पत्ये तन्वै रिरिच्यां वि चिद्वहेव रथ्यैव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । समाने । योनौ । सहश्रेण्याय ।

जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिरिच्याम् । वि । चित् । वृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यत् एवम् अतो निर्विचारम् । यमस्य तव कामः इच्छा मा^१ 'साम् यम्यम् यमी'^२ प्रति आ अगन् आगच्छतु । ममोपरि तव यमस्य सम्भोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थम् । उच्यते—समाने एकशब्दपर्यायोऽत्र समानशब्दः । 'समानवन्धू' (ऋ १, १११, २), 'समानस्तन्वुमी लोभावनु सञ्चरति' (वृ ४, ३, ७) इति च यथा । समान एकस्मिन् योनौ सम्भोगस्थाने शय्याख्ये सहश्रेण्याय सहशयनाय । अनन्तरञ्च पूर्णमनोरथा सती जाया इव पत्ये यथा भार्या परशुस्याय परया 'प्रोत्या योग्या'^३ विवध्या सती स्वं^४ शरीरं रतिकाले प्रकाशयति, एवम् तन्वम् शरीरमात्मीयम् रिरिच्याम् रतिकाले^५ तवाह प्रकाशयेयमित्यर्थः । किञ्च वि चित् वृहेव चिद्विपातः पदपूरणः । वि वृहेव । वृह उद्यमने । धर्मार्थकामान्^६ विविधमुपपृच्छाव । आसन्नानुष्ठानेन^७ उरिक्षपाव^८ इत्यर्थः । किमिव । रथ्या इव चक्रा यथा रथस्यावयवभूते चक्रे रथमुरिक्षपतः एवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यमविषय^१ अभिधापः यमीम्^२ मा^३ आ^४ जगाम । समाने स्थान एकस्मिन् शयने सहशयनाहाय तस्या अहम्^५ 'जाया इव पत्ये'^६ आत्मीयं शरीरं वृथक् करोमि प्रपच्छामि । तथा 'सति आत्मा'^७ वि वृहेव । इतरेतरसङ्गो^८ विवहः । यथा रथ्यचक्राणि^९ वि^{१०} वृहन्ति ॥ ७ ॥ यम आहोत्तराभिस्त्वभिरनन्तराभिः—

न तिष्ठन्ति न नि मिपन्त्येते देवानां स्पृश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्यैव चक्रा ॥ ८ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिपन्ति । एते । देवानाम् । स्पृशः । इह । ये । चरन्ति ।

'अन्येन' । मत् । आहनः । याहि । तूयम्^१ । तेन । वि । वृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

१. जाति वि^१ अ^२. २-२. 'ममाहनम् वि^३ अ^४. ३. पाठ वि^५ अ^६; इति वि^७. ४. महद वि^८ अ^९; महदिदं वि^{१०}. ५. 'इतत् वि^{११} अ^{१२}. ६. वेप १, २९, ६८ अ द. ७. मा वि^{१३}. ८-८. मयि यम्या मुको. ९-९. प्रोयोगात् वि^{१४}. १०. सं स मुको. ११. दिवाले मुको. १२-१२. 'ष्ठानादन' अ वि^{१५}; 'स्थान. अवस' वि^{१६}. १३. उपहि' मुको. १४. 'पो दो वि^{१७} अ^{१८}. १५. वमि मुको. १६. मां वि^{१९} अ^{२०}. १७. नास्ति मुको. १८-१८. जाये च म्याये वि^{२१} अ^{२२}. १९-१९. सम्पत्त्या वि^{२३} अ^{२४}. २०. 'य वि^{२५} अ^{२६}. २१. रथ्यावता वि^{२७} अ^{२८}. २२. वि वि^{२९} अ^{३०}. २३-२३. निवचनमपेक्ष या ५, २ द.

उद्गीथ० एतत् त्वया न मन्तव्यं न कश्चित् पश्यतीति । न क्षणमात्रमपि चरणव्यापारविरहिताः तिष्ठन्ति । न च नि मिपन्ति प्रमादरहिता । प्रयत्नेन^१ यो यत् करोति शुभमशुभ वा, तत् सतत^२ निरीक्षन्ते चेत्यर्थः । एते देवानाम् स्वभूता स्पश चरा 'अहश्च रात्रिश्चोभे सभ्ये' (तु. मन्त्र ८, ८६) इत्येवमादयो मनुना निर्दिष्टा. इह लोके ये चरन्ति इतश्चेतश्च कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम् परिभ्रमन्ति । एतत् ज्ञात्वा मया सह प्रच्छन्नपापकरणचिन्तां परित्यज्य मत् मत् अन्येन स्वदनुरूपेण आह्वनं असम्भवापेक्षेण मम आहन्मि^३ दुःखयित्री^४ याहि मैथुन गच्छ त्वयम् क्षिप्रम् । गत्वा च तेन सह वि श्वह 'उद्यच्छ आसन्नानुष्ठानेनोत्क्षिप' धर्माधिक्यमात्रम् । किमिव । रथ्या इव चका यथा रथस्यावयवमूले चक्रे रथमुद्यच्छत एवम् ॥ ८ ॥

पेङ्कट० न कश्चित् तिष्ठन्ति, न च नि मिपन्ति एते देवानाम् चरा^१, इह ये चरन्ति । तथा सति^२ मत्^३ अन्येन^४ आह्वनं^५ आहन्मि^६ युवते^७ याहि^८ क्षिप्रम् । तेन सहृदयत्वेन^९ रथ्या इव^{१०} चराम^{११} ॥ ८ ॥

रात्रींमिरस्मा अहंभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुर्नमिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सर्वन्धू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥ ९ ॥

रात्रींभि । अस्मै । अहंसमि । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत् । मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सर्वन्धू इति सर्वं धू । यमी । यमस्य । बिभृयात् । अजामि ॥ ९ ॥

उद्गीथ० किञ्च स्पश सामान्येनोक्ता विशेषत उच्यते । रात्रीभि^१ सह अहोभिश्च सह दिवा च सह^२ पृथिव्या च सह मिथुनावियुक्तौ^३ उभौ सम्प्रदाकाक्षौ समानबन्धू समान एको बन्धुर्जातिरादिरयो 'जनकत्वाद् ययो'^४ ताभ्या च सह अस्मै लोकाय शुभाशुभकारिणे दशस्येत् दाशति ददाति । क । सामर्थालोकपालजन^५ । किं ददाति । सामर्थात् कृताकृत-प्रत्यवेक्षणां दक्षिम् सूर्यस्य च सम्प्रथि चक्षुः मुहु उत् मिमीयात् प्रतिक्षणम् उन्मिन्नोति चोरकरोति । तत्परिनिष्ठनतीत्यर्थः^६ । एतत् ज्ञात्वा यमी बिभृयात् यमी धारयतु । पतित्वे परिगृह्णातिवत्यर्थः । यम् । यमस्य मम अजामि अजातरमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अहं सावदयोग्य एव पतित्वेन परिग्रहीतु तव आकृत्वात् । योऽपि मया आहूत्वेनाभ्युपगत. सोऽप्ययोग्य इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

पेङ्कट० अहोरात्रयो अभ्ये यमाय कल्पित 'भाग यज्ञे'^१ यजमानः^२ प्रयच्छतु^३ सूर्यस्य च अस्मै चक्षुः^४

१. प्रयोगे न मूको २. सततं अ वि'. ३-३. 'अस्य ('एष अत' वि') शत्रुघ्नो' मूको. ४. पति' वि' अ'. ५. मति' वि' अ'. ६. मित' वि' अ'. ७. अन्ये न वि' अ', अन्येन वि'. ८. 'न मूको. ९. यामि' वि' अ'. १०-१०. 'रथ्येव वि' अ', रथ्येव वि'. ११. कमम् वि' अ'. १२. रात्रिभि अ वि' १३-१३. 'न्या नेऽनुवी मूको. १४-१४. 'यादायो. वि'. १५. 'जना वि' १६. न परि' वि', १७-१७. 'यव' वि' अ'. १८. 'न वि' अ'. १९. य' वि' अ'.

तेजः सुहुमुहुः अन्वहम् उदेतु^१ । धावापृथिवीभ्यां सह मिथुनौ अहोरात्रे मह्यम् सवन्धू भवेताम्^२ ।
इयम् यमीः^३ सर्वायम् यमस्य विभक्तुं अजामित्वम् अभायात्त्वमिति^४ ॥ ९ ॥

आ धा ता गच्छानुचरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उप वर्धहि वृषभार्य बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० ॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।

उप । वर्धहि । वृषभार्य । बाहुम् । अन्यम् । इच्छस्व । सुभगे । पतिम् । मत् ॥ १० ॥

उद्गीथ० घ इति पदपूर्णे निपातः । आ गच्छान् आगमिष्यन्ति ता तानि उत्तरा उत्तराणि
युगानि कालाः कलियुगान्ते । नेहानीम् वर्तते इत्यभिप्रायः । यत्र येषु कालेषु
जामयः भगिन्यः कृणवन् करिष्यन्ति अजामि जामिः^१ भर्तृत्वेन नास्ति यस्य तदजामि
भगिन्या अयोग्यं मैथुनलक्षणं कर्म । एतज्ज्ञात्वा उप वर्धहि विभक्तंभकारस्य छान्वसोऽयं
वकारः । शर्यास्थस्य समीपे धारय^२ बाहुम् आत्मीयम् वृषभाय यस्तव घोनौ रेतो वर्पति
तस्याधाय, तं परिष्वङ्कतुमित्यर्थः । तच्च अन्यम् इच्छस्व कामयस्व हे सुभगे । पतिम् मत्
मत्तः । अहमयोग्यस्तव ज्ञातृत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥^३

घेङ्कट० आ गच्छन्तु^४ ते उत्तरे मम दिवसाः, यत्र^५ जामयः^६ स्वसारः करिष्यन्ति^७ अजामि^८ अभाय-
वभायात्त्वम्^९ । तथा सति उपवर्धेयं कुह अन्यस्मै^{१०} 'यूने आत्मीयम्'^{११} बाहुम् । अन्यम् इच्छस्व
सुभगे । पतिम् मत्तः ॥ १० ॥^{१२}

^{१३}इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

किं भ्रातासद्यदर्नाथं भवाति किम् स्वसा यन्निर्गतिर्निगच्छात् ।

कामभूता बह्वेकतद्रूपामि तन्वा मे तन्वंतु सं पिपृग्धि ॥ ११ ॥

किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनाथम् । भवति । किम् । कुं इति स्वसा । यत् । निःसञ्जतिः ।

निगच्छात् । कामभूता । बहु । एतत् । रूपामि । तन्वा । मे । तन्वन् । सम् । पिपृग्धि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० यस्याह । लुप्तसप्तमीविभक्तिकयच्छन्द्युतेस्तच्छन्दोऽप्याहार्यः । किम् सा भ्राता असत्
भवति । न भवतीत्यभिप्रायः, 'यत् यस्मिन् आतुरि सति स्वसादिकम् अनाथम् भवाति
भवति । तथा किम् सा स्वसा भगिनी भवति', यत् यस्यां भगिन्यां सरयां भ्रातरम्

१. अछहन् मुं विं अं. २. 'ति विं'; 'तु धावापृथिवी विं'; धावापृथिवीभ्या अं. ३. हवे' विं अं.
४. 'मि मूको. ५-५. बहवः जामित्वमदायां' विं अं ६. ज.मि मूको. ७. णर मूको. ८. ऋगिर्य
या (४.२०) व्यापयत्तचरा द्. ९. 'तु विं अं'; 'त विं. १०. 'त्र जाम यय यः विं अं ११ 'य
मूको. १२. 'विप्यसि विं अं; वरित्वा-दः विं. १३. अजामयम् विं अं; जाम्या विं. १४. वन्वव'
विं अं; वन्वव' विं. १५-१५. प्रमारमी' विं अं; युवन भा' विं. १६-१६. नास्ति मूको.

निष्कृतात् दुःखम् निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति । 'आतृभगिन्योश्च परस्परं' प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनामयय कायेत्यभिप्रायः । काममृता काममोहिता सती, अथवा मूढा^१ बन्धने, कामेन बद्धा मूढीया वशीकृता सती बहु नाना रपामि प्रलपामि । एतत् ज्ञात्वा तन्वा स्वशरीरेण मे मम तनुम् शरीरम् सम् पिष्टुमिध सम्पर्चय सम्भोगेन सख्येपय^२, सम्भुङ्क्व सामित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० किम् स आता भवति, यत् यस्य 'स्वखादि नाथरहित' भवति । किम् वा सा स्वसा भवति, यदि उपद्रव अस्य अभिगच्छति । सति आतरि सा अहम् काममूच्छिता^३ बहु एतत् विलपामि । शरीरेण शरीर मदीयम् सम् पर्चय ॥ ११ ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं^४ सं पृच्छ्यां पापमाहुर्धः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व न ते आता सुभगे वष्टयेतत् ॥ १२ ॥

न । वै । ऊँ इति । ते । तन्वा । तन्वंम् । सम् । पृच्छ्याम् । पापम् । आहु । य । स्वसारम् । निगच्छात् । अन्येन । मत् । प्रमुदः । कल्पयस्व । न । ते । आता । सुभगे । वष्टि । एतत् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० यम आह । न वै निपात एवार्थः । उ निपात पदपूरणः । नैव ते तव तन्वा तन्वंम् शरीरम् आत्मीयम् सम् पृच्छ्याम् सम्पर्चयामि सम्भोगेन सख्येपयामि, नैवाह त्वा सम्भोक्तुमिच्छामीत्यर्थः । कस्मात् कारणात् । यत् पापम् पापकारिण त पुरुषम् आहु वदन्ति शिष्टा, य स्वसारम् अग्निनीम् निगच्छात् नियमेनोपगच्छति सम्भुङ्क्व इत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा मत् मत् अन्येन अन्यतरेण स्वद्योग्येन पुरुषेण सह प्रमुद प्रहर्षान् सम्भोगलक्षणान् कल्पयस्व समर्थं निर्वर्तयेत्यर्थः । ते तव आता हे सुभगे ! न वष्टि न कामयते नैच्छति कर्तुम् एतत् । मैथुनं त्वया सह नैच्छामीत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० न^५ खलु तव^६ शरीरेण मदीयं शरीरम् सम् पर्चयामि । पापम् तर्म् आहु, य स्वसारम् निगच्छति । तथा सति मत् अन्येन प्रमोदनानि कल्पयस्व । न ते आता सुभगे ! कामयते 'स्वभुक्तम् एतत्' ॥ १२ ॥

वृत्तो घंतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

अन्या किल त्वा कुक्ष्येन युक्तं परि व्यजाते लिङ्गजेन वृक्षम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत् । अस्ति । यम् । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम् ।

अन्या । किल । त्वा । कुक्ष्याऽऽव । युक्तम् । परि । स्वजाते । लिङ्गजाऽऽव । वृक्षम् ॥ १३ ॥

उद्गीथ० यमी यम कामयमाना तेन प्रत्याख्याया सती सेव्यं तमाह । यत् इति निपातः

१-१. आता भगिन्यो परस्परं अ वि^१, आता भगिन्यस्त परस्परं वि^२ २ मूढं अ वि^३. ३- तस्ते - अ वि^४. ४-४. शरीरानां कवचरहितं वि^५ अ^६ ५ कारम् वि^७ अ^८, 'काममूच्छिता वि^९ ६. नास्ति वि^{१०} अ^{११}. ७ तव वि^{१२} अ^{१३}. ८ नास्ति वि^{१४}. ९-९ 'दुष्प्रेतत् वि^{१५}, 'दुष्प्रेतत् अ^{१६}.

खेदानुकम्पयो । अतः स्वित्ते दुर्बलं यतः अनुकम्प्यश्च असि भवसि त्वं हे यम ! न
एव-शब्दः समुच्चये । न च ते तव मनः, मनोगतः सद्बुद्धमिति । हृदयम् च बुद्धिगतम्
अध्यस्तापञ्चेत्यर्थः । अविदाम् विजानीमः । केन कारणेन दुर्बलं इति, अथवा ज्ञातं तव
दौर्बल्यकारणम् । किम् । उच्यते—मत्तं अन्या काचित् स्त्री किल त्वाम् शय्यागतं रतिकाले परि-
स्वजाते परिष्वङ्क्ष्यते^१ । किमिव । कस्या इव युक्तम् यथा कस्या रज्जुरात्मना युक्तं सम्बद्ध-
गादमश्च परिष्वजते, एवम् लिबुजा इव वृक्षम् यथा च लिबुजा बह्वी वृक्षः गाढं परिष्वजते,
तद्वच्च अन्यस्या कस्यामपि स्त्रियाम् आसक्तत्वात् दुर्बलोऽसि । अतः एव च मां परिष्वङ्क्ष्यते^२
नेच्छसीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥^३

वेङ्कट० यतः बलादतीतो^४ दुर्बलं यतः असि यम ! । यतेति निपातः खेदानुकम्पयो^५ । 'न एव'
ते मनः हृदयम् च जानीमः^६ । अन्या किल त्वाम् परिष्वङ्क्ष्यते^७ कस्या इव युक्तम् अक्षम् ।
'लिबुजा लीयते यततिर्भवतीति विमज्जन्तीति' (या ६, २८) सा इव च वृक्षम् इति ॥ १३ ॥^८

अन्यम् पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि स्त्रजाते लिबुजेन वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृण्वन् संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ॥

अन्यम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । यमि । अन्य । ऊँ इति । त्वाम् । परि । स्त्रजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षम् ।
तस्य । वा । त्वम् । मनः । इच्छा । स । वा । तव । अर्धः । कृण्वन् । सुम् । विदम् । सुभद्राम् ॥ १४ ॥

उद्गीथ० सेष्वनेवमुक्ते यमः प्रत्याचक्षणां प्रत्युवाच । अन्यम् उ सु उक्तं एव शब्दार्थः । सुराब्दोऽभि-
पूजितार्थः । अन्यमत्राभिपूजितं कश्चित् स्वर्गोऽयं पुरुषश्च यमि । ह्ययमिव परिष्वङ्क्ष्यसे लिबुजा इव
वृक्षम् धत्ततिरिव वृक्षम्, न मां आनृत्यकारणनाऽयोग्यत्वात् । अन्य उ अन्यश्च स्वर्गोऽयं एव त्वाम्
परि स्त्रजाते परिष्वङ्क्ष्यते । नाऽहं परिष्वजे आनृतवान् । तस्य वा वाशब्दः समुच्चयार्थः । तस्य
च स्वर्गोऽयस्य मनः क्विन्म आरमीयम् इच्छ, वशे कर्तुमिति शेषः । तस्य च त्वं वरावसिनी^९
भवेत्यर्थः । 'स वा' तव स च पुरुषस्तत्र वरावती । भवतिर्यनुवर्तते । अथ अथ
परस्परवशम् कृण्वन् कुरु तेन सह नविरम् परस्परसम्भोगमुखसंविद्धिम् सुभद्राम् सुकल्याणीम्,
इहलोकपरलकाऽविरोधिनीमित्यर्थः ॥ १४ ॥^{१०}

वेङ्कट० अन्यम् एव त्वम् यमि । परिष्वङ्क्ष्यसे^{११}, अन्यं च त्वाम् परिष्वङ्क्ष्यते^{१२} लिबुजा इव वृक्षम् ।
तथा सति^{१३} तस्य वा त्वम् मन इच्छ, 'स वा' तव इच्छतु मनः । कृण्वन् तेन संविदम्
कल्याणीमिति^{१४} ॥ १४ ॥^{१५}

^१ इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टमो वर्गः ॥ १॥

- १ परिष्वङ्क्ष्यते वि^१ परिष्वङ्क्ष्यते अ वि^१ २ परिष्वङ्क्ष्यते मूको ३. १३ शी १४ शी यच्चं
या. ६, २८, ११, ३४ हृदयं यकः व्याख्यातं दं ४. 'दनिगो वि', 'दनिगो अ'. ५. वरा' मूको.
६-९ ममेव वि^१, यमनेव अ'. ७ 'तानाम् अ', जानीम वि^१ ८. 'स्वर्गो वि' अ'. ९ 'नर्तनीव वि'.
१० १० सत्ता मूको ११ परिष्वङ्क्ष्यते वि^१, परिष्वङ्क्ष्यते अ'. १२. परिष्वङ्क्ष्यते वि^१, परिष्वङ्क्ष्यते अ'.
१३ ति वि^१ अ'. १४ नास्ति वि^१ अ'. १५. 'नमि' वि^१ अ'. १६ १६ नास्ति मूको.

[११]

‘आग्निर्हविर्धान ऋषि । अग्निर्देवता । अगती छन्द , अन्त्यास्त्रिस्त्रिष्टुभ ।’

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पर्यासि यद्बो अर्दितेरदाम्भ्यः ।

विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियो ऋतून् ॥ १ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिव । पर्यासि । यद्बो । अर्दिते । अदाम्भ्य ।

विश्वम् । स । वेद । वरुण । यथा । धिया । स । यज्ञिये । यजतु । यज्ञियान् । ऋतून् ॥ १ ॥

उद्गीथ० वृषा वर्धिता^१ आहुत्याचारस्वेन प्रणाधिकया^२ वृष्टेर्दाता अग्नि वृष्णे यज्ञद्वारेण स्तुतीनां हविषा वृष्टेश्च वर्धितुर्यजमानस्याऽर्थाय दुदुहे दोमिध पूरयति प्रक्षारयति । कथम् । दोहसा दोहनेन^३ ‘महता प्रक्षारणेन’ । कृत । दिव सकाशात् । पर्यासि उदकानि वृष्टिलक्षणानि । कीदृशोऽग्निर्वुदुहे । यद्बो महान् अदाम्भ्य^४ अर्हिस्यश्च । कीदृशस्य यजमानस्याऽर्थाय दुदुहे । अर्दितः अक्षीययागक्रियस्य । किञ्च विश्वम् सर्वम् स अग्नि वेद जानाति । किमिव । वरुण यथा आदित्य इव । केन वेद । धिया प्रज्ञया आरमाऽनुरूपया । ईदृशोऽग्नि । सः यज्ञिय यज्ञार्ह । यजतु पूजयतु यज्ञियान् यज्ञार्हान् ऋतून् देवतात्मकान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० आग्नि^१ हविर्धान^२ । अग्नि^३ । वर्धिता अग्नि यजमानाय दोहनसाधनेन^४ दोमिध अदीनाषा दिव उदकानि महान् अर्हिसित । स अयमग्नि विश्वम् वेदितव्य वेति प्रज्ञानेन, यथा वरुण प्रचेता वेति । स यज्ञिय^५ यजतु यज्ञियेषु कालेष्विति ॥ १ ॥

रपद्गन्धर्षीरप्या च योपणा नृदस्य नादे परि पातु मे मनः ।

इष्टस्य मध्ये अर्दितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥ २ ॥

रपद् । गन्धर्षी । अप्या । च । योपणा । नृदस्य । नादे । परि । पातु । मे । मनः ।

इष्टस्य । मध्ये । अर्दिति । नि । धातु । न । भ्राता । न । ज्येष्ठ । प्रथम । वि । वोचति ॥ २ ॥

उद्गीथ० रपत्^१ रप रूप व्यक्त्या वाचि । रपितवती अग्निगुणान् व्यक्तमुक्तवती मनस्समागमयोगात् । गन्धर्षी वाक् स्तुतिरक्षणो अप्या च अग्नि संरुहता च योपणा स्त्री आहुतिलक्षणा । अग्नि सम्पक् तर्पितवतीति शेष । नृदस्य ‘नृद’ (निघ ३ १५) इति स्तोत्रनाम । स्तोत्रमम सम्प्रविनी । एतत् ज्ञात्वा ‘‘इदानीमपि नादे शब्दे’’ स्तुतिरक्षणे सम्पक्कृतस्यरदेन निमित्तभूते परि पातु चरत्वाद् इत्यश्वत्थ गच्छत्^२ स्वस्थानस्थापनेन^३ सर्वतो रक्षरवति मे मम स्वभूतम्

१-१. नास्ति मूको २ वर्धिका वि^१. ३ प्रणाधिकया वि^२. ४ दोहसाधनेन वि^३, धनेन अ. ५ १. महता वि^४ मूको. ६ नास्ति वि^५ अ^६; आ वि^६. ७. ‘न मूको ८ अग्नि वि^७, आग्नि वि^८. ९ दोहमानाय धनेन वि^९ अ^{१०}. १० ‘वे वि^{१०} अ^{११}. ११ नास्ति अ वि^{११}. १२-१२. ‘नो ज्येष्ठे निगरे अ वि^{१२} १३ गच्छत् मूको १४ स्वस्थाननेन अ वि^{१४}; स्वस्थापनेन वि^{१५}.

मनः, येनाऽहं समाहितमतिभूर्त्वा सम्यक् स्तुतिं करोमीत्यभिप्रायः । किञ्चान्यद् । इष्टस्य यज्ञस्य मध्ये अदिति अदीनोऽग्निं नि धातुं घनदानेन श्रद्धाजननेन च नित्यं स्थापयतु न. अस्मान् । किञ्च भ्राता अपि न अस्माकं सम्बन्धी ज्येष्ठः प्रथमं सर्वप्रयोजनेषु प्रधानं विवोचति यन्मयोक्तं तदेव विशेषेण चक्ति । एतदुक्तं भवति—अहमेव न केवलम्, सर्वं एव अस्मत्कुलीनो देवयानप्रिय इति ॥ २ ॥

षेङ्कट० वदतु अग्निगुणान् गन्धर्वस्य स्त्री भारती अन्तरिक्ष्या सरस्वती च । स्तोतुं स्तोत्रे परि पातु च मम मनः भारती सरस्वती च । अथ अभिरक्षितस्य मध्ये अदिति, देवी नि धातुं अस्मान् । भ्राता^१ अस्मान् ज्येष्ठः सुर्यः अधिपवीतु ॥ २ ॥

सो चिन्तु भद्रा क्षुमती यशस्वत्या उषाम् मनत्रे स्वर्वती ।

यदांशुशान्तं मुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदयाय जीजनम् ॥ ३ ॥

सो इति । चित् । नु । भद्रा । क्षुमती । यशस्वती । उषा । उषासु । मनत्रे । स्वर्वती । यत् । ईम् । उशान्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् । विदयाय । जीजनम् ॥

उद्गीथ० या पूर्वेष्वपि कालेषु अग्नियागार्थमुदितवती^२, सा एव नु क्षिमम् भद्रा कल्याणी क्षुमती 'क्षु शब्दे' । स्तुतिशब्दवती स्तुतिमतीत्यर्थः, अथवा प्रावरुत्थितपक्षिमनुष्यादिशब्दवती यशस्वता कार्तिमती घनवती वा उषाः उषाम् उदितवतीत्यर्थः । किमर्थम् । मनत्रे सर्वस्य सम्प्रशानुरप्तेयागार्थमित्यर्थः । स्वर्वती आदित्यवती । एनम् उशान्तम् स्तुतिं हविश्च कामयमानम् उशताम् यदु कामयमानानां यज्वना सम्बन्धिनम् अग्निम् होतारम् आह्वाणारम् हवेन^३ होमकारिण वा अनु क्रतुम् । वदयाय यज्ञाय यागार्थं जीजनम् जनितवन्तं प्रज्वालितवन्तं नत्विज्यमानानां, तदादितवतीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

षेङ्कट० सा उ एष खलु मनवीया शब्दवती अश्वती उषा श्युक्त्वु मनुष्याय आदिरपवती । यदि एनम् अग्निं कामयमानम् कामयमानानां यजमानानाम् कर्मांशम् जनयन्ति । तदेवोक्तम्—अग्निम् होतारम् यज्ञार्थम् जनयन्तीति ॥ ३ ॥

अथ त्वं द्रुप्तं विभ्रं विचक्षणं निराभरदिपितः श्येनो अच्वरे ।

यदी विशो वृणते द्रुप्तमार्यी अग्निं होतारमघ्नी धीरजायत ॥ ४ ॥

अर्थ । त्वम् । द्रुप्तम् । विभ्रम् । विचक्षणम् । नि । आ । अभ्रत् । इपित । श्येन । अच्वरे । यदि । विशः । वृणते । द्रुप्तम् । मार्यी । अग्निम् । होतारम् । अर्थ । धी । अजायत ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अथ अथ अनन्तरम् त्वम् योऽग्नीं हृषते यज्वभिर्देवतार्थं तम् द्रुप्तम् ^४नात्यल्पम् नातिबहुलं

१. ज्ञाना वि^१ अ^२. २. अभिप्राया वि^३; 'तपति अ वि'^४, 'त्यपति वि'. ३. स्वेन मूको, ४. तदे मूको ५-१ दशयच्छमति^० मूको.

सोमम् विश्वम् महान्तम् विचक्षणम् विविधं द्रष्टारं सर्वस्य वि पक्षी आ अभरत् आहृतवान् इति प्रेषितोऽग्निना इयेन अचरे यज्ञे । किञ्च यदि यदा विश मनुष्या वृणते प्रार्थयन्ते तस्मिन् दर्शनीयं शत्रूणां सुपक्षपयितारं वा । कीदृशं मनुष्या । आर्या 'अभिगमनीयं' तं भवन्तः, यजमाना इत्यर्थः । अग्निम् होतारम् होतृपदार्थकारिणम् आहूतारं वा देवानाम् । अथ अथ धी कर्म इतिकर्तव्यता आज्ञायत जायते, प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निना प्रेषितः अनन्तरं 'सोमम् पानीयम्' महान्तम् विद्रष्टारम् पक्षी इयेन आ हृतवान् 'यज्ञे' । यदि दर्शनीयम् 'अग्निम् आर्या' मनुष्या यज्ञे होतारम् वृणते । अथ जायते कर्म प्रतायत इति ॥ ४ ॥

सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।

त्रिप्रस्य वा यच्छंशमान उक्थ्यम् वाजं ससवां उपयासि भूरिभिः ॥ ५ ॥

सदा । असि । रण्व । यवसा इव । पुष्यते । होत्राभि । अग्ने । मनु । सुऽध्वर ।

त्रिप्रस्य । वा । यत् । शंशमान । उक्थ्यम् । वाजम् । ससवान् । उपयासि । भूरिभिः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सदा सततम् असि भवसि रण्व रमणीय । किमिव । यवसा इव पुष्यते यथा यवसानि हरितवृणयवादिषासा पुष्पवत् स्वपुष्टिं कुर्वन्तो हस्त्यश्वगोमहिष्यादिचतुष्टयस्य रमणीया प्रीतिकरा सदा भवन्ति । किञ्च होत्राभि 'होत्रा' (निघ ३, १७) इति यज्ञनाम । यज्ञे हे अग्ने । मनुष मनुष्यस्य सर्वस्य यज्वन स्वभूते स्वध्वर सुपन्न, मनुष्यसम्प्रदायिना यज्ञानां स्विष्टकृता गुणकारी भूषिष्ठाभाय भवेत्यर्थः । किञ्च त्रिप्रस्य वा मेधाविन ॥ 'यत् यस्य यजमानस्य वा स्वभूतम् उक्थ्यम् श्रोत्रम् शशमान प्रशसन् वाजम् हविर्लक्षणमक्षम् ससवान् सम्भजमानश्च उपयासि उपयाच्छसि भूरिभि' बहुभिर्देवैश्च सह ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सदा भवसि रमणीयः यजमान इव^{११} उदकैर्हविर्भि स्व पोषयते आर्विजयै^{१२} अग्ने ।^{१३} मनुष्यस्य सुमन्त्र^{१४} भवन् । मेधाविन वा यदा स्तुतमान^{१५} 'प्रशस्यम् अक्ष प्रयच्छन् त'^{१६} प्रदानार्थम् उपगच्छसि बहुभि अग्ने तदा च भवसि रमणीय^{१७} ॥ ५ ॥

^{११} इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये नवमो वर्गः ॥

उदारय पितरां जार आ भगमिर्यश्नति ह्यतो हुत ईप्सति ।

त्रिप्रस्य वद्धिः स्वप्स्यते मृसस्तविष्यते असुरो वेपते मृती ॥ ६ ॥

११ 'नीषा मा मूको २. होत्र पदा' रि^{११}. ३. 'न'क वि' अ'. ४ ४. सोपानीय मूको ५. प्रेषितोऽग्निना इत्यन्तेऽधिक मूको ६ ६. यज्ञवदश' रि', यज्ञव दश' अ'. ७ ७. अग्निवाया वि', अग्निवाय अ' ८ इति 'च'य शक्ये अ'. ९ 'महिषादि' अ वि' १०. मेधाविन रि^{१०}, मेधावि अ वि'. ११ ११. मारित मूको १२. 'सन्' वि' अ'. १३. आर्विजये वि' अ', आर्विच' रे रि'. १४. अग्ने मूको १५. गुमावो मूको १६. 'न' वि' अ'. १७ १७. 'मन्' वि', प्रशस्ये 'अ'. १८. 'य रि' अ'.

उत् । ईरय । पितरा । जारः । आ । भगम् । ईरयति । हर्यतः । हृत्तः । इष्यति ।
विवाक्ते । वहिः । सुऽअपस्यते । मुखः । तविष्यते । अमुरः । वेपते । मृती ॥ ६ ॥

उद्गीथ० उत् ईरय उद्गमय त्वम्, आत्मज्योतिरिति शेषः । पितरा 'पिता मात्रा' (पा १,२,७०)
इत्येकशेषविज्ञानात् सर्वप्राणिनां मातापितृभूते छावापृथिव्यौ, इतीति शेषः । अथवा
आदित्यादिज्योतिःषु उद्गमनस्य च प्रकाशनस्य च सम्बन्धदर्शनात् उद्गमनप्रकाशनं लक्ष्यते ।
प्रकाशयोधे अपि छावापृथिव्यौ, सुष्ठु ज्वालयेत्यर्थः^१ । किमिव । जारः आ भगम्
आकारोऽश्रोपसार्धः । रात्रिर्नक्षत्रादिज्योतिर्दीप्तीनाञ्च जरयितृत्वात् जार. आदित्यः सवितृशब्द-
वाच्यो^२ शुस्थानः । स यथा भगमादित्यं शुस्थानमेवोत्तरावस्थम् मजनीर्यं वा स्वज्योतिः^३ औमं
वा पारदारिकं^४ एव वा । भगोऽपि स्त्रीभगः । यथा जारः^५ 'पारदारिकः । इयति यज्ञमानो^६
देवान् हर्यतः यागं कामयमानान् हृतः हृदयेन इष्यति इपरिषं गत्यर्थः शुद्धोऽप्ययुपसर्गपूर्वोऽथ
प्रष्टव्यः । अधीप्यति अधिगच्छति, देवस्वभावमित्यर्थः^७ । विवाक्ते विवक्षति^८ शस्त्रलक्षणाः स्तुतीः
वहि बोधा स्तुतीनां^९ देवान् प्रति प्रापयित्वा हरेत् । स्वपस्यते शोभनञ्च स्वकर्म कर्तुमिच्छति
मुखः मुखशब्दाद् यज्ञनाम्नः तत् करोतीति निच्, पयसादधि^{१०} कृते मय इति यज्ञकार्यध्वर्युरस्यते ।
तविष्यते । तवतिर्दुर्धर्यः । स चात्रान्तर्णीतण्यर्थसन्त्यश्च द्रष्टव्यः । तुतावयिपति^{११} च स्तोत्रलक्षणाः
स्तुती वर्धयितुश्चेच्छति इत्यर्थः । अमुरः प्राणवान् प्रज्ञवान् वा उद्गाता । वेपते 'दुवेष्ट कम्पने'^{१२}
उत्पक्षे^{१३} 'य यधे'^{१४} क्रतिवचकगैवगुण्ये प्रायश्चित्तकारित्वाद् कर्मवैगुण्योत्पत्तेर्भिन्नम् कम्पते च
मृती मस्या बुद्ध्या । कः । सामर्थ्यान् ब्रह्मा । यतो यज्ञमानः सर्वविधिञ्च हवंहं कर्म
कर्तुमिच्छन्ति^{१५}, तच्च स्वदुद्गमनमन्तरेण^{१६} न शक्यते कर्तुम्, अत उद्गमयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रेरय आभिमुख्येन^{१७} छावापृथिव्यौ^{१८} धनम् श्लोका भवन् । जारः जरतेः स्तुतिकर्मणः । यष्टुमि-
च्छति देवान् स्मृहणीयः अग्निः^{१९} । हृदयेनैव^{२०} तत्कर्तुमिच्छति । मवीति आभिलषितं बोधाऽग्निः ।
शोभनकर्म कर्तुमिच्छते^{२१} यज्ञमानाय मंहनीयः^{२२} वर्धयिष्यते^{२३} । सोऽग्निः^{२४} बलवान् कम्पते^{२५} च
स्तोत्रार्तं प्रति आगच्छति च स्तुत्येति ॥ ६ ॥

यस्ते अग्रे सुमतिं मर्तो अक्षत् सहस्रः स्रनो अति स प्र शृण्वे ।

इपुं दर्धानो वहमानो अथैरा स धुमो अमवान् भूपति धून् ॥ ७ ॥

- १-१. या. (३, १६) व्याख्यातं द्र. २ व्याहित्यर्थः वि^{११}. ३. 'इवा मूको. ४. ज्योतिः
वि^{१२}. ५-५. नास्ति अ. १ नास्ति मूको. ६-६. 'रिकनो मूको. ७. देवास्त्वम' वि^{१३}; देवाऽप्यम' अ
वि^{१४}. ८. ववथ मूको. ९. स्तुतीने वि^{१५}; स्तुतीन् वि^{१६}; स्तुती अ. १०. 'दवि वि^{१७}; 'दवि अ वि^{१८}.
११. तुतावयिपति वि^{१९}, तुन पयिपति अ, कृता ? वयिपति वि^{२०}. १२. 'येजे वि^{२१}; येजे वि^{२२}; च ... वि^{२३}.
१३. 'चत वि^{२४}; 'चतन्त अ. १४. यष्टुमानम् वि^{२५}, स्वपनम् अ वि^{२६}. १५. 'ह्ये वि^{२७} अ.
१६. 'यो 'व' अ. १७. 'ग्नि वि^{२८}; 'धि अ. १८. हृदयेन वि^{२९}. १९. कर्तुमेते वि^{३०} अ. २०. गहंगी
यो वि^{३१} अ; वहनीयो वि^{३२}. २१. वपिष्ये वि^{३३} अ; वपिष्ये वि^{३४}. २२. स अ' वि^{३५} अ; अ' वि^{३६}.
२३. कम्पने वि^{३७} अ.

यः । ते । अग्ने । सुऽमृतिम् । मर्तः । अक्षत् । सहसः । सुनो इति । अति । सः । प्र । शृण्वे ।
इपम् । दधानः । वहमानः । अथैः । आ । सः । द्युऽमान् । अमऽवान् । भूपति । द्युन् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यः ते तव स्वमृतां हे अग्ने! सुमतिम् शोभनां स्तोत्राणां यष्टृणाञ्जानुमार्दिकां बुद्धिम्
मर्तं मनुष्य- स्तोत्रारूप्यो यष्टृरूप्यश्च अक्षत् अक्षोति । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च त्वामनुग्रहशीलं
परिचरतीत्यर्थः । हे सहसः सुनो! बलस्य पुत्र! सः मनुष्यः अति शृण्वे श्रूयते सर्वलोका-
कान्तोऽस्य प्ररुद्धेण श्रूयते इपम् अक्षम् दधान, इष्टान्यर्थिभ्यो^१ ददत् वहमानः उह्यमानश्च^२
'अथैः । उत्तरकालम्^३ देवो भूत्वा द्युमान् द्युस्थानवान् दीप्तिमान् वा अमवान् आरमबोश्च
स्वाधिकारं प्रति यत्नवान् वेत्यर्थः । भूपति भवति । कियन्तं कालम् । उच्यते—आ^४ द्युन् 'द्युः'
इत्यहनां (तु. निघ १, ९) । आचन्द्राकमित्यर्थः ॥ ७ ॥

येङ्कट० यः तव अग्ने! सुमतिम् 'मनुष्यः अङ्गुते बलस्य' पुत्र!, सः अत्यन्तम् 'प्र स्तूयते ।
अक्षम्' धारयन् उह्यमानः अथैः अभिभवति सः दीप्तिमान् बलवान् दीप्तान् शत्रूनि ॥ ७ ॥

यदग्न एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।

रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । समऽइतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।

रत्ना । च । यत् । विऽभजासि । स्वधाऽऽः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽमन्तम् । वीतात् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यत् यदा तु अग्ने! एषा अस्मत्कृता समितिः स्तुतिसङ्गतिराहुतिसङ्गतिश्च भवाति
देवी दीप्ता गुणैः । क^१ । उच्यते—देवेषु । कीदृशेषु । यजता यजतेषु यष्ट्येषु । देवाः यष्ट्या^२
अस्माभिः स्तूयन्ते इज्यन्ते येत्यर्थः । हे यजत्र! यष्ट्यः^३ । रत्ना रत्नानि च धनानि यत्
यदा विभजासि स्तोत्रभ्यो यष्टृभ्यश्च विभजसि^४ हे स्वधावः^५ हविरक्षवन्! भागम् अंशम् नः
अस्माकम् प्रति अत्र काले, तदैत्यर्थः । वसुमन्तम् धनवन्तं मानाधनावययं सर्वकार्यनिर्वर्तन-
क्षममित्यर्थः । वीतात् 'तृयोस्तातृष्टाशिष्यग्यतरस्याम्' (पा ७, १, ३५) इति हेऽस्थानेऽत्र तातृ ।
अन्तर्णीतप्ययश्चात्र द्रष्टव्यः । वायव्य गमयासम्भवं देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

येङ्कट० यदा^१ अग्ने! एषा समितिः भवति देवी देवेषु यष्ट्येषु^२ यष्ट्यः^३ यदा^४ सङ्गच्छन्ते^५ देवाः,
यदा च रमणीयानि^६ धनानि^७ स्तोत्रभ्यो विभजसि बलवन्^८, तदानीम् अस्माकमपि बहुबलम्^९
भागम् अंशं प्रयच्छेति ॥ ८ ॥

१. टाटं अ वि^१; टाटं अ. २. वयाः अ वि^१. ३. अदेवोत्तरं मूको. ४. नास्ति मूको.
५-५. 'यो...वि' अ. ६-६. तृयोः पाठोऽनेनम् मूको. ७. नास्ति मूको. ८. व(प) वि^१ टय्या
मूको. ९. विभजसि मूको. १०. बलव मूको. ११. वर वि^१ अ. १२. यष्ट्या मूको.
१३. 'या मूको. १४. नास्ति वि^१. १५. 'छेते वि' अ. १६. 'यामिधान् वि'.
१७-१७. 'यो वि^१; 'यो ददाति अ. १८. बलवद्वि^१; बलवम् अ.; बहुबलम् वि^१.

श्रुधी नो अग्ने सदर्ने सधस्यै युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो वह रोदसी देवपुत्रे मार्किर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । न । अग्ने । सदर्ने । सधस्यै । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । न । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । मार्कि । देवानाम् अप । भू । इह । स्या ॥

उद्गीथ० हे अग्ने ! धुधि श्रुधु न अस्माकम् वचनमिति शेष । क स्थित । उच्यते—सर्दने स्थाने वेदास्थे । कीदृशे । सरदो सदस्थाने सर्वदेवसाधारणस्थाने । कतमद्रचनम् । उच्यते—युक्ष्व आह्वा^१ दवान् प्रति गमनाय युक्ष्व रथम् आरमीयम् । कीदृशम् । अमृतस्य देवपानस्य मधुन द्रविनु^२ द्रावयितार^३ युक्ष्व रथम् । तेन गत्या च न अस्माक यज्ञ प्रति आ वह प्रापय रोदसी चावाशुधिष्यौ देवपुत्रे देवस्य प्रनापते दुहितौ । मार्कि मा च कश्चित्^४ देवानां मध्ये एकोऽपि देव अप भू. अपभविता स्यात् । अस्माकं द्वापगन्ता^५ स्यात् । निरवशोपा^६ देवानाह्वयस्तेत्यर्थः । स्वमपि च इह अस्मिन् यज्ञे अस्मादीये सदा सन्निहित स्या. भव^७ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० श्रुधु अस्माकम् अग्ने ! सदस्थाने गृहे । योनय रथम् उदकस्य द्रावकम्^८ । ‘आ वह’ च अस्माकम् चावाशुधिष्यौ ययोर्देवा^९ पुत्रा^{१०} । मा च अप^{११} भू स्वम् देवानाम् सकाशात्, इहैव भय ॥ ९ ॥

‘इति सप्तमाष्टके पद्याध्याये दशमो वर्गः’ ॥

[१२]

‘आग्निर्देविर्धान ऋषि । अभिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

धाना ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भनतः सत्यवाचा ।

देवा यन्मर्तान् यजथाय कृणन्त्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्मसुं यन् ॥ १ ॥

धाना । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्रानि । भनत । सत्यवाचा ।

देव । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृणन् । सीदत् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् । असुम् । यन् ॥

उद्गीथ० ह शब्दोऽत्र पादपूर्णः । यावा क्षामा चावाक्षामे चावाशुधिष्यौ प्रथमे ‘विण्वाधाराण्डक-पालाभिमानित्वात् सृष्टौ पूर्वं जात इत्यर्थः, प्रधाने वा । ऋतेन सन्निवासिना देवजनन सहेत्यर्थः । अभिश्चावे आभिमुख्येन^१ श्रूयते इत्यभिश्चावस्तत्र^२ भवत रोड्येऽत्र लट् । सामीप्यलक्षणा च सप्तम्येषा, गङ्गाया गावश्चरन्तीति यथा । आह्वानश्रवणादस्मदशमभि

१ तमद् वि^{११} २ आह्वानं मूको. ३ द्रविनु^{१२} मूको. ४ किञ्चित् अ वि^{१३} ५ *नप-
ता वि^{१४} ६ भवत् इवत् अ वि^{१५}, सवत् वि^{१६}. ७ द्रावकम् वि^{१७} अ^{१८}. ८ ८ आ वि^{१९} अ^{२०}
९ ‘व वि^{२१} अ^{२२} १० अ वि^{२३} अ^{२४} ११ अ वि^{२५} अ^{२६}, अव वि^{२७} १२ १३ नास्ति मूको.
१४ *म नित्व मूको. १५. मुरयो न मूको १६ मिमन्त^{१७} अ वि^{१८}

यातामित्यर्थः^१ । कीदृशौ चावापृथिव्यौ । सत्यवाचा सत्यवाचौ अवितयवचने, सत्यवादिन्यामित्यर्थः । कदा अभिप्रावे भवतः । उच्यते—यदा अग्निं यत् यदा मर्तान् मनुजान् यजयाय देवयागाय कृण्वन् कुर्वन् प्रेरयन् संदत् निषीदति वेचाम् होता देवानामाह्वाता प्रत्यङ् देवान् प्रत्यक्षिता आह्वानार्थम् स्वम् आत्मीयम् असुम् प्राण ज्वालालक्षणं सर्वार्थदर्शनलक्षणम् यन् प्राप्तव्यंश्च । तदा प्राप्ते अस्माद्यागकाले देवान् चावापृथिवीप्रमुखान् अग्निराह्वयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

यङ्कट० चावाभूमी^२ मुख्ये यज्ञार्थं स्तुतिषु^३ अरण्योग्ये देशे भवतः सत्यस्तुतिके, देवः यदा अग्निः मनुजान्^४ यज्ञार्थम् कृण्वन् निषीदति होता अभिमुखम्^५ स्वम्^६ बलम् गच्छन्^७ इति चावापृथिवी पट्टमिच्छन् अग्निं सूक्तेन स्तौति ॥ १ ॥

देशो देवान् परिभू^८र्क्षतेन वहां नो हव्यं प्रथमार्थकित्वान् ।

धूमकेतुः समिध्ना भास्वजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥ २ ॥

देव । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । वह । न । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।

धूमकेतु । समर्द्धा । भा । ऽस्वजीक । मन्द्र । होता । नित्यः । वाचा । यजीयान् ॥ २ ॥

उद्गीथ० य इवम् देव देवान् परिभू^८ देवानां परिग्रहीता आह्वानहविर्मेयनद्वारेण, स इवम् ऋतेन यज्ञेन सह वह प्रापथ नः अस्माकम् हव्यम् हवि प्रथमं वागसाधनानां पूर्वं प्रधानो^९ वा चिकित्वान्^{१०} ज्ञातव्यंश्च धूमकेतुः । धूमस्य कर्ता च धूमपताहो वा धूमज्ञानोपायश्च समिध्ना समिन्धनेन सन्दीपनेन भास्वजीक ऋजुदीप्तिकः, ऊर्ध्वग्वहन इत्यर्थः, मन्द्र स्तुत्यश्च होता आह्वाता च देवानाम् नित्यः ध्रुवः वाचा यजीयान् अतिशयेन यदा च ॥ २ ॥

वेङ्कट० देव देवान् परिभवन् यज्ञेन सदा अस्माकम् हव्यम्^{१०} वह प्रथमं जानन् धूमप्रज्ञाना^९ समिन्धनेन^१ भास्वजीकः^{१०} ऋजुदीप्तिः मोदन होता नित्यं वाचा अतिशयेन यदा च ॥ २ ॥

स्वावृ^{११}देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।

विश्वे देवा अनु तत् ते यजुर्गृहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३ ॥

स्वावृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गो । अत । जातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।

विश्वे । देवा । अनु । तत् । ते । यजुः । गृ । गृहे । यत् । एनी । दिव्यम् । घृतम् । धारयन्ति वाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यदि यद्यपि गोः पृथिव्याः अतः अस्याः सकाशात् जातासः जाता उररक्षाः, अस्यां पृथिव्यां भवाः, पृथिवीलोकनिवासिनो यजमाना इत्यर्थः, धारयन्ते हविषा स्थितिं कुर्वन्तो

१. आह्वानमप्राप्तमभिमोक्षार्थं मूको. २. 'मृमि वि' अ. ३. ध्रुतिश्च वि, ध्रुति अ, ध्रुतिषु वि. ४. 'स्या वि' अ. ५. 'रवराणां वि'. ६. 'धारय वि' अ. ७. 'नीन् वि' अ. ८-९. वाचि वा वि. १०. 'नारि वि' अ. ११. 'नारि मूको. ८. 'नारि वि' अ. ९. 'नारि वि' अ. १०. 'नारि वि' अ.

विधति उवां द्यावापृथिव्यौ । सकलजगत् स्थितिं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथापि स्वावृक् स्वावर्जनं हविराधारत्वात् सस्कृतत्वाद् नेतृत्वाच्च स्व दक्षिरेवेत्यर्थः । देवस्य तवाग्नेः अमृतम् देवानां हविरित्यर्थः । हविषा त्वमेव जगत् पुष्पासि^१, 'नान्य कश्चिदित्यर्थः' ।

सर्वे देवा वृष्टिप्रदानद्वारेण^२ पुष्पन्तीति चेत्, न, यत् विश्वे देवाः अनु गुः अन्नभावाथम् अनुगच्छन्ति । तत् तदा ते तव^३ सम्मन्त्रि, त्वत्प्रदानकर्तृकमित्यर्थः । यज्ज यजम् हुद्दे दोग्धि प्रक्षरति । यत् यदा वा एनी एतवर्णां शुद्धस्वरूपा वा आहुति स्तुतिश्च रवयि हुता कृता च सती दिव्यम् दिवि भवम् धृतम् 'वृ क्षरणदीप्यो' । क्षरत्^४ दीप्त वा, आदित्यमण्डले भवमित्यर्थः^५, वा घारि वृष्टपुदकम् । अतस्त्वमेव सस्काराहुत्याभारादिद्वारेण जगता स्थितिं करोषीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स्वावर्जनम् अग्ने उदकम् यदि तेजसा उत्पद्यते, अस्माद् उदकाद् जाता नोपधयो द्यावा-पृथिव्यौ धारयन्ति^६ । सर्वे^७ भोक्तार तत् तव दानम्^८ अनु गायन्ति । दोग्धि यत् श्वेता दीप्ति^९ दिवि भवम् क्षरद् उदकमिति ॥ ३ ॥

अर्चामि वां वर्षायापो धृतस्तु द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।

अह्ना यद् द्यामोऽसुनीतिमयन् मध्वा नो अत्र पितरां शिशीताम् ॥ ४ ॥

अर्चामि । वाम् । वर्षाय । अप । धृतस्तु इति धृतऽनन् । द्यावाभूमी इति । शृणुतम् । रोदसी इति । मे । अह्ना । यत् । द्याव । असुनीतिम् । अयन् । मध्वा । न । अत्र । पितरां । शिशीताम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने ! वर्षाय प्रज्वल्य^{१०}, प्रोत्सर्पयेत्यर्थः, अप कर्म । अग्निना कर्मणि प्रोत्सर्पिते अग्निप्रसादेन चाभ्यनुज्ञाते च अर्चामि 'ऋच स्तुतौ' । स्तौमि^{११} वाम् युवां हे धृतान् ! वृष्टपुदकस्य प्रसन्निधौ^{१२} द्यावाभूमी । द्यावापृथिव्यौ^{१३} । एतज्ज्ञात्वा मे मम, श्रुतीरिति^{१४} शेषः । शृणुतम् हे रोदसी^{१५} द्यावापृथिव्यौ^{१६} । कस्मादेव प्रवीमि । यत् यस्मात् अह्ना 'अहरिति अत्र'^{१७} सामर्थ्याद् अहोरात्रसाध्य कर्मोप्यते । सप्तम्येकवचनस्य च आ आदेशः । अहनि अहोरात्रसाध्ये कर्मणि अग्निना प्रोत्सर्पिते सति द्याव सामर्थ्याद् पृथिव्यश्च असुनीतिम् नमुनिति प्रज्ञा । तथा परिसमाप्तिं नीयत इत्यसुनीतिरत्र स्तुतिरुच्यते । वा श्रोतुम् अयन् गच्छन्ति, अत एव प्रवीमि । ध्रुवा च स्तुतिम् अग्निसाध्य कर्मणि तदनु ज्ञानेन मध्वा वृष्टपुदकेन न अस्माकम् अन्न लोके वा, वर्तमानम् इति शेषः, पितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ शिशीताम् 'शो तनूकरणे' इत्यस्यैतद्रूपम् । 'शिशीति शृङ्गे' (ऋ ५ २, ७) इति यथा । तनूकरणेन चात्र सस्कारो लक्ष्यते । ज्ञानपानाचमनसत्यनिष्पादनादिसस्कारेण^{१८} सस्कृतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

१. देवात्र वि^{११} २ पुष्प वि^{१२}, पुष्पा अ, पुष्पा वि^{१३} ३ ३ नाया वा^{१४} अ वि^{१५} ४ ४ वृष्टि द्वारेण प्रदानद्वारेण वि^{१६} वृष्टिद्वारेण अ ५ क मूको ६ रति मूको ७ परवामि^{१७} मूको. ८ क वि^{१८} अ. ९ पिते वि^{१९} अ. १० अति वि^{२०} अ. ११ यमे वि^{२१} अ. १२ गन् वि^{२२} अ. १३ ति वि^{२३} अ. १४ प्रज्वल वि^{२४} १५ स्तौम मूको. १६ स्तुतिरि^{२५} मूको १७ १७ अहरति अ वि^{२६} १८ मनस्यनिष्पा मूको

वेङ्कट० 'अवांमिं वाग्'। स्तौमि युवयो वृद्धयर्थम् कर्म। हे वृत्तप्रसाविण्यौ^१ चावावृथिय्यौ^{१*} शृणुतम् सरोधयिन्वौ^{१*} प्रजाना मदीय स्तोत्रम्। अहस्सु वेपु^१ युवयो स्तोतार अमुनीतिम्^{१*} गच्छन्ति त्रियन्ते, तेपु 'इदानीं' मधुना अस्मान् चावावृथिय्यौ सस्कुतराम्^१ इति साहचर्याद् अनयो स्तुति^१ ॥ ४ ॥

किं सिन्नो राजा जगृहे कदस्यातिं व्रतं चक्रुमा को वि वेद ।

मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥ ५ ॥

किम्। स्वित्। न। राजा। जगृहे। कत्। अस्प। अतिं। व्रतम्। चक्रुम्। क। वि। वेद। मित्र। चित्। हि। स्म। जुहराण। देवान्। श्लोकं। न। याताम्। अपि। वाजं। अस्ति ॥

उद्गीथ० किम् स्वित् स्विच्छदो वितर्कायै। किं वा न अस्माक स्वभूतानि हवींषि स्तुतीश्च राजा सर्वस्य स्वामी दीप्तो वाऽस्मि जगृहे परिगृह्णीयात्, परिचरणवैगुण्यात्। कत् किं वा अस्प अन्नग्रतं कर्म परिचरणाख्यम् अति चक्रुम 'अति मु इत्यभिपूजितार्थे' (या १, ३)। अभिपूजितम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'किम् स्वित् अस्माकम्' राजा गृह्णाति। किं वा वयम् अस्य ग्रीणन कर्म नाऽनुतिष्ठामः नित्य नैमित्तिक वा। क एतत्^१ वेदि, न^१ कश्चिच्छक्तोऽथ विद्यमान ज्ञातुम्^१। अस्माकम् मित्र हि अग्निर्विधत्ते देवाना वा। अस्मादीया^{१*} स्तुतिश्च देवान् अभिगच्छन्तु^{१*}। अस्माकम् अस्ति अपि य इति^{१*}। को व्रतविज्ञोपमसङ्ग^{१*} इति ॥ ५ ॥

^{१*}इति सप्तमाष्टके पद्याध्याये एकादशो वग^{१*} ॥

दुर्मन्त्रनामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद् विपुरुषा भवति ।

यमस्य यो मृनरते सुमन्त्वग्ने तमृष्य पाक्षप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

दुऽमन्तु । अत्रे । अमृतस्य । नाम । सलक्ष्मा । यत् । विपुरुषा । भवति ।

यमस्य । य । मृनरते । सुऽमन्तु । अत्रे । तम् । मृष्य । पाक्षि । अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दुर्मन्त्रम् अस्मिन् कर्मणि^{१*} कृत अमृतस्य यमस्य नामधेय भवति, 'यत् अस्मै'^{१*} सप्तमा विपुरुषा

१-१ नास्ति वि^१ † यन्वामि वि^१ अ^१ २ 'द्वय वि^१, वृद्ध अ^१ ३ 'प्रसाविण्यो वि^१, प्रप्रसाविण्यो अ^१. ४ नास्ति रि^{१*} ५ शृणु वि^१ अ^१; शृणुता वि^१. ६ सरोध' वि^१ अ^१; रोधयि श्यो वि^१ ७ 'पुत्रियेपु अ^१ ८ अमुनीति वि^१ अमुनीति अ^१, अमुनीति वि^१ ९ स्वहस्सु वि^१; सरोधयि वि^१ अ^१ † दानी वि^१ † भुग्ताम् वि^१. १० '०० नास्ति वि^१ अ^१ † 'क' यर वि^१ † एर वि^१ † त वि^१ † य वि^१ ११ 'अ' मृका १२ दविरा वि^१ अ^१ 'य' तत्र वि^१. १३ 'य' रिनेव' वि^१ रिने रिनेव' अ^१; दाना' वि^१. १४ १४ नास्ति मृको १५ नास्ति वि^१ अ^१, १६ १६ तमस्य वि^१ अ^१

‘स्वसा भार्या’ भवेत् । तत्तु न तथा इति यमस्य राशः ‘यः स्त्रीति’ सुवचने नाम, अग्ने ! तम् दर्शनीय ! रक्ष अग्रमाद्यन् ॥ ६ ॥

यस्मिन् देवा विदथे मादर्यन्ते विवस्वतः सदर्ने धारयन्ते ।

सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यश्चतुर् परि द्योतनिं चरतो अर्जसा ॥ ७ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदथे । मादर्यन्ते । विवस्वतः । सदर्ने । धारयन्ते ।

सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अमृदन् । परि । द्योतनिम् । चरतः । अर्जसा ॥ ७ ॥

षेष्टट० ‘यस्मिन् अग्नौ सति’ देवाः यज्ञे मादन्ति^१, ‘यस्मिन् सति’ मृता^२ मनुष्याः कर्मफलम् उप-
भुञ्जानाः^३ विवस्वतः ‘सदर्ने वर्तन्ते’ यथासुखम्, येन चाग्निना सूर्ये अहरादयम् ज्योतिः
अदधुः, चन्द्रमसि च^४ राश्रीः^५, सौ चन्द्रसूर्यां तम् द्योतनिम्^६ द्योतमानम् अग्निं माध्यमिकम्
परि चरतः सन्ततगमनौ^७ ॥ ७ ॥

यस्मिन् देवा मग्मनि संचरन्त्यपीत्येते न वयमस्य विद्म ।

मित्रो नो अत्रादितिरनागान्सविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ८ ॥

यस्मिन् । देवाः । मग्मनि । समुच्चरन्ति । अपीत्ये । न । वयम् । अस्पृ । विद्म ।

मित्रः । नुः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय । वोचत् ॥ ८ ॥

षेष्टट० यस्मिन् देवाः स्रोतस्ये वरणे संचरन्ति^१, तम् अन्तर्हिते स्थाने स्थितम् अग्ने !^२
न वयम् जानीमः । तस्मिन् स्थाने स्थिताय तस्मै वरुणाय^३ मित्रादयः^४ अस्मान् अपापात्
मुक्नुवन् ॥ ८ ॥

श्रुधी नो अग्ने सदर्ने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो बह रोदसी देवपुत्रे मार्किर्देवानामप भूरिह स्याः ॥ ९ ॥

श्रुधि । नुः । अग्ने । सदर्ने । सधस्थे । युक्ष्व । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । नुः । बह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । मार्किः । देवानाम् । अप । भुः । इह । स्याः ॥

१-१. साहाय्या वि^२; सहाया अ^३. २. अग्नेवेष्ट वि^४. ३-३. वास्तुति. वि^५ अ^६. ४-४. यास-
श्चनौ वि^७ अ^८. ५. प्रमा वि^९. ६-६. ‘श्वात्’ वि^{१०} अ^{११}. ७. मृता वि^{१२} अ^{१३}. ८. ‘पशुञ्ज’ वि^{१४}.
९. सनेदने वर्त वि^{१५} अ^{१६}. १०. प वि^{१७} अ^{१८}. ११. राजम् वि^{१९}; ‘अ’ अ^{२०}; ‘त्रिः’ वि^{२१}. १२. योनम् वि^{२२}
अ^{२३}; नास्ति वि^{२४}. १३. सन्त^{२५} वि^{२६}. १४. ‘र-नी मृको. १५. अग्ने वि^{२७} अ^{२८}. १६. वरुणा वि^{२९} अ^{३०}.
१७. दयः वि^{३१} अ^{३२}.

वेङ्कट० नवममन्त्र पूर्वसूके (१०, ११, ९) व्याख्यात ॥ ९ ॥

‘हति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये द्वादशो वर्गः’ ॥

[१३]

‘आद्भिर्हविर्धानं, विवस्थानादित्यो वा रूपि । हविर्धाने देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, पञ्चमी जगती’ ।

युजे वां ब्रह्म पुण्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पृथ्यैव सूरैः ।

शृणन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ १ ॥

युज । वाम् । ब्रह्म । पुण्यम् । नमोऽभि । वि । श्लोक । एतु । पृथ्याऽइव । सूरैः ।

शृणन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्रा । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थुः ॥ १ ॥

वेङ्कट० विवस्थानादित्यः । हविर्धानदेवतम् । युवयो बह्वनार्यम् प्रत्यम् ब्रह्म युजिम् नमस्कारैः ।
प्रक्षणा वा । “एते देवाः युजते बह्विर्धाने” इत्युक्तम् । युवयो बह्वं वि एतु निर्गच्छतु
अद्विजुरो यथा, प्राज्ञस्य निर्गच्छति वाम् अपि वा यथा । युद्ध सरतो वीरस्य मार्गेण
यथा बह्वं उच्छिष्टति, तथा उच्छिष्टतु । त बह्वम् शृण्वन्तु सर्वे पुत्रा प्रजापतयः, आ तिष्ठन्ति ये
दिव्यानि स्थानानि ॥ १ ॥

युमे इव यतमाने यदैतुं प्र वां भरन् मानुषा देवयन्तः ।

आ सीदतुं स्वर्गं लोकं विदाने स्वासस्थे भवतुमिन्दवे नः ॥ २ ॥

युमे इवेति युमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतम् । प्र । वाम् । भरन् । मानुषा । देवऽयन्तः । आ ।

सीदतम् । स्वम् । ऊँ इति । लोकम् । विदाने इति । स्वासस्थे इति सुऽआसस्थे । भवतुम् । इन्दवे । नः ॥

उद्गीथ० यमे इव सुसह्यो यतमाने गमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि यत् कृतवती
परस्परण सङ्गच्छमाने वा यत् यदा ऐतम् गतवसी स्थो युवा हविर्धानस्थानं प्रति,
तदा वाम् युवाम् हविर्धानशकटे द्वे अपि प्र भरन् प्रभृतव तो^{१०}, हविर्धानं प्रति आहूतवन्त इत्यर्थः,
मनुष्या ऋत्विजश्च यजमाना दवयत देवान् यष्टुमिच्छन्त सन्त । एतद् शास्त्रा आ सीदतम्
निपीदत स्वस्थाने विहृतमित्यर्थः । उ-कार पदधरण । स्वम् आत्मीयम् लोकम् स्थानं हविर्धान-
गृहाण्यम् विदाने जसाधारणत्वेन जानती आसाध च स्वासस्थे सुस्थाने स्वासने
भवतुम् इन्दवे न जसाकमिन्दार्याय ॥ २ ॥

१-१ नास्ति सूको. २-२ “त्व वि० अ०;” “स्तादित्य वि०. ३ नास्ति वि० अ०. ४ ४ यत्
देव वि० अ०. ५ अद्विजुरो सूको. ६ नास्ति वि०. ७ दे० वि० अ०. ८ नास्ति सूको. ९ गमन
पञ्चधारणादिरवाधिकारकम् न सूको १०. प्रभवन्तो सूको.

वेङ्कट० यमे^१ इय अपत्ये समानप्रज्ञे^२ व्याप्रियमाणे यन् युवां गच्छथः, तेन प्र भरन्ति^३ वाम्
मनुष्या देववामाः । आ निपीदतम् म्वम् एव स्थानं जानतो । सोभनाऽऽसने च भवतम्
सोमाय अस्माकम् । 'यमे इय हेते यतमाने प्रवाहुगित' (ऐत्रा १, २९) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

पञ्च पुदानि रूपो अन्तरोहं चतुष्पदीमन्त्रोमि व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पञ्च । पुदानि । रूपः । अन्तु । अरोहम् । चतुऽपदीम् । अन्तु । एमि । व्रतेन ।

अक्षरेण । प्रति । मिमे । एताम् । ऋतस्य । नामौ । अधि । सम् । पुनामि ॥ ३ ॥

उद्गीथ० पञ्च पञ्चसङ्ख्याकानि पदानि पदितृणि स्थितिहेतुत्वेन देवान् प्रति गतृणि । कानि^४ । हवींषि
धानासोमपशुपुरोडासाज्याख्यानानि^५ । रूपं चतुर्णां स्वर्गमारोपयितुं यज्ञस्याङ्गत्वेन सम्बन्धीनि
अनु अरोहम् युषधेः स्वासनभवनानन्तरम्^६ आरोहामि, भवत्करणेन करोमीत्यर्थः । चतुष्पदीम्
इति षष्ठ्यन्तामुपलक्षणम् । चतुर्भिः पदियुक्तानि त्रिष्टुबादिच्छन्दासि चेत्यर्थः । अनु एमि
अनुगच्छामि व्रतेन प्रयोगकर्मणा, यथाकालं प्रयुज्यमीत्यर्थः । अक्षरेण च प्रणवाख्येन
प्रति मिमे प्रतिगरमिया^७ निमिमे^८ निवेत्तयामि एताम् प्रत्युपस्थिताम् । किञ्च ऋतस्य नामौ अधि
सम् पुनामि अधिशब्दमुत्तिसामर्थ्याद् नामाविति षष्ठ्यर्थे सप्तम्येयम् । ऋतस्य यज्ञस्य प्रधानाङ्गत्वेन
हेतुना नाभिभूताया वेद्या अधि उपरि सम्पुनानि संशोधयामि । दशापवित्रेण सोमञ्च
संस्करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'वावापृथिवी वै देवानाम् हविर्धानं भवत' (तु. ऐ. १, २९) । तत्रेयं पृथिव्या स्तुतिर्वेदिभूताया^{१०} ।
पञ्च पदानि रोपयिष्या^{११} पृथिव्या^{१२} प्रवर्तमानाभ्यां हविर्धानाभ्याम् नहन् अनु रोहामि । तानि
च^{१३} पञ्च पदानि 'माऽसि सुत्रक्षणे'^{१४} तस्यास्ते पृथिवीपाद' (तैत्रा ३, ७, ७, १२-१३) इति
वेदिविमाने दर्शितानि इति^{१५} । चतुष्पदीम् भूमिम् अनु गच्छामि व्रतेन अक्षरेण वेदै^{१६}
परिच्छिनत्ति^{१७} । एना सत्यस्य नहने यज्ञं शोधयामि मन्त्रेण विमानसाधनेनेति^{१८} ॥ ३ ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै कर्ममृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत् ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कर्म । अवृणीत । मृत्युम् । प्रजायै । कर्म । अमृतम् । न । अवृणीत ।

बृहस्पतिम् । यज्ञम् । अकृण्वत् । ऋषिम् । प्रियाम् । यम । तन्वं । प्र । अरिरेचीत् ॥ ४ ॥

१ य इमे वि^१ २ समान यहे वि^२ ३ ह^३ वि^३ अ^३ ४ के मूको ५. 'पुरोडा
शाखायानि मूको ६ स्वासनाम' अ वि^६ ७ 'क्रिया वि^७ ८. निमिमे मूको ९ एकां अ वि^९ १०.
'तिभूतया वि^{१०} अ^{१०}, 'भूताया वि^{१०} ११. 'य वि^{११} अ^{११} १२. 'यां वि^{१२} अ^{१२} १३ नास्ति वि^{१३}
अ^{१३} १४ 'वे मूको १५ दिति वि^{१५} अ^{१५}, दिमि वि^{१५} १६ नास्ति वि^{१६} अ^{१६}, वेदे वि^{१६},
१७ 'च्छिन वि^{१७} अ^{१७}, 'च्छिनमि वि^{१७} १८. 'ति अग्निपाव अ^{१८}.

उद्गीथ० किञ्च देवेभ्य देवानाम् कम् स्वपुरुषम् मृत्युम् मारयित्वा विनाशकम् अमृणीत मृणीते
 प्रार्थयते प्रयुक्ते यमः । हविर्धारणक्रियायां^१ प्रमृत्तायां सत्या देवाना स्थिते अवश्यं-
 भावित्वाश्च कञ्चिदपि स्वपुरुष देवाना विनाशकं निरूपयति यम इत्यर्थः । प्रजायै प्रजा-
 याश्च मनुष्यादिकाया दवस्यतिरिक्ताया कम् वा अमृतम् स्वपुरुषम् अमृतम् अमारकम्
 अविनाशकम् न अमृणीत न मृणीते न प्रार्थयते, पूर्वोक्तेनैव प्रमृतेण सर्वस्य स्थितेरवश्यं-
 भावित्वात् । किं च बृहस्पतिम् ऋषिम् ऋषिसदृशं^२ सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । यज्ञम् अकृण्वत
 कुर्वन्ति ऋत्विगयजमाना । किञ्च प्रियाम् तन्वम् इष्टम् शरीरम् यम प्र अरिरेचीत्
 अनेकार्थस्याद् धातुना रिचिरत्र परिहारार्थं द्रष्टव्यः । प्ररेचयति परिहरति, फर्मवैगुण्यजनित-
 दोषाभावाद् अस्माकङ्गीरितं नापहरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवेभ्य निगारितवान्^१ मृत्युम् । मर्त्याश्च अमयान् अकरोत्^२ । बृहस्पतिम् च यष्ट्यम्
 अकरोत् ऋषिम्^३ । प्रियाम् च तन्वम्^४ पृथिवीम् यम^५ प्र अरिरेचीत्^६ अकरोत्^७ विस्तीर्णम् ।
 कमी^८ पूरणौ ॥ ४ ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीनतन्नुतम् ।

उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुष्यतः ॥ ५ ॥

सप्त । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रास । अपि । अवीनतन् । ऋतम् ।

उभे इति । इत् । अस्य । उभयस्य । राजत । उभे इति । यतेते इति । उभयस्य । पुष्यत ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सप्त छन्दांसि क्षरन्ति, स्तुतिमिति शेषः, शिशवे शिशो दासनीयस्य सोमस्य
 हविर्धानशकटयो^१ सुखासनीभूतस्य मरुत्वते मरुत्वत मरुद्भिः ऋत्विगिभिः सप्तभिः स्तोत्रभिश्च
 युक्तस्येत्यर्थः । पित्रे पित्रे ऋत्विजा सर्वस्य वा जनकत्वाद् पितृभूतस्येत्यर्थः । पुत्रास अपि
 सोमस्य पुत्रा^२ अपि सोमस्य पुत्रभूता^३ ऋत्विजोऽपि अधीतान् गमयन्ति ऋतम् सत्य
 स्तुतिरूपम्, सद्गुणप्रादिणीं स्तुतिं^४ कुर्वन्तीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धेच परोक्षत्वाद् भिन्न वाक्यम् ।
 किं बहुनोक्तेन । उभे इत् इच्छद् एतर्धे । उभे एव हविर्धाने नान्यत् अस्य उभयस्य
 देवनातस्य मरुज्जातस्य राजत ईशाते । तदधीनत्वाद्विधारेणस्य हविर्धीनत्वाद्योभयस्य
 स्थिते उभे एव हविर्धाने गतते कर्मानुष्ठान प्रयत्नञ्च कुरुत । तदधीनत्वाद्विधारेणस्य
 हविः प्रधानत्वाच्च कर्मानुष्ठानस्य उभयस्य देवजातस्य मरुज्जातस्य च पुष्यत हविर्धारणद्वारा
 पुष्टिं च कुरुत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ हविर्धानेनयतिरिक्त्या हविं मूको.

२-३ क वा सवृक्षत्युपि सद्यः अ वि^१, क वा सवृक्षत्^२ (त्य

[त्यति] वि^१) ऋषिसदृश वि^२ ३. 'रित द्य वि^३, 'रित द्य अ^३, 'रितवा वि^३ ४-४. यत्थोचोमवा^३

वि^३ अ^३, प्रजायैमनुष्येभ्यो गण निगारितवानकरोत् वि^३. ५ नास्ति वि^३ अ^३ ६ त्वम् वि^३ अ^३, तत्त्वम् वि^३.

७ 'म वि^३ अ^३. ८ अरिरेचि वि^३ अ^३. ९ अकरो वि^३ अ^३ १०. कमी वि^३ अ^३, कमी वि^३.

११. 'धीनस शकं मूको १२. पुत्रास मूको. १३ 'भूत वा वि^३, 'भूता वा वि^३, 'भूत अ वि^३.

१४. नास्ति अ वि^३

वेङ्कट० सत धरन्ति नद्य शिशवे ते^१ वरुणाय 'मरुद्भिर्गुंफाय 'यस्य ते' सप्तसिन्धव' (ऋ ८, ११, १०) इत्युक्तम् । 'अपि शिशुर्मानृतमास्वन्न' (मा १०, ७) इति मन्त्र । विने दिवे पुत्रास्त मनुष्या क्रतुम्^२ अपि गमयन्ति । 'अवतिर्गतिकर्मा' इति यास्क (१०, २०) । उभे^३ चाद्याधुम्यो अस्म उभयस्य देवमनुष्यात्मकस्य राजत । उभे^४ च प्रयत्नं कुरुत देवमनुष्याधर्मम्^५ । उभये^६ चाशोदैके^७ पुण्यत इति । 'वृद्धाति यज्ञम् अकृण्वत' (ऋ १०, १३, ४) इत्यादि प्राप्तञ्जिकम्^८ इति ॥ ५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके पद्याध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[१४]

^१वैवस्वतो यम ऋषि । यमो देवता, ६ अद्विद पित्रयमभृगुलोमा, ७-९ लिङ्गोक्तदेवता पितरो वा, १०-१२ स्थानौ । त्रिष्टुप् छन्द, १३, १४, १६ अनुसुभ, १५ वृहती^१ ।

परेयिनासं प्रवर्तते महीरनुं बहुम्यः पन्थामनुपस्पृशानम् ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यम राजानं हविषां दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिनासम् । प्रवर्तते । मही । अनुं । बहुम्यः । पन्थाम् । अनुपस्पृशानम् ।

वैवस्वतम् । संगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषां । दुवस्य ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् आरभ्यते^१ । परेयिवासमिति षोडशचै यमदेवत यमो वैवस्वतो ददशं ।

परेयिवासम् उपसर्गव्यययोऽत्र सामर्थ्यात् कार्यं । लिङ्गं चान्न वर्तमाने । पर्यागच्छन्तम् लोकात्वात्वाद् 'कृताकृतप्रत्यवक्षणाधर्मः । प्रवर्त इत्यतन्मन्त्रपदं^२ द्वितीयाद्यहुवचनान्तरम् । यास्कमहापिपा (१०, २०) अत्र 'आचयार्थसामान्याद् द्यवतिर्धन्नातिवितोपापम्' उद्गतो निवत इत्यप्याह म^३ । प्रवर्त प्रगता धर्मादिमवैपुरुषार्थसम्बन्धात् प्रकृष्टा मनुष्यासीरित्यर्थः^४ । उद्गत उद्गताश्च देवजातो सर्वतो^५ गतस्वाहा निवत त्रिषैर्यादी मही अनु प्रति^६ इत्यर्थः । बहुम्य एष्यर्थे षतृध्वपा । बहुनामपरिमितानामतेषामेव प्राणिनाम् पन्थाम् पन्थान मार्गं शुभाशुभकर्मप्रवृत्तिरक्षण वा^७ 'अनुपस्पृशानम् अनुनिशब्दस्य स्थाने^८ । स्पृशिवेन्धनार्थः । निवर्तन्तम्^९, शुभाशुभकर्म प्रवृत्तिरक्षणमार्गं निरूपयन्त्वमित्यर्थः, जीवितलक्षणमार्गं^{१०} निरूपयन्त्वमित्यर्थः^{११} । वैवस्वतं विवस्वत पुत्रम् सङ्गमनं स्वर्गं प्रति सत्यगमयितारम् जनानाम् यमम् रात्रानम् सर्वस्वधारम् हविषां दुवस्य^{१२} परिचर हे मदोयान्तरात्तम्^{१३} यममानं वा ॥ १ ॥

१ वाच्यं सूको २ २ 'तोयमस्य वि' अ' 'यजस्य वि', ३ नास्ति सूको ४, पति सूको ५ नास्ति वि' अ' ६ उभयम् सूको. ७, ध्याम राजत वि', ध्याम राजान अ' ८ पं च प्रथमं कुरुती देवमनुष्याधर्म उभयम् वि' अ' ९ चानोदी वि' अ'. १० 'क सूको ११-१२ नास्ति सूको १३ नास्ति वि'^१ १३ १३ 'द्वयस्य मेव मन्त्र' सूको १४ १४ 'साम-दे व सूको १५ 'देव मध्याह्नम सूको १६, 'जातिरित्य' अ वि'^२, 'जातिरित्य' वि'. १७, १७ 'गता वा च बहुम्योविता अनु- प्रमिति सूको. १८ १८ 'स्पृशान स्वस्थाने वि'^३, 'स्पृशामस्य अ वि' १९ विवर्तन्तम् स वि'^४, विवर्तन्तम् वि' २०, जीवित' सूको २१ निरूपयन्' सूको २२, दुवस्य वि'^५.

वेङ्कट० यमो वैयस्यतः । परागतं दूरगताः पृथिवीः^१ अनु दूरे स्थितम् । यास्कः (१०, २०) ॥ आह—
 'पर्यागतवन्तम्' इति । बहुभ्यः मृतेभ्यः पन्थानं गमनमार्गम् अवगच्छन्तम्^२ । स्पृशतिज्ञानम्^३ ।
 वैदस्यतम् सङ्गमनम् जनानाम् यस्मिन् मृताः^४ सङ्गच्छन्ते तम् यमम् राजानम्^५ दृष्टिगो परिचर ।
 'दुवस्यतिरात्रोतिकर्मा' इति यास्कः (१०, २०) ॥ १ ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपमर्तवा उ ।

यत्रो नः पूर्वं पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पृथ्याः अनु स्वाः ॥ २ ॥

यमः । नः । गातुम् । प्रपमः । विवेद । न । एषा । गव्यूतिः । अपमर्तवै । ऊँ इति ।

यत्र । नः । पूर्व । पितरः । पराऽईयुः । एना । जज्ञानाः । पृथ्याः । अर्तु । स्वाः ॥ २ ॥

उद्गीथ० नः अस्माकं प्रजानाम् गातुम् शुभाशुभकर्मनिमित्तानां सुगतिं दुर्गतिं च प्रथमः अन्यस्मात्
 सर्वस्मात् ज्ञातुः^१ पूर्वम् विवेद जानाति । एषा गव्यूतिः 'एषा या' शुभाशुभकर्मजनितसुगति-
 दुर्गतिश्च न अपमर्तवै अतिशयज्ञानयोगाद् यमस्य न केनचिदपहतुमपनेतुं स्वविज्ञानेनाभिभूतुं
 शक्यत इत्यर्थः । किञ्च यत्र यस्मिन् स्वर्गे नः अस्माकम् पूर्वं पितरः पितृमहादयः परेयुः
 आसक्तमारवात् स्वपुत्रदाराननवेक्षमाणा, पराहमुखा गताः एना अनेन यज्ञेन हेतुना जज्ञानाः
 संस्कारद्वारेण 'पुनर्जायमानाः पृथ्याः संकोणेमुखा' आहुतीः स्तुतीश्च स्वाः स्वभूताः अनु
 आहुतिसंस्कारानन्तर संस्कृताः सन्त इत्यर्थः । तदप्यस्मिन्मृगतिस्थानं यम एव तत्त्वतो
 जानाति नाम्ब इति पूर्वोक्तं सर्वम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमः अस्माकं मृतानाम् जमे स्थितो मार्गम् जानातु । न एष मार्गः परिहर्तुं शक्य. अवश्यं
 मृतेन गन्तव्य, यत्र अस्माकम् पूर्वं पितरः परेता अनेन मार्गेण गच्छन्तो जाताः^{१०} । सर्वे
 स्वाः^{११} पृथ्याः^{१२} मूमीः अनु गच्छन्ति^{१३}, प्रातिस्विकैः कर्मफलैः यासु निवसन्ति ॥ २ ॥

मार्तली कृण्वैर्यमो अङ्गिरोभिर्वृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः ।

याँश्च देवा वावृधुयं च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मार्तली । कृण्वै । यम । अङ्गिरऽभिः । वृहस्पतिः । ऋकऽभिः । वृधधानः ।

यान् । च । देवा । वृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधर्पा । अन्ये । मदन्ति ॥ ३ ॥

उद्गीथ० मार्तली सारथिरिन्द्रस्य कृण्वै. कण्वनामभिः पितृभिः सह वावृधानः सर्वप्रधानया वृध्या
 वर्धमान आत्मे, यमप्रसादादिति वाक्यशेषः । यमः च अङ्गिरोभिः सह सदा वर्धमान
 आत्मे । वृहस्पतिः ऋकभिः ऋक्वानी देवविशेषा । ऋकभिर्मध्यमस्थानर्देवगणै सह सदा वावृधानो

१ 'वीम् वि' अ'. २. अनुव' वि' अ'. ३ दुताः वि', दुता वि' अ'. ४ राजानम् वि' अ'.
 ५. गातुः अ वि'. ६ इ. एष य. अ वि'. ७-८. 'मानाः संस्किरिममुखा मूको. ८ पूर्वोक्तं? वि'.
 ९. सर्वे अ. १०. नास्ति वि'. ११. स्वा मूको. १२-१३. मूमी नुवस्यति वि' अ'.

वर्धमान आस्ते यमप्रसादात् । किञ्च यान् च पितॄन् देवाः वशुधुः वर्धयन्ति स्वेनोपकारेण,
ये च पितरः देवान् स्वेनोपकारेण वर्धयन्ति । यच्छब्दसंबन्धान् तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तेषां
पितॄणां मध्ये युक्ते पितरः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारप्रदानेन हविषा तृप्यन्ति यमेन सह ।
स्वधया अन्ये मदन्ति स्वधाकारप्रदानेन हविषैकं तृप्यन्ति यमेन सह ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मातलीप्रभृतयः पितॄणां नेतारः कन्वप्रभृतिः सह वर्धन्ते गणशः । तत्र यान् इमान्
देवाः 'पितृयज्ञेन अवर्धयन्', ये 'च अमी' यज्ञेन देवान्, तेषु देवाः स्वाहाकारेण मायन्ति,
स्वधाकारेण पितरः ॥ ३ ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदार्क्षिरोभिः पितृभिः संविद्वानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमम् । यम् । प्रस्तरम् । आ । हि । सीद । अर्क्षिःऽभिः । पितृऽभिः । सम्ऽविद्वानः ।

आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । बहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इमम् हे यम । प्रस्तरम् अस्मदीयवेदिस्तरणइमांसनं प्रति आ हि सीद हीति पदद्वयः ।
उपवेष्टुमागच्छ । किं कुर्वन् । उच्यते — अर्क्षिरोभिः अर्क्षिरोनामभिः पितृभिः 'सह संविद्वान्'
यपि विनोदमार्थं विचित्राः कथाः कुर्वन्तित्यर्थः । आगच्छन्तं च सङ्घं त्वां स्तुतिमन्त्रा कविशस्ताः
मेधाविभिः अर्क्षिरोभिः प्रयुक्ताः आ बहन्तु श्रोतव्यस्त्वेन निमित्तभूताः प्रापयन्तु । आगत्य च
अस्मद्वयज्ञे 'एना एतेन हविषा राजन् मादयस्व' तर्पयाऽऽत्मानं तृप्य वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमम् हे यम । प्रस्तरम् आ हि सीद अर्क्षिरोभिः पितृभिः सहितः^१ वस्मिन् श्वाम् 'आ बहन्तु'^२
मन्त्राः^३ कविभिः शस्ताः । अनेन राजन् हविषा माय^४ ॥ ४ ॥

अर्क्षिरोभिरा गहि यज्ञिर्यैभिर्मयं वैरूपैरिह मादयस्व ।

विर्वस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अर्क्षिःऽभिः । आ । गहि । यज्ञिर्यैभिः । मयं । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।

विर्वस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अर्क्षिरोभिः सह आ गच्छ यज्ञिर्यैभिः यज्ञैर्हिः यज्ञसम्पादिभिर्भां यम् । वैरूपैः विरूपा एव
वैरूपाः । बहुरूपैरित्यर्थः । आगत्य च इह अस्मद्वयज्ञे मादयस्व तर्पयाऽऽत्मानं तृप्य वा । ते तव

१. माकं वि^१ अ^१. २-२. 'जेदोवन् वि', 'जे वलवद् अ'. ३-३. नाभि वि^३; पाली अ^३.

४. 'व वि' अ^४. ५. 'गगर्भांसन मूको. ६-६. सदन् अ वि^६', सद [स]न् वि^६. ७. नास्ति मूको.

८-८ नास्ति मूको. ९. नास्ति वि^९. १०. संघत वि^{१०} अ^{१०}. ११-११. नावन्तु वि^{११} अ^{११}. १२. 'न्या

वि' अ^{१२}. १३. मादि वि^{१३} अ^{१३}.

‘यः पिता’ । तस्मिन्त्याहार्थं यदिति सामर्थ्यात् । ‘तम् विवरन्तम् हुवे आह्वयामि’ । तेन चाऽऽहूतेन सह अस्मिन् यज्ञे वहिषि वेदिस्तुरणे आ नियम मर्षादयोपविश्य हविषा मादयस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अक्षिरोभिः आ गच्छ यज्ञार्हैः^१ विरूपकुलजातैः । अस्मिन् यज्ञे^२ मादयस्व । विवरन्तम्^३ च हुवे । यः पिता ते अस्मिन् यज्ञे वहिषि नियम मायति इति^४ ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके पद्याभ्यामे चतुर्दशो वगः’ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अर्थर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमती यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवज्ज्याः । अर्थर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।

तेषाम् । वयम् । सुसुमती । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अक्षिरसः ये वा पितर न अस्माकम् । पितरः कीदृशाः । नवज्याः मासे पितृयज्ञे पतिते नवज गति, नवा मनसो गतिरभिराग्यः वेपाम् । भृगवः च सोम्यासः सोमसम्पादिनः^५ । तेषाम् सर्वेषामेव वयम् सुमती शोभनायाम् अनुग्राह्युद्धौ यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां यज्ञसम्पादिनां वा अपि भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा सौमनसे सौमनस्ये प्रीताविरम्य, स्याम भवेमेत्याशास्महे यमप्रसादादिति बोध्यम् तदेवतत्वाऽविधाताय मन्त्रस्य^६ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अक्षिरसः अस्माकम् पितरः नवग्वा । ये नवसु मा सु सत्रादुदतिष्ठन्^७ ते नवग्वा^८ । यास्कः (११, १९) तु आह—‘नवगतयो’^९ नवनीतगतयो^{१०} वा^{११} इति । अर्थर्वाणः भृगव च सोमसम्पादिनः^५, तेषाम् वयम् कस्यापि^{१२} मती यज्ञियानाम् अपि वेपाम् भद्रे भन्दनीये स्तुरणे भजनीये च कस्यापि मनसि स्याम^{१३} ॥ ६ ॥

प्रेहि प्रेहि पुथिभिः पूव्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेषुः ।

उभा राजाना स्वधया मर्दन्ता यमं पश्यासि बरुणं च देवम् ॥ ७ ॥

॥ । इहि । प्र । इहि । पुथिभिः । पूव्येभिः । यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयु ।

उभा । राजाना । स्वधया । मर्दन्ता । यमम् । पश्यासि । बरुणम् । च । देवम् ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. ‘हं हे वि’ अ^१; जाहं वि^२. ३. विन् वि^३; निन् अ^४. ४. ‘जो वा अ^५. ५. ‘त्वन वि’ अ^६; ‘खत्त वि’ ६. नास्ति वि^७. ७. ‘स्वादिन वि’ अ^८. ८. इत् परं ग्रन्थपात ‘प्रेहि प्रेहि’ इति सप्तममन्त्रस्य प्रतीकमपह्नाय । ९. न्यु वि^९ अ^{१०}. १०. दत्ता दुग्धि (ष्ट अ^{११}) वि^{१२} अ^{१३}. ११. नवज वि^{१४} अ^{१५}, नवज वि^{१६}. १२. नवज वि^{१७} अ^{१८}. १३. नपतिग^{१९} वि^{२०} अ^{२१}. १४. इव वि^{२२} अ^{२३}. १५. ‘नः च वि’ अ^{२४}. १६. ‘णा वि’ अ^{२५}. १७. नास्ति वि^{२६} अ^{२७}, न्यमः वि^{२८}.

षेङ्कट० ॥ गच्छ प्र गच्छ भार्यैः प्रलैः यत्र^१ अस्माकम् पूर्वं पितरः परेताः । उभौ राजानौ स्वधया^२
माद्यन्तौ यमम् पश्य वरुणम् च सत्र देवम् ॥ ७ ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापुर्तेन परमे ज्योमन् ।

द्वित्वायावधं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । इष्टापुर्तेन । परमे । विज्योमन् ।

द्वित्वाय । अवधम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुवर्चाः ॥ ८ ॥

षेङ्कट० सम् गच्छस्व पितृभिः मृतैः, सम् च यमेन, तथा अजितेन^३ इष्टपुर्तेन च, परमे स्थाने ।
इत्यत्र पापम् पुनः । 'च अस्तम्' शरीरम् आ गच्छ । सम् गच्छस्व अहैः सुदीप्तिः ॥ ८ ॥

अपेतं वीतं वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरौ लोकमक्रन् ।

अहौभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । एतम् । पितरः । लोकम् । अक्रन् ।

अहःभिः । अतुभिः । अक्तुभिः । विद्वक्तम् । यम । ददाति । अवसानम् । अस्मै ॥ ९ ॥

षेङ्कट० अयं गच्छत वि गच्छत वि च सर्पत^४ अस्मादेशात् । दक्षांसि 'पिशाचाश्च अस्मै' एतत् पितरः
स्थानम्' अकुर्वन् अहोरात्रैः उदकैश्च विशेषेणाऽक्तं विभक्ताऽहोरात्रम् उदकवत् । प्रदण्डति^५
अवसानम् अस्मै यमः, न 'स्वेनम् अनुदके' अन्धकारे प्रक्षिपत् ॥ ९ ॥

अतिं द्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ श्वलौ साधुनां पृथा ।

अथा पितृन्सुविदत्रां उपेहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥

अतिं । द्रव । सारमेयौ । श्वानौ । चतुरक्षौ । श्वलौ । साधुनां । पृथा ।

अर्थ । पितृन् । सुविदत्रान् । उपेहि । यमेन । ये । सधमादम् । मदन्ति ॥ १० ॥

षेङ्कट० 'अति गच्छ' सारमाया^६ । पुत्री श्वानौ चतुरक्षौ श्वलवर्णौ साधुना भार्येण । अथ पितृम्
सुधना उप गच्छ, यमेन ये^७ पितरः सहमादम् मदन्ति^८ ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये पञ्चदशो वर्गः' ॥

१. इति वि^१ अ^१. २. इत्यया वि^१ अ^१. ३. जितेन मूको. ४. चात्येग^१ मूको. ५. सर्वन-
अ^१. ६-६. 'शाचासौ वि^१ अ^१. ७. स्थानम् वि^१ अ^१. ८. 'च्छ वि^१ अ^१, 'च्छस वि^१. ९-९. वेन...नु^१
वि^१ अ^१ १०-१०. अयि^१ वि^१; अयिगच्छतु अ^१. ११. 'या वि^१ अ^१. १२. नास्ति वि^१ अ^१.
१३. मदन्ति वि^१. १४-१४. नास्ति मूको.

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।

ताभ्यामेनं परि देहि राजन्त्स्वस्ति चास्मा अनमीव च धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुरः५अक्षौ । पथिरक्षौ इति पथिः५अक्षौ । नृः५अक्षसौ ।

ताभ्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यौ ते श्वानौ यम । गोपायितारौ चतुरक्षौ पुरस्य मार्गस्य रक्षकौ मृणं व्रधारी, ताभ्याम् एनम् परि देहि राजन्, अविनाशम् च अस्मै कुरु, तथा अनमीवारहितं स्थानम् च इति ॥ ११ ॥

उरुणसावसुवृषा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनौ अनु ।

तावुस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमधेह भद्रम् ॥ १२ ॥

उरुः५अनुसौ । असुः५अनुसौ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।

तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अथ । इह । भद्रम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० विश्वीर्णनासिकौ प्राणिनाम् असुभिः सौ विकीर्णबलौ यमस्य दूतौ जनान् अनु चरतः । तौ अस्मभ्यम् दर्शनाय सूर्यस्य अथ शरीरम् आरित्येभ्यः पुनः अथ अनुम् दत्ताम् अस्मिन्धरीते भजनीयम् ॥ १२ ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निर्दूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमम् । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः ।

यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निर्दूतः । अरम्ः५अकृतः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १३ ॥

यमाय घृतवद्भुविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।

स नो देवेष्वा यमद् दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतः५वत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

स । नः । देवेषु । आ । यमत् । दीर्घम् । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

१. गोपा...वि^१ अ^२. २. 'शौ रक्षस् वि^३ अ^४. ३. अथम् वि^५ अ^६; अन्यम् वि^७. ४. सान् वि
आ, दत्त वि^८. ५. अरम्भ^९ वि^{१०} अ^{११}.

येङ्कट० यमाय 'पृतयुक्तम् हविः जुहुत' । प्र तिष्ठत च हविर्धानात् । सः अस्माकम् देवानां मध्ये
आ यच्छति' दीपम् अहम् प्र-जीवनाय ॥ १४ ॥

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन ।

इदं नमः ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्तमम् । राज्ञे । हव्यम् । जुहोतन ।

इदम् । नमः । ऋषिभ्यः । पूर्वजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृद्भ्यः ॥ १५ ॥

येङ्कट० यमाय राज्ञे मधुमत्तमम्^१ हव्यम् जुहुत । इदम्^२ नमः^३ ऋषिभ्यः तदनुचरेभ्यः पूर्वजेभ्यः
पथिकृद्भ्यः च स्तुतानाम् ॥ १५ ॥

त्रिकद्रुकेभिः पतति पलुर्वीरेकुमिद् बृहत् ।

त्रिष्टुप् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आर्हिता ॥ १६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः । पतति । पद् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।

त्रिष्टुप् । गायत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आर्हिता ॥ १६ ॥

येङ्कट० अभिल्लक्ष्यहं पूर्वैः 'सिभिः ज्योतिर्गौरायुभिः त्रिकद्रुकम् । तान् त्रिकद्रुकान् उद्दिश्य^१ पतति
'पद् उर्वीः एकम्' बृहत् इति यममाह । 'दीक्ष पृथिवी 'वाह्य रात्रिश्चापथीषधयश्च' (आशौ १,२,१)
इति पद्व्यर्थः । सैन्दुभादीनि छन्दांसि सर्वाणि तस्मिन्त्रिष्टुभे यमे आर्हितानि । सूक्तमिदं
यमेन मनुष्यार्थं दृष्टम्, यथा सूर्यया मनुष्याणां विवाहमन्त्रा दृष्टाः । आत्मदेवता तस्मिन्
पद्मी, लिङ्गोक्तदेवताः परास्तिवः, तिवश्च शम्भ्याम् अम्भ्या वाग्य इति ॥ १६ ॥

'इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

[१५]

'शङ्खे' यामायन ऋषिः । पितरो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, एकादशी जगती^१ ।

उदीरतामवर् उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृक्षा ऋतुज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥^२

१-१. पृत...वि^१ अ^१. २. गच्छति सूको. ३. 'उम् वि^१ अ^१. ४. उदम् वि^१ अ^१. ५. नमम्
वि^१ अ^१. ६-६. पूर्वत्रिभिः...त्रिकद्रुका...सूको. ७-७. पथिकृद्भ्यः वि^१; पन्हुविः वि^१ अ^१. ८-८. 'दच
रात्रिश्चाप इचौष' वि^१; 'वाह्यश्चापश्चौष' वि^१ अ^१. ९-९. नास्ति सूको. १०. या. (११, १८)
व्याख्यातचरा द.

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मय्यमा । पितरं । सोम्यासं ।
असुम् । ये । ईयु । अवृका । ऋतुऽज्ञा । ते । न । अतन्तु । पितरं । हवेषु ॥ १ ॥

चेङ्कट० यामादन^१ शत । उत् तिष्ठन्तु अवरे^२ 'उत्तिष्ठन्तु । परा^३ तिष्ठन्तु' मय्यमा पितर सोमस-
म्पादिन^४ । प्राणम् ये 'गच्छन्तम् अतु ईयु'^५ अतमिया सत्यज्ञा । ते अस्मान् रक्षन्तु
पितर दानेषु ॥ १ ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्य निपत्ता ये वा नूनं सुदृजनांसु विक्षु ॥ २ ॥

इदम् । पितृभ्यं । नमं । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वास । ये । उपरास । ईयु ।
ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ता । ये । वा । नूनम् । सुऽदृजनांसु । विक्षु ॥ २ ॥

चेङ्कट० अयम् पितृभ्य नमस्कार अस्तु अद्य, ये पूर्वात् श्रुता, ये चोत्तमा^६ गता, ये च^७
'पार्थिव लोके'^८ निपण्णा, ये वा पुरस्तात् सुदृजानां विक्षु युदे इति ॥ २ ॥

आहं पितृन्सुविदत्रो अविस्मि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

वर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पितृस्त इहाग्निष्ठाः ॥ ३ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुऽविदत्रान् । अविस्मि । नपातम् । च । विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।
वर्हिऽसदं । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पितृ । ते । इह । आग्निष्ठा ॥ ३ ॥

चेङ्कट० आ जानामि अहम् पितृन्^९ सुधनान्^{१०} अपि च विष्णो नपातम् यमम्^{११}, तस्य विक्रमणम् च ।
वर्हिषदं^{१२} यज्वान य अश्वेन^{१३} सहाभिपुत सोमम् अभजन्त । इह आभिमुख्येनाऽतिशयेन गन्तारो
भवन्तु ॥ ३ ॥

वर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाग्निमा वो हव्या चंकुमा जुषधम् ।

त आ गुतार्यसा श्रंतमेनार्था नः शं योररूपो दधात ॥ ४ ॥

१ यमा^१ मूको २ अपरे वि^२ अ^२ ३-३ 'छन्तु पारा वि^३ अ^३, नास्ति वि^३ ४. तिष्ठ^४ मूको.
५ सोमा समवातिन वि^५ अ^५ ६ ६. मयिदुत्तरमम् वि^६ अ^६ 'मयिदुत्तरमम् वि^६ ७. सानेषु वि^७
अ^७. ८ 'मौ वि^८ अ^८ ९ नास्ति वि^९ १०-१०. पार्थिवलोके वि^{१०}. † खोदके वि^{११} अ^{११}.
११. पितृणाम् वि^{११}. १२ धनान् वि^{१२}, धनानि अ^{१२} १३ यम् वि^{१३} अ^{१३}. १४-१४ च नेन
वि^{१४} अ^{१४}, यज्वानो वनेन वि^{१४}

वर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाङ् । इमा । वः । हव्या । चक्रम् । जुषर्चम् ।

ते । आ । गत । अर्वासा । शम्ऽर्चमेन । अर्थ । नः । शम् । योः । अर्पः । दधात ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे^१ वर्हिषदः । पितरः । रक्षणाय अभिमुखम् आगच्छत । इमानि वः हव्यानि^२ वरुम् । तानि यूयं
सर्वध्वम्^३ । ते आ गच्छत^४ रक्षणेन सुरतमेन सह । अथ असम्यग् शम् च यो, च पापरहित^५
प्रयच्छत ॥ ४ ॥

उपहृताः पितरः सोम्यासो^१ वर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वर्थि^२ भुवन्तु तैऽवन्तुस्मान् ॥ ५ ॥

उपहृताः । पितरः । सोम्यासः । वर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुन्तु । अर्थि । भुन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उपहृताः पितरः सोमाहाः^१ वर्हिष्येषु 'प्रियेषु स्थानेषु' । ते^२ आ गच्छन्तु, 'ते इह श्रुवन्तु',
ते अस्मान् अधि भुवन्तु, रक्षन्तु चेति ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तदशो वर्गः’ ॥

आच्या जानुं दक्षिणतो निपद्ये^१ यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चित् आगः पुरुषतां कराम ॥ ६ ॥

आऽअर्च्य । जानुं । दक्षिणतः । निऽसर्च । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषतां । कराम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आत्मीयम् जानु आच्य दक्षिणतः उपविश्य अस्मदीयम् यज्ञम् अभि-पूज्य सर्वे । पितरः ।
मा हिंसिष्ट^१ च^२ अस्मान् केन चित् आगसा^३, 'यत् वः वयम् आगः कुर्मः'^४ मनुष्यत्वेन
सोहिताः^५ ॥ ६ ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे^१ रयिं धंच दाशुपे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जि दधात ॥ ७ ॥

१. नास्ति वि^२ अ^३. २. मन्वा वि^२ अ^३. ३. खे-यम् वि^२ अ^३. ४. गन वि^२ अ^३.

५. वाप^२ वि^२ अ^३; 'परा' वि^२. ६-६. स्थानेषु प्रियेषु वि^२. ७-७. नास्ति वि^२ अ^३. ८-८. नास्ति मूढो.

९. आत्माया वि^२ अ^३ १०-१०. यज्ञोपसंग यः वि^२. ११. 'ताम्' वि^२ अ^३.

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपऽस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुपे । मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वैः । प्र । युच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आसीनाः अरुणवर्णानां मातृणाम् उपस्थे रयिम् धत्त दाशुपे मर्त्याय । पुत्रेभ्यः हे पितरः ।
तद् यसु प्र युच्छत । ते यूयम् अस्मिन् लोके अन्नम् धत्त ॥ ७ ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनुहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्यमः सैरराणो हवींष्युशन्नुशङ्गिः प्रतिक्राममंचु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऽहिरे । सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः ।
तेभिः । यमः । सन्ऽऽराणः । हवींषि । उशन् । उशत्ऽभिः । प्रतिऽक्रामम् । अंचु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये अस्माकम् पूर्वे पितरः सोमाहो. आत्मानं प्रापयन् सोमपीथम् 'यसीयासः, तैः' 'यमः
सैरममाणः' हवींषि कामयमानः कामयमानैः कामकामे अचु ॥ ८ ॥

ये तातृपुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमस्तष्टासो अर्कैः ।

आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाङ् सत्यैः क्रव्यैः पितृभिर्धर्मसङ्गिः ॥ ९ ॥

ये । तातृपुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमस्तष्टासः । अर्कैः ।
आ । अग्ने । याहि । सुविदत्रेभिः । अर्वाङ् । सत्यैः । क्रव्यैः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ये तृप्यन्ति देवेषु गच्छन्तः यशविदः स्तोत्रभिः संस्कृताः स्तुतिभिः, अग्ने ! तैः
सुधनैः अभिमुखम् आ गच्छ सत्यकर्मभिः क्रव्यैः नाम विवभिः यशसङ्गिः ॥ ९ ॥

ये सत्यासो हविरेदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।

आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वेः पितृभिर्धर्मसङ्गिः ॥ १० ॥

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । दधानाः ।
आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वेः । पितृऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अ सत्यकर्माणो हविषोऽन्तारः सोमपाः इन्द्रेण 'देवैः च समानं' रथं धारयन्तः, तैः

१. अनुगवर्णानां वि; वणवर्णानां वि; वणवर्णानां अ. २. एवं वि अ. ३. अस्मानं वि; अस्मात् अ. ४. 'यत् वि' अ. ५. 'योस्तः वि' अ. ६-८. यमयं रमं वि अ. ७. नास्ति वि; ये तेषु वि अ. ८. 'द वि' अ. ९. 'ता वि' अ; स त्वा वि. १०. 'ख वि' अ. ११-१२. देववन् मानं वि अ. १२. नास्ति वि.

आ यादि अमे । बहुभिः देवैरपि बन्धनीयैः^१ परैः परतरैश्च^२ पितृभिः प्रवर्ग्यसन्ति ॥ १० ॥

^३इति सप्तमाष्टके पष्ठाध्याये अष्टादशो वर्गः^४ ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छन्त सदैःसदैः सदत सुप्रणीतयः ।

अत्ता हवींषि प्रयंतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन् ॥ ११ ॥

अग्निऽस्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छन् । सदैःऽसदैः । सदत । सुप्रणीतयः ।

अत्त । हवींषि । प्रयंतानि । बर्हिषि । अयं । रयिम् । सर्ववीरम् । दधातन् ॥ ११ ॥

उद्गीथ० तैरस्माभिः संत्कृताणि शुचीनि यद्विपि, आस्तादितानीति शेषः । अथ अनन्तरं च रयिम् धनम् सर्ववीरम् सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चापेतम् दधातन् दत्त अस्मभ्यम् ॥ ११ ॥

येङ्कट० 'य वा अयज्यानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ताः' (तैआ १,६,१,६) इति ब्राह्मणम् । अग्निष्वात्ताः । पितरः । इह आ गच्छन्, 'तय स्वैरं' स्थानं प्रत्युपविशत हे सुप्रणयनाः^५ । भक्षयत हवींषि शुद्धानि यज्ञे । अथ धनं प्रयच्छत । तस्य सन्ति सर्वे वीराः ॥ ११ ॥

त्वमग्र ईक्षितो जातवेदोऽवाद्दुव्यानि सुरभीणि कृत्वी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्रे । ईक्षितः । जातवेदः । अवाद् । दुव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।

प्र । प्रादाः । पितृभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयता । हवींषि ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे अग्र ! जातवेदः ! उत्पन्नसर्वविषयवस्तुज्ञान ! त्वम् अस्माभिः ईक्षितः स्तुतः अवाद् ऊढवानसि पितृन् प्रपि प्रापितवानसि दुव्यानि हवींषि सुरभीणि सुगन्धीनि कृत्वा कृत्वा । प्र अदाः प्रसर्वाश्चासि पितृभ्यः । ते च पितरस्त्वया प्रप्तानि स्वधया अक्षेन हेतुना अन्नमेतदस्माकमिरयमिप्रायेण अक्षन् अक्षितवन्त^६ अक्षितवन्तः । अथेदानीं इतोपकारः सन् अद्धि भक्षय त्वम् हे देव । प्रयता प्रयतानि शुचीनि हवींषि ॥ १२ ॥

येङ्कट० त्वम् अग्र ! स्तुतः जातवेदः ! ऊढवानसि दुव्यानि सुगन्धीनि कृत्वा^७ । प्र अदा^८ पितृभ्यः तानि । ते च त्वया प्रप्तया^९ स्वधया अन्नं कृतवन्तः । अथ त्वम् इदानीम् अद्धि देव ! प्रयतानि हवींषि ॥ १२ ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विञ्च याँ उं च न प्रविञ्च ।

त्वं वेत्थ यत्ति ते जातवेदः स्वधार्भिर्धुञ्जं सुकृतं जुपस्व ॥ १३ ॥

१. वदं विं अं.

२. शतरे विं.

३. नास्ति मूको.

४. त सर्वे त्वं विं

अं. ५. सुप्रणयनाः विं, सुप्रणयन विं, सुप्रणयनाः अं.

६. अचक्षन् मूको.

७. द्रवा विं

अं. ८. दा विं अं. ९. सत्त्वा मूको.

ये । च । इह । पितरं । ये । च । न । इह । यान् । च । विप्र । यान् । कँ इति । च । न । प्रऽविप्र ।
त्वम् । वेत्य । यति । ते । जातऽदे । स्वधार्मि । यज्ञम् । सुऽकृतम् । जुपस्व ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ये च पितर इह अस्मत्समीपे वर्तन्ते, ये च इह न सन्ति, यान् च पितॄन् विप्र
सन्निहृष्टत्वाद् जानीमो वयम्, यान् उ च ॥ यानपि च न प्रविप्र विप्रहृष्टत्वाद् न विजानीमो
वयम्, यति ते यत्सद्व्यायुताश्च ते पितर तान् सर्वान् यथोक्तान् त्वम् वेद्य त्वमेव
जानासि हे जातवेद ! उत्पन्नसर्वविषयवस्तुज्ञान ! यत् एवम् अतः तेषां यत्सद्व्यायुक्तानां पितॄणाम्
स्वधार्मि अद्वैदात्म्यत्वेन हेतुयुक्ते इमम् यज्ञम् मुक्तम् साधुऽकृतमपि गुणप्रक्षिप्तमुद्धितम् जुपस्व
प्रीत्या परिगृहाण ॥ १३ ॥

वेङ्कट० ये च इह पितर वर्तन्ते, ये च न इह भवन्ति अन्यत्र वर्तन्ते, यान् वय जानीम,
यान् वा न प्रविप्र, तान् सर्वान् त्वम् जानासि, यावन्त ते भवन्ति । जातप्रश्नः^१ य
त्वम् इदानीं इयिभिं मुक्तम् यज्ञम् सेवस्व ॥ १३ ॥

ये अग्निदग्धा ये अनाग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभिः स्वराळुसुनीतिमेतां यथावृशं तन्वं कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अग्निऽदग्धा । ये । अनाग्निऽदग्धा । मध्ये । दिव । स्वधया । मादयन्ते ।

तेभि । स्वराट् । अमुऽनातिम् । एताम् । यथाऽवृशम् । तन्वंम् । कल्पयस्व ॥ १४ ॥

उद्गीथ० ये पितर अग्निदग्धा अग्निना^१ दग्धाः अग्निना अस्वीकृता इमंशानकर्म प्राप्ता इत्यर्थः,
ये च अनाग्निदग्धा इमंशानकर्म न प्राप्ता मध्य दिव स्वधया अन्तेन स्वकर्मफलक्षणो
मादय ते नृप्यन्ति, तभि ते पितृभि सह सम्भूय स्वराट् स्वकर्मफलोपभोगान् दीप्यमान
अमुनीतिम् असूना प्राणानो निषेधे नेतार स्वभोगोपनयाय प्रवर्तयितारम् अस्मत्पितॄन्तरास्मानम्
एताम् तन्वंम् एतदेवताशरीरम् यथावृशम् यथाकामं यथाभिलषितमित्यर्थः, कल्पयस्व
समधयस्व प्राहयस्वेत्यर्थः^२ । अग्निरेव पूर्वोक्तो वदितव्यः पूर्वसम्प्रे तस्य प्रकृतत्वात्^३ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० ये अग्निना दग्धा, ये च अनाग्निदग्धा मध्ये अन्तरिक्षस्थ स्थिता स्वधया मादयति, ॥
सह स्वराट्^४ इमम् इमाम् अमुनीतिम्^५ देवताम् यथाकामम् आत्मीया च तनुम् कल्पयस्व ॥ १४ ॥

“इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥”

१ ‘इ स वि’ २ नास्ति वि’ ३ इ देवा वि’, इ च भवति वि’ ४ प्र’ वि’

५ जप्रज वि’ जानयन वि’ ६ नास्ति मूको ७ गाययस्वे’ मूको ८ ८ ‘य न स्यमेप्रकृ’

वि’^६; ‘मन्त्र तस्य म (य य) प्रष्टु’ अ वि’ ९ नास्ति वि’ १० १० सुन ति वि’ अ’

११ ११ नास्ति मूको

[१६]

१ दमनो यामायन ऋषि । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्द, अन्त्याश्रतस्तोऽनुष्टुभ १ ।

मैनमग्ने नि ददो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

यदा शृतं कृण्वे जातवेदोऽर्थमेनं प्र हिणुतात् पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । ए॒नम् । अ॒ग्ने । वि॒ । द॒द । मा । अ॒भि । शो॒च । मा । अ॒स्य । त्व॒चम् । चि॒क्षि॒प । मा । शरी॒रम् ।

य॒दा । श्रु॒तम् । कृ॒ण्वे । जा॒त॒वे॒द । अ॒र्थम् । ई॒म् । ए॒नम् । प्र । हि॒णु॒तात् । पि॒तृ॒भ्यः ॥ १ ॥

उद्गीथ० 'मैनमग्ने' इति सूक्तम् चतुर्दशचम् अग्निदेवतम् इमशानक्रमेण विनियुक्तम् । यामायनो दमनो ददर्श ।

पुत्रो प्रवीति ऋषिणम् वा । ए॒नम् अ॒स्य॒पि॒तरम् अ॒स्य॒घो॒ष वा प्रेत॒सस्कारार्थं हव॒याहित हे अग्ने । मा वि दद विविधद्रव्यं मा कार्षी, अनन्तरम् मा अभि शोच माऽभिसन्तप १, अभिसन्तप मन्दद्रव्यं च मा कार्षीतिवर्थः । २ मा अस्य त्वचम् चिक्षिप चिक्षिप १ । मा शरीरम् अस्य शरीरम् च मा विक्षिप । किन्तुहिं करवाणि । उच्यते—यदा यस्मिन् काटे शृतम् पक्कं सुद्रव्यम् कृण्व करिष्यसि हे जातवेद !, अथ ईम् तदैव ए॒नम् प्र हिणुतात् प्रगमय पितृभ्य पितृणा सत्काशं पितृलोकमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो दमन १ । मा ए॒नम् अग्ने । वि दद मा च अभि शोच । मा अस्य त्वचम् २ चिक्षिप, मा च शरीरम् । यदा १ ए॒नम् शृतम् २ करोषि ३ जातवेद !, अथ ए॒नम् प्र ईरय पितृभ्यः ॥ १ ॥

शृतं यदा करसि जातवेदोऽर्थमेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।

यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां वशानीर्भाति ॥ २ ॥

श्रु॒तम् । य॒दा । कर॑सि । जा॒त॒वे॒द । अ॒र्थम् । ई॒म् । ए॒नम् । परि॑ । द॒त्तात् । पि॒तृ॒भ्यः ।

य॒दा । ग॒च्छा॒ति । अ॒सु॒नी॒तिम् । ए॒ताम् । अ॒र्थम् । दे॒वा॒नाम् । व॒श॒ानी॒र्भा॒ति ॥ २ ॥

उद्गीथ० शृतम् पक्कम् यदा करसि करिष्यसि इ जातवेद । अथ ईम् ए॒नम् परि दत्तात् ० परि १ देहि समर्पय पितृभ्यः पितृलोकं प्रापयेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यते । यत् यदा गच्छाति प्राप्नोति असुनीतिम् असुना प्राणानां देहान्तरं नतार पितृपतिं यमम् एताम् च पितृताम्, अथ अनन्तरम् दशनाम् वशनी वशना कामानाम् आत्मानं प्रति नत्वा भवाति अविष्यत्, देवभोगानां भोक्ता सम्पत्स्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ नास्ति सूको २ मा सन्ति तप सूको. ३. 'छन्द' वि०. ४ मदन वि० अ०, मदन वि० ५ च वि० अ० ६ यत् सूको ७ अनेन वि०. ८ श्रुतम् सूको ९ करोमि वि० अ० १० नास्ति सूको ११ नास्ति अ वि०.

वेङ्कट० श्रुतम् यदा^१ करोषि जातप्रज्ञः^२, अय एनम् प्रयच्छ पितृभ्यः। यदा अयम् गच्छति
अमुनीतिम्^३ देवताम् इमाम्, अथासौ^४ देवानाम् आत्मीयानाम् इन्द्रियाणाम् वशनीः^५ भवतु।
यो वशं नयति स वशनीः ॥ २ ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा घां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ।

अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठ शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्यम् । चक्षुः । गच्छतु । वातम् । आत्मा । घाम् । च । गच्छ । पृथिवीम् । च । धर्मणा ।

अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० सूर्यम् स्वकारणम् चक्षुः तव सन्निधिं गच्छतु प्राप्नोतु । वातम् गच्छतु आत्मा तव
शरीरान्तर्गतो वायुः । अन्वानि च वागादीनीन्द्रियाण्यन्यादिदेवेषु स्वकारणेषु क्षीयन्ताम्
प्रदर्शनार्थरवात् सूर्यचक्षुर्वातोऽहम्ग्रहणस्य । घाम् च चशब्दोऽत्र विकल्पार्थः । दिवं वा गच्छ
प्राप्नुहि देवशरीरे स्वकर्मानुरूपं फलमुपभोक्तुम् । पृथिवीम् च पृथिवीं वा गच्छ धर्मणा
स्वकर्मणा । अपः वा गच्छ 'आपः' (निघ १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि ।
तत्र अन्तरिक्षे ते तव कर्मफलम् हितम् सुस्थापितम्^३ । ओषधीषु प्रति तिष्ठ शरीरैः बहुवचन-
सामर्थ्यात् शरीराजवैरित्यर्थः । अथवा 'ओषधीर्लोमानि' वनस्पतीन्^४ केशाः^५ (वृ ३, २, १३)
इति वचनात् ओषधिवनस्पतिषु शरीरजकोमकेशात्मना प्रतिविष्टित्यर्थः । अन्मदपि श्रुत्यन्तरे
यद् दृष्टम् 'अप्यु लोहितं च रेतश्च' (वृ ३, २, १३) इत्यादि, तस्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्य चक्षुः सूर्यम् गच्छतु, वातम् प्राणः^६ । घाम् पृष्ठेन गच्छ, पृथिवीम् च धारकेण
शरीरेण । अन्तरिक्षम् वा गच्छ, यदि तत्र ते निहितं कर्म । अथ ओषधीषु गच्छ अङ्गैः^७ ॥ ३ ॥

अजो भागस्तर्पसा तं तपस्व तं तं शोचिस्तपतु तं तं अर्चिः ।

यास्तं शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहेन सुकृताम् लोकम् ॥ ४ ॥

अजः । भागः । तर्पसा । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।

याः । ते । शिवाः । तन्वः । जातवेदः । ताभिः । वह । एनम् । सुकृताम् । ऊं इति । लोकम् ॥

उद्गीथ० यस्य यत्रमानस्य था^१ अजः अनुत्पत्तिघर्षकः नित्यः अन्तरात्पुलकक्षणः^२ भागः
शरीरेन्द्रियादिभागस्य व्यतिरिक्तः तम् भागम् तपसा सन्तापेनाऽङ्गारगतेन तपस्व सन्तापय

१. यथा भूको. २-२. अमुनीति वि' अ'.

३. 'मिमममवा' वि' अ'; 'मिममवा' वि'.

४. अमुनी वि' अ'; शिवाः वि'.

५. स्थापितम् भूको.

६. 'मी लोमानि भूको. ७. वनस्पति

भूको. ८. 'देशभेदे वि' 'देशभेदे अ वि'. ९. प्राणः वि'.

१०. 'मे. वि' अ'. ११. नास्ति

अ वि'. १२. अन्तर्गु' अ वि'.

सस्फूर्तिर्यथे । तम् ण्व भागम् ते तव शोचि तम् ते अर्वि अपि ज्वालात्क्षणं तपतु
सस्फोटोत् । सस्फृत्य च या ते तव शिवा सुप्ता प्रह्लादिस्य तन्व भूतंय हे जातवेद ।
तामि सन्तुभि बह प्रापथ एनम् यजमानम् सुकृताम् शोभनकर्मकारिणा पितृणाम् लोकम्
स्थानम् । उ इति एवार्थे सुकृताम् एव लोकम् ॥ ४ ॥

षेड्डट० 'अयम् अज' सर भाग तम् तपसा तपस्व' । तम् ण्व त शोचि तपतु, तम् एव
ते अर्वि' । याः त शिवा सन्तु' अन्न' 'विराद् च स्वराद् व' (तैत्ति १, १, ७, १)
इत्यध्वर्युभिराप्तासा, तामि बह' एनम् सुकृताम् एव लोकम् ॥ ४ ॥

अरं सृज पुनरग्रे पितृभ्यो यस्तु आहुतश्चरति स्वधाभिः ।

आयुर्वसान् उप वेतु शेपुः सं गच्छता तन्वा जातवेदः ॥ ५ ॥

अरं । सृज । पुनं । अग्ने । पितृभ्यः । य । ते । आहुतं । चरति । स्वधाभिः ।
आयुः । वसान् । उप । वेतु । शेपुः । सम् । गच्छताम् । तन्वा । जातवेदः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पुन हे अग्ने! अब सृज 'वेदि मेत' पितृभ्यः । युष्माभि सह ह्यानाधिकारभोगादिभि
समानोऽयमिति समर्पयेत्यर्थः । कमवस्थानि । य ते तुभ्यम् आहुत 'हु' दानादनयो ।
सस्कारार्थं मर्पादया दत्त 'सन् चरति' गच्छति पितृन् प्रति । केन ह्यनुना । उपपत्ते—
स्वधाभि अन्नै कर्मफलक्षणैर्भोक्तव्यत्वन हेतुभूतै । सुकृतफलोपभोगार्थमित्यर्थः । तम् अबसृज ।
किञ्च "आयु जीवनम्" वसान् आच्छादयन्, "सर्वगतन जीवनेनाऽभिहित" सन्नित्यर्थः । उप वेतु
कर्मशपसमापनाय उपगच्छतु यज्ञम् शेष अस्थिरक्षण शरीरवैष । उपगम्य च तव प्रसादात् ।
सम् गच्छताम् सयुज्यताम् तवा यज्ञशरीरण हे जातवेदः ॥ ५ ॥

षेड्डट० अब सृज एनम् अग्ने! पुन पितृभ्यः, य त्वयि आहुत चरति स्वधाभि अश्माभिदेताभि ।
स पुत्राय आयु आच्छादयन्" उप गच्छतु" । पुत्र" सम् गच्छताम् च आत्मीयन शरीरण
जातवेदः ॥ ५ ॥

"इति सप्तमाहक पद्याध्याये विंशो वर्यः" ॥

यत् ते कृष्णः श्रुत्वा आततोर्द पिपीलः सर्प उत वा श्वार्पदः ।

अग्निष्टद्विश्वादगृह कृणोत सोमंश्च यो नोद्धृणो आविचेष्ट ॥ ६ ॥

१ १ अयज वि' अ' २ पवस वि' ३ अविभि वि' अ' ४ तप वि' अ'
५ यथाह वि' अ' ६ ६ देवप्र अ वि' ७ देह प्र वि' ८ 'त्यथ । उप वेतु मूको
८ दानास्कार ('रा अ वि') ये मूको ९ संवरति मूको १० १० आहुत अ वि', आयु इ वि'
११ ११ 'तेनाजीविना' मूको १२ 'यतु वि' अ' १३ 'उ वि' अ' १४ 'न वि' अ'
१५ ज्ञानवेद वि'; जातव अ' १६ १६ नास्ति मूको

यत् । ते । कृष्ण । शकुन । आऽतुतोद । पिपील । सर्प । उत । वा । श्वापद ।
अग्नि । तत् । विद्मऽअत् । अगदम् । कृणोतु । सोम । च । य । ब्राह्मणान् । आऽविशे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यत् अङ्गम् ते तव यजमानस्य सम्बन्धि कृष्ण शकुन काकारय आतुतोद ईषद् मया
दया आभिमुत्प्रेन वा तुलवान् व्यथितवान्, पिपील पिपीलिका वा सर्प वा, उत वा
अपि वा श्वापद श्वसृगालक, तत् अङ्गम् अग्नि विश्वात् विश्वस्यात्ता ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् अङ्ग एव काकादि आतुतोद, तत् अङ्ग स सर्वस्यात्ता अग्नि अगदम् करोतु,
सोम च पीत य ब्राह्मणान् आविशे ॥ ६ ॥

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व स प्रोर्णुष्व पावसा मेदसा च ।

नेत् त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हपाणो दृष्टृग्विधृक्ष्यन् पर्यङ्क्ष्याते ॥ ७ ॥

अग्ने । वर्म । परि । गोभि । व्ययस्व । सम् । प्र । ऊर्णुष्व । पावसा । मेदसा । च ।
न । इत् । वा । धृष्णु । हरसा । जर्हपाण । दृष्टृक् । विऽधृक्ष्यन् । परिऽअङ्क्ष्याते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० “वपासु खद्य शिरोमुत्सम् प्रच्छादयद् अमर्वर्म” (आशु ४, १, १९) इति अग्न वम चारक तेजः
परि व्ययस्व अङ्गैराच्छादय । सम् म छादयत् मासन मेदसा च । न एव त्वा धपणशीलोऽग्नि
तेनसा धृष्ण्यन् धारक विधृक्ष्यन् पर्यङ्क्ष्याते । पर्यङ्क्षितिविस्वारकर्मेति ॥ ७ ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते ॥ ८ ॥

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वर । प्रिय । देवानाम् । उत । सोम्यानाम् ।
एष । य । चमस । देवऽपान । तस्मिन् । देवा । अमृता । मादयन्ते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० “इमम् अग्ने । चमसम् प्रणीताप्रणयनम् । मा वि जिह्वर दहतेन मा विभ्रयन्, य प्रिय
देवानाम् अपि च पितृणाम् । एष य चमस देवाना सामपानसाधनम्, तास्मन् एतस्मिन्
देवा अमृता मादयन्ति ॥ ८ ॥

ऋष्यादमग्निं प्र हिंणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्य वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

१ काराणि वि' अ'. २ जातुद वि' ३ 'स्वातां वि' अ' ४ अङ्गम् वि' अ'. ५ 'णाना
वि' अ' ६ विशेष वि' अ'. ७ ७ नास्ति वि' † 'यत् वि' अ' ‡ धपणस्तनशीलो' वि' अ'.
¶ 'सां वि' अ'. § धृष्यं वि' अ' § 'अन् वि' अ' ¶ पर्यङ्क्ष्याते वि' अ' † पर्यं वि' अ'
८-८ नास्ति वि'. † 'न वि' अ' ९ विधिय वि' अ', निदृक्ष्यः वि' १०. नास्ति वि' अ'.
११ 'मृ मृका

क्रुव्युऽअर्दम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दुरम् । यमऽराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।

इह । एव । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यम् । वदतु । प्रऽज्ञानन् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'क्रुव्यादम् क्रुव्यम् आमिवं तस्याऽत्तारम्' अग्निम् प्र हिणोमि 'हि गतो' । प्रगमयामि दुरम् विप्रहृष्टदेशं नीत्वा, दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादौ निरस्यामीत्यर्थः । निरस्तश्च सन्नितः यमराज्ञः पृथीक्षुतेः सकाशमिति शेषः । प्रणानां प्राणपते. ह्यन्तरपुरुषस्य शरीरान् वियोगकरणसामान्यात् तत्कर्मस्वान् यमराज्ञस्य सबाशम् गच्छतु । समानशीलव्यसनेषु सख्यम् । यत. रिप्रवाहः रिमे पापं तत्सदृशस्य मृतशरीरस्य बोधा अस्मत्तां प्रापयितेत्यर्थः । इह एव अस्मद्-गृहे एवार्थं क्रुव्यादात् इतरः अन्यो हव्यवाहनः जातवेदाः शान्तिकर्माथम् उपात्तः देवेभ्यः देवान् प्रति हव्यम् अस्मत्प्रसक्तम् यदनु प्रापयतु प्रज्ञानन् देवकालकर्मणि स्वाधिकारम् अस्मद्भक्ततां वा विज्ञानन् ॥ ९ ॥

षेङ्कल० आहिताग्निमरणे विनियुक्तम्, औपासनोद्भासने द्वे । 'अर्धेनम् क्रुव्याद् य. पुष्टं वदति' (काश २, १, ४, ३) इति भाषाणम्, तं गमयामि दुरम् यमराज्ञकान्न्यान् देशान् इतः सन्नच्छतु पापस्य बोधा । इह एव अयम् वस्मात् इतरः जातवेदाः देवानामग्नि. देवेभ्यः हव्यम् वदतु प्रज्ञानन् विज्ञानान् ॥ ९ ॥

यो अग्निः क्रुव्यात् प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्तितरं जातवेदेसम् ।

तं हरामि पितृयज्ञार्थं देवं स धर्ममिन्वात् परमे सुधस्ये ॥ १० ॥

यः । अग्निः । क्रुव्युऽअत् । प्रऽविवेश । वः । गृहम् । इमम् । पश्यन् । इतरम् । जातऽवेदेसम् । तम् । हरामि । पितृऽयज्ञार्थं । देवम् । सः । धर्मम् । इन्वात् । परमे । सुधस्ये ॥ १० ॥

उद्गीथ० यः अग्निः क्रुव्यात् मांसाद् प्रविवेश प्रविष्टवान् वः पुष्पाकम् गृहिणाम् पृष्टम्, तम् क्रुव्यादम् देवम् हरामि बहिर्निष्कालयामीत्यर्थः । किमर्थम् । पितृयज्ञाय इमस्मान्कर्माथमितिषर्थः । किं पश्यन् हरसीति चेत् । इमम् इतरम् जातवेदेसम् हव्यवाहम् पश्यन् पर्याकोचयन् । केनाभिप्रायेण पश्यन् । धर्मम् यश्च शान्तिलक्षणम् इन्वात् 'इन्वतिर्ध्यासी' (तु. निष २, १८) । व्याप्नुयात् निवेत्तयेत् परमे प्रकृष्टे मधस्ये सहस्रान् अस्मद्गृहे इत्यनेनाऽभिप्रायेण तं हरामीति सम्बन्धः कार्यः ॥ १० ॥

- १-१. नास्ति मूको. २. तस्मैत्वान् वि^{११}; कर्मत्वात् अ वि^१. ३. सकाशं स अ वि^१. ४. स्वरोपि मूको. ५. मरणे वि^१ अ^१. ६. 'तनौ वि'; औपासनेऽपानौ अ^१; वसनेऽपाने वि^१. ७. नास्ति वि^१. ८. पेय वि^१; धौष अ^१. ९. 'द वि^१ अ^१. १०. 'न्ति वि^१ अ^१. ११. 'यं वि^१. १२. 'न्तु वि^१ अ^१. १३. पोषस्य वि^१ अ^१. १४. तर्पात् वि^१ अ^१; तस्मिन् वि^१. १५. 'न्ति वि^१ अ^१. १६. मवतु वि^१ अ^१. १७. विज्ञायमान. मूको.

वेङ्कट० य० अग्निं क्रव्यात् प्रविवेश युष्माकम् गृहम्, तम् अहम् हरामि 'पितृयज्ञाय देवम् इमम्' जातवेदसम् अग्निम् हव्यवाहनम् इतरम्^१ पश्यन् । तथा सति स क्रव्यात् प्रवर्ष्यम्^२ प्राप्नोतु परमे स्थाने पितृभिर्घर्मपैः सह ॥ १० ॥

‘इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये एकविंशो वर्गः’ ॥

यो अग्निः क्रव्यवाहनः पितॄन् यक्षदनावृधः ।

प्रेतुं हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितॄभ्य आ ॥ ११ ॥

य । अग्नि । क्रव्यवाहन । पितॄन् । यक्षत् । ऋतवृधः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितॄभ्यः । आ ॥ ११ ॥

उद्गीथ० य अग्निं क्रव्यवाहनं क्रव्यस्य पित्र्यस्य हविषो बोधा पितॄन् प्रति प्रापयित्वा पितॄन् यक्षत् यजति ऋतारूधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितॄन्, स हव्यानि हवींषि इमानि युष्मदर्थं मयाऽऽनीतानीति । च कथयतु देवेभ्य च पितॄभ्यः च । आ कार समुच्चयार्थं (तु. या १, ४) । ‘इत् उ’ च पादपूर्वौ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० य अग्निं क्रव्यस्य बोधा पितॄन् यजति^१ सत्येन बुद्धान्, स तेभ्य^२ प्र द्रवीतु हवींषि पितृपक्षे देवेभ्य च ‘पितॄभ्यः च’ ॥ ११ ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्तुशत आ वह पितॄन् हविषे अर्त्तवे ॥ १२ ॥

उशन्त । त्वा । नि । धीमहि । उशन्त । सम् । इधीमहि ।

उशन् । उशत । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अर्त्तवे ॥ १२ ॥

उद्गीथ० ‘उशन्त त्वा स्वामग्निम् नि धीमहि’ निहितवन्तो वयं कर्मार्थं स्थापितवन्तः । कामयमाना ‘सम् इधीमहि’ सन्दीपितवन्तश्च वयं कर्मार्थम् । यत् एवम् अतः ‘उशन् विश्रायमान’^{१०} कामयमान ‘उशत आगन्तुकामान् पितॄन्’ आ वह अन्तिकं प्रापय । किमर्थम् । हविषे अस्मत्पक्षस्य हविष आत्वे अदनाय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० कामयमाना स्वाम् नि धीमहि, कामयमानाश्च सम् दीपयाम^{११} । एवं च उशन् उशत^{१२} पितॄन् ‘आ वह’^{१३} हवि अर्त्तुम्^{१४} ॥ १२ ॥

१-१ नास्ति वि० । २. ‘यत् वि’ अ० । ३. ‘गं वि’ अ० । ४. २. नास्ति मूको ५. ५. इदं वि० । ६. अयं वि० अ० । ७. ‘ये’ वि० अ० । ८-८ उशन्तमग्निनिधौ मूको ९. ९ मि(नि अ) पी(पी वि) मदि वि० अ वि० । १०-१० उशन्तं पिता गं वि०, उशन्तं वरिता गं अ वि० वि० । ११. स्तदीपयाम वि०, सरोपयाम वि० । १२. मुगत वि० अ०; वशत वि० । १३-१३ आह पितॄन् वि० अ० । १४. अर्त्तुम् वि० अ०; आर्त्तु वि० ।

यं त्वमग्ने समदहस्तम् निर्वोपया पुनः ।

क्रियाम्बुवत् रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ १३ ॥

यम् । त्वम् । अग्ने । समऽअदहः । तम् । ऊँ इति । निः । वापय । पुनरिति ।

'क्रियाम्बु । अत्र । रोहतु । पाकऽदूर्वा । विऽअल्कशा' ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अस्थीन्वस्युक्ष्य ग्रहणकालेऽग्निरुच्यते । यम् अस्मत्पितरम् हे अग्ने ! समदहः सम्यग्
वृधवावसि, तम् उ तमेवास्मत्पितरम् निः वापय उपशमय प्रह्लादय पुनः पश्चात् अस्थिमहणाध-
मभ्युक्षणकाले । किञ्च तव प्रसादात् प्रह्लादकव्रज्यम् क्रियाम्बु अत्र रोहतु क्रियदम्ब्वप्राप्तीति^१
किमपि पुतं मिश्रितमभ्युनेति वा^२ क्रियाम्बु शैवालम्^३ । अत्रास्मिन् मत्पितृसंस्कारस्थाने रोहतु
उत्पद्यताम्, पाकदूर्वा परिपक्वा बृद्धा दूर्वा चोत्पद्यताम् व्यल्कशा विविधस्तवका ॥ १३ ॥

षेङ्कट० यम् त्वम् अग्ने ! पुरा समदहः, तम् एव पुनः निः वापय देहम् । तस्मिन् देहे क्रियाम्बु
रोहतु । क्रियत्प्रमाणमुदकमिति येन बुद्धिर्भवति तं नलादिकं 'क्रियाम्बु आहुः' । दाधेऽरण्ये वा
दूर्वा जायते सा चात्र रोहतु विविधशाला ॥ १३ ॥

शीतिके शीतिकावति हार्दिके हार्दिकावति ।

मण्डूक्या सु सं गम इमं स्वर्गं हर्षय ॥ १४ ॥

शीतिके । शीतिकावति । हार्दिके । हार्दिकावति ।

मण्डूक्या । सु । सम् । गमः । इमम् । सु । अग्निम् । हर्षय ॥ १४ ॥

उद्गीथ० अग्निप्रसादात् त्वमपि हे शीतिके ! बहून्यानि(?) सन्ततपृष्ठे ! शीतिकावति ! शीतवति !
हृदिके ! प्रह्लादमित्रि !^१ हार्दिकावति ! प्रह्लादनवति ! मण्डूक्या अतिदृष्टिमियया^२ सु सम्
गमः सुष्ठु सङ्गच्छस्व । सङ्गम्य च इमम् अग्निम् अन्नत्वम् सु हर्षय सुष्ठु ह्लादय
स्वसंयोगेन ॥ १४ ॥

षेङ्कट० शीतिके ! "पृथिवि ! शीतकैः" क्षीरैः^३ तद्वति ! हार्दिके ! हार्दिकावति !^४ त्वम् मण्डूक्या सु सम्
गच्छस्व । अथ तथा सहिता इमम् अग्निम् सुष्ठु हर्षय इति ॥ १४ ॥

"इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये द्वाविंशो वर्गः" ॥

१-१. तु. ऋ १०, १४२, ८; शी ६, १०६, १. २. "दध्मन्त्रा वि"; "दध्मन्त्रा" अ; "दध्मन्त्रा" वि.
३. नास्ति सूको. ४. शैवालः वि^{११}. ५. नास्ति वि^{१२} अ. ६-६. वसन्त्याहुः वि^{१३} अ, क्रियाम्बाहुः वि^{१४}.
७. "ववशा" वि^{१५} अ. ८. प्रह्लाद सूको. ९. "प्रिया सूको. १०-१०. "प्रिवीशीमिके वि^{१६} अ; "शीतिकेः
वि^{१७}. ११. क्षीरे वि^{१८} अ, क्षीर वि^{१९}. १२. हृदिकोवादि वि^{२०} अ, हृदका वि^{२१}. १३-१३. नास्ति
सूको.

[१७]

‘देवश्रवा यामायन ऋषिः । १-२ सरण्यूः देवता, ३-६ पूषा, ७-९ सरस्वती, १०, १४
आप’, ११-१३ आपः सोमो वा । त्रिष्टुप् छन्दः, त्रयोदशीचतुर्दशी
अनुष्टुभौ, त्रयोदशी पुरस्ताद्वृद्धी वा ।

त्वष्टां दुहित्रे वृहत्तुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवन्नं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ १ ॥

त्वष्टा । दुहित्रे । वृहत्तुम् । कृणोति । इति । इदम् । विश्वम् । भुवन्नम् । सम् । एति ।

यमस्य । माता । परिऽउह्यमाना । महः । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्त ‘त्वष्टा दुहित्रे’ इति चतुर्दशार्धं यामायनो देवश्रवा ददर्श । अस्याथे ऋषौ
सरण्यूदेवते । ततः पराश्रतलः षोण्यः । तत उत्तरं नृच सारस्वतम् । अग्नेदेवताश्चावशिष्टा ।
त्वष्टा विश्वकर्मेति पुराणे प्रसिद्धः । दुहित्रे पृष्ठार्थे चतुर्थी । स्वस्या दुहिनुः सरण्यूनाम्न्याः वृहत्तम्
वृहन्नं विवाह करोति इति एतेन हेतुना सपरिवारार्थमिदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातम्
सम् एति भूते लट् । समागमत् । सा च पर्युह्यमाना परीत्येप उदित्यस्य स्थाने, भूते लट्,
उह्यता सती यमस्य यम्याश्च माता जननी सरण्यू । महः महतः विवस्वतः जाया भार्या
तस्माद्विवस्वतो यमं च यमौ च जनयित्वा त्यक्त्वा च ननाश स्वर्गान्मन्यां प्रतिनिधाय
आश्वं रूपं कृत्वा उत्तरान् कुरुन् प्रति गृह्णा ॥ १ ॥

वेङ्कट० यामायनो देवश्रवा । ‘द्वे सरण्यूदेवते, षोण्यश्चतलः सारस्वस्तिलः, पञ्चाऽऽश्वः, द्रष्टस्तिलः
सौम्यो वा’ (ऋअ २, १०, *७) इत्युक्तम् । अत्र वृहदेवता —

‘अभवद् मिथुनं ^१‘ऽष्टु सरण्यूस्त्रिशिराः’ सह’ ।

सं वै सरण्यू प्रायच्छन् स्वयमेव विवस्वते ॥

ततः सरण्यू^१ जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।

तौ^१ चाप्युभौ^२ यमावेव ज्यायास्ताम्न्यां तु वै^३ यम^४ ॥

सृष्ट्वा^५ भर्तुं परोक्षं तु सरण्यू^६ सदशी^७ स्त्रियम् ।

निक्षिप्य मिथुनं तस्याम् अश्वा भूत्वाऽनवकमे ॥

अविज्ञानाद्^८ विवस्वास्तु^९ तस्याम् अजनयन्मनुम्^{१०} ।

राजर्षिरभवत् सोऽपि विवस्मानिव तेजसा ॥

१-२. नास्ति मूको. २ सरण्यू दे^१ रि^२ अ^३. ३. अग्नेदेवता इयं सोऽश्वि^४ मूको. ४ नास्ति मूको
५. ‘नाम्न मूको. ६-८ ‘ऽष्टुत्तरण्यू’ वि^६ अ^७, त्वष्ट. स^८ वि^९. ७. चक्ष वि^{१०} अ^{११}, स वि^{१२}. ८. इमेति
वि^{१३} अ^{१४}. ९. ‘ऽष्टु’ वि^{१५} अ^{१६}. १०. सरण्यू वि^{१७} अ^{१८}. ११. ततौ वि^{१९} अ^{२०}. १२. योगौ वि^{२१} अ^{२२}.
१३. रवे वि^{२३}. १४. यम वि^{२४}, य मू अ^{२५}. १५. सृष्ट्वा वि^{२६} अ^{२७}. १६. ‘प्यु’ वि^{२८}; ‘प्यु’ अ^{२९}. १७. ‘इरी
वि^{३०}. ‘इरी’ अ^{३१}. १८. ‘ना’ वि^{३२} अ^{३३}. १९. ‘ऽष्टु’ इत्यत्र तदन्व^{३४} सदमुपि उपजि वि^{३५}. २०. जन^{३६} वि^{३७}.

स विशाव त्वपकान्तां सरण्यमध्वरुपिणीम् ।

त्वाष्ट्री^१ प्रति जगामाऽऽनु वानी^२ भूवा सलक्षण^३ ॥

सरण्य^४ विवस्वन्त विदित्वा ह्यरणिणम् ।

मिथुनायोपचक्राम तां^५ 'य वनाऽऽहरोह'^६ ॥ ॥

ततस्तयोस्तु वेगेन^७ शुक्र^८ तदपतद् सुवि ।

उपाजिघ्रन्^९ सा त्वद्वा त-ल्लुक्^{१०} गर्भकाम्यया ॥

आप्राप्तमानाच्छुकाणु^{११} कुमारी सन्धभू^{१२} ।

नासत्यथैव दस्य यौ स्तुताब्जिनाविति^{१३} ॥ (यदे ६, ११२-७, ६) इति ।

त्वष्टा दुहितु विवाह करोति इति इदम् सर्वभूतगणम् सम आगच्छति । यमस्य माता पुरुक्षमाना महत् विवस्वत जाया ननाश ॥ १ ॥

अपगूहन्मृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सर्वर्णमददुर्विवस्वते ।

उताब्जिनावमरयत् तदासीदजर्हाद् द्वा मिथुना सरण्यः ॥ २ ॥

अप । अगूहन् । अमृताम् । मर्त्येभ्यः । कृत्वा । सर्वर्णाम् । अददुः । विवस्वते ।

उत । अग्निनी । अमरयत् । यत् । तत् । आसीत् । अजर्हात् । ऊर्ति^१ । द्वा । मिथुना । सरण्यः ॥ २ ॥

उद्गीथ० अमृताम् अमृतघमांशं^१ ता त्वष्टुर्दुहितर^२ सरण्यम् मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्य अप अगूहन् अपगूहितवन्त सृता कृतवन्त अपनीतवन्तो देवा । आथ रूप कृतवतीसुत्तरेषु क्रुषु नाशितवन्त इत्यर्थः । कृत्वा कृत्वा चान्धाम् सर्वर्णाम् सर्ववर्णाम् अददुः दत्तवन्त विवस्वते । सा य तेन सम्भक्ता सती उत अपि च अग्निनी अमरयत् गर्भभूतौ खोदरे धारितवती, जनितवतीत्यर्थः । यत् तत् आथ रूपमस्या आसीत् अमृत् त्व रूपेण अजर्हात् । उ-कार समुच्चये । ह्यत्तवती^३ य विवस्वत एव सकाशे द्वौ मिथुनौ दुहितृपुत्रौ यमीयमौ सरण्यः ॥ २ ॥

षेड्ढट० अग अगूहन् देवा^४ अमृताम् सरण्यम् अपनीतवन्तो^५ मनुष्येभ्य उत्तराद्^६ कुरुन् प्रति । कृत्वा च सर्वर्णाम्^७ अददु^८ विवस्वते । अपि च अग्निनी सा अथा यमार ।^९ 'विवस्वता त्यक्तम्'^{१०} यत् रेत

१. वात्सी वि^१, त्वाष्ट्री वि^२, त्वाष्ट्री अ^३. २ वाजि वि^४. ३ 'इवस्वणम् वि' अ^५, 'इवस्वण वि'. ४ ४ वात्सीमाहरोह मूको. ५ स्तोमल मूको. ६ शुक्र वि^६, 'नलं वि' अ^७. ७ 'प्रति मूको ८. ८ शुक्र वि^८ अ^९, तल्लुक् वि^{१०}. ९ 'दानु वि' अ^{११}, 'वला तु वि'. १०, 'हृता वि' अ^{१२}. ११. त दुहि वि^{१३}, ता दुहि अ वि^{१४}. १२. श्लुक् वि^{१५}. १३-१४ 'तासयण्यमनो' वि^{१६} अ^{१७}. १४. 'रस वि' अ^{१८}, 'उर वि' १५ त चलावी वि^{१९} अ^{२०}. १६. मष्टु वि^{२१} अ^{२२}. १७ १८ विवस्व यम् वि^{२३} अ^{२४}.

आसीत्, ततो रेतस सरण्यु च द्वौ मिथुनौ अजहात् । मध्यम चाग्निं माध्यमिका च वाचम् इति नैरुक्ता^१ । यमा^२ च यमीं चेत्यैतिहासिका^३ (तु या १२ १०) ॥ २ ॥

पूषा त्वेतद्व्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुभुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

पूषा । त्वा । इत् । व्यवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टपशु । भुवनस्य । गोपा ।

स । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृभ्यः । अग्नि । देवेभ्यः । सुविदत्रियेभ्यः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० पूषा त्वा त्वाम् इत अस्मात् लोकात् प्र व्यावयतु प्रकर्षेणोत्तम लोक गमयतु । कीदृश । विद्वान् अस्मन्नक्तता जानान^४ अनष्टपशु भुवनस्य भूतजातस्य गोपा गोप्ता रक्षिता । प्र व्याव^५ च स एव पूषा त्वाम् एतेभ्य पितृलोकस्थेभ्य परि ददत् परिददातु पितृभ्य । अथवा स ह्युपरिष्ठाक्षिर्देवमाणोऽग्निरच्यते । प्र व्यावित पुष्णा स अग्नि त्वाम् एतेभ्य परि ददातु पितृभ्य देवेभ्य च सुविदत्रियेभ्य^६ सुधनेभ्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूषा 'त्वा इत' प्र व्यावयतु विद्वान् यस्मिन् सति न नश्यन्ति पशवः, सर्वेषा भूतानां नोपायिता^७ । सः^८ त्वाम् एतेभ्य पितृभ्य^९ परि ददातु । अग्नि च देवेभ्य सुधनेभ्य । निरुक्त (या ७, ९) द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

आयुर्विधायुः परि पासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ४ ॥

आयुः । विधायुः । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रपथे । पुरस्तात् ।

यत्र । आसते । सःकृत । यत्र । ते । ययुः । तत्र । त्वा । देव । सविता । दधातु ॥ ४ ॥

उद्गीथ० आयु वायु वकारलोपेन, पर्यायान्तर वा । कीदृशो वायु । उच्यते—विधायु सर्वगत परि पासति परि पातु सर्वतो रक्षतु पूषाऽनुज्ञया त्वा त्वाम् प्रमीतयजमानम् । पूषा स्वयमेव वा पातु रक्षतु प्रपथे प्रकृष्ट पथि स्वर्गमार्गे पुरस्तात्, स्थित इति शेष । यत्र आसते तिष्ठन्ति सुकृत पुण्यकर्माण, यत्र वा त सुकृत ययु गता, तत्र स्थाने त्वाम् देव सविता पूषाऽनुज्ञया दधातु स्थापयतु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आयु विधायु^{१०} सर्वस्य गता परि रक्षतु त्वाम्^{११} पूषा च त्वाम्^{१२} पातु प्रपथे^{१३} । पुरस्तात् स्थित उपक्रमणवेलायाम् एव अग्रतो मार्गस्य स्थित । सविता च त्वा सुकृता लोक दधातु^{१४} इति^{१५} ॥ ४ ॥

१ लो वि^१ अ^२ २ अग्नि वि^३ अ^४ ३ अम् वि^५ अ^६ ४ अथ च यमिर्ये चेत्यैहासिका इति अ^७ । यममग्न वि^८ ५ पूषा त्वेतत् अ वि^९ वि^{१०}, नृदितम् वि^{११} ६ प्र व्याव च वि^{१२} ७ दक्षिणम्प अ वि^{१३} दक्षिणम्प वि^{१४} ८ त्वत् वि^{१५} एतु अ^{१६} ९ गोविना वि^{१७} अ^{१८} १० स ता स वि^{१९} अ^{२०} ११ नास्ति वि^{२१} अ^{२२} १२ वायु गृको १३ १३ नास्ति वि^{२४} अ^{२५} १४ परते वि^{२६} अ^{२७} १५ दधाति वि^{२८} अ^{२९} १६ नास्ति वि^{३०} अ^{३१} ।

पुमेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अमयतमेन नेपत् ।

स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर एतु प्रजानन् ॥ ५ ॥

पुपा । इमा । आशा । अनु । वेद । सर्वा । सो । अस्मान् । अमयतमेन । नेपत् ।

स्वस्तिदा । आघृणि । सर्ववीर । अप्रयुच्छन् । पुर । एतु । प्रजानन् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पुपा इमा प्राच्याद्या आशा दिश अनु वद भानुपूर्व्येण जानाति सर्वा क्षेम्यपयोपेता अक्षेम्यपयोपेताः^१ । एव सन्नि पूषा अस्मान् प्रमीतो^२ ययमानो^३ प्रवीति पुत्रमुत्पेन नृत्तिर्वह सुतेन वा अमयतमेन अतिशयेन भयवर्जितेन पथा नेपतु नयतु । कथम् । स्वस्तिदा अविनाशस्य दाता सन् । आघृणि आगतदीप्ति सर्ववीर सर्व परिवारकवीरैरपेत अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् पुर एतु अस्माकं पुरस्ताद् गच्छतु प्रजानन् असदुभक्ततां विजानन् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० पुपा इमा^४ दिश सर्वा अनु वेत्ति । स इदानीम् अस्मान् अमयतमेन^५ मार्गेण^६ नयतु । अविनाशस्य^७ दाता आगतदीप्ति सर्वं^८ वीरैर्युक्तं, अप्रमाद्यन्^९ पुर एतु^{१०} मार्गम् प्रजानन्^{११} ॥ ५ ॥
'इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये त्रयोविंशो वक्त्रं' ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पुषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।

उभे अभि प्रियतमे सधस्ये आ च परां च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रस्पथ । पुषाम् । अजनिष्ट । पुषा । प्रस्पथे । दिव । प्रस्पथ । पृथिव्या । उभे इति ।

अभि । प्रियतमे इति प्रियतमे । सधस्ये इति सधस्ये । आ । च । परां । च । चरति । प्रजानन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अन्तरिक्षगमनसाधनभूताभाम्^१ पथाम् मध्ये य प्रकृष्ट पन्था तत्र प्रपथे अजनिष्ट जात, सुकृतिना सुगतिप्रापणार्थम् अवस्थित इत्यर्थे, पुषा देव । दिव च पथा मध्ये य प्रकृष्ट पन्था तस्मिन् प्रपथे प्रकृष्टे पथि सुकृतिना सुगतिप्रापणार्थम् अजनिष्ट । एवम् प्रपथे पृथिव्या अजनिष्ट पुषा । यत् ईदृशोऽसावत उभे द्यावापृथिव्यौ प्रियतमे सर्वस्येष्टतमे^२ सधस्य सर्वस्य सहावस्थानभूते अभि प्रति आ चरति च परा चरति च । सुकृतिनाम् अस्मदादीना सुकृतकलोपभोगाधिष्ठानप्रदर्शनायम् आगच्छति च पृथिवीं प्रति, परा गच्छति दिव प्रति । अननैद् कर्म कृतम् अस्य कर्मण इदम् फलम् इति प्रजानन् । य ईदृश सोऽस्मान्^३ प्रकृष्टेन पथा नयतु सुकृतकलोपभोगापेत्याशीर्षोऽन्या ॥ ६ ॥

पेङ्कट० मार्गाणाम् मुख प्रादुर्भवत्^४ पुषा, एव^५ द्यावापृथिव्योश्च प्रवेशद्वारे । सोऽयम्^६ पुषा उभे द्यावापृथिव्यौ^७ आ चरति परा चरति^८ च दिव पृथिव्या चरति पृथिव्या दिवम् प्रजानन् ॥ ६ ॥

१. नास्ति अ २. प्रगतिं वि^{११} ३. यजमाने अ वि^{१२} ४. नास्ति वि^{१३} अ^{१४} ५. तमय मूको ६. ६ 'यत्पविशनाशस्य वि^{१५} अ^{१६} ७. 'एव मूको. ८. 'नैयम' वि^{१७} अ^{१८} ९. ९. नास्ति मूको १०. 'रिधे गम' वि^{१९}. ११. 'स्थेयतमे मूको १२. 'स्मान् प्रति मूको १३. 'वन् वि^{२०} अ^{२१} १४. इव वि^{२२} अ^{२३}, एव वि^{२४} १५. नोयम् वि^{२५} अ^{२६} १६. न्वा वि^{२७} अ^{२८} १७. नास्ति वि^{२९}

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।

सरस्वतीं सुकृतो अह्वयन्त सरस्वती दाशुपे वार्यं दातु ॥ ७ ॥

सरस्वतीम् । देवयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । तायमाने ।

सरस्वतीम् । सुकृतः । अह्वयन्त । सरस्वती । दाशुपे । वार्यम् । दातु ॥ ७ ॥

उद्गीथ० सरस्वतीम् मध्यमस्थानां देवताम्^१ देवयन्तः देवान् यन्तुं स्तोतुं चेच्छन्तः हवन्ते आह्वयन्ति कर्माङ्गभावाय । सरस्वतीम् अध्वरे यज्ञे तायमाने निर्धर्त्यमाने ह्वयन्ति कर्माङ्गभावायम् । सरस्वतीम् सुकृतः पुण्यकर्मणः^२ पुण्यफलप्रदानाय अह्वयन्त आह्वयन्ति । यत एवम् अतः सरस्वतीं दाशुपे हवींषि दत्तवते यजमानाय मद्यम् वार्यम् वरणीयं कर्मफलम् दातु वदातु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सरस्वतीम् देवकामाः हवन्ते, सरस्वतीम् वितन्यमाने^३ यज्ञे । सरस्वतीम् सुकर्माणः^४ ह्वयन्ते । सरस्वती यजमानाय धनम् प्रयच्छति ॥ ७ ॥

सरस्वति या सरथं युयार्थं स्वधार्भिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयस्वाऽनमीवा इष आ धेहि अस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति । या । सरथम् । युयार्थं । स्वधार्भिः । देवि । पितृभिः । मदन्ती ।

आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयस्व । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि । अस्मे इति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे सरस्वति ! देवि ! या स्वम् सरथम् क्रियाविशेषणमेतत् । पितृभिः सह समानेन रथेन ययाय गच्छसि स्वधार्भिः अग्नेर्हविर्लक्षणेः मदन्ती तृप्यन्ती । सा स्वाम् आसद्य नियतोपविश्य अस्मिन् बर्हिषि वेदित्तरणे मादयस्व तर्पयारमानं तृप्य वा । हविर्भिः तृप्ता च सती प्रत्युपकारार्थम् अनमीवाः अरोगाः आरोग्यजननीः इष अन्नानि आ धेहि मर्पादया यावदर्थं देहि अस्मे अस्मभ्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० या स्वम् ण्करथम् वासि स्वधार्भिः देवि ! सरस्वति ! पितृभिः सह माद्यन्ती^५, सा स्वम् आसद्य अस्मिन् यज्ञे मादयस्व, रक्षोवर्जितानि च अन्नानि आ धेहि अस्मभ्यम्^६ ॥ ८ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

सहस्रार्धमिच्छो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीम् । याम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिनक्षमाणाः ।

सहस्रऽर्धम् । इच्छः । अत्र । भागम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धेहि ॥ ९ ॥

१. नास्ति वि^१. २. नास्ति वि^२. ३. पितृमाने वि^३ अ^३. ४. क्षयमानो वि^४ अ^४.
५. *ति वि^५ अ^५. ६. *भ्यम् इति अ^६.

उद्गीथ० सरस्वतीम्^१ याम्^२ त्वाम् पितरः हवन्ते आह्वयन्ति दक्षिणा हविरादिदानानि यज्ञम् वा अन्नभावाय अभिनक्षमाणाः अभिमच्छन्तो व्याप्नुवन्तो वा । सा त्वम् सहस्रार्घम् बहुपूजनीयं बहुत्वाद् मृष्टत्वाच्च बहुभिः प्रशंसनीयम् उपयोज्यं वेत्यर्थः, इळः अन्नस्य भागम् अन्नम् अंशम् रायः घनस्य पोषम् पुष्टिश्च, बहुघनं चेत्यर्थः, अत्र इह अस्मिन् लोके कर्मणि वा वर्तमाने यजमानेषु अस्मासु घेहि धारय वा ॥ ९ ॥

येङ्कट० सरस्वतीम्^१ याम्^२ पितरः आह्वयन्ति दक्षिणतः आगत्य यज्ञम् अभिव्याप्नुवानाः, सा त्वम् बहूनां पूजनीयम् अन्नस्य अत्र भागम् घनस्य च पोषम् यजमानेषु स्थापय ॥ ९ ॥

आपो अस्मान् मातरः शुन्ध्यन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाम्यः शुचिरा पूत एमि ॥ १० ॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्ध्यन्तु । घृतेन । नः । घृतप्वः । पुनन्तु ।

विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रवहन्ति । देवीः । उत् । इत् । आभ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥

उद्गीथ० सत्रेषु दशमेऽह्नयनया शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं क्रियते । आपः सर्वस्य मातरः मातृवदनुग्राहिकाः अस्मान् शुन्ध्यन्तु प्रोक्षणेन बोधयन्तु । केनेव । उच्यते—घृतेन लुप्तोपममेतत् पदम् । घृतेनेव । घृतं सर्वस्य पावनं शुद्ध्यर्थं प्राशनोपदेशान् । 'तक्षाम्मोऽज्जायत' इति पृथमुच्यते । यथा घृतेन सर्वं पुनर्नित । आपो घृतवच्च घृतेन सर्वस्य पादयिष्य, एवम् नः अस्मान् पापापनोदादेव बोधयन्तु । कस्मादेवं भूमः । हि यस्मात् विश्वम् सर्वम् रिप्रम् पापम् प्रवहन्ति अपनयन्ति देवीः देव्य आप, अत एव भूमः । अनन्तरं च आभ्यः अपादानमूतान्मयः उत् स्वर्गं प्रत्युध्वं गच्छामि शुचि सन् आ पूतः मर्त्यादया पूतः ॥ १० ॥

येङ्कट० आप अस्मान् मातृस्थानीया^१ जगत् शुन्ध्यन्तु घृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन, अस्मान् घृतेन च पुनन्तु । या घृतेन अन्यान् पुनर्नित ताः घृतप्वः । यद्वा गव्यमेव घृतम् । अत्र ब्राह्मणम्—“घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु” इति । तद्वं सुपूर्तं यद् घृतेन पूयते” (काश ४, १, ७) इति । सर्वम् हि पापं पुरुषात् प्रवहन्ति देव्यः अपनयन्ति । 'तासु अहं स्नातः' आभिमुख्येन उत् गच्छामि निर्मलाह्वश्च पूतः च ॥ १० ॥

“इति सप्तमाष्टकं षष्ठाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

द्रुप्तश्चस्कन्द प्रथमाँ अनु धूमिं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रुप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ११ ॥

द्रुप्तः । चस्कन्द । प्रथमान् । अनु । धूम । इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ।

समानम् । योनिम् । अनु । समुच्चरन्तम् । द्रुप्तम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्राः ॥ ११ ॥

१. 'ती मूको. २. याम मूको. ३. 'य वि' अ. ४. शुद्धं वि' अ. ५. ५१ व मूको. ६-६. तात्पर्यं वि', तात्पर्यं अ. ७. स्नात्माचरन् अ. ८-८. नास्ति मूको.

उद्गीथ० अनयोत्तरया च सोमविपुषो जुहोति । अभिपूयमाणस्य सोमस्य द्रप्सः रस चस्कन्द
स्कन्नवान् गतवान् अन्यतोऽधिपवणचर्मण प्रथमान् अनु यून प्रधानान् यागदिवसाश्च प्रति,
इमम् च अपर सोमामिपवमावल्क्षणम् योनिम् सोमस्य स्थान कारणं वा अनु प्रति स्कन्नवान् ।
त सर्वप्रकारमपि समानम् संप्रधारणम् योनिम् स्थानलक्षण स्थानमुत्कलक्षण वा सञ्चरन्तम् प्रतिगतमि
त्यर्थः । द्रप्सम् सोमरस विपुद्गलक्षणम् जुहोमि वचनव्यत्ययः कार्यः । जुहुम् । कथम् । अनु अनुपूर्वं
मित्यर्थः । कियन्तो जुहुम् । सप्त^१ सप्तसद्व्याका विपुद्गदोमस्य^२ कर्तारः यजमानादय अध्वर्यु
पुरोगा । अधवाऽभ्यथा योजना क्रियते । हुत्वा च अनूपसर्गश्रुतिसयोगात् तथाप्रवृत्तिदर्शनात् च
आहवनीयप्रदेशाद् आसीथेदेशम् अनुकृपा सर्पाम इति वाक्यशेषः । कियन्तो वयम् अनुलप्ता
सर्पाम । सप्त वयम् होत्रा विपुद्गदोमस्य^३ कर्तार यजमानादय अध्वर्युपुरोगा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सोमे स्थितस्योक्तस्य सोमस्येव वा अत्र स्तुति । सोमे स्थित द्रप्स प्रथमान् पार्थिवान्
यून दिवश्च अनुलक्षीकृत्य^४ चस्कन्द । तदेवोक्तम्—इमम् च इति । अत्र^५ वाजसनेयकम्— 'असौ
वा आदित्यो द्रप्स स दिव च पृथिवी च स्कन्दत्यममिति 'इमं च योनिमनु यश्च पूर्व' 'इतीमं च
लोकमनु चेत्यतद्' 'अथो यच्चेदभेतर्हि नीयते यच्चाह पूर्वमनीयतेति' 'समान योनिमनु सञ्चरन्तम्'
इति समान क्षेत्र एत योनिमनु सञ्चरति 'द्रप्स जुहोम्यनु सप्त होत्रा' इति, असौ वा आदित्यो द्रप्सो
दिश 'सप्त होत्रा अमु तदादित्य दिक्षु प्रतिष्ठापयति' (मास ७, ४, १, २०) इति ॥ ११ ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्वाहुच्युतो धिपणाया उपस्थात् ।

अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात् तं ते जुहोमि मनसा वर्पट्कृतम् ॥ १२ ॥

य । ते । द्रप्स । स्कन्दति । य । ते । अंशु । वाहुच्युत । धिपणाया । उपस्थात् ।

अध्वर्यो । वा । परि । या । यः पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वर्पट्कृतम् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० य ते तवाभिपूयमाणस्य सोमस्य द्रप्स रस स्कन्दति अधिपवणचर्मण अ-पत्र गच्छति । य च
ते अंशु रसादिवर सोम स्कन्दति । अध्वर्युपाठात् 'प्रावच्युत' इत्यध्वाहार्यम् । वाहुच्युत-
इत्यस्य वा अध्वर्योर्वा, इत्यनेन सम्प्रत्यय कार्यः । प्रावच्युत अभिपवणप्रवृत्तात् प्राग्य प्रच्युत ।
जुतोऽभ्यन्त्र स्कन्दति । धिपणाया उपस्थात् धिपणेति अकारवकारलोपन लिङ्गवचनव्यत्ययेन
च अधिपवणफलक उच्येते । धिपणयोरित्यधिपवणयो^{१०} उपस्थात् उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम स
'तयोरपस्थ, तस्मान्' । अधिपवणयो अवयवभूतात् सोमाऽवस्थानप्रदेशाद् अन्यतो गच्छतीत्यर्थः ।
अध्वर्या वाहुच्युत 'अस्माध्वर्युवाहुसम्यद्वाभ्यां'^{११} पाणिभ्यां प्रच्युत सन् अन्यतो गच्छति ।
परि वा य पवित्रात् । य सोम पूयमानो दशापवित्राद् वा सर्वत स्कन्दति, तम् सोमम् ते तव

१. नास्ति मूको २. विप्रदो वि^{११}. ३. 'नुपल' वि^{१२} अ^१. ४. 'देवोक्तम्
वि^{१३} अ^१. ५. सप्त वि^{१४}. ६-६. इति .. वि^{१५} अ^१. ७-७. नास्ति मूको ८. 'वि वि^{१६} अ^१.
९. 'प्राद उपगम्य यत्र तिष्ठति सोम मूको १०. 'णयोरित्यध्वर्युपाठादपि' मूको. ११-११. 'पत्था' ।
वपगम्य यत्र तिष्ठति सोम. । स तयोरपस्थात् सप्त मूको १२-१२. 'अध्वर्युसम् वाहु' मूको.

सोमस्याऽवयवभूतम् जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि । कथम् । मनसा सङ्कल्पमात्रेण । आज्यहोम सोम-
विप्रुहोम मनसा सन्धायेत्यर्थः । वपट्कृतम् स्वाहाकारप्रदानेन प्रयोज्यहोमे सोमहोमसम्पादनाय
मनसाऽभिसन्धानमात्रेण कृतवपट्कारश्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० य ते सोम । द्रप्स स्कन्दति, य च ते अशु बाहुभ्या प्रच्युत^१ अभिपवणफलकयो
उपस्थात् स्कन्दति, अश्रयो पवित्रात् वा य द्रप्स स्कन्दति, तम् ते जुहोमि मनसा
वपट्कृतम् । स न वृथा^२ स्कन्दति इति ॥ १२ ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्नो यस्ते अंशुरवश्च यः परः सुचा ।

अयं देवो बृहस्पतिः सं तं सिञ्चतु राधसे ॥ १३ ॥

य । ते । द्रप्स । स्कन्न । य । ते । अशु । अय । च । य । पर । सुचा ।

अयम् । देव । बृहस्पति । सम् । तम् । सिञ्चतु । राधसे ॥ १३ ॥

उद्गीथ० य ते तव अभिपूयमाणस्य द्रप्सः रस स्कन्न गतोऽन्यत्राधिपवणवर्मेण, य च ते तव अशु
रसाद् इतर एतानयव, अव च य अवमश्न य, स्वरपश्च य इत्यर्थः । पर च य,
भूतश्च य इत्यर्थः । तम् उभयप्रकारम् अपि अयम् देव बृहस्पति सुचा होमपात्रेण सम् सिञ्चतु
सम्यक् क्षारयतु अग्नौ प्रक्षिपतु । किमर्थम् । राधसे धनाय अस्माकं दद्याददृष्टकलाऽऽस्य
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० य ते द्रप्स स्कन्न य च अशु सुचा गृहीत अवस्तात्^३ स्कन्दते 'परस्ताद् वा' अतिरिक्त,
तम् अयम् बृहस्पति^४ स्कन्नम् सम् सिञ्चतु धनार्थम्^५ अस्माकम् । 'स्कन्ने हि' सोमे प्रजापत्या-
दिकमपि स्कन्नम् भवति, 'तन्मा भूदिति'^६ ॥ १३ ॥

पर्यस्वतीरोपधयः पर्यस्वन्माम्रकं वचः ।

अपां पर्यस्वदित् पयस्तेन मा सह शुन्धत ॥ १४ ॥

पर्यस्वती । ओपधय । पयस्वत् । माम्रकम् । वच ।

अपाम् । पर्यस्वत् । इत् । पर्य । तेन । मा । सह । शुन्धत ॥ १४ ॥

उद्गीथ० प्रत्यक्षकृत्येयम् क्रक् । शुन्धतति मध्यमपुरुषबहुवचनन अपाम् अभिधानाद् अप^१ सम्बोध्य
कुरुतेत्येतत् पदमध्याह्रियते । ह आप । पयस्वती ओपधय पय^२ 'वदकम् बृष्टिक्षण'^३
युष्माकम् अवयवभूत तन तद्वती बृष्टियुक्ता ओपधीः, कुरत इति शेषः । किञ्च पयस्वत् बृष्टयाद्यु
दकवत् प्राप्तप्रार्थितबृष्टयाद्युदकमित्यर्थः^४ । माम्रकम् मदीयम् वच बृष्टिप्रार्थनवचन या कुरत । अपाम्

१. सचरिय' मूको २ ऊन वपटकरवे' मूको ३ गन्धु' वि' अ' ४ वृथा वि' अ'.
५ 'वस्यार वि' अ' ६ ६ परस्तात् वि' अ' ७, 'ति मूको ८ उगना' वि' अ' ९ ९ रु दे
मि वि' अ'. १०-१० नास्ति अ'. ११ अत्र मूको १२ १२, उदय वृद्धि वि'^{११} १३ प्रापयवि'
अ वि'.

वृष्टिक्षणानां सम्बन्धि पय उदकं भूमिष्टम् पयस्वत् वृष्ट्युदकसमुक्तं यथाकालं कुरुत । तेन च उदकेन सह मा माम् शुन्यत शोधयत सस्करुत ॥ १४ ॥

घेङ्कट० पयस्वत्य ओपधय^१, पयस्वत् मामकम्^२ च वचनम्^३ । किं बहुना-यवेह किञ्चिद् अपाम् पयस रस, तत्सर्वम् पयस्वत् एव ससृष्टम् उदकेन । तेन सारणे सह माम् अवशुन्यतति^४ । 'आपो अयान्वचारिण रसेन समगम्यहि'^५ (ऋ १, २३, २८) इत्युक्तमिति ॥ १४ ॥

^१इति सप्तमाष्टके पञ्चाध्याये पञ्चविंशो वर्ग^१ ॥

[१८]

^१सङ्कुको यामायन ऋषि । १४ सृष्ट्युदेवता, ५ धाता, ६ स्वष्टा, ७ १४ पितृमेध, १४ प्रजापति वा । त्रिष्टुप् छन्द, ११ प्रसारपदिक, १३ जगती, १४ अनुष्टुप्^१ ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्था पस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते व्रीमि मा नः प्रजां रीरिपो मोत वीरान् ॥ १ ॥

परम् । मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । य । ते । स्व । इतर । देवयानात् ।

चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । व्रीमि । मा । न । प्रजाम् । रिरिपि । मा । उत । वीरान् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर^१ सूक्त 'पर मृत्यो' इति चतुर्दशर्चम् यामायन सङ्कुको ददर्श । तत्राद्याश्चतस्रो मृत्युदेवता । पञ्चमी धातुदेवता । शेषा पितृमेधकर्मणि पठिता । तासां देवता प्रयोगवशात् ज्ञेया । तत्रतत्र यथाकथञ्चित् शौनकेनालस्थनाशक्या वाऽनिरूपितत्वाद् अहमत्र येन मन्त्रेण यद् द्रव्यम् अविधीयते प्राधान्येन तद् द्रव्यं तस्य मन्त्रस्य देवतत्त्वेन ग्राह्येनाऽयेन वा यथाप्राप्तं देवतामभिप्यञ्जयिष्यामि । 'हे मृत्यो! परम् अन्धम् पन्थानम् अनु परा इहि परागच्छ, य पन्था ते तत्र स्व स्वकीय इतर अन्य देवयानात्^२ देवान् प्रति गमनमार्गात् । पितृयाण पथि स्थित^३ जहि । अहं तु देवयानं पथि स्थित, अतो मा माम् त्रिषोत्तीरित्यभिप्रायः । न च केवलं माम् । किं तर्हि । चक्षुष्मते पश्यते शृण्वते च सर्वम् । अप्रतिहतसर्वमिन्द्रियविज्ञानायेत्यर्थः^४ । ते तुभ्य मृत्यवे त्रयीम कथयामि स्वाम् अन्धयेयामीत्यर्थः । किमुच्यते । न अस्माकम् प्राप्तां दुहिद्वीदित्रादिकाम् मा रीरिप मा हिंसी । मा उत मा च वीरान् पुत्रपौत्रादीन् पुंसो हिंसी ॥ १ ॥^५

घेङ्कट० सङ्कुको यामायन । परम् मृत्यो^१ अनु प्रगच्छ पन्थानम्, य ते स्वमृत पन्था देवयानात् अन्य । न^२ "यजमानात् परागच्छत्यर्थः"^३ । चक्षुष्मते इति स्पष्टम् ॥ १ ॥^४

१. ओपधय वि^१ ओपधय वि^२ अ^३ ० मामकम् मूको ३ नास्ति वि^४ ४ आवशु-भतनि मूको ५ समशीपदि वि^६; सपदिभ्यदि अ^७, ममदसहि वि^८. ६ नास्ति मूको ७ परमिष्यादि मूकपरम्परे १८२ अ वि^९. ८ नास्ति मूको ९ "वपज्ञाना" अ वि^{१०} या (११, ७) इ ११ ११ "नम् रागते" १०२ वि^{११}; "नम् प्राणि" वि^{१२}

मृत्योः पुदं योपयन्तो यदैतु द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।

आप्यार्यमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥ २ ॥

मृत्योः । पुदम् । योपयन्तः । यत् । ऐत । द्राघीयः । आयुः । प्रउतरम् । दधानाः ।

आऽप्यार्यमानाः । प्रऽजया । धनेन । शुद्धाः । पूताः । भवत । यज्ञियासः ॥ २ ॥

उद्गीथ० मृत्योः 'स्वभूतम् पदम्' पद्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाणं तत् योपयन्तः विमोहयन्तः, परि-
वर्तयन्त इत्यर्थः । यत् यस्मात् ऐतं गतवन्तो मृत्युं देवयानेन पथा । यस्मान्मृत्योः स्वभूतं
पितृयाणप्रापकं कर्म परित्यज्य देवयानप्रापककर्मणि प्रवृत्ताः दीर्घतरं प्रकृष्टतरं च
व्याध्यादिरहितम् आयुः जीवितम् दधानाः धारयन्तः, प्राप्तुमस्त इत्यर्थः । आप्यार्यमानाः
प्रवर्धमानाश्च प्रजया पुत्रपौत्रादिकया धनेन च गवाधिरप्यादिकेन जन्मान्तरसंक्षित-
दुरितक्षयात् शुद्धा भवत । वर्तमानजन्मान्जितदुरितक्षयात् च पूता भवत मृत्युं हे यज्ञियासः ।
यज्ञसम्पादिनो यज्ञमानाः ॥ २ ॥

षेकूट० मृत्योः गच्छतः पदम् अपुनरागमनार्थम् योपयन्तः यत् गच्छत्य मृतस्य सम्भवः । दीर्घतरम्
आयुः आत्मनि प्रतरम् निदधानाः । तेन प्रजया धनेन च आप्यार्यमानाः शुद्धाः पूताः च
भवत अत उत्तरं कामे यशसाः ॥ २ ॥

इमे जीवा वि मृतैरावृत्रभृद्भद्रा देवहूतिर्नो अथ ।

प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३ ॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अवृत्रन् । अमृत । भद्रा । देवहूतिः । नः । अथ ।

प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रऽनरम् । दधानाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० इमशानकर्म कृत्वानन्तरम् 'इमे जीवाः वि मृतैरावृत्रन्' इत्येतां पठन्तः सव्यं बाहुं
प्रत्यावर्तमानाः प्रत्यग् अनवेक्षमाणाः^१ व्रजन्ति^२ । इमे मृतस्य सम्बन्धिनः जीवाः वयं पुत्रपौत्रादयः
वि आ अवृत्रन् प्रसव्यं व्यावृत्ताः, 'संस्कृत्य क्षेमेण' पराहुमुखीभूता इत्यर्थः । मृतैः पञ्चम्यर्थं
पृतीय । इमे^३ मृतस्य पितृभ्यः व्यावृत्ताश्च^४ । अमृत भूत्वा सुवृत्ता मदा कल्याणी क्षेमकारी देवहूतिः
देवस्य वमस्य हूतिराह्वानं यत्र सा देवहूतिः इमशानकिया पितृमेवाह्वया । इदानीम् प्राञ्चः
प्राञ्चितारः^५ प्रकृष्टया गत्या गन्तारो^६ भूत्वा अगाम गृहान् प्रति गच्छामो वयम् । किमर्थम् ।
नृतये 'नृत्ती गात्रविक्षेपे' । स्वकर्मणि गात्रविक्षेपार्थम्, स्वकर्मानुष्ठानार्थेत्यर्थः । हसाय हसनाय

१-१. स्वभूतपद अ वि^१. २. त मूको. ३. एत वि^२. ४. पुत्रलोकिका मूको. ५. वा
मूको. ६. गवा च हिरं वि^३. ७. ०. मोपरितदुरिं मूको. ८. शपं वि^४ अ^५. ९. योपयन्तः वि^५
अ^६; योपयन्ते वि^६. १०. नास्ति वि^७. ११. नष्टः अ वि^८. १२. प्रत्यनयेषमाणः मूको. १३. नास्ति
मूको. १४-१४. ससृग्मः त्वक्षेमेण वि^९; संसृग्मः ...क्षेमेण अ वि^{१०}. १५. इमा वि^{११}; इमा अ वि^{१२}.
१६. एतस्य मूको. १७. प्राञ्चिकारः वि^{१३}. १८. गन्तारा वि^{१४}.

च । हस्तेन चात्र सत्पूर्वकीडा लक्ष्यते । पुत्रपौत्रादिभि सह क्रीडनाय चेत्यर्थः । द्राघीय दीर्घतर प्रकृष्टतर च व्याख्यादिरहितम् आयु जीवितम् दधाना आत्मनि धारयन्त प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इमे जीवन्त मृतै व्यावृत्ताः । भवतु च अस्माकम् अय मद् यज्ञ इव पूर्वम् आशौचे विसृष्टेः । अत उत्तर वयम् प्राञ्च गच्छेम न प्रत्यञ्चो नृत्तहसनयोयथापूर्वं दर्शनाय द्राघीय आयु प्रतरम् दधाना ॥ ३ ॥

इम जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषा नु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तर्भूत्युं दधता पर्वतेन ॥ ४ ॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरं । अर्थम् । एतम् । शतम् । जीवन्तु । शरदं । पुरुची । अत । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥ ४ ॥

उद्गीथ० त्रिभिः पादैः मध्यम परिधिं परिदधाति नातिकर्मणि चतुर्थेन पादेनाऽऽमानम् उत्तरतोऽने हृत्वा (तु आष्ट ४, ११०) । इमम् मध्यमम् परिधिम् जीवेभ्य एच्छये चतुर्थी । मृत्योर्मध्य इत्यभ्याहारम् । पुत्रपौत्रादिजीवाना मृत्योश्च मध्ये तिरस्करणार्थम् दधामि स्थापयामि । किमयम् । एषाम् मृताना पितृणाम् अयम् एतम् अतरथ गतिरिहोष्यते । गतिमत्वा मरणाययाम् अपर अन्योऽपि पुत्रादिजीव क्षिप्रम् अप्राप्ते काले मा गात् मा प्रापत् इत्यनेन प्रयोजनम् । सर्वथा पुत्रादिजीवा जीवन्तुः । कियन्त कालम् । शतम् शरदः । कीदृशा । पुरुची बद्धवना स्वकार्यैरातैर्वैश्वीतोष्णवपादिभि अनुगता बहुभि प्राणिभि अनुगता वा अत दधताम् अन्तर्दधतुं च अन्तर्हित च कुर्वन्तु मृत्युम् । केन । पर्वतेन पाषाणेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमम् जीवेभ्य रक्षार्थं मृत्यो परिधानम् दधामि । मा एषाम् जीवताम् । अत उत्तरम् अन्य इमम् अध्वानम् गात् । शतम् शरद जीव तु बद्धागमना । मृत्युम् अत दधताम् शिलोच्चयेन ॥ ४ ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथा श्रुतं श्रुतिर्यन्ति साधु ।

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा घातरायुषि कल्पयैषाम् ॥ ५ ॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । श्रुतं । श्रुतुऽभि । यति । साधु ।

यथा । न । पूरम् । अपर । जहाति । एत । घात । आयुषि । कल्पय । एषाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यथा येन प्रकारेण अहानि अहोरात्राणि अनुपूर्वम् अनुक्रमेण भवन्ति परिवर्तन्ते, यथा च प्रातव शरदादय ऋग्भि सह यन्ति गच्छन्ति साधु क्षोभनम् अविपर्ययतन, एवम् यथा

१ 'ता रि' अ' २ 'ह मूको ३ 'रुति मूको ४ 'देवाऽमान' मूको ५ नास्ति मूको ६ नागेनो मूको ७ 'दधा' मूको ८ रक्षणार्थं वि' ९ उपरि' अ' १० जीवता मता वि' अ' ११ नास्ति वि' १२ 'नवयत्नेन वि' अ'.

‘पूर्वम् पूर्वकालीनम्’ अपर ‘अर्वाकालीनं अस्मत्कुलीनं’ न जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन,
यवम् अनेनोक्तेन प्रकारेण हे घातः । आर्यं पि जीवितानि कल्पय समर्थं कुरु एषाम्
अस्मत्कुलीनानाम् ॥ ५ ॥

षेड्डट० यथा अहानि अनुवसेण भवति, यथा वा प्रातः पूर्वं ऋतुभिः अनुपूर्वम् यन्ति साधु
न यस्तन्मात्रं प्राग् ग्रीष्म, शर्याम आयु कल्पय देव । अभयाय । यथा न पूर्वम् पितरम्
अपर पुत्रं जहाति, एवं विधात ! एषाम् कल्पय आर्यपि ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके पष्ठाध्याये पद्विंशो वर्गः’ ॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ ।

इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥ ६ ॥

आ । रोहत् । आयु । जरसम् । वृणाना । अनुपूर्वम् । यतमाना । यति । स्थ ।

इह । त्वष्टा । सुजनिमा । सजोषा । दीर्घम् । आयु । करति । जीवसे । व ॥ ६ ॥

उद्गीथ० त्वष्टृदेवतेयम् । त्वष्टेत्यग्निवाद्यादित्यास्त्रयोऽप्युच्यन्ते । अत्र पुन इमं शान्तकर्मसम्बन्धाद्
अग्निरुच्यते । अनयाऽऽनहुदे चर्मण्यमात्स्यान् आरोहयति शान्तिकर्मणि (तु. आयु ४, १, ८) ।
अमारयशब्देन स्वजन उच्यते । हे मृतस्य स्वजना ! पुत्रपौत्रादयः ! आनहुदे चर्मणि
आ रोहत् आयु जीवितम् नरसम् वृणाना शान्तिकर्मोद्भूतम् अग्निम् प्रार्थयमाना ।
एवञ्चारोहत् — अनुपूर्वम् उपहक्रमेण वर्णानुक्रमेण वेत्यर्थः । यतमाना प्रयत्नमाना संयतमाना
सम्पत्तमाना वा परस्परं सङ्गच्छमाना वेत्यर्थः । यति स्थ यावन्तो भवथ यूयं तावन्त सर्वं
पूर्वमर्थः । इह चर्मणि कर्मणि वा आरूढानां च सताम् । त्वष्टा अग्निं सुजनिमा बोधनजन्मा
सजोषा समानधीति समानसेवनो वा दीर्घम् आयु जीवितम् करति करोतु जीवसे
चिरजीवनाय व युष्माकम् ॥ ६ ॥

षेड्डट० आ रोहत् आयु ऊराम् वृणाना ‘अथात्रेष्ट गच्छन्त’ यावन्त’ भवथ । इह त्वष्टा
शोभनजनन भवन्ति सङ्गत् दीर्घम् आयु करोतु जीवनाय युष्माकम् ॥ ६ ॥

इमा नारीरनिधवाः सुपत्नीराजनेन सर्षिषा सं विशन्तु ।

अनुश्रवोऽनमीवाः सुरतना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥ ७ ॥

इमा । नारी । अनिधवा । सुपत्नी । आऽअजनेन । सर्षिषा । सम् । विशन्तु ।

अनुश्रव । अनुमीवा । सुरतना । आ । रोहन्तु । जनय । योनिम् । अग्रे ॥ ७ ॥

१-१ पूर्वकालीनम् अ वि^{१३} पूर्व कालीनम् वि^{१३} २-२ अर्वाकुलीनोऽस्माकुं वि^{१३}, अर्वाकुलीन आ
३ ३. नास्ति मूको ४ देवते चैवम् अ वि^{१३} ५ सपत्न माना वि^{१३} ६ सङ्ग मूको. ७ समानवेनो
मूको ८ ‘नाम् वि^{१३} अ’, वृणा वि^{१३} ९ ९ अष्टेष्ट गच्छन्तो वि^{१३} अ. १०. नास्ति वि^{१३}

उद्गीथ० अनयचां सर्पिषा अक्षिणी अज्ञाना नारी ईक्षते इमशानकमानन्तरम् (तु. भाट्ट ४६, १२) । इमा मृतस्य सम्बन्धिन्य नारी नार्यं अविधवा जीवद्भर्तृका^१ सुपत्नी^२ "शोभना भार्या^३ असतीत्वादिदोषरहिता आज्ञन^४ आह् ईपदर्थे । ता ईपदज्ञनेन सर्पिषा घृतात्मकेनाऽक्षिणी स्वेस्वे, अष्टस्रवेति^५ शेष, सम् विशन्तु सवेशनमत्र सामर्थ्याद् गमनम् । इमशानात् मृह्नात् प्रति गच्छति स्वस्य । अनथय अश्रुवर्जिता अरदस्य इत्यर्थः । अनमीवा अरोगा मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । सुरता 'रत्नम्' (निघ २, १०) इति धननाम । शोभनपरिधानादिधना, सुवेधा इत्यर्थः । आ रोहन्तु प्रविशन्ति स्वस्य । जनय जनय-न्यपत्यमिति जनयो नार्यं योनिम् स्वगृहम् अग्रे प्रथमं पुम्यः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इमा नारी अविधवा शोभनपत्निका आज्ञनेन अपक्षेना^६ सर्पिषा मृष्टसुता सम् विशन्तु^७ अश्रुवर्जिता अनमीवा सुरता^८ आ रोहन्तु जाया गृहम् अग्रतः ॥ ७ ॥

उदीर्घं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।

हस्तग्रामस्य दिधिपोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ ८ ॥

उत् । ईर्ष्यं । नारि । अभि । जीवलोकम् । गतऽअस्तुम् । एतम् । उप । शेषे । आ । इहि । हस्तग्रामस्य । दिधिपो । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि । सम् । बभूथ ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अनयचां चितितो मृतस्य पत्नीमुत्थापयति देवर वयस्यो वा जरद्गृहवासो वा (तु. भाट्ट ४६, १८) । उत् ईर्ष्यं ईर्तिर्गत्यर्थः । उन्नच्छ उत्तिष्ठ चितित इत्यर्थः । हे नारि । मृतस्य पत्नि^१ । उत्थाप च या^२ त्वम् गतासुम् उत्क्रान्तप्राणम् एतम् पतिम् उप शेषे उपस्थपिपि एतस्य मृतस्य पत्यु^३ समीपे पार्श्वे निपत्य शेषे^४ इत्यर्थः । सा त्वम् जीवलोकम् अभि आ इहि जीवाना पुनरौघादीना लोक स्थान गृह प्रति आगच्छ । कस्मादेवमुत्पत्ते । यस्मात् हस्तग्रामस्य पाणिमहीतु दिधिपो गर्भाघातु सम्बन्धि इदम् जनिवम् जन्म, इमा देहेष्वृत्पत्तिं गतमित्यर्थः, अभि सम् बभूथ अभिसम्भूतासि त्वम् अप्यवसायमात्रेणैव । यस्मात्पतिलोकं प्राप्तवती तस्मादेव प्रवीमीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उपरि निपातिताया^५ परन्वा उत्थापने विनियुक्ता (तु. भाट्ट ४६, १८) । उत् तिष्ठ नारि ।^६ जीवलोकम् प्रति गतासुम् एतम् पतिं विश्व^७ पुराणमनुपालयन्ती^८ उप शेषे^९ । हस्तग्राहस्य तव अस्य धारकस्य पत्यु गृहम् इदम् त्वं जायात्वम् अभि सम् बभूथ अनुसरणनिश्चयम् अकृपा इति ॥ ८ ॥

१. जीवन्तः अ वि^१. २-२. शोभनभार्या वि^२ ३. अज्ञने अ वि^३ ४. अह्स्तेति वि^४, अह्स्तेति अ वि^५. ५. 'नेत्रा वि' अ, 'नोत्रा वि' ६. 'न्ति वि' अ ७. 'रज्ज्वा वि' अ ८. नास्ति मूलो ९. पते अ वि^९ १०. समूको. ११. उपरि निपातिताया वि^{११} अ. १२. 'री वि' अ, 'नी वि'. १३. नास्ति वि. १४. 'न्ति वि' अ, 'नत्वि'. १५-१५ नास्ति वि^{१५}

धनुर्हस्ताद्वाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे चलाय ।

अत्रैव त्रिमिह त्रयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥

धनुः । हस्तात् । आद्दानः । मृतस्य । अस्मे इति । क्षत्राय । वर्चसे । चलाय ।

अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुवीराः । विश्वाः । स्पृधः । अभिमाती । जयेम ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'अनयचां धनुराधापयति' चत्रियश्रेष्ठजमान (तु. आपृ ४, २, २०) । चितिल्यस्य मृतस्य हस्तान् धनुः आददानः । किमयम् । अस्मे अस्माकम् क्षत्राय क्षत्रत्वाय प्रजापालनलक्षण-चत्रियत्वाय^१ । वर्चमे ऐश्वर्यलक्षणदीप्तये च चलाय शारीराय^२ च सेनालक्षणाय च । आद्दान इति लक्षणार्थे दानत्रन्तप्रयोगात् साकाङ्क्षत्वात् प्रवीमीति शेषः । किं प्रवीमि । उच्यते । अत्र एव राष्ट्रे इमराने वा । सप्तमीनिर्देशात् स्थित्येति शेषः । त्वम् च यजमानः इह एव राष्ट्रे इमराने वा स्थित्वा वयम् सुवीराः शोभनपुत्राश्च त्वदीया पृष्ठे सर्वे वयम्^३ समुदिताः सन्तः अनेन धनुषा विश्वाः सर्वा स्पृधः समिती. अभिमातीः जयेम अभिपदेमेत्याशासहे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० मृतस्य हस्तात् 'धनुः आददानः' अहं भवामि अस्माकं क्षत्राययम् । कथम् तानि त्वया नावक्रमिषुरिति । अत्र एव त्वम् भव । इह वयम् च सुपुत्रा भवन्तो 'विश्वान् शत्रून् अभिमम्यमानान्'^४ जयेम ॥ ९ ॥

उपे सर्व मातरं भूमिमेतामुकृत्यचंसं पृथिवीं सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणाचत एषा त्वां पातु निर्भतेरुपस्थात् ॥ १० ॥

उपे । सर्वे । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उरुव्यचंसम् । पृथिवीम् । सुशेवाम् ।

ऊर्णम्रदा । युवतिः । दक्षिणाऽन्ते । एषा । त्वा । पातु । निर्भतेः । उपस्थात् ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत उत्तराश्रतस्य पृथिवीदेवता । अस्थिकुम्भम् अनया भूमौ निदधति (तु आपृ ४, ५, ९) । हे अस्थिकुम्भ ! अस्मान्भूमौ निधीयमानस्त्वम् उपे सर्वे उपगच्छ अनुप्रविश मातरम् सर्वस्य मातृभूताम् भूमिम् एताम् उरुव्यचंसम् पृथिवीम् सुशेवाम् विविधमन्त्रेण पूजनं गमनं वा स्वच तदुर विस्तीर्णं सत्या असाधुरुत्थया, त्वाम् उरुव्यचंसं विस्तीर्णविविधपूजनगमनाद्वैत्यर्थे । पृथिवीम् विस्तीर्णाम् । सुशेवाम् सुसुखीम् । उपसर्पन्तं च सन्तम् ऊर्णम्रदा ऊर्णेव मृद्वी सुकुमारा युवतिः यौवनान्विता दक्षिणावते द्वितीयार्थे चतुर्थ्येण । दक्षिणावन्त दत्तदक्षिणम् 'त्वा अस्थिकुम्भरूपवन्त त्वाम्' यजमानम् एषा पृथिवी पातु रक्षतु । कुचः । निर्भते मृत्युदेवताया उपस्थात् समीपस्थानात् ॥ १० ॥

१ १. चरमरुपसा वि^१, -- रुखापयति अ वि^२ २ 'पावनचत्रिय' मूको. ३ पा(प वि^१ म^१) रोगाय मूको. ४ एवं वि^१ ५-५ 'वा' वि^१ म^१, 'नुतादान वि^१ ६ ६ विश्वा चित्र म्भ दि मन्त्र-मानां वि^१ ('म') म^१, विश्वाच्चतूनभिमापयाना वि^१. ७ 'पवन्त' अ वि^१, 'पवन्त वि^१ ८ ८ मस्थिकुम्भरूपवन्तत्वा ('पवत्वा वि^१) मूको.

वेङ्कट० कर्तेऽनया^१ कुम्भमवदधुः (तु. आशु ४, ५, ५) । उप सर्प मातृभूताम्^२ भूमिम् एताम्^३
उरुयासिकाम् विस्तीर्णाम् सुसुखाम् । ऊर्णेव सृद्दीयम् युवतिः दानवत्ते भवति । सा एषा
त्वाम् रक्षतु निर्वृतेः^४ सकाशात् ॥ १० ॥

^५इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तविंशो वर्गः^६ ॥

उच्छ्वश्च स्व पृथिवि मा नि बाधथाः सृपायनास्मै भव स्रपवश्चना ।

माता पुत्रं यथा सिचाम्येन भूम ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

उत् । श्वश्च स्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपवश्चना ।
माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे पृथिवि । 'उत् श्वश्च स्व ऊर्ध्वगतमेनं कुहे', मा नि बाधथाः मा सम्पीडयेत्यर्थः । किञ्च
सृपायना सृपगमना सृपसर्पेत्यर्थः । अस्मै अस्यास्त्रिकुम्भस्यार्थाय भव त्वम् सृपवश्चना 'वम्बु
प्रलम्भने' । प्रलम्भने प्रतारणम् । तेन चात्र सरपूर्वकं प्रतिष्ठापनं लक्ष्यते । सृपप्रलम्भना
सुप्रतिष्ठा चेत्यर्थः । किञ्च यथा माता पुत्रम् बालकं वक्षान्तेनाच्छादयति, एवम् एनम् अस्त्रिकुम्भं
हे भूमे । अभि ऊर्णुहि आभिसुष्येनाच्छादय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० कर्ते पांसूनवकिरति (तु. आशु ४, ५, ५) । उर्हं योजमिव एनम् उत् श्वश्च, मा अधस्तात्
कृयाः^१ । सृपचरा अस्मै भव सृपप्रलम्भा च । माता पुत्रम् यथा वक्षान्तेनाऽऽच्छादयति
तथैव एनम् अभि-च्छादय भूमे!^२ ॥ ११ ॥

उच्छ्वश्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृहासौ घृतश्चुतौ भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ १२ ॥

उत्ऽश्वश्चमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि । श्रयन्ताम् ।

ते । गृहासौ । घृतऽश्चुतः । भवन्तु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु । अत्र ॥ १२ ॥

उद्गीथ० पांसुभिः प्रच्छाद्योत्तरां पठति (तु. आशु ४, ५, ७) । उत्-श्वश्चमाना ऊर्ध्वं गच्छन्ती
अस्त्रिकुम्भमवदध्यापीडयन्तीत्यर्थः । पृथिवी सु तिष्ठतु सुप्रतिष्ठिता भवतु । किञ्च पार्थिवाः
पांसवः सहस्रम् मितः सहस्रमिति पृथीवार्यै प्रथमा । मित इति च बहुवचनस्य स्थाने
एकवचनम् । सहस्रेण सम्मिताः बहुसङ्ख्यायुक्ता जनन्ता इत्यर्थः । उप हि श्रयन्ताम् । हि-निपातः
पादपूरणोऽत्र । उपश्रयन्ताम् अस्त्रिकुम्भमाश्रयन्तु सम्परिवार्य तिष्ठन्तु इत्यर्थः । किञ्च ते पांसवः
गृहासः अस्त्रिकुम्भस्य सृष्टभूताः घृतश्चुतः घृतस्योदकस्य सर्पिणो वा क्षारवितारः^३
भवन्तु^४ । अस्त्रिकुम्भस्योपरि स्रवितारः भवन्तित्यर्थः^५ । किञ्च विश्वाहा सर्वदा अस्मै
अस्यास्त्रिभूतस्य शरणाः सन्तु आश्रयभूता भवन्तु अत्र अस्मिल्लोके ॥ १२ ॥

१. कर्ते वि^१ अ^२.

२. मातृभूताम् वि^२ अ^३.

३. एवाम् वि^३ अ^४.

४. निरुतेः मूको

५. नास्ति मूको.

६. इय वि^४ अ^५.

७. धूमेः मूको.

८. 'सप्तमे' वि^५.

९. क्षरिता वि^६.

१०. नास्ति मूको. ११. भवन्तु भव^७ मूको.

घेङ्कट० उरथापयन्तीं पृथिवीं सु तिष्ठतु सहस्रम् बीजानि उप धयन्ताम् पुनम्^१ । ते चासौ गृहा भवन्तः
मधुरद्युतः सर्वदा असौ आश्रयमूलाः भवन्तु अत्र ॥ १२ ॥

उत् ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत् परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिपम् ।
एतां स्थूणां पितरौ धारयन्तु तेऽत्रा यमः सार्दना ते मिनोतु ॥ १३ ॥

उत् । ते । स्तभ्नामि । पृथिवीम् । त्वत् । परि । इमम् । लोगम् । निदधत् । मो इति । अहम् । रिपम् ।
एताम् । स्थूणां । पितरः । धारयन्तु । ते । अत्र । यमः । सार्दना । ते । मिनोतु ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अनयाऽस्थिकुम्भं कपालेनाऽपिदधाति (तु. आष्ट ४, ५, ८) । ते तवास्थिकुम्भस्यापि-
धानत्वेन सम्बन्धिनीम् पृथिवीम् कपाललक्षणाम् उत् स्तभ्नामि "एभि स्कुभि" प्रतिबन्धे ।
प्रतिबन्धामि त्वत् परि पठ्यर्थेऽत्र पञ्चमी । उपरिशब्दस्य च उकारलोपः । तवास्थिकुम्भस्य
तवोपरि तव सम्बन्धिना कपालेन स्वामपिदधामीत्यर्थः । किञ्च इमम् लोगम्^२ लोटकपाललक्षणम्^३
निदधत् अस्थिकुम्भस्योपरि स्थापयन्^४ "अहम् मो रिपम् मा हिंसि" केनचित् । किञ्च
एताम् मया निहिताम् स्थूणाम् कपाललक्षणाम् पितरः प्रेता इत्ये वा धारयन्तु निश्चङ्का
कुर्वन्तु ते तवास्थिकुम्भस्य सम्बन्धिनीम् । किञ्च अत्र अस्यां भूमौ यमः पितृपतिः सदा
द्वितीयैकत्रयनस्यायं छान्दस आकारः । सदानं स्थानं ते तवास्थिकुम्भस्य मिनोतु परिशिष्टनस्तु
अनुजानादित्यर्थः ॥ १३ ॥

घेङ्कट० कुम्भं कपालेनाऽपिदधाति (तु. आष्ट ४, ५, ८) । उपरि "स्तभ्नामि अधःस्थितस्य" तव
कपालेन पृथिवीम् । "तवोपरि पृथिवीम्" तवोपरि इमम् लोगम्^५ लोटम्^६ निदधत्^७ मो
अहम् रिपम् । एताम् पृथिव्या आस्तीर्णाम्^८ स्थूणाम्^९ पृथिव्या धारयित्रीम् पितरः धारयन्तु
इति कपालाभिप्रायम् । अस्मिन् स्थाने तव "यमः स्थानानि" करोतु ॥ १३ ॥

प्रतीचीने मामहनीषाः पूर्णमिवा दधुः ।

प्रतीचीं जग्रभा वाचमश्वं रश्नया यथा ॥ १४ ॥

प्रतीचीने । माम् । अहनि । इध्याः । पूर्णम् । इव । आ । दधुः ।

प्रतीचीम् । जग्रम् । वाचम् । अश्वम् । रश्नया । यथा ॥ १४ ॥

उद्गीथ० प्रतीचीने प्रतिगते सम्प्राप्ते आहनि अस्थिसञ्चयनदिवसे माम् अस्थिकुम्भरूपं यजमानम्
आ दधुः स्वयि गृन्नावाहितवन्तः पुत्रपौत्रादयोऽधिकृताः^{१०} । "किमिव आदितवन्तः" । इष्या,

१. 'यशिव वि' अ. २. पृथ्वी वि' अ. ३. एनाम् मूको. ४-४. एभि स्कुभि वि^{११}; स्कुभि
स्कुभि अ वि^१. ५. लोट मूको. ६. लोटकेषां वि^२. ७. स्थापयते मूको. ८-८. द्वितीर्मम मूको.
९. 'नातिदधाति वि' अ. १०-१०. ...तल वि' अ. ११-११. तयो पृथिवीम् वि^३ अ. नास्ति
वि^४. १२. लोटम् वि^५ अ.; नास्ति वि^६. १३. लोटम् मूको. १४. निश्च मूको. १५. 'स्थूणां
वि^७'; 'स्यातीर्णाम् अ. १६. नास्ति वि^८ अ.; स्थूणा वि^९. १७-१७. यमस्थानानि वि^{१०}; दमन्वनानि
वि^{११} अ. १८. 'दयोधिताः मूको. १९-१९. किमिवाभिदि' मूको.

पर्णम् दध यथा केचिद्विपुकाराः इष्वाः सम्बन्धि पर्णं वाज्राख्यं सुष्ठिष्टम् ह्यावाद्धति^१, एवम् ।
एतज्ज्ञात्वा प्रतीचीम् त्वां प्रतिगतां प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्ताम् वाचम् प्रार्थनारूपाम्
'एषा त्वा पातु निऋतेरुपस्थात्' (ऋ १०, १८, १०), 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः
सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना' (ऋ १०, १८, ११) इत्यादिकाम् अधिकृतसत्काराम्^२ जग्रभ गृहाण ।
किमिव । अश्वम् रश्नया रज्ज्वा यथा कश्चिद् गृह्णीयात् कर्तव्यत्वेन, मनसि कुर्वित्यर्थः ।

अथवा मृतस्य पुत्रो ब्रवीति । प्रतीचीने प्रतिगते अद्याहनि मां मृतस्य पुत्रम् आदधुः
इमं शानकर्मणि कर्तव्ये भद्रताऽऽद्वारेण स्थिष्टमाहितवन्तः अधिकृतवन्तः^३ ऋत्विगादयः स्मृतिकारा^४ वा ।
किमिव आ दधु । इष्वाः सम्बन्धि पर्णं वाज्राख्यं यथा केचिद्विपुकाराः पर्णं सुष्ठिष्टम् ह्यावाद्धति^५,
एवम् । एतज्ज्ञात्वा हे पृथिवि !^६ प्रतीचीनम् प्रार्थनाद्वारेण त्वत्कर्णपथं प्राप्तां वाचम् प्रार्थनारूपाम्
'एषा त्वा पातु निऋतेरुपस्थात्', 'उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः' इत्यादिकाम् जग्रभ
गृहाण कर्तव्यत्वेन । किमिव । अश्वम् रश्नया यथा कश्चिद् गृह्णीति, एवम् ॥ १४ ॥

पेङ्कट० 'सञ्जयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्य' (आगृ ४, ५, १) इत्युक्तम् । अपचीयमानचन्द्रके^७ माम्
अहनि समस्यन्तः^८ ते इष्वाः पर्णमिव आ दधुः । वाचम् च मद्भिमुखीमिमां^९ जग्राह । मन्त्रेण
संस्कृतो यथा समादाय त्वर्गं गच्छति, नत्त्वधूय अवकान्यति अश्वम् रश्नया यथा इति ।
'उन्दास्येने मृत्युकाले त्यजन्ति'^{१०} 'नीडे शकुन्ता इव जातपक्षा'^{११} (वाध ६, १) इति स्मृतिः ॥ १४ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टाविंशो वर्गः^{१२} ॥

ध्याकरोत् पष्ठमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः^{१३} ।

दुहिता अवगोलस्य सुन्दरी यमजीजनत् ॥

इति वेङ्कटाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्यायानि सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे समाध्ये सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

१ 'दधाति अ वि'। २. अधिपूतं मूको. ३. अधिगणवन्तः वि. ४. स्मृतिकारा अ वि.
५. 'दधाति अ वि'. ६ पृथिवी मूको. ७. 'दे मूको. ८. मावस्यन्त वि' अ; मसस्यन् वि.
९. 'लीमर् दि' अ; 'लीमर् दि'. १०. 'ने मूको. ११-११. नीडे...तपक्षा वि' अ. १२-१२. नाक्षि
मूको. १३. 'वि' अ; अ.

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

येङ्कट०

'नि वर्तध्व मानु मात' व्याधिरुपासति माधवः ।

'वस्वाद्विषु प्रवक्तव्यम्' आदित सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

वसवो रद्रा आदित्याः शाटायनकदर्शिताः ।

'पृच्छते याज्ञवल्क्येन' शाकट्याय महर्षये ॥ २ ॥

अथ शाटयायनकम्—'कतमे' वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चाऽन्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसु इतिमिति । तस्माद्वसव इति । कतमे रद्रा इति । दश पुरुषे प्राणा इति होवाच । आत्मेकादश ते यदोत्क्रामन्तो यन्ति अथ रोदयन्ति । तस्माद् रद्रा इति । कतमे आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सर इति होवाच' (जैत्रा २, ७० । तु. माषा ११, ६, १, १-८ प्रभृ.) इति ।

प्रोवाच बृहदारण्ये शाकट्यायैव पृच्छते ।

वसून् अयं याज्ञवल्क्यस्तव्यं ब्राह्मणं शृणु ॥ ३ ॥

'कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चाऽन्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते' वसवः' (माषा ११, ६, १, ६) इत्यादिकं वाजसनेयिष्य श्रोतव्यमिति ।

अरुणैर्नाम अपिभिर्वसवोऽथे' प्रदर्शिताः ।

अग्निश्च जातवेदाश्च पठिता नामभिश्च ते ॥ ४ ॥

रुद्रानपि पठन्त्यन्वान्' अरुणा गणशः स्थितान् ।

ज्ञेयास्ते प्रभ्राजमाना' अरणप्रक्रमक्रमान् ॥ ५ ॥

ये वा केचन सन्त्येते' क एतेषा समन्वयः ।

क्रमेण सवनेपूक्तो 'विविधैर्ब्राह्मणे सह' ॥ ६ ॥

प्रहैरिन्द्रादयोऽस्माभिरिज्यन्ते गृहदेवता ।

अग्रेषु श्रेयमानेषु कथं वस्वादयो गता ॥ ७ ॥

वसुरुद्रादितिसुता इन्द्रेण सह सज्जता ।

देवता तद्विशिष्टेन्द्र सवनानां प्रदर्शित ॥ ८ ॥

वस्वादयश्च बहुभिरन्यैर्वै समन्विता ।

अग्निवाय्वादयस्तेषु प्रधाना इति निर्णयः ॥ ९ ॥

१-१. पस्वाद्विषु वक्त वि', पवस्वाद्विषु वक्तं अ'; वस्वाद्विषु वक्तं वेंकट. २. 'ता वि' अ'.
३-३ पृच्छते वि' अ'. ४. 'मे ते वि'. ५-५. 'द्यौश्च दमा मूको. ६ नास्ति वि'. ७ महर्षि-
भिर्वसवोत्तन्य वि' अ'. ८. 'ता वि' अ'. ९ 'न्याद वि' अ'. १०. 'ब्राज' वि' अ'. ११. सज्जते
वि' अ', सन्त्येते वि'. १२-१२ 'गैरिष वेंकट.

‘त्रीणि श्रुता त्री सुहृद्वा^१ बहवो हि प्रदर्शिता ।
हन्द्रद्वारेण सर्वे च ते यज्ञेषु समन्विता ॥ १० ॥

प्रतिलोक स्थितान् वृत्ते ‘य देवासो द्विषी (वि^२ इ) नृपि ।
तेषु क प्रथमो वर्यो मध्यम^३ क क^४ उत्तम^५ ॥ ११ ॥

एवविधेषु मन्त्रेषु क्रियाकारकबोधनम् ।
शक्यतेऽनृपिभि कर्तुं न विविध्य प्रदर्शनम् ॥ १२ ॥

यदुनामिह मन्त्राणा क्रियाकारकदर्शनात् ।
भवरयथोऽपि विस्पष्ट प्रयोजतुरिव सन्निधी ॥ १३ ॥

अथ सद्ख्यासमुद्देशे स्यान् भवति सत्तय ।
ब्राह्मणानि प्रमाणानि ‘तदयैष्विति निर्णय^६ ॥ १४ ॥

‘एव च कथितेऽप्ययं ज्ञानादिगम्य समागता ।
पठन्ति चेद् ब्राह्मणानि तत एव विनिर्णय^७ ॥ १५ ॥

पठिता देवताध्याय त्रिषु स्थानेषु द्रवता ।
विषन्त^८ हतुतयो यासा ता एता यास्कदर्शिता ॥ १६ ॥

केचिद् वस्वाद्यस्तु य प्राग्यब्राह्मणदर्शिता ।
प्रजापतिश्चाश्विनौ च^९ बहिर्युता इति स्थिति ॥ १७ ॥

अष्टौ वसव^{१०} इत्युक्त्वा यदतावत्स्वकीर्तनम् ।
तनु^{११} ‘वस्वादिबाहुल्याद् उपेक्ष्याम्यत्^{१२} कृत विदु ॥ १८ ॥

‘अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या एतावतो^{१३} वै देवा’ (तु मन्त्र ४, ५, ७, ९)
रिषिः रिषिः । ३६ रिषिः प्रा रिषिः ३६ ३६

[१९]

‘मयितो यामादन , ऋगुर्वारुणिर्वा, भार्गवइत्यवनो वा ऋषि । आपो गायो वा द्रवता, प्रथमापा
उत्तरार्धस्य अग्नीषोमौ । अनुष्टुप छन्द, पद्यी गायत्री^{१४} ।

नि वर्तध्वं मानुं गाताऽस्मान्सिपक्त रेवतीः ।

अग्नीषोमा पुनर्वसु अस्मे धारयतं रयिम् ॥ १ ॥

१ अ ३, १, ९ २. अ १, १३९, ११ ३. ‘म वि’ अ^१. ४ द्र वि^२, -२ अ^१. ५. उच्यते
अ^१. ६ द्र तत य विनि^३ वि^२ अ ७ ७ नास्ति वि^२ अ^१. ८ भिष^३ वि^२. ९ नास्ति वि^२
१० १० ‘वसवो ऽथ र्षे वैश्वदेव’ † ‘इत्यन्या रि^३ अ^१. ११-११ नास्ति मूको.

नि । वर्तयम् । मा । अनु । गात । अस्मान् । सिमुक्त । रेवती ।

अग्नीपोमा । पुनर्वसु इति पुन ऽसू । अस्मे इति । धारयतम् । रयिम ॥ १ ॥

उद्गीथ० 'उत्तर सूक्तम्' 'नि वर्तयम्' इत्यष्टमि गोदेवतम् अन्देवत वा भृगुर्वारणिर्भागवद्व्यवरो वा यामायनो वा मथितो ददर्श ।

हे गाव । आप । वा यूयम् अन्यतो गच्छत्य नि वर्तयम् अस्मान् प्रति । मा अनु गात अस्मत्तोऽर्थः पुरयम् । पृतन्मयोक्त श्रुत्वा अस्मा एव विपक्ष बाहनदोहनज्ञानपानादिद्वारेण सेवत हे रेवती । मीढादिधनेन धनवत्य । मीढादिधनसहिता सेवध्वमिरयर्थ । हे अग्नीपोमा । पुनर्वसु । पुन पुनर्वस्तारौ । स्तोत्राणां यजुषाण्य आरुण्यदिप्यतारौ । युवामपि अभ्ये अस्मासु धारयतम् स्थापयतम् रयिम् धन गोलक्षणम् अष्टक्षण वा । मीढादिधनसहितमिति सामर्थ्यात् पूर्ववद्योग्यम् । एतम् अग्राप्ये बृहदेवताराराभिप्रायेण अग्नीपोमयो गुणभाव प्रधानभावो वा कल्प्य (तु वृदे ७, २०) ॥ १ ॥

पेद्दुष्ट० यामायनो मथित । तम् आशौचात् परित्यक्तनित्यनैमित्तिक परित्यज्याऽऽप पशवो वाऽग्रामन् । स एतेन सूक्तेन पुनराह्वयति । नि वर्तयम् मा अनुक्रमेण गच्छत, अस्मान् सेवध्वम् पशुमत्य । धनवत्यः वा । हे अग्नीपोमौ । पुनर्वसु । यौ अपक्रान्तं यसु पुनः पुरयाय निवृत्तम्, 'तौ अस्मासु' धारयतम् रयिम् ॥ १ ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु । इन्द्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजतु ॥ २ ॥

पुन । एना । नि । वर्तय । पुन । एना । नि । आ । कुरु ।

इन्द्र । एना । नि । यच्छतु । अग्नि । एना । उपऽआजतु ॥ २ ॥

उद्गीथ० आत्मनैवात्मान सन्नेपयति । हे मदीयान्तरात्मन् । अन्यतो गच्छन्ती एना गा अपो वा वृष्टिरक्षणा पुन नि वर्तय मदीयभिरुसी कुरु । निवर्त्य च पुन एना नि आ कुरु नियता कुरु आत्मायता कुरु । इन्द्र च तव सहायभूत एना नि यच्छतु त्वदायता करोतु । अग्नि च एना उपाजतु उपगमयतु उपक्षिपतु वा, उपयोग्या करोतिवत्यर्थ ॥ २ ॥

चङ्कट० एना 'अपक्रमिता' पुन एव' निवर्तय इन्द्र । पुन एना 'त्य च अग्ने' अस्मासु

१ १ नास्ति अ' २. स्तेन जाव मूको ३. अशौचात् वि' ४ 'त्यजाव वि' अ', 'त्यजाव वि' ५ 'क्रमत वि' अ', 'क्रमन् वि' ६ ते वि' अ' ७ 'यन्नि वि' अ' ८ पशुमयो मूको ९. यावत् वि' १०-१० तावद् वि, 'ता व' वि' व' अ' ११ उपक्षिपयतु वि' १२ पुन एना मूको १३ अवक्रान्ता वि' अ', अपक्रामता वि' १४ एना वि'. १५. नास्ति वि' अ'

'नि आ कुह' । अथ परोक्षमाह—इन्द्र एना अस्मासु नि यच्छतु । तदर्थम् अग्नि एनाः गच्छन्ती.
दण्डादिना उपाजतु ॥ २ ॥

पुनरेता नि वर्तन्तामस्मिन् पुष्यन्तु गोपतौ ।

इहैवान्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥ ३ ॥

पुन । एता । नि । वर्तन्ताम् । अस्मिन् । पुष्यन्तु । गोपतौ ।

इह । एन । अग्ने । नि । धारय । इह । तिष्ठतु । या । रयिः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० पुन एता मा प्रति नि वर्तन्ताम्, मम भवन्त्वित्यर्थः । भूत्वा च अस्मिन् मयि
गोपतौ गवा साक्षादिमतीनाम् अपा वा वृष्टिलक्षणानां स्वामिनि स्वत्वेन स्थित्वा नित्यम् पुष्यन्तु
पुष्टा भवन्तु । पुष्टाश्च सती इह एव अस्मिन्नेव मयि गोपतौ हे अन्न ! नि धारय नियमेन
स्थापय । इह एव अयि गोपतौ या रयि यदपि धन व्रीह्यादिकं चापि^१ गोसहितं
तिष्ठतु ॥ ३ ॥

येङ्कट० पुन एता नि वर्तन्ताम्, निवृत्ता च अस्मिन् गोपतौ भवन्तु पुष्टा । ॥ एव अग्ने !
रयिम्^२ नि धारय । इह तिष्ठतु या रयि ॥ ३ ॥

यन्नियानं न्ययनं सज्ज्ञानं यत् पुरायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥ ४ ॥

यत् । निऽयानम् । निऽअयनम् । सप्तऽज्ञानम् । यत् । पुराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । य । गोपा । अपि । तम् । हुवे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० "यत् नियानम्" गवा निवान नियमेन यान्त्यत्रेति नियानं स्थानं गोष्टालम् । यच्छब्दयो-
गान्, तच्छब्दोऽध्याहार्यः । हुव इति च क्रियापदं सर्वतोऽनुपगच्छम्^३, तस्मिन् हुवे अग्राहयामि ।
आदानमभिमुत्तीकरणम्^४ । तेन चात्र तत्पूर्विकां प्रार्थनां लक्ष्यते । गोसहितं प्रार्थय इत्यर्थः ।
न्ययनम् यदपि गवा चरित्र गतानां नियमेन गृहप्राप्तिलक्षणं तदपि प्रार्थये । यदपि गवाम्
'सज्ञानम् सम्पद्य ज्ञायतेऽनेनेति सज्ञानम् शबलादिबिह्नं नाम वा तदपि प्रार्थये । यत् अपि
गवाम् पुरायणम् परागमनं चरित्रं धनं प्रति गमनं तदपि प्रार्थये । यदपि गवाम् आवर्तनम् धनं
चरित्रम् इत्येतेष्वं प्रवर्तनं तदपि प्रार्थये । यदपि गवा^५ चरित्वा गृहान् प्रति निवर्तनम् तदपि
प्रार्थये । य अपि गोपा गोपालकः, तम् अपि हुवे प्रार्थये । सर्वगुणोपेता या प्रार्थय
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१-१ 'ययनं वि' अ^१; 'न्ययनं वि'.

२. चरि वि^२.

३. नास्ति वि^३.

४ ४. नारित वि^४.

५ 'उत्तरं वि'.

६ ६. नारित अ^५.

वेङ्कट० यत्र नियान्ति^१ सत्^२ नियानम् पन्या^३ । यत्र नियन्ति सत्^४ न्ययनम्^५ अरण्यम् ।
 तस्मिन् यत्र सङ्गच्छन्ते इतरेतरं जानन्त सत् सञ्ज्ञानम् । अथ तत् चरणार्थं यत्र पराचीना
 यन्ति सत् परायणम् । चरित्वा यत् आवर्तन्ते सत् आवर्तनम् । आट्टा यस्मिन् गोपा भभि-
 गच्छन्ति सत् निवर्तनम् । एवंविधेभ्यो बहुभ्य स्थानेभ्यः गा आ हुवे । यः चाऽऽप्तं गवाम्
 गोपा तम् अपि^६ ह्वयामि इति ॥ ४ ॥

य उदान्द् व्ययनं य उदान्द् परायणम् ।

आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

य । उत्ऽआनद् । विऽअयनम् । य । उत्ऽआनद् । पराऽअयनम् ।

आऽवर्तनम् । निऽवर्तनम् । अपि । गोपा । नि । वर्तताम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यः गोपा उदानद् व्याप्नोति व्ययनम् विविधगमनम्^७ गवा नष्टानाम् अन्ये
 पणार्थम् इतश्चेतश्च भ्रमणमित्यर्थः । य च गोपालः उदानद् व्याप्नोति अनुभवति । किम् ।
 परायणम् परागमनम् गोभि सहोदर्यै^८ प्रति चारणाय गमनमित्यर्थः । यश्च गोपालः आवर्तनम्
 अनुभवति गोभिश्चरन्तीभिश्चेतश्चेतश्च^९ भ्रमणमित्यर्थः । यश्चाटवीतो^{१०} गोभिः सहितो^{११} गृहान्
 प्रति निवर्तनम् अनुभवति, स अपि गोपा गोपालो गोभिः सहितो^{१२} गृहान् प्रति नि वर्तताम्
 क्षेमेणाऽऽगच्छतिवत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यतो विविध गच्छन्ति तत् व्ययनम्^{१३} । य^{१४} गोपा पृतानि स्थानानि उद्व्याप्नोति^{१५}, स
 गोपा गोभि सह अपि^{१६} नि वर्तताम् ॥ ५ ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवाभिर्भुनजामहे ॥ ६ ॥

आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुन । न । इन्द्र । गा । देहि । जीवाभि । भुनजामहे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० आ निवर्त मा^{१७} इति अर्वांगित्यर्थः । अर्वाङ् अस्मदभिमुख निवर्तस्व^(१८) इव
 हे इन्द्र^{१९}, अस्मदभिमुखो भवेत्यर्थः । भूत्वा चान्यतो गच्छन्ती नि वर्तय अस्मदभिमुखी कुह ।
 इत्वा च पुनः पश्चात् न अस्मभ्यम् हे इन्द्र । गा देहि स्वम् । दत्ताभिश्च गोभि
 जीवाभि चिरञ्जीविनीभि^{२०} सर्वजीवयन्तीभिर्वा^{२१} भुनजामहे देवपितृमनुष्यान् अस्माश्च सम्भोजयेत् ।
 सस्फुष्णीमेत्याशास्महे ॥ ६ ॥

१. 'याति वि'. २. तं वि' अ'. ३. पन्यानम् वि' अ'. ४. तस्य वि' अ'. ५. 'यय वि' अ'.
 ६. भा वि'. ७. विविध...न मूको ८. 'हार्मवी मूको. ९. 'भरितस्वे वि'^{१३}. १०. 'इवार्मवी'
 मूको. ११. सह अ बि', सहो वि'^{१२}. १२. सहो मूको. १३. 'अ' मूको. १४. नास्ति वि'.
 १५. यद्व्या' वि' अ'. १६. अपि मूको १७. नास्ति मूको १८. निप इति चिन्त्यम् (तु नैप
 १, १८३१ p). १९. 'ञ्जीविभि वि'^{२०}, 'ञ्जीवाभि अ. २०. 'वनीवो वि'^{२१}.

वेङ्कट० यो निवर्तयति स निवर्तः । आ' नि वर्तय हे निवर्त! अपगच्छन्ती गाः^२ । पुनः अस्मभ्यम्^३
इन्द्र! गाः देहि । जीवाभिः गोभिः इन्द्र! भुनजामहे ॥ ६ ॥

परि वो विश्वतो दध ऊर्जा घृतेन पर्यसा ।

ये देवाः के च यज्ञियास्ते रय्या सं सृजन्तु नः ॥ ७ ॥

परि । वः । विश्वतः । दधे । ऊर्जा । घृतेन । पर्यसा ।

ये । देवाः । के । च । यज्ञियाः । ते । रय्या । सम् । सृजन्तु । नः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० वः युष्माकं गवां सम्बन्धिना ऊर्जा अन्वेन हविर्लक्षणेन घृतेन च पर्यसा च क्षीरेण च
विधृत विश्वान् सर्वांन् देवपितृमनुष्यान्^४ परि दधे सम्भारयामि पुष्पाभिः, नास्मानमेव
केवलम् । एतज्ज्ञात्वा ये के च देवा यज्ञियाः यज्ञसंवादाः^५, ते रय्या धनेन गोलक्षणेन
सम् सृजन्तु संयोजयन्तु नः अस्मान् । अनुग्रहबुद्ध्या स्वयमुपनमन्तीषु गोषु व्याघातं मा
कारुणित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे देवाः! युष्मान् अहम् विश्वतः परि दधे दध्ना घृतेन पर्यसा च^६ । ये के-चन भवन्ति
यज्ञाहो देवाः, ते अस्मान् रय्या सम् सृजन्तु ॥ ७ ॥

आ निवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तय ।

भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभ्य एना नि वर्तय ॥ ८ ॥

आ । निऽवर्तन । वर्तय । नि । निऽवर्तन । वर्तय ।

भूम्याः । चतस्रः । प्रऽदिशः । ताभ्यः । एनाः । नि । वर्तय ॥ ८ ॥

उद्गीथ० आ कारो वर्तयैत्येनाख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । हे 'मदीयकर्मारमन्! अभिमुखम्' आ
वर्तय गाः स्तुत्या यागेन च प्रसाद्योपनामयेत्यर्थः । यूयमपि हे गावः! प्रसाद्यमानाः
निवर्तन^{१०} निवर्तध्वम्^(१) प्रसद्योपनमतेत्यर्थः^{११} । किं च उपगम्य पश्चात् गोपाऽऽलम्भनकर्मक्षयाद्
अपगच्छन्तीनां पुनरपि स्तुत्या यागेन च प्रसाद्य निवर्तय । अनिवर्तमानाश्च यूयमपि
हे गावः! निवर्तन निवर्तध्वम्^(१) पुनरपि प्रसद्योपनमतेत्यर्थः^{१२} । कुतो निवर्तयामि निवर्तमहे चेति
पृष्टे उच्यते—भूम्याः पृथिव्याः सम्बन्धिन्वो याः चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्याद्याः
ताभ्यः दिग्भ्यः एनाः गाः सर्वदिक्काः नि वर्तय । निवर्तध्वं^{१३} यूयमिति सामर्थ्यादप्याहार्यम्^{१४} ।
अग्देवतापक्षेऽपि सूक्तार्थो यथा घटते, तथा योजना कर्तव्या ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति वि^१ अ^१. २. युटितम् वि^२ अ^२; नास्ति वि^३. ३. 'य वि^४ अ^४. ४. नास्ति
अ. ५. देवमनुष्यपितृन् अ वि^५. ६. संवादा वि^६; सपदाः वि^६. ७. नास्ति वि^७ अ^७. ८. नास्ति
वि^८. ९-९. 'कर्ममामिषु' सूको. १०. निवर्तन निवर्तन अ वि^{१०}; निवर्तन वि^{११}. ११. प्रसाद्यो' सूको.
१२. निवर्तध्वं अ वि^{१२}. १३. सामान्यादप्याहार्यम् अ वि^{१३}.

वेङ्कट० सा एषा निगदन्त्याख्याता । इन्द्रो निवर्तन इति ॥ ८ ॥

‘इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्गः’ ॥

[२०]

‘एन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुको वसुकृद् वा ऋषि । अग्निर्देवता । गायत्री छन्द,
प्रथमा एकपदा विराट्, द्वितीया अनुष्टुप्, तृतीया विराट्, दशमी त्रिष्टुप्’ ।

भद्रं नो अयि वातय मनः ॥ १ ॥

भद्रम् । न । अयि । वातय । मनः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् ‘भद्र न’ इति दशाक्षरमेकपादयुक्तं शास्त्रार्थं मनोदेवतम् । शाश्वतिकर्म देव,
प्राजापतिर्वा^१ । ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमदो ददती । अनेन सूक्तेन शास्त्रार्थं यत्कर्म क्रियते
जपलक्षण होमलक्षण वा तुष्टयते । हे शाश्वतिकर्म^२ प्राजापते^३ वा भद्रम् कल्याणम् अनर्थशाश्वतलक्षण
धर्माधिक्यमादिलक्षणं च न अस्माकं सम्बन्धि मन मनसाऽऽ मनमादिसर्वकरणानाम् अधिष्ठाता
भोक्तृवृक्षो लक्ष्यत तस्य तुष्टुत्वं लक्ष्यसम्बन्धम् । मनमादिसर्वकरणानाम् अधिष्ठातारं तुष्टुत्वं
फलस्य भोक्तारं पुष्टमित्यर्थः । अपि वातय अपिरत्र वातवर्षानुवादी । गमय प्रापयेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति वनरासीविनिर्गताचार्यस्य उद्गीथस्य कृता ऋग्वेदभाष्ये चतुष्पञ्चाशोऽध्याय समाप्तः ॥

सूक्त समाप्तम् ॥

वेङ्कट० विमद ऐन्द्र । भद्रम् अस्माकम् आगमय^४ मन । अग्निं तुष्टुप्^५ प्रार्थयते । आग्नेयम् इदं
सूक्तमिति ॥ १ ॥

अग्निमीळे भुजां यविष्ठं ज्ञामा मित्रं दुर्धरीतुम् ।

यस्य धर्मस्तस्मै रेनीः सपूर्यन्ति मातुरुधः ॥ २ ॥

अग्निम् । ईळे । भुजाम् । यविष्ठम् । ज्ञामा । मित्रम् । दुर्धरीतुम् ।

यस्य । धर्मन् । र्वं । एनी । सपूर्यन्ति । मातु । ऊर्ध्वं ॥ २ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तमाग्नेयम् ऐन्द्र प्राजापत्यो वा विमदो ददती । अग्निम् अहम् इळ
‘इदं स्तुतौ’ । स्तौमि । कीदृशम् । भुजाम् हविर्भुजं दवाना मध्ये यविष्ठम् पुत्रतमम्,
अग्निहोत्रादिकर्माधिक्यं अहम्बहनि जायमानत्वाद् अतिशयेन युवानमित्यर्थः । अथवा भुजा
भोक्तृत्यानामाहुतीनां मिश्रविवृतमम्, इतरथा दवाना तन्मुखत्वाद् अतिशयनाऽतारमित्यर्थः^१ ।
ज्ञासा अनुज्ञासनेन हतुना नियम् यस्मात् इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति सर्वमनुशासितं तस्मात्
सर्वस्य सिध्यन्मृत्युत्वर्थः । दुर्धरीतुम् दुर्धरं च दुर्निवारं शत्रुभिर्युद्धकाले । अथवा प्रामदाह
यत्नादेः च । किञ्च यस्य अन्नं सम्बन्धिनि धर्मन् कर्मणि अग्निहोत्रादिके स्वं सर्वदेवतात

१-१ नास्ति मुको २-० वां । अग्निं वतयति मुके । ३-इतोऽग्रे उद्गीथायां आभिमतं सूक्तसंख्या
एकाधिका द्र ४-‘यवि वि’ अं ५-उष्टु वि^१, उष्टु अं ६-नास्ति वि^१,
७-आग्नेयैन्द्रमिति सूक्तं उक्तं अ ८-त इ उवाच मुको.

दिवम् आदित्य वा एनी देवान् प्रतिगच्छन्त्य आहुतयः सपर्यन्ति स्थितिकरणद्वारेण
परिचरन्ति सेवन्ते । अथवा स्व सपर्यन्तीत्यनयो^१ सामानाधिकरण्यम् । स्वरित चायमत्र
सर्वपर्यायो निपातः । स्व सर्वे देवा एनी आत्मानः प्रतिगणाय गन्तीराहुतो^२ श्रुतीश्च
सपर्यन्ति परिचरन्ति सवन्ते, उपजीवन्तीत्यर्थः । किमिव । मातु ऊध ह्यस्य पममेतत् । यथा
मातुर्गो ऊध क्षीरोपसहारस्थानं वत्सा उपजीवन्ति । एव तमग्निमीळे इति सम्बन्ध-
कार्यं ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निम् सौमि रक्षकाणां देवानां मध्ये युवतमम् आसितारम् असताम् अनुशासितारं वा
मित्रम् दुर्धरम् । यस्य घृते सर्वो प्रजा गमनशीला वृथिव्या ऊरु परिचरन्ति । वर्षत्यग्नि-
इति कर्षणादिकम् कुर्वन्ति ॥ २ ॥

यमासा कृपनीळं आसाकैतुं वर्धयन्ति । आजते श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

यम् । आसा । कृपनीळम् । आसाकैतुम् । वर्धयन्ति । आजते । श्रेणिदन् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यम् अग्निम् आसा उपसनेन श्रुतिभिर्हविर्भिश्च सेवनेन कृपनीळम् कर्मस्थानम्
सर्वकर्माधारमित्यर्थः । आसाकृतम् ज्वालाक्षणम् एत दीक्षितत्वाकम् दीप्त कर्तारं वा ।
वर्धयन्ति^१ शरीरणं दीपेण च स्रोतारो यष्टारश्च । यच्छब्दयुतेस्त्यच्छब्दोऽप्याहार्यः । सोऽग्नि-
आजत दीप्यते^२ सर्वत्र कर्मायम् । कीदृशः । अणिदन् ज्वालाप्रदः^३ ॥ २ ॥

वेङ्कट० यम् आत्वेन वक्षिपतस्थानं दीक्षितमिदम्^४ वर्धयन्ति । ॥ आजते श्रयणशीलदन्तः^५ ॥ ३ ॥

अर्यो विशा गातुरेति प्र यदानद् दिवो अन्तान् । कुविरभ्रं दीधानः ॥ ४ ॥

अर्यः । विशाम् । गातुः । एति । प्र । यत् । आनद् । दिवः । अन्तान् । कुविः । अभ्रम् । दीधानः ॥

उद्गीथ० अर्यः स्वामी सर्वस्याग्निं विशाम् यजमानमनुष्णाणां च गातुं विशिष्टगतिरग्निः । किञ्च
यत् पदा दीधानं दीप्यमानं एति ऊर्ध्वं गच्छति, यद्वा प्र आनद् अर्कयेण भ्यामिति तैजसा ।
किम् । दिवः शुभोक्तस्य अन्तान् पर्यन्तान् । क्व मेधावी अभ्रम् अत्रान्तरिक्षोपलक्षणम् ।
अभ्रोपलक्षितम् अन्तरिक्षञ्च^६ व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स्वामी मनुष्वाणाम् श्रोतव्यं तदानीम् एति, प्राप्नोति यदा अन्तरिक्षस्य पर्यन्ताद्^७ क्व
अभ्रम् दीपयन् ॥ ४ ॥

जुषद्घृग्या मानुषस्योर्ध्वस्तस्यावृम्वां यज्ञे । मिन्वन्तस्रं पुर एति ॥ ५ ॥

जुषत् । घृग्या । मानुषस्य । ऊर्ध्वः । तस्यैव । ऋग्या । यज्ञे । मिन्वन् । स्रं । पुरः । एति ॥ ५ ॥

१ रषयन्तीत्यत्र ॥ यो वि^१, एवयोः वि^२, अनयोः वि^३ अ^४ २. शुनीरा^५ मूको
३ नास्ति मूको. ४ दीपय वि^५ ५. ज्वाला ... मूको. ६ दीप्तिर गन्त वि^७ अ^८, दीप्तिरग्निम् वि^९.
७. 'शीलं तदः वि^{१०} अ^{११}. ८. अभ्रोपल' मूको ९ पर्यन्ताद् वि^{१२} अ^{१३}, 'न्याद् वि^{१४}.

उद्गीथ० जुगत् सेवमान, भक्षयक्षित्यर्थः । हवीषि मातृपत्य यज्ञमानमनुप्यस्य स्वभूते
यज्ञ ऊर्ध्वं तस्थौ तिष्ठति ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः । ॥ ४ ॥

घेङ्कट० सेवमान* हवीषि मनुप्यस्य उत्तिष्ठति दीप्तेन तेजसा सह यज्ञे । परिच्छिन्दन् यज्ञगृह
तस्य* पुरस्तात् उत्तरवेद्याम् एति ॥ ५ ॥

स हि क्षेमो हविर्यज्ञः श्रुष्टीदंस्य गातुरेति । अग्निं देवा वाशीमन्तम् ॥ ६ ॥
स । हि । क्षेम । हवि । यज्ञ । श्रुष्टी । इत् । अस्प । गातु । एति । अग्निम् । देवा । वाशीऽमन्तम् ॥
घेङ्कट० स एव इक्षक हविष यज्ञ, तस्यैव गातु क्षिप्र देवान् एति स्तुतिशब्द, यस्मिन्
यज्ञे अग्निम् स्तोतार श्रुतिमन्तम्* कुर्वन्ति ॥ ६ ॥
इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वितीयो वगं ॥

यज्ञासाहं दुवं इपेऽग्निं पूर्वस्य शेषस्य । अद्रेः सुनुमायुमाहुः ॥ ७ ॥
यज्ञऽसहम् । दुवं । इपे । अग्निम् । पूर्वस्य । शेषस्य । अद्रे । सुनुम् । आयुम् । आहु ॥ ७ ॥
घेङ्कट० महत्तया यज्ञस्य अभिमवितु* धनम्* इच्छामि । अग्निम् पूरकस्य सुपाय्य अश्मन्* जातम्
गन्तव्यम् आहु । अग्निं सुपायम् उपगन्तव्य* इति ॥ ७ ॥

नरो ये के चास्मदा निश्चेत् ते वाम आ स्युः । अग्निं हविषा वर्धन्तः ॥ ८ ॥
नर । ये । के । च । अस्मत् । आ । निष्ठा । इत् । ते । वामे । आ । स्युरिति स्यु । अग्निम् । हविषा । वर्धन्त ॥
घेङ्कट० ये केचन मनुष्या अस्मत् आ^{१०} जाता, सर्वे "एव ते" धने आ भवेयु^{१२} अग्निम् हविषा
वर्धन्त^{११} ॥ ८ ॥

कृष्णः श्वेतोऽरुणो यामो अस्य ब्रह्म ऋज उत शोणो यशस्वान् ।
हिरण्यरूपं जनिता जजान ॥ ९ ॥

कृष्ण । श्वेत । अरुण । याम । अस्य । ब्रह्म । ऋज । उत । शोण । यशस्वान् ।
हिरण्यरूपम् । जनिता । जजान ॥ ९ ॥
घेङ्कट० अस्य रश्मि बहुवर्ण । अथ महान् अश्ववान्^{११} ऋजुगामी । तम् इमं हिरण्यवर्णं जनयिता
जनयामास अग्निम् ॥ ९ ॥

१ इत् परम् २० तमसूक्तस्यावशिष्टभाग २१ तमसूक्तञ्च लुप्तं द्र २ अग्निं वि*
अ^१ ३ नास्ति वि* ४ स्तुमन्त वि* अ^१ ५ ५ नास्ति सूको ६ अभिमन् वि* अ^१
७ सनम् वि* अ^१ ८ आत्मन् वि* ९ न्यम् वि* अ^१ १० नास्ति वि* अ^१ ११ ११ एते
सूको १२ एव वि* अ^१ १३ वर्धयन्तु वि* अ^१ १४ अश्ववान् सूको

एवा ते अग्रे विमदो मनीषामूर्जो नपादमृतैभिः सज्जोपाः ।

गिर आ वक्षत् सुमतीरियान इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमार्माः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्ने । विमदः । मनीषाम् । ऊर्जः । नपात् । अमृतैभिः । सज्जोपाः ।

गिरः । आ । वक्षत् । सुमतीः । यानः । इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १० ॥

येङ्गुट० एवम् ते अग्रे । विमदः स्तुतिम् हे अक्षस्य पुत्र ! हविर्भिः सज्जतः करोति । तदेवाऽऽह—
स्तुतीः^१ आ वहति त्वदीयाः सुमतीः अभिगच्छन् । तथा सति त्वम् अक्षम् रसम् शोभन-
निवासम् च गृहम् सर्वम् च 'अभ्यर्च्य आ हर' ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये तृतीयो वर्गः' ॥

[२१]

'प्रेम्नः प्राजापत्यो वा विमदः, धासुको वसुकृद् वा ऋषिः । अग्निर्देवता । आस्तारपदक्तिइण्दः'^१ ।

आग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

यज्ञाय स्तीर्णवर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिपुं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अग्निम् । न । स्ववृक्तिभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

यज्ञाय । स्तीर्णवर्हिषे । वि । वो । मदे । शीरम् । पावकशोचिपम् । विवक्षसे ॥ १ ॥

येङ्गुट० तव^१ स्वभूते विमदे मयि स्तुतिरियं^२ प्रवृत्ता इति सर्वथा^३ भिन्नम् इदं वाक्यम् 'वि वा
मदे' इति । यद्वा युष्मत्कं विशेषेण^४ मदार्यम् अग्निं स्तौमि इति समीपस्थानाद् । सर्वथा
भिन्नं^५ वाक्यम् एव इति बोद्धव्यम् । 'आ वृणीमहे'^६ अग्निम् वयं सम्प्रति स्तुतिभिः होतारम् त्वाम्
यज्ञाय स्तीर्णवर्हिषे अनुवायिनम् पावकदीप्तिम् । विवक्षते इति च भिन्नं वाक्यम् । वहति
बोद्धव्यं त्वमिति । महश्रामधेयेषु^७ यास्कः पठति 'विवक्षसे' (निघ ३, २) इति^८ ॥ १ ॥

त्वामु ते स्वाधुवः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

वेति त्वाप्तुपसेचनी वि वो मद ऋजीतिरग्न आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । सुऽआधुवः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

वेति । त्वाम् । त्वपुऽसेचनी । वि । वो । मदे । ऋजीतिः । अग्ने । आहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

१. मन्दस्य वि^१ अ^१ २. 'तिः वि^२ अ^२ ३. त्वाम् वि^३ ४-४. दम्भाहरह वि^४ अ^४ ५-५. नास्ति
मूको. ६. मारित वि^५ अ^५ ७. स्तुतिरियं वि^६ अ^६ ८. सर्वोक्त वि^७ ९. 'ये वि^७ अ^७
१०. 'न मूको. ११. आहरधीमेरेह वि^८; आहरधिमेरेह अ^८; आहुतीमदे वि^८ १२. मरनाम मूको.

वेङ्कट० त्वाम् उ ण्व ते शोभनाऽऽभवना ' शोभयन्ति ध्यासधना ' । गच्छति उपसेवनी' ऋतुगमना' अमे। आहुति ॥ २ ॥

त्वे धर्माणं आसते जुह्वभिः सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा रूपाण्यर्जुना नि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिये विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माणं । आसते । जुह्वभिः । सिञ्चतीरिव ।

कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । नि । वो । मदे । विश्वा । अधि । श्रियो । धिये । विवक्षसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वयि धारका रहस्य निवसन्ति । जुह्वभिः सिञ्च्यमाना इव आहुतयः कृष्णानि अर्जुनानि च ताव ह्वाणि तथा विश्वा प्रिय स्वशिरसि धारयसि ॥ ३ ॥

यमग्ने मन्यमे रयिं सहसाऽनमर्त्य ।

तमा नो राजसातये नि वो मदे यज्ञेषु चित्रमा भूरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यम् । अग्ने । मन्यसे । रयिम् । सहसाऽनम् । अमर्त्यम् ।

तम् । आ । न । राजसातये । नि । वो । मदे । यज्ञेषु । चित्रम् । आ । भूरा । विवक्षसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यम् अग्ने । मन्यसे श्रद्धासि रयिम् 'बलवद्' अमर्त्यम्, तम् आ हर अन्तर्मन्त्रम् सङ्ग्रामाय यदशु क्रियमाणेषु चित्रम् ॥ ४ ॥

अग्निर्जातो अथर्वणा विद्विष्वानि काव्या ।

भुनत् दूतो विस्वतो नि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥ ५ ॥

अग्नि । जात । अथर्वणा । विद्वत् । विश्वानि । काव्या ।

भुनत् । दूत । विवर्षत । वि । वो । मदे । प्रिय । यमस्य । काम्यम् । विवक्षसे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्नि जनित अथर्वणा वेत्ति विश्वानि कविकर्माणि, 'भवति च दूत' यजमानस्य प्रिय निदन्तु हविषा कमनीय ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याय चतुर्थो वग ' ॥

१ शोभना वि', शोभना अ'. २ २ नास्ति वि' अ'. ३ उपसेवनी वि' अ' ४ उगमना वि' अ', उगमना वि' ५ ५ 'व' तमगमतम् वि' 'व' नमगमतम् अ' 'व' नमगमतम् वि'. ६ ६ भवति वि' अ'. ७ ७ नास्ति गृको

त्वां यज्ञेष्वीच्छतेऽग्नें प्रयत्यध्वरे ।

त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाशुषे विवक्षसे ॥ ६ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ईच्छते । अग्ने । प्रयति । अध्वरे ।

त्वम् । वसूनि । काम्या । वि । वो । मदे । विश्वा । दधासि । दाशुषे । विवक्षसे ॥ ६ ॥

येङ्कट० त्वाम् आसन्नेषु हविष्यु निष्ठुवन्ति^१ अग्ने । वर्तमाने^२ अध्वरे । त्वम् वसूनि कमनीयानि विश्वानि दधासि^३ यजमानाय ॥ ६ ॥

त्वा यज्ञेष्वृत्विजं चारुमग्ने नि पेदिरे ।

घृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे शुक्रं चेतिष्ठमक्षभिर्विषक्षसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । चारुम् । अग्ने । नि । पेदिरे ।

घृतप्रतीकम् । मनुष । वि । वो । मदे । शुक्रम् । चेतिष्ठम् । अक्षभिरिति । विवक्षसे ॥ ७ ॥

येङ्कट० त्वाम् यज्ञेषु काले^४ यष्टारम् चारुम् अग्ने । स्थापयन्ति उपविशति वा घृतपूर्णम् मनुष्या ज्वलन्तम् अतिशयेन ज्ञातारं व्यासै तेजोभि ॥ ७ ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।

अभिक्रन्दन् वृषायसे नि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषोः । उरु । प्रथयसे । बृहत् ।

अभिक्रन्दन् । वृषायसे । नि । वो । मदे । गर्भम् । दधासि । जामिषु । विवक्षसे ॥ ८ ॥

येङ्कट० अग्ने । 'ज्वलता तेजसा' अत्यन्तम् प्रसीर्णो भवसि महान् । आभिमुत्पन्न शब्द कुर्वन् वृष दधास्यधरसि । गर्भम् च दधासि ओषधीषु माष्यसि^५ ॥ ८ ॥

“इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चमो वर्गः” ॥

[२२]

“येन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वामुको वसुहृद्वा ऋषि । इन्द्रो देववा । पुरस्ताद्बृहती छन्द, पञ्चमीसप्तमीनवम्योऽनुष्टुभ पञ्चदशी त्रिष्टुभ” ।

कुर्वन् श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नघ जने मित्रो न श्रूयते ।

ऋषीणां वा यः क्षये गुहा वा चर्क्ये गिरा ॥ १ ॥

कुर्वे । श्रुतः । इन्द्रः । कस्मिन् । अथ । जने । मित्रः । न । श्रूयते ।
ऋषीणाम् । वा । यः । क्षये । गुहा । वा । चक्रे । गिरा ॥ १ ॥

उद्गीथ० चक्रे प्रथमस्य स्थानेऽयं मध्यमः । करोतेः क्रियासामान्यवचनत्वात् करोतिश्चात्र
स्तुतिक्रियायो वतते, अस्यर्थं स्तूयत इत्यर्थं, गिरा स्तुतिरक्षणया वाचा स इन्द्रः
धृतः विख्यातः । गुह क स्थाने स्थितः अयं श्रूयते । कस्मिन् वा यजमानजने इज्यत्वेन
स्तूयत्येव स्थितोऽयं श्रूयते । किमिव । मित्रः न मित्र इव आदित्य इव, सिग्ध
इव वेत्यर्थः ॥ १ ॥

षेड्डट० कुह धृत इन्द्रः । पृषदेवाऽऽह—कस्मिन् अयं जने 'सखा इव' श्रूयते । यः ऋषीणाम् वा
निवासे गुहायाम् वा अरण्ये वा आहूयते स्तूयता ॥ १ ॥

इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अथ स्तवे वृक्षपृचीपमः ।

मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ॥ २ ॥

इह । श्रुत । इन्द्रः । अस्मे इति । अथ । 'स्तवे' । वृक्षो । ऋषीपम ।

मित्रः । न । य । जनेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ॥ २ ॥

उद्गीथ० अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेनोक्तरोऽर्थं पूर्वं व्याख्येयः । यः इन्द्रः मित्रं न आदित्य
इव सिग्ध इव वा यजमानजनेषु वा स्निग्धजनेषु 'यथाः अस्मि' कीर्तिं वा आ यके आशि-
मुपयेन करोति । कीर्तनं यथा । असामि आ मयाद्वा असमासम् अनन्तमित्यर्थः, सः इह
अस्मद्यक्षे धृत विख्यात इन्द्रः अस्मे अस्माभिः स्तवे अथ स्तूयते वृक्षो वृक्षाद्युष
ऋषीपमः 'वृक्ष स्तुतो' । ऋषा स्तूयता सम । 'यद्वाच इन्द्र वे गतं वतं भूमीकृतं स्युः ।
न त्वा वज्रिग्रहर्षं रुर्यां अत्र न जातमष्ट रोदसी' (ऋ ८, ७०, ५) इत्यादिक्रिया
स्तूयतापि समानगुण इत्यर्थः ॥ २ ॥

षेड्डट० इह अथ अस्मासु श्रूयते इन्द्रः, स्तूयते ॥ वृक्षो स्तूयता समः, सखा इव य स्तोत्रं
नष्टम् करोति असाधारणम् ॥ २ ॥

महो यस्पतिः शर्वसो असाम्या महो नृम्णस्य तूतुजिः ।

भूर्ता वज्रस्य धृष्णोः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥ ३ ॥

मह । य । पतिः । शर्वस । असामि । आ । मह । नृम्णस्य । तूतुजिः ।

भूर्ता । वज्रस्य । धृष्णो । पिता । पुत्रमिव । प्रियम् ॥ ३ ॥

१. 'न्द्र मूको. २ देवाह वि' अ. ३-३. एते वि' अ. ४ ४ या (६.२३) व्याख्यानमपि २.
५-५. यः मूको. ६. अतिस्तुता मूको. ७. 'त्रि मूको. ८. यम 'मो.

उद्गीथ० य इन्द्र मह महत शवस बलस्य सेनाख्यस्य पति स्वामी । कीदृश । अस्मि
आ सर्वादया असमाप्त अनन्तगुण इत्यर्थः, मह महत तुम्हास्य शारीरस्य च
बलस्य ॥ ३ ॥

वेङ्कट० महत य बलस्य पति असाधारण्येन भवति महत च धनस्य^१ प्रेरक भर्ता वज्रस्य
धर्पकस्य, सोऽस्मान् रक्षतु पिता पुत्रम् इव प्रियम् ॥ ३ ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिः ।

स्यन्तां पथा विरुक्मतां सृजानः स्तोप्यध्वनः ॥ ४ ॥

युजान । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देव । देवस्य । वज्रिऽव ।

स्यन्तां । पथा । विरुक्मतां । सृजान । स्तोपि । अध्वन ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे वज्रि । वज्रि । इन्द्र । यस्त्वम् देव, स त्वम् युजान स्वरथे युजन्^१ अश्वा अश्वा ।
कीदृशौ । वातस्य देवस्य धुनी बलेन^२ जवेन वा कम्पयितारौ अभिभविता^३, वातादपि
शीघ्रतरौ बलवत्तरौ वेत्यर्थः । स्य ता गच्छन्तौ पथा स्वर्गमार्गेण । कीदृशौ । विरुक्मता
विरोचनवता विविधदीप्तियुक्तेन । सृजान अध्वन उत्पादयन् स्वरथेन्या^४ रथमार्गान् ।
स्तोपि स्तूपसे सतत श्रेयोऽभिधि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नियुजन् अश्वा इत्ये 'वगेन वातस्य' प्रेरकौ देव दीप्तस्य वज्रिन्^१ गच्छन्तौ मार्गेण विरोचनवता
स्तूपसे युद्धे गमनमार्गान् उत्पादयन् ॥ ४ ॥

तं त्या चिद्रातस्याश्वागां क्रुजा तमना वहध्वै ।

ययोर्देवो न मर्त्यो यन्ता नर्किर्विदार्यः ॥ ५ ॥

त्वम् । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगा । क्रुजा । तमना । वहध्वै ।

ययो । देव । न । मर्त्ये । यन्ता । नर्कि । विदार्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० 'वच्छन्दस्सन्धादुनरोऽर्धं च पूर्वं स्यात्वायते' । 'ययो अश्वायो' यन्ता गन्तु प्रवृत्तयोर्निष्पत्ता
निवारयिषा न देव न अपि मर्त्य मनुष्य नर्कि न कश्चित् विदार्य वेत्ता, बलस्य 'जवस्य
वेति' दोष । त्वम् हे इन्द्र । त्या चित् तावपि सादृशावपीत्यर्थः, वातस्य^१, बलेन जवेन च
युक्तविति दोष, अश्वा आरामीषावपौ ऋजा क्रजुगामिनो आ अगा आ गच्छसि
तमना सारथिनरोपज्ञ इत्यर्थः । किमर्थम् आगच्छामि । उच्यते—वहध्वै वदनाय अभिप्रेतदेश
प्रापणाय नियमनाय वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

१. इत परं भाष्यं सुप्तम् २. 'स्य धारक अ' ३. मनु जन् मूको ४. जवेन मूको.
५. 'नना मूको. ६. ६ वेगवातस्य वि', वेगवातस्य वि', वेगवातस्य अ'. ७. ७ नास्ति वि' ८. ८ ययोर्ध्वयो
वि' अ', ययोर्ध्वयो वि'. ९. ९ वदन्मिति मूको. १०. तल मूको

वेङ्कट० त्वम् तौ वातस्य सम्बन्धिनौ अथौ अभिगच्छसि^१ क्षत्रजगामिनौ आत्मनैवात्मनो^२ वह्नार्थम् ।
ययोः स्वतः अन्यः देवः मनुष्यः वा सारथिः ज्ञातुम् अशक्य । एतदेवोक्तम्—यन्ता न
कश्चिद् विलोप^३ इति ॥ ५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठो वर्गः’ ॥

अथ गमन्तोऽशानां पृच्छते वां कर्दथा न आ गृहम् ।
आ जग्मथुः पराकाद् दिवश्च गमश्च मर्त्यम् ॥ ६ ॥

अर्थ । गमन्ता । उशाना । पृच्छते । वाम् । कर्त्तुर्अर्था । न । आ । गृहम् ।
आ । जग्मथुः । पराकात् । दिवः । च । गम । च । मर्त्यम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यत्र निवृत्ते^४ अथ अनन्तरम् गमन्ता स्वस्थानं प्रति गच्छन्तौ उशाना द्वितीयाथे
प्रथमेया, उशानसञ्च स्वरसखं स्वां चेन्द्रम् वाम् युवां संवृत्तौ सन्तौ पृच्छते कृतार्थमारमान
मन्यमानः परितोषात् पृच्छति सर्वो यजमान — अनेनोच्यमानप्रकारेण^५ कर्दथा किमर्थं
केनार्थेनार्थिनौ सन्तौ न. अस्माकं स्वभूतम् आ गृहम् आडत्र प्रतीत्यस्याथे, गृहं प्रति
मर्त्यम् मर्त्यलोके प्रति आ जग्मथु आगतवन्तौ इय पराकाद् दूराद्^६ । इतो दूरात् । दिवः च
गम च द्युतश्च पृथिवीतश्चेत्यर्थः । युवयोः कृतार्थत्वाद् इहागमनम् अस्मदनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति
शुबन् पृच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथ गच्छन्तौ उशाना वाम् पृच्छते स्म — किंप्रयोजनाय अस्माकम् गृहम् आ जग्मथु
दूराद् स्वम् च अग्निः च । तदेवोक्तम्—द्यावापृथिव्यो सकाशात् किंप्रयोजनौ मर्त्यम् माम्
आगमताम् इति ॥ ६ ॥

आ न इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतम् ।
तत् त्वा याचामहेऽवः शुष्णं यद्वज्रमानुषम् ॥ ७ ॥

आ । न । इन्द्र । पृक्षसे । अस्माकम् । ब्रह्म । उद्यतम् ।
तत् । त्वा । याचामहे । अव । शुष्णम् । यत् । हन् । अमानुषम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र ! आ पृक्षते आडत्र मयांशायाम् । मयांशवा^७, आ तृप्तेरित्यर्थः, सम्पंचयाऽऽरमना,
भक्षयेत्यर्थः^८ । अस्माकम् स्वभूतम् ब्रह्म अन्नं हविराण्यम् न^९ तृतीयाथे षष्ठौ चतुर्थी द्वितीया^{१०}
वैषा । अस्माभिस्तुभ्य दातुम् उद्यतम्^{११} उत्तिष्ठं दत्तमित्यर्थः । अक्षितवन्त च सन्तं त्वाम्
तत् याचामहे प्रार्थयामहे । अव. अन्नं रक्षणं वा, बहुत्कृष्टमिति शेषः, शुष्णम् बलञ्च

१. ‘च्छ वि’ । २. ‘नैवमनो वि’ अ^१. ३. विषय वि’ अ^२. ४-४ नास्ति मूको. ५. निर्वृत्ते
वि’ । ६. ‘यमयेन प्र’ वि’ अ^३ अ^४. ७. नास्ति वि’ अ^५ अ^६. ८. नापताम् मूको. ९. ‘दाया वि’ अ^७ अ^८.
१०. ‘पक्षेये’ वि’ अ^९ ११. ॥ उद्यतम् वि’ । १२. ‘तीनां वि’ अ^{१०}. १३. नास्ति वि’.

याचामहे, यत् हन् हन्ति अमानुषम् मानुषादन्य राक्षसादिकम् । बलञ्चोत्कृष्ट प्रार्थयामहे इत्यर्थः । अथवा न इत्येतद् अव इत्यनेन^१ सम्बध्यते । एव च योजना कर्तव्या— तत् त्वा याचामहे न अस्माकम् अव पालनम् । कीदृशम् । उच्यते— शुष्णम् शुष्णनामानम् यत् हन् हतवान् अमानुषम् मानुषादितरम् असुरमित्यर्थः । शुष्णमसुर हत्वा येन पालनेन त्रैलोक्य पालितवानसि, तत् पालनमस्माकं त्वा याचामहे इति वाक्यशेषः ॥ ७ ॥

येङ्कट० आ वृच्छस्व अस्मान् इन्द्र । अस्माकम् हवि उद्यतम् । तत् त्वाम् वधम् रक्षणार्थम् याचामहे, शुष्णम् असुर धस्मान् स्वम् हतवानसि ॥ ७ ॥

अकृमा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः ।

तं तस्याभिग्रहन् वधर्दासस्य दम्भय ॥ ८ ॥

अकृमा । दस्युः । अभि । न । अमन्तु । अन्यव्रत । अमानुष ।

तम् । तस्य । अभिग्रहन् । वधः । दासस्य । दम्भय ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अकृमा अधिघमानकमां, निष्क्रिय इत्यर्थः, दस्यु न अस्माकम् अभि अमन्तु आभि-मुख्येन स्वरूपतः अज्ञाता । अथवा अवोपसर्गस्य वकारलोपोऽत्र वृष्टयः । अवमन्तु अवमन्ता परिभविता अयमन श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणोऽन्यकर्मा प्रतिविद्धकर्मा अमानुष मानुषादन्यो मनुष्यसंयवहाराद् बाह्य, राक्षसवृत्तिरित्यर्थः । य ईदृशः, तस्य दासस्य उपक्षपयितव्यस्य त्वम् हे अभिग्रहन् । मरुज्जनस्य शत्रूणां इत्यर्थः । वधः हन्ता सन् दम्भय हिंश्य^२, तमिति शेषः । अथवा 'वधः' (निघ २, २०) इति वज्रनाम । तस्य वज्र दम्भय गमय, त वज्रेण जहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

येङ्कट० निष्क्रिय उपक्षपयिता^३ अभि^४ भवति अस्मान् अस्तुति 'विजातीयकर्मा असुर'^५ । त्वम् तस्य दासस्य अभिग्राणां हन्त । आधुघम् 'दम्भय । दम्भन^६ स्तम्भनम्'^७ ॥ ८ ॥

त्वं न इन्द्र शूर शूरैरुत त्योतांसो बर्हणा ।

पृच्छा ते वि पृथयो नवन्त क्षोण्यो यथा ॥ ९ ॥

त्वम् । न । इन्द्र । शूर । शूरैः । उत । त्याज्यतास । बर्हणा ।

पृच्छा । ते । वि । पृथयः । नवन्त । क्षोण्यः । यथा ॥ ९ ॥

उद्गीथ० त्वम् न अस्मान् हे इन्द्र । शूर । शूरे मरुज्जि सह, सामर्थ्यात् पालयेति शेषः । उत अपि च त्योतास स्वयां ऊता रक्षिता सन्तो वयम् बर्हणा परिवृद्धन ईप्सितार्थप्रदानेन

१ इत्यनेन वि^१ अ

२ निषिध वि^२ अ.

३ वयम् शूरैः

४ अदि वि^४.

५ विजातीयं ह्य वि^५ अ, विजातीयकर्मा वि^५. ६ इहय दहन वि^६ अ, मयदम्भन वि^६. ७ नास्ति वि^७.

त्वदीयेन तव 'प्रसादेन, युक्ता' स्यामेति शेषः । कस्मादेव भूमः । यस्मात् पुरुषा पुरुष्यो बहुव्यस्तोतृभ्यो यट्भ्यश्च दत्ताः सत्यं ते तव स्वभूता पूर्तय ईप्सितार्थप्रदानानि विनयन्त विविध स्तुवन्ति त्वा हेतुकर्तृत्वेन । किमिव^३ । क्षोणय यथा क्षोणिशब्दोऽत्र मनुष्यवचनः । कस्त्रिग्यजमानादिमनुष्या यथा त्वा 'स्तुवन्ति, भवन्' । एतदुक्तं भवति—त्वत्तो लब्धधना सन्तो धनं त्वया रक्ष्यमाणास्त्वां यज्ञेषु स्तुम, तस्मादस्मभ्य धनं देहि रक्ष' वाऽस्मानिति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् इन्द्र शूरः शूरे मरुद्भिः सह आगच्छ । अपि च त्वया रक्षिता शत्रूणां परिघर्षणायां भवेम समर्था^४ । तव दानानि बहून् स्तोतृन् विविधम् आप्नुवन्ति, यथा भूमय विविधान् मनुष्यान् रक्षन्त्यो व्याप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

तं तान् वृत्रहृत्पे चोदयो नृन् कार्पाणे शूर वज्रिवः ।

गुहा यदीं कवीनां विशा नक्षत्रशवसाम् ॥ १० ॥

त्वम् । तान् । वृत्रहृत्पे । चोदय । नृन् । कार्पाणि । शूर । वज्रिवः ।

गुहा । यदि । कवीनाम् । विशाम् । नक्षत्रशवसाम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र^१ त्वम् तान् नराकारान्^२ मरुदादिदेवान् मरुतो वा केवलान् चोदय चोदयसि मेरयसि सहग्रामे^३ । किमर्थम् । वृत्रहृत्पे वृत्रहन्नाय असुरवधाय^४ शत्रुवधायित्वर्थः । कीदृशे सहग्रामे । अस्ति कृपाण, तेन निर्जित सहग्राम कार्पाण, तस्मिन् कार्पाणि सहग्रामे । हे शूर । वज्रिव । वज्रिव^५ । कदा चोदयसि^६ । उच्यते—गुहा गूढानि गुणैः सञ्चरन्ति स्तोत्राणि यदि यदर, शृणोपि इति शेषः, कवीनाम् मेधाविनाम् निशाम् शान्तव्यादिमनुष्याणाम्^७ नक्षत्रशवसाम् गुणग्रहणद्वारेण देवान् प्रति गन्तुमिति बलानां स्वभूतानि स्तोत्राणि । नक्षत्रम् नक्षत्रैर्गतिकर्मणः (तु या ३, २०) । 'शव' (निघ २, ९) इति बलनाम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् तान् जमिग्रान् सहग्रामे चोदयसि तव कृपाणस्य आश्रये शूर । वज्रिव^८, गुहायाम् आवासस्थाने यदि^९ गच्छन्ति^{१०} स्तोत्राणां मनुष्याणाम् आत्मनोऽरक्षकबलानाम् । यद् बलं^{११} न क्षताद् प्रापते^{१२} तद् नक्षत्रम् इति ॥ १० ॥

^१ इति सप्तम्याष्टके सप्तमाध्यायि सप्तमो वर्गः^{१३} ॥

मक्ष ता तं इन्द्र दानामंस आक्षुणे शूर वज्रिवः ।

यद् शुष्णस्य दम्भर्यो जातं विश्वं स्यावभिः ॥ ११ ॥

१-१. 'सदसु' वि^१ ॥ २ किमिति मूको ३-३. 'वन्ति वि' अ, 'वत्ये वि' ४ रश्मि मूको ५. समा वि' अं समर्थे वि' ६ नरान् वि', नकारान् वि' अ ७ नास्ति मूको ८ अमु राव मूको. ९. दयसि वि', दयसि वि' अ १० सा'न्या' मूको. ११ नास्ति वि'. १२. नास्ति वि' अं १३ १३. नक्षत्रावते वि' अं. १४-१४ नास्ति मूको

मक्षु । ता । ते । इन्द्र । दानऽर्वाप्तस । आक्षाणे^१ । शूर । वज्रिऽऽ ।
यत् । ह । शुष्णस्य । दम्भय^२ । जातम् । विश्वम् । स्यान्^३ऽभि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र । शूर । वज्रिव । आक्षाणे योद्धून् व्याप्नुवति^४ तैर्व्याप्यमाने वा त्वयि असाधारण-
त्वेनाऽवस्थितानि मक्षु क्षिप्राणि अचिरम्वितानि क्षिप्रकरणे युक्तानीत्यर्थः, ता तानि^५
सामर्थ्यात् कर्माणि ते तव स्वभूतानि । कीदृशस्य । दानाप्नोस दानकर्मण स्तोत्रभ्यो यदृभ्यश्च
सततम् अभीप्सितार्थप्रदातुरित्यर्थः । कानि तानि । उच्यते—यत् ह हेति पदपूरण ।
शुष्णस्य असुरस्य जातम् अपत्यम् विधम् सर्वम् दम्भय हिंसितवानसि क्षणेन सयावभि
सहयानृभि सह । पान्येवमादीनि तव कर्माणि, तानि^६ सर्वाण्येव क्षिप्रकरणे युक्तानि
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

येङ्कट० शीघ्रम्^७ तानि कर्माणि तव इन्द्र । दानकर्मण युद्धे कथयन्ति शूर । वज्रिन्^८—यत् खलु
त्वम् शुष्णस्य दम्भितवानसि^९ प्रादुर्भूत सर्वम् अपत्यम् मरुद्भि^{१०} सह । अपि वा शुष्णस्य दम्भित-
वानसि^{११} सहायै सह इति ॥ ११ ॥

माकुऽर्वाग्निन्द्र शूर वस्वीरस्मे भूवन्^{१२}भिर्दयः ।

वयं^{१३}वयं न आसा सुभ्रे स्याम वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अकुऽर्वाक् । इन्द्र । शूर । वस्वी । अस्मे इति । भुवन् । अभिर्दय ।
वयम्^{१४}वयम् । ते । आसाम् । सुभ्रे । स्याम । वज्रिऽऽ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र । शूर । अस्मे अस्माक स्वभूता अभिष्टय आभिमुख्येनेष्टय इज्या अथवा
अभीष्टा ईप्सितार्थप्राप्तयेना वस्वी महस्य अकुऽर्वाक् सामर्थ्यात् कुत्सिता, विफला इत्यर्थः,
मा भूवन् । किं तर्हि । वयम् वयम् द्विवचनमिह स्वराप्रदर्शनार्थम् । ते तव प्रसादात् आसाम्
इज्याना प्रार्थनाना वा अन्यदेव सन्मन्विनि सुभ्रे सुखेऽवस्थिता शीघ्र वयम् स्याम ।
अभिष्टिजयन^{१५} इष्टाष्टसुखेन सयुक्ता शीघ्र वय अवेमेत्याशास्मह इत्यर्थः,
हे वज्रिव । ॥ १२ ॥

येङ्कट० 'मा कुत्सिताश्ना' इन्द्र । शूर । प्रसादा अस्माकम् भवतु अभीज्या । वयमेव सर्वदा^{१६} तव
स्वभूतानाम् आसाम् अभीष्टीना सुखे स्याम वज्रिन्^{१७} ॥ १२ ॥

अस्मे ता त इन्द्र सन्तु सृत्यार्हिसन्तीरुपस्पृशः ।

विद्याम् यासा भुजौ धेनूना न वांजिवः ॥ १३ ॥

१ वैप १,९१८ १ २ व्याप्नुवन्ति वि^१ अ ३ तानि तानि मूको. ४. इति शीघ्र वि^२ अ^१.
५ अभि^३ वि^३; अभिहितं अ^२ ६ मनुष्ये अ^३ ७ आसि वि^४ अ^२ ८ वैप १,८८ द,
मनुष्य वि^५ अ; कुऽर्वाक् सा. ९ जवे मूको १० १० कुत्सिता कुत्सिता नना वि^६ अ^२, मा नृसिगावयो
वि^७ ११. नासि वि^७.

अस्मे इति । ता । ते । इन्द्र । सत्तु । सया । अहिंसन्ती । उपस्पृश ।

विधाम । यासाम् । भुज । धेनुनाम् । न । वज्रिष्व ॥ १३ ॥

उप्रीथ० ता सत्या इत्युभयत्रापि प्रथमा बहुवचनस्य छान्दस आकारादेव सन्त्विति निर्देशविरोधत्वात्^१ । अस्मे अस्माक स्वभूता ताः उपस्पृश उपगम्य स्पृशन्ति गृह्णन्ति देवतागुणान् इत्युपस्पृश स्तुतयः । ते तव प्रसादात् हे इन्द्र । सत्तु सत्या तव सद्गुणप्राप्तिष्व इत्यर्थः । अहिंसन्ती स्वाम् अहिंसन्त्यश्च भवन्तु । अतिस्तुतिवाद्^२ अनुद्देश्यन्त्यश्च भवन्त्वित्यर्थः । विधाम लप्स्यामहे^३ वयम् यासाम् स्तुतीना अभ्यस्तृतेन सम्बन्धिन भुज भोगान् दृष्टादृष्टान् । किमिव । धेनुनाम् न तवा सम्बन्धिन क्षीरादिभोगान् कश्चित् गोपतिर्यथा लभेत, एवम्, हे वज्रिव ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अस्मासु तानि तव इन्द्र । सत्तु सत्यानि कर्माणि, तथा अस्मान् अहिंस-त्य उपस्पृश च स्वदीपा सन्तु । लभेमहि यासाम् भोगान् धेनुनाम् इव वज्रिन् ॥ १३ ॥

अहस्ता यदपदी वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम् ।

शुष्णं परि प्रदक्षिणिद् विश्वायवे नि शिश्रथः ॥ १४ ॥

अहस्ता । यत् । अपदी । वर्धत । क्षा । शचीभि । वेद्यानाम् ।

शुष्णम् । परि । प्रदक्षिणिद् । विश्वऽर्वायवे । नि । शिश्रथ ॥ १४ ॥

उप्रीथ० अहस्ता हस्तवर्जिता अपदी पादवर्जिता अपरुपविधा कर्मात्मलक्षणेत्यर्थः, क्षा पृथिवी यत् पदा वर्धत धनधान्यवप्रजादिवृद्धया वृद्धा शचीभि कर्मभिर्बृहदादिभि वेद्यानाम् वेदितव्याना मध्यमस्थानदेवतानां^४ स्वतःप्रभृतीना सम्बन्धिभि, तदा शुष्णम् शुष्णनामानम् असुरम् परि प्रदक्षिणिद् परिवेष्ट^५ प्रदक्षिणम् विश्वायवे तादर्थ्ये चतुर्वर्षेण, सबन्नाऽप्रतिहतगामिन चक्रवर्तिन औबोधेत्य^६ राज्ञोऽप्यय नि शिश्रथ निगृह्य ताडितवानसि त्व हे इन्द्र ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यत् शुष्णस्य छादनार्थं हस्तपादवर्जिता कश्चित् पृथिवी कर्मभि असुराणा वेदितव्याना मायारूपं^७ शुष्णम् असुर परिप्रदक्षिण वदा वर्धत, तदानी ता पृथिवी मायया उत्पादिताम् विश्वायवे सरुद्गणाय तत्र अवेशार्थम् नि शिश्रथ ॥ १४ ॥

पित्रां पिबेदिन्द्र शूर सोमं मा रिपण्यो वसवान् वसुः सन् ।

उत् त्रायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवर्तस्कृधी नः ॥ १५ ॥

पिबेदिपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मा । रिपण्य । वसुवान् । वसु । सन् ।

उत् । त्रायस्व । गृणत । मघोन । मह । च । राय । रेवर्त । कृधि । न ॥ १५ ॥

१. स्तुतिनिर्देशविरोधत्वात् सूको २ सत्तु वि० शोष ३ लेमिन्नामहे सूको ४ मध्यम मगस्थान वि० अ ५ परिवेष्ट वि० अ. ६ उत्तरो० सूको ७. ०वे वि० अ

उद्गीथ० पिब पिब 'यागकालोऽतिपातभयादतिस्वरितस्य' द्विवचनमेतत् । इत् इति पदपूरण । हे इन्द्र ! शर । त्वयागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं पिब सोमम् इत्यर्थः । मा रिपय्य यागकालमतिपातयन् राजनितदोषेण मा हिंसी अस्मान् इव वसवान् । वसुना धनेन वसुभिर्वा देवैस्तद्वन् । वसु सन् । प्रशस्तस्य 'तव सत्' कमवैगुण्यकरणेन हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः । उत प्रायस्तत्रापि च प्रमादजनितकमवैगुण्यदोषात् पालयास्यान्^१, गृणत स्तुवत मघोन हविर्धनेन धनवत कृधि कुरु न अस्मान् ॥ १५ ॥

धेङ्ङाठ० पिब एव इन्द्र ! शर ! सोमम् । मा हिंसी हे वसुनाम् ज्ञानेन^१ वासयिता सन् । अपि च प्रायस्तुवत^२ हविष्मत^३ । महान्ति च धनानि पशुमन्ति कुरु अस्माकम् इति ॥ १५ ॥

'इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टमो वर्गः' ॥

[२३]

'दे-द्र' प्राज्ञापस्यो वा विमद्, वासुजो वसुकृदा ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ, पञ्चमी लभिसारिणी^१ ।

यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणं हरीणा रथ्यं^१ विव्रतानाम् ।

प्र श्मश्रु दोधुवदूर्ध्वार्थं भूत् नि सेनाभिर्दर्यमानो नि राधसा ॥ १ ॥

यजामहे । इन्द्रम् । वज्रदक्षिणम् । हरीणाम् । रथ्यम् । निव्रतानाम् ।

प्र । श्मश्रु । दोधुवत् । ऊर्ध्वार्था । भूत् । नि । सेनाभि । दर्यमान । नि । राधसा ॥ १ ॥

उद्गीथ० यजामह इत्येन्द्र सप्तर्चं विमद् एव ददर्श । यजामहे अयम् इन्द्रम् । कीदृशम् । वज्रदक्षिणम् सततं ताम्रवधाय वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य स वज्रेणोत्साहिन वा । हरीणाम् हरिसज्जानाम् विव्रतानाम् रथवहनमेघहननादिविविधकर्मणा^१, स्वामिनमिति दौघ । रथ्यम् रथस्य^२ नेतारमित्यर्थः । अथवा हरीणा विव्रताना रथ्यं रथयितारम् यज्रेष्टं तत्र गमयितारमित्यर्थः । य इन्द्र श्मश्रु^३ प्र दोधुवत् प्रकम्पयति अत्यन्ताभिरुच्या सोमं पिबन् प्रचालयतीत्यर्थः । अ इन्द्र ऊर्ध्वार्था भूत् ऊर्ध्वेति याऽत्र प्रकारवचनाभावात् स्वार्थे उपमार्थे वा । 'तम् प्रतया' (अ ५ ४४, ९) इति यथा । तत्प्रत्यवेक्षणार्थम्^४ ऊर्ध्वश्च भवति, अथवा यथा राजा कश्चिद् युद्धकाले योद्धप्रत्यवेक्षणार्थम् ऊर्ध्वो भवति । कदा । सेनाभि अरुदादिस्वसेनाभि शत्रून् विदयमानं विविध हिंसन् । नि राधसा श्युषसर्गश्रुतिसामर्थाद् दयमान इति क्रियापदम् अनु-पलभ्यम् । राधसेति द्वितीयार्थे तृतीयः । राधो धनं च सोमस्यो यदृष्टम्यक्ष विदयमानो ददत् आदरेणोर्ध्वो भवति य इन्द्रः, स यजामह इति सम्बन्धः कार्यः ॥ १ ॥

१ १. यागकालोऽतिपातः भवादपि मूको. २ २. वस १ मूको. ३. पालनयाज्ञान् वि^१ अ, पालयत् वि^२. ४. 'तो वि' अ^१ ५. 'तव वि' अ^२. ६ ६. नास्ति मूको. ७. नास्ति मूको ८. रथहनं वि^१, रथाननं वि^२ अ ९. रथस्य च वि^३. १०. श्मश्रुवि^१ अ; श्मश्रुवि^२. ११. तं प्रायेणे मूको.

वेङ्कट० यजामहे इन्द्रम् यज्ञयुक्तदक्षिणदक्षम्^१ अश्वानाम् नानाकर्मणाम् नेतारम् । सोऽयम् आत्मीयम्
इमं धृष्टवान् प्रादुरभवद्^२ ऊर्ध्वं विविधं हिंसन्^३ सेनाभि^४ घनेन च^५ शत्रून् ॥ १ ॥

हरी न्वस्य या घने विदे वसिन्द्रो^६ मुखैर्धरां वृत्रहा भुवत् ।

ऋभुर्वाजं ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽर्षं क्षौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति । तु । अस्य । या । घने । विदे । वसु । इन्द्र । मुखै । मुखडा । वृत्रहा । मुनत् ।
ऋभु । वाजे । ऋभुक्षाः । पत्यते । शर्ष । अर्ष । क्षौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

उन्नीथ० अस्य इन्द्रस्य तौ यौ हरी अथौ तु क्षिप्रम् विदे^१ 'विन्देते लभेते'^२ वसु धनम् ऋषीपदक्षणम् ।
॥ लभेते^३ । घने घन्यते सम्भज्यते उपजीम्यते सर्वेणेति वन यज्ञ अट्टी वा, तत्र ।
यच्छन्दश्क्षतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्य । ताम्या तारताम्या हरिभ्या वृत्रहननसाधनभूताभ्याम् इन्द्र ।
मुखै धनै मघवा धनवान् वृत्रहा वृत्रहासुरस्य मेघस्य वा हन्ता भुवत् भवति सदा । किञ्च
ऋभु इन्द्र उरु भाति उरु भवति वा । 'रुपं रुपं प्रतिरूपो यभूव' (ऋ ६, ४५, ५८)
इति यचनाद् इदं व्याख्यातम् । अन्तेन घोदकेन भवति विद्युद्वरूप, अन्तेन सह भवति वा ।
वाप च इन्द्र । कथम् । वाजेनाग्नेन बलेन वा तद्वा । वानशब्दश्चाप्तणीतमन्वर्थ ।
अथवा 'ऋभुमत वाजवन्तम्' (ऋ ३, ५२, ६) इति वचनाद् ऋभुमान् वानवाश्चेत्यर्थ । ऋभुर्वाज
इति सौधन्वमायुष्येते^४ (यु. या ११, १६) । ऋभुक्षा महाश्वेन्द्र^५ 'अथवा वरुक्षपण'^६ उरारन्तरिक्षे
क्षिपति^७ निवसतीति । किञ्च पत्यते शव ईष्टे^८ 'वेष्ट्रो मष्ट्रो बलस्य । वातस्य शत्रो
नाम चित् नमस्यनेनेति नाम शिद तदपि अव क्षौमि निर्णययामि, किमुतान्यदक्षम्^९ ।
अथवा नामापि निर्णययामि इति किमुत शत्रुम् । अथवा अव क्षौमि इत्यत्र पुरपस्यस्य
कार्यं । य ईष्टा इन्द्र, सोऽवक्षणीति दासस्य वामापीति पूर्ववद्योग्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथौ यौ अस्य सम्भजनाय अवतो वसुनो लामाय, ताम्या हरिभ्याम् मुखै मघवा
इन्द्र वृत्रहा भवतु । दीप्त वरुवान् महान् इन्द्र शत्रूणा बल प्रति पठति^१ । तन्नाहम् तेन
सहायेन 'अव हस्मि'^२ शत्रो शरीरम् अपि इति ॥ २ ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदधा रथं हरी यमस्य बर्हतो वि सूरिभिः ।

आ तिष्ठति मघवा सनेश्रुत इन्द्रो वार्जस्य दीर्घश्रंसुसर्पतिः ॥ ३ ॥

यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अर्थ । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । बर्हत । वि । सूरिभिः ।
आ । तिष्ठति । मघवा । सनेऽश्रुत । इन्द्र । वार्जस्य । दीर्घश्रंसु । सर्पति । ॥ ३ ॥

१. 'स्तद' वि^१ अ^२ २ प्रादुर्ग^३ मूको ३ 'मि व वि'. ४ नास्ति वि'. ५-५, विन्दते
लभेते वि^४ अ ६. लभेते वि^५ अ ७ 'यन्वमायुष्ये' ('य' वि^६ अ) मूको ८. यद' वि^७, नर'
वि^८ अ ९ 'क्षयं न वि' अ १०. सषां वि^९ ११ ईष्टे वि^{१०} अ १२. 'यदाप नन्यद' वि^{११}.
१३ चक्री वि^{१२} अ^{१३} १४-१४ आहमि वि^{१४} अ^{१५}, वरमि वि^{१६}.

उद्गीथ० यदा यस्मिन् काले वज्रम् हिरण्यम् हिरण्यमयं^१ हिरण्यमण्डित वेत्यर्थं, शत्रुप्राणानां
हर्तार वा, शत्रुवधाय गृह्णाति इति शेषः । इत् इति पदपूरण । अथ तदा रथम् ।
कीदृशम् । हरी अश्वौ यम् रथम् अस्य इन्द्रस्य स्वभूतम् वि वहत यत्रेष्ट गन्तुं तत्र विशेषेण^२
प्रापयत, त रथम् सुरिभि स्त्रोतुभि कुत्सादिभि सह आ तिष्ठति आरोहति मघवान्
धनवान् सनधत चिरप्रख्यात, निसर्गत एव जगति विदित इत्यर्थं, इन्द्र वाजस्य
अन्नस्य घृतस्य सौधम्बनस्य वा दीर्घश्रवस महाकीर्ते पति पति^३ स्वामी^४ वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदा आयुधम् हिरण्यमयम् अथि च रथम् इच्छन्ति स्त्रोतार शत्रुभिरभिभूता, यम्^५
रथम् अस्य स्वभूतम्^६ अश्वौ वि वहत स्त्रोतुन् उद्दिश्य, तदा वज्रमादाय त रथम्
आ तिष्ठति मघवा सनातनध्रुव इन्द्र अन्नस्य दीर्घश्रवणस्य^७ स्वामी ॥ ३ ॥

सो चिन्तु वृष्टिर्धूम्याऽ३ स्वा सचाँ इन्द्रः श्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।

अवं वेति सुक्षर्यं सुते मधूदिद् धूनोति वातो यथा वनम् ॥ ४ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टि । धूम्या । स्वा । सचाँ । इन्द्र । श्मश्रूणि । हरिता । अभि । प्रुष्णुते ।
अवं । वेति । सुक्षर्यम् । सुते । मधु । उत् । इत् । धूनोति । वात । यथा । वनम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० सो सप्त साशब्दपर्याय । ‘चित् इत्युपमार्थे । नु इति क्षिप्राऽर्थे । तच्छब्दश्रुतेयार्थयुक्ते
पच्छब्दोऽप्युपहार्यः । वा महान्वृष्टि सा यथा क्षिप्र सर्वं युगपत् सिञ्चति, एवम् धूम्या धूयानि
वृन्दानि मरुदादिदेवगणलक्षणानि स्वा स्थानि सचा सह इन्द्र श्मश्रूणि च स्थानि हरिता
हरितवर्णेन सोमेन अभि प्रुष्णुते आभिमुख्येन स्थित्वा क्षिप्र सिञ्चति । सोम पाययति
पिबति चेत्यर्थः^१ । किञ्च अवं वेति अभिगच्छति सुक्षर्यम् शोभन वक्ष्येष्टम् । गत्वा च
सुत अभियुते सति सोमे मधु सोमलक्षण, पीत्वा मत्त सञ्चिति शेषः । उत् इत् उत् धूनोति
उत्कम्पयति । किम् । सामर्थ्याच्छरीरम् । किमिव । वात यथा वनम् वृक्षसङ्घातम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सा वृष्टि सोमस्य यज्ञभागस्य स्वभूता सहायभूता इन्द्रस्य भवति । सोमवृष्टि सखा अस्य
भवति । इन्द्र श्मश्रूणि हरितवर्णानि अभि कम्पयति । अवं^२ गच्छति सुनिवासम् सुते सति
सोममयम् मधु, अथ तर्पीत्वा श्मश्रूणि उत् कम्पयति यथा वात वनम् ॥ ४ ॥

यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः पुरु सहस्राश्रिवा जघान ।

तत्तादिदंस्प पौस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविर्पी वावृधे श्रवं ॥ ५ ॥

य । वाचा । विवाच । मृध्रवाच । पुरु । सहस्रा । अश्रिता । जघान ।

तत्तादिदं । इत् । अस्य । पौस्यम् । गृणीमसि । पिताऽइव । य । तविर्पीम् । वावृधे । श्रवं ॥ ५ ॥

१ हिरण्यमयम् वि० । २ ऋगेण तत्र वि० अ । ३ वा मूलो ४ तत्त्वा वि० अ । ५ य मूलो
६ स्वभूत वि०, स्वम् अ० । ७ दिव्यतय वि० अ० । ८ अय भागो द्वि पदितः वि० अ । ९ वे०
मूलो । १० मरि वि०, मर वि० अ० ।

उद्गीथ० य इन्द्र वाचा वाहमात्रेण हुहकारमात्रेणेत्यर्थः, विवाच प्रगष्टाच, कृत्वेति शेषः, शुभ्रवाच मृदुवाचश्च शशून्, कृत्वेति शेषः, पुरु बहूनि सहस्रा सहस्राणि अशिवा असुखानि सर्वस्याऽसुखकराणीत्यर्थः, जघान हन्ति । य चेन्द्र पिता इव । उत्तर पाद पूर्व व्याख्यायते । यथा पिता पुत्रस्य तविगीम् बल वर्धयति अन्नपानप्रदानेन, एव वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगत श्व बन्धुम् वारुणे वर्धयति । तस्य अस्य इन्द्रस्य स्वमृतम् तत्तत् पाँस्यम् बलम्, येनयेन बलेन शशून् हन्ति तत्तत् बलमित्यर्थः, शुणीमहि स्तुमो वयम् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० य. वाचा एव विविधवाच हिंसकवाचः च शशून् पुरुणि सहस्राणि अशिवानि हन्ति । पिता इव यः तविगीम् सेनाम् आरम्भीयां वर्धयति बलेन । तत्तत् इदं अस्य पौर्यम् वयं स्तुमः ॥ ५ ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्पूर्वम् पुरुतमं सुदानवे ।

विद्या ह्यस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥ ६ ॥

स्तोमम् । ते । इन्द्र । विमदा । अजीजनन् । अपूर्वम् । पुरुतमम् । सुदानवे ।

विद्या । हि । अस्य । भोजनम् । इनरयं । यत् । आ । पशुम् । न । गोपा । करामहे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० स्तोमम् स्तुतिविशेषम् । कीदृशम् । अपूर्वम् अपूर्वम् अचैरकृतपूर्वम् उत्कृष्टमित्यर्थः, पुरुतमम् बहुतमम् अतिशयेन बहुप्रकारयुक्तमेत्यर्थः । हे इन्द्र ! ते तुभ्यम् सुदानवे शोभनदानार्थाय विमदा अजीजनन् । पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यतायै पुरुषस्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः । विमदानामनो^१ वयं जमितवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः । कस्मात्^२ 'कृतवन्त । उच्यते—विद्या हि हि यस्मात् हे इन्द्र ! इनस्य ईश्वरस्य अस्य तव यत् भोजनम् धनम् अस्ति, तद् वयम् विद्या जानीम । तस्मात् स्वदीप तद् धनं प्रार्थयमाना वयम् त्वाम् आ करामहे अस्मदभिमुखं कुर्मः । इन्द्र धनं प्रार्थयमाना अस्मदभिमुखं कुर्मः^३ इत्यर्थः । 'कथं कुर्मः^४ । पशुम् न गोपा यथा पशु सामर्थ्याद् गोधेनु गोपा गोपालो दोहार्यम् आह्वयन् अभिमुखं करोति, एवम् ॥ ६ ॥

पेङ्कट० स्तोमम् ते इन्द्र ! अमी विमदा अजीजनन् अपूर्वम् नूतनम् बहुतमम् च सुदानाय । जानीम हि यत्^५ वयम्^६ अस्य तव ईश्वरस्य महद्वनम्, तद् वयं धनम् अस्मदभिमुखं कुर्मः पशुम् इव गोपाल ॥ ६ ॥

मार्किर्न एना स्रुत्या वि यौपुस्तवं चेन्द्र विमदस्य च ऋषेः ।

विद्या हि ते प्रमतिं देव जामिवदस्मे तं सन्तु स्रुत्या शिवानि ॥ ७ ॥

मार्किं । न । एना । स्रुत्या । वि । यौपु । तवं । च । इन्द्र । विमदस्य । च । ऋषेः ।

विद्या । हि । ते । प्रमतिम् । देव । जामिवत् । अस्मे इति । ते । सन्तु । स्रुत्या । शिवानि ॥

१. नास्ति वि^१. २. विमदमाना अ, विवदमाना वि, विमदमानो वि^२. ३. तमम् वि^३.

४. ४. 'वत् दिमं' इन्द्र एनं प्राप्तिं कुर्मः मूको, पूर्तिं सायणानुसारीणि द्र. ५. ५. नास्ति वि^५ अ.

६. नास्ति वि^६ अ^६. ७. स्वयम् वि^७ अ^७.

उद्गीथ० मां केचिदीर्ष्यान्त्य न अस्माकम् । 'अस्मदी' द्वयोश्च' (पा १, २, ५९) इति अत्र द्वयोर्बहुवचनम् । हे इन्द्र ! तव मम च विमदस्य ऋषे आवयो 'एना एनानि' सत्या सख्यानि स्तुरयस्वस्तोतृवेज्यस्वयधृत्वरक्षणानि वि यौषु विमिश्रयेयु वियोजयेयु । तव च मम च भेदे^१ कुर्वन्त सन्तो धनदानव्याघातकारणद्वारेण सख्यानि माऽपनयन्त्वित्यर्थः । हि यस्मात् विप्रजानीमो वयम् ते तव प्रमतिम् प्रकृष्टा मतिम् अनुप्रादिका बुद्धिम् । किमिव । जामिवत् 'जाम्यतिरकनाम् । बालिशस्य वा । समानजातीयस्य वा' (या ४, २०) इति वचनादत्र जामिशब्देन समानजातीय उच्यते । यथा समानाद् एकरमाज्जातस्य भ्रातृभगिन्यामिव प्रकृष्टा बुद्धि स्नेहयुक्ता जानाति^२ कश्चित्, एवम् । कस्मात् । यस्माद् हे देव ! अस्म अस्माक च ते तव च सन्तु भवन्तु सख्यानि शिवानि सुखानि अनपायानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मा केचित् अस्माकम् एतानि सख्यानि^३ विप्रिष्टानि कुर्वन्तु तव च इन्द्र ! विमदस्य च ऋषे मम । जानीम हि तव प्रमतिम् हे देव ! पित्रादेरिव । तथा सति अस्मे ते सन्तु सत्यानि शिवानि इति ॥ ७ ॥

^१इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये नवमो वर्गः^४ ॥

[२४]

^५दे-द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुकी वसुकृद् वा ऋषि । इन्द्रो देवता, अन्वयाना तिसृणामन्विजौ । आस्तारपद्विहृत्पद्व, अन्वयास्तिस्रोऽनुष्टुभः^६ ।

इन्द्र सोममिमं पिब मधुमन्तं चम् सुतम् ।

अस्मे रयिं नि धारय वि वो मदे सहस्रिणं पुरुवसो विर्वक्षसे ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । इमम् । पिब । मधुमन्तम् । चम् इति । सुतम् ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय । वि । व । मदे । सहस्रिणम् । पुरुवसो इति पुरुवसो । विर्वक्षसे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तराणि च ग्रीणि विमद एव ददर्श । अस्याद्यस्तृच ऐन्द्र, उत्तर आश्विन । हे इन्द्र ! सोमम् इमम् अस्मत्प्रसक्तम् पिब मधुमन्तम् मधुस्वादापेतम् चम् सप्तमीद्विवचनस्य लुगाग्र द्रष्टव्यः । चम्बो अमनसाधनयोरधिपवणफलकयोरित्यर्थः, सुतम् अभिपुत्रम् । पीत्वा च सामम् अस्मे अस्मासु रयिम् धनविशेषम् । कारवाम् । सहस्रिणम् सहस्रसङ्ख्यायुक्तम्, प्रमूढमित्यर्थः, नि धारय नियमेन स्थापय । किं निमित्तम् । वि व मदे शुष्माक सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमजन्ममदे निमित्ते । त्वद्देवेन धनेन यस्माद् वयं युष्मदर्थं सोमयाग पुनरपि कुर्म, तस्माद् अस्मभ्यम् अनन्त धनं देशीर्यथे । हे पुरुवसो ! बहुधा^७ । वरुणादेवमुच्यते^८ । यस्माद् विवक्ष्यमानं महान् भवति त्वम् ॥ १ ॥

येङ्कट० इन्द्र। सोमम् इमम् पिय मधुरसम् अघियवणपलकयोः सुतम् । अस्मासु रयिम् स्थापय^१
बहुलइत्यम्^२ । विशेषेण युष्माक मादके विमदे स्तुतिरिय प्रवृत्ता इति ॥ १ ॥

त्वा यज्ञेभिस्त्वयैरुप हव्येभिरीमहे ।

शचीपते शचीनां वि वो मदे अष्टं नो धेहि वार्यं विर्वक्षसे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेभि । त्वयै । उप । हव्येभि । ईमहे ।

शचीपते । शचीनाम् । वि । वो । मदे । अष्टम् । नु । धेहि । वार्यम् । विर्वक्षसे ॥ २ ॥

उद्गीथ० त्वाम् इन्द्रम् यज्ञेभि सोमपायै^३ उक्थै शस्त्रादिभि^४ स्तुतिभिश्चेत्यर्थ, हव्येभि
हविर्यज्ञैश्चेत्यर्थ, उप ईमहे नृनीपाद्युत्तरयोपसर्गधुत्तेश्च उपाराप्य अन्न याचामहे इत्यर्थ ।
याचितश्च सन् त्व हे शचीपते! शचीनाम् यागकर्मणा वाचा वा स्तुतिरक्षणानां फलत्वेन^५
सम्बन्धिनम्^६ अष्टम् अतिशयेन प्रसक्त गोहिरण्यादिक इष्टम् वार्यम् वरणीय स्वर्गापवर्गाविकम् अदृष्टञ्च
न अस्मभ्यम् धेहि देहि । कदा ददानि । उच्यते—वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवानां विविधे
विशिष्टे वा सोमन्यमदे सति । कस्मादेवमुच्यते^७ । यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि स्वम् ॥ २ ॥

येङ्कट० त्वाम् यज्ञै^८ स्तुतिभि च उप याचामहे अभिलषित हविर्भिश्च । हे शचीनाम् शचीपते!
अष्टम् अस्मभ्यम् धेहि धनम् ॥ २ ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रघस्यं चोदिता ।

इन्द्रं स्तोतृणामविता वि वो मदे द्विपो नः प्राहर्हसो विर्वक्षसे ॥ ३ ॥

य । पति । वार्याणाम् । असि । रघस्यं । चोदिता ।

इन्द्रं । स्तोतृणाम् । अविता । वि । वो । मदे । द्विप । नु । प्राहि । अर्हस । विर्वक्षसे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र! य स्वम् पति स्वामी वार्याणाम् वरणीयानां धनानाम् असि भवसि, रघस्य
ससिद्धस्य सम्प्रकारिणो यत्नमानस्य कर्मसु चोदिता चोदयिता धनदानेन नियोक्ता भवसि,
स्तोतृणाम् च अविता सर्वतो रक्षिता भवसि, स स्वम् वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवानां
विविधे विशिष्टे वा सोमन्न यमदे सति क्षिप हेष्टु सकाशात् न अस्मान् पाहि रक्ष,
अहस पापाच्च पाहि । कस्मादेवमुच्यते । यस्माद् विवक्षसे महान् भवसि स्वम् ॥ ३ ॥

येङ्कट० य त्व धनानाम् पति स्वामी भवसि, राघवस्य चोदिता इन्द्रा, स्तोतृणाम् रक्षक,
सोऽस्माद् शत्रो आहन्तु परिरक्ष^९ ॥ ३ ॥

१ स्थापय वि^१ अ^२ २ 'सत्यम्' मूको. ३ 'वाचाद्यै वि' अ ४. 'दि वि'

५ विकल^५ मूको ६ सलितं सम्भ^६ वि^६ अ ७ 'चोते वि' अ ८ यज्ञेभि वि^८, 'ये वि'

९ 'रक्षतु वि' अ^९, 'रक्षन् वि'.

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमन्थतम् ।

विमदेन यदीळिता नासत्या निरमन्थतम् ॥ ४ ॥

युवम् । शक्रा । मायाविना । समीची इति समर्द्धीची । नि । अमन्थतम् ।

विमदेन । यत् । ईळिता । नासत्या । नि ऽअमन्थतम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० युवम् युवा हे शक्रा ! शक्रौ । समर्थौ । शत्रुवधादिकर्मकरणाय मायाविना प्रज्ञावन्तौ च शत्रुवञ्जनकुशलौ वा समीची सङ्गते परस्परेण सयुक्ते अरणी नि अमन्थतम् निर्मथितवन्तौ । 'अश्विनावर्चयू' (ऐवा १, १८) इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । कदा निर्मथितवन्तौ युवाम् । उच्यते— विमदेन मया यत् यदा ईळिता स्तुतौ नासत्या । नासत्यनामानौ युवाम्, तदा निरमन्थतम् निर्मथितवन्तौ स्थौ युवाम् ॥ ४ ॥

घेहूट० रुच आशिनोऽथम् । हे शक्रौ ! प्रज्ञावन्तौ सङ्गते अरणी नि अमन्थतम् । एतदेवोक्तम्— विमदेन मया यदा स्तुतौ नासत्यौ । ममाग्निम् निरमन्थतम्, तदानीं सङ्गतौ निरमन्थतम् इति ॥ ४ ॥

विश्वे देवा अकूपन्त समीच्योनिष्पतन्त्योः ।

नासत्यावब्रुवन् देवाः पुनरा वहतादिति ॥ ५ ॥

विश्वे । देवा । अकूपन्त । समर्द्धीष्यो । नि ऽपतन्त्यो ।

नासत्यौ । अब्रुवन् । देवा । पुन । आ । वहतात् । इति ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विश्वे देवा सर्वे देवा इन्द्रादयः अकूपन्त युवामभिधौ स्तुतवन्तः । कदा । उच्यते— समीच्यो निष्पतन्त्यो 'यस्य च भावेन आवलक्षणम्' (वा २, ३, ३७) इत्येवा सप्तमी । सङ्गतयो अग्निनिर्मन्थनकाळे परस्परेण सयुक्तबोरण्यो अग्निपूर्णरूपेण नीधेनिष्पतन्त्यो अरण्यो । निष्पतनक्रियया स्तुतिक्रिया लक्ष्यते । यदा युवाम् अरणीभ्याम् अग्नि निर्मथितवन्तौ, तदा विश्वे देवा युवा स्तुतवन्त इत्यर्थः । किञ्च नासत्यौ युवाम् अब्रुवन् उच्यन्त देवा । किमिति । पुन आ वहतात् इति पुन पुनरीदृशानि कर्माणि जगत्स्थितिहेतुभूतकर्माणि आभिमुख्येन स्थित्वा वहतम् अन्त प्रापयत निर्वर्तयत कुरुतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

घेहूट० सर्वे देवा अस्तुवन् सङ्गतयो अरण्यो आभ्याः प्रेयमांशयो निष्पतन्त्यो सरयो । नासत्यौ अब्रुवन् देवा—पुन चायम् अग्नि आ वहतान् हव्यम् इति ॥ ५ ॥

मधुमन्मे पुरार्यं मधुमत् पुनरार्यनम् ।

ता नो देवा देवर्तया युवं मधुमतस्कृतम् ॥ ६ ॥

मधुऽमत् । मे । पराऽअयनम् । मधुऽमत् । पुनः । आऽअयनम् ।
ता । नः । देवा । देवतया । युवम् । मधुऽमत् । कृतम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० मधुमत् मध्विति अत्र रसविशेष उच्यते तेन, धात्र तद्वता प्रीतिर्लक्ष्यते । युवयो
प्रसादान्मधुमद्, अस्त्विति शेष । प्रीतियुक्तमस्त्वित्यर्थे । मे मम परायणम् परागमनम्,
योगक्षेमाद्यर्थे गृह्णाद् यद्दिगमनमित्यर्थे । मधुमत् प्रीतियुक्तमेवास्तु पुन आयनम् गृह्णाद् प्रति
आगमनमपि । किञ्च ता लौ युवम् युवां सदा भक्तानामनुग्रहीतारी हे देवा । देवौ । न
अस्माद् मधुमत् सदा प्रीतियुक्ताद् ऊनम् कुरुतम् । केन । देवतया देवत्वेन, अग्निमादि-
देवतैर्धर्मयोगादित्यर्थे ॥ ६ ॥

घेङ्कट० मधुमत् मे यत् परायणम् अस्तु । तथा मधुमत् पुनः आयनम् । यत्र गच्छामि यत्र
वाऽगच्छामि तदुभय मधुमद् भवतु । लौ अस्माद् देवौ । देवत्वेन युवाम् मधुमत्
कुरुतम् ॥ ६ ॥

‘इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वर्गः’ ॥

[२५]

‘देन्द्र प्राणापत्यो वा विमद’, वासुको वसुङ्क्त्वा ऋषि । सोमो देवता । आस्तारपङ्क्तिद्वन्द्वः ।

भद्रं नो अयि वातय मनो दक्ष्मन् कर्तुम् ।

अर्धा ते सख्ये अन्धसो नि वो मदे रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रम् । न । अयि । वातय । मन । दक्ष्मन् । कृत । कर्तुम् ।

अर्ध । ते । सख्ये । अन्धस । नि । वो । मदे । रणन् । गाव । न । यवसे । विवक्षसे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सौम्यमेकादशचर्म । हे सोम । भद्रम् कल्याण शुभसकललक्षणम् न अस्माक
संबन्धि मन वातय गमय प्रापय, शुभसकलवत्समाक मन कुर्वित्यर्थे । अपि दक्षम्
‘दक्ष ब्रह्म’ अस्माकम् दक्ष ब्रह्म सर्वव्यापिवस्तुस्तरात्मावमपि भद्र शुभाकारित्वलक्षणं कुर्वित्यर्थे ।
उत कर्तुम् अस्माकं बुद्धिमपि भद्र शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय, शुभाध्यवसायित कुर्वित्यर्थे ।
एतस्मिन् यथोक्त सर्वस्मिन् कृते सखि अथ त तव सोमस्य सम्बन्धिनि सख्ये सखिकर्मणि
स्तुत्यस्तोत्रवेज्जयपूत्रलक्षणे रणन् रयामहे, प्रीतिं कुर्म इत्यर्थे । किमिव । गाव न
यवसे यथा गावो यवसे घ्रासे रमन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति, एवम् । किमर्थम् । त्वत्पालक्षणे
सख्ये अन्धस वि व मदे सोमाख्यत्याजस्य जन्यत्वेन सम्बन्धिनि युष्माक सर्वेषामेव

१. ‘दातु वि’ अ. २. ‘कुर्व वि’ अ. ३. नास्ति वि, य वि. ४. अस्मा वि अ; अस्माक
वि. ५-५ नास्ति मूको ६. न मूको. ७. गमनाय मूको. ८ स मूको. ९. ‘यवदप’
मूको.

देवाना विविधे मदे निमित्ते । कस्मात् एवमुच्यते^१ । यस्मात् विवक्षसे^२ महान् भवसि ।
महान्तश्चाभ्यर्थिता क्षूरा भवन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० भद्रम् अस्माकम् आगमय मन प्राणम् च अन्नम् च, अपि वा बल प्रज्ञान च । अथ
तव सख्ये अद्यमानस्य स्तोतारो रमन्ताम् गाव इव यवसु^३ ॥ १ ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।

अथा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठन्ते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिस्पृश । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामसु ।

अर्ध । कामा । इमे । मम । वि । वो । मदे । वि । तिष्ठन्ते । वसूयव । विवक्षसे ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे सोम ! ते तव हृदिस्पृश हृदयस्य बुद्धे स्तुतिभि स्प्रष्टार^४ सन्त आसते तिष्ठन्ति
ऋविजः विश्वेषु सर्वेषु धामसु स्वेषु स्थानेषु, स्तुवन्तस्तिष्ठन्ति इत्यर्थः । तेषु स्वस्थानेषु
स्थित्वा त्वा हृदयसु^५ अथ अथ कामा अभिलाषा इमे मम, हृदयादिति शेषः, वि
तिष्ठन्ते उत्तिष्ठन्ति । किंविशिष्टा । वसूयव वसुका^६ धनमिच्छन्तः । किमर्थम् । वि व मद युष्माक
सर्वेषामेव देवाना सोमजन्यविविधमद निमित्ते । सोमयागार्थमित्यर्थः । 'कस्मात् देवस्तुर्या'
देवयागार्थं धनं प्राथ्यते । यस्मात् विवक्षसे महान् स्व भवसि । महान्तश्च परेकित्तया
भवन्ति अभ्यर्थिता, क्षूराश्च ॥ २ ॥

वेङ्कट० हृदयस्पृश तव तिष्ठन्ति रसा विश्वेषु सोम^७ पात्रेषु । अथ कामा इमे मदीया निर्गच्छन्ति
धनकामा धनस्य^८ देवेभ्य सोम हुत्वा इदं च लभेयेति ॥ २ ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।

अथा पितेर्व सूनवे वि वो मदे मूळा नो अभि चिद्व्यादिवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्रा । अहम् । मिनामि । पाक्या ।

अर्ध । पिताऽईन । सूनवै । वि । वो । मदे । मूळा । न । अभि । चित् । व्यात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० उत अपि च व्रतानि यागादिकर्माणि हे सोम ! ते स्वदर्शम् अहम् प्र मिनामि प्रहिनमि
'प्रकर्षेण करोमि' मदा पानया परिपक्वया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया । अथवा व्रतविशेषण
मेतत् । पाक्यानि परिनिष्ठितानि । स्वमपि अथ अथ स्वचागकरणानन्तर परितुष्ट सन् मूळ
सुखाय भव न अस्माकम् । अभि चित् वधान् जाभिमुख्येन स्थित्वा दासवादिबधाय, पालयासानिति
शेषः । किमिव । पिता इव सूनवे यथा पिता पुत्रस्यार्थाय तैस्तैरर्पायै सुखो भवति पालयति
च सर्वस्मान् पुत्रम्, एवम् । किमर्थं सुखयानि पालयानि^९ च स्वाम् । उच्यते— वि वो मदे युष्माक

१. 'यमे वि' अ २. विवक्षसे वि' अ ३. कस्मात् वि'; मन्तात् वि', कामयाम् अ'.
४. वसो वि' अ'. ५. स्पृश मूको. ६. स्तुवन् वि', स्तुवन् तु वि' अ ७. वसु' मूको
८. 'यमे देव देवता वि' अ ९. नास्ति वि'. १०-११. 'येन वि मूको ११. 'यामि मूको

सर्वेषामेव देवानां विविधे सोमजन्यमदे पुनः पुनः कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते, यस्मात् तस्या सुमुख्यमानः सुपात्यमानश्च पुनः पुनः सोमवागं युष्मदर्थं करोमि इति, तस्मान् कारणात् मां सुख्य सर्वतः पालय चेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यते^१ । यस्मात् विवक्षते महान् भवति स्वयम् । महान्तश्च भक्तान् सुखयन्ति पालयन्ति चे^२ ॥ ३ ॥

पेङ्कट० अपि च कर्माणि सोम । स्वदीयानि प्र दिनस्मि अहम् बालः^३ पक्वपशुः । अथापि एवं मद्यम् 'विता इव'^४ सूनवे भव, 'अपि च सुख्य' अस्मान् शत्रोः ॥ ३ ॥

सम् प्र यन्ति धीतयः सर्गांसोऽवृताँश्च ।

कर्तुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँश्च विवक्षते ॥ ४ ॥

सम् । ऊँ हति । प्र । यन्ति । धीतयः । सर्गांसः । अवृतान्^५ ईव ।

कर्तुम् । नः । सोम । जीवसे । वि । वो । मदे । धारय । चमसान्^६ ईव । विवक्षते ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उ-कारः पदभरणः । सम् प्र यन्ति सम्भूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति त्वां प्रति धीतयः । अस्मदीया स्तुतयः । देवतागुणान् धारयन्ति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयः । किमिव सम्प्रयन्ति । 'सर्गांसः अवृताँश्च'^७ विस्तृत्यन्ते उदकपानार्थम् भादानार्थं वेति सर्गांसोऽवृता यदिकासह्या वा । 'अयतः' (निष ३, २३) इति वृषणाम् । यथा सर्गांसोऽवृता यदिकासह्या इव उदकपानार्थम् भादानार्थं वा अवृतान् वृषान् प्रति सम्भूय प्रकृष्टया गत्या गच्छन्ति, एवम् । पतञ्जलवा क्रुतुम् धागकर्म प्रज्ञां^८ वा कर्तारं वा कर्मणाम् आन्तरपुरुषम्^९ नः अस्माकम् जीवसे चिरजीवनाय हे सोम ! धारय महताऽऽदरेण स्थापय मयि । किमिव । वि वो मदे चमसान् इव यथा पुष्पाकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते यमस्यानप्यर्धुर्हविर्धाने महता यत्नेन^{१०} धारयति, एवम् । कस्मादेवमुच्यते । यस्मात् विवक्षते महान् भवति स्वयम् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० सह एव प्र यन्ति अङ्गुल्यः त्वां रजजः इव वृषान्^{११} । स एवं कर्म अस्माकम् जीवनाय धारय आपूरय चमसान् इव ॥ ४ ॥

तव त्वे सोम शक्तिभिर्निकामासो व्यृण्विरे ।

गृत्संस्व धीरांस्तवसो वि वो मदे व्रजं गोमन्तयुधिन्नं विवक्षते ॥ ५ ॥

तव । त्वे । सोम । शक्तिभिः । निऽकामासः । वि । व्यृण्विरे ।

गृत्संस्व । धीराः । तवसः । वि । वो । मदे । व्रजम् । गोमन्तम् । अश्विर्नम् । विवक्षते ॥ ५ ॥

१. तस्मात् वि' अ. २. 'यत्ने वि' अ. ३. नास्ति मूको. ४. बाल वि' अ'; वल. वि'. ५. अपि ते च वि' अ', विसे च वि'. ६-६. अमिश्रय वि'. ७-७. 'सो एतल इव मूको. ८. मन्त्रिणा मूको. ९. 'पुरयः मूको. १०. इत्येन वि' अ. ११. वृषान् वि' अ'; वृषान् वि'.

उद्गीथ० हे सोम ! तव गृत्सस्य मेधाविन तवस महतोऽर्थाय ये मम यजमानस्य स्वभूता
 ऋद्विज निवामास दृष्टादृष्टफले नियतवामा धीरा मेधाविन, सम्यक्कारिण इत्यर्थः,
 'त्ये ते' शक्तिभि यागकर्मभि सह वि ऋषिभर विविधा स्तुतीर्गमयन्ति प्रेरयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः ।
 एतज्ज्ञात्वा व्रजम् व्रजन्त्यत्रेति व्रजो^१ 'गोष्ठम्' । मन्दुरा^२ चात्र सामर्थादुच्यते, तम् गोमन्तम्
 गोसहितम् अश्विनम् अश्वसहितं च अस्मभ्य देहि इति शेषः । किमर्थम् । वि व मदे युष्माक
 सर्वेषामेव देवाना विविधे सोमजन्यमदे^३ पुन कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते । कस्मादेवमुच्यते ।
 यस्मात् विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव जमी सोम ! अङ्गुलिभि नितरा कमनीया रसा प्रेर्यन्ते । मेधाविन वृद्धस्य तव
 स्वभूतम् धीरा व्रजम् गोमन्तम् अश्वसहितम् प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

"इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकादशो वर्गः" ॥

पशुं नः सोम रक्षमि पुरुषा विष्टितं जगत् ।

समाकृणोपि जीवसे वि वो मदे विश्वा सपश्यन् भुवना विवक्षसे ॥ ६ ॥

पशुम् । न । सोम् । रक्षसि । पुरुषा । विऽस्थितम् । जगत् ।

सम्ऽआकृणोपि । जीवसे । वि । वो । मदे । विश्वा । सम्ऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे सोम ! पशुम् देवयानार्थमुपाकृतम् न अस्माक स्वभूतम् रक्षसि सर्वत पालयसि
 त्वम् । न केवल पशुम् । किं तर्हि । पुरुषा बहुधा सुरनरविष्योग्योन्मादिभावेन विष्टितम्
 अवस्थितम् जगत् च पालय स सर्वत । किञ्च समाकृणोपि समाकरोपि जगतो वृत्तिञ्च विदधासीत्यर्थः ।
 किमर्थम् । जीवसे जीवनाय । कथं वृत्तिं विदधासि । उच्यते — विश्वा सपश्यन् भुवना
 सर्वाणि भूतानि सम पश्यन् यथाहं विदधासीत्यर्थः । किमर्थमेतत् सर्वं यथोक्त करोपि ।
 उच्यते — वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विविधविजैर्म्यत्प्यर्थम् । उक्तञ्च — 'इत -
 प्रदान देवा उप जीवन्ति × × × अमुत प्रदान मनुष्या' (तै ३, २, ९, ७) इति । विवक्षसे महान्
 भवसि त्वम् । उचितञ्च महतामेतत् यथोक्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पशुम् अस्माकम् सोम ! रक्षसि बहुषु देशेषु स्थितम् अन्यथा जङ्गमम् । त्वं त्वम् आरमन्ति
 समाकृणोपि जीवसि^१ विश्वानि भूतानि सह पश्यन् ॥ ६ ॥

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदांम्यो भव ।

सेषे राजन्नप सिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वम् । न । सोम् । विश्वत । गोपा । अदांम्य । भव ।

सेषे । राजन् । अप । सिधे । वि । वो । मदे । मा । न । दुऽशंस । ईशत् । विवक्षसे ॥ ७ ॥

१ १ इत्येने मूको २. व्रजं मूको. ३-३ 'यमानि वि' क', '४ म'रि वि'. ४ 'अदे' ५ 'अदे' ॥ ५-५ नास्ति मूको. ६. जीवितु वि' अ'.

उद्गीथ० हे सोम! यः त्वम् अदाम्यः केनचिदप्याहिंस्य. स त्वम् नः अस्माकम् विद्वतः सर्वतः गोपाः रक्षिता भव । किञ्च द्वे राजन्! सर्वस्य स्वामिन्! अप सेध अपगमय अस्मत्तः अपजहि वा सिधः सेधितृन् अस्माकमपक्षपयितृन् हन्तृन् वा । मा च नः अस्माकम् दुःशंसः दुश्चरितानां विद्यमानानामविद्यमानानाञ्च शंसिता प्रख्यापयिता ईशत ईशिता भूत् । तव प्रसादाद्दस्माकमपवक्ता मा मूत् कश्चिदित्यर्थः । किमर्थमेतत् सर्वं प्रार्थ्यसे । वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमजन्यतृप्त्यर्थम् । विवक्षते महाश्र भवसि त्वम् । महावाद्य सर्वमप्यंते विविधैर्हविर्भस्त्वप्यंसे चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् सोम! सर्वतः गोपायिता^१ भव । अहिंसितः अप सेध राजन्! उपक्षपयितृन् । मा अस्माकम्^२ दुःशंसः^३ ईशित ॥ ७ ॥

त्वं नः सोम सुक्रतुर्वयोधेयाय जागृहि ।

क्षेत्रवितरो मनुषो वि वो मदे द्रुहो नः पाहंहसो विवक्षसे ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । सुक्रतुः । वयोऽधेयाय । जागृहि ।

क्षेत्रवितरः । मनुषः । वि । वो । मदे । द्रुहः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे सोम! यः त्वम् सुक्रतुः सुप्रज्ञानः^१ सुक्रता वा क्षेत्रवितरः 'क्षि निवासगतोः' इत्यस्य क्षेत्रम् । क्षेत्रस्य स्थिरसुरपतिप्रलयकाक्षेण जगतो निवासभूतस्य वा कारणात्मनोऽतिशयेन वेत्ता च । स त्वम् नः अस्मभ्यम् वयोधेयाय अन्नधेयाय जागृहि यतस्त्वर्थः । किञ्च मनुषः मनुष्याद् । कीदृशाद् । द्रुहः द्रोण्युः सकाशाद् नः अस्माद् पाहि रक्ष । अंहसः पापाच्च रक्ष । किमर्थमेवं प्रार्थ्यसे । वि वः मदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः । विवक्षते महाश्र भवसि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् सोम! सुप्रज्ञः अन्नस्य दानार्थम्^२ जागृहि अतस्त्वं क्षेत्रस्य लम्भकः^३ । मनुष्यस्य शत्रोः अस्माद् रक्ष जाहन्तुः^४ ॥ ८ ॥

त्वं नो वृत्रहन्तमेन्द्रस्येन्दो शिवः सखा ।

यत् सीं हवन्ते समिधे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसातौ विवक्षसे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । वृत्रहन्तम् । इन्द्रस्य । इन्दो इति । शिवः । सखा ।

यत् । सीम् । हवन्ते । समिधे । वि । वो । मदे । युध्यमानाः । तोकसातौ । विवक्षसे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्रो! सोम! उग्रहन्तम् । वृत्रस्य शत्रोरतिशयेन हन्तः! यः त्वम् इन्द्रस्य शिवः सुलकरः सखा, म इवम् नः अस्माकम्, रक्षिता भवेति शेषः । कदा । यत् यदा भीम सर्वतः हवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थमस्माद् शत्रवः युध्यमानाः सम्प्रहरन्तः सन्तः । क । समिधे सद्ग्रामे

१. गोपं वि' अ'. २. 'क्षान् वि'. ३. इर्विः मूको. ४. सुप्रज्ञः वि' अ', वृत्रनाः वि'.

५. 'नार्थं मूको. ६. 'वक्ते वि' अ'; न्यतोऽत्र वि'. ७. 'इन्' मूको.

कीदृशे । तोकसातौ । 'तोक्म' (निघ २, २) इत्यपत्यनाम । 'वणु दाने' इत्यस्योत्तरम् ।
अपत्यमपि दीयते यत्र द्वितैरिति, तत्र, महतीत्यर्थः । तदा रक्षिता भव । कस्मिन्निति ।
वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विविधद्विजन्यहर्षलक्षणे^१ निमित्ते । रक्षिता सन्तो^२
यस्माद् युष्माक याग करिष्याम, तस्मात् कारणात् अस्मान् रक्षेत्यर्थः । विवक्षणे महाश्च
भवसि त्वम् । महता युक्त रक्षणं कर्तुं भक्तानाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्त । इन्द्रस्य इन्दो^३ शिवः सता यत् इन्द्र सर्वं
हवन्ते युद्धे युध्यमाना पुत्रस्य भजनार्थं शत्रुगृहीत पुत्र रक्षितुम् ॥ ९ ॥

अयं च स तुरो मद् इन्द्रस्य वर्धत प्रियः ।

अयं कक्षीयतो महो वि वो मदे मति विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

अयम् । च । स । तुर । मद् । इन्द्रस्य । वर्धत । प्रियः ।

अयम् । कक्षीयत । मह । वि । वो । मदे । मतिम् । विप्रस्य । वर्धयत् । विवक्षसे ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत्र तच्छब्दश्रुतेरकवाक्यतायै चच्छब्दोऽप्युपहार्यः । य सोम इन्द्रस्य अर्घ्यं वर्धत
मूलवत्पर्वतादिप्रदेवो^४ वृद्धः प्रिय च इन्द्रस्य, अयम् च सः 'अयमेव स' सोमोऽस्माभिरभिपुत
इन्द्रस्यार्घ्यः । कीदृशः । तुर^५ सर्वकार्येषु श्वरपशीलः क्षिप्रकारीत्यर्थः, मद् मदकरश्चायं
सोम । कक्षीयत ऋष । कीदृशस्य । मह महत विप्रस्य मेधाविन मतिम् प्रज्ञाम् वर्धयत्
वर्धितवान् । कस्मिन् सति । वि व मदे युष्माक सर्वेषामेव देवाना विविधे सोमजन्यमदे सति ।
य एवमत अस्माकमपि मतिं वर्धयदिति शेषः । उत्तर प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्न वाक्यम् ।
सोम^६ विवक्षसे महान् भवसि त्वम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अयम् खलु स क्षिप्र मदकर इन्द्रस्य वृद्धोऽभवत् प्रिय । किं च अयम् कक्षीयत
महत स्तुतिम् अवर्धयद्^७ मेधाविन ॥ १० ॥

अयं विप्राय दाशुपे वाजो इयति गोमतः ।

अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्रान्थं श्रोणं च तारिपद्विवक्षसे ॥ ११ ॥

अयम् । विप्राय । दाशुपे । वाजान् । इयति । गोमतः ।

अयम् । सप्तभ्यम् । आ । वरम् । वि । वो । मदे । प्र । अन्धम् । श्रोणम् । च । तारिपत् । विवक्षसे ॥ ११ ॥

उद्गीथ० अयम् सोम विप्राय मेधाविने दाशुपे हवींषि दत्तवते यजमानाय वाजान् गोमत
अघ्नानि गोमदितानि इयति गमयति ददातीत्यर्थः । किञ्च अयम् य्व सोम सप्तभ्यः^८

१. 'ज-व-व' मूको २. एगो मूको. ३. मूलपूर्वं वि^१, मुलवर्धं वि^२ अ ४४. 'मेव सतो
नयमेव वि^३'. ४. नास्ति वि^४ अ. ५. अवर्धय वि^५ अ^५, वर्धयन् वि^६. ६. एत मूको.

कृत्वाग्न्य आ वरम् आहुपसंयुवेहैरसीति त्रियापदमध्याहार्यम् । आहरति वरं यजमानस्याधार्यम् ।
 'पराऽऽहरणं दानम्, चक्षुः' च सङ्गाधे भावात् । किञ्च वि व भेदे युष्माकं सर्वेषामेव देवानां विशिष्ट-
 सोमजन्यगदे सति प्रीतः सन् आधुम् चक्षुर्विकल्पार्थं दीर्घतमसम् अन्यं वा श्रोणम् च अधिरक्षेत्यर्थः,
 प्र तारियत् सर्वप्रकारया वृद्धया प्रकर्षेण वर्धितवानित्यर्थः । प्रत्यक्षकृतत्वादेव पूर्ववदुत्तरं भिन्नं
 वाक्यम् । हे सोम ! विवक्षंसं महान् भवसि सर्वतस्त्वम् त्वदधीनत्वाज्जगत्स्थिते ॥ ११ ॥

येङ्कट० अयम् मेधाधिने यजमानाय अन्नानि प्रेरयति पशुमन्त्रि । अयम् सप्तभ्य होत्राभ्य आ प्रय-
 णति धनम् प्र 'अन्तारीय' अधुम्' पशुम्' च परावृज्जम् अपि ॥ ११ ॥

इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[२६]

'येन्द्र प्राजापत्यो वा विमद, वासुको वसुकृद् वा ऋषि । पूषा
 देवता । अनुष्टुप् छन्द, प्रथमाचतुर्थापुण्ड्रिहो' ।

प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पर्हा यन्ति नियुतः ।

प्र दत्ता नियुद्रथः पूषा अत्रिष्टु माहिः ॥ १ ॥

प्र । हि । अच्छ । मनीषा । स्पर्हा । यन्ति । नियुतः ।

प्र । दत्ता । नियुद्रथः । पूषा । अत्रिष्टु । माहिः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तं नवर्चं शीष्णम् 'येन्द्रो विमदो वासुको वा वसुकृद्' ददर्श । हि
 यस्मात् प्र यन्ति गच्छन्ति । किमर्थम् । अच्छ गुणमहणद्वारेण पूषाभाप्तम् । मनीषा
 वाचं स्तुतिलक्षणा । कोदृश्य । स्पर्हा सर्वगुणोपेतत्वाद् स्पृहणीया । 'नियुतं नियमनाद्वा
 नियोजनाद्वा' (या ५, २८) । अस्माभिर्निषत्ता नियुक्ता वा, उच्चारिता इत्यर्थः । पतङ्गशास्त्रो-
 पकारप्रत्युपकारार्थम् दत्ता 'दसि दशनदर्शनयोः' । दमितारौ कर्मणामुपपन्नपितारौ समापयितारौ
 पत्नीयजमानौ ॥ अत्रिष्टु प्रयत्नं रक्षतु सवत पूषा । कीदृशः । नियुद्रथः गमनाय सदा
 नियतरथो युक्तरथो वा माहिः महाश्वः ॥ १ ॥

येङ्कट० वसुकृद् वासुक ' । प्र हि अभिगच्छन्ति स्तुतय पूषा स्पृहणीया अथा । प्रकर्षणं
 भवतु दर्शनीयं अथयुक्तरथः पूषा महान् जस्मान् हति ॥ १ ॥

यस्य त्यन्मद्वित्वं वाताप्यमयं जनः । त्रिग्र आ वैसद्धीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनाम् ॥ २ ॥

यस्य । त्यत् । त्रिग्रम् । वाताप्यम् । अयम् । जनः ।

त्रिग्र । आ । वसुत् । धीतिर्धमि । चिकेत । सुष्टुतीनाम् ॥ २ ॥

१-० पराहरणदानस्य मुको २ तदधी जगत्स्थिते मुको ३ ३ तारियत्वा यम् भिः, अतरियत्वा यम्
 भिः. ४ यकम् वि' अ', यकम् वि'. ५ ५ नास्ति मुको ६ ६-० 'द्र शीष्णं वासुको वक्षः' मुको.
 ७ ७ दत्तादत्तन वि' ८. 'क वि' अ'. ९ 'कं रथम् वि' अ'.

प्रत्यर्धिर्यज्ञानामश्चद्वयो रथानाम् । ऋषिः स यो मनुर्हितो विप्रस्य यावत्ससः ॥ ५ ॥

प्रतिऽअर्धि । युज्ञानाम् । अद्वय । रथानाम् ।

ऋषि । स । य । मनुऽहित । विप्रस्य । यवयत्ससः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० प्रत्यर्धि 'ऋषु वृद्धौ' । प्रत्यर्धयिता धनदानेनार्धभागप्रतिपत्त्या च सर्वर्धयिता यज्ञानाम् । प्रत्यर्धोऽस्यास्तीति प्रत्यर्धि । अश्वद्वय द्वयतिर्गत्यर्थे । रथानाम् सम्बन्धिभिरश्वैरगमनशील अश्वयुक्तेन रथेन सदा गतत्यर्थे । ऋषि द्रष्टा च सर्वस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षिता चत्यर्थे । स पूषा, य । कीदृश । मनुर्हित मनुष्यहित विप्रस्य मेधाविनश्च होतु यावय सस यावयश्चासौ सस्रा चति । यावयिता चापनेता उपद्रवाणा सखिभूतश्चेत्यर्थे ॥ ५ ॥

पेङ्कट० अर्धभाग यज्ञानाम् अश्वानां प्रेरको भवति रथसम्बन्धिना द्रष्टा सर्वस्य स, य मनुष्यभ्यो हित मधाविन स्तोतु यवयत्सस शत्रूणा पृथक्कर्ता सखा ॥ ५ ॥

“इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोदशो वर्गः” ॥

आधीपमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च । वासोवायोर्वीनामा वासांसि मर्मजत् ॥ ६ ॥

आऽधीपमाणाया । पति । शुचाया । च । शुचस्य । च ।

वास उनाय । अवीनाम् । आ । वासांसि । मर्मजत् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० आधीपमाणाया पति स्वात्मन्याधीयमानाया स्तुतेराहुतेर्वा पति स्वामी शुचाया सर्वस्या दीप्ति च शुचस्य च दीप्तस्य च सर्वस्य पति पूषा वासोवाय अवीनाम् उरणाया सम्बन्धिना वाससा दशापवित्रावीनाद्य वाता च पूषा प्रकाशोष्णाम्यामनुगृह्णन् वासांसि वस्त्राणि च रजकशोभ्यानि आ मर्मजत् मर्मादया शोधयति पूर्वोक्तैव न्यायन ॥ ६ ॥

पेङ्कट० आत्मार्थम् आधीपमाणाया अजाया अजस्य च स्वामी । सोऽयम् अवीनाम् रोमभिर्देवाना सोमपवनार्थम् वासांसि वयति । अरि च तानि शोधयन् भवति सुदुकुशलदहस ॥ ६ ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुंष्टीना सखा ।

प्र श्मश्रु ह्येतो दूधोद् वि वृथा यो अदाम्यः ॥ ७ ॥

इन । वाजानाम् । पति । इन । पुंष्टीनाम् । सखा ।

प्र । श्मश्रु । ह्येत । दूधोद् । वि । वृथा । य । अदाम्यः ॥ ७ ॥

१ दानेनाहभावप्रति० मूको

२ नाम् अपवा यज्ञाना सर्वर्धयिन मूको

३ दवाश्वासौ मूको

७ ७ नास्ति मूको

४ यावयिता मूको

५ नास्ति वि०

६ अहितो वि० अ० अहितो वि०

८ वना मूको

९ आ माष वि० अ० आ मरवन् वि०

१० नास्ति वि०

उद्गीथ० य पूषा अदाम्य अहिंस्य स इन ईश्वर सर्वस्य वाजानाम् च पति स्वामी
 इन ईश्वर पुष्टीनाम् सर्वेषां प्राणिनां पोषणानां करणे सखा सखीभूतश्च सर्वस्योपकारित्वात् ।
 किञ्च ह्येत कामयमानस्य 'अच्छत्वात् सुप्रतीकस्य यन्मानस्य' पृष्टीभूते, स्वभूत सोम
 पिबन्नितिशेष । इमं ध्रुवि तृया 'प्र दूधोत्' अधूनीत् विविध प्रकर्षेण अयत्नेन कम्पयति ॥ ७ ॥

षेङ्कट० स्वामी अज्ञानाम् पति इन पुष्टीनाम् ओषधीनां पुष्ट्यमाणां सखा इमं शूणि
 वि प्र कम्पयति अनायासेन, 'य अहिंस्य' परैः ॥ ७ ॥

आ ते रथस्य पूषन्नाजा धुरं ववृत्सुः । विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥ ८ ॥

आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजा । धुरम् । ववृत्सु ।
 विश्वस्य । अर्थिनः । सखा । सन् । अजा । अनपच्युतः ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हे पूषन् । यस्त्वम् विश्वस्य अर्थिनः याचकस्य सखा ईप्सितार्थप्रदानत्वात् सखिभूत
 सनोजा चिरजातश्च अनपच्युत स्वाधिकाराद् अनपगतश्च, तस्य ते तव स्वभूतस्य रथस्य
 धुरम् हे पूषन् अज्ञानातिपुक्ता अन्धा आ ववृत्सु आवर्तयन्ति वहन्तीरयम् ॥ ८ ॥

षेङ्कट० आ वर्तयन्ति तव रथस्य धुरम् अजा पूषन् । स त्वम् विश्वस्य अर्थिनः सखा पुराजात
 अनपच्युत इति ॥ ८ ॥

अस्माकमुर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनः । भुवद्वाजांना वृध इमं नः शृणुवृद्धवम् ॥ ९ ॥

अस्माकम् । ऊर्जा । रथम् । पूषा । अविष्टु । माहिनः ।
 भुवत् । वाजानाम् । वृधः । इमम् । नः । शृणुवत् । हवम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अस्माकम् स्वभूतम् रथम् रहितार देवान् प्रति परित्तमाहिं वा ग तार यश्च हविर्धान-
 दास्तयो ऊर्जा स्ववलेनास्तेन रसेन वा हविरारयेन लब्धयस्तेन भोक्तव्यरत्नं निमित्त
 भूतेन पूषा अविष्टु अचतु रक्षतु माहिन महान् । भुवत् अचतु च वाजानाम् अज्ञानाम्
 वृध वर्धयिता । तदर्थं इमम् न अस्माकम् शृणुवत् शृणोतु हवम् आद्धानम् ॥ ९ ॥

षेङ्कट० अस्माकम् अग्रे रथम् पूषा रक्षतु महान् । अचतु अज्ञाना वर्धकः । इमम् अस्माक
 शृणोतु हवम् इति ॥ ९ ॥

इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

१-१ माहिनि वि० २-२ नास्ति वि० अ०, प्र धोर वि० ३-३ यत्नेन मूको ४-४ नास्ति वि०
 ५-५ रथ वि० अ० ५ आ ते रथस्य निदस्य हे मूको ६-६ ति मूको ७ अनप वि० अ०, अपच्युत वि०,
 ८ नास्ति वि० ९ देवा वि० अ० १० नास्ति वि० ११ रथेन वि० अ० १२ १३ नास्ति
 मूको

[२७]

‘ऐन्द्रो वसुक ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

असत् सु मे जरितः सार्भिवेगो यत् सुन्वते यजमानाय शिक्षम् ।

अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यधृतं वृजिनायन्तमाभुम् ॥ १ ॥

असत् । सु । मे । जरितरिति । सः । अभिवेगः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षम् ।
अनाशीःऽदाम् । अहम् । अस्मि । प्रहन्ता । सत्यधृतम् । वृजिनऽयन्तम् । आभुम् ॥ १ ॥उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् ‘असत् सु मे जरितः सः’ इति चतुर्विंशत्युचम् ऐन्द्रम् इन्द्रपुरो वसुको ददर्श ।
वासुकेषु सूक्तेषु बाहुल्येनेन्द्रस्यास्ति^१ ह्युक्तिः । स्तोतुमभ्युपगतं^२ स्वपुत्रमृषिं वसुकं
सम्बोधय स्वसामर्थ्यं कथयतीन्द्रः, विज्ञातदेवतास्वरूपो येन सुरं स्तोष्यतीति । अथवा
कार्यकारणयोरेकत्वोपचारात् ‘आमा वै पुत्रनामासि’ (माश १४, ९, ४, २६) इति
वचनाद्य इन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक आत्मानं स्तौति क्वचित्, क्वचिद् इन्द्रं भेदेन ।
हे जरितः ! स्तोतः ! असत् अस्ति विद्यते ममेन्द्रस्य तु शोभन. अर्चितः^३ सः अभिवेगः
‘ओषिणी भयचलनयोः’ । अर्चिने प्रति मनसोऽभिचलनम् अभिगमनं वृत्तिविशेषः । यत्
येन वेगेन मनोवृत्त्या सुन्वते मयर्थं सोमाभियवं कुर्वते यजमानाय यज्वने शिक्षम् ददामि
प्रार्थितमर्थम् । किञ्च अनाशीर्दाम् आशी प्रार्थनोपपत्तेऽन्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् प्रार्थितं
हविरुच्यते । प्रार्थितहविर्मह्यमददत्तम् अधिकृतं पुरुषम् । अथवा आशीरिति सोमाभिभ्रयणं^४ दध्युच्यते ।
तस्याऽदातारम् अतोमयाजिनमित्यर्थः, अहम् अस्मि भवामि प्रहन्ता प्रकर्षेण हिंसिता । सत्यधृतम्
ध्वरतिर्हिंसार्थः । सत्यस्य च हिंसितारम्, अनृतवादिनश्चेत्यर्थः । वृजिनायन्तम् कुटिलं कर्तु-
मिच्छन्तम्, परवज्जनपरश्चेत्यर्थः, आभुम् महाशक्तमपि हिंसिताऽस्त्यहम् ॥ १ ॥वेङ्कट० ‘वसुक ऐन्द्रः’ । इन्द्रः । भवति ‘मे सुष्ठु हे’ सर्वेषां मृतानां जरयितः ! इन्द्र ! सः अभिवेगः,
येन^५ अभिवेगेन इन्द्रार्थम् सोमम् सुन्वते यजमानाय धनं प्रयच्छामि । किं च अहम् तव
आशिरस्याप्रदातारं सत्यस्य ‘हिंसकम् वृजिनम्’^६ आचरन्तम् आभवन्तम्^७ प्रहन्ता अस्मि प्रहस्मि
तम् इति ॥ १ ॥

यदीदृहं युधये संनयान्यदैवयून् तन्वा उ शशुजानान् ।

अमा ते तुभ्रं वृषमं पंचानि तीव्रं सुतं पञ्चदशं नि पिञ्चम् ॥ २ ॥

यदि । इत् । अहम् । युधये । समऽनयानि । अदैवयून् । तन्वा । शशुजानान् ।
अमा । ते । तुभ्रम् । वृषमम् । पंचानि । तीव्रम् । सुतम् । पञ्चऽदशम् । नि । पिञ्चम् ॥ २ ॥

१-१. नास्ति सूको.

२. इन्द्रस्याम वि^१ अ; इन्द्रस्य वि^१.३. स्तोत्रमुपगतं वि^१.

४. अर्जितः सूको.

५. सोमाभिमं वि^१.६-६. क्रमेणेन्द्र वि^१ अ; क्रमेणेन्द्रः

७-७. नास्ति

वि^१ अ; ८. नः वि^१ अ; ९. नास्ति वि^१; सोम अ; १०-१०. वजनम् वि^१ अ; ११. आप्नु वि^१; आप्नु अ;.

उद्गीथ० इत् शब्द एवार्थ उत्तरार्धस्यादावहशब्देन सह सम्बन्धयितव्य । यदि यदा अहम्
युधये युदार्थम् सम्-नयानि अदेवयून् देवान् यष्टुमनिच्छतो देवशत्रून् अथज्वन' तन्वा स्वशरीरेण
शूशुजानान् शुचेश्चकारस्य जकारश्छान्दस । शोशुचानान् आत्मम्भरित्वात् पुष्टया दीप्त्या च युक्तान्
पुष्टानित्यर्थ । तदा अहम् एव अमा आत्मना हेतुकर्तृत्वेन यजमान वा अधिष्टाय ते
तव यनमानस्य स्वभूतम् वृषम् पीवानम् वृषभम् । 'धेनुर्दृषभ' इति श्रुते धनु गाम्
पचानि मदर्थे 'पचामि । तीव्रम् बहुरसम्' सुतम् अभिपुतम् पञ्चदशम् सोमम् । पूर्वपक्षापरपक्ष-
सम्बन्धिपञ्चदशसङ्ख्यायुक्ततयिसम्बन्धेन पणवृद्धिहासयोगात्^१ पञ्चदश सोम, त च मदर्थमह
नि सिधम् दशपवित्रे द्रोणकलशे 'चमसपात्रे वा सिधामि' प्रक्षिपामीत्यर्थ ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदि एव अहम् मया सह युदार्थम् सम्-नयानि^२ वृषैः सज्जमयानि अदेवकामान् शरीरेण
वा 'साधून् बाधमानान् । शुजि' हिंसाकर्मां । तदानीम् पुत्रादिभिः^३ 'सहित तुभ्यम् इन्द्र'^४
प्रेरक यस्मिन् पीवानम् वृषभम् पचानि तीव्ररसम् अभिपुतम् पञ्चदशम् कलशे सोम च^५
नि पिधामि ॥ २ ॥

नाहं तं वेदं य इति त्रयीत्यदेवयून्समरणे जघन्वान् ।

युदानारूपं तु समरं मृषावृदादिद्वं मे वृषभा प्र ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

न । अहम् । तम् । वेदं । य । इति । त्रयीति । अदेवयून् । सम्-अरणे । जघन्वान् ।

यदा । अव-अरूपं तु । सम-अरणम् । ऋषावत् । आत् । इत् । ह । मे । वृषभा । प्र । ब्रुवन्ति ॥ ३ ॥

उद्गीथ० मद्भवतिरिक्तं पुरषम् अहम् न वेद न जानामि, य पुरष इति एवम् प्रवीति वक्ति—
अदेवयून् दशानकामयमानान् देवद्विषोऽमुरादीन् समरणे सद्ग्रामे जघन्वान् इत्यवान् अहमिति ।
मत्तोऽप्य सद्ग्रामं जघ्ना हन्ता नालीत्यर्थ । किञ्च यदा यस्मिन् काले अवाच्यत् उत्तमस्य स्थाने
प्रथम । यदा अवाच्यम्^६ अवाकृत्य न्यक्कृत्य^७ मृतयत् पश्यामि समरणम् सद्ग्रामम् । कीदृशम् ।
ऋषावत् । द्वितीयायां तुगप्र द्रष्टव्य । ऋषावन्त हिंसावन्त परस्परम् अतिप्रूरमित्यर्थ । आत्
तदा । इत् ह इति पदपूर्णी । मे मम स्वभूतानि^८ वृषभा^९ वृषभकर्माणि दर्शितवृषभस्यैव
विश्रान्तानि जघ्नुवद्यन्ति निर्भय चेष्टितानि प्र ब्रुवन्ति प्रकथयन्ति विद्वत्सद्ग्राह्य वर्णयन्ति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० न अहम् तम् इन्द्र मम पितरम् वेद, य इत्यम् प्रवीति । एतदेवाऽऽह—अदेवकामान्
पुष्टे जघन्वान् । कथं प्रवीतीत्याह—अनन्तरमेव^{१०} तदीयौ ऋषिरजो मम वृषभौ जघ्नु
प्र ब्रुवन्ति ब्रुवन्ति इति ॥ ३ ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वामं विधे सतो मृषवानो म आसन् ।

जिनामि चेत् धेम् आ सन्तं प्राम्भं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥ ४ ॥

१-३. 'जनीति प्रापट्टे' मूको. २ वषं' मूको ३-३. 'जिनापति' शि^{१०} अ ४ भयम् वि^{११}.
५ जानि वि^{१२}. ६ १. ... वि^{१३} अ^{१४}. ७. 'व्य वि^{१५} अ^{१६}. ८-८. 'तम् एत् वि^{१७} अ^{१८}. ९. नास्ति
वि^{१९} अ^{२०}. १०. 'अनन्तर' मूको ११ 'इत्य वि^{२१} अ^{२२}. १२ 'मृषा मूको. १३ नास्ति मूको.
१४. वि^{२५} वि^{२६} अ^{२७}.

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसम् । मिथे । सन् । मषऽज्ञान । मे । आसन् ।

जिनामि । वा । इत् । क्षेमे । आ । सन्तम् । आभुम् । प्र । तम् । क्षिणाम् । पर्वते । पादऽगृह्य ॥ ४ ॥

उद्गीथ० यत् यदा शरीरदास्त्राद्यबलत्^१ परिमाणतश्चाऽपरिज्ञातेषु वृजनेषु सद्ग्रामेषु आसम् उपविशामि युद्धार्थमुपतिष्ठामीत्यर्थः, तदा विधे सर्वे मां प्रति प्राप्ता मषवान् हविर्धनेन तपोधनेन च धनवन्तः ऋषयः सतः मे ममेन्द्रस्य समीपे आसन् उपविशन्ति वीर्यवृद्ध्यर्थं मां स्तुवन्तस्तिष्ठन्तीत्यर्थः । किञ्च जिनामि वा जवान्येव^२, नात्र सशयः । इत्^३ इति पदपूरणः । क्षेमे जगत्पालनमिमित्ते आ सन्तम् । आहन्नाऽभीत्येतस्य^४ स्थाने । सर्वमभिमवन्तमित्यर्थः । आभुम् महान्तं शत्रुम् । यस्तु^५ मत्तो न्यूनः, तम्^६ प्र क्षिणाम् प्रहिनस्मि प्रक्षिपामि पर्वते गिरी पादगृह्य पादे गृहीत्वा ॥ ४ ॥

षेड्डट० यदा अहम् अज्ञातेषु प्रदिति उपस्थितेषु शत्रुबलेषु आसम्, तदानीम् सन् मम सर्वं धनवन्तः सहाया भवन्ति । हन्येव^७ त मम पादनीये राष्ट्रे भवन्तम् आभुम्^८ शत्रुम् आहन्तारम्^९, प्र हन्मि घटमिव तम् शिलाया पादे गृहीत्वा ॥ ५ ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।

मम स्तनात् कृधुकर्णो भयात् एवेदन् धून् किरणः समजात् ॥ ५ ॥

न । वै । ऊँ इति । माम् । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतासः । यत् । अहम् । मनस्ये ।

मम । स्तनात् । कृधुकर्णः । भयात् । एव । इत् । अनु । धून् । किरणः । सम् । एजात् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० न वै नैव माम् इन्द्रम् वृजने सन्ग्रामे युद्धार्थमुपस्थितः सन्तम् वारयन्तः निवारयितुं शक्नुवन्ति शत्रवः, न अपि पर्वतासः हिमवदादयो गिरयः अतिभारक्षमा^१ । यत् कर्म अहम् मनस्ये मनसा कर्तुमिच्छामि, तत् कर्म मनसापि^२ 'उद्गोदु चिन्तयितुं'^३ न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च मम इन्द्रस्य स्तनात् क्षमितात् शब्दात् सद्ग्रामकाले हुडकारशब्दाद् वा कृधुकर्णं मामाऽसुरं अथवा कृधुकर्णो मन्दश्रवणेन्द्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकपुष्टिकादिरपि भयात् विभेति । किञ्च एव इत् एवमेव कृधुकर्णवत् मम भयात् अनु धून् प्रतिदिनमित्यर्थः, किरणं भन्तर्णीतमस्वर्धम् एतत्पदम् । किरणवान् रश्मिवान् आदित्यः सम् एजात् सन्धकः कम्पते चलति^४ 'नियमनं प्रयातीत्यर्थः'^५ ॥ ५ ॥

षेड्डट० न खलु माम् युद्धे त्वदाश्रयं कचन वारयते^६ गच्छन्तम्^७, न अपि शिलोच्चया^८ गच्छन्तं वारयन्ति शत्रून् प्रति, यदा अहम् मनः इव जाचरामि शीघ्रं गच्छामि । किञ्च मम

१ 'रदास्त्रात्र' मूको २. जानान्येव वि^१ ३ नास्ति मूको ४ आङ्ग-पाडीत्वं वि^२ अ. ५. ५ महतो गूनात् वि^३ अ., महतो न्यूनं तं वि^४ ६ हन्ये वि^५ अ., हन्ये वि^६ ७ ७ नास्ति वि^७ † आहं वारम् वि^८ ८ निवारयन्तं वि^९ अ., निवारयन्तं वि^{१०} ९ 'माक्षमा वि^{११} १०-१० उद्गोदु वि^{१२} अ., उद्गोदु वि^{१३} ११-११ नियतेन प्रवर्तयन् वि^{१४} अ. १२ १२ नास्ति वि^{१५} अ. † गच्छन् वि^{१६}.

सिंहनादशब्दाद् ह्रस्वकर्णो मदीयः शत्रु विभेति । एवमेव अय दीप्तान् शत्रून् प्रति किरणः
'सम् कम्पते' इति आत्मानम् आह ॥ ५ ॥

१ इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वगं १ ॥

दर्शन्यत्र शत्रुपां अनिन्द्रान् बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।

घृष्टं वा ये निनिदुः सखायमघ्यू न्वैषु पुनर्यो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शनं । तु । अत्र । शत्रुऽपान् । अनिन्द्रान् । बाहुऽक्षदं । शरवे । पत्यमानान् ।

घृष्टम् । वा । ये । निनिदुः । सखायम् । अघि । ऊँ इति । तु । एषु । पवर्ष्य । ववृत्युः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० दर्शनं अपश्यमह पुन दृष्टवानस्मीत्यर्थः, अत्र अस्मिन्नगति श्रुतवान् श्रुतस्य पक्षस्य
सोमादिकस्य हविष अपहृत्य पातुन् अनिन्द्रान् इन्द्रेणधरेण मया वर्जितान् अनीश्वरान् वा
बाहुक्षद महाबलशब्दाद् आयुधेन पिना बाहुभ्यामेव हिसितुन् शरवे शर शर । तृतीयार्थे
चतुर्थी । मदायेन शरेण शु क्षिप्रम् पत्यमानान् पत्यमानान् असुरान् । किञ्च घृष्टम् वा
समुच्चयार्थोऽत्र वागशब्दः । महाशब्दं माम् ये असुरा निनिदु निन्दन्ति सखायम् भक्तानां
सखिवत् प्रियहितस्य कर्तारम् । अघि उ तु एषु अघीत्युपरिभावे । उ इति पदपूरणः । तु इति
क्षिप्रार्थे ववृत्यु इत्यनेन सम्बन्धयितव्यः । अघि एषाम् निन्दितृणामुपरि पवर्ष्य 'पवि'
(निघ २, ११) इति वज्रनाम । बहुवचनसामाध्याद् वज्रादीन्यानुधानीत्यर्थः । तु क्षिप्रम् ववृत्यु
वर्तन्ते पतन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

षेड्डट० पश्यामि अहम् इन्द्रम् अनीजानान् स्वयश्चित पय पिबत बाहुभि साधून् शकलीकुर्वत
हिंसार्थम् अभिप्रेतत । तेषु अघि क्षिप्रम् मदीयानि आयुधानि वर्तन्ते । किञ्च अवधर्पणशीलं
शत्रूणाम्, ये वा निन्दन्ति सखायम् इन्द्रम्, तेषु च इति ॥ ६ ॥

अभूर्गोक्षीर्व्युहं आयुरानद् दर्पन्तु पूर्वो अपरो तु दर्पत् ।

दे प्रशस्ते एहि तं न भूतो यो अस्म्य परे रजसो विवेपं ॥ ७ ॥

अभू । ऊँ इति । औक्षी । मि । ऊँ इति । आयुः । आनद् । दर्पत् । तु । पूर्व । अपर ।

तु । दर्पत् । दे इति । प्रशस्ते इति । परि । तम् । न । भूत । य । अस्म्य । परे । रजस । विवेपं ॥ ७ ॥

उद्गीथ० मध्यमपुरेण प्रथमपुरेण च इन्द्रस्योच्यमानत्वादनवर्धेन्द्र स्तोति वसुक्र । अभूः उ
औक्षी । उ इत्ययम् पवर्ष्य । औक्षीरित्युदात्तवाचामपदमेतत् । हे इन्द्र ! अभूः भवति स्वमेव
औक्षी उद्गिता मेका वृत्ते शरिता । वर्धिता स्वमेव भगमि, नान्य इत्यर्थः । किञ्च नि
उ आयु आनद् मध्यमपुरेण प्रशान्तरवादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छन्द

सर्वत्र आनदित्यादौ परोक्षमिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थमेवाध्याहृतंन्याः । वि इति वैविध्ये । उ इति चार्थे । आधुरिति जीवितमुच्यते । 'आनद्' (निघ २, १८) इति व्याप्तिकर्मा । विविधश्रायुभवानिन्द्र प्रामोदित, आ महामृतसङ्गुवाद्य जीवतीत्यर्थः । दर्पत नु 'द विदारणे' । 'सन्वहुल लेटि' (पा ३, १, ३४) । नु इति क्षिप्रार्थः । श्रायु वज्रेण विदारयति च क्षिप्र भवानिन्द्र । पूर्वं अगत स्थितरिन्द्राधीनत्वात् सर्वसाजगत पुत्रंतातश्च भवानिन्द्र इत्यर्थः । अपर नु दर्पन् अपरशब्दोऽन्ववचन । नु इति प्रतिषेधः । अन्यो न विदारयिता भवन्तम् इन्द्रम्, भवानव सर्वं श्रायुजातं हिनस्तीत्यर्थः । किञ्च य भवान् इन्द्र अस्य रजस त्रैलोक्यस्य पारे परत परमसूक्ष्मवायुरूपेण समष्टिव्यष्टिषट्कारणात्मना, स्थित्वति शप, विवेच व्याप्नोति सर्वत, तम् भवन्तमिन्द्रम् न परि भूत अभिमवितु न शक्नुत इत्यर्थः । अपि द्व । के । सामर्थ्याद् चावापृथिव्यौ । कीदृशौ । पवन्ते । 'पृङ् गतौ इत्यस्य धातोरोणादिक अक्षप्रत्यय परत ॥ ७ ॥

षेकूट० मानुर्भवति एव, एव काले सिद्ध्यति च उदकेन पृथिवीम् । तदन्तरम् अन्नम् च व्याप्त भवति । परोक्ष शेषः । 'सोऽयम्' 'इन्द्र पूर्व' मेघ विदारयति, तथा अपर सर्वदा विदारयति । द्वे रजसो' तम् महान्तम् न परि भवत य इन्द्र अस्य रजस पारे विवेच व्याप्तो भवेति अन्तरिक्ष इति ॥ ७ ॥

गात्रो यवं प्रयुता अयो अक्षन् ता अपश्यं सहगोपाश्वरन्तीः ।

हवा इदुर्यो अभितः समायन् किर्यदासु स्पर्षतिश्छन्दयाते ॥ ८ ॥

गात्रे । यन्म् । प्रयुता । अयं । अक्षन् । ता । अपश्यम् । सहगोपा । चरन्ता ।

हवा । इत् । अयं । अभितः । सम् । आयन् । किर्यत् । आसु । स्वर्षति । छन्दयाते ॥ ८ ॥

वह्नीय० 'पयसि हीर्षं सर्वं प्रतिष्ठित गव्यं प्राणिति गव्यं न' (माश १४, ४, ३, ५) इति वचनात् सर्वस्य जगत स्थितिहेतुभूता या गावः 'प्रयुता परस्परं सहभूता' अर्थे स्वाधिकारं प्रति गन्धय यवम् मद्बृष्टिनितयवादिघासमित्यर्थः, अक्षन् अदति भक्षयन्तीति, 'एवम्भूता ता गा सहगोपा गोपालकेन सहिता चरन्ती घास भक्षयन्ती अहम् अपश्यम् पश्यामि' परया मीत्या । इदयमानाश्च ता गावः हवा वाहनशोहनार्थमाह्वानाहा । इत् इति षट्पूरण । 'अयं स्वाधिकारः' प्रत्यगन्धय अमित सर्वत सर्वान्गो दिग्भ्य इत्यर्थः, सम् आयन् समिलेकीभावे । एकीभूय ययत आगच्छस्वहन्त्यहनि गृहान्' इति वृत्ता सत्य । आगतासु गोषु वियत् अपि क्षीर यथास्वरूपम् स्वपति स्वासास्वासा गवा स्वामी छन्दयात शोषु कामयत सद्गर्थं दास्यतीत्यर्थः । इन्द्राय गावः आशिरं दुदुह वज्रेणे मधु । यत् सीमुपह्वर विदत्' (अ ८, ६९, १) इति वचनात् ।

'अथवा या गावः' स्वाधिकारं प्रति गन्धय प्रजा प्राह्वयत्या यव मद्बृष्टिनितय यवाद्यन्नम् प्रयुता प्रमिश्रिता परस्परं सहभूता अक्षन् अदति, ता गवाण्या अहम्

१-१ यम् वि० अ०. २-२ इन्द्रं वि० अ० ३ रजनी मूको ४-४ नास्ति मूको, पाति सायणानुसारिणी ५-५ आर्षसाधि० मूको ६ प्रत्यगन्धय वि० अ० प्रत्यगन्धय वि० ७ प्रसा१ वि० ८. दवापु० मूको ९-९ मववा या वि० अ०, अन्ता वि०.

अयं सर्वस्य स्वामी अपश्यम्^१ परया प्रीत्या पश्यामि । सहगोषा प्रजापालकप्रजापतिना^२
सहिता चरन्ती मद्वृष्टिपनितयवायश्च भक्षयन्ती^३ मया परया प्रीत्या दृश्यमानाश्च गोसज्ञा
प्रजा आह्वातव्या । मत्परिचर्यायं समर्पितत्वात्^४ जीवितस्य^५, मामेवेश्वरम् आराधयन्तीत्यर्थः ।
कियदपि स्तुतिज्ञात हविर्ज्ञातश्च आसु प्रजासु स्थित स्वपति आत्मीय पति प्रजापति
छन्दयते कामयते । प्रार्थनया चात्र^६ तत्पूर्वमे लामो लक्ष्यते । अतिस्तोक लभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० गाव मदीयम् यवम्^७ विमुक्ता शत्रो^८ स्वभूता अक्षन् । अहम् ता^९ पश्यामि गोपसहिता,
या^{१०} चरति रणेन शत्रूणा ह्वातव्या सहाया । तत्र प्रविष्ट माम् अभित^{११} सम् आपन्ति^{१२} ।
तदानीम् आसु गवाम् स्वपति स्वामी^{१३} मच्छन् कियत् छन्दयात किञ्चिदपि दृच्छति^{१४}
बलवान् अयमाज्ञात इति गोप्वाना विस्मजति ॥ ८ ॥

स यद्वयं यवसाहो जनानामहं यवाद् उर्वर्जे अन्तः ।

अत्रा युक्तोऽसत्तारमिच्छादयो अयुक्तं युनजद्वन्वान् ॥ ९ ॥

सम् । यत् । ययम् । यवऽअदं । जनानाम् । अहम् । यवऽअदं । उरुऽअर्जे । अन्तरिति ।
अत्र । युक्त । अवऽसत्तारम् । इच्छात् । अत्रा इति । अयुक्तम् । युनजत् । वषन्वान् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'पुरष एवेद सर्वम्' (ऋ १०, ९०, ५), 'सर्वं खविर ब्रह्म (छाउ ३ १४, १) इत्यादि-
वचनात् कारणात्मन सर्वात्मकत्वात् अहमेव सम्प्रगृह्णानयोगात् कारणात्मरूपेण^१ 'सर्वारम्भो
भूत्वा सर्वमक'^२ स्थावरजङ्गमलक्षण यद्यद् द्विपाक्षतुल्यादिकञ्च सर्वमुत्पादयामि इति कारणात्म
रूपणात्मानमिन्द्र कौत्सि । जनानाम् सर्वप्राणिनाम् यत् अक्षय्य यवस यवाद्यश्च तस्य सर्वस्य
यवस्य यवाद्यश्च यवम् एव सम्यगन्तार । द्विपक्षतुल्यादिना^३ कार्यरूपेण स्थितोऽहमेव
कारणरूपेण स्थित्वा सर्वस्य यवादिकावस्थाऽसौ । क स्थित सन् अत्ता त्वम् । उच्यत — उरु
अत्र अत उरु विस्तारे^४ । 'अत्र गतिकेपणयो' । अन्तरिति च मध्यवचन^५ । विस्तीर्णस्य
जङ्गमस्य^६ जगयो मध्य, स्थित सन् अत्ताऽस्मीत्यर्थः । 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां
गतिम्' (गा ६, ४५) इति वचनाद् मोक्षस्य दुष्प्राप्तत्वाद् अत्र अस्मिन्नेव जन्मनि अवसा
तारम् ससारावस्थ कर्तार मोक्ष गमवितार मामेव इच्छात् आराधयितुम् इच्छति । क । युक्तं
यामी । योमीन्द्र एव ससारासागरादुद्धर्ता गान्ध्व इति परया भक्त्वा योऽयमारोचयति यागेन,
तमहमस्मिन्नैव जन्मनि ससाराद् मोचयामीत्यर्थः । अयो अपि च अयुक्तम् अयोगिनम्^७
युनजत् उक्तमस्य^८ स्थाने प्रथमोऽयम् । युनज्म्यात्मना, समाराद् मोचयामीत्यर्थः, वषन्वान्
सम्भान्, अहं यदि कामयेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१ अवश्यं मूको २ प्रजापावनम् वि^१, प्रजापापन प्र^२ वि^३ अ^४. ३ यद्यपि मूको ४ 'य
मभियाव मूको ५ प्रतिवक्ष्य मूको ६ वाच मूको ७ यवम् मूको ८ शत्रो मूको ९ तात्
वि^{१०} अ^{११}. १० १० 'ताये वि^{१२} अ^{१३}, 'ताये वि^{१४} ११ अदित मूको १२ आपयति मूको
१३ तानि मूको, १४ एति वि^{१५} अ^{१६} १५ १५ शिखा वि^{१७}. १६ 'दानीं मूको १७ विस्तारेण
वि^{१८}. १८ सभियव मूको १९ जग्य म मूको २० योगिने वि^{२१}. २१ उक्तस्य मूको

येङ्कट० सम् गच्छन्ते^१ यदा गोभिः सस्यम् आदयन्तः^२ जनानाम् स्वभूतम् भण्ये^३, अहम् च यवम् आदयन्^४ रिक्तीर्णे क्षेत्रे^५ अन्तः^६ । तत्र कश्चित् पशुरसदीयो विमोचकम् इच्छति । अयो अयुक्तम् सस्यानि भक्षयन्तम् आत्मीयपशुं वधाति ॥ ९ ॥

अत्रेदुं मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात् संसृजानि ।

स्त्रीभिर्यो अत्र वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १० ॥

अत्र । इत् । ऊँ इति । मे । मंससे । सत्यम् । उक्तम् । द्विपात् । च । यत् । चतुष्पात् । सम् । संसृजानि । स्त्रीभिः । यः । अत्र । वृषणम् । पृतन्यात् । अयुद्ध । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥ १० ॥

उद्गीथ० अत्र इच्छन्^१ एवार्थः । सत्यशब्दाच्च परो द्रष्टव्यः^२ । उ इति पदपूरण । अत्र अस्मिन्^३ मे स्तोत्रे मंससे जानीहि त्वम् सत्यम् इत्^४ उच्यते यथार्थमेव कथितं मया, नार्थवारूपेणाध्या-
रोपितगुणम् एतत् स्तोत्रमित्यर्थः । किन्तत्^५ । द्विपात् च मनुष्यजातिकम् चतुष्पात् च गवाधिकम् ।
सामर्थ्याद् अन्यदपि बहुपाद्रेकपादादिकं स्थावरजङ्गमम् यत् तत्^६ सर्वम् अहमेव संसृजानि
उत्पादयानीति जानीहि त्वम् । किञ्च स्त्रीभिः स्त्रीसहस्रैः बलघोरपनयवर्जितैः पुरैः सह य पुरप
शूरम्मन्य अत्र अस्मिन् जगति वृषणम् उक्त्वं वृष्टेरायुधवृष्टेर्वा वर्षितार माम्, परित्यजेति
शेष, पृतन्यात् पृतन्यति^७ पृतना सद्यग्राम युद्धं कर्तुमिच्छति, तस्य अस्य ईदृशस्य पुरुषस्य
स्वभूतम् वेदः धनम् अयुद्धं युद्धवर्जितं, तेन ताराशेन पुरुषेण सह भयोद्धा सन्नह बलादपहृत्य
वि भजानि स्वसैनिकभ्यः स्तोत्रमो यष्टृभ्यश्च वदामीत्यर्थः ॥ १० ॥

येङ्कट० अस्मिन्नर्थे एव इन्द्रः^१ मे त्वम् सत्यम् मन्यसे उक्तम्—यत् अहं सिंहादीन् मनुष्यैः
एकधारिणः करोमि । किं च स्वस्त्रीभिः^२ सहायै य नरो मद्राष्ट्रे निवसन् पुमांस
पृतन्यति^३, तस्य पुतो युद्धम् अकुर्वन्नेव अहं धनम् आदयम् अभियोक्त्रे प्रयच्छामि ॥ १० ॥

^४ इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्गः^५ ॥

यस्यानक्षा दुहिता जात्वास्तु कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् ।

कतरो मेनिं प्रति तं मुञ्चाते य ईं वहति य ईं वा वरेयात् ॥ ११ ॥

यस्य । अनक्षा । दुहिता । जातु । आस । क । ताम् । विद्वान् । अभि । मुञ्चाते । अन्धाम् ।
कतुर । मेनिम् । प्रति । तम् । मुञ्चाते । य । ईम् । वहति । य । ईम् । वा । वरेयात् ॥ ११ ॥

१. "छे वि", "छे वि". २. आदयन् मूको. ३. भण्यः मूको. ४. आदयन् वि, आदय भ.
५. क्षेत्रं वि, क्षेत्रे क्षेत्रे वि. ६. नास्ति वि, अ. ७. इच्छन् मूको. ८. द्रष्टव्यः वि.
९. नास्ति मूको. १०. इति वि, अ. ११. किञ्चित् मूको. १२. यच्च वि. १३. "मन्यति
मूको. १४. सतिभि मूको. १५. व्रतन् वि, अ., प्रत्ययति वि. १६-१७. नास्ति मूको.

उद्गीथ० यस्य ममेन्द्रस्य कारणात्मरूपेणावस्थितस्य सत् अनशा अक्षिवर्जिता दर्शनहीना
 रुचेतनस्य, दुहिता प्रकृत्याख्या जातु आस सर्वमोक्षपक्षे महाप्रत्ये वा सामर्थ्याद्
 मय्येव लीना यदि भवति, तदा^१ क पुरुषो मत्तोऽन्य ताम् अन्धाम् मम दुहितर
 प्रकृत्याख्या मय्येव लीनाम् विद्वान् सर्वज्ञ इत्यर्थ, अभि मन्यात 'आत्मन्याश्रयप्रदानेन
 को देवोऽभिपूजयति, यद्वा क्षीरोदकवद् मया सहैकीभूता तामाभिमुरयेन को जानाति, अहमेव
 सर्वज्ञ^२ आत्मन्याश्रयप्रदानेनाऽभिपूजयामि । क्षीरोदक-मया सहैकीभूता तत्त्वतो जानामि, नान्य
 इत्यभिप्राय । किञ्च कतर वा मत्तोऽन्य पुरुष मेनिम् बभ्रम् तम् शत्रुम् प्रति मुच्यते मुञ्चति ।
 स्वयमेवमुत्पाप्यदानीं प्रतिवक्ति—य पुरुष ईम् एन शत्रुम् प्रति वहति प्रतिवहति प्राप्नोति
 धनार्थं गच्छति, य वा पुत्र इम् एन शत्रुम् वरेयाद् युद्धाय वरयितुमिच्छति, युद्ध
 प्रार्थयत इत्यर्थ, स चाहमेव, नान्य इत्यर्थ ॥ ११ ॥

येङ्कट० यस्य अक्षिवर्जिता दुहिता जातु कदाचिद्^३ भवति जायते, ॥ क ताम् विद्वान् अभि
 मन्यते 'अन्धाम् इय मम अस्तु इति । कतर † वा तस्य अन्तर्मेनिरूपम् आत्मशरीर
 प्रति मुञ्चति । य एना वहति, य वा एना वरयितुम् इच्छति इत्यादिरयम् अधिष्टाय
 पार्थिव रसम् आददानम् इन्द्र मुवत इति^४ ॥ ११ ॥

कियंती योषां मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

भद्रा वधूर्भनति यत् सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ॥ १२ ॥

कियंती । योषां । मर्यत । वधूयोः । परिप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।

भद्रा । वधू । भनति । यत् । सुपेशाः । स्वयम् । सा । मित्रम् । वनुते । जने । चित् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० कियंती किंपरिमाणा योषा स्त्रीणाति मर्यत अनुप्यधर्मान् सम्भोगादिधर्मान्^५ इच्छत
 पुरुषस्य वधूयो वधूकामस्य स्त्रीकामस्येत्यर्थ, परिप्रीता परितुष्टा अनुरक्ता वशयस्तिनीत्यर्थः,
 पन्यसा स्त्रीत्रण वार्येण वरणीयेन शोभनेन सर्वगुणग्राहिणा, स्तुतस्यापि सत् इति शेष,
 सर्वगुणोपेतस्यापि सत् इत्यर्थ । मम पुनरीश्वरस्य सर्वात्मकस्य सर्वस्य नियन्तुरन्तर्धानिरूपेणा-
 वस्थितस्य 'इन्द्रस्य असन्नेय स्त्री' प्रहृत्यात्मिका^६ परिप्रीता^७ अनुरक्ता^८ वशयस्तिनीत्यभिप्राय । किञ्च
 'भद्रा करुणा' सर्वगुणोपेता सुपेशा सुरूपा च भवति यत् वा वधू स्त्री प्रौपदीदमय-
 श्यादिका सा स्वयम् आत्मनैव यम् मित्रम् धिग्ध पतिम् अर्जुनज्जादिकम्^९ वनुते स्वयंवरधर्मेण
 प्रार्थयते चेति चित् वरजनमध्ये स्थितम्, स च वियमाणो वरनरः अहमेवेत्यभिप्राय, 'रूप-
 रूप प्रतिरूपो बभूव' (अ ६, ४७, १८) इति मन्त्रलिङ्गात् सर्वात्मकत्वात् ॥ १२ ॥

येङ्कट० ताम् इमां वधूम् इच्छत मर्यत इन्द्रस्य सा योषा कियंती । तयो मध्ये कियान्

१. नास्ति मूको २२. नास्ति मूको; एति सावण्णानुसारिणी द्व ३. वस्यधिए मूको.
 ४-४ नास्ति वि, † करः मूको ५. धर्मं मूको ६-६. सावेवस्ती वि; सावेवतु वि; अ ७. ग्यादिका
 मूको. ८. परपीता वि; अ ९. अजुषी मूको १०-१०. भद्राणी मूको. ११. 'नुनेन नया' वि; अ,
 'नुनेन मया' वि

अन्तर इति अस्मिन्नर्थे कियतीति^१ दृष्टम् । सन्प्रीत्या स्तोत्रत्वेन वरणीयेन^२ । तेन सा इयम्^३
 १ वधूः सुरूपा यदा भजनीया भवति, तदा सा स्वयम् एव आत्मनः मित्रम् पतिं भजते अने-
 कस्मिन् अपि अने अन्यस्मिन् स्थिते^४ तं सर्वम् अपहाय^५ ॥ १२ ॥

पुत्तो जंगार प्रत्यश्चमत्ति शीर्णा शिरः प्रति दधौ वरुथम् ।

आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥ १३ ॥

पुत्तः । जंगार । प्रत्यश्चम । अस्ति । शीर्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरुथम् ।

आसीनः । ऊर्ध्वाम् । उपसि । क्षिणाति । न्यङ्कु । उत्तानाम् । अनु । एति । भूमिम् ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अनया वस्तुः^६ स्तोत्रेन्द्रम् । अत्र सामर्थ्याद् उदकनिर्देशप्रतिनिर्देशार्थं द्वितीयाप्तौ यत्तच्छब्दा-
 वध्याहार्यो^७ । यदुदकं भौमरसलक्षण मण्डले सम्मृतं परिपकं वा पतः पादैः रश्म्याण्यैः
 जंगार त्रिगतिगिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा^८ वा (तु. या ६, ८) । पृथिवीतो^९ मध्यस्थानम् इन्द्रं
 प्रति निगिरति गृह्णाति^{१०} वाऽऽदित्यः^{११}, तदुदकम्^{१२} इन्द्रः प्रत्यक्षम् आत्मानं प्रत्यक्षितं गतम् अति
 भक्षयति उपयुक्ते स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वीकृत्य च शीर्णा अन्तरिक्षलोकस्य शिरोभूतेन
 दिष्टुवारमना स्थित्वा पृथिवीनिवासिनो लोकस्य शिरः प्रति दधौ निदधानि प्रतिक्रियति
 वरुथम् वरणीये वृष्टयुदकम् । न केवलं शिरः प्रतिनिदधाति । किं तर्हि । आसीनः उपविष्टः ।
 क । उपसि उपस्थे (तु. या ६, ६) स्वसमीपस्थानेऽन्तरिक्षे ऊर्ध्वाम् अपि वृष्टिम् क्षिणाति 'क्षि हिंसा-
 याम्' । दिनसि क्षिपतीत्यर्थः । किञ्च न्यङ् 'नीचैरञ्जितः सन्'^{१३} वाय्वात्मना तिर्यग्गतिः सन्निरयर्थः,
 उत्तानाम् अनु एति आनुपूर्व्येण गच्छति भूमिम् ।

अथवा 'तेनेन्द्रेण उरिक्षसञ्च'^{१४} सत् तद् वृष्टयुदकं न्यङ् लिङ्गव्यययोऽत्र कर्तव्यः ।
 'न्यक् नीचैरञ्जितं सत्'^{१५} उत्तानामन्वेति पथा^{१६} निज्ञामन्वेति अनुगच्छति भूमिम् ।
 अथवा आदित्यात्मना इन्द्रः स्तूपते । तदंगारवाद् आदित्यस्य पादैः रश्म्याण्यैः भौमरस-
 लक्षणमुदकं गिरति गृह्णाति वाऽऽदित्यः । गृहीत्वा च प्रत्यक्षमात्मानं प्रतिगतम् अति
 भक्षयति स्वीकरोति मण्डले स्थापयतीत्यर्थः । अवस्थाप्य च परिपकः सन् वर्षासु मासासु
 शीर्णा शिरस्थानीयेन रश्मिजालेन सर्वलोकस्य शिरः प्रति दधौ दधानि क्षिपतीत्यर्थः ।
 वरुथम् वरणीयं वृष्टयुदकम् । किञ्च आसीन उपविष्टः । क । उपसि उपस्थे (तु. या ६, ६) स्वसमी-
 पस्थाने मण्डले दिवि वा ऊर्ध्वाम् स्वदीप्तिं रश्मिजाललक्षणां क्षिणाति दिनसि आलोककरणाय
 व्याप्तोतीत्यर्थः । किञ्च न्यङ् रश्मिजालरूपेण नीचैरञ्जिता गता सन् उत्तानां भूमिमन्वेति
 अनुगच्छति तिर्यग्गतिमधश्च सर्वरश्मिजालेनाऽऽलोककरणाय व्याप्तोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

पेङ्कट० पतः उदकम् उद्विरति । अपि च प्रलयम् अभिमुपयम्^{१७} 'ऊर्ध्वं रसम्'^{१८} अति । आत्मीयेन

१. नास्ति वि^१ अ^१. २. शिरः वि^२ अ^२. ३-३. मास्ति वि^३. ४. नास्ति वि^४ अ^४. ५. विने
 मूको. ६. वामुक. मूको. ७. वरुथमपणा^७ वि^७ अ^७; यच्छण्डोपा वि^८. ८. गृह्णाति मूको. ९. श्विषीपतिः
 मूको. ८. नास्ति मूको. ९. तदुद^९ मूको. १०-१०. 'पिङ्गारसत् वि^{१०} अ^{१०}. ११-११. तेनेन्द्रे-
 रित्यन^{११} मूको. १२-१२. न्यङ् नीचैरिचिगारसत् मूको. १३. वषा मूको. १४. उदकं वि^{१४} अ^{१४}.
 १५-१५. ऊर्ध्वरसम् वि^{१५} अ^{१५}.

शीर्णां तेजसाम् अग्नेण तस्याः शिर प्रति सन्धत्ते वरणीयम् । आदित्यमण्डले आसीन कश्चिद् ऊर्ध्वं तिष्ठति^१, कश्चिद् उपस्थ स्पृशति, कश्चिद् रश्मिभि न्यह् उषानाम् भूमिम् अनु गच्छति^२ इति । पूर्वयो ऊर्ध्वो अनयो उत्तरम् उक्तम् इति ॥ १३ ॥

बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विपितो अस्ति गर्भः ।

अन्यस्या वत्स रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ॥ १४ ॥

बृहन् । अच्छाय । अपलाश । अर्वा । तस्थौ । माता । विपित । अस्ति । गर्भः ।

अन्यस्या । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊर्ध्वः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० विष्णुदारमनेन्द्र स्तूयते । बृहन् महाविष्णुदृष्टस्वरूप इन्द्र अच्छाय छावारहित तमोरहित इत्यर्थे अपलाश पर्णरहितश्च । अथवा अपलाश पराशदनार्जित^१ विनाशरहित इत्यर्थे । अर्वा अर्ता सर्वत्रगामी वेत्यर्थे, तस्थौ तिष्ठति विपित विमुक्त निरालम्बन इत्यर्थे, "माता वृष्टिप्रदानद्वारण" सर्वस्य जगतो निर्माता च अति भक्षयति च हवींषि । अथवाऽद्वेनेन विनाशो दहयते । दुष्टतो विनाशयति । गर्भं मेघस्य^२ गर्भभूतश्च । अनर्थात् गरिता वा । किञ्च अन्यस्या अदित्याख्याया देवमातु वत्सम् अपत्यमिन्द्र^३ विष्णुमयम् रिहती आस्वादयन्ती उपजीवयन्ती वर्धयन्ती^४ पूजयन्ती स्तुवती^५ वा मिमाय निमिमीते वर्षोस्तु मेघजाति । कया भुवा 'केनापि भावनाभिप्रायेण'^६ भक्त्या भवेन वेत्यर्थे । नि दधे स्वोदरे निदधाति च धेनु 'धेनुर्ध्वयतेर्वा धिनोतेर्वा' (या ११, ४१) । सर्वस्य वृष्टुदृक् पापयित्री वृष्टुदृकेन प्रीणयित्री वेत्यर्थे । ऊध उदकाधारत्वात्^७ उदकस्थानीयम् इन्द्र विष्णुमयम् ।

अथवा आदित्यात्मनेन्द्र स्तूयते तदशत्वाद् आदित्यस्य । बृहन् महान्^१ आदित्यो वृक्ष^२ अच्छाय छावारहित तमोरहित इत्यर्थे "अपलाश पर्णरहितश्च"^३ । अथवा पलाश पराशदनात् । "पराशदनरहितश्चेत्यर्थे"^४ । अर्वा अर्ता सर्वत्रगामी सुलोका गामी वेत्यर्थे, तस्थौ तिष्ठति च । कयम् । विपित विमुक्त निरालम्बन इत्यर्थे । माता निर्माता च सूर्यस्य वृष्टिद्वारण । अति भक्षयति च हवींषि । अथवाऽद्वेनेनापि विनाशो दहयते । दुष्टतो^५ विनाशयतीत्यर्थे^६ । गर्भभूतश्च दिव त्रैलोक्यान्तर्बसित्वात् । अथवा "गर्भो गृभगृणत्यर्थे"^७ । गिरत्यनर्थानिति वा' (या १०, २३) । भौमान् रमान् इदिमभि गृणाति^८ गिरति वत्यर्थे । किञ्च अन्यस्या देवमातुरदित वत्सम् अपत्यम् आदित्य रिहन्ती आस्वादयन्ती उपजीवयन्ती स्तुवती^९ वा मिमाय निमिमीते, पूर्वस्या दिव्यदहन्यहनि उत्पादयन्तीत्यर्थे । कया भुवा केनापि भावेन भक्त्या भयाद्वेत्यर्थे । नि दधे स्वोदरे

१. ऊर्ध्वं मूको २. "ति मूको. ३ कश्चिद् मूको ४ ३ अधिवसति वि' अ', अनुगच्छति वि' ७ अनयो वि'. ५ वर्जित वि' अ ७ ७. महार' मूको ८ विनाश मूको. ९ विभक्त मूको १० मपस्य वि', मधस्य वि', मध्वस्य अ ११-११ व ५' वि', वाप' वि' अ १२-१२. 'वर्ध-
नी मूको १३ रतुवन्ती मूको १४ १४ केनाविभावामि' मूको १५ उ' कथा' वि'^{१६} अ १६ १६ 'वर्ध' वि' अ १७ १७ अथवाशो वर्ण' वि' अ १८-१८ पराशदन' वि' अ १९ तदु' वि' अ २० 'व वेत्ये' वि' अ. २१ २१ गर्भो गृह्यत्यर्थे मूको २२ गृणाति मूको २३ रतुवन्ती मूको.

निदधाति च धेनुवि ऊय । अथवा धेनुस्थानीया घोहृदकस्याऽऽधारत्वाद् क्षरितृत्वाद्
ऊय स्थानीयम् आदित्यम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कन्याश्चित् पुत्र तस्या रसम् अति । न स पृथिव्य^१ जातो वृक्ष, नापि गोजातो
वत्स । स क इति पृच्छति बृहन् इति । मातु अपि महान् छायापलाशवर्जित
गमनशील सदा^२ विमुक्तः कश्चित् गर्भं मातु पय अति । माता च न कदाचित् सन्धरति
सर्वदा तिष्ठति । स इन्द्र इति उत्तरम् । किञ्च अयस्या पृथिव्या वन्धम् इमम्^३ अमिम्,
अपि वा स्थावरजङ्गम च वर्षजिह्वाया लिहन्ती काचित् ज्ञानायने माध्यमिका वाक् । सा
धेनु केन मार्येण आत्मीयम् ऊय तस्मिन् वत्स नि दधाति । ततोत्तरम् इन्द्रेण इति ।
तदुक्तम्—‘ऋतस्य सा पयसाऽपिन्वतेळा’ (ऋ ३, ५५, १३) इति ॥ १४ ॥

सप्त वीरासौ अधरादुदायन्नुत्तरात्तात् समजगिरन् ते ।

नरं पश्चात्तात् स्थिविमन्तं आयन् दश प्राक् सानु वि तिरन्त्यभ्रः ॥ १५ ॥

सप्त । वीरास । अधरात् । उद् । आयन् । अष्ट । उत्तरात्तात् । सम् । अजगिरन् । ते ।
नरं । पश्चात्तात् । स्थिविऽमन्तं । आयन् । दश । प्राक् । सानु । वि । तिरन्ति । अभ्रं ॥ १५ ॥

उद्गीष्ट० प्रजापतेरभक्त्यद् सत्सते । सप्त ऋषयो विश्वामित्रादय वीरास प्रजापते पुत्रा
अनरात् प्रजापतेरभक्त्यात् उद् आवन् उरपञ्चा इत्यर्थ^४ । अष्ट ये वसव ते उत्तरात्तात्
उत्तरात् प्रदेशात्^५ सम् अजगिरन् सन्जगिर इत्यर्थ । नव भृगव स्थिविमन्तं^६ स्थिवि
हलजम्भा, तथा चात्र^७ कर्णम्^८ उपलभ्यते, कृषिमन्त इत्यर्थ । पश्चात्तात् पृष्ठत आयन् आगता^९
उरपञ्चा इत्यर्थ । दश अङ्गिरस प्राक् अग्रत, उरपञ्चा. सन्त इति शेष, सानु
समुच्छ्रित प्रदेशम् वि तिरन्ति विवर्धयन्ति अभ्रं अश्मनवतो शुलोकस्य ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सप्त वीरा^१ मरुत इन्द्रस्य दक्षिणार्धाद् उद् तिष्ठन्ति । अथ अष्ट उत्तरत सम् गच्छन्ते ते वीरा ।
अथ नव पश्चात्^२ स्थिविमन्तं स्थानवन्त आगच्छन्ति । अथ दश अस्य^३ प्राक् स्थिता
समुच्छ्रितम् उदकं तेजो वा वि तिरन्ति इति मरुतोऽस्य सगृह्णन् प्रतिद्विक्कम् अन्-
स्थाय कुर्वन्ति । अपर आह—सप्तर्षय बालरित्या अष्टौ नव भृगवो दश अङ्गिरस
इति ॥ १५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्ग^{१२} ॥

दशानामेकं कपिलं सम्मानं तं हिन्वन्ति कर्तुं चे पार्ष्णीय ।

गर्भं माता सुधितं वृक्षणास्त्रवेनन्तं तुपर्यन्ती विभर्ति ॥ १६ ॥

१ 'यो वि' अ^१ २ सप्त वि^२ ३ नास्ति वि^३ अ^४ ४ इन्द्र इत्यर्थं मूको ५ प्रदेशात्
वि^५ ६ इ लिपिहल बालरित्या मूको. ७ सप्त वि^६ अ ८ आग मूको ९ वीरास वि^७.
१०. 'वचा द वि' अ^८ ११. अस्य मूको १२ १२ नास्ति मूको

दृशानाम् । एकम् । कपिलम् । समानम् । तम् । हिन्वन्ति । ऋतवे । पार्याय ।

गर्भम् । माता । सुद्धितम् । वक्षणासु । अवेनन्तम् । तुपयन्ती । विभर्ति ॥ १६ ॥

उद्गीथ० दशानाम् अद्विरसा मध्ये एकम् प्रधानम् कपिलम् कपिलनामानम् अपिम् समानम् सामर्थ्येन
तुल्यम् । केन । सामर्थ्यात् प्रजापतिना । अत्र हिन्वन्तिशब्दात् पूर्वो यच्छब्दोऽध्याहार्यः,
तच्छब्दश्च गर्भशब्दात् पूर्वो द्रष्टव्यः । यम् हिन्वन्ति गमयन्ति प्रेरयन्ति ते चाङ्गिरसोऽव
शिष्टा । किमर्थम् । ऋतवे यज्ञादिजगत्प्रवर्तनकर्मणे प्रज्ञानाय वा सम्यग्ज्ञानलक्षणाय पार्याय
पार प्रापणीयाय परितस्मापयितव्याय यज्ञादिकर्मोपदेशनाय सम्यग्ज्ञानोपदेशनाय वेत्यर्थः । त प्रजापते
गर्भम् माता प्रकृति सुधितम् सुहित सुस्थापित प्रजापतिना वक्षणासु 'वक्षणा' (निष १, १३)
इति नय उच्यन्ते । ताभिश्चात्र प्रकृतिस्था सूक्ष्मा आपो रुद्धयन्ते । 'प्रकृतिस्थासु सूक्ष्मा-
स्वप्तिर्यथ' । अवेनन्तम् गर्भवासम् अकामयमानम् तुपयन्ती^१ सम्यक् ज्ञानादुपदेशं^२ योग्योऽयमिति
प्रीता सती विभर्ति धारयति प्रजापतिनियोगात् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० दशानाम् विशाम् एकम् कपिलम् समानम् पतिम् तम् प्रेरयन्ति ते मरुतः कर्मणे पारभवाय ।
संस्थाप्य अयसम् गर्भम् आत्मीयेन रसेन सुसवृत्तम्^३ माता माप्यमिका वाग् अन्तरिक्ष्यासु
नदीषु स्थिता^४ समनुप्यन्ती^५ विभर्ति आत्मानम्^६ अकामयमानम्^७ इति ॥ १६ ॥

पीवानं मेघमपचन्त घीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।

द्वा धनुं बृहतीमुप्सरन्तः पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीनानम् । मेघम् । अपचन्त । घीरा । निऽउप्ता । अक्षा । अनु । दीवे । आसन् ।

द्वा । धनुम् । बृहतीम् । अप्सु । अन्तरिति । पवित्रवन्ता । चरत । पुनन्ता ॥ १७ ॥

उद्गीथ० पीवानम् स्थूल मेदोयुक्तम् मेघम् अपचन् प्रजापतिरूपस्तेन्द्रस्यार्थाय पचन्त^८, पशुमाग
वृत्तवन्त इत्यर्थः, घीरा प्रजापते पुत्रा अद्विरस । किञ्च दीवे देवने न्युप्ता निक्षिप्ता
सन्त अग्ना 'द्वयोरेकवत्त्वानुगता'^९ भवन्ति । एव प्रजापते अनु आम्न अनुगता भूता अद्विरस ।
किञ्च द्वा अङ्गिरसमेव मध्ये द्वौ कौचिद् अद्विरसी धनुम् धनुश्चोऽत्र धनु शब्दपर्याय ।
धनशब्दपर्यायो वा । धनुर्यथा वधसाधनम् एवमज्ञानादिवधसाधनम्, धनश्चेत्प्रीतिसाधन वा,
कपिलमित्यर्थः । बृहतीम् 'बृह बृहती' । प्रजापत्यादेशात् वर्षयित्री प्रकृतिम् । इ वर्षयित्रीम् ।
उच्यते—अप्यु अन्तः प्रकृतिस्थानो परमसूक्ष्माणाम् अपा मध्ये । पवित्रवन्ता मन्त्र पवित्रमुच्यते ।
ध्यानसाधनप्रणवमन्त्रवन्तौ चरत परिचरत प्रजापत्यादेशात् आराधयत पुनन्ता प्रणवध्यानेना
ऽऽत्मान मरुदुर्वन्तौ ॥ १७ ॥

१-३ प्रकृतिस्थं प्रवृत्तं सर स्वप्ति^१ मूको. २ जुं तति वि^२ अ^३. ३. वातन्तम् वि^३ अ^३.
४ वि वि^४; नास्ति वि^४; सिता अ^४. ५ दुष्प^५ वि^५ अ^५. ६-६ विमू-मान वि^६ अ^६. ७ अयामानं
वि^७. ८ पायनपमानम् मूको. ९ पचन् न^९ मूको १० नास्ति मूको १० रेवमनुरागा
वि^{१०} अ

वेङ्कट० 'ते वीरा तस्यै' इन्द्राय पीवानम् मेयम् अपचन्त । अथ परोक्षम् आह—केचन अक्षाः देवनस्थानं प्रति निक्षिप्ता आसन् इति । अन्तरिक्षे अपि ततो मरुत आह । अथ द्वौ देवौ तै 'सन्तर्पितौ अन्तरिक्षे' स्थिता काञ्चन धनुम् 'केन शोधकेन' रश्मिना युक्तौ पुनन्तौ चरत इति इन्द्रवायु वदति^१ माध्यमिका वाच शोधयन्तौ ॥ १७ ॥

वि क्रोशनासो विष्वञ्च आयन् पचाति नेमो नृहि पक्षदुर्धः ।

अयं मे देवः सविता तदाह द्रवन् इदं नवत् सर्पिरन्नः ॥ १८ ॥

वि । क्रोशनास । विष्वञ्च । आयन् । पचाति । नेम । नृहि । पक्षत् । अर्ध ।

अयम् । मे । देव । सविता । तत् । आह । द्रुञ्जन् । इत् । वनन्त् । सर्पि ऽअन्न ॥ १८ ॥

उद्गीथ० वि क्रोशनास प्रजापतिं पितरं विविधमाह्वयन्तं विष्वञ्च नानागतय नानापूजना वा आयन् आगता, प्रजापते सकाशादुत्पन्ना इत्यर्थः । के । अन्निरस सर्वो प्रजा या । उत्पन्न पचाति प्रजापत्यर्थे यज्ञेषु इवापि पचति नम अन्निरसा सर्वप्रजाना वा अर्थः । नृहि पक्षत् न पचति अर्थः । तदेनसर्वं केन तव कथितमिति चत्, उच्यते—अयम् देव सविता सर्वस्य प्रसविताऽऽदित्य प्रजापतिर्वा मे मम तत् एतत् सर्वं यथोक्तम् आह कथितवान् । किञ्च इवञ्च इत् दार्वञ्च सर्पिरन्न^२ च अन्निरपि वनवत् इविषेहनद्वाराण्य प्रजापति वनति सम्भजते ॥ १८ ॥

वेङ्कट० ते क्रोशन्त नानाविष्का^३ वि^४ गच्छन्ति । क इत्याह पचाति इति । कश्चित् अर्ध इन्द्राय पक्तव्यं पचति । नृहि पचति अयम्^५ अर्धेषु^६ वीरेषु अन्धेषु वा मनुष्येषु । तदिदम् उक्तम्^७—'सत वीरास' (ऋ १०, २७, १५) इत्यादिकम् । मयम् अयम् दव सविता आह । तथा दार्वञ्च^८ च घृतासोऽस्मि^९ तत् कर्म भजत पचत् पक्षव्यम् तदपि सविता एव आह इति ॥ १८ ॥

अपश्यं ग्रामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानम् ।

सिर्पकृत्पर्यः प्र युगा जनानां सद्यः शिक्षा प्रमिन्नानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यम् । ग्रामम् । वहमानम् । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानम् ।

सिर्पति । अर्थः । प्र । युगा । जनानाम् । सद्यः । शिक्षा । प्रमिन्नान् । नवीयान् ॥ १९ ॥

उद्गीथ० अपश्यम् आगमनार्थेण वा ज्ञानेन साक्षाद्वा दृष्टवान् अहमस्मि वसुक प्रजापतिरूपमिन्द्रम् । किं कुर्वन्त इष्टवानस्मि—उच्यते । ग्रामम् मृतसहातम् वहमानम् प्रापदन्तम् मृजन्तमित्यर्थः ।

१ १. नास्ति वि^१. २ आह वि^२, आच वि^३ ३ ३ 'ओज्जन्ति वि^४ ज^५. ४ ४ केनगापनेन वि^५ ज^६. ५ एति वि^६ ज^७ ६ सर्पिरन्न सर्पि^८ मूको ७ तानािका मूको ८ पि रि^९ ज^{१०}, विगच्छन्ति रि^{११} ९ अथे वि^{१२} ज^{१३}. १० नास्ति वि^{१४} ज^{१५}. ११ मयम् वि^{१६} ज^{१७}. १२ 'न मूको. १३ एतानो वि^{१४} ज^{१५} एतानो वि^{१६}.

कृतः । आरात् उपादानकारणात् प्रकृतितः इत्यर्थः । किञ्चान्यत् कुर्वन्तमपश्यम् ।
अचक्रया स्वधया अक्षेन वर्तमानम् आत्मस्थितिञ्च कुर्वन्तम् अपश्यम् तम् । उक्तञ्च मन्त्रान्तरे
'आनीदकात् स्वधया तदेकम्' (ऋ १०, १२९, २) इति । किञ्च प्र सिपक्ति प्रकर्षेण सेवते
अर्थः सर्वस्येश्वरः^१ प्रजापतिः युगा युगानि यागकालान् यजमानजनानां कार्यत्वेन सम्बन्धिनः ।
किञ्च सद्यः समानेऽहनि शिदन् शिदनानि 'शिदन्म् शयतेः' (या ४, १९) इति वचनात्
अधितृणि सादयितृणि हिंसितृणि असुररक्षभादिशत्रुवृन्दानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंसन् नवीयान्
शरीरेण बलपौरुषनयादिभिश्च नवतरः, भवतीति शेषः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० 'अपश्यम् वीराणां सङ्गम् गच्छन्तम् अहम् आरात् चक्ररहितया रथिवर्जितया रथम् आत्मानो
धारयन्त्या सेनया प्रत्यक्षं मारुतम् आगच्छन्तम् । प्र सेवते जनानाम् स्वामी मरुद्वजः अहोरात्राणि
सद्यः एव अधयितव्यानि प्र-हिंसन् नवतरः' ॥ १९ ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो पु प्र सेधीर्मुहुर्निर्ममन्धि ।

आपधिदस्य वि नशन्त्यर्थं सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रमरस्य । युक्तौ । मो । पु । प्र । सेधीः । मुहुः । इत् । ममन्धि ।
आपः । चित् । अस्य । वि । नशन्ति । अर्थम् । सूरः । च । मर्कः । उपरः । बभूवान् ॥ २० ॥

उद्गीथ० कार्यकारणयोरेकवोपचारात् 'आत्मा वै पुन्रनामासि' (माश १४, ९, ४, २६) इति वचनाच्चेन्द्र-
रूपेणाऽवस्थितस्य मे मम प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः स्वभूतौ गावौ शत्रून्
यथाऽपि प्रति गन्तारी हरी युक्तौ स्वगृहं प्रति गमनाय^१ नियुक्तौ हु^२ सुष्टु अभि-
पूजितौ मो ॥ सेधीः स्तुत्युपसंहारकरणेन^३ अस्मद्यज्ञान् माऽपगमय । किं तर्हि ।
मुहुः इत् ममन्धि पुनःपुनरपीन्द्रं स्तुहि हे मम अन्तरात्मस्तिर्ययः । यतः आपः चित्
आप एव दृष्टिक्षणाः अस्य इन्द्रस्य वि नशन्ति अनेकार्थत्वादातनां नशतिरत्र प्राप्त्यर्थः ।
प्राप्नुवन्ति अर्थम् गतिम् । सूरः च सूर्यश्च प्राप्नोति इति । 'कीदृशः । मर्कः 'शत्रून् शत्रून्'
मारयित्वा' शोधयित्वा सर्वस्य उपरः बभूवान् उपरसदृशो 'भवन् मेघ इव' कीदृशगतिः
सदृशत्वार्थः । यस्माद् गच्छन् दुरापः, तस्माद् यावन्माऽपैति^४ यज्ञान् तावज्जीघ्रं पुनरपि
स्तुहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० एतौ मम अश्वौ शत्रूणां प्रमारयितुं ते^१ नियुक्तौ रथे । तत्र त्वम् 'इन्द्र ! मेव'^२
प्र सेधीः । साहाय्यार्थं मुहुर्मुहुः^३ मदीयेन स्तोत्रेण^४ मुदितो भव । आपः अपि देव्यः अस्य

१. अश्वेश्वरः मूको. २-२. मारित वि^१ अ^२. † 'मर्ग' मूको. ‡-‡ प्रत्यक्षं मारयेः
मूको. § परिन् मूको. ३. 'मना मूको. ४. मारित मूको. ५. प्राप्नुवन्ति मूको. ६-६. ...अंशिता
वि^१ अ. ७-७. मनमेव वि^१ अ; मनमेव वि^१. ८. 'अप्योति मूको. ९. त वि^१ अ^२; नारित वि^१.
१०-१०. रमेव मूको. ११. मुहुः वि^१ अ^२. १२. स्तोत्रे वि^१.

मम साहाय्यार्थं वि आप्नुवन्ति, सूर्यश्च शोधयितुं मेघो भवन् । सूर्यस्य हि तेजोऽसि
भवन्ति मेघाः ॥ २० ॥

‘इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः’ ॥

अयं यो वज्रः पुरुषा विवृत्तोऽयः सूर्यस्य बृहतः पुरीपात् ।

अत्र हतेना पुरो अन्यदस्ति तदव्ययी जरिमाणस्तारन्ति ॥ २१ ॥

अयम् । यः । वज्रः । पुरुषा । विवृत्तः । अयः । सूर्यस्य । बृहतः । पुरीपात् ।

अयः । इत् । एना । पुरः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्ययी । जरिमाणः । तारन्ति ॥ २१ ॥

उप्रीथ० यः अयम् इन्द्रस्य स्वभूतः वज्रः पुरुषा बहुधा अनेकप्रकारम् अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वतो
मध्यतः अधस्तादुपरिष्ठाच्च बृहद्युक्कप्रतिबन्धकाऽसुरमेघादिशत्रुशरीरेषु^१ विवृतः पतितः बृहतः
पुरीपात् अयः अन्तरिक्षलोकस्य परस्तादादित्यमण्डले ध्रुवः इत् ‘अयः’ (निघ २, ७)
ह्रस्वकृतात् । अजहोतुत्वाच्च आदित्यमण्डलस्यम् उक्कमुच्यते । इच्छद्भोऽप्यर्थे । तच्छब्दश्रुतेर्य-
च्छब्दोऽप्याहार्यः । यद्व्युक्कं मेघोद्वरगताद्बुद्धत्वात् एना परः अन्यत् अस्ति तन् अपि
अव्ययी व्यधारहिताः जरिमाणः ‘प्रहर भगवो जहि वीरयस्व’ (ऐसा ३, २०) इति इन्द्रस्य
स्रोतारो मध्यमस्थाना देवगणा मरुदादयः तरन्ति तरतिरत्रान्वर्णीतव्ययो^२ द्रष्टव्यः ।
वज्रघातमन्तरेणैन्द्रस्य प्रतापेनैवान्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयन्तीत्यर्थः । अथवा जरिमाण-
तमसां भौमानां च रसानां जरितारो रश्मयो वपांस्ववतारयन्ति । एतदुक्तं भवति—मेघोद्वरगतमुक्कं
तत्प्रतिबन्धकान् शत्रून् वज्रेण हत्वा भूमौ पातयतीन्द्रः^३ आदित्यमण्डलस्यमुक्कं वज्रमन्तरेणाऽऽश्रयैव
केवलया अन्तरिक्षलोकं प्रति रश्मिभिरवतारयतीति^४ ॥ २१ ॥

षेड्ड० अयम् यः इन्द्रस्य वज्रः बहुधा ह्यस्ततः विच्छिन्नः मेघेषु इन्द्रधनुः अवस्तात् सूर्यस्य स्वभूतान्
महतः पूरकात्^५ मण्डलात् अस्य परस्तात् अयमीयम् ‘अन्यत् अजम्’ अस्ति, तान् अजं
व्यधारहिताः स्रोतारः तरन्ति, जवन्ति आत्मीयं कुर्वन्ति इति । यद्वा ध्रुवणीयम् इन्द्रालयम्
अन्यत् तेजो विद्यते^६, तत्तेजो व्यधारहिता गरितारो दक्षिणाया माध्यमिका देवगणाः
तरन्ति ॥ २१ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता भीमयद्वास्ततो वयः प्र पतान् पुरुपादः ।

अयेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदप्ये च शिक्षत् ॥ २२ ॥

वृक्षेऽवृक्षे । निऽयता । भीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुपऽजदः ।

अये । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । भयात् । इन्द्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिक्षत् ॥ २२ ॥

१-१. नास्ति मूको.

२. ‘दकप्रब’ मूको.

३. ‘भीमपतयो’ मूको.

४. पातयन्तीन्द्रः वि^१.

५. ‘परवन्तीति’ वि^१.

६. ‘रका वि’ अ^१.

७-८. अजम् अ^१ वि^१; अजम् अ^१.

८. वरा वि^१ अ^१.

९. नास्ति वि^१.

उद्गीथ० वृक्षेवृक्षे । 'अथापि ताद्वितेन कृत्स्नवज्जिगमा भवन्ति' (या २, ५) इति वृक्षविकारो धनुरग्र वृक्ष इत्युच्यते । ऐश्वर्ययोगादिन्द्रस्य सङ्ग्रामकाले बहुबाहुस्थानिकधनुष्ट्वे सति वीप्सावचनमुपपद्यते । वृक्षेवृक्षे वृक्षविकारे धनुषिधनुषीन्द्रस्य स्वभूते नियता 'यमु बन्धने' निबद्धा आरोपिता सती मीमयत् 'मीमयतिः शब्दकर्मा' (या २, ६) । शब्दं करोत्याकृष्यमाणा सती गौः 'अथापि ताद्वितेन कृत्स्नवज्जिगमा भवन्ति' । गव्या गोविकारस्त्रायुमयी ज्या गमयित्री वा शराणाम् । ततः च ज्यात. सतो वा शब्दकरणाद् अनन्तरम् वयः पक्षिसदृशाः गन्तारो वा इधनः प्र पतान् प्रपतन्ति शयून् प्रति । कीदृशाः । पुरुषादः शत्रुपुरुषाणामन्तारो मारयितार इत्यर्थः । अथ एतस्माच्च कारणात् इदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातम् भयाते हन्तात् विभेति इन्द्राय इन्द्रायम् सुव्रत् सोमामिषवं कुर्वदपि ऋषये च शिशवः ऋषिर्द्विष्टा कर्मणाम् ऋषिक् तस्यै च दक्षिणां वृद्धपि सोमयागं कुर्वदपि किमुता-
न्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० आत्मधनुष इयं स्तुतिः । इन्द्रधनुष इति अपरे । वृक्षमवेवृक्षमवे धनुषि सम्बद्धा गौः गव्या ज्या शब्दं करोति । तस्मात् धनुषः पुरुषाणाम् अन्तारः पक्षिणः 'पतन्ति इधनः । एतस्मात् कारणात् सर्वम् इदम् भूतजातं विभेति । विभ्यत् च इन्द्राय सोमं सुनोति, मह्यम् च धनं प्रयच्छति इति' ॥ २२ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तत्रादिषामुपरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीर्मनुषा द्वा वृष्टकं बहत्तः पुरीपम् ॥ २३ ॥

देवानाम् । माने । प्रथमा । अतिष्ठन् । कृन्तत्रात् । एषाम् । उपराः । उत् । आयन् ।

त्रयः । तपन्ति । पृथिवीम् । अनुषाः । द्वा । वृष्टकम् । बहत्तः । पुरीपम् ॥ २३ ॥

उद्गीथ० देवानाम् माने प्रथमाः अतिष्ठन् अगतिस्थितिहेतुभूतोदकाधारभूतत्वात् 'सर्वस्मात् पूर्वं तावदेवैते' सृष्टा इत्यर्थः । क एते । मेघा । कुत एतदवगम्यते । परस्मिन् पादे तेषामन्वादेशान्, भान्ये च 'मेघा एव मायमिका देवगणाः' (तु. वा. स्क ७) इत्युक्तत्वात् । सृष्टानाञ्च सत्तामेयां मेघानां कृन्तत्रात् इन्द्रवज्रेण विकर्तृनात् कैदनात् उपरा उत् आयन् उपरा मेघाः । तारस्यादप्र तच्छब्देन आप उच्यन्ते । मेघस्या आप उत्पन्नाः वृष्टिभावेन भूमौ पतिता इत्यर्थः । पतितासु च तास्यसु इन्द्रादेशान् पश्यान् वायुरादित्य इत्येते त्रयः वर्षशीतोष्णैः तपन्ति सन्तापयन्ति पाचयन्तीत्यर्थः । पृथिवीम् अत्र तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम्, पृथिवीस्या ओषधीरित्यर्थः, अनुषाः० आनुपूर्वेण वसतः प्रकरितारः० प्रक्षेपार इत्यर्थः । पाचित्तासु औषधीषु द्वा द्वौ वाय्वादिभ्यो वृष्टवम् भूमिस्थमुदकम् बहत्तः आदित्यमण्डलं प्रति वाहयतः । वायुः शोषयन् आदित्यो रश्मिभिराददानः । कीदृशमुदकम् । पुरीपम् म्रीणयितुं प्रयितुं वा सर्वेभ्यः, बह्वित्यर्थः ।

१. धनुषश्चमे वि० अ०. २. गोः मूको. ३-३. पतन्ति...तस्मात् वि० अ०. ४. इमे वि० अ०. ५. विभ्रत् वि० अ०. ६. नास्ति वि० अ०. ७. वा. (२, २२) व्याख्यातवशेभ्यम् कर्ग द्व. ८-८. सर्व तावदेव ते मूको. ९. शयुक्ता मूको. १०. नास्ति मूको. ११. प्रहरितारः मूको.

अथवा देवानामिति निर्द्धारणे पक्षी । निर्माणमपि' वृष्टेर्गृह्यते' । प्रथमशब्दोऽपि प्रधानवचन । तिष्ठतिरपि व्यापहार्यं । 'राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव' (हितोपदेश १, ७३) इति यथा । देवानां मध्ये ये प्रथमा उत्कृष्टा मध्यमा देवगणा इन्द्रस्य स्वभूता मरुदादयः' ते माने वृष्टिनिर्माणे वृष्टिजनने' अतिष्ठन् व्याप्रियन्त इत्यर्थः । व्याप्रियमाणेषु तेषु कृन्तत्रात् एषाम् 'कर्तृकर्मणो कृति' (पा. २, ३, १५) इत्येवमेवा कर्तरि पक्षी । अभिर्माध्यमिके देवगणैर्यत् कृतं कृन्तत्र विकर्त्तनं मेधानां छेदनं तस्मात् 'हवो, यज्मादेवैर्विकृता' तस्मात् कारणादित्यर्थः । उपरा मेवा । एतिरवान्तर्णीतव्यर्थः । उद्गमयन्ति जनयन्ति । किम् । सामर्थ्याद् वृष्टिलक्षणमुदकम् । जनिते च तस्मिन् उदके त्रयस्त्रयस्तीत्यादिरर्थश्च आत्मा-
तार्थः ॥ २३ ॥

येङ्कटो रश्मीनाम् परिच्छेदके अन्तरिक्षे माध्यमिका देवगणा तिष्ठन्ति । तेषां देवानां कृन्तनीयाम्' अन्तरिक्षात् । कृतं हीदम् अन्तरिक्षम् है देवै । उपरा मेवा' उत तिष्ठन्ति । नय देवा पृथिवीम् तपन्ति अग्निं वायुं सूर्यश्च क्रमेण अवस्थिता । द्वौ उदकम् बहवः । एरकम् परैरन्य इन्द्र' च । निरुक्तम् (२, २०) च द्रष्टव्यम् इति ॥ २३ ॥

सा ते जीवातुर्लुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृग्यं गूहः सम्ये ।

आविः सः कृणुते गूहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ २४ ॥

सा । ते । जीवातु । उत । तस्य । विद्धि । मा । स्म । एतादृक् । अप । गूह । सुसम्ये ।
'आवि । स्वर्गैरिति र' । कृणुते । गूहते । वुसम् । ॥ । पादु । अस्य । नि । निर्णिज । न । मुच्यते' ॥

उत्प्रेक्ष्य० जनयर्चाऽऽदित्यात्मनेन्द्र इत्यतः । सेति तच्छब्दश्रुतेरेकवाक्यतायै यच्छब्द उत्तरस्मिन्नध-
वऽव्याहार्यः । यच्छब्दसम्बन्धाच्च स एव पूर्व व्याख्येयः । यद्भूमिरूपेण गत्या आव
इणुत प्रकटीकरोति स्व सर्वं त्रैलोक्यम् आदित्य गूहते सवृणोति च, आदत्त चेत्यर्थः, वुसम्
उदकं भौमरसारयम् । स पादु पद्वनम्' एतस्मै प्रयोननद्वयाय रश्मिद्वारेण गमनमित्यर्थः,
अथ निर्णिज सर्वस्य शोधविपुलादित्यस्य 'स्वभूतेनादित्येन न' कदाचिदपि सुव्रते
निर्वेदाय भ्रमेण वा परित्यज्यते । सा ते तव ममान्तरारामन जीवातु जीविना, जीवनहेतु-
रित्यर्थः, यत् तवमत ते तस्य विद्धि तस्यास्याऽऽदित्यस्य उपकृतुर्जानीहि स्तुत्या योगेन च
प्रत्युपकारम् । मा च स्म' अह्य आदित्यस्य स्वभूतम् एतादृक् तारस्य उपकृतम् अप गूह
अपसवृत्तमपनीत मा कार्पादित्यर्थः, सम्ये श्रुत्युना सह सदग्रामे ब्रह्मणे । प्राणिना हि
सर्वदेव श्रुत्युना सह सदग्राम जीवस्वेष्टवान्मृत्योश्च' तदपहाराय सर्वादा प्रवर्तमानरात्रात् ॥ २४ ॥

१ निर्धारणं वि' अ २ पृष्ठं २' वि' अ; सु' वि' ३ कने मूको. ४ ४. हेमचन्द्र-
वैविश्यां वि', 'सादेकैर्विक्ता वि' अ ५ कृन्तनीयात् वि' अ; कृन्तनीयात् वि'. ६ मेपार मूको.
७ ७ या. (५, १९) निर्बलन व्याख्यानप्र. द्र. ८ नदनम् वि', वदनम् वि' अ' ९-९ स्वभूतान्ते-
नादि येन वि' १; स्वभूतान्तेनादित्येन वि' अ १० असे मूको. ११. नीरल्ले' वि', नीरले' वि',
नीरल्ले' वि' अ.

वेङ्कट० तदुदकम् तव स्वगूढ जीवकम् मनुष्याणाम् अपि^१ । तद् अस्मभ्य प्रयच्छ । मा खलु एतादृक्^२ जीवकम् उदकम्^३ अप गूढं समनुष्ये अस्मिन् लोक । अथ परोक्षम् आह—सोऽयं सर्वम् आविष्करोति, गूढते उदकम् । “स पाद” अस्य निर्णेतु सम्प्रति न मुच्यत इति । अत्र^४ निरुक्त (५१९) गूढ सूक्त निरूपणीयम् इति ॥ २४ ॥

“इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वर्गः” ॥

[२८]

‘१ इन्द्रस्तुपा वसुकपर्त्वी ऋषिका, २,१,८,१०,१२ इन्द्र ऋषिः ३,४,५,७,९,११ ऐन्द्रो वसुक ऋषि । २,१,८,१०,१२ ऐन्द्रो वसुको देवता, १,३,४,५,७,९,११ इन्द्रो देवता । त्रिपुष्टं छन्द’

विश्वो ह्यष्टन्यो अरिराजगाम ममेदह स्वशुरो ना जगाम ।

जक्षीयाद्धाना उत सोमं पपीयात् स्वाशितः पुनरस्तं जगायात् ॥ १ ॥

निश्च । हि । अन्य । अरि । आऽजगाम । मम । इत् । अह । स्वशुर । न । आ । जगाम । जक्षीयात् । धाना । उत । सोमम् । पपीयात् । सुऽआशित । पुन । अस्तम् । जगायात् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् ‘विश्वो ह्यन्य’ इति द्वादशर्चमेन्द्र वसुक एव ददर्श । स्वयज^५ प्रति शीघ्रमनागच्छति वायौ^६ वसुक इन्द्राय ‘सोपाकम्भ कथयति’ । हे इन्द्र ! तुभ्य कथयाम्यहम्—विश्व हि अस्य अन्य अरि आजगाम सर्वं पृथग्य इंश्वर कर्मात्र देवलक्षण आजगाम यज्ञमागत । कस्तर्हि नागत । उच्यते—मम इत् अह स्वशुर न आ जगाम ममेव वसुकस्य स्वशुरो वायु नागत । यथागच्छत्, जक्षीयात् भक्षयेत्^७ धाना, उत अपि च सोमम् पपीयात् पिबेत् स्वाशित सुभोजित पिबत् । स्वाशित सुपुन पुन भूय अस्तम् स्वगूढम् जगायात् गच्छेत् । स्वस सर्वेश्वरः तस्मात्तव कथित मयेतीन्द्रस्य स्तुतिरेव जायते ॥ १ ॥

वेङ्कट० “विश्व हि अन्य” निर्गन्ता आजगाम । मम एव स्वशुर कश्चित् न आ जगाम । स क इति वृद्धभ्य एव^८ अवगन्तव्यम् । यदि तु स्तुपाया वचनम्, इन्द्र स्वशुरो भवति^९ । सर्वेपुपस्थितेषु इन्द्रो भक्षयतु धाना, अपि च सोमम् पिबतु । स्वाशित च सत्^{१०} पुन स्वगूढ गच्छतु ॥ १ ॥

स रोरुग्द वृषभस्तिग्मशृङ्गो वर्ष्मन् तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।

विश्वेभ्येन वृजनेषु पामि यो मे कृक्षी सुतसोमः पुनार्ति ॥ २ ॥

१ अपि च वि^१ अ । २. तादृक् वि^२ ३. नास्ति वि^३ ४-४. उवाच मूको ५. आदि ऊ५ वि^५ अ । ६ ६ नास्ति मूको ७ स यज्ञ मूको ८. वागो मूको. ९ ९. सोपलम्भ कथयति । का १० यध^{१०} वि^{१०} अ ११-११. नास्ति अ^{११}. १२. नास्ति वि^{१२} १३. न्ति इन्द्रं च वि^{१३} । नि इन्द्रं पन^{१४} अ^{१४}. १५. तन् वि^{१५} अ^{१५} । सत् वि^{१६}.

स । रोहवत् । वृषभ । तिग्मशृङ्ग । वर्ष्मन् । तस्यौ । वरिमन् । आ । पृथिव्या ।
विश्वेषु । एनम् । नृजनेषु । पामि । य । मे । कुक्षी इति । सुतऽसौम । पृणार्ति ॥ २ ॥

उद्गीथ० स यजमान रोहवत् यत्पर्यं खन् ऋग्यजुस्सामलक्षण शब्द कुर्वन्नित्यर्थः । किमिदं ।
वृषभ तिग्मशृङ्ग । लुप्तोपममेतत् । यथा गोवृषः तीक्ष्णशृङ्गं दर्शितो खन् नर्दनं
तिष्ठति, एवम् । अथवा टपमार्थ्यशब्दाभावादेतत्पदद्वयं यजमानविशेषणम् । वृषभो वर्षिता
यज्ञद्वारेणेति । तिग्मशृङ्ग 'तग्मम्' तन्तेहत्माह्वमण' (या १०, ६) । उरमाइशृङ्ग
सस्त्वर्तिवगणैर्वा' वर्ष्मन् वर्षिणि' मृदुतरे महति । कस्मिन् । सामध्याद् यज्ञे सोमयागलक्षणे ।
वरिमन् 'वरिमणि विस्तीर्णे' उरतरे वेदिस्थाने पृथिव्या अवयवभूते आ तस्यौ मयादया
तिष्ठति । मत्प्रसादान् सद्यस्तरे सोमयाज्ञी ईदृग्भवतीत्यर्थः । किञ्च विश्वेषु सर्वेषु सङ्ग्रामेष्वपस्तु
पामि रक्षामि एनम् यजमानम् । कीदृशम् । य यजमान मे ममेन्द्रस्य स्वभूतौ कुक्षौ
सुतसोम कृतसोमाभिपव सन् पृणात् सोमेन पूरयति ॥ २ ॥

वेङ्कट० स इन्द्र शब्दायमान वर्षिता तीक्ष्णरश्मि' वर्ष्मन्' तिष्ठति विस्तीर्ण स्थान अन्तरिक्षस्य ।
वर्ष्मन् शब्द' उद्यतवचन स्थिरवचनो वा । सर्वेषु एनम् उपद्रवेषु रक्षामि, य मे
कुक्षौ सुतसोम' पूरयति इति मन्थमान । यदा स्थितिमद् इन्द्रवचनम् तदानीम्
तस्यौ' इत्युत्तमपुरुष ॥ - ॥

अद्रिणा ते मन्दिनं इन्द्र तूयान्तसुन्वन्ति सोमान् पिबंसि त्वमेपाम् ।

पचन्ति ते वृषभान् अस्ति तेषां पृक्षेण यन्मघवन् ह्युपमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मन्दिनं । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबंसि । त्वम् । एपाम् ।
पचन्ति । ते । वृषभान् । अस्ति । तेषां । पृक्षेण । यत् । मघवन् । ह्युपमानः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अद्रिणा अभिपवप्राणा ते तवेन्द्रस्य मन्दिनं स्तुत्यस्मार्थाय हे इन्द्र । तूयान् क्षिमान्
अविलम्बितान् कर्मवैगुण्यनन्तिन प्रायश्चित्तेनाऽनन्तरितान् दत्तापवित्राद्योमपात्राद्वा "क्षिप्रमक्षारिण
इत्यर्थः", सोमान् सुन्वन्ति परया मयस्याऽभिपुण्वन्ति य यजमाना, तेषाम् एपाम्
अक्षदादीना स्वभूतान् सोमान् पिबसि त्वम्, नतरेपाम् । य च यजमाना त' त्वदर्थं परया
भक्त्या पचन्ति वृषभान् तथा स्वभूतान् वृषभान् हविर्भूतान् अर्त्त भक्षयसि त्वम्,
नतरेपाम् । कदा पिबसि, अस्ति । उच्यते—यत् यदा हे मघवन् । पृक्षेण अग्नेन होतव्यत्वेन"
निमित्तभूतेन ह्यमान भूतले आहूतो भवसि त्वम्, तदेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. गोश्व वि' अ २ निमनत्रक वि' अ ३ 'तरिगप्रशो वि' अ ४ 'प्री मूको
५. ५ वरिविपनरे (वि') वरिवि पनर (वि' अ) मूको ६ निद्राभि वि' ७ 'संग' वि' अ'.
८. ११ मूको ९ वषं मूको १०. 'म वि' अ' 'मय वि' ११ 'त्वम् वि' अ' 'त्वम् वि'.
१२ १० 'रिणो' वि', 'रिणो' वि' अ. १३ 'तेजिन वि' अ. १४ 'ह्यत् वे मूको.

वेङ्कट० ग्राण्या ते मादयितृन् इन्द्र^१ क्षिप्रान् पुन्यन्ति^२ सोमान् । त्वम् च पिबसि तान् । पचन्ति च ते वृषभान् । अस्ति ताश्च त्वम्, अन्नार्थं यदा मघवन् । यजमानै हूयते ॥ ३ ॥

इदं सु मे जरितुरा चिकिद्भि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ४ ॥

इदम् । सु । मे । जरित् । आ । चिकिद्भि । प्रतिऽपम् । शापम्^१ । नद्यं । वहन्ति ।

लोपाशः । सिंहम् । प्रत्यञ्चम् । अत्सारितं^२ । क्रोष्टा । वराहम् । निः । अतक्त । कक्षात् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इदम् सामर्थ्यम् यु सोमनम् अभिपूजितम् अतिशयितवदित्यर्थं^३, मे मम स्वभूत हे जरित । त्व स्तोत । आ चिकिद्भि मयादया जानीहि । कतमदिदं सामर्थ्यम् । उच्यते—यदि इच्छाम्यहम्, प्रतीपम् प्रतिकूलमित्यर्थं^४, शापम् उदकम् नद्य गङ्गायाः वहन्ति । किञ्च लोपाश रङ्कु सिंहम् प्रत्यञ्चम् आत्मानं प्रतिगतम् अत्सा गच्छति वधाय । क्रोष्टा शृगालश्च वराहम् अतिशूर बलवन्त च सन्तम् नि अतच निर्गमयति बलाङ्घ्रिपालयति कक्षात् गहनदेशात्^५ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'जरिता गरिता दक्षिणाया' इति यास्क (तु या १, ७) । इदम् सुष्ठु मे जरित । आ चिकिद्भि इन्द्र^१—प्रतीपम् उदकम् नद्य वहन्ति तद्य पुत्रे मयि हृषति, लोपाश शृग लुप्यमानवृणम् अक्षति इति^२ । सोऽपि अभिमुखम् आगच्छन्तम् सिंहम् अभितो गच्छति, क्रोष्टा च मया प्रेरित प्रयत्नम् वराहम् कक्षे क्षयानम् नि गमयति ॥ ४ ॥

कथा त एतदुहमा चिकेतुं गृत्सस्य पाकस्तवसो मनीषाम् ।

तं नो विद्वो ऋतुथा वि वोचो यमर्धे ते मघवन् क्षेम्या धूः ॥ ५ ॥

कथा । ते । एतत् । अहम् । आ । चिकेतुम् । गृत्सस्य । पाकं । तवसं । मनीषाम् ।

यम् । नु । विद्वान् । ऋऽतुथा । नि । वोच । यम् । अर्धम् । ते । मघऽवन् । क्षेम्या । धूः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० कथा कथ केन प्रकारेण ते तवेन्द्रस्य स्वभूतम् एतन् सामर्थ्यम् अहम् आ चिकेतुम् मयादया जानामि गृत्सस्य मेधाविन सर्वज्ञस्य पाकं अधिपपन्नं^३ तवस तवसस्य वृद्धस्य महत् इत्यर्थं, मनीषाम् च स्तुतिञ्च, कर्तुमिति शेषः । त्वम् एव न अस्मभ्यम् विद्वान् सर्वज्ञ ऋतुथा ऋतावृत्तौ यथाकालम् क्रमेणेत्यर्थं, वि वोच विविध 'स्पष्ट विशेषेण'^४ वा पुनरपि मूर्ध्नि, यतो हे मघवन् । यम्^५ ते तव "अर्धम् स्तुत्ययव" कुम् । अस्माकम् क्षेम्या क्षेमे भवा ऋतुरहिता वोढुं शक्या स्तुति धूः, तस्मात्तव स्तुत्यवपदेव यद्य ऋतेन कर्तुं शक्नुम मन्दबुद्धित्वात् । तस्मात् त्वमेवासभ्य स्वसामर्थ्यं स्तुतिप्रकारञ्च पुनरपि कथयेत्यर्थं ॥ ५ ॥

१ नास्ति दि^१ अ^१. २ =री मूको. ३. वेप १, २-१४ ti द ४-४ या (५, ३) निगम द. ५. अतिशयितृ^२ दि^२ म. ६. गहन देशात् मूको. ७. नास्ति दि^३ ८. अधिपक^३ मूको. ९. ९ एतदि^३ दि^३ अ १०. १० दि^३ अ. ११-११. सुवर्षमयव मूको.

वेङ्कट० एतत् इति क्रियाविशेषणम् । कथम् त्वत् इदम् आ जानामि मेधाविन वृद्धस्य^१ पक्षध्वप्रज्ञः
अहम् बुद्धिम् । त्वम् एव अस्माकम् विद्वान् कारे वि बूद्धि, जगत यम् अर्थम् ते प्रति-
भाति मयि पुत्रे निहिता धू मघवन् । इति ॥ ५ ॥

एवा हि मां त्वत्सं वर्धयन्ति दिवर्दिचन्मे वृद्ध उर्त्तरा धूः ।

पुरु सहस्रा नि शिशामि साकर्मशत्रुं हि मा जनिता ज्ञानं ॥ ६ ॥

एव । हि । माम् । त्वत्सम् । वर्धयन्ति । दिव । चित् । मे । बृद्ध । उर्त्तरा । धू ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । साकर्म । अशत्रुम् । हि । मा । जनिता । ज्ञानं ॥ ६ ॥

उद्गीथ० एव एवम् 'अनेनोक्तेन प्रकारेण' हि यस्मात् माम् इन्द्रम् त्वत्सम् महान्त स्तुतिभि स्तुवन्त,
स्त्रोतार वर्धयन्ति, तस्मात् कारणात् दिवः चित् दिवोऽपि उत्तरा अधिका परार्था मे
ममेन्द्रस्य वृद्ध महत् 'धू उत्तराहू अथवा महती स्तुति उत्तराहो' वा महान् रथो
वा महानित्यर्थः । किञ्च पुरु पुरुणि च बहूनि सहस्रा शत्रूणा सहस्राणि नि शिशामि
तन्मूकरोमि दिनस्त्रीत्यर्थे, साकर्म सह युगपदित्यर्थे । कस्मात् । हि यस्मात् अशत्रुम् अविद्यमानशत्रुं
सामिन्द्रम् जनिता सर्वस्य जनयिता प्रजापतिः जज्ञान जनितवान् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वृद्धम् वर्धयन्ति यन्दिनो शुलोकादपि महतो मम धूः उद्गततरा इति^१ । बहूनि च
शत्रूणा सहस्राणि सह दिनस्मि^२ । अशत्रुम् हि माम् जनिता ज्ञान इति भावः^३ ॥ ६ ॥

‘इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्गः’ ॥

एवा हि मां त्वत्सं जज्ञुः कर्मन्कर्मन् वृषणमिन्द्र देवाः ।

वधीं वृत्रं वज्रेण मन्दसानोऽप्यं व्रवं महिना दाशुपे वम् ॥ ७ ॥

एव । हि । माम् । त्वत्सम् । जज्ञुः । वृषणम् । कर्मन्-कर्मन् । वृषणम् । इन्द्र । देवा ।

वधीम् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसान । अप्यं । व्रजम् । महिना । दाशुपे । वम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० 'यस्मादेवमनेनोक्तेन प्रकारेण' माम् स्वयंपुत्र वसुक् त्वद्रूपेणावीक्ष्यत सन्तम् त्वत्सम् महान्तम्
जज्ञु जानन्ति जनयन्ति वा उग्रम् क्रूरम् असह्य वा कर्मन्-कर्मन् कर्मणि-कर्मणि अग्निहोत्रादौ वृषवधादौ
वा वृषणम् वर्धितार हे इन्द्र । देवा हविषां दातारः अस्तिव्ययजमानाः सरदादयो वा
देवगणा । अथ 'मन्दसान अहम् वज्रेण'^१ वधीम्^२ हस्मि व्रजम् असुर मेघ^३ वा, दाशुपे
हवींषि दत्तवते यजमानाय । 'किञ्च महिना महस्वेन व्रजम् मेघसमूहम् अर वन् अवावम्
अपृणोमि'^४ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एव हि माम् य वृद्धस्य^५ जनितवन्त उद्गर्णम् सर्वस्मिन् कर्मणि वर्धितारम् इन्द्र । देवा ,

१ तदेव मूको २ नास्ति वि^१ ३ ३. 'नोक्तप्रज्ञ' वि^१ अ ४-४ भूरजुल्लभ्यत्वा मानी
गुरीरुत्तारो मूको ५ नास्ति वि^१ ६. 'नति वि' अ^१; 'मि वि' ७ नास्ति वि^१ ८-८. नास्ति
मूको. ९ 'नोक्तप्रज्ञ वि' अ १०-१० नास्ति मूको, वा अनु न्यायो द्र (तु. वै.) ११ मरी
मूको. १२. नास्ति मूको. १३ अम् वि^१ अ^१; नास्ति वि^१.

सोऽहं हन्मि मेघम् वज्रेण मोदमानः अप आवृणोमि^१ च महत्त्वेन गवाम् व्रजम् तव प्रयच्छते यजमानाय ॥ ७ ॥

देवास आयन् परशूरविभ्रन् वना वृधन्तो अभि विद्भिः^२रायन् ।

नि सुद्रवम्^३ दधतो वक्षणासु यत्रा कृपीटमनु तदहन्ति ॥ ८ ॥

देवासः । आयन् । परशन् । अविभ्रन् । वना । वृधन्तः । अभि । विद्भिः । आयन् ।

नि । सुद्रवम् । दधतः । वक्षणासु । यत्र । कृपीटम् । अनु । तत् । दहन्ति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० देवेन्द्रेण चोदिताः सन्तः देवासः मरुतो देवाः आयन् गच्छन्ति मेघवधाय, परशन् वज्रान् अविभ्रन् धारयन्ति च । मदादेशान् गत्वा धृत्वा च वना ह्युत्तोपममेतत् पदम् । वनानीव यथा वृक्षान् परशुभिः वृधन्तः केचित् गच्छन्ति, एवम् 'मेघं वज्रे' । वृधन्तः विद्भिः^४ मरुदादिमाध्यमिका^५ देवगणा मनुजैः सह अभि आयन् मेघान् प्रति गच्छन्ति । किञ्च 'सुद्रवम् सुष्ठु द्रवितु' गन्तु वृष्टपृथक्कम् वक्षणासु नदीषु नि^६ दधत निधारयन्तः नियमेन स्थापयन्तः यत्र यस्मिन् मेघजाते कृपीटम् उदकम् (सु. निघ १, १०) अनु गच्छन्ति उपलभन्ते, 'तत् मेघजातम्' दहन्ति भस्मीकुर्वन्ति, वज्रघातैश्चूर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

षेङ्कट० देवा गच्छन्ति, परशन् च धारयन्ति । उदकानि वृधन्तः अभि गच्छन्ति^७ मरुभिः नियमेन स्थापयन्तः शोभनद्रवणम् उदकम् नदीषु । ते ह्येव यस्मिन् वृत्रे निगूढम् उदकं तिष्ठति, तत् रश्मिभिः^८ दहन्ति उदकस्य निर्गमनार्थम् इति ॥ ८ ॥

शशः क्षुरं प्रत्यञ्चं जगाराद्रिं लोगेन व्यभेदभारात् ।

वृहन्तं चिद्दृते रन्धयानि वयद्वत्सो वृषभं शूशुवानः ॥ ९ ॥

शशः । क्षुरम् । प्रत्यञ्चम् । जगार । अद्रिम् । लोगेन । वि । अभेदम् । आरात् ।

वृहन्तम् । चित् । ऋदृते । रन्धयानि । वयत् । वृत्तः । वृषभम् । शूशुवानः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० शशः क्षुरम् लुप्तमत्त्वर्थतद्वत्^१ वृत्तपदम् । क्षुरवन्तं दृढदीर्घतीक्ष्णतले सिंहस्याप्रक्षोदिकम्^२, यद्वज्रशूरशृङ्गमित्यर्थः^३ । प्रत्यञ्चम् वधायोऽऽत्मानं प्रतिगतम् जगार गिरति गृह्णाति वा मारणाय । किञ्च अद्रिम् पर्वतं हिमवदादिकम् लोगेन लोष्टेन मृत्पिण्डेन वि अभेदम् विविधं भिनन्नि विदारयामि आरात्^४ 'दूरेऽपि स्थितमित्यर्थः'^५ । किञ्च वृहन्तम् चित् महान्तमपि हस्त्यादिकं ऋदृते^६ 'हस्तकाय कल्पकाय'^७ (सु. निघ ३, २) रन्धयानि ससाधयानि वशं गमयानि, यदीच्छानि । मरुप्रसादाच्च वयत् गच्छति वन्त युदाय वृषभम् प्रति शूशुवानः ॥ ९ ॥

१. 'गोति अ'; 'नि वि'. २. वनानि वि'. ३-३. मेघे ('प्र वि'.) ज्ञे. मूको. ४. इतिवः वि' अ; वरिष्ठः वि'^१. ५. ददादि' मूको. ६-६. नास्ति वि' अ. ७. नास्ति मूको. ८-८. त-मेघात् वि'^१. त-मेघान् वि' अ. ९. 'छनि मूको. १०. रश्मिः वि' अ'. ११. 'तस्य तद्वि' वि' अ. १२. 'प्रमोदि' वि'^१. 'आदि' वि' अ. १३. 'क्षुरं युग' वि' अ. १४-१४. दूरे प्रस्थि' मूको. १. दत्तकायवापकाय वि' अ; हस्तकायवापकाय वि'^१.

वेङ्कट० मद्राष्ट्रे वर्तमानः^१ शशः व्याधेन विसृष्टम् ध्रुम् अभिमुखम् आगच्छन्तम् अस्ति । तथा इच्छन्नहं लोष्टेन शिलोच्चयम् वि भिनधि^२ दूरे स्थितम् । वृहन्तम् अपि पुरुषादिकं^३ ह्रस्वाय^४ वशं नयानि । गच्छति वत्सः वृषभम् वर्धमानवेगः^५ ॥ ९ ॥

सुपूर्ण इत्या नखमा सिंसायार्वरुद्धः परिपदं न सिंहः ।

निरुद्धश्चिन्महिपस्तुर्प्यावान् गोधा तस्मा अयथै कर्पदेतत् ॥ १० ॥

सुपूर्णः । इत्या । नखम् । आ । सिंसाय । अर्वरुद्धः । परिपदम् । न । सिंहः ।

निरुद्धः । चित् । महिपः । तर्प्यावान् । गोधा । तस्मै । अययम् । कर्पत् । एतत् ॥ १० ॥

उद्गीथ० सुपूर्णः पक्षिराद् इत्या अमुत्र दिवि नखम् आत्मीयम् आ सिंसाय आऽवभात् आऽवधान्, इन्द्रार्थं सोमाहरणकाले दिवि पदम् इन्द्रप्रसादाद् न्यस्तवान्तिपर्यः । किमिव । अवर्द्ध- पञ्चरेण^६ वृत्तः परिप्रेष्टितः सिंहः परिपदम् न परिपदमिव यथा 'पञ्चरेष्य परि' सर्वतः पादभावभाति ग्यस्यति, एवम् । किञ्च निरुद्धः चित् चिदिस्तुपमार्थे (तु. या १, ४) । यथा 'पादे बद्ध्वा' केनापि निरुद्धो महिपः उदकाभावे तर्प्यावान् भवति, एवमिन्द्रः सोमाभावे तृपावानभूत् । प्राक् सोमहरणात् तृपिताय चेन्द्राय तस्मै सादर्थ्यचतुर्थेया । तृपितस्य तस्येन्द्रस्याधीय गोधा गमयति वर्णानिति गौर्वागिन्द्रियम्, तत्र निहिता गोधा वाग् गायत्र्याख्या अययम् अयत्नेन अनायासेन लीलया कर्पत् आकृष्टवती दिवः सकाशाद् आहृतवतीत्यर्थः^७, एतत् सोमजातं मधु वा सोमलक्षणम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० सुपूर्णः अमुत्र अन्तरिक्षे वर्तमानः नखम् आत्मीय भक्षस्य जन्तोः हिंसायां प्रवृत्तम्^८ आ बध्नाति, संहरति । अपि 'च अवर्द्धः'^९ सिंहः^{१०} आत्मनः समीपे परिपद्यमानं^{११} द्विपादि न हिनस्ति । निरुद्धः च भवति महिपः तर्प्यावान् तृष्णावान् हिंसासुचिः । कथम् इत्याह — गोधा महिपस्य बाधिका नस्ते तस्मै महिषाय एतत् तर्पणम् अययम् करोति यथा न^{१२} तथाऽनुविष्टम्, तथा अग्रतः प्रादुर्भवति इति ॥ १० ॥

तेभ्यो गोधा अयथै कर्पदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यथैः ।

मिम उक्ष्णोऽवसृष्टां अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अययम् । कर्पत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिपीयन्ति । अनेनैः ।

सिमः । उक्ष्णः । अवसृष्टान् । अदन्ति । स्वयम् । बलानि । तन्वैः । शृणानाः ॥ ११ ॥

१. वर्षमां वि' अ'. २. निधि वि'; भिन्नि वि' अ'. ३. 'पामकं वि' अ'; 'पारिकं वि'. ४. वात्वाय वि' अ'; हवा वि'. ५. 'गम् वि' अ'. ६. अवर्द्ध' वि'; अवर्द्ध' वि' अ. ७-८. परस्मै वि'; 'अस्मैपरि वि' अ. ८-८ पादेन बद्धा वि'; पादेन व' वि' अ. ९. आकृष्ट' वि'. १०. 'दम् वि' अ'. ११-१२. नायाय वि' अ'. १२. सिंहः वि'; सदि वि' अ. १३. 'विबर्धमान वि' अ'; 'रिपद्यमान वि'. १४. तु वि' अ'.

उद्गीथ० तेभ्य^१ तेषां च देवानामृषीणां चार्थाय गोधा वाक् गायत्र्याख्या इन्द्रस्यार्थे देशात् अयथम्
कर्पत् एतत्^२ इति व्याख्यातार्थम्^३ । ये देवा ऋषयश्च ब्रह्मण परिवृद्धस्य परिवृद्धस्य स्वभूतै
अन्नै सोमारयै, नृप्ता सन्त इति शेषः, प्रतिपीयन्ति प्रतिहिंसन्तीन्द्रेणाऽभ्यनुज्ञाता ।
किञ्च सिम सर्वान् उक्ष्ण नृपकान्^४ अवसृष्टान् इन्द्रेण निस्पृष्टान् दत्तान् हविर्भूतान् यज्ञेषु
अदन्ति भक्षयन्ति च स्वयम् आत्मनैव शत्रूणाम् बलानि सेनाबलानि स्वयम् एव हिंसन्तः सन्त्या तत्र शरीराणि च
मृणानां हिंसन्तः सोमे आहूते सति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तेभ्य च गोधा सत्कर्म अयथम् करोति । ये अभून्^५ ब्राह्मणान् प्रतिहिंसन्ति दन्तै
अदन्ति वा । गूढत्वात् अर्थस्य गोधाशब्दात् सकारः पदकारेण अस्याम् ऋचि न लुप्तः । सीमया
अन्त अवसृष्टान्^६ शत्रूणाम् उक्ष्ण तेषां सेनाबलानि स्वयम् एव हिंसन्तः सन्त्या तत्र शरीराणि च
मृणा अदान्त ॥ ११ ॥

एते शमीभिः सुशमी अभूवन् ये हिन्विरे तन्वर्^७ सोम उक्थैः ।

नृद्वदन्नुप नो माहि वाजान् दिवि श्रवो दधिपे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते । शमीभि । सुशमी । अभूवन् । ये । हिन्विरे । तन्वर् । सोम । उक्थै ।
नृद्वत् । वदन् । उप । न । माहि । वाजान् । दिवि । श्रवः । दधिपे । नाम । वीरः ॥ १२ ॥

उद्गीथ० एते देवर्ष्यादयः शमीभिः सोमयागकर्मभिः सुशमी सुकर्माण अभूवन् भूता, ये
हिन्विरे सङ्गमयन्ति समर्थयन्ति वा तन्वः स्वशरीराणि सोमे सोमयागे उक्थै प्राप्ते ।
यत्स्वमीदृश स त्वश् नृवत् मनुष्यवत् वदन् इदं मया युष्मभ्य दत्तमिति व्यक्ता
वाचमुच्चारयन् ॥ अरमभ्यम् उप माहि उपगम्य देहीत्यर्थं, वाजान् अश्वानि बलानि ।
कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात् दिवि सुलोके भव दानपतिरिन्द्र इति कीर्तिम् दधिपे धारयसि,
नाम च धारयसि वीर दानशूर इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एते कर्मभिः सुकर्माण अभूवन्, ये प्रेरयन्ति त्वदीयानि शरीराणि सोमे स्तुतिभिः । मनुष्यवत्
भियम् वदन् उप नृवत् अरमभ्यम् अश्वानि । त्व हि दिवि धारयसि शत्रूणीयम् उदकम् वीर ॥ १२ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

[२९]

^१ ऐन्द्रो वसुक कपि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

ननु न वा यो न्यधायि चाकञ्छुर्चिर्वा स्तोमो भ्रूणावजीगः ।

यस्पेदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृत्तमः क्षपारान् ॥ १ ॥

१ तेभ्यो गोभ्य वि^१ अ २ नास्ति सूको. ३ व्याख्यायन् सूको. ४ एतान् वि^१
५ अमुं वि^१ अ^१, मृत् वि^१. ६ शत्रू मूको. ७ सङ्गः त्रि^१. ८ अमं अ^१.
९ नारि मूको

वने । न । वा । यः । नि । अधायि । चाकन् । शुचिः । वाम् । स्तोमः । भुरगौ । अजीगरिति ।
यस्य । इत् । इन्द्रः । पुरुडिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृजतमः । क्षपाज्वान् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'वने न वा यः' इति अष्टचमैन्द्रम् । वसुक्र एव तद् ददर्श । वने न
वा यः चाकस्त्रियाख्यातपदमेतत्^१, 'अग्निर्वह्यं मम तस्य चाकन्' (ऋ १, १४८, २) इति
यथा । यच्छब्दसम्बन्धाच्च तच्छब्द उत्तरे पादे अध्याहार्यः^२ । यच्छब्देनात्र सामर्थ्यात् सोमो
निर्दिश्यते । यः सोमः चाकन् इन्द्रेणात्मनः पानं कामयते । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः ।
स सोमो वने न वा नशब्दः सम्प्रत्यये । वने वनविकारे वृक्षावपये पात्रे द्रोणक-
लशादौ च धुवस्याहवादौ वा सूक्तये नि अधायि निहितः इन्द्रार्थम् अस्माभिः स्थापितः ।
किञ्च शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः वाम् धुवयोः पत्नीयजमानयोः स्वभूतः स्तोमः स्तुतिविशेषः
हे भुरगौ ! यजेन सर्वस्य जगतः भक्तारौ ! स्वर्गन्तारौ ! वा कर्मानुष्ठानेन^३ अजीगः इन्द्रस्य
गुणान्नोपात्तं गृह्णाति । यस्य स्तोमस्य । इत् शब्दोऽनर्थकः । इन्द्रः पुरुदिनेषु बहुष्वहसु
होता । 'ह्यति' (निघ ३, १४) इत्येति कर्मा । स्तोता नास्तीदृशः^४ स्तोमः इति प्रशंसितेत्यर्थः,
मां प्रति अयमागच्छतु मा गादन्यत् इत्याह्वाता वा । स इन्द्रस्य गुणान्नोपात्तं गृह्णातीति
'सम्बन्धः कार्यः' । कीदृशः । नर्यः नृजतो हितः^५ नृणाम् मनुष्याणाम् नृजतमः प्रकृष्टमनुष्यश्च
क्षपाज्वान् अतिरात्रे क्रतौ यागार्ता स्तोतृणाञ्चाङ्गभूतया विशिष्टया रात्र्या तद्वाञ्छेत्यर्थः ।
एवं शाकल्यपदाविरोधेनावयवार्थः स्थापितः ।

इदानीं यास्कपदविधिनार्थं^६ उच्यते (या ६, २८)—वृक्षे यथा वायः वेः पुत्रः पक्षी ।
पुत्रः कः । अनुपजातपक्षकः । नि अधायि माया निहितः स्थापितः । तां चरित्वा आगच्छन्ती
निरीक्षते तदागमनं कामयते । पदम् "इन्द्रः श्रोतुमागच्छतीतीन्द्रागमनम्"^७ चाकन्^८
चापन् पश्यन् कामयमानो वा^९ शुचिः शुद्धः सर्वदोषरहितः वाम् धुवयोः स्वभूतः
स्तोमः हे भुरगौ ! अजीगः गुणग्रहणद्वारेणैन्द्रम् आगच्छन्तमेव^{१०} गृह्णाति । उत्तरोऽर्धचः^{११}
समानार्थः पूर्वण ॥ १ ॥

पेक्षुट० वृक्षे^{१२} इव गच्छन् पक्षी निहितः इन्द्रं कामयमानः सोमः^{१३} पात्रेषु^{१४} "शुचिः च वाम्"^{१५}
स्तोमः हे भरणशीलौ ! इन्द्रकुरसौ ! निर्गमयति । यस्य एव इन्द्रः पानेन बहुषु दिनेषु चानूणाम्
आह्वाता नृणाम् नृजतमः निहितक्षपणावात्^{१६} भवति हिनस्ति शत्रून् इति । यास्क (६, २८) तु
वायः इति पदम् पूर्वं ग्रन्थते, यदाह—'वन इव । वायो वेः पुत्रः । वायमिति वा । कामयमान
इति वा । वेति च य इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं त्वेवम् आत्मात्मभविष्यत् । अनुसमात-
द्वार्यः' इति ॥ १ ॥

१. तं वि^१ अ. २. "कनिल्यप" वि^२ अ.; "कनिल्यतप" वि^३; "कनिल्यतप" वि^४. ३. नास्ति
गू. ४. लृगं गू. ५. "हाने वा मू. ६. तादृशः वि^६ अ. ७. स्तोम गू. ८-८. येनः
वा कार्यः वि^७ अ. ९. दितं गू. १०. "पशतिनिना वि^८ अ. ११-११. इन्द्रोनेत्रागच्छतीतीन्द्रागमनं गू. १२. वान् वि^९ अ.
१३. वाचकं गू. १४. "अप" गू. १५. "राधं" गू. १६. "यम वि^{१०} अ.
१७. स्तोमं वि^{११} अ. १८. नास्ति वि^{१२}. १९-१९. नास्ति वि^{१३} अ. † वा वि^{१४}
१९. "वान् वि^{१५} अ.

प्र ते अस्या उपसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमावेदन्नृन् कुत्सेन रथो यो असत् ससवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्या । उपस । प्र । अपरस्या । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणाम् ।
अनु । त्रिशोकं । शतम् । आ । अवहत् । नृन् । कुत्सेन । रथं । य । असत् । ससवान् ॥ २ ॥

उद्गीथ० अस्या वर्तमानाया उपस अपरस्या आगामिन्याश्च वा उपस नृतौ 'नृ नयने' । उदय-
काल इत्यर्थः, ते इन्द्रस्य स्तुरया यागेन चाऽऽराधने प्र स्याम प्रकर्षेण भवेमेत्येतद् आशास्महे
वयम् । कीदृशस्य । नृणाम् मध्ये नृतमस्य प्रकृष्टमनुप्यस्य । कस्मात् कारणात् स्तुत्या यागेन च
तवाऽऽराधनम् आशास्महे । यस्मात्त्वामिन्द्रमारोध्य तव प्रसादात् स रथ 'लब्ध इति शेषः ।
य' रथ असत् भवति ससवान् तव कुत्सेन च सनिवा सम्भक्ता सह बह्वनद्वारेण ससेविता ।
उत्पश्चादयमथा मन्त्रान्तर— 'यासि कुत्सेन सरथमवस्यु' (ऋ ४, १६, ११) इति ॥ २ ॥

धेङ्ङुट० प्रकर्षेण स्याम^१ तव अस्या उपस प्र च परस्या नयने नृणाम् नृतमस्य सर्वेषु अहस्तु
तव प्रणयने प्रभवेम । अनु आ अवहत् तेन रथेन त्रिशोक ऋषि आरमीयान् बहून् ऋषीन्^२
स्वर्गं लोकम्, कुत्सेन ऋषिणा युक्तं य रथं अमृतं अन्नवान् इति ॥ २ ॥

कस्ते मद इन्द्र रन्त्यो भूद दुरो गिरौ अम्युग्रो वि घोर ।

कद्राहो अर्गोष मा मनीषा आ त्रा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥ ३ ॥

क । ते । मद । इन्द्र । रन्त्य । भूत् । दुर । गिर । अभि । उप्र । वि । धात् ।
वत् । बाह । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपमम् । राधं । अन्नैः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र ! ते तव र य समयिता प्रीतिकर क मद कतम सोमज्यो मद भूत्
भवति । किं तावद् ईषधदस्तव प्रीतिजनको भवति, उत मध्यम, उत वा उत्तम,
येन मदेन मत्त^१ सन् त्वम् दुर यज्ञगृहद्वाराणि च गिर 'स्तुती च अभि' प्रति उप क्रूरः
अप्रसह्यो वा^२ वि भाव लङ्घेऽय लोद् । यज्ञगृहं गन्तुं स्तुती श्रोतुं च 'विविधं धावति । तादृशमदं
द्योग्यसोमदानाभिप्रायेणाय^३ प्रभ । किञ्च कत् बाह अवाक् कदिति कदादादपपायं ।
धाह 'इत्येतेन नपुसकवाचिना' शब्देन इन्द्र प्रत्युहात इति सोम उच्यते । अर्वाक् इति
तद्दिशेपणम् । कदा सोम त्वत्प्रसादात् फलदानायास्तदभिमुख^४, भविष्यति इति शेषः ।
किञ्च कदा वा तव प्रसादान् उप मा मनीषा उपगमिष्यति^५ मा सर्वार्थदर्शिनी प्रज्ञा

१ भवामित्ये^१ वि^१ अ २-२ नास्ति वि^१ ३ 'मदु वि' अ^१ ४ नृन् वि^१ ५ सप्तम
६ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

स्तुतिर्वा सर्वगुणप्राहिणी । किञ्च आ त्वा आहुपसर्गं ध्रुते तद्योग्यत्रियापदाध्याहार^१ । कदा वा
आराध्य त्वाम् शक्याम् शक्तिरत्र गत्यर्थं । मन्तर्णीतव्यर्थं । गमयेयम् उपमम् मदन्तिकम्^२ ।
किम् । राध धनम् अने ॥ ३ ॥

घेङ्कट० क ते मद इदं । रमयिता भवति । यज्ञद्वाराणि स्तुती च अभि गच्छ उद्गूर्ण ।
कदा^३ त्वा त्वदीयोऽथ^४ मा प्रति "उप हरति" अभिमुख स्तुत्यर्थम् । शक्तुयाम् अह त्वाम्
आ गमयामि अन्तिकम् धनार्थम्^५ अन्नार्थम् च ॥ ३ ॥

कदुं घुम्रमिन्द्र त्वारंतो नृन् कया धिया कस्से कन्न आगन् ।

मित्रा न सत्य उरुगाय भृत्या अने समस्य यदसन् मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊँ इति । घुम्रम् । इन्द्र । त्वाऽरंत । नृन् । कया । धिया । कस्से । कत् । न । आ । अगन् ।
मित्र । न । सत्य । उरुगाय । भृत्यै । अने । समस्य । यत् । असन् । मनीषा ॥ ४ ॥

उद्गीथ० कत् उ कदा वा घुम्रम् अन्न हविर्लक्षणम् अस्मादीयम्, अस्तीति^१ शेष । हे इन्द्र । त्वावत
त्वत्सदृशान् नृन् मनुष्यान् अस्मान् कया धिया कया अनुग्रहबुद्ध्या कस्से करिष्यसि । कत् कदा
वा न अस्मान् प्रति आ अगन् आगमिष्यसीत्यर्थं । हे उरुगाय । बहुगते । बहूना
भक्तानां गतिभूत^२ इत्यर्थं, विस्मीर्णगते^३ वा, संबर्गतीनां मध्ये महागते^४ इत्यर्थं । किमिव
किमर्थञ्च । उच्यते—मित्र न सत्य मूल्ये यथा कश्चित् क्षिप्र अदिसबादी भरणोप-
योगक्षेमबहुनाय^५ आपदागच्छेत् परया प्रीत्या, एवम् । कस्मादेवमुच्यस कदा मा प्रत्यागमिष्यसि
भरणार्थेति । यत् यस्मात् अने आहारे शरीरस्थितिनिमित्ते समस्य सबन्धाऽस्मदादिकस्य प्राणिन
असन् भवन्ति मनीषा प्रज्ञा अन्नाभिलाषलक्षणा^६ ॥ ४ ॥

घेङ्कट० किम् अन्नम् इन्द्र । त्वत्सदृशान् मनुष्यान् "आ गमयति"^१ । कन कर्मणा करोषि त्वम्
अभिलषितम् अस्माकम् । कदा वा अस्मान् आ गमिष्यसि । सखा इव सरयुकर्मा त्वम्
उरुकीर्ते^२ भरणाय भवसि, अने सर्वस्य स्तोतुं यदा भवति बुद्धय^३ इति ॥ ४ ॥

प्रेरेयुः सरो अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधाईव गमन् ।

गिरिश्व ये ते तुविजात पूर्वानरं इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यनेः ॥ ५ ॥

प्र । ईरय । सूर । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाऽयं । गमन् ।

गिरि । च । ये । ते । तुविजात । पूर्वा । नर । इन्द्र । प्रतिशिक्षन्ति । अने ॥ ५ ॥

१ "त्रियापदाध्याहारं वि" अ. "पदाध्याहारं वि", "क्लारादप्याहारं वि" २ वदन्निविरोध मूको
३ तदा वि' अ' ४ त्वदीयो वि' अ', त्वदीयो यो वि' ५ ५ भवति वि' अ'; 'यदति वि'.
६ दत्ता वि' अ'. ७ 'यदिति वि' अ' ८. तस्मात् मूको ९ दत्ता वि' १०-भारणा वि'
अ; हरणाय वि' ११. अन्नाभिलाषं वि' अ' अन्नाल वि' अ'. १२-१३ "नि वि' अ'; आगमयति वि'.
१३. यय वि' अ'.

उद्गीथ० यच्छब्दसम्बन्धाद् द्वितीये पादे आरम्भः^१ । ये यजमाना अस्मदादयः अस्य सवेन्द्रस्य कामम् सोमपानेच्छाम् इमन् गमिरत्र जुहोऽपि विपूर्वो^२ द्रष्टव्यः, अन्तर्णीतिष्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विगमयन्ति प्रभृतसोमप्रदानेनापनयन्ति । किमिव । जनिधाः इव जनीनां जायानां सम्भोगकाले शरयासु धारयितारः पतयो यथा प्रभृतसम्भोगप्रदानेन मैथुनेच्छाम् अपनयन्ति, एवम् । गिरः च स्तुती । पूर्वाः अनादिकालप्रवृत्ताः । अत्रैः पुरोडाशाद्यत्रैः^३ सह ये नरः मनुष्याः अस्मदादयो यजमानाः ते शुभ्यमिन्द्राय^४ प्रतिशिक्षन्ति प्रतिकालं ददति । तान् सर्वान् अस्मदादीन् यजमानान् हे इन्द्र ! भुविजात ! बहुभूत ! 'रूपंरूपं प्रतिरूपो यभूव' (ऋ ६, ४७, १८) इति वचनात् सर्वात्मक ! त्वम् ॥ ईर्य प्रगमय पारम् संसारस्थान्तं गन्तारं प्रगमय । किमिव । सूरः अर्थम् न यथा सूर्यः अर्थमन्तारं संसारस्थान्तं गन्तारं योगिनम् अनुगृह्णन् अपवर्गं गमयति, एवम् । दृष्टान्त-गतोऽयमर्थ उक्त एव उपनिषत्सु — 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा' (मुंउ १, ११) इत्येवमाद्यासु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गमय पारम् तेषां माम्, यथा सूर्यो ... धिकं^५ गन्तव्यं देशं गमयति । अस्य ये मम अभिलापम् प्रज्ञापनादयः गच्छन्ति, यथा जायानां धर्तारो युवानः साः आ गच्छन्ति । तद्वत् स्तुती च ये ते बहुजनन ! बह्वीः मनुष्याः इन्द्र ! प्रतिप्रयच्छन्ति^६ हविर्भिः सह, तांश्च पारं गमय इति ॥ ५ ॥

“इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये द्वाद्विंशो वर्यः” ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वा धौर्मज्मनां पृथिवी कार्त्थ्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वावन् भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिते इति सुऽमिते । इन्द्र । पूर्वा इति । धौः । मज्मना । पृथिवी । कार्त्थ्येन ।

वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वावन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० मात्रे सर्वस्य निर्मात्रौ चात्रापृथिव्यौ पूर्वा अनादिकालप्रवृत्ते हे इन्द्र ! ते तव स्वभूते^७ तु क्षिप्रम् सुमिते सुनिमिते । केन मम स्वभूते^८ क्षिप्रं सुमिते । उच्यते — धौः मज्मना बलेन, पृथिवी कार्त्थ्येन कविकर्मणा । मेधाविचेष्टितेन प्रज्ञेयैर्यथै । यस्मादीदृशेन महत्त्वेन युक्तः त्वम्, तस्मात् वराय श्रेष्ठाय ते तुभ्यमिन्द्राय घृतवन्तः अग्रिसुखं स्वां प्रति क्षरणवन्तो दीक्षिमन्तो वा संस्मृतत्वादाज्यसंयुक्ता वा सुतास अभिपुताः सोमा स्वापन्^९ स्वशब्द आत्मवचनः । अग्रेप्रयत्ननाम^{१०} देवानां स्वमद्य हविर्मागलक्षणं यस्मिन् । 'स स्वादा' इति यज्ञः तस्मिन् स्वादानि^{११} यज्ञे । अथवा स्वादुशब्दस्य उकारलोपो द्रष्टव्यः । स्वादुमनि^{१२} मृष्टाक्षे यज्ञे अरमदीये । 'भवन्तु अस्माभिर्दत्ताः'^{१३} । किमर्थम् । पीतये पानाय । मधूनि मधुररसान्यत्नानि अपि हवींषि अदनाय^{१४} दत्तानि भवन्तु^{१५} ॥ ६ ॥

१. आरम्भे वि^१ अ. २. पूर्वा मूको. ३-३. 'यशोयन्त्रे मूको ४. तुभ्य विप्राय वि^१ अ.

५. विनिकं नि^१. ६. 'प्रगच्छन्ति वि^१ अ. ७-७. नास्ति मूको. ८. स्वभूतो वि^१, स्वभूता वि^१ अ.

९. स्वभूतो मूको. १०. स्वापन् मूको. ११. आप्तेय^१ मूको. १२-१२. स्वसादी वि^१; स्वसादा वि^१ अ.

[१३. स्वमनि वि^१ अ; स्वादुनि वि^१. १४. स्वदुनि मूको. १५-१५. भवन्मसा^१ मूको. १६. अग्नि

मूको. १७. भरतः मूको.

वेङ्कट० निर्माय्यौ द्वे क्षिप्रं त्रय्येन्द्रेण सुष्ठु निर्मिते प्रबे । तदेवाऽऽह—द्यावापृथिव्यौ तव शत्रूणां मज्जकेन^१ कर्मणा निर्मिते^२ इति । वरणीयाय तुभ्यम् वसतीवरीभि युक्ता अभिपुता^३ स्वदनार्थम् भवन्तु, पानाय तानि सुतानि, पानाय मधूनि इति ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्मत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।
स ववृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि कृत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्व । अस्मै । असिचन् । अमत्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । स । हि । सत्यराधाः ।
स । ववृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्या । अभि । कृत्वा । नर्यः । पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अस्मै इन्द्राय अखेन्द्रस्वार्थम्^४ आ असिचन् आभिमुख्येन क्षित्वा परया भक्त्या सिक्तवन्त अग्नौ प्रक्षितवन्त^५ ऋषिबज मध्व मधुररसस्य^६ सोमस्य पूर्णम् अमत्रम् ग्रहणमसादिकम् । कस्मात्^७ सिक्तवन्त । हि यस्मान् स इन्द्र सत्यराधा सत्यवधन यन्मानेभ्यो दातव्यत्वेनाऽपि सत्वाविधन इत्यर्थः । तन च पात्रेणाग्नौ सिक्तेन वृक्ष सन् स इन्द्र नर्यं नृभ्य हित ववृधे वृद्धवान् वरिमन् घनिष्ठा शरीरस्थोऽस्तेन आ मयोदया प्रमाणेनेत्यर्थः । कस्य । पृथिव्या । अभि वृद्धवान् कृत्वा कर्मणा च रसानुमदानवृक्षबन्धादिकन्^८ ग्रहणा वा पौंस्यै च वृक्षै श्रेयर्थं ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोमस्य पूर्णम् अमत्रम् आ असिचन् अग्नौ इन्द्राय । स हि सत्यवधन । स अभि वधते विस्तीर्णे स्थाने जन्तुक्षित्यस्य प्रज्ञानेन नृहित^९ धीर्यै च युक्त ॥ ७ ॥

व्यानजिन्द्रः पृतना स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वाः ।
आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या बोदयासि ॥ ८ ॥

नि । आनृद् । इन्द्र । पृतना । सुओजा । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वाः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यन् । भद्रया । सुमत्या । बोदयासि ॥ ८ ॥

उद्गीथ० सर्वप्रकारया वृद्धया वृद्धश्च सन् इन्द्र स्वोजा सुबल वि आनृद् व्याप्नोति पृतना सहामानम् । अत्रतिष्ठन्प्रमाण सहग्रामेषु शत्रु नयतीत्यर्थः । किञ्च पूर्वा पूर्वराष्ट्रोऽप्य उत्कृष्टवाही । उत्कृष्टा शत्रुसेना । अग्रमवस्थाय अग्नौ जल्यद्रव्यं भस्माय सतिभावाय सतिबलक्षणाय आ यतन् सन्धिं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । उत्तराऽयं च प्रत्यक्षतृत्वाद् भिन्न वाक्यम् । रथ इति पदपूरण । न शब्द पुरन्ताव^{१०} प्रयुक्तोऽपि पृतनातत्त्वस्य सामर्थ्यादुप-
मार्थीय । अस्माद्यश्च प्रत्यागन्तु त स्वरथम् आ तिष्ठ महतादरेण । ४ । पृतनासु न । यथा सहग्रामे

१. मज्जकेन वि^१, मज्जकेन क^२ २ त मूको ३ ता मूको ४ अग्निं इन्द्राय वि^५ अ; अग्निं
५ इन्द्राय वि^६, ५ अत्रिपन्न मूको. ६ मधुरस्य वि^७ ७ अस्मात् मूको. ८. 'नुप' न इ^८ वि^९.
९ नि^९ वि^९ अ^९ १० परलान् मूको

अधैर्यम् । हविर्मन्त । हि । भूत । अच्छ । अप । इत । उशती । उशन्त ।

अन । या । चष्टे । अरुण । सुषर्ण । तम् । आ । अस्यधम् । ऊर्मिम् । अथ । सुदृष्टा ॥२॥

उद्गीथ० हि इति पदपूर्वम् । हे अधैर्यम् । हविर्मन्त अभिपोतव्येन सोमलक्षणेन हविषा तद्वन्तो यूयम् भूत भवत, सोममभिपुण्यतेत्यर्थः । तदर्थञ्च 'अच्छ आप्नु गृहीतुम्' अप सोममभिप-
वान्भूता^१ एकधनालक्षणा इत गच्छत उशती सोममभिपवान्भाव^२ कामयमाना
हे उशन्त । सोममभिपव कर्तुं कामयमाना^३ । अप आप्नु गच्छतति सम्बन्ध कार्यं । 'या
मेघस्था अप अव' चष्टे पश्यति अरुण रक्तवर्णं सुषर्णं सुषतन सोम । ताभि^४ सहाभिपुत च
सन्तम् तम् ऊर्मिम् सोमसङ्घातम्^५ 'अथ आ सम्प्रति आभिमुत्पयेन अस्यधम् दशापवित्रं प्रक्षिपत
हे सुदृष्टा ।' शोभनकर्मकारिस्त्वाद्वा सुवर्णेनाऽलङ्कृतस्त्वाद्वा शोभना हस्ता यथा ते सुदृष्टा
अधैर्यम् । वेधस्मिद् सन्तोषनम् ॥ २ ॥

येङ्गट० हे अधैर्यम् । हविर्मन्त हि भवत । 'ता एव' अभि गच्छत अप^६ 'कामयमाना' हे उशन्त ।
अव पश्यति^७ या अरुणवर्णं सुषतन सोम^८, तम् ऊर्मिम् आभिमुत्पयेन प्रक्षिपत पात्रं
अथ हे सुदृष्टा । ऊर्मिसामानाधिकरण्याद्विज्ञवचनभेद^{१२} ॥ २ ॥

अधैर्यवोऽप इता समुद्रमपा नपातं हविषा यजध्वम् ।

स यो ददूर्मिमघा सुपृतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत ॥ ३ ॥

अधैर्यम् । अप । इत । समुद्रम् । अपाम् । नपातम् । हविषा । यजध्वम् ।

स । य । ददत् । ऊर्मिम् । अथ । सुपृतम् । तस्मै । सोमम् । मधुमन्तम् । सुनोत ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे अधैर्यम् । अप एकधनालक्षणा, आहतुमिति बोध, इत गच्छत यूयम् समुद्रम्
समुद्रस्थानोयम् अक्षीण दक जलाशयम् । इदानीमुत्तरोऽर्थो न्याय्यायते । पश्चात् द्वितीय
पादो न्यायेयम् । आर्थोऽयं क्रमः । जलाशयं प्रति गतेभ्य व युष्मभ्यम्^१, वरयाथोयं सोमः
पूयत^२ स अपा नपात् ददत् ददातु ऊर्मिम् अप्समूहम् अथ सम्प्रति सुपृतम् सुगुदम् ।
तेन चाऽप्समूहेन सह तस्मै तदर्थम् अपानप्यर्थमित्यर्थः^३, सोमम् मधुमन्तम् मधुस्वादीयेतम्
सुनोत अभिपुण्यत यूयम् । अभिपुत्य च तन सोमलघ्वन हविषा अप्नु हितेन^४ अगाम् नपातम्
मध्यमं वृष्टिकर्मण्यहितं देवम् यजध्वं यूय हे अधैर्यम् । ॥ ३ ॥

येङ्गट० अधैर्यम् । अप प्रति गच्छत, अपाम् आवासम् अगाम् नपातम् च हविषा यजध्वम् ।

१ १. अगच्छ आप्नु गृहीतुम्

२ 'मभिपुण्यमपुण्यम्' मूको

३ 'व्याजध्वम्' मूको.

४ या अप वि^{११}, या अप वि^{१२} अ. ५ जसि वि^{१३}, आभि वि^{१४} अ. ६-६ नास्ति मूको पूर्ति
सायणानुसाराणां ७ ७ तदेव वि^{१५} अ. देव वि^{१६} ८ अर मूको ९ 'न वि' अ. १०. 'न
वि' अ. ११. सोमम् वि^{१२} अ. सेन वि^{१३}. १२ ऊर्मि समानाधिकरणां वि^{१४} अ. समानाधिकरणां वि^{१५}
१३ युष्मभ्यम् मूको. १४ पूर्यते मूको. १५ अपोत्पुण्यमित्यर्थं मूको १६ विनेन वि^{१७}.

॥ युष्मभ्यम् प्रयच्छतु अयं सुपूतम् हविष्यम् ऊर्मिम् । तथा सति तस्मै देवाय सोमम् रसवन्तम् सुनुत ॥ ३ ॥

यो अ॒नि॒ध्मो दी॒दय॑द॒प्स॒ः॒ऽन्तर्यं॑ वि॒प्रास॑ ई॒ळते॑ अ॒ध्व॒रेषु॑ ।

अपां॑ न॒पा॒न्मधु॑मती॒रपो॑ दा याभि॒रिन्द्रो॑ वावृ॒धे वी॒र्या॑य ॥ ४ ॥

य । अ॒नि॒ध्म । दा॒दय॑त् । अ॒प्स॒ः॒ऽन्त॒ । यम् । वि॒प्रास॑ । ई॒ळते॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ ।

अपा॑म् । न॒पा॒त् । मधु॑ऽमती । अ॒प । दा । याभि॑ । इन्द्र॑ । वृ॒धे । वी॒र्या॑य ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उक्तरार्धस्य प्रयक्षकृत्तत्वाद् एकवारयतायै युष्मच्छन्देन समानार्थो भवच्छन्दः प्रथमेऽर्धेऽप्याहार्यः । य भवान् अपा नपात् अनिम अनिन्धन दीदयत् दीप्यते अप्सु भक्तः मेघस्थानामपा मध्ये, यम् च भवन्तम् अपां नपातम् विप्रास मधादिन ऋतिव्ययतमाना ईळते स्तुवन्ति अध्वरेषु यज्ञेषु ॥ एव हे अपाम् नपात् । मधुमती मधुस्यादयुक्ता अप बुद्धिलक्षणा दा देहि अस्मभ्यम्, याभि अदभि वसतीर्यैकधनारूपाभि सोमम मिधिताभि इन्द्र ववृधे वर्धते वीर्याय वीर्यमण, वृध्रधादिकार्यं कर्तुमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य अग्नि काष्ठवर्जित दीप्यत उदकेषु, यम् च मेघादिन स्तुयति यज्ञेषु, स त्वम् अपाम् नपात् । रसवती अप प्रयच्छ, याभि इन्द्र वर्धते वीर्यसंकरणार्थम् ॥ ४ ॥

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्भुवतिभिर्न मर्यः ।

ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिञ्चा ओपंधीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभि । सोम॑ । मोद॑ते । हर्ष॑ते । च । क॒ल्या॒णीभि॑ । भु॒वति॑भि । न । म॒र्यं ।

ता । अ॒ध्व॒र्यो इति॑ । अ॒प । अच्छ॑ । परा॑ । इ॒हि । यत् । आ॒ऽसि॒ञ्चा । ओप॑ंधीभि । पु॒नीतात् ॥

उद्गीथ० चतुर्थ पाद पूर्व व्याख्येय पश्चात् यथाक्रम त्रय पादा व्याख्येया । यत् यदा आ सिञ्चा मर्षादया सिञ्चति अधिपवणचर्मस्थितस्य^१ सोमस्याऽभिपूवमाणस्योपरि प्रक्षिपति अप, यदा च ओपंधीभि पुनीतान् । ओषधिरत्र सोम उच्यते । बहुवचन चाऽव्यवायेक्षम् । यदा च सामन सह दशापवित्रे पुनासि अप, तदा^२ याभि अग्नि वसतीर्यैकधनारूपाभि सह सोम मोदते हृष्यति हर्षते च पुनरक्तपरिजिहीर्षया अन्तर्णीतशृङ्गार्थोऽग्र हृष्यतिर्दृष्टव्यः । अत्यर्थं हृष्यति च । किमिव । कल्याणाभि भुवतिभि न मर्यं यथा कमनीयाभि यौवना निवताभि स्त्रीभि सह मनुष्य कश्चित् अत्यर्थं मोदत, एवम् । ता अप अच्छ आप्तुम् आदत्तुम् परा इदि जलाशय गच्छ त्व ह अध्वर्यो ॥ ५ ॥

वेङ्कट० याभि सोम मुदितो^३ भवति हृष्यति च कल्याणीभि भुवतिभि^४ इव मनुष्य ता

१ या (१०, १९) व्याख्याता द्र २ वर्यं मूको ३ चर्मस स वि, चर्मसाल वि, चर्मस स वि अ ४ कर्मा मूको ५ किञ्चित् मूको ६ मुनीता वि अ, मृगो वि ७ तीभि वि

अध्वर्यो! अपः प्राप्तुम् परा इहि । यदा आसिद्यसि ओषधीः आभिः, तदा स्वम् ओषधीभिः सह अभियुताभिः अपश्च दशापवित्रे पुनोहि इति ॥ ५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः^१ ॥

एवेधूने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ ।
सं जानते मनसा सं चिकित्रेऽध्वर्यवो धिपणार्पथ देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमन्त । यत् । ईम् । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।
सम् । जानते । मनसा । सम् । चिकित्रे । अध्वर्यव । धिपणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० एव शब्दो नमन्त शब्दात् परो द्रष्टव्यः । इत् शब्दोऽग्र पदपूरणः । यूने अभियुता-
दिकर्मणाम् आत्मना सह मिश्रयित्रे कर्त्रेऽध्वर्यवे युवतयः सोमेन सह आत्मनो मिश्रयित्रो
यौवनाश्रिता वा आपो यसतीर्यैकधनालक्षणाः नमन्त एव प्रहोभवन्त्येव उपनमन्त्येवैत्यर्थः ।
कदा । उच्यते — यत् यदा ईम् एनाः अपः^२ उशन् सोमाऽभियुतादिकर्म कर्तुं कामयमानोऽध्वर्युः
उशतीः सोमेन सह मिश्रीभावम् अभियुतादिकम् अन्नभावश्च कामयमानाः^३ अच्छ आप्तुम्
आहर्तुम् एति गच्छति, तदा^४ । कस्मात् कारणाद् उपनमन्ते । यस्मात् सम् जानते सम्यक् ज्ञानमिति
^५मनसा विशिष्टया प्रज्ञया^६, सम् चिकित्रे सम्यक् पश्यन्ति च विशिष्टेन चक्षुषा हवस्वम् अधिकारं
परस्पररोपकारं च अध्वर्यवः धिपणा वाक् स्तुतिलक्षणा आरः च देवीः देव्यः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवम् एव सोमाय आपः^७ प्रहोभवन्ति, यदा एताः कामयमानः कामयमानाः^८ अभिगच्छति ।
अधिपवणफलकायाम् अभिपवणप्रवृत्ताः अध्वर्यवः आप च वेद्यः सम् जानते । संज्ञानम् इत्ये-
तरावगमः । अन्येऽन्यम् अवगच्छन्ति अन्योऽन्यं ज्ञापयन्ते च ॥ ६ ॥

यो वो वृताभ्यो अर्कृणोतु लोकं यो वो मूषा अभिशस्तेरमुञ्चत् ।

तस्मा इन्द्राय मधुमन्तमूर्मि देवमार्दनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अर्कृणोत् । ऊँ इति । लोकम् । यः । वः । मूषा । अभिशस्तेः । अमुञ्चत् ।
तस्मै । इन्द्राय । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । देवमार्दनम् । प्र । हिणोतन् । आपः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यः इन्द्रः वः युष्मभ्यम् अर्कृणोतु वृताभ्यः मेघेनाऽऽवृताभ्यं वेष्टित्वाभ्यः । तादृष्टं चतुर्थेया ।
युष्माकम् अपां मेघेन वेष्टितानामर्थावेत्यर्थः । अर्कृणोत् कृत्वान् । उ इति पदपूरण । लोकम्
स्थानं मेघोदराभिर्गमनमार्गम्^९ । यः च वः युष्मान् मूषा महत्याः अभिशस्तेः
मेघवेष्टनाभिर्हिमात्^{१०} अमुञ्चन् मोचितवान्, तस्मै इन्द्राय मधुमन्तम् मधुस्वादुयुक्तम् ऊर्मिम्

१-१. नास्ति मूको. २. आरः मूको. ३. ज्ञान मूको. ४. यदा मूको. ५-५. मानयविशिष्टया
संज्ञया वि' अ. ६. आपः मूको. ७. अवगमयमाना वि' अ. ८. 'नित वि' अ. ९. मेघोद
मूको. १०. 'नाभि' हित्वापः मूको.

अप्सदधातम् देवमादनम् इन्द्रादिदेवता सोमेन सह मिथ्रीभूय तर्पयितारम् ॥ हिणोता प्रगमयत
अस्मद्यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय प्रस्थापयत यूय हे आप ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० य युष्मभ्यम् मेघेन परिवृताभ्य अकरोत् निर्गमनमार्गम्, य च युष्माक् महत्या^१
अभिशास्ते^२ प्रसहत्याया अमुञ्चन् । 'उवं सिधूरभिशास्तेरपयात्' (ऐमा २, ९) इत्युक्त्म् ।
तस्मै इन्द्राय मधुमन्तम् ऊर्मिम् देवस्य इन्द्रस्य मादनम् प्र गमयत हे आप ! ॥ ७ ॥

प्रास्मै हिनोत मधुमन्तमूर्मिं गर्भो यो वः सिन्धवो मधु उत्सः ।

घृतपृष्ठमीर्ध्वमध्वरेप्यापो रेवतीः शृणुता हव मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोत । मधुमन्तम् । ऊर्मिम् । गर्भ । य । व । सिन्धव । मध्व । उत्सः ।

घृतपृष्ठम् । ईर्ध्वम् । अध्वरेपु । आप । रेवती । शृणुत । हवम् । मे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० 'यच्छब्दसम्बन्धाद् द्वितीयः पादः' पूर्वं व्याख्येय । गर्भं सार यः व युष्माकं स्वभूत
हे सिन्धव । स्यन्दनशीला । मध्वं मधुन मिष्टरसस्य उत्त उत्स्यन्दन^१ उत्सतां^२ ।
यच्छब्दसम्बन्धात् 'तच्छब्दोऽध्याहार्यः । त गर्भम्' मधुमन्तम् मधुस्वादोपेतम् ऊर्मिम् अप्सदधातम्
घृतपृष्ठं घृतेनाभ्येन पृष्ठम् ईर्ध्वम् स्तरयम् अध्वरेपु यज्ञेषु ईदं सार युष्मत्सम्बन्धिनम्
अस्मै अस्याम्ब्रत्यायां प्र हिनात प्रगमयत प्रस्थापयत अस्मद्यज्ञं प्रत्यङ्गभावाय । हे आप । रेवती ।^३
अस्मभ्य युष्माभि दातव्यधनेन^४ दद्यादष्टफलक्षणेन तद्वस्य । शृणुत हवम् आह्वानवचनमेत
दित्यर्थः, मे मम स्वभूतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र हिणुत इन्द्राय अस्मै मधुमन्तम् ऊर्मिम् । गर्भभूत य युष्माकम् सिन्धव । उदकस्य
उत्सभूत^१, तम् उदकपृष्ठम्^२ स्तोत्रयम् यज्ञेषु^३, कुरुत इति शेषः । हे आप । पशुमस्य ।
शृणुत हवम् मदीयम् । यद्वा गर्भं 'य वः' मधुररसस्य उत्स तम् उदकपृष्ठम् अध्वरेपु
स्तोत्रयम् ऊर्मिम् प्र हिणुत इति ॥ ८ ॥

तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मिं प्र हेतु य उमे इयति ।

मदच्युतमौशानं नभोजा परि त्रितन्तु विचरन्तुत्सम् ॥ ९ ॥

तम् । सिन्धव । मत्सरम् । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् । प्र । हेतु । य । उमे इति । इयति ।

मदच्युतम् । औशानम् । नभः जाम् । परि । त्रितन्तुम् । विचरन्तम् । उत्सम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० हे सिन्धव । स्यन्दनशीला आप ! य उमे दद्यादष्टफल अस्मभ्य दातुम् इयति

१ नास्ति मूको २ शुष्मा वि^३, युष्माकं अ^४ ३ महामा वि^५ अ^६ ४ 'स्ते मूको-
५५ प्रास्मै हिनो इन्द्रमन्त्रधाय दित्यर्थे पदि मूको ६ उत्सविदिन मूको ७ उत्सविता वि^८, उत्स
विता वि^९ अ ८८ गर्भं मूको ९ नास्ति मूको १० दानत्र मूको ११ इन्द्र वि^{१२} अ^{१३}
१२ उदमुत्र वि^{१४} अ^{१५} १३ 'वृष्ट वि^{१६}, 'वृष्ट मेपस्य अ^{१७} १४ यज्ञे वि^{१८} अ^{१९} १५ १५ यगे य
वि^{२०} अ^{२१}

गच्छति कर्मादृगभावे प्रतिपद्यते, तम् मसरम् मदधितारम् इन्द्रादिदेवानां तर्पयितारम् इन्द्रस्य
पानं प्राधान्येन द्रेण पातव्यम् कर्मम् उदकसङ्घातम् अ हेतु प्रगमयत प्रेषयतास्मच्छ प्रत्यङ्गभावाय
मदच्युतम् मदस्य च्योतयितारम् उत्पादयितारमित्यर्थः, औशनम् सोमेन सह मिथ्रीभवितु
कामयमानम् नभोजाम् नमसि आकाशे अन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण जातम् परि सर्वतः तितन्तुम् त्रयाणां
सवनानां तनितारं विस्तारयितारम् विचरन्तम् विविधं यज्ञपत्रेषु गच्छतम् उत्सम् उत्स्यन्दनम्
उत्सर्पन्तारं देवान् प्रत्यूर्ध्वं गन्तारमित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तम् हे सिम्पव ! मदकरम् इन्द्रस्य पातव्यम् कर्मम् प्र हिणुत । य उमे द्यावापृथिव्यो
प्रेरयति^१, तस्मा इन्द्राय अपि तं शत्रुमदस्य व्याकम् कामयमानानां हितम् उदकात् जातम्
परि प्रेरयत^२ त्रयाणां लोकानां तनितारम् विचरन्तम्^३ उदकानाम् उत्सम् ॥ ९ ॥

आवर्ध्वततीरधं नु द्विधारां गोपुयुधो न नियवं चरन्तीः ।

ऋपे जनित्रीर्भुवनस्य पत्नीरुपो वन्दस्व सुवृधः सयौनीः ॥ १० ॥

आवर्ध्वतती । अर्धं । नु । द्विधारा । गोपुयुध । न । निऽयवम् । चरन्ती ।
ऋपे । जनित्री । भुवनस्य । पत्नी । अप । वन्दस्व । सुवृध । सयौनी ॥ १० ॥

उद्गीथ० आवर्ध्वतती आवृत्ता^१ अस्मदभिमुखीभूता अध अधावनन्तरम् नु क्षिप्रम् द्विधारा द्विरावदोऽत्र
अनेकस्वमात्रवचन । अनेकधारा इत्यर्थः । किमिव । गोपुयुध न गोपु वृष्टिक्षणाद्
अप्यु निमित्तमूलाद्भु मेघेन सह युष्यत इति गोपुयुध^२ इन्द्र । तस्य यथा वृष्टिक्षणां आप
अपर्यन्तधारा, एवम् । नियवम् निश्चयेन निश्चणीय^३ सोमं प्रति चरन्ती गच्छन्ती । अधवा
नियवशब्देन यवल्लतपादमुच्यते । लुप्तोपमं चैतत् पदम् । चरतिरपि भक्षणार्थं । यथा यवल्ल-
तपादं गाश्चरन्ती वन्दते कश्चित्, एव यवल्लतपादस्थानीयं सोमं चरन्ती हेतुभावनं सम्पूर्णयन्ती
एकधना अप वन्दत प्रणमं स्तुहि वा त्वम् हे ऋपे । कर्मणा ब्रह्म यजमान^४ ।
कीदृशीरप । उच्यते—जनित्री जनयित्री । कस्य । भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य । पत्नी पालयित्री अ
सृष्टि सह सोमस्य कर्धयित्री^५ सयौनी सोमेन सह समानस्थाना^६ ॥ १० ॥

वेङ्कट० आवर्तमाना अपि च द्वयोर्लोकयोः भारयित्री^{१०} गोनिमित्तम् युष्यमाना इयं सेवा अभिमुख
सञ्चरन्ती त्वम् ऋपे^{११} जनित्री^{१२} इव^{१३} भुवनस्य पालयित्री सहवृद्धा सस्याना वन्दस्व
अप ॥ १० ॥

^{११}इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

१ उत्सर्पन्तारं मूको २ अत्र मूको ३ पीणव^{१०} मूको ४ अपि व^{११} वि^{१२} अ^{१३} ५ आवर्तः
मूको ६ गोपुयुध मूको ७ निश्चणीय मूको ८ वर्धयितु मूको ९ समानान मूको
१० 'श्री वि^{१४} ल' 'वि वि^{१५} ११ ऋपे वि^{१६} अ^{१७} १२ १३ नास्ति वि . † 'श्री वि^{१८} अ^{१९} .
१३ १३. नास्ति मूको.
१४ १५.

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि ष्वध्वमूर्धः शुष्टीयरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ११ ॥

हिनोत । न । अध्वरम् । देवयज्या । हिनोत । ब्रह्म । सनये । धनानाम् ।

ऋतस्य । योगे । वि । ष्वध्वम् । ऊर्धः । शुष्टीयरी । भूतन । अस्मभ्यम् । आप् । ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हिनोत समाप्तिं गमयत वर्धयत वा नः अस्माकम् अध्वरम् यज्ञम् देवयज्या देवयज्याये देवयागार्थमित्यर्थः । हिनोत गमयत च परिसमाप्तिम् वर्धयत वा ब्रह्म स्तुरयाख्यम् सनये लाभाय धनानाम् दृष्टाऽऽदृष्टफलप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य योगे सम्बन्धे वर्तते यदिदम् ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं स्थानीयम् अधिपवणचर्मं तदेतत् प्रति वि ष्वध्वम् विमुञ्चतात्मानम्, सोम-रसेन सह मिश्रोभूतेन रसेन पूरयतेतदित्यर्थः । अथवा अनुडुद्व्या युज्यत इति योगो हविर्धानशकटम् । सामीपिकं चैदमधिकरणम्, 'गङ्गाया गावश्चरन्ति' इति यथा । यज्ञस्य सारस्य हविर्धानशकटे सामीपिकाधिकरणभूते यदिदम् ऊर्ध्वं स्थानीयम् अधिपवणचर्मं तदेतत् प्रति विमुञ्चतात्मानमित्यादि पूर्ववदोज्यम् । एतद्य ऊर्ध्वस्य शुष्टीयरी सुखवरस्य सुखकर्म भूतन भवत यूयम् अस्मभ्यम् हे आप ॥ ११ ॥

धेङ्कट० प्रेरयत अस्माकम् यज्ञम् देवयागार्थम् । अप्सु हि यज्ञः श्रितः । तदेवाऽऽह—प्रेरयत कर्म लाभाय धनानाम् । यज्ञेन युक्ता यूयम् आत्मीयम् ऊर्ध्वं वि ष्वध्वम् । सुखवरस्य भवत अस्मभ्यम् हे आप ॥ ११ ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं विभ्रुथामृतं च ।

रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद् गृणते वर्यो धात् ॥ १२ ॥

आप । रेवती । क्षयथा । हि । वस्व । क्रतुम् । च । भद्रम् । विभ्रुथ । अमृतम् । च ।

राय । च । स्थ । स्वपत्यस्य । पत्नी । सरस्वती । तत् । गृणते । वर्यः । धात् ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे आप । रेवती । धनवत्यः । क्षयथा ईक्षिष्वम् नस्व वसुतः धनस्य । क्रतुम् च कर्म च भद्रम् कल्याण सोमयागलक्षणम् विमृथ धारयथ पुष्णीथ वा 'अमृतम् असरणधर्माणम्' इन्द्रादिदेवम् च । राय धनस्य चासदीयस्य । कीदृशस्य । स्वपत्यस्य शोभनपुत्रसहितस्य । पत्नी पालयिष्य स्थ भवथ यूयम् । तस्मात् कारणात् सरस्वती वाक् स्तुतिरक्षणा तत् वर्यो यदन्नम् उत्कृष्टं तत् धात् ददात् गृणते स्तुते मह्यम् ॥ १२ ॥

धेङ्कट० 'हे आप ।' पशुमत्य । ईक्षिष्वे हि धनस्य । कर्म च भवतीयम् धारयथ अमृतम् च ।

१ पा (६, २२) व्याख्यातेयमृत् ३. २ नास्ति वि ३ नास्ति मूको, ४. तदेव वि १. ५ रसेन सह वि १ ६ यज्ञे वि १. ७ 'ज मूको. ८. 'वस्ये वि' अ, 'व नो वि'. ९ क्षयत वि १ १०-१०. मृतनवामरणवमर्ण मूको ११. पुत्रस सहि मूको. १२. तदं मूको. १३ दधात् वि. १४-१४ नास्ति वि. १५. 'स च वि'.

धनस्य 'च सुपुत्रस्य' भवथ पालयिष्यः । गरवती तद् इदं सर्वम् गृणते मह्यम् अश्वम्
मयच्छतु नदी इति ॥ १३ ॥

प्रति यदापो अहंभमायतीर्धृतं पयांसि विभ्रतीर्मधूनि ।

अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुपुतुं भरन्तीः ॥ १३ ॥

प्रति । यत् । आपः । अहंभम् । आऽयतीः । धुनम् । पयांसि । विभ्रतीः । मधूनि ।

अध्वर्युभिः । मनसा । समऽविदानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुपुतुम् । भरन्तीः ॥ १३ ॥

उद्गीय० हे आपः । यत् 'युपां सुपुतु' (पा ७,१,३९) इति द्वितीयाबहुवचनस्याऽप्र. लुक् । याः
सुप्मान् प्रति अहंभम् अभिमुखं दृष्टवानस्यहम् आगतीः भरन्मघञं प्रत्यागच्छन्तीः अहंभावात्
दृष्टम् आग्यं सोममेष्टम् पयांसि उदकानि स्वावपबभूवानि मधूनि मधुसहस्रानि गृह्यसानि
विभ्रतीः धारयन्तीः अध्वर्युभिः सद् मनसा अन्तःकरणेन संविदानाः सम्भाषमाणाः इन्द्राय
इन्द्रार्थम् सोमम् सुपुतम् सुपुतुं सुतम् भरन्तीः इरन्तीः हेतुकर्तृत्वेनास्मदर्थं प्रतिपादयन्तीः, ताः
सुप्मान् हवोमि^१ प्रणमामि वेति वेषः ॥ १३ ॥

येष्टुट० प्रति पद्यामि यदा मत्समीपम् आगच्छन्तीः^२ सरस्वत्याः धृतम् पयांसि मधूनि च धारयन्तीः^३ ।
तदि^४ सर्वं सरस्वत्या विषते । तदुक्तम्—'धृतं पयो जुहुहे नाहुषा' (का ७,९५,२) इति ।
अध्वर्युभिः^५ मनसा सङ्गच्छमानाः इन्द्राय सुपुतम् सोमम् भरन्तीः, तदानीं सरस्वती^६
वयोऽध्यात्^७ इति ॥ १३ ॥

एमा अंगमन् रेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः ।

नि ब्रहिर्षि धत्तन सोम्यासोऽपां नत्रां संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

आ । इमाः । अंगमन् । रेवतीः । जीवधन्याः । अध्वर्यवः । सादयता । सखायः ।

नि । ब्रहिर्षि । धत्तन । सोम्यासः । अपाम् । नत्रां । समऽविदानासः । एनाः ॥ १४ ॥

उद्गीय० इमाः वसन्तीवर्षेकधनारूपाः आपः रेवतीः धनवत्यः जीवधन्याः जीववत्य जीवानां वा
वर्षेयिष्यः प्रीणयिष्यो वा आ अंगम् आगता अस्मदर्थं प्रति अहंभावात् । एतज्ज्ञात्वा
हे अध्वर्यवः । सादयत स्थापयत हे सखायः । सखिभूताः ! समानाख्यानाः ! वा मुख्यकर्मविषय-
विज्ञानाः ! वेत्तव्यं । क सादयाम । उच्यते—ब्रहिर्षि वेदिसारणे नि धत्तन नियमेन धारयत

१-२. पशुपत्य वि^१; च पुत्रस्य च वि^२ अ^३. २. नास्ति वि^४. ३. सोमस्य मूको.

४. नौमि वि^५ अ ५. 'चित् मूको. ६. 'न्ती मूको. ७. 'एनवि वि^६. ८-८. इध्वन् मूको.

९. सरस्वती मूको. १०. पयोषा वि^७ अ^८; पयोषा वि^८.

स्थापयत हे सोम्यासः। सोमसम्पादनः। अपाम् नप्ता देवेन वृष्टयधिकारिणा सह संविदानासः
सम्मन्त्रयमाणा एनाः आपः^१ ॥ १३ ॥

येङ्कुट० आगताः इमाः पशुमत्यः जीवधन्याः जीवन्तः सर्वे एव धनाहां यागं तथोक्ताः।
हे अर्घ्यवः। सखायः। "वाः सादयत"। उदेवाऽऽह—वर्हिणि नि धत्तन हे सोमसम्पादनः।
अपाम् नप्ता संवादं कुर्वती. एताः ॥ १३ ॥

आग्मन्नापं उशतीर्विहिरेदं न्यध्वरे असदन् देवयन्तीः।

अर्घ्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥ १५ ॥

आ । अग्मन् । आपः । उशतीः । वर्हिः । आ । इदम् । नि । अध्वरे । असदन् । देवयन्तीः ।
अर्घ्यवः । सुनुत । इन्द्राय । सोमम् । अभूत् । ऊँ इति । वः । सुशका । देवयज्या ॥ १५ ॥

उद्गीथ० आ अग्मन् आगतवत्यः आपः वसतीवर्धेकधनाप्याः उशतीः कामयमानाः । किम् । वर्हिः^१
इदम् वेदित्तरणम् । आगत्य "वाः अध्वरे" यज्ञे आ नि असदन् मर्षादया निपण्णा उपविष्टाः
देवयन्तीः देवान् कामयमानाः तर्पयितुमिच्छत्य इत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा हे अर्घ्यवः। सुनुत
अभिपुण्यत इन्द्राय इन्द्रार्थम् सोमम् । इदानीम् अपां प्रसादान् अभूत् भूत्वा संवृत्ता वा युष्माकम्
सुशका सुष्ठु शकनीया अयत्नसाध्या देवयज्या सोमेनेन्द्रादिदेवयाग इत्यर्थः ॥ १५ ॥

येङ्कुट० आगताः आपः कामयमाना. इदम् "वर्हिः । आगताश्च" नि असीदन् देवकामाः यज्ञे ।
हे अर्घ्यवः। सुनुत इन्द्राय सोमम् । आसीत् हि युष्माकम् कर्तुं सुशक्यः^१ देवयज्ञः" ॥ १५ ॥

‘इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पर्व्विशो वार्गः’ ॥

[३१]

‘हेल्लपः कवच ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

आ नो देवानामुप वेतु शंसो विश्वेभिस्तुरैरवसे यजत्रः ।

तेभिर्विंयं सुपुखायों भवेम तरन्तो विश्वां दुरिता स्याम ॥ १ ॥

आ । नः । देवानाम् । उप । वेतु । शंस । विश्वेभि । तुरैः । अवसे । यजत्रः ।
तेभिः । वपम् । सुपुखायः । भवेम । तरन्तः । विश्वां । दुरिता । स्याम ॥ १ ॥

१-१. नो आपः सूको. २-२. नास्ति वि. ३. नहिरेव वि' अ. ४-४. याध्वरे सूको.
५-५. वर्हिः एव गताश्च वि' अ. ६. शक्या सूको. ७. "यज्ञाः वि' अ. 'वयाज वि'. ८-८. नास्ति
सूको.

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'आ नो देवानाम्' इत्येकादशार्थं वैश्वदेवम् ऐल्लो ददर्श । नः उप आ वेतु
अस्मान् उपागच्छतु 'सम्प्राप्नोतु । किम्' । देवानाम् विशेषां सम्बन्धी शंसः शंस इति कान्ति-
कर्मा । शंसः कान्तिरिच्छा अभिप्रायः, अनुग्रहबुद्धिरित्यर्थः । कयमागच्छतु । विशेषिभिः द्वैः
सर्वैः त्वरणैः प्रीतिप्रमित्यर्थः । किमर्थमागच्छतु । अवसे अस्माकं रक्षणार्थम् । कीदृशः शंसः ।
यजन्तः यष्टव्यः पूजयितव्यः । किञ्च तेभिः वैदेवैः सस्तिभिः वयम् सुप्रसायः शोभनसखायः
भवेम इत्याशास्महे । सत्प्रसादाच्च तरन्तः अतिगच्छन्तः । विश्वा सर्वाणि^१ दुरिता पापानि स्वाम
इत्येतदाशास्महे वयम् ॥ १ ॥

येङ्कट० उप आ गच्छतु अस्मान् स्तोतृणाम् स्तोतव्य इन्द्रः विशेषिभिः क्षिप्रैः मरुद्भिः सह रक्षणार्थम्
अस्माकं यष्टव्यः । वैः वयम् शोभनसखायः भवेम^२ । विश्वानि च^३ दुरितानि तरन्तः च
स्वाम ॥ १ ॥

परि चिन्मर्तो द्रविणं ममन्यादृतस्य पथा नमसा विवासेत् ।
उत स्वेन कर्तुना सं वदेत् श्रेयांसं दक्षं मर्नसा जगृम्यात् ॥ २ ॥

परि । चित् । मर्तः । द्रविणम् । ममन्यात् । अृतस्य । पथा । नमसा । आ । विवासेत् ।
उत । स्वेन । कर्तुना । सम् । वदेत् । श्रेयांसम् । दक्षम् । मर्नसा । जगृम्यात् ॥ २ ॥

उद्गीथ० विशेषां देवानां यागार्थम् परि चित् अप्रतिनियिद्वान्^१ सर्वतः मर्तः मनुष्योऽपिहताः
द्रविणम् धनम् ममन्यात् सम्पतिः कान्तिकर्मा । कामवेत् लब्धुमिच्छेत् । लब्ध्वा च धनम्
अृतस्य यज्ञस्य पथा यथोक्तेन मार्गेण विधिना नमसा हविरन्नेन आ विवासेत् परिचरेत्^२ ।
परिचरणकाले च उत अपि स्वेन मनुना आरमीयेन विज्ञानेन मनसैर्यथैः, सम् वदेत्
सैवाद्योऽथ सामध्यात् ध्यानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्करिष्यन् विधान् देवान् मनसा
ध्यापित्वित्यर्थः । विच्छेदेवानां^३ यागानन्तरञ्च सत्प्रसादाच्च श्रेयांसम् प्रवस्यतरम् रक्षम् बृहत्
सर्वध्यापिनम् मनसा ध्यानसाधनेनाऽऽस्ताःकरणेन जगृम्यात् अत्यर्थं गृहीत्वा ध्यायेत्, चकितञ्च
तत्त्वचित्तयाऽऽरम्भेन^४ समादध्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

येङ्कट० अयं मनुष्यः देवानां प्रसादेन धनम् परि ममन्यात् आरमीयबुद्धिं धने करोतु ।
यज्ञस्य मार्गेण गच्छन् अन्धेन देवाश्च परिचरेत्^१ । अपि च आरमीयेन प्रज्ञानेन शुद्धधनार्थैः
^१अन्यैः सम्भाषणं^२ करोतु । श्रेयांसम् प्रबुद्धतपस्कं^३ च अतिथिम्^४ मनसा गृह्णातु ॥ २ ॥

अधायि धीतिरसंस्तुमंशस्तीर्थं न दस्ममुप यन्त्यूर्माः ।
अभ्यानिदम सुवितस्य शूर्प नर्वेदसो अमृतानामधूम ॥ ३ ॥

- १-१. 'प्राप्नोतुं किं' ; 'प्राप्तोदकं वि' ; प्राप्नोतुं अ^१. २. 'गच्छन् वि' अ. ३. अभिप^१ सूको.
४. सर्वो सूको. ५. 'महि वि' अ^१. ६. नास्ति वि^१. ७. अभिपति^१ वि^१ अ. ८. परिचरता सूको.
९. विश्वेदेवा सूको. १०. वतवि^१ सूको. ११. 'वर त्वम् वि' अ^१; 'वरन्तु वि'. १२-१३. अ-१६^१
वि^१ अ^१. १३. सप^१ वि^१. १४. 'वि वि' अ^१.

अधायि । धीति । असंसृप्रम् । अशा । तीर्थे । न । दस्मम् । उप । यन्ति । ऊर्माः

अभि । आनश्म । सुविनस्य । शृणुम् । नवेदस । अमृतानाम् । अभूम ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अधायि निहितः श्यापिता प्रवर्तिताऽस्माकम् भीति देवयागक्रिया^१ । इदानीम् अतस्तुप्रम् असमानसृष्टिम् उत्कृष्टान्मानमित्यर्थः । बम्^२ । विश्वदेवसदृघम्^३ । अंताः हविर्माणा तीर्थेन^४ (?) तीर्थदेवान् दमम् शृणुणामुपक्षपयित्वा दशनीय वा उप यन्ति लोद्धेऽग्र हृद्^५ 'हेद् वा'^६ । उपयन्तु उपगच्छन्तु स्वीभूयन्त ऊर्मा^७ भवितारः तपयितार । कृते च सति सर्वदेवगणे तत्प्रसादाद् वयम् अभि आनश्म श्याप्नुयाम प्राप्नुयामेत्यन्तास्महे सुविनस्य ॥ इतस्य^८ सुगतस्य स्वर्गादिकस्य सुतस्य वा प्रजाया सम्बन्धि शृणुम् बलं सुररक्षणं स्वर्गादिमुखम् अपरयमुखं वेत्यर्थः । 'इच'^९ नवेदस अमृतानाम् अभूम न न वेति वेत्यर्थतस्मिन्नेवे भवेदशब्द वैयाकरणा निपातयन्ति 'नभ्राभ्रपात्रवेदानासत्या' (पा ६,३,७५) इति । न न वेत्तारो वेत्तार एव स्वरूपतो ज्ञातार एव वयम् अमृतानाम् अभूम भवेमेरयेतदाशास्महे ॥ ३ ॥

येङ्कट० पिपासिते मयि देवै धुदि^{१०} निहिता^{११} । विसृष्टा च अस्मदीया अपाम् अशा । तीर्थे इव दशनीयम् माम्^{१२} उप गच्छन्ति आपोऽग्नि^{१३} । अभिप्रातः कट्याणस्य कर्मण 'मुखम् । ज्ञातार^{१४} च देवानाम् अभूम । 'नवेदा' (निप ३,१५) इति मेधाविनामसु पठितम् इति ॥३॥

नित्यंश्चाकन्यात् स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः संविता ज्ञानं ।

भगो वा गोभिर्यमेमनज्यात् सो अस्मै चारुञ्छदयदुत स्यात् ॥ ४ ॥

नित्यं । चाकन्यात् । स्वर्पति । दमूना । यस्मै । ऊँ इति । देवः । संविता । ज्ञानं ।

भगो । वा । गोभि । अयमा । ईम् । अनुज्यात् । स । अस्मै । चारुं । छदयत् । उत । स्यात् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० नित्यं कट्यावस्थायी प्रजापति चाकन्यात्^{१५} कामयताम् । किम् । सामर्थ्यात् दृष्टाऽदृष्टफलम् । तस्मै दातुम् स्वपति^{१६} स्वासा^{१७} प्रज्ञाना स्वामी दमूना दममना वा दान्तमना वा (तु. वा ४,४) । कस्मै । यस्मै यजमानाय मह्यम् देव संविता ज्ञानं अनित्यम् । दृष्टाऽदृष्टफलं च दातुम् छदयत् कामयतामित्येतदाशास्महे वयम् ॥ ४ ॥^{१८}

येङ्कट० अजस्र^{१९} कामयताम् अस्मान् धनपति दममना अग्नि । यस्य होमार्थं प्रातः देव संविता प्रादुर्भवति, 'तम् ईम् इमम् अग्निम्'^{२०} भग अयमा वा^{२१} गोभि जननि रविमभि । 'त अग्नि'^{२२} कट्याण अस्मै मह्यं छन्दयतु उपच्छन्दयतु^{२३} माम्, अपि च भवतु मद्वृह इति ॥ ४ ॥

१. 'गवया मूको. २. किम् मूको ३ तदर्थेन मूको ४-४ लोद् वा वि', वोच्चा वि' अ. ५ इत्यस्य मूको. ६ किम् मूको. ७. 'दिम् मूको ८. 'तास्व वि' अ' ९ अपाय वि'^{१२} १०. 'निरस्य वि' अ'. 'दित्य वि' ११-११. सुखधिनार वि' अ' १२ चकथात् मूको. १३. रनता मूको. १४. मूको उत्तरार्धस्य व्याख्यानम् अपूर्णं द १५ 'सम् वि' अ'. १६-१६. तमिममशिपु वि' अ', तमिममि वि'. १७. नास्ति वि'. १८-१८. नास्ति वि'. १९ नास्ति वि' अ'.

इयं सा भूया उपसामित्रा या यद्वा क्षुमन्तुः शर्वसा समायन् ।

अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शम्मास उप यन्तु वाजाः ॥ ५ ॥

इयम् । सा । भूया । उपसामि० इव । क्षा । यत् । ह । क्षु० मन्त । शर्वसा । सम० आयन् ।

अस्य । स्तुतिम् । जरितु । भिक्षमाणा । आ । न । श० म्मास । उप । यन्तु । वाजा ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यत् 'सुपां सुउक्' (पा ७, १, ३९) इति द्वितीयैकवचनस्य लुक् । ह इति पदपूरण ।
या स्तुतिं पागत्रिया वा क्षुमत क्षुमाब्देनाच्चमुच्यते शब्दो वा । हविरक्षेनाच्चवन्त
शब्दवन्तो वा, स्तुतिमन्त कीर्तिमन्तो वेत्यर्थः । के । देवा सर्वे शवसा सर्वेण बलन
समायन् समागता सम्प्राप्ता । सा इयम् अस्मदीया स्तुति पागत्रिया वा भूया पुरपथरथय
कार्यं । भूयात् भवतु । त्रिम् । नामध्यां देवाना व्याख्या । किमिव । उपसाम् इव क्षा
यथोपसां यावापृथिवी । ए० देवप्रसादात् सगुणा भवतु, सगुणत्वाच्च देवा परया प्रीत्या
अज्ञाभावमुपगच्छन्तित्यर्थः । 'अस्म मम जरितु स्वभूताम् स्तुतिम् भिक्षमाणा याचमाना
धोतुमिच्छन्त इत्यर्थः, न अस्मान् आ उप यन्तु सर्वाद्यापगच्छन्तु विक्षेपेण वाजा
सुधन्वन पुत्राक्षयोऽपि अशु विभ्वा वाज इत्यते । कीदृशा । शम्मास 'शमम्' (निघ ३, ९)
इति सुखतामः सुत्या सुखकरा सुखसेव्या वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सा इयम् स्तुति मम च भवतु निवसताम् इव मनुष्याणा पृथिवी, यदा खलु
स्तुतिमन्तो देवा वेगन मधि समागच्छन्ति । अस्य मम स्तुतिम् स्तोतु याचमाना अस्मान्
'उप आ गच्छन्तु' वाजा सुखकरा वाजा सौधन्वना ॥ ५ ॥

*इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

अस्येदेया सुमतिः पप्रधाना भवतु पूर्वा भूमना गौः ।

अस्य सनीळा अर्हुरस्य योनौ समान आ भरणे विभ्रमाणाः ॥ ६ ॥

अस्य । इत् । ए० पा । सु० मति । प० प्र० धाना । अ० भवत् । पूर्वा । भूमना । गौ ।

अस्य । स० नीळा । अ० र्हु० रस्य । यो० नौ । स० माने । आ । भ० रणे । वि० भ्र० माणा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अस्य इत् इच्छद्दोऽत्र उपमार्गे, पूर्वाशब्दाच्च वरो द्रष्टव्य । अस्य पप्रधानस्य
स्वभूता एषा सुमतिः सुस्तुति पप्रधाना विस्त्वार्यमाणा अस्माभि क्रियमाणेत्यर्थः,
अमवद् भूता सट्टा पूर्वा इत् पूर्वकालीनेव । पूर्वस्मिन् काले यादृशी वरकृष्टा स्तुतिरा-
सीत् तादृशी इदानीमपि सम्जातेत्यर्थः । भूमना भूम्ना बहुत्वेन च, युक्तेति शेषः,
सर्वदेवसम्बन्धितत्वात् बह्वीव सम्जातेत्यर्थः, गौ सर्वान् देवान् प्रति गन्त्री च सष्टीतेत्यर्थः ।
एतज्ज्ञात्वा सर्वे देवा सनीळा समानस्थाना अस्य मम यत्मानस्य अर्हुरस्य प्रजावत

१ भूया मूको २-३ नास्ति वि ३ नास्ति वि ४ यथा अ ५ ५ 'न वि अ',
उपगच्छ तु वि ६ शक्त मूको ७ ७ नास्ति मूको ८ पूर्वश मूका

सम्भूते योनौ स्थाने यज्ञाख्ये वेद्याख्ये वा समाने सर्वदेवमाधारणे^१ भरणे^२ सर्वस्य जगतो धारणसमर्थे पोषणसमर्थे च । आ इत्युपसर्गश्रुते गच्छन्तिवति^३ शेष । कथम्भूता आगच्छन्तु । उच्यते—चित्रमाणा दृष्टादृष्टफलम् असम्य धारयन्ता, गृहीतवेदपर्यं ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्य एव इन्द्रस्य एषा सुमति प्रप्रधाना भवति, यद् अमृतं प्रसा पृथिवी भूमा युक्ता । 'अप्रययत इन्द्र पृथिवीम्' (तु. माश ६, १, १५,) इति । अपि च अस्य स्थाने बलवत् सनीळा सर्वेषां साधारणे धारके भ्रममाणा भवन्ति मरुत अन्तरिक्षे ॥ ६ ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसु यतो धावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

सन्तस्थाने अजरे इतज्जती अहानि पूर्वोरुपसो जरन्त ॥ ७ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । स । वृक्ष । आसु । यत् । धावापृथिवी इति । नि ऽतुतक्षु । सन्तस्थाने इति सम् ऽतुस्थाने । अजरे इति । इतज्जती इतीत. ऽज्जती । अहानि । पूर्वी । रुपस । जरन्त ॥

उद्गीथ० किम् खित् वनम् किम् पुन रुपादानकाष्ठ मृत्पिण्डस्थानीयम् । अस्य प्रभस्य 'प्रतिवचनम् सामर्थात्'^१ प्रधानमिति द्रष्टव्यम्, तस्योपादानकारणत्वात् । क उ स वृक्ष आस कश्च पुन स मूलकारण वृक्षः पृथिवीस्थानीय^२, यस्यावयव प्रधानम् उपादानकारणम् । अस्य प्रतिवचनं^३ सामर्थात् परमात्मा, तस्य मूलकारणत्वात् । यत्र उपादानकारणाद् मूलकारणात् धावापृथिवी निष्टतक्षु । तक्षति करोतिरुमो निष्कृष्य कृतवन्तो देवा विश्वसूत्र । कीदृश्यो धावापृथिव्यौ । सन्तस्थाने सम्भूय स्थिते सुप्रतिष्ठिते^४ वेत्त्यर्थं, अजरे जरावर्जिते इतज्जती इत पुंभ्य प्रकृत्यन्यो देवेभ्य ऊति^५ अवन रक्षण ययोस्ते इतज्जती 'देवरक्षिते इत्यर्थं'^६ । अथवा इतश्चेतश्च गतिर्बुद्धि-र्वा ययोस्ते इतज्जती सर्वतो गते पृष्ठे वेत्त्यर्थः । अहानि पूर्वा अनादिकालप्रवृत्ता उपस च निष्टतक्षु देवा । य एव सामर्प्ययुक्ता देवा, यान् सर्वे स्तोतार जरन्त स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० किम् खित् भरणम्, क वा वृक्ष स आस, यस्मिन्नरण्य स वृक्ष जात, यस्माद् वृक्षाद् इमे धावापृथिव्यौ निष्टतक्षु । ते इमे धावापृथिव्यौ सह तिष्ठन्त्यो जरावर्जिते इतज्जती । अस्माद् रक्षण ययो वृक्षात् ते तयोक्ते । अहानि बह्वी च उपस । ते धावापृथिव्यौ स्तुवन्ति स्तोतार । ते कुरुत प्रादुर्भूत इति ॥ ७ ॥

नैतारदेना पुरो अन्यदस्त्युक्षा स धावापृथिवी विभर्ति ।

त्वचं प्रवित्रं कृणुत स्वधावान् यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥ ८ ॥

- १ 'देवासा' मूको २. भरण भरणे वि^३ अ^४ ३. आग^५ मूको. ४ ५. 'वचनसाम' मूको. ५. 'स्थाय वि' अ, 'स्थान वि' ६ 'वचनमानसाम्बन्धिने । सुप्रतिष्ठिते वा इत्यर्थः १ अजरे जरावर्जिते । इतज्जती इतपुंभ्य प्रकृत्यन्यो देवेभ्य ऊतीरवन रक्षण ययोस्ते इतज्जती मूको ७ नास्ति मूको. ८ ऊती मूको. ९ ९ वेरक्षिते वेत्त्यर्थः मूको.

न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । विभर्ति ।
त्वचम् । पवित्रम् । कृणुत । स्वधाज्वान् । यत् । ईम् । सूर्यम् । न । हरितः । वहन्ति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० न एतावत् नैतावद् देवजातं सामर्थ्ययुक्तम् । किन्तु हिं । एना धूम्यो देवेभ्यः परः ।
उत्कृष्टः अन्यत् अन्यः हिरण्यगर्भः अस्ति उक्षा सेक्ता प्रजानां हृष्टेत्यर्थः । सः हिरण्यगर्भः
परमसूक्ष्मो वायुरूपो लिङ्गात्मा अन्तरनुप्रविश्य द्यावापृथिवी विभर्ति धारयति । किञ्च त्वचम्
पवित्रम् मन्त्रं तन्मयीमात्मीयां त्वचं तनुमित्यर्थः, दीप्तं वा मन्त्रम् कृणुत करोति स्पृधामान् ।
कदा करोति । यत् यदा ईम् इमाम् त्वचम् सूर्यम् हरितः जन्माः न वहन्ति, तदा 'देवमृष्टे'
प्रागित्यर्थः ॥ ८ ॥

षेङ्कट० अस्य परस्ताद एतावत् प्रमाणम् अन्यत् भूतम् न अस्ति । सः सेक्ता द्यावापृथिवी
धारयति । सोऽयम् त्वचम् आत्मीयां दीप्तिम् पवित्रम् करोति 'बलवान्, यत् एनाम् हरयः'
वहन्ति सूर्यम् इय तदीया जन्माः ॥ ८ ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि हं वाति भूमं ।

मित्रो यत्र वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एति । पृथ्वीम् । मिहम् । न । वातः । वि । हं । वाति । भूमं ।
मित्रः । यत्र । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । व्यसृष्ट । शोकम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० स्तेगः 'हस्तै ह्यै वायुसङ्घातयोः' । रश्मिसङ्घात आदित्यः क्षाम् पृथिवीम् पृथ्वीम् विस्तीर्णाम्
न अति एति नातिगच्छति तेजसा समस्तां न व्याप्नोति । पृथिवी स्तूपते । मिहम् सर्वस्य
सेक्ष्मीं दृष्टिम् वातः मध्यस्थानो देवो दृष्टिकर्मण्यधिकृतः न ॥ नैव वि वाति वातिरन्तर्गता-
तप्यर्थो प्रष्टव्यः । विविधं गमयति भूम भूक्षा बहुस्वेन । सर्वा दृष्टिं न पातयत्यसामर्थ्यात्,
सावशेषामिव पातयतीत्येवं दृष्टिः स्तूपते । अथवा स्तेगो 'रश्मिसङ्घातरूप आदित्यः पृथिवीं
मात्रेति इति आदित्यः स्तूपते । एवं वातो दृष्टिं न विविधं गमयति भूमिं प्रति सावशेष-
मेव वर्षतीति वातः स्तूपते । यत्र प्रजापती मित्रः च वरुणः च ... ॥ ९ ॥

षेङ्कट० स्तेगः नाम मण्डूकवद् वर्षासु प्रादुर्भवति । सः स्तेगः न विस्तीर्णाम् भूमिम् हतस्ततः
अति गच्छति । दृष्टिम् च वातः न मध्ये गच्छति महतीम् । मित्रावरुणौ तेजोभिः अज्यमानः
दवाग्निः अरण्ये हव विस्तृतः । 'ह्वं रश्मि' यस्मिन्काले प्रीणवसन्तयोः ॥ ९ ॥

१-१. 'ताव मूको. २. रश्मः मूको. ३-३. देवित्येव. प्रतीत्येव. वि' अ. ४-४. 'वान्. येन हं वि' अ. 'वान्मव्य हं वि'. ५. दमा वि' अ. ६. नाम मूको. ७. सेक्ति मूको. ८. 'रूप- मरिचि' वि' अ. 'रूपमवि' वि. ९. स्तोको वि' अ. १०. अग्नि वि' अ. ११. इति मूको. १२. देवा मूको. १३. 'तय वि' अ. 'त वि'. १४-१४. स रश्मीन् वि' अ.

स्तुरीर्यत् सूते सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्युथीः कृणुत स्वर्गोपा ।

पुत्रो यत् पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट शम्भ्या गौर्जगार यद् वृच्छान् ॥ १० ॥

स्तुरी । यत् । सूते । सद्य । अज्यमाना । व्यथि । अव्युथी । कृणुत । स्वर्गोपा ।

पुत्र । यत् । पूर्व । पित्रो । जनिष्ट । शम्भ्याम् । गौ । जगार । यत् । वृ । वृच्छान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० निवृत्तप्रसवा यदा पुत्र सूते, तदानीम् ण्य निपिच्यमानरेतस्व सा शत्रूणां घयवित्री स्वभूतरक्षणा व्यवहारहिता करोति प्रभा इति शमीम् आह । अने अनयिप्रो पुत्र यदा प्रसू अस्मि अरण्या जायते, तदानीम् इय पृथिवी कान्चित् दाम्याम् उद्गिरति । शम्भ्या दाम्याम् उद्गिरति । 'शम्भ्या शमी' । 'इमाम् शमी' पृच्छति विपक्षम् । शम्भ्यागर्भाद् अश्वरथाद् अरण्यो आहरणम् इति ॥ १० ॥

उत कर्णं नृपदः पुत्रमाहुत श्यारो धनमादत्त वाजी ।

प्र कृष्णाय रुशदपिन्वतोर्धकृतमत्र नकिरस्मा अपीपेत् ॥ ११ ॥

उत । कर्णम् । नृपदः । पुत्रम् । आहु । उत । श्यार । धनम् । आ । अदत्त । वाजी ।

प्र । कृष्णाय । रुशत् । अपिन्वत् । ऊर्ध्व । कृतम् । अत्र । नकि । अस्मै । अपीपेत् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अपि च कर्णम् ऋषिम् नृपदः पुत्रम् आहु । स श्याववर्णं सन् अस्मात् अने इतिष्मन् धनम् आ अदत्त । अपि च अस्य अने ऊर्ध्व कृष्णवर्णाय नारपदाय कण्वाय श्वेत रूपम् 'प्र अपिन्वत्' । तदध्यतिरिक्तोऽयं न अस्मै कण्वाय इत्य वक्ष्यम् अवर्धयत् । 'युव श्यावाय रुशतीमदत्तम्' (अ १, ११५, ८) इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वरः ॥

[३२]

कवचं वेल्लं ऋषि । इन्द्रो इवता । पगती छन्द, अन्त्याश्चतस्रस्त्रिदशम् ।

प्र हृ गमन्तां धियसानस्यं सुक्षणिं वरेभिर्वरां अभि शु प्रसीदतः ।

अस्माकमिन्द्रं उभयं जुजोषति यत् सोम्यस्यान्वसो बुबोधति ॥ १ ॥

प्र । सु । गमन्ता । धियसानस्यं । सुक्षणिं । वरभि । वरान् । अभि । सु । प्रसीदतः ।

अस्माकम् । इन्द्र । उभयम् । जुजोषति । यत् । सोम्यस्य । अन्वस । बुबोधति ॥ १ ॥

१ यथा वि० अ० २ शमी शमी वि० अ० ३ यामशरी वि० यामशरीरं अ० ४ शम वि० ५ प्रयच्छति वि० अ० ६ सन् सूको ६ रुद्रितम् वि० अ०, कन वि० ७ ७ प्रापिबन् वि० अ०, प्रापिबन् सूको ८ ८ नास्ति सूको

वेङ्कट० प्रनयति मम सुष्ठु ह्रमम परा^१ सङ्गच्छमानो यध्वरो^२ चिन्तयतः सचनार्थम्^३ । अमि
नयति च सुष्ठु प्रसीदतः कन्याप्रदातुः वरान् असदीयेः परैः । अस्माकम् इन्द्रः उभयम्
सेवते मानार्थं^४ कुलम्, यदि सोममयम् अन्नम् सेवत इति ॥ ३ ॥

वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना वि पार्थिवानि रजसा पुरुष्टुत ।

ये त्वा वहन्ति मुहुरधुराँ उप ते सु वन्वन्तु वग्वनाँ अराधसः ॥ २ ॥

वि । इन्द्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।

ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अधुरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वि यासि इन्द्र । दिव्यान् लोकान्, अपि च पार्थिवान् लोकान् बहुभिः स्तुतः । ये
त्वाम्^५ 'उप आ वहन्ति' मुहुः अध्वरान् प्रति, ते सुष्ठु भजन्तां^६ वाचा 'भजमानान् अध्वनार्'
अस्मान् धनप्रदानार्थम् इति ॥ २ ॥

तदिन्मे छन्सुवपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोऽधीयति ।

जाया पतिं वहति वग्वनुनां सुमत् पुंस इव भद्रो बहवः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छन्सुत् । वपुषः । वपुःस्तरम् । पुत्रः । यत् । जानम् । पित्रोः । अधिऽइयति ।

जाया । पतिम् । वहति । वग्वनुनां । सुमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । बहवः । परिऽष्कृतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तत् एव^७ मद्रम् इच्छतु वपुष्मतो वपुष्मत्तरम् अत्यन्तं सुरूपम्, पुत्रः यत् जननादागतं
धनम् पित्रोः सकाशात् अधिगच्छति । जाया पतिम् आत्मसमीपं प्रापयति शब्देन^८ कल्याणेन ।
पुंसः एव भजनीयः अर्थः संस्कृतः प्रदातव्यः आवायै । तदुक्तम्—'सुभद्रमयं भोजनं
विमर्षि' (ऋ ८, १, २४) इति ॥ ३ ॥

तदित् सुधस्थमभि चारुं दीधय गात्रो यच्छासन् बहवुं न धेनवं ।

माता यन्मन्तुर्व्युथस्य पृथ्याभि वाणस्य सप्तधातुरिज्जनः ॥ ४ ॥

तत् । इत् । सुधऽस्थम् । अभि । चारुं । दीधय । गात्रः । यत् । शासन् । बहवुम् । न । धेनवं ।

माता । यत् । मन्तुः । व्युथस्य । पृथ्या । अभि । वाणस्य । सप्तधातुः । इत् । जनः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् एव सुधस्थम् कल्याणम् अभि धारय अस्माकम् । यस्मिन् स्थाने धेनवः गावः

१. परी वि^१ अ^२. २. पत्नीव^३ वि^४. ३. सपानार्थम् वि^५. ४. सन्धानार्थम् वि^६. ५. त्वा वि^७.
६-८. उपस्थयति अ^८; नास्ति वि^९. ७. 'ता मूको. ८-८. भजमाना धनान् वि^{१०} अ^{११}; भजमानानां प^{१२}
भजमानानभनन् वि^{१३}. ९. सत् तत् वि^{१४}. १०. एवं वि^{१५} अ^{१६}. ११. शब्द वि^{१७} अ^{१८}; शब्दे वि^{१९}.

बहवुम् इदानीम् अनुशासति । येन दृश्यते पुरयः स बहव । अद्य पयो दधि घृतम् इत्यादिकमि-
दानीं भोक्तव्यम् इति प्रष्टव्यन्ति इत्यर्थः । यस्मिन् च पुत्रसमूहस्य मुख्या सम्मन्तव्या माता
अभि गच्छति, यथा वाणस्य अभिगच्छति सप्तधातुः जायमान स्वरः^१ ॥ ३ ॥

प्र वोऽच्छां रिरिचे देवयुष्पदमेको रुद्रेभिर्याति तूर्वाणिः ।

जरा वा येष्मृतेषु दावने परि व ऊमैम्यः सिञ्चता मधु ॥ ५ ॥

प्र । व । अच्छ । रिरिचे । देवयु । पदम् । एकं । रुद्रेभिः । याति । तूर्वाणि ।
जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । व । ऊमैम्यः । सिञ्चत । मधु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'प्र रिरिचे युष्माक स्थान प्रति' देवकाम होता । इन्द्र च एकः सरद्भिः सह याति
क्षिप्रः । स्तुतिः अपि येषु अमृतेषु धनप्रदानाय भवति, तेभ्यो रक्षितृभ्य परि सिञ्चत^१ यूप
सोमम् इति ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वक् ॥

निधीयमानमपगूळहमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्वो अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ६ ॥

निऽधीयमानम् । अपऽगूळहम् । अपऽसु । प्र । मे । देवानाम् । व्रतपा । उवाच ।
इन्द्र । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्ट । आ । अगाम् ॥

वेङ्कट० यस्मिन् यज्ञे निधीयमानम् त्वाम् अप्सु^१ अपगूळहम्^२ तासु^३ अपरोक्ष वर्तमानम् प्र उवाच
मे देवानाम् कर्मणो रक्षक । तदेवाऽऽह—इन्द्र जानन् अग्ने! अनु हि त्वा चचक्ष । तेन
अनुशिष्ट अहम् अग्ने! अत्र आ अगाम् इति कुरुश्रवणस्य यज्ञे निधीयमानम् यस्मिन् आह
इति ॥ ६ ॥

अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राद् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।

एतद्वै भद्रमनुशासनस्योत स्रुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

अक्षेत्रवित् । क्षेत्रविदम् । हि । अप्राद् । स । प्र । एति । क्षेत्रविदो । अनुऽशिष्ट ।
एतत् । वै । भद्रम् । अनुऽशासनस्य । उत । स्रुतिम् । विन्दति । अञ्जसीनाम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० कल्याण कमनीय सामर्थ्यम् अनुशासनस्य मार्गोपदेशस्य, उत^४ अपि च स्रुतिम् मार्गं
विन्दति लभते ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति वि^१. १-१. 'स्व' भिन् वि^१ अ^१. १-१. 'मान स्वर वि^१ अ^१. २-२. नास्ति वि^१.

३. 'व' मूला. ४-४. नास्ति मूको ५. अलङ्कार वि^१. ६. 'गूढम् वि^१ अ^१. ७. तासि वि^१ अ^१.

८. 'व' अत मूको.

वेङ्कट० सेयम् अनुज्ञापनस्तुति प्राप्तिकी । अक्षेग्रत् क्षेग्रत् हि^१ पृच्छति । स च वदति
गन्तव्यम् मनेन यथेति । स च तेन अनुश्रित प्र एति । तत् एतत् अनुज्ञापनस्य भद्रत्वम् ।
अपि च अपघोनाम् अपा^२ मार्गम्^३ पिपासित अनुश्रितः हभवे ॥ ७ ॥

अथेदु प्राणीदममन्त्रिमाहापीवृतो अधयन्मातुरुर्धः ।

एमेनमाप जरिमा युवानमहेळन् वसुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

अथ । इत् । ऊँ इति । प्र । आनीत् । अममन् । इमा । अहा । अपि^४श्रुत । अधयत् । मातु । ऊर्ध्व ।
आ । ईम् । एनम् । आप । जरिमा । युवानम् । अहेळन् । वसु । सुमना । बभूव ॥ ८ ॥

उद्गीय० महाभागयोगात् सर्वात्मभावात् तद्धर्मत्वमापन्न इन्द्र स्तूपते । अथ इत् अर्घ्यं । उ
इति पदपूरण । प्र आनीत् प्राणिति जीवति । स्वमायया कनचित् प्राणिरूपेणाद्यैव जात
सन् अर्घ्यं जीवित्वा स्वेच्छया श्रोमरमेन^५ युज्यत^६ इत्यर्थः । अद्यग्रहणञ्च प्रदुर्धनार्थम् । गर्भलावे
तरुण जीवति । हिरण्यगर्भात्मा आ महाप्रलयाजीवति । एव सर्वत्र यथाकाल योग्यम् ।
किञ्च न नीयतमेव केवल मरण वा काला कुर्वन्ति सर्वभूतात्मकस्य इन्द्रस्य । किन्तहि ।
अममन् 'अम रोगे' । रोगञ्च कुर्वन्ति इमा इमानि अहा अहानि काला इत्यर्थः । किञ्च
अपीकृत वाय्यादिसन्निरोधार्थं वस्त्रेणाद्यादिव^७ शिशुरूप इन्द्र अधयत् दिवति स्वत्वा
मातु देवमनुष्यादिसर्वपातिस्थाया स्वभूतम् ऊर्ध्व ऊर्ध्वस्थम् स्तन्यभिरार्य^८ । किञ्च आ ईम्
एनम् आप । ईमिति पदपूरण । एनमिन्द्र मर्षादया व्याप्नोति चरिमा नराभाव जरयर्थे
युवानम् तरुण सन्तम् । किञ्च अहेळन् अकुप्यन् वसु^९ प्रशस्त^{१०} सुमना शोभनबुद्धि
प्रसन्नचित्तश्च बभूव भवति । देवादिभावे स्थित^{११} महाभागयोगाद्^{१२} इन्द्रो यद्यद्रूप कामयत,
यत् सवति 'तद्धर्मा वेति' समस्तार्थः । ८ ॥

वेङ्कट० अथ एव अयम् अग्नि प्र आनीत् मयि । तदानीम् एव इमानि सौमिकानि अहानि
मन्यत त्रेतुम् । अपि च तजोभि परिब्रुत विवति प्रक्षिप्या सारम् । आप्नोति च एनम्
स्तुति युवानम् । अकुप्यन् वासयित्वा अग्नि सुमना बभूव इति ॥ ८ ॥

एतानि भद्रा कलश क्रियाम् कुरुश्रमण ददतो मुधानि ।

दान इद्वौ मधुपानः सो अस्त्वयं च तोमो हृदि यं विर्ममि ॥ ९ ॥

एतानि । भद्रा । कलश । क्रियाम् । कुरुश्रमण । ददतो । मुधानि ।

दान । इत् । व । मधुपान । स । अस्तु । अयम् । च । तोमो । हृदि । यम् । विर्ममि ॥ ९ ॥

१ क्षेत्रविद वि^१ २ नास्ति वि^२ ३ अपा मूको ४ अं वि^४ अं ५ रमण वि^५ अ
६ रयते वि^६ ७ श्रेणाच्छा^७ मूको ८ स्तनमि^८ मूको ९ प्रवसुः वि^९, प्रवसु वि^९ अ १० प्रशस्त
वि^{१०} अ ११ स्थितम् वि^{११} अ १२ योगम् वि^{१२} अ १३ १३ तद्धर्मावति वि^{१३}

उद्गीथ० एतानि भद्रा मद्राणि कल्याणानि शोभनानि सोम्राणि हवींषि च हे कॢशः ।
 कलाशयन^१ सर्वकलाधार^२ परिपूर्ण^३ अथवा कल्याणसदन^४ कलाशयदुद्गाधार^५ इत्यर्थः । अथवाऽन्तर्णीत
 मत्वर्धमेतत् पदम् । द्रोणरत्नयन्^६ इन्द्र^७ श्रियाम कृतवन्तो ययम् हे कुरुप्रवण^८ कुरुव
 ऋत्विज । कुरूणामृत्विजा स्वभूतानां स्तुतीनां श्रोतः^९ । कल्याणं कृतवन्तो ययम् । ददत
 मयानि स्तोत्रंभ्यो यष्ट्ययश्च धनानि यच्छत तवेन्द्रस्यायाम^{१०} । एतज्ज्ञात्वा प्रत्युपकारार्थम् दान
 इत् दातव^{११} अस्मभ्यम् इंसिताधानांश्च व मयवान । इत्युभयत्र व्यत्येन बहुवचनम् । य
 'तव स्वभूतानां' हे मयवान 'मयवन्' धनवन् इन्द्र । स^{१२} इति तच्छ्रुते यच्छन्दोऽध्याहार्य^{१३} ।
 यो दाता प्रियो वा आत्मा स अस्तु भयतु । भयम् च रोम दाता, इति तवेन्द्रस्य हृदये
 यम् सोमम् हेतुकर्तृत्वेनाहम्^{१४} विभक्तिं धारयामि ॥ ९ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्योद्गीथस्य^१ कृता ऋग्वेदभाष्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

कालहा द्युलधक् पातु शक्रर यास्कायन ? ॥

येङ्कट० एतानि भगनीयानि कर्माणि हे कलाकुलनात^१ श्रियाम राजन्^२ कुरुप्रवण । प्रयच्छत
 धनानि ऋत्विभ्यः । हे धनवन्त^३ युष्माकं सर्वदा आतु^४ दाता इन्द्र^५, तया^६ भयम् च
 सोम, हृदये यम् पीतम् अहम् विभक्तिं इति ॥ ९ ॥

'इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो यग^१ ॥

सप्तमस्याष्टकस्येति माधव सुन्दरीसुत ।

व्याख्यत सप्तमसध्यायम् इमं श्रीवेङ्कटात्मज ॥ १ ॥

इति वेङ्कटाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१. 'स्वार्थं वि' । २ दत्तेव मूको । ३ ३ तत् स्वभूत वि^३ अ ४ नास्ति मूको
 ५ 'तुक्मन्वत्' वि^३ । ६ 'वासि विनिर्गताचार्योद्गीथस्य मूको ७-७. तयतेन्द्र वि^३ अ^३ ८ तदा वि^३ अ^३ ।
 ९ ९ नास्ति मूको

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

षेड्कट०

‘प्र मा युयुञ्जे प्रयुजः’ व्याचिख्यासति महावचः ।
 यदात्मविषये वाच्यं तदादौ संप्रदर्शयन् ॥ १ ॥
 एक एव महानात्मा बहुधामूय तिष्ठति ।
 यथा सोमरिरेकः सन् बहुधा योगतोऽभवत् ॥ २ ॥
 बहुधाऽशावतारेषु यथा वा भगवान्भूत् ।
 इन्द्रो वाऽभूद् यथा सव्यो धीरो वैकुण्ठ एव च ॥ ३ ॥

अत्र ब्राह्मणानि—‘प्रजापतिं सविता भूत्वा प्रजा असृजत । तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्दयत् ।
 तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्’ (तु. तैत्ति १, ६, ४, १) इति ।

तदेतद् दीर्घतमसा विस्पष्टमृषिणेरितम् ।
 यदतीति ‘इ’^१द्रं मित्रम्^२ इति ‘सुपूर्णा’^३ इति ऋत्तया^४ ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारकरणं तत्तद्रूपपरिग्रहात् ।
 ‘विश्वतश्चक्षुरि (छ. ^५ इत्याद्यास्तस्मात्तस्मिन्परा इति ॥ ५ ॥

तत्र चोपनिषत्सूक्ता परस्य ब्रह्मणो गुणा ।
 सर्वथा संभवे नैया ब्रह्मद्वारेति निश्चयः ॥ ६ ॥

ब्रह्मैव विश्वकर्माकं विश्वस्य करणादिति ।
 भुवन्ति कवयः केचिद् ऐश्वर्यादिन्द्रमेव च ॥ ७ ॥

‘इन्द्रो मायाभिरि (मि ^८ इत्यत्र न तथेच्छति शौनकाः ।
 नैव कात्यायनोऽप्याह तस्मात्तस्मिन्परा इति ॥ ८ ॥

‘युक्ता हंस्ये (स्य ^९ इति चेन्द्रस्य^{१०} ह्रयं परिकीर्तितम् ।
 न सन्ति ब्रह्मणस्तेऽथा नान्वादेश तदर्थेति ॥ ९ ॥

निश्चरन्ति यथा लोहविण्मृदास्तस्मात् स्फुल्लिका ।
 सकाशान्महत्स्वद्वद् आत्मानोऽप्ये विनिर्गता ॥ १० ॥

स एष बहुधाभावो महतोऽस्माभिरिरित ।
 अण्वो जीवसंज्ञास्ते नानावर्मेफलैर्युता ॥ ११ ॥

१. नाहुद वि^१, भवद् अ^२. २. सव्यो वि^२. ३. तां वि^३ अ. ४. त वि^४ अ^४; एत वि^४.
 ५. अ १, १६४, ४६. ६. अ १०, १०४, ५. ७. चर्वणा अ अ ८. अ १०, ८१, ३. ९. अ ६,
 ४७, १८. १०. चेन्द्र वि^{१०}

व्याप्य वायुर्यथा प्राणांस्विष्टत्येको बहूनिह ।
 तथा महानिमान् जीवान् ऽङ्कः सन्^१ व्याप्य तिष्ठति ॥ १२ ॥
 पयसीव घृतं गृहम् अरण्योरिव पायकम् ।
 व्याप्तं नापन्नकरणास्ते पश्यन्तीव मानवाः ॥ १३ ॥
 ततो त्रिनिर्गता जीवा यदैकीभावयन्त्यमी ।
 अग्निनाऽग्निमिवात्मानं ज्ञानन्त्यभ्येन्द्रियरपि ॥ १४ ॥
 योगेश्वरेण तदिदं याज्ञवल्क्येन भाषितम् ।
 योगी मुक्तश्च सर्वासां^२ ज्ञानं त्वामोति^३ वेदनाम्^४ ॥ १५ ॥
 ग्रहीव नित्यमत्माकं ततः सर्वमभूद्विदम् ।
 तदेव प्रलयेऽभ्येति समुद्रमिव निम्नगा ॥ १६ ॥

अत्र महोपनिषत्—‘महानव्यक्ते विलीयते’ । अव्यक्तमक्षरे विलीयते^५ । अक्षरं तमसि विलीयते^६ ।
 तमः परे देव एकीभवति^७ (छुवाउ २, २) इति ।

यतः सर्वमिदं भूत्वा महानात्मा व्यवस्थितः ।
 तस्मादग्न्यादिविषयो वेदस्तत्र प्रसिद्धितः^८ ॥ १७ ॥
 अनित्यत्ववादा^९ इह जीवप्रकृतिगोचराः ।
 आ महाप्रलयारस्थानात् ते आत्मा^{१०} इति निश्चयः ॥ १८ ॥
 ‘पुरुषं प्रकृतिं चैव विद्वथनादी उभावपि’^{११} ।
 इति श्रुते विशेषेण^{१२} भगवानिह नित्यताम् ॥ १९ ॥
 ‘तदेव सोम्येदमग्र आसीद्^{१३}’ इति च दृश्यते ।
 ततः प्रकृतिनित्यत्वं^{१४} कविभिः कैश्चिदीरितम् ॥ २० ॥
 अथैतदिति पृच्छामि किमग्नी रूपमात्मनः ।
 ‘यथाग्निरग्नौ प्रक्षिप्तः’ इत्युक्तेरुत वा जलम् ॥ २१ ॥
 व्याप्य वाऽवस्थितो^{१५} वायुर्यद्वाऽऽकाशो भवेदिति^{१६} ।
 तं ययं न विजानीमः कथं श्रुते विनिश्चितम् ॥ २२ ॥

१. स वि^१ अ. २. सर्वाणां वि^२ अ. ३. आप्तो वि^३. ४. वेननाम् वि^४. ५. श्रीं मूको.
 ६. ‘त वि^५; ‘तम् वि^६ अ. ७. ‘नित्यत्वा’ वि^७ अ. ८. यत्त वि^८ अ. ९. भागी १३, १९.
 १०-१०. नास्ति वि^{१०}. ११. छौउ ६, २, १. १२. ‘ऊयनिश्च’ वि^{१२} अ. १३. वादस्थि वि^{१३} अ.

नानाम्युपाया	यद्वत्	प्रदिष्टा
महर्षिभिस्तस्य	महात्मनो	तां ।
तेष्वागु	यत्	क्रियता
नं	हेतुवादैर्भविताऽऽत्मलाम ^२	॥ २३ ॥

[३३]

‘कवचं वेष्टय प्रपि. । १ विश्वे देवा देवता, २, ३ इन्द्र, ४, ५ कुरुश्रवण-
स्त्रासदस्यव, ६-९ उपमश्रवा मित्रातिथि । प्रथमा त्रिष्टुप्, द्वितीयातृतीये
प्रगाथ (= २ बृहती, ३ सतोबृहती), शिष्टा गायत्र्य^३ ।

प्र मां युयुजे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पूषणमन्तरेण ।

विश्वे देवास्तो अथ मामरक्षन् दुःशासुरागादिति घोषं आसीत् ॥ १ ॥

प्र । मा । युयुजे । प्रयुजं । जनानाम् । वहामि । स्म । पूषणम् । अन्तरेण ।

विश्वे । देवास्त । अथ । माम् । अरक्षन् । दुःशासु । आ । अगात् । इति । घोषं । आसीत् ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त ‘प्रमा, इति नवर्ष’ वैश्वदेव कवचो ददर्श । मा माम् कवचम् प्र युयुजे
द्वययागकर्मणि प्रयुक्तवन्तो विश्वे देवा । कीदृशा । प्रयुजं जगति ‘स्थित्यर्थे यागकर्मणि’
घनदानेन प्रयोक्तार । केपाम्^४ । जनानाम्^५ यजमानानाम् । तैश्च देवयागकर्मणि प्रयुक्तं सन् बह्वम्
वहामि स्म ‘स्मोतरे लृच्’ (पा ३, १, १०६) इति स्मशब्दयोगात् भूते कट् । कटवानसि
प्रापितवानसि स्तुतीर्हवीषि च पूषणम् आदित्यं प्रति । इ स्थितो वहामि स्म । उच्यते—
अन्तरेण मध्येन । कस्य । सामर्थ्याद् अग्नीनां देवानां यावावृथिन्योर्वा । देवयागकर्मणि
प्रयुज्य च विश्वे देवास्त सर्वे देवा अथ माम् यजमानं कवचाख्यम् अरक्षन् रक्षितवन्त ।
कुत । दुःशासु दुःशासनात् शत्रोरसुरराक्षसादिकात् । रक्षितृणां च तेषां देवानाम् घोषं ‘जहि
जहि’ इत्यादिशब्द आ अगात् सर्वस्य लोकस्य कर्णपथमागत सर्वेण श्रूयत इति पृतम्
आसीत् अभ्युद्वचनम् । एवमतीते काले जे सप्रसादा आसु ॥ १ ॥

वेङ्कट० कवचं । कात्यायन (श्रु २, १०, ३३)—‘अ माया वैश्वदेव्यैन्द्र प्रगाथ परा गायत्र्यो द्वे
कुरुश्रवणस्य त्रासदस्यवस्य दानस्तुति परामिर्भूत मित्रातिथ्यो राक्षि तस्नेहाद्विरुपमश्रवण पुत्रमस्य
व्यशोक्यत’ इति । मा प्रयुक्तवन्त कुरुश्रवणं प्रति सर्वेषाम् जनानाम् प्रयोक्तारो देवा ।
वहामि स्म बह्वम् पूषणम् मार्गे अघ्वनां पतिं सखायम् । ऐन्द्राममेकादशरूपाल निर्विषेत्

१ १ नास्ति वि^१ । १ १ महात्मनो न वि^१ न^२ । २ २ नास्ति मूको । ३ पञ्चवर्ष मूको ।
४ ४. ‘त्यर्थयोग’ वि^१, ‘त्यर्थयो’ अ ५ तेषां मूको ६ नास्ति मूको ।

जनतामेध्यनिन्द्राग्नी' इत्युक्त्वा आह — 'पौष्णं चरममु निर्वपेत्' (ते २,२,१,४) इति । विश्वे देवाः अथ माम् अप्यनि भरसन् । शासितुम् अदाक्यः अयम् ऋषिः^१ आ गच्छति इति पौषः च अप्यनि अभूत्^२ ॥ १ ॥

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशवः ।

नि बाधते अमतिर्नमता जसुर्वेन वेवीयते मतिः ॥ २ ॥

'सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःऽइव । पशवः' ।

नि । बाधते । अमतिः । नमता । जसुः । वेः । न । वेवीयते । मतिः ॥ २ ॥

उद्गीथ० इदानीं तु देवेष्वप्रसङ्गेषु देवप्रसादाद् अपेतम् मा सम् तपन्ति अन्नाभावाद् आवह्याद् कुशशयनाद्य दुःस्वयन्तीरत्यर्थः, अभितः उभयतः उभयोरपि पार्श्वयोरित्यर्थः, पशवः । किमिव सन्तापयन्ति । सपत्नीः इव यथा सपत्न्यः समानभर्तृका^३ रित्रयो भर्तार परस्परं वा सन्तापयन्ति, एवम् । किञ्च नि बाधते सम्पीडयति अमतिः अज्ञानं सर्वार्थेषु सम्मोहः । नमता च निबाधते । नम्रतया च्याऽत्र निर्धनत्वं लक्ष्यते । दारिद्र्यं च मां सम्पीडयतीत्यर्थः, जसुः 'जसु ताडने' । शत्रुताडनाच्च निबाधते । किञ्च वेः न पक्षिण इव यथा पक्षिणो मनः कम्पते शाकुनिकव्याघादिभयात्^४, एवं 'मे मतिः' मनः वेवीयते वेपते शत्रुभयात् ॥ २ ॥

षेङ्कट० माम् अभितः सम् तपन्ति अनशनात्^५, सपत्न्य^६ इव सपत्नीः^७, पशवः । नि बाधते च दारिद्र्याद्^८ आगता दुर्मतिः, अन्नाभावाद् आगता नमता, अज्ञानाभावात् आगतश्च उपक्षयः । पक्षी इव च कम्पते बुद्धिः ॥ २ ॥

मूपो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यं स्तोतारं ते शतक्रतो ।

सुकृत् सु नो मध्वनिन्द्र मूळयाघा पितेव नो भव ॥ ३ ॥

'मूपः । न । शिश्रा । वि । अदन्ति । मा । आऽध्यः । स्तोतारम् । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।^१ सुकृत् । ॥ । नुः । मध्वन् । इन्द्र । मूळम् । अर्ध । पिताऽइव । नुः । भव ॥ ३ ॥

उद्गीथ० 'मूपो न शिश्रा स्वापतेः स्वातेर्वा 'धनये वविधानं श्यास्तापाव्यधिहनिषुध्यर्थम्' (पावा ३,३,५८) इति क.^१ प्रत्ययः । छान्दसत्वात् सकारस्य शकारः । 'द्विर्वचनप्रकरणे कृजादीनां के' (पावा ६,१,१२) इति द्विर्वचनम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा ७,४,७८) इति अग्न्यासस्य इत्यम् । कोऽस्यार्थः । 'शिश्रा शिमानि सामर्थाद्' वायितानि^२ सृष्टाणि । तानि हि अन्नलिप्तत्वात् शौचाह्वाणि वेष्टि-

१. ऋषिम् मूको. २. अभूत् वि^३ अ^४. ३-३. या (४,६) व्याख्यानं द्र. ४. आवाह्यात् मूको. ५. 'कन्यावादि' वि^५ अ^६. ६-६. प्रमथि मूको. ७. अन्यदर्शनात् वि^७ अ^८. ८. 'त वि^८ अ^९;
'ल्य वि^९. ९. सुवति वि^९ अ^{१०}, घण्णीः वि^{१०}. १०. 'मम् वि^{१०} अ^{११}. ११-११. शिदनापरो शिश्रोतेः
कः वि^{११}; सन्तापयतिशेति कः वि^{११} अ^{१२}. १२-१२. नास्ति मूको. १३. पायीता^{१३} वि^{१३} अ^{१४}.

तानि च सन्तुवाययन्त्रे । अथवा लोके शिशनम्^१ प्रजननं प्रसिद्धम् । तत्सारदयाद्याश्च पुच्छं शिखमुच्यते ।
यथा मूषिका यापितानि^२ सूत्राणि अष्टगन्धित्वात् स्वानि वा पुच्छानि सैलभाण्डके घृतभाण्डके
वा प्रक्षिप्योत्तायं च विविधं भक्षयन्ति, एषम् मा माम् असम्पद्यमाना^३ आभ्य आभयो
यागभोगक्रामा वि विविधम् अदन्ति दुःखयन्ति स्तोतारम् सन्तम् ते तत्र हे शतकृतो ! बहुकर्मन्^४ ।
एतज्ज्ञात्वा सकृन् सततम्^५ न अस्मान् हे मयवन् । धनम्^६ इद्र । तु शृण्व्य ईप्सितार्थप्रदानेन
सुष्टु सुखम् । अथ अथ पिता इव प्रियहितयो न अस्माकम् भव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० माम्^७ आभ्यः विविधम् अदन्ति, यथा सूत्राणि मूषिका अस्माति, स्तोतारम् ते शतकृतो ! ।
तथा सति सकृन् सुष्टु धनवन् । इद्र । अस्मान् सुखम् । अथ पिता इव च अस्माकम् भव
इति ॥ ३ ॥

कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यम् । महिष्ठं बाधतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुश्रवणम् । आवृणि । राजानम् । त्रासदस्यम् । महिष्ठम् । बाधताम् । ऋषिः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इन्द्रादिदेवाम्यजुष्या गुरुश्रवणम् गुरुः कृत्विज उच्यन्ते कर्मणां कर्तृत्वात् । तेषां
स्तुतीनां श्रोतारम्, सततयाजिनम् एतन्नामान् वेत्यर्थः, आवृणि मर्यादया वृणोमि प्रार्थये
देवपार्ष्णार्थं धनम् राजानम् त्रासदस्यम् त्रासदस्यो पुत्रम् महिष्ठम् अतिशयेन महितं^१ दातारं
घनानाम् । केयामर्थाय । बाधताम् बाधत कृत्विज उच्यन्ते । तेषामर्थाय ऋषि इवपि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'गुरुश्रवणम् आभिमुख्येन^२ प्रार्थितवान् अस्मि धनम् राजानम् त्रासदस्यो पुत्रम् अतिशयेन
दातारम् कृत्विजाम् ऋषि अहमिति ॥ ४ ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो बहन्ति साधुया । स्तवै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य । मा । हरितं । रथे । तिस्रः । बहन्ति । साधुया । स्तवै । सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० लब्ध्वा राजतो धनम् अनन्तरं किं करोषीति चेत् । उच्यते—यस्य इत्यादित्य निदिश्यते
हरितसम्बन्धात्^३ । यस्यादित्यस्य स्वभूता हरितं तिस्रः हरितसङ्क्रा 'अथा त्रयो मध्यमा^४ रथे
नियुक्ता सन्त मा मा कवच यजमानं प्रति बहन्ति प्रापयन्त्यादित्यम् । कथं बहन्ति ।
साधुया प्रथमैकवचनस्य चान्दस या । क्रियाविशेषणं चैतत् । साधु शासनम् । स्तवै स्तौमि
सहस्रदक्षिणे बहुदक्षिणे यज्ञे वाजपेयादौ ॥ ५ ॥ अतः परं 'यस्य' इति सूक्तशेषे मृते
मित्रातिथौ नृपे उपमश्रवस्येहाद् ऋषिः शोकमपावुदत्^५ ।

१ शक्तिम् मूको. २ पाणिं वि^३ अ ३ असम्पा^४ मूको. ४ मम वि^५ अ^६. ५ महितं
वि^६ अ^७ ६ ६ नास्ति वि^८. ७ हरितं मूको ८ ८ 'त्वा तयोर्मे' मूको. ९ 'पुत्र' मूको

वेङ्कट० यस्य स्वभूता तिस्र जन्मा रथे स्थितम् माम् यदन्ति सुष्ठुतम् । अहम् स्तवे कुरुश्रवण
बहुदक्षिणे अस्मिन् यन्त्रे । इति प्रष्टिवादिर्न^१ रथ परिगृह्याऽऽस्तास्ते^२ ॥ ५ ॥

^३इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्गः^४ ॥

यस्य प्रस्वादसो गिर उपमश्रवसः पितुः । क्षेत्रं न रण्मूचुपे ॥ ६ ॥

यस्य । प्रऽस्वादस । गिर । उपमश्रवस । पितु । क्षेत्रम् । न । रण्मम् । ऊचुपे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० 'यस्य प्रस्वादसो गिर' इत्यनेन सूक्तोपमृतेन चतुर्भवेन वर्गेण मृते देहान्तर गते सति
मित्रातिथिनाम्नि नृप राजनि उपमश्रवोनाम्नि मित्रातिथे राज पुत्रस्य शोक स्नेहादेवापातुवद्
अपनीतवानुपि कथय । यस्य ऊचुपे इत्यनयो सामानाधिकरण्याद् ऊचुपे इति पष्ठपर्यं चतुर्थी ।
लिङ् वाय यत्माने 'छन्दसि कुरुदन्ति' (पा ३, ४, ६) इति । यस्य मित्रातिथिनाम्नो राज
उपमश्रवस तव पितु ऊचुपे मुचत भाषमाणस्य प्रस्वादस प्रकर्षेणास्वाद्या^५ मधुरा गिर
वाच दद्यात्तेन तुल्यवसामध्यात् रण्वा^६ रमणीया चित्तप्रीतिकरा इत्यर्थः । किमिव ।
क्षेत्रम् न रण्म यथा क्षेत्र मीढ्यादिसत्त्वसम्पन्न रण्व रमणीय चित्तप्रीतिकरम्, यवम् । वाक्यार्थ-
स्वापरिसमाप्तत्वाद् उत्तरथा एकवाक्यता योग्या ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यस्य प्रकर्षेण स्वादिम्य^७ गिर^८ उपमश्रवस पितु मित्रातिथे, यथा रमणीयम् क्षेत्रम्
दानार्थं सम्पन्नस्य^९ सेवमानाम् वरिद्राव । स्वादस इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ६ ॥

अधि पुत्रोपमश्रवो नपांन्मित्रातिथेरहि । पितुष्टे अस्मि वन्दिता ॥ ७ ॥

अधि । पुत्र । उपमश्रव । नपात् । मित्रऽअतिथे । इति । पितु । ते । अस्मि । वन्दिता ॥ ७ ॥

उद्गीथ० पुत्रेति प्रियवचनेन^१ सम्बोध्य^२ उपमश्रवसम् ऋषिराह कथय । हे पुत्र ! उपमश्रव !
हे 'नपात्' पुत्रक^३ मित्रातिथे मित्रातिथिनाम्नो राज अधि इहि अवगच्छ अवजानीहि ।
किम् । उच्यते—पितु ते अस्मि वन्दिता । पूर्वस्यास्तुति बल्येति श्रुते तस्यैवध्याहार्यम् । तत्र
पितु ते तव उपमश्रवस सम्बन्धिना अस्मि भवामि वन्दिता सोता पुरोहित आरिषम्
वेत्यर्थः । एव सति^४ 'त्वाह'^५ च तुर्यशोकौ । एतज्ज्ञात्वा मा शोक कार्षी । अह तव
पितृस्थानीयो जीवामीत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे पुत्र ! उपमश्रव ! मित्रातिथ नपात् । अपातयित^६ माम् अधि गच्छ मत्समीपम् आगच्छ^७ ।
पितु तव अहम् अस्मि स्तोता । महा धन प्रयच्छ^८ इति ॥ ७ ॥

१ पृष्टिं मूको २ प्रतिपृ^३ वि^४. ३ ३ नास्ति मूको. ४ स्वाय मूको ५ रण्व मूको.

६ स्^७ मूको ७ गिर मूको ८ रावणसत्त्व वि^९ अ^{१०}, सन्तस्तनय वि^{११} ९ प्रियवच^{१२} वि^{१३}.

१० १० उपमश्रव मूको ११. 'पात् इत् प्राणात्रक वि^{१२}. १२ १२ त्वाच्चा^{१३} मूको १३. 'त मूको

१४. नास्ति वि^{१५} अ^{१६}. १५ 'छति वि^{१७} अ^{१८}, 'छत वि^{१९}

यदीशीयामृतांनामृत वा मर्त्यांनाम् । जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यत् । ईशीय । अमृतांनाम् । उत । वा । मर्त्यांनाम् । जीवेत् । इत् । मघवा । मम ॥ ८ ॥

उद्गीथ० किञ्च यदि ईशीय ईश्वरोऽहं स्याम् अमृतांनाम् देवानाम् उत वा मर्त्यांनाम् मनुष्याणाम् । देयमनुष्यादिकस्य सर्वस्य मरणहेतोः निर्धारणे यद्यहं समर्थः स्यामित्यर्थः । ततः किम् । वक्ष्यते— जीवेत् इत् प्राणान् धारयेदेव न श्रियेत मृवेत्यर्थः, मघवा धनवानीश्वरो राजा मित्रातिथिः मम कवचस्य पुरोहितभूतस्य, पाज्य इति शेषः ॥ ८ ॥

धेकूट० 'यदि अहम् ईश्वरः' स्याम् अमारकाणाम् अपि च मारकाणाम्, जीवितोऽ भवेत् ॥ धनवान् राजा मम अर्थाय ॥ ८ ॥

न देवानामति व्रतं शतात्मा च न जीवति । तथा युजा वि वारुते ॥ ९ ॥

न । देवानाम् । अति । व्रतम् । शतऽआत्मा । च न । जीवति । तथा । युजा । वि । वारुते ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अन्यथ 'कवचः कथयति' । देवानाम् प्रह्लादीनाम् व्रतम् कर्म मर्यादाकरणलक्षणम् अति अतीत्य, 'शतायुषं पुरुषः' (तैत्रा १, १, ६, ४) इति देवैर्मा मर्यादा कृत्वा, तां स्वकर्मानुरूपं च 'उत्तमहोऽथेत्यर्थः', शतात्मा च न बहुशरीरवीर्यमतिरपीत्यर्थः, वृत्ररावणादिकः न जीवति । कस्मात् । यस्मात् तथा तेन प्रकारेण व्रतं वर्णानि पुरो जीवतीति स्वकर्मानुरूपज्ञेयनेन प्रकारेणेत्यर्थः । उत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणेन युज्यते इति युक् प्रजापतिः, तेन युजा प्रजापतिः । 'वि वारुते' विघटितं निर्मितम् जगदित्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा मा शोकं कार्षीः ॥ ९ ॥

धेकूट० 'न देवानाम् अति क्रम्यते कर्म । शतसंवत्सरं कश्चिद् जीवति अन्यः । तथा युजा सहापादिना वि वर्तते विद्युक्तो भवति मृत इति' ॥ ९ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वर्गः' ॥

[३४]

'कवचं देहप, अक्षो मौजवान् वा ऋषिः । १, ७, ९, १२ अक्षः देवता, १३ कृषिः, २-६, ८, १०, ११, १३ अक्ष-कितव-मिन्दा । शिष्टेषु छन्दः, सप्तमी जगती' ॥

प्रविषा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वरुतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीर्दको जारुविर्महमच्छान् ॥ १ ॥

१-१ नास्ति वि' अ. † 'द्वर वि'. ‡ 'नाम् अपि च मारकाणाम् वि'. § जीवे वि'.
॥ मन वि'. † नाम्न वि'. २-२. कवचकथयत् मूको. ३. 'दाकारलक्षणम् मूको. ४. नास्ति
मूको. ५. 'दया मूको. ६-६. 'हृष्यतेत्यर्थः वि' ११, 'हृष्यतेत्यर्थः वि' अ. ७-७. विट्टे
मूको. ८-८. नास्ति वि' अ. † 'तथैव' वि'. ‡ 'वान् दिना वि'. ९-९. नास्ति
मूको.

प्रवेपा । मा । बृहत् । मादयन्ति । प्रवातेऽजा । इरिणे । वर्धताना ।
सोमस्यऽइव । मौजऽनृतस्य । भक्ष । त्रिऽभीदक । जागृति । मह्यम् । अच्छान् ॥ १ ॥^१

उद्गीथ० प्रवेपा प्रवेपिन प्रकम्पनशीला अक्षाः मा माम् बृहत् महत् विभीतकस्य सम्बन्धिन
फलत्वेन, फलानीत्यर्थः, मादयन्ति हर्षयन्ति प्रवातेजा प्रवर्वात काले वर्षासु प्रवणे
या प्रदेशे जाता इरिणे आस्परे^१ वर्धताना वर्धमाना । न च मनाम् मादयन्ति । किं तर्हि ।
सोमस्य इव यथा सोमस्य मौजवतस्य मूत्ररूपवत्ते जातस्य भक्ष पान यजमानादीन्^२ अत्यर्थं मादयति^३,
एवम् विभीदक विभीदकविकार^४ जागृति विनयपराजययो हर्षशोकाम्भ्या जागरणस्य कर्ता
मह्यम् द्वितीयार्थे चतुर्थी । माम् अच्छान् अन्तर्जातिभृताथमेतद् द्रष्टव्यम् । अक्षच्छद्
अत्यर्थं मादयति^५ । केन । सामर्थ्यात् हर्षेण ॥ १ ॥

धेकूट० 'कात्यायन (२, १०, ३४) — 'मौत्रवान् वाऽतोऽभक्षविप्रशसा चाध्वनितवन्मिन्दा च' इति । प्रवेपिण^६
माम् महत् विभीतकस्य फलानि मादयन्ति प्रवणे देशे जाता इरिणे वर्धमाना । इरिणे नूनम्
अधिवृत्तम भवति । सोमस्य इव मूजवति पर्वते जातस्य भक्ष^७ । तत्र हि उत्तम सोमो^८ जायते ।
विभीतक जागरणस्य कर्ता कितवस्य मह्यम् उपच्छन्दन करोति इति । प्रशसति एनान्
अनया, निन्दति उत्तराभि । यद्वा प्रवातेजा^९ प्रकृष्टवाते देशे स्थिते आक्षिके
युज्यमाना^{१०} ॥ १ ॥

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मर्षमासीत् ।

अक्षस्याहर्मेकपरस्य द्वे तोरनुं नृतामर्प जायामरोधम् ॥ २ ॥

न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा । शिवा । सखिभ्य । उत । मह्यम् । आसीत् ।
अक्षस्य । अहम् । एकपरस्य । द्वे तो । अनुं नृताम् । अर्प । जायाम् । अरोधम् ॥ २ ॥

उद्गीथ० मा माम् न मिमेथ नाऽऽकृष्टवती सुशीलात्वात्^{११}, न जिहीळे नापि लज्जावितवती सुचरितत्वात्,
अथवा न सुनोष एषा मम जाया किञ्च शिवा सुखा आसनप्रदानपादप्रक्षालनादियथाहं
प्रतिपत्त्या सुखकरीत्यर्थः, सखिभ्य सखिमृतेभ्य कितवादिभ्य^{१२} । न केवलं मम सखिभ्य
एव सुखा, उत अपि मह्यम् आसीत् सुखा । एव गुणविशिष्टा सतीम् अक्षस्य एकपरस्य
एक पर प्रधानो यस्य स एकपर सस्य एकपरस्य पराजयप्रधानहेत्यर्थः, अथवा
एकपरस्य एककृतायप्रधानस्य हतो कारणाद् अक्षकृतचूतद^{१३} निमित्तेनेत्यर्थः, अनुं नृताम्
अनुगतकर्माणम् अनुकूलामित्यर्थः, जायाम् भार्याम् अहम् अप^{१४} अरोधम् अपरोधितवान्^{१५}
अस्मि, वित्तनाशेन दुःखिता कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

१ ह्यमृता या (२, ८) व्याख्याता इ २ आस्परे वि^१ अ अस्पर वि^२ ३ ३ 'व्यथमुद'
वि^३ 'यं मद' वि^४ अ ४ 'दक वि' मूको ५ छादयति वि^५ अ ६ ६ नास्ति वि^६ अ^६
† प्रविदपि वि^७ ७. पक्ष वि^८ अ अक्षन् वि^८ ८ सोम सोम वि^९ अ^९ ९ प्रवाववाना
वि^{१०} अ^{१०} १० युज्यमानान् वि^{११} अ^{११}, 'नुपमाना वि^{१२} ११ सुशीलात्वात् मूको. १२ कितवेभ्य वि^{१३}
१३. अक्षमित' मूको १४ अन् वि^{१४} अ, एव वि^{१५} १५ उपरो' मूको

सू. ३४, मं ३]

घेङ्कट० न माम् आकृष्टवती, न चुकोषं एषा, शिवा मदीयेभ्यः सखिभ्यः मह्यम् च प्राक्
आसीत् । अक्षस्य अहम् एकपरस्य यः^१ परपुर्यं^२ तत् प्रवर्णं करोति स तथोक्तः, तस्य
हेतोः 'इत्थम् अनुव्रताम्'^३ जायाम् अहम् अप अरोधम् अक्षन्यासकः परित्यक्तवान् ॥ २ ॥

द्वेष्टि श्वश्रुरपं जाया रुणद्धि न नायितो विन्दते मर्दितारम् ।
अक्षस्येव जरतो वसन्त्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३ ॥

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि । न । नायितः । विन्दते । मर्दितारम् ।
अक्षस्य इव । जरतः । वसन्त्यस्य । न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० इवश्रूः अयोग्यत्वात् कितवं जामातरमपि सन्तम् द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । जाया च अप रुणद्धि
गृहे निरुणद्धि लोकलज्जया अर्थहान्या भयात् । किञ्च नायितः ऋणमोक्षार्थं वृत्त्यर्थं च
धनं याचमानः उपतप्तो वा क्षुधा कितवैर्वा सम्पीडित इत्यर्थः, न विन्दते न लभते मर्दितारम्
धनदानेन सुखयितारम् । किञ्च अक्षस्य इव यया अक्षस्य जरतः वृद्धस्य वसन्त्यस्य वक्षः^४ मूल्यं
तद्वहस्य बाह्वभोगं दौर्बल्यभयात् न लभते स्वामी, एवम् अहम् न विन्दामि नोपलभे न
पश्यामीत्यर्थः, कितवस्य द्यूतकरस्य भोगम् कुटुम्बभरणभोगम् ॥ ३ ॥

घेङ्कट० द्वेष्टि मां गृहगतम् श्वश्रूः । अप रुणद्धि जाया च । न याचमानः लभते सुखयितारम् ।
अक्षस्य इव वृद्धस्य विक्रेतव्यस्य^५ वसन्ते^६ मूल्यम् तद्वहस्य, न अहम् लभे कितवस्य भोगम्
उद्भ्या विन्दुशक्ति ॥ ३ ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्म यस्यागृधवेदने वाज्यप्रक्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४ ॥

अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।
पिता । माता । भ्रातरः । एनम् । आहुः । न । जानीमः । नयत । बद्धम् । एतम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अन्ये कितवाख्याः पुरुषाः जामाम् भार्याम् परि मृशन्ति संस्पृशन्ति, इत्यवस्त्रगलकेशान्
गृहीत्वा आकर्षन्तीत्यर्थः, द्रौपदीमिव दुःशासनः, अस्य मदादिकस्य कितवस्य स्वभूताम् ।
यस्य कितवस्य मदादिकस्य, स्वभूत धनम् इति शेषः, अगृधत् अभिकाङ्क्षति इच्छति,
जेतुमिति शेषः । केच्छति जेतुम् । वेदने विदित्वा । विन्दते लभते धनमस्मिन् कितवः
इति वेदनम् आस्पर्शकम्^७, तस्मिन् वेदने धनलम्बने आस्फुरे । 'वाजी वेजनवान् वेगवान्'^८

१. चुकोष वि० अ०. २. यम् वि० अ०. ३. पुर्यं वि०. ४-४. इन्धमाप्रताम् वि० अ०.
५. वसन्त्यस्याहस्य वक्षं मूको. ६. विन्दते वस्य वि० अ०; विक्रीतव्यस्य वि०. ७. वरान् मूको. ८. 'ते
मूको. ९. आस्' मूको. १०-१०. वाजिवेजिनवान् वि० अ०; वाजिवेजिनवान् वि०.

लुण्ठनशील इत्यर्थः, अक्षः देवनसाधनः । किंचान्यत् । कितवस्य पिता माता भ्रातर च
अत्यन्तास्ता अपि सन्त एनम् कितः मदादिक्म् न जानीम वयम् ब्रह्माप्यस्य सम्बन्धीति
आहुः भुवन्ति । धनापहावत्त्वात् निर्विण्णाः सन्तो नायम् अस्मदीयः इति घट्न्तीत्यर्थः ।
नयत हे कितवाः । 'यद्येष्ट तत्र' प्रापयत यूय रज्ज्वा यदम् सन्तम् एतम् कितवम् इत्ये
वमाहुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अ-ये^१ जायाम् अस्य कितवस्य परि मृशन्ति^२, यय घने यज्ज्वा^३ अक्ष देव अभिवाहना
करोति । पित्रादय च एनम् घट्न्ति—न वयम् एनम् अस्मदीयम् जानीम, स्वगृहम्
नयत^४ यदम् एतम् इति ॥ ४ ॥

यदादीधे न दविषाण्येभिः परायद्धथोऽर्न ह्रीये सखिम्यः ।

न्युताश्च बभ्रवो वाचमक्रतुं एमीर्दिपां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥

यत् । अ-दीधे । न । दविषाणि । एभिः । परायत्^५स्य । अर्न । ह्रीये । सखिम्य ।

निऽर्त्ता । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रतुं । एभिः । इत् । एषाम् । निऽकृतम् । जारिणी^६ इव^७ ॥

उद्गीथ० यद् यदा अक्षै पराजित हृतसर्वस्व सर्वैर्निग्य^१ आदीधे आभिमुख्येन ध्यायामि
इत्यर्थः — न दविषाणि पुनर्न देविष्यामि^२ एभिः अक्षै इति, तदा परायद्रूप आस्फारं^३ प्रति
पराङ्मुख गच्छन्नय अव ह्रीये अवगच्छामि^४ अपसर्पामीत्यर्थः, सखिम्य सखिभूतेभ्यः । किंच
न्युता च यदित्यनुवर्तते । यदा च आस्फारं^५ कितवै प्रक्षिप्ता मन्त बभ्रव बभ्रवणां अक्षा
वाचम् भुज्यभिषातपरस्परभिषातलक्षण शब्दम् अकृत कुर्वन्ति, तदा तस्य शब्द ध्रुव्या
व्यसनेनाभिभूयमान सङ्कल्प परित्यज्य एभि इत् गच्छाम्येव एषाम् अक्षाणा सम्बन्धिनम्
आस्फारप्रदेशम्^६ निष्कृतम् सतम् । किमिव सङ्कल्प परित्यज्य गच्छामि । जारिणी इव यथा
जारिणी चारवती व्यभिचारिणी काचित् स्त्री व्यसनेनाभिभूयमाना स्वचारित्रमविगणय्य
सङ्केतस्थान गच्छति, एवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यदा अहम् आभिमुख्येन शीढ, तदानीम् न वृष्ये^१ अक्षै न परितपासि । स्वयमेव
पराङ्मुख्य सखिम्य अहम् अव हित^२ भवामि, नाह प्रथमम् अक्षान् विदुषामि ।
पित्रादिभ्य अवधानम् । न्युता^३ च अक्षा वाचम् कुर्वन्ति । तेषाम् अक्षाणाम्^४ निष्कृतम्
स्थानम् अहम् आगच्छामि^५ एव चारिणी इव सङ्केतस्थानम् ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याय तृतीयो वर्गः ॥

१ १ यथै^१ तव मूको २. नास्ति वि^२ ३. 'ती मूको. ४. 'ते वि' अ', जषा वि'
५ ५ निगम एष या (१२, ७) इ ६ 'निचम् मूको ७ दवि' मूको ८. आस्व' मूको ९. अवसा
न' वि', अक्षो न' वि' अ १०. नाको वि', नापरे वि' अ ११. इय वि'. १२. अवमहित
वि' अ', अवम् अदीन वि' १३. उपा वि' अ' १४. 'यान् वि' अ' १५. न' वि'
१६ १६. नास्ति मूको

समामेति कितवः पृच्छमानो ज्ञेयामीति तन्वाः शशुञ्जानः ।

अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीप्ते दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

समाम् । एति । कितव । पृच्छमान । ज्ञेयामि । इति । तन्वा । शशुञ्जान ।
अक्षास । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् । प्रतिदीप्ते । दधत । आ । कृतानि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० कितवस्यन्धिनीम् समाम् एत गच्छति कितव । किं कुर्वन् एति । पृच्छमान हे कितव अस्ति
परिपणितव्यमिति पृच्छन्नित्यर्थः । केन अभिप्रायेण । अवश्यम् अद्याऽहम् ज्ञेयामि इति अनेनाभि
प्रायेण । तन्वा शरीरेण शशुञ्जान शुचरव चकारस्याय प्रकार छान्दस । शशुञ्जान
दीप्यमानश्चेत्यर्थः । कितवस्य समा गतस्य अभास अक्षा अस्य कितवस्य तिरन्ति विविध
हिसन्ति कामम् देवनेच्छाम् । किं कुर्वन्त । प्रतिदीप्ते प्रतिदेवित्रे प्रतिकितवाय आ दधत
आभिमुख्येन मयादिवा वा दधत धारयन्त इत्यर्थः । किं धारयन्त । कृतानि पराजयहेतु
कृतद्वारादीन् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

षेकः ० समाम् एति कितव पृच्छन् हिमत्र अस्ति शक्त इति ज्ञेयामि इति शरीरेण दीप्यमान ।
तत्र अक्षा अस्य कामम् वर्धयन्ति कितवाय प्रतद्वित्रे तज्जयार्थम् आभिमुख्येन कृतानि
दधत । कृतेषु हानिहितेषु भवति जय ॥ ६ ॥

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निःकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।

कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षास । इत् । अङ्कुशिन । निःकृत्वान । तपना । तापयिष्णव ।
कुमारदेष्णा । जयत । पुनर्हण । मध्वा । सम्पृक्ता । कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अक्षा एव अङ्कुशिन अङ्कुशवन्तः, अङ्कुशवन्तो यथा पुत्रकलहस्तितार प्रभृतीनाम्
आकृष्टारो दुःखयितारश्च भवन्ति एव दूतकारिणाम् आकृष्टार दुःखयितारश्चेत्यर्थः,
नितोदिन 'तुद न्ययन' । हेतुकर्तृत्वेन नियमेन व्यययितार इत्यल्लगुडादिना ताडयितारश्च
इत्यर्थः, निःकृत्वान 'कृती हेतुने' । नियमेन खड्गादिशस्त्रेण छत्तारश्चर्यते, तपना पराजयेन
सम्तापयितारश्च तापयिष्णव सर्वस्वहारकत्वेन सर्वस्य कुटुम्बजनस्य सम्तापनशीलश्चेत्यर्थः,
कुमारदेष्णा धनदानद्वारेण कन्या दम्भयन्त कुमाराणां दातारश्च । अथवा कुमार इव
देवनीया क्रीडनीया इत्यर्थः । किञ्च जयत धनानां जेतु कितवस्य पुनर्हण पुन पश्चात्
हन्तारश्च । केन । बर्हणा परिवर्हणा परिवृद्धेन यजेन सर्वस्वहरणलक्षणेन । कथम्भूताः
पुनर्हन्तार । मध्वा मधुना क्षौद्राण विभीदकप्रभवेन संपृक्ता ससृष्टा प्रतिकितवेन देवनेच्छार्थ
प्रकाश सक्षिप्ता इत्यर्थः । एतत् परमरहस्यप्रकाशानीय कथितम् ॥ ७ ॥

१-१ "तस्यति प्रतित्वं वि", "तस्यति वृणीत वि" अ २ देवनेच्छायां सूको ३३ किं वाग्यम्
वि अ; किं त्वया वि ४ ४ नास्ति वि ५ प्रतिदीप्ते सूको ६ "तिरिप्र" सूको ७ आहु
सूको ८ न्ययिता सूको ९ क्रीडनीया वि अ, निनीया वि १०. विभीदकं वि अ.

वेङ्कट० तीक्ष्णाम्रः अङ्कशः । पिण्डताम्रो नितोदः । अक्षाः एव अङ्गुलिनाः नितोदिनः^१ इति । पुरपस्य
आश्रयणात् आह — निकर्तनशीलाः, पराजये आत्मनः तपनाः, विजये^२ परेषाम् तापयिष्णवः ।
कुमारतिः हर्षकर्मो । हर्षदानाः^३, जयतः अपि पुनर्हन्तारः, मधुना सम्पृष्टाः चेत् प्रतिक्रियस्य
परिदर्शणाय^४ भवन्ति^५ ॥ ७ ॥

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देवईव सविता सत्यधर्मा ।

उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजां चिदेभ्यो नम इत् कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् । देवः ईव । सविता । सत्यधर्मा ।

उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते । राजां । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० त्रिपञ्चाशः त्र्यधिरपञ्चाशत्संख्योपेतः क्रीळति क्रीडति आस्फुरे^१ व्रातः सद्वातः स्तुत्य
“एषाम् अक्षाणां” सम्बन्धी^२ । किमिव विहरति । देवः इव सविता सत्यधर्मा यथा देवः सविता
सत्यकर्मा द्विवि विहरति, एवम् अष्टसम्यग्भिः सद्वातः । स्तुत्या चाक्षा एवात्र^३ स्तुयन्ते ।
किञ्च उग्रस्य चित् मूरस्यापि^४ मन्यवे पञ्चम्यर्थे चतुर्थीयम् । मन्योः क्रोधात्^५ न आ (?)
नमन्ते आभिमुख्येन मर्यादया वा न प्रह्वीभवन्ति न यज्ञे यज्ञे अक्षाः । किञ्च राजा चित्
सर्वलोकमन्यो राजा एभ्यः अक्षेभ्यः नमः इत् कृणोति देवमवेलायां नमस्कारमेव करोति,
नाबसन्वत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एषाम् अक्षाणाम् त्रिपञ्चाशः व्रातः जगति सञ्चरति । तावद्भिः^१ अक्षैराक्षिका दीप्यन्ति ।
“देवः इव” सविता सत्यधर्मा । ते जमी उग्रस्य अपि पुरुषस्य मन्यवे न नमन्ति । तमपि
जयन्ति । राजा अवि^२ एभ्यः नमस्कारमेव करोति, न युद्धम् इति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तन्ते उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।

दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तवन्तम् । सहन्ते ।

दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निःसृप्ताः । शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

उद्गीथ० “नीचा वर्तन्ते देवमकाले” क्षिताः भूमी नीचवर्तमानाः लुण्ठिताः सन्त इत्यर्थः । उपरि
स्फुरन्ति पराजयान् भीतानां भूतकराणां हृदयस्योपरि स्फुरन्तीव चलन्तीवेत्यर्थः । किञ्च
अहस्तासः हस्तरहिता अपि सन्तः हस्तवन्तम् भूतकरम् सहन्ते पराजयकरणेन अभिभवन्त्यक्षाः ।
किञ्च दिव्याः दिविभवाः, अमाकृता इत्यर्थः, अङ्गाराः अक्षलक्षणाः इरिणे आस्फुरे^१
समिन्धनरहिते न्युप्ताः किवचैः प्रक्षिप्ताः शीताः सन्तः हिमरूपज्ञा अपि सन्तः कितवर्तनां
हृदयं पराजयजनितदुःखेन निः दहन्ति नियमेन अस्मीकुर्वन्ति इव^२ ॥ ९ ॥

१. दिनः वि^१ अ^२; नीतोदिनः वि^३. २. जये वि^४. ३. हर्षका...वि^५ अ^६. ४. “णावे वि^७ अ^८.
५. नवत वि^९ अ^{१०}; नवन्तः वि^{११}. ६. आस्फुरे मूको. ७-७. एषा समप्राणा मूको. ८. सम्बन्धि मूको.
९. एवा मूको. १०. “पि वा मूको. ११. क्रोधा मूको. १२. “क्रिः निम् वि^{१३} अ^{१४}; तृणम् वि^{१५}.
१३-१३. नास्ति वि^{१६}. १४. हि वि^{१७}. १५-१५. वन मूको. १६. आस्फुरे मूको. १७. नास्ति वि^{१८} अ.

सू. ३४ म १०]

वेङ्कट० स्थले मीचीना वर्तन्ते, उपरि च^१ स्फुरन्ति आक्षिप्तस्य हस्त आ निधातो । ते अमी हस्तवर्जिता हस्तवन्तम् अभिमवन्ति^२ अयुक्तेन । केचन अन्तरिक्ष्या अज्ञाता इरिजे देवने न्युप्यमाना शीता^३ सन्त कस्यचिद् हृदयम् नि दहन्ति इति परोक्षम् अक्षान् आह ॥ ९ ॥

जाया तप्यते कितवस्य^४ हीना माता पुत्रस्य चरतः कं स्वित् ।
ऋणवा विभ्यद्भनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य^४ । हीना । माता । पुत्रस्य । चरत । कं । स्वित् ।
ऋणऽना । विभ्यत् । धनम् । इच्छमान । अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

उद्गीथ० जाया भार्या तप्यते विभोगत्रस्ततापम् अनुभवति^५ कितवस्य सम्बन्धिनी^६ हीना 'ओहाक्' स्यागे^७ । त्यक्ता सती । माता च सन्तप्यते पुत्रस्य कितवस्यस्य^४ चरत कं स्वित् आक्षपरिपूतस्य निवेदान् अपि गच्छत सम्बन्धिनी । किञ्च ऋणवा अक्षपराजव्रजनितजंवान् सर्वत विभ्यत् धनम् स्तेयनितम् इच्छमानः कामयमान अन्येषाम् ब्राह्मणादीनाम् अस्तम् गृहम् उप एति गच्छति नक्तम् रात्रौ ॥ १० ॥

वेङ्कट० जाया तप्यते कितवस्य परित्यक्ता, माता च तप्यते कं स्वित् चरत पुत्रस्य । यद्वा माता च अन्यत्र भवति । अपि 'च ऋणवान्' उत्तमर्णाय विभ्यत् निर्धन धनम् इच्छन्^८ अयेषाम् गृहम् उप एति रात्रौ ॥ १० ॥

^९ इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

स्त्रियं दृष्ट्वायं कितुनं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।

पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियम् । दृष्ट्वायं । कितुम् । तताप । अन्येषाम् । जायाम् । सुकृतम् । च । योनिम् ।
पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सो । अग्ने । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

उद्गीथ० स्त्रियम् अयेषाम् अनुप्याणाम् जायाम् जायामृतम् दृष्ट्वायं सामर्थ्यात् सुखिता दृष्ट्वा सुकृतम् च सुसकृतं च योनिम् गृह दृष्ट्वा मज्जाया^{१०} दुःखिता गृह चासकृतमिति कितवम् तताप कितवस्तप्यते इति । अत्र^{११} प्रथमाऽर्थे द्वितीया^{१२} । वर्तमाने च हि^{१३} । किञ्च पूर्वाह्णे आदित्योदयानन्तरमेवत्यर्थं, अश्वान् अश्वसदशान् अश्वान् द्यूतकमबोधन्^{१४} हरवर्ध, स्यात्तून्^{१५} वा अक्षान् युयुजे सुकृत द्यूतकर्मणि । हि इति पदपुरण । बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अक्षान् । युयुवा चतुर्थम् अह्^{१६} च अग्ने अभितसदशस्याह् अत अवसाने अस्ते आदित्ये स वृषल वृषलसदश

१ नास्ति वि^१ २ 'मितपति वि' ३ शिवा मूको ४ 'वन्ती मूको ५-५ ना दो वि', ओहाइ वि^६ अ ६ कितवस्य वि^७ ७७. वर्षणवान् वि^८, च क्रतवान् वि^९; क्रतवान् अ^{१०}. ८ इच्छमान वि^{११} ९९ नास्ति मूको. १०. जाया वि^{११}. ११ अन् मूको, १२. द्वितीयाये मूको १३ 'कमारो' मूको. १४. वादकृत् धितृन् वि^{१५}, वाधितृन् वि^{१६} अ १५. अह मूको.

प्रासप्रातिक्रमात् दृष्टसमः कितव पपाद तृक्षुत्पिपासादितः^१ भग्नपृष्ठकटिप्रीवस्कन्धट्टि
रधोमुख जित शोकार्णवे निमग्न शयनार्थं भूमौ पतति । अथवा स वृषल शीतार्दित
सन् राजावधे समीपे पतति शयनार्थम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० स्थियम् एषा कितवम् पतति अक्ष अयेषाम् जायाम् सस्कृतम् च गृहम् । असमान
कर्तृकतायाम्^२ आपं श्रवाप्रत्यय । प्रातः काले 'अश्वान् अभियुनक्ति यधुवर्णान्' । स भजे
अन्ते वृषल राज्ञो गच्छति ॥ ११ ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।

तस्मै कृणोमि न धनां रुणध्मि दशहं प्राचींस्तदुतं वदामि ॥ १२ ॥

य । व । सेनाऽनी । महत् । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथम । बभूव ।

तस्मै । कृणोमि । न । धनां । रुणध्मि । दशहं । अहम् । प्राचीं । तत् । स्तुतम् । वदामि ॥ १२ ॥

उद्गीथ० य अक्ष व युष्माकमक्षानाम् सेनानी । कस्य । महत् गणस्य महाप्रभावस्य अक्षसङ्घातस्य ।
राजा स्वामी च प्रातस्य तदीयसङ्घातस्य प्रथमं पुरं बभूव भवति । तस्मै अक्षाय
कृणोमि करोमि, वृणामिति शेष । न धना रुणध्मि नापि धनानि धारयामि, यदि भवन्ति
तत्प्रभावात्, ततो ददामीत्यर्थः । दश प्राची दशवारान्^३ दशकृत्व इत्यर्थः । तत् 'तादर्थ्यं
चतुर्थ्यां लुगत्र' द्रष्टव्य । तस्मै तदर्थम् तदाराधनार्थमित्यर्थः, ऋतम् सत्यम् अहम्
वदामि महदेतत् सप्त प्लूतकराणां यत् सत्यवचनम् । प्लूतगृहात्वा भग्न प्रसीदतु जयस्य
कर्ता भवतु उक्तगुणोऽथ इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० य युष्माकम् अक्षानाम् महत् गणस्य सेनानी बभूव, राजा च^४ व्रातस्य मुख्य ।
गणप्रातयो भक्ष्यो भेदः, तस्मै अहं करोमि अक्षयितम् । अत ऊर्ध्वं न अहम् धनानि
अक्षार्थम् रुणध्मि । तदेवाऽऽह — दश अहम् प्राची अङ्गुली करोमि । तत् इदम् अहं
सत्यमेव प्रवीमि इति ॥ १२ ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृपिमित् कृपस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गार्ग्यः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

अक्षै । मा । दीव्यः । कृपिमि । इत् । कृपस्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।

तत्र । गार्ग्यः । कितव । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ऋषिरात्मानम् अन्तरात्मकार्मरूपण^५ द्विधा विभज्य कर्मास्मान् निर्वर्त्यद् आह —
हे कितव । मम कर्मारम्भं^६ बहुप्रत्यवायदर्शनात् अहं मा दीव्य मा देवी । कृपिम् इत्

१. वृक्षुत्पिपासादित वि^१ अ २ इति वि^२. ३ असमान वि^३ अ^४;
समानकृतकया वि^४. ४ ४ स्पष्टमित्रनक्तिवभू वि^५ अ^६ ५ दशानाम् मूको ६ ६. 'यदीयं लुगत्र
वि^७, 'यदीयं वि^८ अ ७. नास्ति वि^९ ८. व वि^{१०} अ^{११}, ५ वि^{१२} ९. प्रातस्य वि^{१३}, दानस्य वि^{१४},
पौरस्य अ^{१५}. १०. अन्तरात्मरूपण मूको

इत्यत्र कृषिमेव करं । विते धने न्यायोपात्ते रमस्व रतिं कुरु सन्तोषं भावय, न
किञ्चनान्यायोपात्ते श्रुतिरहिते, बहु मन्यमानः । कस्मात् कारणात् कृषिमात्रं कृपस्वेति
प्रवीमि । यस्मात् तत्र कृषौ कृष्यमाणानां सत्याम् गावः, भवन्तीति शेषः । तत्र एव जाया
भवति । तत् मे वि चष्टे, तदेव* मष्टं विविधम् आख्यातवान् 'श्रुतिस्मृत्यागमसम्प्रदाय-
करणः सर्वात्मा* सविता 'आदित्य इत्यर्थः', अयम् 'नमसि दर्शनगोचरतामापन्नः* नः अर्थः
सर्वस्वेभ्यः ॥ १३ ॥

पेङ्कट० 'अक्षेः मा' दीव्यः । इयम् एव कृपस्व । आत्मीये धने रमस्व तदेव बहु मन्यमानः ।
तत्र कृष्याम् गावः नितवः* सन्ति, तत्र जाया । तत् मे वि चष्टे सविता अयम् ईश्वरः ॥ १३ ॥

मिश्रं कृणुष्वं खलुं मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्यु ।

नि चो नु मुन्युर्विशतामरातिरन्यो वञ्चनां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४ ॥

मिश्रम् । कृणुष्वम् । खलुं । मृळता । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्यु ।
नि । चो । नु । मुन्युः । विशताम् । अरातिः । अन्यः । वञ्चनाम् । प्रसितौ । नु । अस्तु ॥ १४ ॥

उद्गीथ० मिश्रम् स्निग्धम् कृणुष्वम् यूयम् अभि इत्यु नृवीचार्ये प्रथमैषा । अभिष्टप्युता(?)
सर्वार्थानामभिभवित्वा, अपहरितेत्यर्थः । 'मा नः घोरेण चरत' सर्वार्थोपहारीत्वाद् घोरेण
अक्षय्यसनम् अस्माकं 'मा कार्दर्यः' । किं तर्हि करवाम । 'उच्यते । नः मृळत कुत
मुखमस्मन्मिरत्यर्थः' । 'वः मुन्युः नु नि विशताम्' । कुतपु च युष्मासु अस्मत्तः अन्यः अरातिः
अस्मत्तुः वञ्चनाम् वञ्चवर्णानां युष्माकम् अक्षय्यसन्मिरत्यर्थः प्रसितौ प्रबन्धने 'व्यसनलक्षणे
नु' क्षिप्रम् अस्तु भवतु । अन्यस्म अस्मच्चक्ष्रोः अक्षय्यसनमस्तु, माऽस्माकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

पेङ्कट० मैत्रीम् अस्मासु कृणुष्वम् । सुखयत अस्मात् । 'मा अस्माद्' घोरेण अमैत्र्या अभि चरत ।
पृष्टः* शत्रुभूयो युष्माकम् मुन्युः नि विशताम् विरमतु । अन्यः वञ्चवर्णानां* प्रबन्धने*
भवतु ॥ १४ ॥

*इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

[३५]

*क्षुशो धामाक ऋषिः । विभे देवा देवता । जगती छन्दः, प्रयोदशीचतुर्दशी त्रिष्टुभौ ।

अबुध्रमु त्य इन्द्रवन्तो अग्रयो ज्योतिर्भरन्त उपसो न्युष्टिषु ।

मही धावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥ १ ॥

१. तदेव मूको २-२. 'सम्प्रदानकरणसर्वात्मा मूको. ३-३. 'दित्त्वः मूको. ४-४. न नमसि दर्शनगोचरतामापन्न
नः मूको. ५-५. नास्ति वि'. ६. कित वि' अ'; कितवः वि'. ७-७. नास्ति मूको. ८. 'प्रहारात्ताद
मूको. ९-९. माष्टे' मूको. १०-१०. उच्यामे सम्प्रदायः मूको. ११. 'न्यान् मूको. १२-१२. 'क्षणेन
मूको. १३. 'र्थः । इत्युद्देश्याये उद्गीथाचार्यकौ प्रमेति एकं समाप्तम् वि' अ. १४-१४. नास्ति वि'.
१५. सष्ट वि' अ'; पृष्ट वि'. १६. वञ्च मूको. १७. व' मूको.

अवुध्रम् । ऊँ इति । त्वे । इन्द्रोऽन्त । अग्र्यं । ज्योति । भरन्त । उपस । त्रिउष्टिषु ।
मही इति । घावापृथिवी इति । चेतताम् । अपं । अद्य । देवानाम् । अर्व । आ । वृणीमहे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् अवुध्रम् इति चतुर्दशर्चं वैश्वदेवम् धनाकस्य सुप्रो धानाको तुषो^१
ददशं । अवुध्रम् उ त्वे । अवुध्रम् 'शोऽन्त' (पा ७, १, ३) इति 'श इत्यस्यान्तादेशे' नकारस्य
छान्दसो मकार । अवुध्रन् सुष्यन्ते स्वमधिकार हविर्वेदनादिक कर्तृत्वेनावगच्छन्ति ।
उ इति पदपूरण । त्वे ते यजमानस्य, अग्र्युदयनि श्रेयसहेतव इत्यध्याहार्यम्, इन्द्रवन्त
यष्ट्येन इन्द्रादिरयादिदेवगणेन^२ सङ्गन्त इत्यर्थः, अग्रयः आहवनीयादय अस्मदीया ज्योति
रयदीप्तिं ज्वालालक्षणां भरन्त ऊर्ध्वं हरन्त नयन्त इत्यर्थः, 'आकाशो इति शेषः' । 'कदा ।
उपस न्युष्टिषु प्युच्छन्तेषु तमसा विवासनकालेषु । किञ्च मही महर्षौ घावापृथिवी घावापृथिवी
चेतताम् जानीताम्' । किम् । अप कर्म अस्मत्कर्मोद्भावादिस्वाधिकारयुक्तम् । वयमपि च
अथ अस्मिन्नहनि देवानाम् अस्मत्कर्माङ्गभूतानां प्रसन्नाना सता सम्बन्धि^३ अव रक्षण स्वर्गतिं
तर्पण वा आ वृणीमहे आभिमुख्येन मयां वया वा प्रार्थयामहे देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'तुषो धानाकः' । प्रबुद्धा 'आसन् जमी' इन्द्रवन्त अग्रय ज्योति धारयन्त उपस न्युच्छन्तेषु ।
महर्षौ घावापृथिव्यौ जानीताम् कर्म । अद्य देवानाम् रक्षणम् वयम् आ वृणीमहे ॥ १ ॥

दिवस्पृथिव्योराव आ वृणीमहे मातृन्तिसन्धून् पर्वताञ्छर्षणावतः ।

अनागास्त्वं सूर्यमुपासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥ २ ॥

दिवस्पृथिव्यो । अर्व । आ । वृणीमहे । मातृन् । सिन्धून् । पर्वतान् । शर्षणावतः ।

अनागाऽवम् । सूर्यम् । उपसम् । ईमहे । भद्रम् । सोमः । सुवान । अद्य । कृणोतु । नः ॥ २ ॥

उद्गीथ० दिवस्पृथिव्यो घावापृथिव्यो सम्बन्धि अव रक्षण तर्पण वा आ वृणीमहे आभिमुख्येन मयां वया
वा प्रार्थयामहे । मातृन् सर्वेषु मातृन् सिन्धून् स्पन्दिदृतृन् नद्यान् पर्वतान् च हिमवदादीन्
शैलान् मयवस्वात्^४ । कीदृशान् । शर्षणावतः^५ । 'सर्वेषु सारभूतावित्यर्थः' । अव आ वृणीमहे
इत्यनुवर्तत । किञ्च अनागास्यम् कर्मवैशुण्यजनितपराधवर्जितत्वम् सूर्यम् उपसम् च ईमहे वयम् ।
किञ्च भद्रम् कल्याणम् सोम सुवान अभिपूयमाण अद्य अस्मिन् अहनि कृणोतु करोतु
न अस्माकम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० घावापृथिव्यो पावनम् आ वृणीमहे लोकस्य निर्मातृन् सिन्धून् शिलोच्चयाश्च शर्षणावत

१ तुषो धानाकः २ नास्ति सूको ३ ३. इत्यस्यान्ता' सूको. ४ 'दविनिनिशेय' सूको. ५ 'द्रादिदेव'
वि', 'द्रादित्वेन' वि' अ ६ ९. वा'वाच सूको ७ ७ नास्ति सूको पु'ति सायणानुसारिणी द्र
८ 'मावान् स्वाधिका' वि' अ, 'मावान् इति स्वाधिका' वि'. ९. 'मा'वाच' सूको १०. सम्'भी सूको
११ ११ तुषो धानाक वि' अ', तुषो धानाक वि'. १२ १२ 'मि वि' अ', आसमी वि' १३ मयवस्वात्
सूको १४ अर्थेऽन्त वि' अय्यन्वावत वि', अय्यन्वावत अ १५ १५ सर्वस्यासारम् सूको

सरसः समीपवर्तिनः । तथा सूर्यम् उपरम् च अनागासम् याचामहे । भद्रम् सोमः च
स्यमानः अथ कृणोतु अस्माकम् ॥ २ ॥

यावा नो अद्य पृथिवी अनागतो मही त्रायेतां सुविताय मातरा ।

उपा उच्छन्त्यप वाधतामघं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ३ ॥

यावा । नः । अद्य । पृथिवी इति । अनागतः । मही इति । त्रायेताम् । सुविताय । मातरा ।

उपाः । उच्छन्ती । अप । बाधताम् । अघम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽधानम् । ईमहे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यावा पृथिवी इति व्यवहितयोः सम्बन्धः । यावापृथिव्यौ नः अस्मान् अनागतः
कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जितान् मही महत्यौ त्रायेताम् सर्वतः पालयेताम् सुविताय सुगताय
स्वर्गप्राप्त्यर्थमित्यर्थः, मातरा मातरौ सर्वस्य मातृभूते । किञ्च उपाः उच्छन्ती तमांसि
विवासयन्ती अप बाधताम् कर्माङ्गभावं प्रतिपद्यमाना अपनयत्वस्माकम् अघम् पापम् । किञ्च
स्वस्ति सर्वप्रकारमविनाशम् अग्निम् आहवनीयादिकम् समिधानम् कर्मायम् सम्पत् दीप्यमानम्
ईमहे याचामहे वयम् ॥ ३ ॥

येङ्कट० यावापृथिव्यौ अस्मान् अथ अपापात् महत्यौ रक्षेताम् सुखार्थम् मातरौ । तथा उपाः अपि
उच्छन्ती अप बाधताम् पापम् । अविनाशम् अग्निम् समिधानम् याचामहे ॥ ३ ॥

इयं न उस्ता प्रथमा सुदेव्यं रेवत् सनिभ्यो रेवती व्युच्छतु ।

आरे मनुं दुर्विदत्रस्य धीमहि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ४ ॥

इयम् । नः । उस्ता । प्रथमा । सुदेव्यम् । रेवत् । सनिभ्यः । रेवती । वि । व्युच्छतु ।

आरे । मनुम् । दुःविदत्रस्य । धीमहि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽधानम् । ईमहे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० इयम् उस्ता यजमानभोगानाम् अवश्यायानां देवयागानां च उत्साविणी, कर्माङ्गभावप्रतिपत्त्या
कर्त्रित्यर्थः, प्रथमा देवयागक्राजानां पूर्वा सुदेव्यम् शोभन् देवयोरथ च रेवत् दृष्टादृष्टफल-
लक्षणेन अस्मच्छं दातव्येन धनेन तद्वत् । किं तत् । सामर्थ्याद् हि प्रधानयागकालत्वम् ।
देवेभ्यो ददातीति शेषः । नः अस्मभ्यम् सनिभ्यः दृष्टादृष्टफलाभार्थमित्यर्थः, रेवती
धनवती वि उच्छतु तमांसि विवासयतु उपाः । किञ्च आरे अस्मत्तो दूरे मनुम् क्रोधम्
दुर्विदत्रस्य दुर्धनस्य पुरुषस्य धीमहि । व्याख्यातार्थोऽयं पादः । आदरार्थं च
पुनः पुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

१. आ मूको. २. इति अ^१. ३. नमग्निम् मूको. ४. अवाचान् वि^२ अ^१; अनागत
वि^१. ५. अथ वि^२. ६. उपा मूको. ७. उस्ता मूको. ८. नास्ति वि^२. ९-१०. नास्ति मूको.

वेङ्कट० इयम् अस्मभ्यम् उपा मुख्या सुदेवानामर्हम्^१ वि उच्छत धनयुतम् च भजमानेभ्यो धनवती ।
दूर मोषम्^२ दुर्धनस्य नि धीमहि इति ॥ ४ ॥

प्र याः सिस्रते सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्योतिर्भरन्तीरुपसो व्युष्टिषु ।

भद्रा नो अद्य श्रमसे व्युच्छत स्वस्त्यर्धं मि समिधानमीमहे ॥ ५ ॥

प्र । या । सिस्रते । सूर्यस्य । रश्मिभिः । ज्योतिः । भरन्ती । उपस । विऽउष्टिषु ।

भद्रा । न । अद्य । श्रमसे । मि । उच्छत । स्वस्ति । अग्निम् । समुऽऽधानम् । ईमहे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० याः उपस प्र मिलत 'प्र इत्येतत्^१ सम् इत्येतस्य स्थाने^२ । सङ्गच्छते सूर्यस्य रश्मिभि सह
ज्योति हीतिम् भारतीयाम्^३ भरती भरन्ती 'विक्षिपन्त्य इत्यर्थं^४, व्युष्टिषु तमसां विधासतवेणासु,
ता उपस भद्रा न कल्याणम्^५ अस्माकम् अद्य प्रधानपागाहनि धवते कीर्यर्थम् अन्वार्थं वा वि
उच्छत परोक्षरूपेण प्रकान्तरवादप्र प्रथमस्य स्थाने मध्यम । व्युच्छन्तु तमांसि दिवासयन्तु ।
यमपि उपसः प्रसादात् अद्य लब्धकीर्तयो लब्धधना वा सन्त स्वस्ति अग्निम्
समिधानम् ईमहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र सिस्रते या^६ सूर्यस्य रश्मिभि सह ज्योति भरती उपस आरामनो व्युच्छतेषु,
ता यूप भजनीया अस्माकम् अद्य अन्वाय वि उच्छत ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टक अष्टमाध्याय पष्ठो वर्गः' ॥

अनमीवा उपस आ चरन्तु न उदग्रयो जिहता ज्योतिषा बृहत् ।

आयुक्षातामश्विना तृतुजि रथं स्वस्त्यर्धं मि समिधानमीमहे ॥ ६ ॥

अनमीवा । उपस । आ । चरन्तु । न । उद । अग्र्यं । जिहताम् । ज्योतिषा । बृहत् ।

आयुक्षाताम् । अश्विना । तृतुजिम् । रथम् । स्वस्ति । अग्निम् । समुऽऽधानम् । ईमहे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अनमीवा अरोगा उपस आ चरन्तु आगच्छन्तु न अस्माकम्, कर्मार्थमिति शेषः । अग्रय च
आहवनीयादथ उत निहताम् उदग्रच्छन्तु ज्योतिषा उवाकालक्षणेन बृहत् तृतीयार्थे प्रथमैषा ।
लुग वा तृतीयया । बृहता । दवयागार्थमुज्ज्वलितेषु बह्विषु आ (?) आयुक्षाताम्^१ आहुपसर्गभुत (?)
योग्यक्रियापदार्थाहार कार्य । अस्मद्यज्ञम् आगन्तु^२ युयाम् अश्विनी तृतुजिम् क्षिप्र क्षीप्रगमनम्^३
रथम् रासभान्याम् । दवयागे सन्निवृत्ते स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अरोगा उपस आ चरन्तु अस्मात् । उत गच्छन्तु च अग्रय^४ ज्योतिषा युक्ता । अश्विनी च
क्षिप्रम् रथम् आयुक्षाताम् उरुक्ताम्^५ ॥ ६ ॥

- १ 'वानार्हम् वि' 'वानाव अर्' 'वानार्हो वि' २ कोष मूको ३ ३ प्रेयेव मूको ४ स्वानेन
मूको ५ 'त्मीयात् मूको ६ ६ 'प-यर्थं वि' ७ 'पत्य अ' ८ कल्याणा मूको. ९ या मूको
१० नास्ति मूको १० दारु' वि' अ ११ 'गच्छन्तु मूको १२ शीघ्रगतं मूको
१३ भागेय मूको १४ उपस वि' ॥ ताम वि', वृत्तितम् अ'

श्रेष्ठं नो अद्य सवितर्वरेण्यं भागमा सुव स हि रत्नधा असि ।

रायो जनित्रीं धिपणामुप जुवे स्वस्त्यष्टिं समिधानमीमहे ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । नः । अद्य । सवितः । वरेण्यम् । भागम् । आ । सुव । सः । हि । रत्नधाः । असि ।

रायः । जनित्रीम् । धिपणाम् । उप । जुवे । स्वस्ति । अग्निम् । समुद्धानम् । ईमहे ॥ ७ ॥

उद्गीथ० श्रेष्ठम् प्रशस्ततमम् नः अस्मदर्थम् अद्य हे सवितः । वरेण्यम् वरणीयं च भागम् भजनीयं च देवमनुष्याद्युपभोगार्हं धनम् आ सुव अम्यनुजानीहि, देहीत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यते । पश्वम् अस्माभिरर्थितः, सः स्वम् हि वस्मात् रत्नधाः असि धनानां दाता संविभक्ता भवसि सर्वस्मै । उक्तं च मन्त्राग्तरे 'विभक्तारं हवामहे वसोधिप्रस्य राधसः । सवितारं वृक्षक्षसम्' (श्र १, २२, ७) इति । इममेव मन्त्रमधिकृत्य ब्राह्मणमपि भवति अस्मिन्नेवार्थे — 'तदेव' सविता (विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभज्यप्योपधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यः) (माश १०, २, ६, ५) इत्यादिकम् । रायः धनस्य जनित्रीम् जनयित्रीम् उत्पादयित्रीम् धिपणाम् सर्वदेवस्तुतिलक्षणं वाचम् उप जुवे उपगम्य प्रवीमि, धनम् उक्तलक्षणम् अस्मभ्यं देहीति । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ७ ॥

षेकृष्ट० श्रेष्ठम् अस्मभ्यम् अद्य सवितः । वरणीयम् भागम् आ सुव । सः हि स्वम् रत्नधाः भवसि । धनस्य जनयित्रीम् धिपणाम् देवीम् उप स्तौमि ॥ ७ ॥

पिपर्तु मा तदृतस्यं प्रवाचनं देवानां यन्मनुष्याः अमन्महि ।

विश्वा इदुस्ताः स्पलुदैति सूर्यः स्वस्त्यष्टिं समिधानमीमहे ॥ ८ ॥

पिपर्तु । मा । तत् । तदृतस्यं । प्रवाचनम् । देवानाम् । यत् । मनुष्याः । अमन्महि ।

विश्वाः । इत् । उक्ताः । स्पद् । उत् । एति । सूर्यः । स्वस्ति । अग्निम् । समुद्धानम् । ईमहे ॥

उद्गीथ० पिपर्तु ईप्सितार्थसम्प्रदानेन पालयतु मा माम् तत् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा यथाभूतस्य गुणगणस्य सम्बन्धि प्रवाचनम् प्रकर्षेणोच्यन्ते देवतागुणाः कृतेनेति प्रवाचनं स्तोत्रम् देवानाम् स्तुतार्थाय वा यत् स्तोत्रम् मनुष्याः यजमानमनुष्या ययम् अमन्महि कर्तुं ज्ञातवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः । विश्वाः इत् सर्वा उक्ताः रश्मीन् ओषानाम् उत्साविणीः वा स्तुतीः स्पद् 'स्पशं बन्धने' इत्यस्य वा 'स्पशं ग्रहणक्षेपणयोः' इत्यस्य 'वा क्रियन्तस्यैतदूपम्' । आत्मनि बभूव गृह्णन् क्षेपयन् वा उत एति उद्गच्छति सूर्यः । स च माम् ईप्सितार्थसम्प्रदानेन पालयतु इति योज्यम् । स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ८ ॥

षेकृष्ट० पालयतु माम् तत् सत्यस्य प्रवचनम् देवानाम्, यत् मनुष्याः ममः । सर्वाः एव उच्यन्ते मृगान् भवगच्छन् वा उत एति सूर्यः । तत् इदम् अमृतम् इति ॥ ८ ॥

१. 'यपे वि' २. हि वं मूको. ३. तवेव मूको. ४. उपाद' मूको. ५. प. नास्ति वि.
६. रवितास' मूको. ७. प्रोः रविम् ओषानां उत्सावि' मूको. ८-८. वास् विनयोगिवायेऽप्यम् मूको.
९. बारयतु मा बारयतु वि' अ', बारय' वि'. १०-१०. स्व वि'. ११. 'न वि' अ'.

अद्वेपो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि प्राण्यां योगे मन्मनः साधे ईमहे ।

आदित्यानां शर्मणि स्या भुरण्यसि स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ९ ॥

अद्वेपः । अद्य । बर्हिषः । स्तरीमणि । प्राण्याम् । योगे । मन्मनः । साधे । ईमहे ।

आदित्यानाम् । शर्मणि । स्याः । भुरण्यसि । स्वस्ति । अग्निम् । समऽऽधानम् । ईमहे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अद्वेपः अद्वेष्टारः प्रीता वयं देवानाम् अत्यन्तभक्ताः सन्त इत्यर्थः, अद्य बर्हिषः वेदस्तरणस्य स्तरीमणि स्तरणे सति प्राण्याम् च योगे^१ अभिपवाधं सोमेन^२ सह संयोगे सति मन्मनः मननीयस्य साधे साधने करणे च सति ईमहे ईप्सितमर्थं याचामहे देवान्^३ । किञ्च आदित्यानाम् स्वभूते शर्मणि गृहे मण्डलाख्ये यिमानाख्ये वा स्याः तद्भाषापयथा “स्याता सन्” इवम् हे मदीयान्तरारमन् ! भुरण्यसि भुरण्यसिगंतिकर्मां (तु. निघ २, १५) । छोट्टेऽग्र हृद् । भुरण्य^४ स्तुतिभिरुपगच्छ आदित्यान् स्तुहीत्यर्थः । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ९ ॥

येङ्कट० द्वेपवर्जितान् अद्य बर्हिषः स्तरणे प्राण्याम् च योगे अभिलषितस्य^५ साधके याचामहे आदित्यान्^६ । तेषाम् आदित्यानाम् सुरे तिष्ठन् कर्तव्यान् विभर्धि गच्छसि वा स्तोतः ! इति ॥ ९ ॥

आ नो बर्हिः सधमादे बृहद्वि देवाँ ईळे सादयां सप्त होतृन् ।

इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । बर्हिः । सधमादे । बृहत् । दिवि । देवान् । ईळे । सादयं । सप्त । होतृन् ।

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समऽऽधानम् । ईमहे ॥ १० ॥

उद्गीथ० आ इत्युपसर्गः सादयेत्यनेन क्रियापदेन सह सम्बन्धयितव्यः । नः^७ अस्माकं स्वभूते वेदिस्तरणस्य बर्हिः बृहत् देवान् आ मादय^८ एवं हे अग्ने ! । कुत एतत् । “इहाय देव्यं जन्तं बर्हिः सादया वसो” (ऋ १, ४५, ९) इत्येवमादिवाग्नेयेषु मन्त्रेषु अग्नेरुच्यमान-
स्यात् । किमर्थम्^९ आसादयानि । सधमादे सहमादनाय सहभूतानां हपां च तर्पणायेत्यर्थः । दिवि दीप्ते च बर्हिषि त्वयाऽऽसादितोश्च देवान् अहम् ईळे स्तोमि सत सप्तसङ्ख्याकान् होतृन् च स्वपुरुषान् आसादय । इन्द्रम् मित्रम् वरुणम् भगम् च आसादय । किमर्थं आसादयानि^{१०} । सातये सर्वार्थलाभाय । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ १० ॥

येङ्कट० आभिमुख्येन स्तोमि अस्माकं यज्ञे, बर्हिः इति यज्ञनाम, सह यत्र मदन्ति, बृहति

१. *गुप्त मूको. २. सोमो मूको. ३. वयं देवान् मूको. ४-५. स्या स्याता स मूको.
६. तुल्य मूको. ७. अभिवर्धि वि^१, अर्हिषि वि^२; अर्हिषतस्य अ^३. ८. *त्वानाम् मूको ८. नास्ति
मूको. ९. देवानां सा^४ मूको. १०. निरुत्थम् मूको. ११. *दन्ति किमर्थम् मूको.

दीप्तिं देवान् । सादय तत्र सप्त वषट्कर्तुम् । इन्द्रादींश्च स्तोमि धनछाभाय इति ॥ १० ॥

‘इति सप्तमाष्टके षष्ठमाध्याये सप्तमो वगं ॥’

त आदित्या आ गता सर्वतातये वृधे नो यज्ञमवता सजोपसः ।

वृहस्पतिं पूषणमश्विना भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ ११ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । वृधे । न । यज्ञम् । अत । सुजोपस ।

वृहस्पतिम् । पूषणम् । अश्विना । भगम् । स्वस्ति । अग्निम् । समुद्धानम् । ईमहे ॥ ११ ॥

उद्गीथ० ते आदित्याः । आ गत आगच्छत । किमर्थम् । सर्वतातये ‘सर्वदेवातातिल्’ (पा ४, ४, १४२) इत्येवमयं स्वार्थिकं तातिल् प्रत्ययः । सर्वस्मै, अस्मभ्यं यज्ञाङ्गभावाय । अथवा तनोते ताति शब्दः यज्ञसन्ततिवचनः । सर्वयज्ञसन्तानाय विस्ताराय निर्विघ्नेन निर्वर्तनायेत्यर्थः । आगत्य च सर्वप्रकारया वृद्ध्या वर्धनाय न । अस्माकम् यज्ञम् अवत रक्षत यूयम् हे सजोपस । समानमीतय । समानसेवना । वृहस्पतिम् पूषणम् अश्विना भगम् च देवम्, मम इति शेषः । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते आदित्याः । आ गच्छत यज्ञार्थम् । वर्धनाय अस्माकम् यज्ञम् प्रति गच्छत हे सङ्गताः । वृहस्पत्यादींश्च अविनाशं याचामहे ॥ ११ ॥

तन्नो देवा यच्छत सुप्रवाचनं छर्दिरादित्याः सुभरं नृपाय्यम् ।

पथे तोकाय तनयाय जीवसे स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १२ ॥

तत् । न । देवा । यच्छत । सुप्रवाचनम् । छर्दि । आदित्या । सुभरम् । नृपाय्यम् ।

पथे । तोकाय । तनयाय । जीवसे । स्वस्ति । अग्निम् । समुद्धानम् । ईमहे ॥ १२ ॥

उद्गीथ० तत् न अस्मभ्यं हे देवा ! यच्छत यत् सुप्रवाचनम् सुष्ठु शोभनं प्रवचनार्थम्, अत्यन्तशोभनमित्यर्थः, छर्दि गृह हे आदित्या । सुभरम् सुष्ठु धारयितुं सुखनिवासं सुसमृद्धं वेत्यर्थः, नृपाय्यम् नृणां पातु रक्षितुं सुसङ्गुलं वेत्यर्थः । किमर्थम् । पथे तोकाय तनयाय सर्वत्र पथार्थे चतुर्थी । पशूनां पुराणं पौत्रस्य पौत्रस्य अपत्यस्य च सर्वस्य अस्मादिकस्य जीवरो सुखजीवनाय । किञ्च स्वस्ति अग्निम् समिधानम् ईमहे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ‘तत् न देवा !’ प्र यच्छत सुप्रवाचनम् छर्दि गृहम् आदित्याः । सुपूर्णम् नृणां रक्षकम् पथं पुत्राय पौत्राय च जीवनेत्यर्थमिति ॥ १२ ॥

- १-१. नास्ति मूको. २. इति वचनम् मूको. ३. ‘गृहं वि’ अ. ४. ‘वचनं वि’ अ.
५. निर्वर्तना मूको. ६. नास्ति वि. अ. तत्र वि. ७. विनाश मूको. ८. ‘वचनं वि’ मूको.
९. नास्ति वि. १०-१०. नास्ति वि. ११. सुपूर्णं वि. अ., सम्पूर्णं वि.

विश्वे अद्य मरुतो विश्वे ऊती विश्वे भवन्त्वग्रयः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ १३ ॥

विश्वे । अद्य । मरुत । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्रय । समिद्धा ।

विश्वे । न । देवा । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाज । अस्मे इति ॥

उद्गीथ० विश्वे सर्वे अद्य अस्मिन् प्रधानपागदिवसे मरुत. विश्वे सर्वे मरुद्गणसहिता^१ देवगणा रक्षादय ऊतो उक्त्या अयनेन^२ रक्षणेन निमित्तेन विश्वे देवा न अस्माकम् अवसा रक्षणेन निमित्तेन आ गमन्तु आगच्छन्तु रक्षाऽदृष्टभावात् अस्माकं रक्षणाधम् । आगतेषु च देवेषु विश्वे सर्वे अग्रय आहवनीयादय समिद्धा समिद्धा भवन्तु कर्मार्थम् । अग्निषु देवपागे च निर्गते देवप्रसादात् विश्वम् सर्वम् अस्तु भवतु द्रविणम् धनम् वाज अद्य च अस्मे अस्मासु ॥ १३ ॥

वेङ्कट० 'सर्वे अद्य' मरुत इत्यासा रक्षणाय भवन्तु । विश्वे भवन्तु अग्रय च समिद्धा । सर्वे अस्मा देवा रक्षणेन आ गच्छन्तु । विश्वम् अस्तु धनम् अद्यम् च अस्मासु ॥ १३ ॥

यं देवासोऽग्नेय वाजसातौ यं त्रायध्वे यं पिपूयात्यंहः ।

यो वो गोप्रीथे न भयस्य वेद ते स्वाम देववीतये तुरासः ॥ १४ ॥

यम् । देवास । अयम् । वाजसातौ । यम् । । त्रायध्वे । यम् । पिपूय । अति । अह ।

य । व । गोप्रीथे । न । भयस्य । वेद । ते । स्वाम् । देववीतये । तुरास ॥ १४ ॥

उद्गीथ० यम् यजमान मनुष्यम् हे देवास । अयम् रक्षय वाजसातौ सद्ग्रामे, यम् च मनुष्यम् त्रायध्वे आधिपत्याधिष्ठित्पितासदिभवात् पारयथ, यम् च मनुष्यम् पिपूय कामै पूरयथ अति अह अतिनीय पापम्, य च यजमानो मनुष्य व पुष्पाक सम्बन्धिनि गोपथे सोमपाने, दुग्धमत्पीताऽवशिष्ट सोम पीत्येवार्थ, न भयस्य वेद पट्टीभ्रुते ससारभयस्य स्तोत्रमपि न जानातीत्यर्थ, "ते स्वाम देववीतये तुरास !" ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यम् हे देवा । रक्षय^३ सद्ग्रामे, यम् यज्ञो त्रायध्वे, यम् अति पारयथ अहस, य व^४ रक्षणे न भवं^५ वेत्ति, वय च ते स्वाम यज्ञार्थम् हे क्षिमा । ॥ १४ ॥

“इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वर्गः ” ॥

[३८]

‘लुशो धानाक ऋषि । विश्वे देवा देवता । जगती छन्दः, अन्त्ये त्रिष्टुभौ’ ।

उपासानकर्ता ब्रह्मती सुपेक्षसा द्यावाक्षामा वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रं हुवे मरुतः पर्यता अप आदित्यान् द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

१ मरुद्गणा सहता मूको २. अनेन मूको ३ ३. पुनरक्तम् वि^१. ४ ४. इति अग्रयमिति मूको वि^१ अ ५. “क्षत वि^१” ६ वा वि^१ अ^१ ७ अव वि^१ अ^१ ८ ८ नास्ति मूको

उपसानका । बृहती इति । सुपेशसा । द्यावाक्षामा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
इन्द्रम् । हुवे । मरुतः । पर्वतान् । अपः । आदित्यान् । द्यावापृथिवी इति । अपः । स्वरेरिति स्वः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे सूक्तम् 'उपासानका' इति चतुर्दशचं घानाको सुतो ददर्श । उपासानका
रात्र्युपसौ बृहती बृहत्यौ सुपेशसा सुरूपे द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ च वरुणः मित्रः अर्यमा
च, अस्मभ्यं यज्ञाद्गभावाय आगच्छन्तिवति शेषः । किञ्च इन्द्रम् हुवे आह्वयामि मरुतः
पर्वतान् च अपः च पयांसि^१ आदित्यान् च । द्यावापृथिवी आदराय पुनर्वचनम् । महताऽऽदरेण
द्यावापृथिव्यौ च आह्वयामि । अपः यागकर्म प्रति स्वः 'सर्वान् अन्यांश्च'^२ देवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नक्षोपासौ बृहत्यौ सुरूपे^३ द्यावापृथिव्यौ मित्रावरुणौ अर्यमा च तान् इमान् इन्द्रम् च
ह्वयामि, महताः पर्वतान् अपः च, तथा आदित्यान् द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षम् सर्वं च इति ।
पुनः द्यावापृथिव्योः ग्रहणं पूरणार्थम् इति ॥ १ ॥

द्यौश्च नः पृथिवी च प्रचेतसा ऋतावरी रक्षतामंहसो रिपः ।
मा दुर्विदत्रा निश्चतिर्न ईशत तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ २ ॥

द्यौः । च । नः । पृथिवी । च । प्रचेतसा । ऋतावरी इत्यृतऽवरी । रक्षताम् । अंहसः । रिपः ।
मा । दुःऽविदत्रा । निःऽचतिः । नः । ईशत । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्यौः च पृथिवी च प्रचेतसा 'प्रबृद्धप्रज्ञाने ऋतावरी' सत्यवर्यौ उदकवर्यौ वा नः अस्मान्
रक्षताम् पालयताम् 'अंहसः पापान्' रिपः हिंसितुश्च सकाशात् । किञ्च दुर्विदत्रा क्रूरितज्ञाना
क्रूरा निश्चतिः निर्नेतिर्नृत्पुदेवता नः अस्माकम् मा ईशत ईश्वरी मा भूत् । किञ्च 'यत्
असाधारणम्' तत् अवः रक्षणम् अहं वा देवानाम् देवतानां स्वभूतम् अथ अस्मिन्
प्रधानवागाहनि वृणीमहे प्रार्थयामहे देवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्यौः च अस्मान् पृथिवी च सुमती यज्ञवत्यौ रक्षताम् आहन्तुः शत्रोः । मा च क्रूरित-
ज्ञाना दुर्विद्विः निश्चतिः^४ इति (?)^५ अस्माकम् ईशत । तत् देवानाम् रक्षणम् अथ
वृणीमहे ॥ २ ॥

विश्वस्मान्नो अदितिः पात्वंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रेवतः ।
स्वर्वज्ज्योतिर्वृकं नञीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ३ ॥

विश्वस्मात् । नः । अदितिः । पातु । अंहसः । माता । मित्रस्य । वरुणस्य । रेवतः ।
स्वःऽज्यत् । ज्योतिः । अवृकम् । नञीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ३ ॥

१. पत्न्य वि^१; पत्न्य वि^२ अ^३. २-२. सौम्य इव मूको. ३. सुहृदे वि^४ अ^५. ४-४. 'शनिमण्डः
परी वि^६ अ^७. ५-५. अमण्य वाक् मूको. ६-६. यात् सप्ताने मूको. ७. तत् वि^८ वि^९, नास्ति वि^{१०} अ^{११}.
८. इति मा अ^{१२}; इति म् वि^{१३}.

उद्गीथ० विश्वस्मात् सर्वस्मात् नः अस्मात् अदितिः पातु रक्षतु अदृतः पापात् माता जनयित्री । कस्य । मित्रस्य वरुणस्य रेवतः धनवतः, सामर्थाद् अन्यस्य च देवगणस्य माता । मित्रावरणयोः मातृत्वव्यपदेशोऽदितेः^१ योग्यत्वप्रियत्वादिना केनापि सम्यन्धेनेति द्रष्टव्यम् ।^२ 'अदित्या देव्या' पाणिताश्च सन्तो वयम् सर्वे स्वस्वित्यत्र द्योतयते । शुभम् सुस्थानमित्यर्थः, ज्योतिः आदित्याख्यम् अङ्कम् 'कुक् वृक् आदाने' । निजेन निरतिदायेन ऐश्वर्येण युक्तत्वाद् अन्यतः कस्यचिदर्थस्य अनादात् नशीमहि 'नश पलायने' पलायनं च 'क्षीघ्रं पराहमुख्यगमनम्' । पराहसुता गच्छेमेत्याशास्महे । किञ्च तत् देवानाम् अवः अद्य वृणीमहे । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० विश्वस्मात् अस्मात् अदितिः^३ रक्षतु पापात्^४ माता मित्रावरणयोः धनवतोः । सर्वं योतिः वृकरहितम् प्राप्तुमः ॥ ३ ॥

प्रावा वदन्नप रक्षांसि सेधतु दुःस्वप्न्यं निर्ऋतिं विश्वमृत्रिणम् ।

आदित्यं शर्मं मरुतामशीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

प्रावा । वदन् । अप । रक्षांसि । सेधतु । दुःस्वप्न्यम् । निःस्वप्तिम् । विश्वम् । अृत्रिणम् । आदित्यम् । शर्मं । मरुताम् । अशीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० प्रावा अभिवक्ष्यन् प्रावा वदन् सोमाभिवक्ष्यन् वदन् पुर्वन् अप सेधतु अपगमयतु रक्षांसि यज्ञविध्वंसकानि, दुःस्वप्न्यम्^५ दुःस्वप्ने भवम् 'अनिष्टं च' अपगमयतु, निर्ऋतिम् मृत्युदेवतां च विश्वम् सर्वं च अत्रिणम् अद्वयशीलं सरीसृपश्चापद्वैतपिशाचादिकम् अपगमयतु । प्राणाः अपनीतेषु च तेषु निर्विघ्नेन निवृत्ते षण्णे आदित्यम् आदित्यानां स्वभूतम् शर्मं गृहं विमानाख्यम्^६ मरुताम् च स्वभूतम् अशीमहि प्राप्नुयामेत्याशास्महे । किञ्च तत् इत्यादि व्याख्यातार्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रावा अभिवक्ष्यन् वदन् पुर्वन् अप सेधतु रक्षांसि दुःस्वप्ननिमित्तम् निर्ऋतिम् विश्वम् च अपवशीलम् । आदित्यानां स्वभूतं सुखम् मरुताम् च अशीमहि ॥ ४ ॥

एन्द्रो वह्निः सीदतु पिन्वतामिळा बृहस्पतिः सामभिर्ऋको अर्चतु ।

सुप्रक्रेतं जीवसे मन्म धीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ५ ॥

आ । इन्द्र । वह्निः । सीदतु । पिन्वताम् । इळा । बृहस्पतिः । सामं ऽभिः । ऋकोः । अर्चतु । सुप्रक्रेतम् । जीवसे । मन्म । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० इन्द्रः अस्मदीयं वेदिस्तरणम् वह्निः आ सीदतु कर्माङ्गभावाय आगच्छतु । तच्च हव्रेण आसादितम्^७ वह्निः पिन्वताम् वृष्ट्या मिश्रतु इळा माध्यमिका वाक् स्तनयितुलक्षणा । बृहस्पतिः

१. जनयित्री वि^१, जननीयित्री वि^२ अ. २. "देशोवादिनेः मूको.

३-३. आदित्या वदः मूको.

४-४ नास्ति मूको.

५. "ति मूको.

६. वाचा वि^३ अ.

७. दुःस्वप्नदुःस्वप्न्यं मूको.

८-८. अनिष्व

मूको. ९. पीवानाख्यं वि^४; पीवानाख्यं वि^५ अ. १०. धनम् मूको.

च इन्द्रस्य पुरोहित ऋक् स्तुतिमान् प्रस्तोता वा सामभि गीयमानैः तद्वन्तम्^१ इन्द्र^२,
तत्रोपविष्ट सर्वत्र वा पूजयतु^३ प्रस्तोत्रात्मना स्थित सन् । वयमपि सुप्रक्तम् सुप्रज्ञानम्
अहिष्टत्वात् सुप्रबोधम् चोबते अस्माकम् इह परत्र च सुखजीवनाय माम मननीय स्तुति
जातम् धीमहि इन्द्रस्य बुद्धौ निधीमहि स्थापयाम^४ । इन्द्र स्तुम इत्यर्थः । किंच
यद् असाधारणम् तत् अव रक्षणम् अन्न वा देवानाम् स्वभूतम् अय अस्मिन् प्रधानयागाहनि
वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥ ७ ॥

येङ्कट० आ सीदतु इन्द्र बर्हि । पिबताम् इळा धन दुग्धाम् । बृहस्पति सामभि गीयमानैः पूजयतु
अस्मान् स्तुतिमान् । सुप्रज्ञानम् जीवनायम् मननीयम् धनम् नि धीमहि ॥ ५ ॥

^१इति सप्तमाष्टक अष्टमाध्याये नवमो वनं^५ ॥

दिविस्पृशं यज्ञमस्माकंमश्विना जीराध्वरं कृणुत सुभ्रमिष्टये ।
प्राचीनरश्मिमाहुतं घृतेन तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ६ ॥

दिविस्पृशम् । यज्ञम् । अस्माकम् । अश्विना । जीराध्वरम् । कृणुतम् । सुभ्रम् । इष्टये ।
प्राचीनरश्मिम् । आहुतम् । घृतेन । तत् । देवानाम् । अवे । अद्या । वृणीमहे ॥ ६ ॥
उत्प्रेथ० दिविस्पृशम् दिवि स्पृष्टार दिव प्रति गन्तारमित्यर्थः, यज्ञम् अस्माकम् स्वभूत हे अधिनी ।
जीराध्वरम् जीरमिति क्षिप्रनाम (तु निघ २, १५) । अध्वरमिति ध्वरति हिंसाकर्मा । नन्
प्रतिपिद्धौ^१ । क्षिप्रं रक्षोभि अहिंसित चेत्यर्थः, कृणुतम् कुरुतम् सुभ्रम् सुखम् इह परत्र च
सुखसाधनमित्यर्थः । किमर्थं कुरुतम् । इष्टये देवयागार्थम् । प्राचीनरश्मिम् देवान् प्रति गताङ्ग
प्रत्यङ्गरश्मिम्^२ देवाभिमुखम्^३ इत्यर्थः, आहुतम् मयादेवा यावदर्थं हुतम् घृतेन जाग्येन । किंच
तत् देवानाम् अव अय वृणीमहे ॥ ६ ॥

येङ्कट० दिवि स्पृष्टारम् यज्ञम् अस्माकम् अश्विनी^४ कुरुतम्^५ । तथा क्षिप्र यन्म् कृणुतम् सुखम्
च अभिलषितसिद्धयर्थम् । प्राचीनरश्मिम् च अग्निम् आहुतम्^६ कृणुतम् घृतेन ॥ ६ ॥

उपे ह्ये सुहवं मारुतं गुणं पावकमुष्यं सूर्याय शंभुर्वम् ।
रायस्पोषं सौश्रवसाय धीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ७ ॥

उपे । ह्ये । सुहवंम् । मारुतम् । गुणम् । पावकम् । ऋष्यम् । सूर्याय । शम्भुर्वम् ।
राय । पोषम् । सौश्रवसाय । धीमहि । तत् । देवानाम् । अवे । अद्या । वृणीमहे ॥ ७ ॥

उत्प्रेथ० उपे ह्ये उपयाग्याह्वयभि सम्मग्न्य प्रते मन्त्रेण स्वादानम् मादयन् गगम् मरुतो

१. तद्वन्तम् वि^१ २. 'तु वा मूको. ३. पूषं वि^२ अ^३. ४-५. नास्ति मूको ५. 'रिः
वि^४ अ^५. ६. वि^६ मूको ७. धीमहिमाह^७ मूको ८. देवमुष्य वि^८; देवमुष्य ९. 'त वि^९ अ^{१०}.
१०. माद वि^{१०} अ^{११}

समुद्गम पावकम् शोधयितारम् श्रव्यम् महान्तम् । क्रिमर्थम् । रात्र्याय स्तुरयत्वंस्तोतृत्वेज्यत्व-
यष्टृत्वलक्षणाय सतिभावाम् । शुभ्रवम् स्वर्गादिसुखस्य भावयितारम् रात्र्य धनस्य पोषम्
पोष्टारम् । आगत च सन्तम् सौध्रवसाय शोभन श्रो यस्य स सुध्रवा सुकीर्ति स्वश्रो
वा, तस्य भाव सौध्रवसम्, तस्य सौध्रवसाय सुकीर्तिरवाय रुज्जत्वाय वेत्त्यर्थ,
भीमहि आ' कर्मपरिसमाप्ते धारयाम् । किञ्च तत् देवानाम् इति व्याख्यातार्थ ॥ ७ ॥

पेङ्कट० उप हये' स्वाह्वानम् मारुतम् गणम् शोधकम् दर्शनीयम् सख्यसिद्धयर्थम् सुखस्य भावयितारम् ।
धनस्य च' पोषम् 'सौध्रवसाय वयम्' धीमहि' । सौध्रवस कीर्ति ॥ ७ ॥

अपां पेहं जीवधन्यं भ्रामहे देवायं सुहवमध्वरश्रियम् ।

सुरश्मि सोममिन्द्रियं यमीमहि तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपाम् । पेहम् । जीवधन्यम् । भ्रामहे । देवऽअव्यम् । सुहवम् । अध्वरऽश्रियम् ।

सुरश्मिम् । सोमम् । इन्द्रियम् । यमीमहि । तत् । देवानाम् । अवो । अद्य । वृणीमहे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अपाम्' उद्वाना' वसतीत्यर्थेकधनारूपाणां वा अपाम् पेहम् पातार पालयितार पूरयितार
वा जीवधन्यम् जीवानां वर्धयितार प्रीणयितार वा भ्रामहे हराम पसीदालातो हविर्धान
प्रति प्रापयाम् सुतो वा अस्मघश्च प्रति प्रापयाम् देवाय्यम् देवान् प्रति आहारस्त्वेन'
गन्तार देवानां म्रिय तर्धयितार वा सुहवन् स्वाह्वानं सुस्तुतिं वा अध्वरश्रियम् यज्ञस्य
विभूतिभूतम् अङ्गभावप्रतिपत्त्याऽऽश्रयितार' वा सुरश्मिम् शोभनाशुम् सोमम् ओषधिरूप
देवतारूप च इन्द्रियम् धीर्यगन्तमिर्यर्थः । प्रापित च सन्तम् यमामहि 'यमु वध्ने' ।
कर्मणि आत्मनि वा निवध्नीम धारयाम् इत्यर्थः । किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ ८ ॥

पेङ्कट० अपाम् रक्षकम् जीवधन्यम् धन्या यस्मिन् जीवा तम् भ्रामहे देवानां तर्धयितारम्
सुहवम् यज्ञश्रियम् । सुरश्मिम् सोमम् याचामहे इन्द्रियम् ॥ ८ ॥

सनेम तत् सुसनिता सनित्वभिर्व्यं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।

ब्रह्मद्विपो निष्कगेनो भरेरत तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

सनेम । तत् । सुसनिता । सनित्वऽभि । त्रयम् । जीवा । जीवऽपुत्रा । अनागसः ।

ब्रह्मद्विपं । निर्व्यक् । एनं । भरेरत । तत् । देवानाम् । अवो । अद्य । वृणीमहे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० सनेम स्तुरया यागेन च सम्भवेमहि तत् देवजातम् सुसनिता शोभनेन सम्भजनेन
परया भक्त्या इत्यर्थः, सनेचमि ऋत्विक्पुत्रपौत्रादिभि सह वयम् जीवा सुख जीवन्त

इत्यर्थः, जीवपुत्राः सुखं जीवत्पुत्राश्चेत्यर्थः, अनागसः कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिताश्चेत्यर्थः ।
किञ्च ब्रह्मद्विपः ब्राह्मणानाम् अस्माकं देवयानप्रवृत्तानां द्वेष्टारः अयज्वानः विष्वक् विपुत्राब्दो
'नानावाची । अञ्जतिरत्र गत्यर्थः' । नानाऽञ्जित् अनेकधा विसर्तुं इत्यर्थः, एनः पापम् भरेरत
'दुष्टम् धारणपोषणयोः' । आत्मनि धारयन्तु पुण्यन्तु वेत्येतद् आशास्महे वयम् । किञ्च तत्
देवानाम् इत्यादि ॥ ९ ॥

येऽङ्कट० भजेमहि तत् शोभनेन भजेनेन सन्निवृत्तिः सम्भवत्युक्तिः पुत्रपौत्रैः सह वयम् जीवन्तः
जीवपुत्राः च अपापाः । ये ब्राह्मणान् द्विषन्ति ते नानाञ्जनम् एनः धारयन्तु । अयं रक्षणं
सनेम इति ॥ ९ ॥

ये स्या मनोर्यज्ञियास्ते शृणोतन् यद्वो देवा ईर्महे तद्दातन् ।
जैत्रं क्रतुं रयिमद्वीरव्यशस्तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १० ॥

ये । स्य । मनो । यज्ञियाः । ते । शृणोतन् । यत् । वः । देवाः । ईर्महे । तत् । ददातन् ।
जैत्रम् । क्रतुम् । रयिम् । वीरव्यत् । यशः । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ १० ॥

उद्गीथ० ये यूयम् स्य भवथ मनोः मनुष्यस्य यज्ञियाः यज्ञार्हाः यज्ञसम्पादिनो वा, ते यूयम्
शृणोतन् शृणुत अस्मदीयां स्तुतिम् । हवींषि च भक्षयत सामर्थात् । श्रुत्वा भक्षयित्वा च
यत् सुखसाधनं स्वर्गादिकं च वः युष्मान् हे देवाः । ईर्महे याचामहे, तत् सुखसाधनम्
अस्मभ्यम् ददातन् इति यूयम् । किञ्च जैत्रम् स्वर्गार्थं जेतारम् क्रतुम् कर्म शीघ्रं स्मार्तं च
प्रज्ञां वा रयिमतं धनसंपुत्तम् वीरवत् अपत्यसहितं च यशः, दत्तेत्यनुवच्यम् । किञ्च तत्
देवानाम् इत्यादि ॥ १० ॥

येऽङ्कट० ये भक्षय मनुष्यस्य यज्ञियाः, ते शृणुत । यत् वः देवाः । याचामहे, तत् प्रयच्छत
जयशीलम् प्रशानम् धनपुत्रपुत्तम् च यशः ॥ १० ॥
'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः' ॥

महदद्य महतामा वृणीमहेऽवो देवानां बृहतामनुर्वणाम् ।
यया वसु वीरजातं नशामहे तद् देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ११ ॥

महत् । अद्य । महताम् । आ । वृणीमहे । अवः । देवानाम् । बृहताम् । अनुर्वणाम् ।
यया । वसु । वीरजातम् । नशामहे । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥ ११ ॥
उद्गीथ० महत् अपरिमितम् अद्य अस्मिन्नहनि महताम् अपरिमितगुणानां वसून् आ वृणीमहे

१. नानावाच्यः मूको. २. 'वृषिः मूको. ३. अपाः रि' ज'. ४. 'अद्य' रि' ज'.
५. यज्ञार्हा मूको. ६. ददातन् रि' ज'. ७. 'नशामहे' रि'. ८. 'तद्' रि' ज'.

मर्यादया यावदर्थं प्रार्थयामहे अवा रक्षणम् अद्यं वा देवानाम् गृहताम् वयसा वृद्धानां
सृष्टिकाले^१ उत्पन्नत्वात् अनर्चनाम्^२ अप्रवृत्तानाम् आश्रिततया^३ अन्य प्रति अगतानां स्वतन्त्रा-
णामित्यर्थः । यथा वसु धनम् धीरजातम् अपत्यजातं^४ प्रति नशामहे शीघ्रं प्राप्नुयाम,
तथा च देवाः कुर्वन्तु^५ इति शेषः । किञ्च तद् देवानाम् इत्यादि ॥ ११ ॥

पेङ्कट० महताम् आ वृणीमहे महत् रक्षणम् देवानाम् वृद्धितानाम् अप्रवृत्तानाम्, यथा धनम्
अपत्यजातम् च नशामहे ॥ ११ ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

श्रेष्ठे स्याम सवितुः सर्वांमनि तद् देवानामर्वा अद्या वृणीमहे ॥ १२ ॥

महः । अग्नेः । समऽऽधानस्य । शर्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ।

श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सर्वांमनि । तद् । देवानाम् । अर्वाः । अद्या । वृणीमहे ॥ १२ ॥

उद्गीथ० महः महतः अग्नेः समिधानस्य^१ 'सम्यग् दीप्यमानस्य'^२ स्वभूते शर्मणि गृहे विमानारणे
श्रेष्ठे अतिशयेन प्रदास्ये स्याम भवेमेतयाशास्महे । अनागाः स्यामेत्यनेन सामानाधिकरण्यात्
वचनस्यस्यः^३ । अनागसः कर्मवैशुण्यनितावराधयर्जिता वयम् मित्रे वरुणे पृष्टवर्धे सप्तमी
उभयत्र । मित्रस्य वरुणस्य^४ च शर्मणि श्रेष्ठे स्याम । किमर्थम्^५ स्वस्यै कल्पान्तावस्थायिरव-
लक्षणाया^६ अग्निनाशिरवाच । सवितुः सर्वांमनि प्रसवे अम्यनुज्ञायां सत्यां देवेन मदिप्राडभ्य-
नुज्ञाता सन्तो वयमित्यर्थः । किञ्च तत् देवानाम् इत्यादि ॥ १२ ॥

पेङ्कट० महतः अग्नेः समिधमानस्य सुखे स्याम, अनागसश्च मित्रावरणयोः अविनाशार्थम्, श्रेष्ठे
स्याम सवितुः च प्रसवे ॥ १२ ॥

ये सवितुः सत्यसवस्य विश्वे मित्रस्य ब्रूते वरुणस्य देवाः ।

ते सौमगं वीरवद्रोमदप्नो दधातन् द्रविणं चित्रमस्मे ॥ १३ ॥

ये । सवितुः । सत्यसवस्य । विश्वे । मित्रस्य । ब्रूते । वरुणस्य । देवाः ।

ते । सौमगम् । वीरवत् । गोऽवत् । अप्नं । दधातन् । द्रविणम् । चित्रम् । अस्मे इति ॥ १३ ॥

उद्गीथ० ये भवन्तः मित्रे देवाः सवितुः सत्यसवस्य अविस्वाद्यम्यनुज्ञानस्य^१ मित्रस्य वरुणस्य च
ब्रूते कर्मणि अम्यनुज्ञानलक्षणे, वसन्त इति शेषः^२, ते यूयं हे देवाः ! एतैः सवित्रादिभिः
अम्यनुज्ञाता सन्तः सौमगम् सुभगत्वम्^३ वीरवत् पुत्रादिमनुष्यसहितम्^४ गोमत् गोसहितं च अग्नः
कर्म च यशस्वरूपं वा दधातन् भूत, द्रविणम् धनं च चित्रम् अस्मे अस्मभ्यम् ॥ १३ ॥

१. वृष्टिं मूको

२-२. अप्रवृत्तानाम् अनागा विं अ'; 'नाशित्वया वि'.

३. कुर्वन्ति मूको.

४-४. पदीयं वि', ... दीप्य विं अ'.

५. यशोन्व- मूको.

६-६. शर्मणि श्रेष्ठस्यामर्कमर्थम् मूको.

७. कल्पाकन्याव' मूको.

८-८. अविस्वाद्य- मूको

९. गाले मूको.

१०. पुत्रादिमनुष्यादि' मूको.

सू. ३६ मं १४]

वेङ्कट० ये सविता सत्यप्रसवस्य विश्वे मित्रावरणयोश्च कर्मणि भवन्ति देवा, ते यूय सौभाग्यम्^१
वीरयुक्तम् पशुयुक्तम् च कर्म प्रयच्छत, इविणम् च पूजनीयम् असम्यम् ॥ १३ ॥

सविता पश्चातात् सविता पुरस्तात् सवितोऽधरात् सविताधरात् ।
सविता नः सुवतु सर्वतांति सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १४ ॥

सविता । पश्चातात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । अधरात् । सविता । अधरात् ।
सविता । न । सुवतु । सर्वतांतिम् । सविता । न । रासताम् । दीर्घम् । आयुः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० सविता देव आदित्यानाम् अन्यतम पश्चातात् अस्माक पश्चिमत, स्थित इति शेष ।
सविता एव पुरस्तात् पूर्वतश्च स्थित । सविता एव अधरात् उत्तरतश्च स्थित । सविता न अस्माकम्
एव अधरात् अधरतश्च स्थित । एवम् उपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थित । सविता न अस्माकम्
सुवतु अभ्यनुजानातु । किम् । सर्वतांतिम् । सविता न असम्यम् रासताम् ददातु दीर्घम्
आयुः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सर्वान्यो दिग्भ्यः सविता अस्माकम् सर्वम् प्रसौतु । सविता न प्रयच्छतात् दीर्घम्
आयुः इति ॥ १४ ॥

^१इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकादशो वर्गः ॥

[३७]

^१सौर्योऽभितपा ऋषिः । सूर्यो देवता । जगती छन्दः, दशमी त्रिष्टुप् ।

नमो मित्रस्य वरुणस्य चर्क्षसे महो देवाय तदृतं संपर्यत ।
दूरेऽदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पूत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चर्क्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । संपर्यत ।
दूरेऽदृशे । देवजाताय । केतवे । दिवः । पूत्राय । सूर्याय । शंसत ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'अमो मित्रस्य' इति द्वादशचं सौर्यं सौर्योऽभितपा ददशः । 'नम मित्रस्य'
'समानकर्तृकयो पूर्वकाले' (पा ३.४.२१) इति वचनाद् अत्र दृष्टव्यध्याहार्यम् । नमः कृत्वा । कस्मै ।
सामर्थ्यात् सूर्याय । उत्तराश्च सर्वे सादर्यचतुर्थ्यै संपर्यत शंसतत्येताभ्यां क्रियापदाभ्यां
सम्बन्धयितव्या । मित्रस्य वरुणस्य चर्क्षसे चेदमयेन चतुष्पा द्वे देवाय चोतनारम
काय, दृष्टयादिदानाद्वा । दूरेऽदृशे दूरे दृश्यमानाय दवजाताय देशात् प्रयागते सकाशाद् उत्पन्नाय
केतवे प्रज्ञानसाधाय दिवस्पूत्राय दिवि अह-यहनि जायमानत्वात् दिवस्पुत्रमूत्राय सूर्याय सूर्याख्याय^१
महः तत् ऋतम् संपर्यत^२ महाशब्दोऽत्र महत्त्ववचन । तच्छब्दोऽप्याहार्यः ।

१. 'अयं दि' अ'. २ नास्ति वि'. ३-३. नास्ति मूको. ४ सूर्याय मूको ५. महः
मूको. ६. संपर्यतम मूको

मृतशब्दश्चात्र यज्ञवचन । सपर्यविरपि परिचरणकर्मा । परिचरणेन चात्रानुष्ठानं लक्ष्यते । यो
महान् रूपरिमितगुणो यज्ञ तम् अनुतिष्ठत यूय दे कस्मिन् । इत्यर्थः । शस्त्राणि च शंसत ।
नमस्कारपूर्वकं यागं स्तुतिं च सूर्यस्य दुरतेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभिषया सौर्यः^१ । नम मित्रावरणयोः द्रष्टे^२ महते देवाय । तत् क्रतुम् कर्म पूजयत ।
दूरे सन्तमपि पश्यते देवेषु जाताय प्रज्ञापकाय दिव पुत्राय सूर्याय शंसत स्तुतिम् ॥ १ ॥

सा मा सत्योक्तिः परि पातु विश्वतो धावा च यत्र ततनुन्नहानि च ।

विश्वमन्यसि विश्वेते यदेजति विश्वाहापो विश्वाहोर्देति सूर्यः ॥ २ ॥

सा । मा । सत्योक्तिः । परि । पातु । विश्वतः । धावा । च । यत्र । ततनून् । अहानि । च ।
विश्वम् । अन्यत् । नि । विश्वेते । यत् । एजति । विश्वाहा । आप । विश्वाहा । उत् । एति । सूर्यः ॥ २ ॥

उद्गीथ० सा, सूर्यस्य सन्नुरित्यध्याहार्यम्^१ स्त्रीलिङ्गनिर्देशसामर्थ्यात्^२ । मा माम् सत्योक्तिं उच्यन्ते
देवतागुणा अनया हरयुक्तिं स्तुति । सा सत्या अविसर्वादिनी यस्या सा सत्योक्तिं यथा-
भूतगुणप्रादिसुक्तिरित्यर्थः, परि पातु संरक्षतु विश्वतः सर्वत्र^३, धावा च रश्मिलक्षणा दीप्तिश्च
अहानि च यत्र यस्या सूर्यमूर्त्तौ ततनून् ततानि^४ च विश्वीयावस्थितानि^५ इत्यर्थः । स्तुतिरेव
केवला उत्तरार्धार्थे उपेता, नास्ती । विश्वम् सर्वम्^६ अयन् अन्यद् भूतजातम् नि विश्वेते
विश्वमार्थम् उपविशति स्वपिति चेत्यर्थः, यत् भूतजातम् एजति गच्छति परिस्पन्दते ।
विश्वाहा सर्वदा आप सूर्यमण्डलस्या सर्वस्य ध्यासारो वा रहस्य उच्यन्ति । विश्वाहा
सर्वदैव उत् एति ऊर्ध्वं गच्छति सूर्यः अमाभावात् । आपश्च सूर्यश्च विश्वमार्थं न निविशन्ते^७
इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सा^१ मा सत्योक्तिं^२ परि रक्षतु सर्वतः^३ धावाप्रथिव्यौ अहोरात्राणि च यस्मिन् देवे विततानि,
तत्र स्थितौ^४ सर्वम् अन्यत् असमिते सूर्ये नि विश्वेते, यत् कल्पते सर्वदा । आप गच्छन्ति
सर्वदा । उत् एति सूर्यः । तदिदं सत्यवचनम् इति ॥ २ ॥

न ते अदेवः प्रदिबो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि ।

प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते । अदेव । प्रदिबः । नि । वासते । यत् । एतशेभिः । पतरै । रथर्यसि ।
प्राचीनम् । अन्यत् । अनु । वर्तते । रजः । उत् । अन्येन । ज्योतिषा । यासि । सूर्यः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ॥ तव सूर्यस्य, समीप इति बोधः, अदेव देवादयोऽसुरराक्षसादि । कीदृशः^१ । प्रदिब

१ 'रथर्य' मूको. २. नास्ति वि' अ', द्रष्टे वि'. ३ 'प्राहार्य' मूको ४ 'अहिदेश' मूको

५ यत् मूको ६ गतानि मूको ७ विस्तारि अवा' मूको ८ सर्वं सर्वम् मूको ९-१०. निविशन्ते
वि' अ', निनिविशन्ते वि'. १०. स मूको. ११. सत्योक्ति वि' १२. 'वि वि' अ'. १३ किं
मूको.

पुराणः चिरन्तनोऽपि आदिसर्गजः प्राजापत्योऽपि सञ्चित्यर्थः । न नि वासते न निवसति^१
मरणभयात् न तिष्ठतीत्यर्थः । कदा । यत् यदा एतयोभिः अश्वैः आत्मीयैः हरित्संज्ञकैः^२
पतरैः पतनशीलैः सह रथ्यसि अनवगतसंस्कारमेतत्पदम् । 'रथ्यतीति सिद्धस्तत्प्लेष्ठः ।
रथं कामयत इति वा' (या ६, २८) इति प्रच्छन्नावगमप्रदर्शनवाक्यम् । रथं हर्यसि
रथीयसि इति वाऽवगमः, रथमिच्छसि योक्तुमित्यर्थः । किंचान्यत् च^३ प्राचीनम् प्रागञ्चितम् ।
प्राक्शब्दश्चात्र सामर्थ्यात् तिर्यग्भोवचनः । तिर्यग्भोमुखमित्यर्थः । अन्यत् रजः^४ ज्योती
रश्मिलक्षणं तव स्वभूतम् अनु वर्तते प्रदीपाधिर्वत् ज्ञानपूर्वी गच्छति । अन्येन ज्योतिषा
रश्मिलक्षणेन उक्त्यासि ऊर्ध्वं गच्छसि एवं हे सूर्य । कदम्बगोलकवत् तव मण्डलस्य अवस्था-
नात् तिर्यगूर्ध्वमधश्च स्वरश्मिजालेन व्याप्नोषीत्यर्थः ॥ ३ ॥

षेड्ड० न ते असुरो राक्षसो वा प्रतनः कश्चित् समीपे नि वसति, यदा त्वम् एतशः अश्वैः गमनं
कामयसे । प्राचीनम् अन्यत् ज्योतिः उदकम् अनु वर्तते, अन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य । यद्वा
प्राचीनम् अन्यद् अनुवर्तते^५ 'चन्द्राख्यं ज्योतिः', ततः त्वम् अन्येन सह उदेयीति ॥ ३ ॥

येन सूर्यं ज्योतिषा वाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियिषि भानुना ।

तेनास्मद्विश्वमनिरामनाहुतिमपार्मिवामपं दुःस्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

येन । सूर्यं । ज्योतिषा । वाधसे । तमः । जगत् । च । विश्वम् । उदियिषि । भानुना ।
तेन । अस्मत् । विश्वम् । अनिरामम् । अनाहुतिम् । अपं । अर्मीवाम् । अपं । दुःस्वप्न्यम् । सुव ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे सूर्य । येन ज्योतिषा वाधसे रश्मिलक्षणेन वाधसे अभिभवसि तमः शर्वरं तिमिरम्,
जगत् च संसारमण्डलं च विश्वम् सर्वं प्रति उदियिषि उद्गच्छसि भानुना, तेन ज्योतिषा अस्मत्
अस्मत्तः विश्वम् सर्वप्रकारम् अनिरामम् अनिरमणाम्^६ अविद्यमानरतिम् अत्यन्ताप्रीति-
करीम् अनाहुतिम् अविद्यमानमाटराम्नाहुतिं विनोपणकरीमित्यर्थः^७, अमीवाम् रोगजातिम्
अप सुव 'यु प्रेरणे' । अपप्रेरय अपगमय अपनाशयेत्यर्थः । दुःस्वप्न्यम् दुःस्वप्नभव च दोषम्
अपसुव ॥ ४ ॥

षेड्ड० येन सूर्य । ज्योतिषा तमः वाधसे, येन च जडम् सर्वं स्वप्नप्रस्तम् उद्गमयसि भानुना,
तेन अस्मत्तः सर्वम् अज्ञाभावम् अहोमम् रोगम् दुःस्वप्न्यम् च अप गमय इति ॥ ४ ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेत्यनुचरंसि स्वधा अनु ।

यदद्य त्वां सूर्योपब्रवांमहे तं नो देवा अनु मंसीरन् क्रतुम् ॥ ५ ॥

१. यवसति मूको. २. हरितं मूको. ३. व मूको. ४. रजः मूको. ५. 'मपमनु' वि'
अ'. ६-९. 'स्व --- वि' अ'; 'न्द्राख्या ज्यो' वि'. ७. अनिरामा मूको. ८. विनोपणकरी
९. अत्यन्तं वि'.

मिष्वस्य । हि । प्रऽईषित । रक्षसि । व्रतम् । अहेळ्यन् । उतऽचरसि । स्वधा । अनु ।
यत् । अथ । त्वा । सूर्ये । उपऽप्रामहे । तम् । न । देवा । अनु । मसीरत । ऋतुम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विध्वंस्य सर्वस्य यजमानस्य हि यस्मात् प्रेषितः अन्वयित इत्यर्थः, रक्षसि यज्ञ-
विध्वंसकेभ्यः सकाशात् पालयसि । व्रतम् अहेळ्यन् अनुचरसि च स्वधाः अनु प्रातर्हो-
माना पश्चात्, प्रातर्होमे निवृत्त इत्यर्थः । यत् यस्माच्च अथ यागदिवसे त्वा स्वाम् हे सूर्य !
उपव्रदामहे उपगम्य भूमः अन्वयैयामहे इत्यर्थः, तस्मात् अस्माकमपि यज्ञ प्रातर्होम च
रक्षेत्यर्थः^१ । तम् च मृतुम् रक्ष । अथ^२ मनः च अस्माकं यज्ञस्य प्रातर्होमस्य च सम्बन्धि-
त्वया क्रियमाणम् देवा सर्वे अनु मसीरत स्वरप्रसादात् अनुमन्यन्ताम् अग्न्याघातेन वर्तन्ता-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वस्य हि स्तुतिभिः प्रेषित इवम् रक्षसि कर्म । अत्रोभयत्र च उद्गच्छसि हवींषि अनु^३ ।
तथा सति 'यत् अथ' एवाम् सूर्य ! उपव्रमो याचामहे, तम् अस्माकम् देवा अनुमन्यन्ताम्
ऋतुम् कर्मेति ॥ ५ ॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हवं वचः ।
मा शनैर् भूम सूर्यस्य सन्दृशि भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥

तम् । न । द्यावापृथिवी इति । तत् । न । आप । इन्द्रः । शृण्वन्तु । मरुत । हवम् । वचः ।
मा । शनैर् । भूम । सूर्यस्य । समऽदृशि । भद्रम् । जीवन्त । जरणाम् । अशीमहि ॥ ६ ॥

उद्गीथ० तम् नः अस्माकं स्वमृतम् हवम् आह्वानम् तत् च न वचः स्तुतिरक्षणं द्यावापृथिव्यौ आप च
इन्द्र च मरुत च शृण्वन्तु सूर्येणान्यनुज्ञाताः । किञ्च मा भूम वयम् । क । शनैर् 'दुर्भोधि-
गतिबुद्धयो' । बुद्धे महति सामर्थ्यात् पापे दुःखे वा तत्कार्ये । सूर्यस्य सन्दृशि सरद्वौ
अनुमहद्बुद्धौ वर्तमाना इत्यर्थः । किं तर्हि । भद्रम् कल्याण धर्मं सुखं वा तत्कार्यम् जीवन्तः
वर्षशतं प्राणान् धारयन्त जरणाम् जरा च अशीमहि प्राप्नुयामेत्याशास्महे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् अस्माकम् हवम् तत् च स्तुतिवचः शुभश्रुतयः शृण्वन्तु । मा उपव्रवाय निर्धनत्वायै-
भवेम । सूर्यस्य सम्दर्शने कल्याणम् जीवन्तं चिरं जरां अशीमहि अमृता भवेम
इति ॥ ६ ॥

“इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वरः” ॥

विश्वाहां त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावन्तो अनपीवा अनोमसः ।
उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥

१. तस्मात् कमपि मूको. २. रक्षे रक्षार्थः मूको. ३. अथ वि^४ अ, अथ वि^५. ४. तु वि^६.
५. यत् वि^७ अ, अ यत् वि^८. ६. निवन्तत्वाया वि^९ अ, निर्धनत्वाया वि^{१०}. ७-८. नास्ति मूको.

विश्वाहा । त्वा । सुऽमनस । सुऽचक्षुस । प्रजाऽनन्त । अनमीवा । अनागस ।
वत्ऽयन्तम् । त्वा । मित्रऽमह । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवा । प्रति । पश्येम् । सूर्य ॥ ७ ॥

उद्गीथ० । त्वाहा सर्वदा त्वा त्वाम् यजेम वयमिति शेष । कीदृशा सन्त । सुमनस प्रीत्युक्त
मनस्का सुचक्षुस सुशोभनचक्षुष प्रभावन्त पुत्रादिप्रजासहिताश्च अनमीवा अरोगाश्च
अनागस कर्मवैगुण्यजनितापराधवर्जिताश्च सन्त । किञ्च दिवदिवे अहन्यहनि उद्यतम्
उद्गच्छन्तम् त्वा स्वा हे मित्रमह । मित्राणां यज्वना पूजयित ।^२ ज्योक चिरम् जीवा जीवन्त
वयम् प्रति पश्यम प्रतिदिन पश्येमेत्याशास्महे वय हे सूर्य ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सर्वदा त्वाम् सुमनस सुदर्शना प्रभावन्त अरोगा अपाया उद्यतम् त्वा हे मित्राणां
पूजयित । अग्नवह चिरम् जीवन्त प्रति पश्यम सूर्य !^१ ॥ ७ ॥

महि ज्योतिर्विभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।
आरोहन्तं बृहत् पार्जसस्पर्शं वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥

महि । ज्योति । विभ्रतम् । त्वा । विऽचक्षण । भास्वन्तम् । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।
आऽरोहन्तम् । बृहत् । पार्जस । परि । वयम् । जीवा । प्रति । पश्येम् । सूर्य ॥ ८ ॥

उद्गीथ० 'महि महत् ज्योति' रश्मिजालक्षणम् विभ्रतम् त्वा त्वा हे विचक्षण । सर्वस्य विशेषद्रष्ट ।
भास्वन्तम् रश्मिमत्त्वा दीपत्वा दीप्तिमन्त सर्वस्य प्राणिजनस्य चक्षुषेचक्षुषे मय मयस्कर
सर्वार्थप्रकाशनद्वारेण सुखकरमित्यर्थः^१, आरोहन्तम् बृहत् महत् पाजस पाजस्विन^२ बलवत्
परि समुद्रस्योपरि^३ वयम् जीवा चिर जीवन्त प्रति प्रतिदिनम् पश्येम हे सूर्य ॥ ८ ॥
वेङ्कट० महत् तेजो धारयन्तम् त्वाम् विद्रष्ट^४ दीप्तिमन्त सर्वस्य पश्यद्भ्य सुखकरम्
आरोहन्तम्^५ महत् समुद्रोदकाद् बलवत् वयम् जीवन्त प्रति पश्येम सूर्य !^६ ॥ ८ ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चरेते नि च विशन्ते अक्षुर्भिः ।
अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याऽह्नाह्ना नो वस्यसावस्यसोर्दिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुवनानि । केतुना । प्र । च । ईरते । नि । च । विशन्ते । अक्षुर्भिः ।
अनागा स्त्वेन । हरिऽकेश । सूर्य । अह्नाऽअह्ना । न । वस्यसाऽवस्यसा । उद् । इहि ॥ ९ ॥

उद्गीथ० यस्य तव^१ स्वभूतेन केतुना 'केतु' (निघ ३, ९) इति 'प्रशानाम । तेन' चात्र तत्कारणमुप
लक्ष्यते । सप्तम्यर्थे कृतीया । सर्वार्थप्रशानऽहनीत्यर्थः । विश्वा विधानि भुवनानि भूतजातानि^२ प्र च ईरते

१ 'जनिताश्च' मूको २ पूजयित मन्त मूको ३ 'वैश्वं वि' अ^१, 'व वि' ४ ४ मरिमन्तोनिः
मूको. ५ रश्मिमत्ता मूको ६ नवकरं वि' नमाह' वि' अ ७ भास्वित्वं वि' अ ८ सर्वस्यो-
परि मूको ९ 'ह मूको १० 'हवन्तो वि' अ^१ ११ सर्वस्य वि' अ^१, 'म वि' १२ वयम्
मूको १३ १४ 'शानमनेन मूको १५ भूतानि वि' अ

प्रचरन्ति स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते, नि विशन्ते च विप्रामार्थम् स्वपन्ति चेत्यर्थः, अकृतुभिः अद्यापि सप्तम्यर्थे नृतीया । अकृतुषु स्वस्वकार्यासु रात्रिपितृव्यर्थः । स स्वम् अनागास्त्वेन अस्माकं कर्मवैगुण्य-जनितापराधार्जितत्वेन हेतुना ह हरिकेश । भौमरसहरणम्बरदिमकेतः । वा हे सूर्य ! अहाऽहा वस्यसा-वस्यसा दिवसेन वसुमक्षरेण, अस्मभ्य दातव्येन धनेन अतिशयेन तद्वत्तातद्वत्ता दिवसेन उपरक्षितं सन् न अस्मभ्यम्, अतिशयेन धनं दातुमिति शेषः, उत इहि उद्वच्छ । अहन्यदनि उद्वच्छ, सम्पकारिभ्योऽस्मभ्यम् अहन्यदनि अतिशयेन धनं देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

धेङ्कट० यस्य ते सर्वोणि भुवनानि प्रशानेन प्र च^१ गच्छन्ति अद्भिः^२, 'नि विशन्ते' च रात्रिभिः^३, स^४ स्वम् अनागास्त्वेन हरिकेश । सूर्य ! 'अहाऽहा च' वस्यसा-वस्यसा श्रेयस्करेण अस्माकम् उत इहि ॥ ९ ॥

शं नो भव चर्क्षसा शं नो अह्ना शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।
यथा शमध्वञ्छमसद् दुरोणे तत् सूर्यं द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १० ॥

शम् । न । भु । चर्क्षसा । शम् । न । अह्ना । शम् । भानुना । शम् । हिमा । शम् । घृणेन ।
यथा । शम् । अध्वन् । शम् । असत् । दुरोणे । तत् । सूर्यं । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० शम् सुखम् । अस्माकम् भव स्व कुरु इत्यर्थः । केन । चक्षसा दशनेन । शम् न अहा भवति सर्वत्रानुषर्यम् । सुखमस्माकं कुरु दिवसेन चेत्यर्थः । शम् नो भव भानुना रश्मिलक्षणेन दीप्त्वा । शम् नो भव हिमा रात्र्या उदकेन चेत्यर्थः । शम् नो भव घृणेन 'च हिमक्षरणेन' च इत्यर्थः । किञ्च यथा प्रातिपदिकार्येऽत्र प्रकारवचनं प्रत्ययः । यत् शम् सुखम् अध्वन् अध्वनि वर्तमानानाम् अस्माकम्, सुखमेवम् दुरोणे गृहेऽपि वर्तमानानाम् अस्माकम् असत् भवति । तत् हे सूर्य ! द्रविणम् धनम् भिनम् विशिष्टम् नानाजातिहस्त्यश्वरथपदाति गोहिरण्यवस्त्रधान्यादिकम् धेहि देहास्मभ्यम् ॥ १० ॥

धेङ्कट० शङ्कर अस्माकम् भव तेनसा, शम् न दिवसेन, शम् च रश्मिना, शम् च दैत्येन, शम् जीव्येन । यथा शम् मार्गे, शम् भवति गृहे, तत् सूर्य ! धनम् देहि चित्रम् ॥ १० ॥

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने शर्म यच्छत द्विषदे चतुष्पदे ।
अदत् पिबर्दूर्जयमानमाशितं तदस्मे श योररूपो दधातन ॥ ११ ॥

अस्माकम् । देवा । उभयाय । जन्मने । शर्म । यच्छत । द्विषदे । चतुष्पदे ।
अदत् । पिबत् । ऊर्जयमानम् । आशितम् । तत् । अस्मे इति । शम् । यो । अरुप । दधातन ॥

उद्गीथ० हे देवा ! अस्माकम् स्वभूताय उभयाय द्विप्रकाराय जन्मने अन्तर्णीतमस्वयमेतत् । जन्मप्रदणं चतरेवामपि प्राणिधर्माणं प्रदर्शनार्थम् । जन्मजरामरणादिदुःखनिमित्तप्राणिधर्मवते शर्म

सुखं न्याय्याचनिष्ठासयोगलक्षणं च सूर्येण अनुज्ञाता सन्तो दत्तं यूयम् द्विपदे चतुष्पदे मनुष्यगवादिलक्षणाया । किञ्च 'अदत् मोदकादि कठिनं' भक्षयत्, क्षीरोदकादि द्रव्यं चान्वहं^१ पियत्, ऊर्जयमानम् 'ऊर्जं बलप्राप्तयौ' । बलवन्तमिवात्मानमाचरत्^२ आशितम् 'दध्योदनादि अभिमतम्', आशितवच्च तन् द्विपाचतुष्पाच कुरतेति शेषः । किञ्च अस्मै अस्मभ्यम् शम्^३ शमनम् उत्पन्नानां रोगाणामुपशमनं चेत्यर्थः, यो यावन्^४ च पृथग्भावः च उत्पत्त्यमानैः भयैः असम्बन्धः चेत्यर्थः (तु या ४, २१), अरप अपापत्वं च दधातन दत्तं यूयम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् देवा ! उभयाय भूतनाथाय सुखम् यच्छत, द्विपदे चतुष्पदे च । अदत् पियत् ऊर्जयमानम् सुहितं च पुत्रादिकं यथा भवति, तथा शम् च यो च अपापम् प्रयच्छत ॥ ११ ॥

यद्वा देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेलनम् ।

अरावा यो नो अभि दुच्छुनायते तस्मिन् तदेनो वसवो नि धेतन ॥ १२ ॥

यत् । १ । देवा । चकृम । जिह्वया । गुरु । मनसो । वा । प्रयुती । देवहेलनम् ।
अरावा । य । न । अभि । दुच्छुनायते । तस्मिन् । तत् । एनं । नसन् । नि । धेतन ॥ १२ ॥

उद्गीथ० हे देवा ! यत् एतत्^१ देवहेलनम् वा युष्माकं देवानां हेलनं क्रोधनम् चट्टमं कृतवन्तो वयम् । केन । जिह्वया जिह्विन्द्रियेण वाकसहितेनेत्यर्थः । अदत्तवदनस्यापारयोऽभयस्यापारत्वात् गुरुं महत् अभक्ष्यभक्षणादुत्पन्नं वाचिककर्मजनितम् मनसं वा प्रयुती मनसं प्रयुत्या वा प्रमिश्रणेन वा परद्रव्याभिधानानिष्ठचित्त्वावितथाभिनिवेशलक्षणेन^२ मानसेन वा कर्मणा यत् एनं कृतवन्तो वयम् । अरावा अरणवान्^३ अतो वा अस्माकम् अभिभवनार्थम् अस्मान् प्रति गमनवान् गता वा भूत्वा वा अस्मच्छत्रुं न अस्मान् अभि दुच्छुनायते उद्ध्वजपतीत्यर्थः, तस्मिन् अस्मच्छत्रौ तत् एनं बहुकलक्षणं पापं ह वसव ! भक्तान् अभीष्टितार्थं आच्छादयितार ! नि धेतनं निधत्तं स्थापयत यूयम् । सूर्येण अनुज्ञाता सन्तः सञ्चारयतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यत् युष्मान् हे देवा ! कृतवन्तः वाचा महत् पापम् मनसं वा प्रयोगेण देवक्रोधनम् अभयच्छत्रुं, य अस्मान् अभि दुच्छुनायते पापानि अस्मासु आचरति^४, तस्मिन् अस्माभिः कृतम् तत् एनं हे वासयितार ! देवा ! नि धेतनं इति सूर्ये सन्निविष्टानां देवानां स्तुतिः ॥ १२ ॥

१ इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वरः १॥

[३८]

१ मुष्कवानिन्द्रः ऋषिः । इन्द्रो वसता । गती छन्दः १॥

अस्मिन् न इन्द्रं पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रन्दांसि प्रावं सातये ।

यत्र गोपाता धृषितेषु स्वादिषु विवृणु पतन्ति दिव्यो नृपाह्वे ॥ १ ॥

१-१. भार्गवोद' मूको २ वाग' मूको ३ 'एतावमिवाचर' मूको ४ ४. दध्यो-
पभिममतम् वि' अ, दध्योपशनाभिममतम् वि' ५ नास्ति मूको ६ वागन् मूको ७ यत् वि' अ,
८. उर्जयमानं वि' अ; उर्जयमानम् वि' ९ एनान् मूको १० नमश्च' मूको ११. 'वि' अपि वा'
वि'. १२ मयवान् मूको. १३ 'नि वि' अ'. १४-१५ नास्ति मूको

अस्मिन् । न । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्यति । शिमीऽनति । क्रन्दसि । प्र । अव । सातये ।
यत्र । गोऽसता । धृषितेषु । खादिषु । पिबन् । पतन्ति । दिव्यम् । नृऽमरौ ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'अस्मिन् इन्द्र' इति पञ्चचर्मैन्द्रं सुष्ववानिन्द्रो ददर्श । हे इन्द्र ! अस्मिन् पृत्सुतौ
सह्यामे । कीदृशे । यशस्यति यशो धन कीर्तिर्वा । हस्त्यश्वान्निधनवति श्रायोद्भादिसम्पन्न-
स्यात् कीर्तिमति या शिमीवति परस्परप्रहरणकर्मवति क्रन्दति अन्तर्हितमर्थमेतत् । क्रन्द-
न्वतीति । परस्पराद्भानवति रोदनवति । या न अस्मान् "प्र अय यसेन" रक्ष । किमर्थम् ।
सातये लाभाय सम्भजनाय वय, अस्माक धर्मार्थकामप्राप्तय इत्यर्थ । यत्र अस्मिन् सह्यामे गोपाता
गवाः सातये लाभायेत्यर्थ, धृषितेषु प्रगल्भेषु अभिभवितृषु खादिषु परस्पर भक्षयितृषु च
योद्धृषु विष्वक् सर्वतः पतन्ति दिव्य वज्रपट्टाद्याधुधानि । किमर्थं पतन्ति । नृपाहो नृणां
योद्धृमनुष्ठानाम् अभिभवनाय । तस्मिन् अस्मिन् सह्यामे प्राप्तेति सम्बन्धः कार्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ताण्ड्यकाण्डाद्यायनकात् (तु. तात्रा ९, २, २२, जैत्रा १, २, २८) च अस्य सूक्तस्य सुष्ववान्
इन्द्रो देवता, शुश ऋषिरिति प्रतिभाति । सूक्तस्थानि च अक्षराणि तथैव समीचीनानि । पशु
इदं कालायनेन उक्तम्—'सुष्ववान् इन्द्र ऋषिः केवल इन्द्रो देवता' (तु श्राम २, १०, १८)
इति तस्याभिप्रायो वृद्धेभ्योऽवगन्तव्यः ।

अस्मिन् न इन्द्र । सह्यामे कीर्तिमति कर्मवति सिद्धान्तं करोषि, प्र रक्षसि च धनलाभाय,
यस्मिन् हव्यपशुकु पशेषु शत्रूणां खादकषु योद्धृषु इतस्ततः पतन्ति आधुधानि नृणाम्
अभिभाषुके ॥ १ ॥

स नः क्षुमन्तं सदर्ने व्यूर्णहि गोऽर्णसं रयिर्भिन्द्र श्रयार्थम् ।

स्याम ते जयतः शक्र मेदिनो यथा वयमुज्जसि तद्रसो कृधि ॥ २ ॥

स । न । क्षुमन्तम् । सदर्ने । वि । ऊर्णहि । गोऽर्णसम् । रयिम् । इन्द्र । श्रयार्थम् ।

स्याम । ते । जयतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयम् । उज्जसि । तत् । वसो इति । कृधि ॥ २ ॥

उद्गीथ० यस्त्वं भक्तानामनुग्राहक स त्वं हे इन्द्र । सदर्ने स्वगृहे, स्थितेभ्य इति शेष, क्षुमन्तम्
अक्षयन्तं शब्दवन्तं वा गोऽर्णसम् गावः अर्णं उदकमिव प्रबृद्धा यस्मिन् तम् श्रयार्थम्
श्रवणीयम् रयिम् धनम् वि ऊर्णहि विविधम् आण्डादयः, अनेकार्थत्वाद्वात्स्या विविधं देहीत्यर्थः ।
किञ्च स्याम अवेम वयम् मेदिनं यत्नन्तः ॥ तवेन्द्रस्य शत्रुम् जयत प्रसादात् । अथवा
मेदिनं हनेहवन्तो भक्तियुक्ता सदा वयं तवोपरि अवेमेति आशास्महे । किं बहुनोनेन । यथा
प्रातिपदिकार्थे प्रकारवचनं प्रत्ययः । यत् वयम् उज्जसि कामयामहे, तत् त्वं देवसो
वसुमन् । प्रशस्तः वा कृधि कुरु, देहस्मभ्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० स न शब्दवन्तम् आनासे आनीय आनीकृष्या यस्मिन् गावः उदकम् इव प्रबृद्धा तम् रयिम्

पृ १८, मं ३]

इन्द्र! श्रवणीयम् । स्याम^१ तव दातुम् जयत स्वभूता मेदसा युक्ता । यथा वनम्^२ कामयामहे,
तत् धामयित । अस्माकं कुर ॥ २ ॥

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।

अस्माभिष्ट सुपहाः सन्तु शत्रवस्तरया वयं तान् वनुयाम संग्रमे ॥ ३ ॥

य । न । दास । आर्य । न । पुरुष्टुत । अदेव । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।
अस्माभि । ते । सुसहा । सन्तु । शत्रव । तरया । वयम् । तान् । वनुयाम । संग्रमे ॥ ३ ॥

उद्गीथ० य दास अङ्गुलीन इत्यर्थं, आर्य वा कुलीनो वेत्यर्थं, अदेव देवादन्यो वा
पितामातुरराक्षसादिक हे पुरुष्टुत! बहुष्टुत! इन्द्र! न अस्मान् युधये युद्धाय, योगं
कर्तुमिति शेष, चिकेतति जानाति इच्छतीत्यर्थं । ते सर्वे शत्रव अस्माभि सुपहा^३ सन्तु
तज प्रसादान् सुखाभिभवा भवन्तु । सुखेनाभिमूय च त्वया सहिता वयम् तान् दातुम्
उत्कलक्षणान् वनुयाम अनुह्न्याम सङ्ग्रमे सङ्ग्रामे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य अस्मान् दास^४ कर्मकर इव श्रवणिक वा अदेव वा^५ असुर^६ इन्द्र! योत्स्य^७ इति
बुध्यते । सर्वे शत्रव ते स्वभूतै अस्माभि स्वभिभवा भवन्तु । त्वया वयम् सहायेन तान्
ह्न्याम सङ्ग्रामे ॥ ३ ॥

यो दन्नेभिर्हन्वो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोरिन्नुपाहो ।

तं विखादे सल्लिग्ध श्रुतं नरमर्गश्चमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

य । दन्नेभि । हन्व । य । च । भूरिभि । य । अभीके । वरिवु ऽवित् । नृसहो ।
तम् । विखादे । सल्लिम् । अद्य । श्रुतम् । नरम् । अर्गश्चम् । अन्द्रम् । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० य इन्द्र दन्नेभि अल्पै योद्धृभि हव्य आह्वानार्हं, य च इन्द्र
भूरिभि बहुभिरपि योद्धृभिराह्वान्य । किमर्थम् । नृपाहो नृणामभिभवनाय । य च इन्द्र
अभीके सङ्ग्रामे शत्रुसमीपे वा वरिवोवित् शत्रुघाताना लब्धा परानित्य स्वीकर्त्ता, तम् इन्द्रम्
सल्लिम् खानसशुद्ध^८ सन्वेष्टयितार वा शत्रूणांमायुषे अथवा सशोधयितार सन्वेष्टयितार वा
वृष्टया सर्वस्य पृथिव्याद् धृतम् विख्यातम् नरम् भराकारम् अद्य अस्मिन् शत्रुभि सह
युद्धदिबसे अर्वाद्यम् वरामहे अस्मदभिमुखं कुर्म । किमर्थम् । विखादे विविधखादे^९ सङ्ग्राम
अवसे^{१०} अस्माकं रक्षणार्थम् ॥ ४ ॥

१. वाम वि^१ अ^२. २-२ नास्ति वि^३. ३ व वि^४ अ. ४. तदा वि^५, यदा वि^६ अ
५ नास्ति वि^७. ६ नास्ति वि^८. ७ राद्य मूका. ८. योत्स्याति वि^९, योत्स्याति अ^{१०}, योत्स्याति
वि^{११} ९ अ^{१२} वाम वि^{१३} अ^{१४}. १० सास्त्रान सशुद्धे वि^{१५} वि^{१६} अ. ११ ११ विखादेर मूको
१२-१२ अवसे संग्रामे मूको

वेङ्कट० यः स्वल्पे ह्यतस्यः, यः च बहुभिः, 'यः च' सद्ग्रामे नृणाम् अभिभाषुके धनस्य लक्ष्मकः, तम् शम्भूणां विशेषेण भक्षके सद्ग्रामे शुचिम् अथ विशुष्यम् नेतारम् अभिमुष्यम् इन्द्रम् रक्षणाय कुर्मः ॥ ४ ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रघ्नचोदनम् ।

प्र मुञ्चस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान् मुष्कयोर्वृद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्ववृजम् । हि । त्वाम् । अहम् । इन्द्र । शुश्रव । अननुष्टम् । वृषभ । रघ्नचोदनम् ।

प्र । मुञ्चस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि । किम् । कुं इति । त्वावान् । मुष्कयोः । वृद्धः । आसते ॥

उद्गीथ० अग्नेतिहासः छन्दोगमाख्येण पठ्यते । कुरसश्च लुशश्च युगपदिन्द्रम् आहूतवन्तो हवस्व वयं प्रत्यङ्गभाषायः स्मरितवादिन्द्रः कुत्सं प्रति जगाम । तं सत्र गतं यतिस्वात् कुरसो वार्ध्रीशतेनाण्डयोर यन्नात् तमिन्द्रं बद्धं सेष्यं 'सदयं नाहान् अपनयश्वाह' (गु. तांमा ९, २, २२; जेना १, १२८) ।

इन्द्र । वृषभ । वषितः । स्ववृजम् वर्जयितारं मोचयितारम् आत्मनो वन्धनेभ्यः हि यस्मान् त्वाम् अहम् शुश्रव श्रुतवानस्मि अनानुदम् अभिमुष्येन सर्पादया वा नोदने कर्तुं प्रेरयितुं युद्धाद् अपनेतुमशक्यं च ध्रुचोदनम् रघ्नस्य राधयितव्यस्य चोदयितारं यशमानेतारं च, तस्माद् आत्मानम् अण्डयोर्वृद्धम् प्र मुञ्चस्व विमुञ्च परि सर्वतः कुत्सान्, इह अस्मदंशे आ गहि आगच्छ । किं वा त्वावान् त्वत्सदोऽन्यः वञ्चन मुष्कयोः वार्ध्रीशतेन बद्ध आसते वचनव्यत्ययः । आसते तिष्ठति । कश्चिदन्य ईदृशोऽस्ति त्वतो हीनसरसो निर्लक्ष्येभ्यस्मिमायः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वयमेव छेत्तारम् हि त्वाम् अहम् इन्द्र । अश्वीपम् अनपेक्षितबलानुप्रदानं हे वृषभ । राधकस्य चोदकम् । स त्वम् आत्मानम् प्र मुञ्चस्व, अथ कुत्सात् इह आ गच्छ । किम् उ त्वत्सदृशः कश्चित् मुष्कयो बद्धः आसते ।

अत्र शाङ्खायनकम् "कुरसश्च लुशश्चेन्द्रे व्यह्वयेताम् । स कुरसस्य हवम् आगच्छन् । तं शतेन वार्ध्रीभिरण्डयोर्वन्नात् । ॥ लुशोऽन्यवदन्—'स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रघ्नचोदनम् । ॥ मुञ्चस्व परि कुत्सादिहागहि किमु त्वावान् मुष्कयोर्वृद्ध आसते' इति ताः सर्वाः संलुप्य लुशम् अभि प्रादवत्" (जेना १, २८८) इति ॥ ५ ॥

१० इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

[३९]

१० काक्षीवती घोषा ऋषिः । अश्विनौ देवता । जगती छन्दः, चतुर्दशी त्रिष्टुप् १० ।

यो वां परिज्मा सुवृद्धश्चिना रथो द्रोपामुपासो हव्यो हविष्मता ।

शश्वत्तमासस्तम् वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवँ हवामहे ॥ १ ॥

१-१. नास्ति निर्. २-२. नास्ति अ. ३. वषभ० मूको. ४-४. सदीय नाहानयच्चाहं मूको. ५. नो मूको. ६. वारयि० मूको. ७. इदश० मूको. ८. वन्धः मूको. ९. वारयि० मूको. १०-१०. नास्ति मूको.

[११, म २]

य । वाम् । परिऽज्मा । सुऽवृत् । अश्विना । रथे । दोषाम् । उपसै । हव्ये । हविर्मता ।
शश्वत्ऽत्मासै । तम् । ऊँ इति । वाम् । इदम् । वयम् । पितु । न । नाम । सुऽहवम् । हवामह ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'यो वा परिज्मा' इति चतुर्दशचं घापा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो
दुहिता ददर्श । हे अश्विना । अश्विनौ । य रथ वाम युवयो स्वभूत । कीदृश । परिज्मा सर्वतोऽगमि
सुवृत् शोभन यतिता गन्ता वा दोषाम् रात्रिं प्रति उपस च, रात्रावह्निं चेत्यर्थः^१, हव्य
आह्वातस्य । कन^२ । हविर्मता यजमानेन । तम् उ वाम् उ इति षदपूर्ण । त रथ युवयो
स्वभूतम् सुहवम् स्वाह्वानम् शश्वत्मास अतिशयन नित्या चिरन्तना स्तोतार यष्टारश्च वयम्
हवामह अस्मान्^३ प्रत्याह्वयाम । किमिव । इदम् पितु न नाम यथा ल के प्रसिद्धमिदं
पितु^४ नाम वचनवाचिक (?) गृहीत्वा सुहवम् स्वाह्वान पितरम् आह्वयति कश्चित्,
एवम् ॥ १ ॥

षेड्ढट० घापा काक्षावती । य वाम् "परितो गन्ता" सुवर्तन अश्विनौ । रथ अहोरात्रयो आह्वातस्य
यजमानेन, चिरन्तना वयम् तम् ण्व युवयो रथम् पितु इव नाम स्वाह्वानम् इदम्
हवामहे ॥ १ ॥

चोदयतं सूनुताः पिन्वतं धिय उत पुरैधीरीरयत तदुश्मसि ।

यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघर्गत्सु नस्कृतम् ॥ २ ॥

चोदयतम् । सूनुताः । पिन्वतम् । धिये । उत । पुरम्ऽधी । ईरयतम् । तत् । वृम्सि ।
यशसम् । भागम् । कृणुतम् । न । अश्विना । सोमम् । न । चारुम् । मघर्गत्सु । न । कृतम् ॥ २ ॥

उद्गीथ० चोदयतम् युवाम् सूनुता उपस कमाक्षभागाय । उपस उद्गमयतम् इत्यर्थः । पिन्वतम्
सिद्धत प्रक्षरत स्वयागकालकरण कर्माक्षभावाय प्रतिपत्त्या च प्रवर्तयतम्^१ इत्यर्थः, धिय
दवयागकमाणि । पुत्तौ पुरुषी बह्वी प्रज्ञाश्च अस्माक सत्वरमणाय उत ईरयतम् उद्गमयतम्
उत्पादयतम् दक्षमित्यर्थः । तत् एतत् त्रय यथोक्त शुष्मसो वयम्^२ उष्मसि कामयामहे । किञ्च
यशसम् यशस्विन दक्षभुक्तफलरसात् भवत्य, दानभोगजनितकीर्तिमन्तमित्यर्थः^३, भागम् धनम्^४
अस्मद्वत्तुल्य कुरत दक्षमित्यर्थः, न अस्मभ्य हे अश्विनौ । किञ्च सोमम् न चारुम्
यथा सोम दवतारूपम् ओषधिरूपं च चारु शोभन प्रज्ञापति मघवत्सु ईश्वरेषु कृतघातः, एव
तौ न अस्माक देवेषु कृतम् कुलं युवाम्, स्वर्गं नयतमित्यर्थः ॥ २ ॥

षेड्ढट० प्रेरयतम् वाच^{१०} । पूरयतम् कर्माणि । उत ईरयतम् च प्रज्ञा । तत् वय कामयामहे ।
यशस्विनम् भागम् कृणुतम् अस्माकम् अश्विनौ । सोमम् इव कल्याणम् धनवत्सु अस्मान् कृणुतम्
अद्वेयान् ॥ २ ॥

१ नवयथ मुको २ तद मुको
६ प्रवयतम् वि^१, प्रवयतयतम् वि^२ अ
१० वाचम् वि^३ अ^४

३ अत्य मुको
४ वरम् मुको

५ विजुन मूका
६ धनमो^० अ

७ ५ परिगन्ता वि^१
८ धन यत् मुको

अमाजुराश्चिद्भवथो युवं भगोऽनाशोश्चिद्वितारोऽपमस्य चित् ।

अन्धस्य चित्नासत्या कृशस्य चित्पुवामिदाहुभिपजा रूतस्य चित् ॥ ३ ॥

अमाजुरे । चित् । भूयथ । युवम् । भग । अनाशो । चित् । अतितारो । अपमस्य । चित् ।

अन्धस्य । चित् । नासत्या । कृशस्य । चित् । पुवाम् । इत् । आहु । भिपजा । रूतस्य । चित् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अग्नेतिहासमाचक्षत — घोषा विलुहुर्भगत्वात् पत्या परित्यक्ता पितु कक्षीवत गृहे जरा गता सती सौभाग्यमभिनौ यथाये । सत्या अभिनौ च तुष्टौ स्वयमेव भगवत गतौ पतिदानयेति । तदतत् कक्षीवताऽप्युक्तम् — 'घोषायै चित् पितृपदे दुरोण पतिं जूर्यन्त्या अभिना-वदतम्' (ऋ १, ११७, ७) । तद्वदिह प्रथमे पादे कथ्यते 'अमाजुराश्चिद् भवथो युवं भग' इति^१ । अमाजुर 'अमा' (निघ ३, ४) इति गृहनाम । 'नृ वयोहानी' । चित्-छन्दोऽप्यर्थः । पितृगृहे जीर्णाया अपि सत्या मम घोषाया युवम् युवाम् अभिनौ । स्वयमेव भग भवथ । भूते छद् । शोभन भगरूपेण आत्मान रिपरिणमय मे पतिं दत्तवन्तौ स्थ^२ इत्यर्थः । किञ्च अनाशो चित् अतितारा अनुष्ठानेभ्योऽपि अक्षिप्रकारिणोऽपि रक्षितारो युवा स्थ । अपमस्य निकृष्टस्य जात्यादिहीनस्यापि । अतितारावित्यनुवर्तते सर्वत्र । अभस्य इत् चक्षुर्विकल्प्य च सर्वस्य । हे नास यो ! कृशस्य चित् दुर्बलस्य च सर्वस्य । किञ्च युवाम् चित् युवामेव अभिनौ । आहु वदन्ति विद्वांस वेदागमा वा भिपजा भिपजौ भेदस्य कर्तारौ इतस्य चित् रोगेण आतंस्यापि, सर्वाणुकम्पिनौ युवाम् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पितृगृहे सह जीर्यन्त्या घोषाया दुर्भगाया युवाम् भग भवथ^३ । 'घोषायै चित् पितृपदे दुरोणे (ऋ १, ११७, ७) इत्युक्तम् । अनशनस्य रक्षकौ अपमीयमानस्य च । अन्धस्य चित् नासत्यौ^४ कृशस्य च युवाम् एव आहु भिपजौ रोगाद् रूतवन्त^५ ॥ ३ ॥

युवं च्यवानं सनयं यथा रथ पुनर्ध्वानं चरथाय तक्षयुः ।

निष्ठीप्यमूहधुरद्भ्यसपरि विश्वेत् ता वा सन्नेषु प्रवाच्या ॥ ४ ॥

'युवम् । च्यवानम् । सनयम् । यथा । रथम् । पुन । ध्वानम् । चरथाय । तक्षयुः ।'

नि । तौष्यम् । ऊहयु । अतऽभ्य । परि । विश्वा । इत् । ता । वाम् । सन्नेषु । प्रवाच्या ॥

उद्गीथ० युवम् युवाम् अभिनौ । च्यवानम् च्यवनसृष्टिम् सनयम् पुराण चिरन्तन जीर्णं सन्तम्, यथा रथम् कश्चित् पुन नव कराति, एव पुन युवानम् तरणम् चरथाय चरणाय उपगमनाय सुकन्वाया तक्षयु दत्तवन्तौ स्थ । अथ चतिहास शतपथे सुकन्वायाह्वणे (माश ४, १, ५) पठ्यते । किं च तौष्यम् तुष्यस्य पुन भुज्यु नाम समुद्रमध्य विपत्तनाय सखिभि परित्यक्तम् नि ऊहयु निरूढवन्तौ स्थ, उच्चारितवन्तौ इत्यर्थः, अद्भ्य सामुद्रीभ्य परि सर्वत । अथमपि इतिहास ऋग्वेदे पठ्यते — 'उत त्व भुज्युमक्षिना सत्तायो मध्ये जहुर्दुरेवास समुद्रे ।

१ उदितम् मूको. २ नास्ति वि'. ३ नास्ति मूको ४. 'वा वि' ५ इतश्च वि' अ', रतश्च वि' ६-६ था (४, १९) व्याख्यातोऽयमर्थः ३

सू ३९, मं ५]

नितीं पर्यदरावा यो युवाङ्' (ऋ ७, ६८, ७) इत्येवमादिषु मन्त्रान्तरेषु । अथवा 'तुष्ट्या'^१
(निष १, १०) इत्युदकनाम । तत्समूहं लौघ्यम् । तद् निरूढ्यु मेघाशिर्हृतवन्तौ^२ स्थ
इत्यर्थः, अद्भ्यः परि अपां विचरन्तीनाम्^३ उपरि मक्षीणायामेव पूर्ववृष्टगाम् इत्यर्थः । विश्वा
इत् ता वाम् यान्येवमादीनि कर्माणि सर्वाण्येव तानि युवयो कर्माणि सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या
प्रकर्षेण वचनाहानि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवम् न्यवानम् ऋषिं प्रत्नम् रथम् इव जीर्णम् पुन युवानम् चरणार्थम्^४ तदधुः तक्षति
करोतिकर्मां (या ४, १९) । नि ऊधु च तुप्रपुत्र भुज्यु समुदे^५ । विश्वानि एव तानि
युवयोः सवनेषु प्रवाच्यानि ॥ ४ ॥

पुराणा वां वीर्यां^६ प्र व्रंवा जनेऽथौ हासयुभिपजां मयोभुवां ।

ता वां नु नव्यावर्से करामहेऽयं नासत्या अदरिर्यथा दधत् ॥ ५ ॥

पुराणा । वाम् । वीर्यां । प्र । म्र । जने । अथौ इति । ह । आसृषु । भिपजा । ममऽभुवां ।
ता । वाम् । नु । नव्यां । अर्से । करामहे । अयम् । नामत्या । अत् । आरे । यथा । दधत् ॥

उद्गीथ० पुराणा पुराणानि चिरन्तनानि आदिसर्गादारभ्य प्रवृत्तानीत्यर्थः, वाम् युवयो वीर्यां वीर्याणि
प्र प्रव प्रकर्षेण प्रवीमि जने कोके । अथो ह आसृषु स्वजन्मानन्तरमेव^७ बभूवधु निपजा देवाना
भिपजौ मयोभुवा चानुषु^८ प्रहरणद्वारेण सुखस्य भावयितारौ । ययोर्धुवयो अह वीर्याणि
प्रख्यापयामि ता वाम् लौ युवाम् नव्यां स्तुलौ अवसे हविषा युवयो तर्पणाय नु क्षिप्रम्
करामहे आह्वानेन अस्मदभिमुखौ कुर्मः^९ । इत्वा हे नासत्यौ । यत् हवि अत् सत्य
यथाचोदित हविषा च स्तुतोना च करणम् अयम्^{१०} अरि^{११} ईश्वरो यज्ञमान यथा येन प्रकारेण
सम्पक् परया भवत्या दधत् ददाति, तथा वयमपि^{१२} दध्मो युवाभ्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रलानि युवयो वीर्याणि प्र प्रवीमि जने । अथो बभूवधु^{१३} पुनर्भुवां^{१४} भिपजौ सुखस्य भावयि-
तारौ । लौ वाम्^{१५} स्तुलौ रक्षणाय कुर्मः, अयम् नासत्यौ । अरि रक्षता पति यथा अत्
दध्याद् इति ॥ ५ ॥

^१ इति सप्तमाष्टकं अष्टमाध्याये पञ्चदशो वर्गः^{१६} ॥

इयं वामहे शृणुत मे अश्विना पुत्रायें पितरा मह्यं शिक्षतम् ।

अनापिरिज्ञा असज्जात्यामतिः पुरा तस्या अभिशस्तेरव स्पृतम् ॥ ६ ॥

१ तुष्ट्या मूको २. मघानिहृत् मूको ३. इत् मूको ४. चरुणां रि. ५. द्र वि
अ. द्रा वि ६. नास्ति मूको. ७. नास्ति मूको. ८. करामहे मूको. ९. कर्म मूको.
१०. यमपि मूको. ११. बभूव मूको १२. युवधु वि अ. १३. ना मूको १४-१५. नास्ति
मूको.

इयम् । वाम् । अद्वे । शृणुतम् । मे । अश्विना । पुत्रार्यऽद्व । पितरौ । महाम् । शिक्षतम् ।
अनापि । अज्ञा । असृजात्या । अमति । पुरा । तस्या । अभिऽशस्तेः । अत्र । स्पृतम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० इयम् अहं घोषा वाम् युवाम् अश्विनौ अद्वे आह्वयामि । आह्वयमानौ च युवाम्
शृणुतम् मे ममाह्वानं द्वे अश्विना । अश्विनौ ! श्रुत्वा च महाम् घोषायै शिक्षतम् दत्तम् ईप्सि-
तमर्थम् । किमिव । पुत्राय इव मातापितरौ ईप्सितमर्थं दत्त । अनापि अज्ञाति
'अज्ञा अकृतशेत्यर्थः' । असृजात्या असमानजातीया अमति अप्रजा मन्दबुद्धिरित्यर्थः । अथवा
अमति अन्याऽभिमानिनोत्यर्थः । तस्याः शत्रुजाते स्वभूताया 'तत्कर्तृकाया' इत्यर्थः,
'अभिऽशस्ते अभिहिंसाया' पुरा पूर्वम् अर स्पृतम् असमप्रदानाच्छादनेन आच्छादयतम्, मा
पाक्यतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

येङ्कट० इयम् अहम् वाम् ह्वयामि । शृणुतम् मदीयम् अश्विनौ ! पुत्राय इव पितरौ धनम् ममम्
दत्तम् । अवश्यं अज्ञाति असृजात्या अश्वदेया च अभिऽशस्ते यदा अस्मान् आगच्छति, प्रागेव
तस्याः 'अव पारयतम्' इति ॥ ६ ॥

युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम् ।

युवं हवै वधिमत्या अगच्छन्तं युवं सुपुंति चक्रथुः पुरंधये ॥ ७ ॥

युनम् । रथेन । विऽमदाय । शुन्ध्युवं । नि । ऊहथुः । पुरुऽमित्रस्य । योषणाम् ।

युवम् । हवैम् । वधिमत्या । अगच्छन्तम् । युनम् । सुऽपुंतिम् । चक्रथुः । पुरंन्धये ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अत्रेतिहासमाचक्षते—अपिर्विमद परिणीय महत्या विमृत्वा युक्ते भार्या स्वगृहे
नेतुमिच्छन् अश्विनौ गृष्टाव । तस्य भार्यामश्विनी आगस्य स्वसेनापरिवृतेन रथेन नीतवन्तौ,
गाश्वास्मै प्रभृता इत्यवन्ताविति । तदेतत् कुत्सेनोक्तम् 'यामि पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा
थ वा यामिरक्षणीरक्षितम्' (ऋ १, ११२, १९) इति । युवम् युवाम् अश्विनौ स्वसेनापरि-
वृतेन रथेन, आगस्येति शेषः । विमदाय पद्यार्थे चतुर्थी । विमदस्य शुन्ध्युवम् नाम
भार्याम् 'नि ऊहथु न्यूहवन्तौ' विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ स्थ । पुरुमित्रस्य मित्र-
घट्टोऽत्र प्रदर्शयार्थः । बहुमित्रस्वजनस्येत्यर्थः । योषणाम् स्त्रिय स्त्रीगुणोपेतामित्यर्थः ।
किञ्च 'युवम् हवैम्' अत्रेतिहास — वधिमती नाम 'हव्य बोद्धी' स्त्री । सा सद्ग्रामे
शत्रुभिः डिश्वहस्ता अश्विनौ आगृष्टाव गृष्टाव । तस्या अश्विनौ हिरण्यं हर्त्तुं
वदन्ति । तदेतत् कक्षीवता विस्तरणोक्तम्—'अनोहवीभासत्या करा वा महे यामन् पुरुभुजा
पुरंधि । द्युत तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम्' (ऋ १, ११६, १३) इति ।
कक्षावतो दुहित्वा घोषा सक्षिप्पाह—युवम् युवामेव अश्विनौ ! हवम् आह्वानं सामर्थ्यात्

- १-३. भगानी मजेत्यर्थं मूको. २. 'तद' मूको. ३. 'रुं' मूको. ४-४. अभिगतेसमिदि'
मूको. ५-५. अपारयत् वि' अ. ६. नास्ति मूको. ७. नौवचस्ये मूको. ८ ८. निरुहथुः निरुह'
मूको. ९-९. स्वयोमी मूको.

स्तुतिं च वधिमत्याः । वधिमती नाम कन्या । शत्रुभिः सङ्ग्रामे 'हिम्नहस्तायाः स्त्रियाः' स्त्रभूताम् धृतवन्ताविति शेषः । अगच्छतम् प्रतिगतवन्ती युवां हिरण्मयहस्तं तस्यै दत्तवन्ती स्यः । किञ्च युवम् युवामेव मुपुतिम् 'सुप्रसवम् शोभनमैश्वर्यम्' चक्रधुः कृतवन्ती स्यः, दत्तवन्तावित्यर्थः, पुरन्धये बहुप्रज्ञायै वधिमत्यै ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम् रथेन विमदाय क्रपये शुन्ध्युवम् नाम' नि ऊदधुः पुरुमित्रम् द्रुहितरम् । 'यावर्मगाय विमदाय जायाम्' (ऋ १, ११६, १) इत्युक्तम् । युवम् हवम् वधिमत्याः च अगच्छतम् । 'अजोदवीक्षासत्या करा वाम्' (ऋ १, ११६, १३) इत्युक्तम् । युवां सुप्रसवम्' चक्रधुः पुरन्धये वधिमत्यै ॥ ७ ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कल्लेरकृणुतं युवद्वयः ।

युवं वन्दनमृश्यदादुदूपयुयुवं सद्यो विश्पलामेतवे कथः ॥ ८ ॥

युवम् । विप्रस्य । जरणाम् । उपेयुषः । पुनरिति । कल्लेः । अकृणुतम् । युवत् । वयः । युवम् । वन्दनम् । ऋश्यदात् । उत् । ऊपयुः । युवम् । सद्यः । विश्पलाम् । एतवे । कृषः ॥

वेङ्कट० युवम् विप्रस्य जरणाम् उपगतवतः पुनः च कलिनाशः अकृणुतम् युवरवयुक्तम् वयः । युवम् वन्दनम् 'कृपे पतितं' तस्मात् रूपत् उत् देरयतम् । युवाम् विश्पलाम् छिन्नजङ्गाम् सद्यः गमनाय कृषः ॥ ८ ॥

युवं हे रेभं वृषणा गुहां हितमुदैरपतं ममृशांसमखिना ।

युचमृशीसमुत तप्तमत्रय ओर्मन्वन्तं चक्रधुः सुप्तवध्रये ॥ ९ ॥

युवम् । हे । रेभम् । वृषणा । गुहा । हितम् । उत् । ऐरयतम् । ममृशांसम् । अखिना । युवम् । ऋत्रीसम् । उत् । तप्तम् । अत्रये । ओर्मन्वन्तम् । चक्रधुः । सुप्तवध्रये ॥ ९ ॥

उद्गीथ० ... अग्निष्टुम्' तप्तम् महता सन्तापेन युक्तम् अन्ये अत्रेर्थाय ओर्मन्वन्तम् भवनवन्त रक्षणवन्त वृष्ट्या निशमय्य' क्षीतम् चक्रधुः कृतवन्ती स्यः, सप्तवध्रये च । अत्रेतिहास- भाचक्षते — अश्वमेधो नाम भारतो' राजा केनचिदपराधेन अपराधं सप्तवध्रिम् क्रपिं रात्रौ काष्ठमय्यां मञ्जूपायां न्यधापयत् । स तत्र गर्भवद् दुःखं वसतिर्विण्णः ततो गन्तुमिच्छन् अखिनौ तुष्टाव । तमखिनौ मञ्जूषाम् उदाटौ' ततोऽपनीय मञ्जूषां पूर्ववद्वतितवन्ती' च, यथाऽश्वमेधो राजा न जानाति (तु. बृदे ५, ८२-८६) ॥ ९ ॥

१-१. ये स्त्रियः मूको. २-२. सुप्रसवम् मूको ३. नास्ति रि'. ४. प्रसं वि' अ'. ५-५. कृपेति वि'; कृपेतीति अ'; कृपेति वि'. ६. अकृषः मूको. ७. तु. ऋ १, ११२, ५; १५; ११६, १५. ८. अनौकुटे वि' अ; अकिटं वि'. ९. निविशं वि' अ; निविशं वि'. १०. भलो वि'. ११. उदा मूको. १२. उषं उदाटि' वि'; अदाटि' वि' अ. १३-१४

वेङ्कट० युवम् द रेभम् ऋषिं वृष्णौ । अशुरे गुहायाम् निहितम् उत ऐरयतम् प्रियमाणम् अधिनो ।
 'दश रात्रीरशिवेन' (ऋ १, ११६, २४) इत्युक्तम् । युवाम् प्राचीतम् अपि च तप्तम् अयं
 अधनवन्तम् चरुधुः सप्तवर्षे ॥ 'दिमेनामिं प्रसम्' (ऋ १, ११६, ८) इत्युक्तम्, 'वि जिदीव
 वनस्यते' (ऋ ५, ७८, ५) इति च ॥ ९ ॥

युवं श्वेतं पेदेवैऽश्विनाश्वं नृभिर्वाजैर्नवती च वाजिनम् ।

चूर्कृत्य ददधुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवम् ॥ १० ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदेवै । अदिना । अश्वम् । नृवऽभि । वाजै । नृवती । च । वाजिनम् ।
 चूर्कृत्यम् । ददधु । द्रवयत्सखम् । भगम् । न । नृभ्यः । हव्यम् । मयऽभुवम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० युवम् युवाम् श्वेतम् शुक्लम् पेदेवै राज्ञे दे अधिनो । अश्वम् नवमि नवसहस्राङ्के वाजैः
 अश्वैः प्रीहियवादिभिः सारभूतैः सहिता नवती द्वितीयैकवचनस्य पूर्वसर्गश्च । नवतिशब्दश्च
 सहस्रवचनस्य वाजिनाश्वेन सम्बन्धयितव्यः । वाजिनम् इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनं भवति ।
 नवति वाजिनश्च नवतिसहस्रायुक्तान्, 'वाजिना नवतिमित्यर्थः', चूर्कृतम् अत्यर्थं सङ्ग्रामाणां
 कर्तारं छेत्तारं शत्रूणां खुरदन्ताघ्नैः ददधु दत्तवन्ती स्य द्रवयत्सखम् शत्रुसलीना
 विद्रावयितारं शत्रुसैनानां स्फोटयितारमित्यर्थः, हव्यम् हव सङ्ग्रामो दानमादानं वा तदहम्,
 मयोभुवम् शत्रुजयजितसुखस्य भावयितारम् । किमिव ददधु । भयम् न हव्यं धनं यथा
 परिचारकमनुष्यस्य कश्चिद् ईश्वरो ददाति, एवम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० युवम् श्वेतवर्णम् पेदेवै राज्ञे अधिनो । अश्वम् नवमि, अश्वैः नवत्या च सहितं बलिनम्
 युक्ते पुन पुन कर्तव्यम् ददधु द्रावयत्सखायम् । प्रतियोदारं सखायम् । भाग्यमिव मनुष्यस्य
 द्वातथ्यम् सुखस्य भावयितारम् ॥ १० ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नाहो अशोति दुस्तिं नार्कैर्भयम् ।

यमंश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्यां सह ॥ ११ ॥

न । तम् । राजानो । अदिते । कुत । चन । न । अहं । अशोति । दुऽऽतम् । नार्कैः । भयम् ।
 यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी । पुरऽऽथम् । कृणुथ । पत्न्यां । सह ॥

उद्गीथ० तम् स्तोतृजनं यष्टृजनं हे राजानो । सवेस्वइवरो । दीप्ती । वा अदिते । वचनव्यत्ययेनेदम्
 अश्विनो सम्बोधनम् । हे अदिति । अदीनी । अदीनाकारो । अनुपक्षिणो । कुत चन कुतश्च
 अपि स्वसम्बन्धिभश्चेत्यर्थः, कुतश्चन अहं पापम् न अशोति न व्याप्नोति । किञ्च दुरितम्

कुतश्चन-नाभोति शब्देन सह सम्बन्धनीयम् । नकि भयम् दुरितपापाभावादेव न ससार-
भयम् आप्नोति । यम् स्तोत्रजन यष्टृजन हे अश्विनौ । गुहवा स्वाह्मनौ । सुपुटौ । वा ह्रदवर्तनी
शब्दयद्वत्समंस्तौ । पुरोरथम् अग्रतोऽयम् । रथग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् षेड्वयस्य । हस्तयद्वरपादि-
धनवन्तम्, इंदवरमित्यर्थ, कृणुष कुरयो युवाम् प या सह पत्नीसहित यजमानमित्यर्थ ।
अथवा पत्न्या सहस्येष्टद्वयम् अश्विविषयम्, पत्नी चाश्विनोरपा । यागकालत्वेन अश्विनो
सम्भोगसामान्यात् इतरया वा । रथशब्देन च हविर्धानशस्त्रमुच्यते । य मनुष्य हविर्धानलक्षण
पुरोरथ कुरय । केन सह । उपसा पत्न्या सह ॥ ११ ॥

षेष्टुट० न तम् हे राजानौ । अदित । कुत चित् अह प्राप्नोति । तद्वाऽऽह — 'न अह' व्याप्नोति,
न दुरितम् न च भयम्, यम् अश्विनौ । स्वाह्मनौ । स्तोत्रयुक्तमागौ । पुरस्तात् गच्छद्रथम्
कृणुष पत्न्या सह स्वयमरे' इति ॥ ११ ॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामभयश्चक्रुरश्विना ।

यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विस्वतः ॥ १२ ॥

आ । तेन । यातम् । मनस । जवीयसा । रथम् । यम् । वाम । ऋभव । चक्रु । अश्विना ।
यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिव । उभे इति । अहनी इति । सुदिने इति सऽदिने । विस्वत ॥

उद्गीथ० आ यातम् आगच्छत युवाम् तेन रथेन मनस अपि सकाशात् जवीयसा जववत्तरेण
वेगवत्तरेण, रथम् यम् वाम युवयो रथ यम् ऋभव ऋशुर्विन्वा वान इत्येते त्रय सुधन्वन पुत्रा
रथकारा चक्रु कृतवन्त हे अश्विनौ । यस्य च रथस्य योगे सयोग यज्ञेन सह समागमे
सति दिव दुहिता उपा जायते उत्पद्यते, विवस्वत आदित्यस्य सकाशात् उभे च अहनी
अहोरात्र । कीदृशे । सुदिने शोभनप्रधानयागदिवसलक्षणे । यस्य रथस्य सहयोग सति जाते
विवस्वत सकाशात् । तन रथेन आयातम् अस्मान् प्रति इति सम्बन्ध कार्य ॥ १२ ॥

षेष्टुट० आ यातम् तेन मनस अपि वेगवत्तरेण, रथम् यम् युवयो ऋभव चक्रु अश्विनौ,
यस्य च रथस्य योगे दिव दुहिता उपा प्रादुर्भवति, यस्य च योगे विवस्वत अहोरात्रे शोभन
जायते इति ॥ १२ ॥

ता वर्तिर्यति जयुषा वि पर्वतमर्पिन्वत शयवे धेनुमश्विना ।

वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्याद्युव शचीभिर्प्रसितामशुञ्चतम् ॥ १३ ॥

ता । वर्ति । यातम् । जयुषा । वि । पर्वतम् । अर्पिन्वन्तम् । शयवे । धनुम् । अश्विना ।
वृकस्य । चित् । वर्तिकाम् । अन्त । आस्यात् । युवम् । शचीभि । प्रसिताम् । अमुञ्चतम् ॥

१ वनशब्दन मूको २ नास्ति मूको ३ शब्दवद् भवति मूको ४ सम्भोगमान्वात् मूका
५ नाहोरे मूको ६ ना वि ७ 'नो मागे वि' अ ८ 'वृक' तं २ मूको. ९ 'त वि' २,
'य अ' १० पत्न्या मूको ११ स्वयं परम् वि' अ १२ १२ रथाय ऋभवो भूत् मूका
१३-१३ योगे सयोगो मूको १४ कान वि' अ १५ नास्ति वि' अ

उद्गीथ० ता यावुत्तगुणौ तौ युवाम् 'वर्ति' इति' तृतीयार्थे प्रथमा । यस्यां वर्तन्त्या रथमार्गेण वि
यातम् छट्ये अथ लोट् । विविध गच्छन् । वयम् । वर्षासु जयुषा शम्भूणा जेज्रा' रथेन
पर्वतम् मेघ प्रति वृष्टयर्थम् । किञ्च अपि वतम् इत्यादि । अग्नेतिहासमाचक्षते—शयुनां राजा
प्रविर्वा । सोऽश्विनौ परिचरणेन सुष्टावुवाच मम गौः अघेनु निवृत्तप्रसवा प्रवयाश्च' ।
ता मे धेनु वृत्तमिति । तामहमे धेनुमश्विनौ चक्रनुरिति । तदेतत् कक्षीवतोक्तम्—'युव
धेनु शयवे नाधितायावि'वतमश्विना पूर्याय' (अ १, ११८, ८), 'अघेनु दद्या स्तर्ध विपक्तम-
पिन्वत शयवे अश्विना गाम्' (अ १, ११७, २०) इति च । तदेतदिहोच्यत—अपिन्वतम्
सेचितवन्तौ स्य 'युवा गाम्' क्षारितय-तौ स्य इत्यर्थे, शयव धेनुम् शयोरर्याय अघेनु'
निवृत्तप्रसवा च गा धेनुं कृत्वा पयस प्रभृतदोग्धीं कृतवन्तौ स्य इत्यर्थे, हे अश्विनौ । किञ्च
वृक्स्य' चित् इत्यादि । अग्नेतिहासमाचक्षते—वर्तिका नाम चटका शीघ्रा श्रमरहिता च,
चवटो' इत्यपभ्रंशेन या प्रसिद्धा लोके । यस्या गच्छत्या समुद्रमच्येऽपि 'महान् वाक्' श्रूयत इति
नाविका आचक्षते । ताम् शीघ्रगतिरत्वात् श्रमरहितत्वाच्च वेचिहपय प्रेययाह्वानु' । तां गच्छन्तीं
पृको जग्राह । साऽश्विनावजुहाव' । अथ तामश्विनौ मोचयान्चक्रनुरिति । तदेतत् कक्षीवतोक्तम्
'अशोहवीद्विता वर्तिरा वामायो यत् सीममुद्यतं वृक्स्य' (अ १, ११७, १६) इति । 'वृक्स्य च
अत आस्यात् सुखात् प्रसिताम् वर्तिकाम्' अनुद्यतम् मोचितवन्तौ युवम् युवाम् । केन
मोचितवन्तौ । शचीभि स्वाभि असाधारणाभि प्रज्ञाभि कर्मभि ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तौ मार्गम् वि यातम् जयशीलेन रथेन पर्वतम् प्रति । 'वि जयुषा रथ्या यातमग्निम्'
(अ १, १२, ७) इत्युक्तम् । अपि वतम् च शयव धेनुम् अश्विनौ । तदुक्तम्—'युव धेनु
शयवे' (अ १, ११८, ८) इति । वृक्स्य च वर्तिकाम्' अन्त । आस्यात् युवम् प्रज्ञाभि
प्रसिताम्' अनुद्यतम् ॥ १३ ॥

एतं वा स्तोममश्विनावक्रमार्तक्षाम् भृगवो न रथम् ।

न्यमृक्षाम् योषणा न मर्ये नित्यं न सूनं तनयं दर्धानाः ॥ १४ ॥

एतम् । वाम् । स्तोमम् । अश्विनौ । अकर्म । अर्तक्षाम् । भृगव । न । रथम् ।

नि । अमृक्षाम् । योषणा । न । मर्ये । नित्यम् । न । सूनम् । तनयम् । दर्धाना ॥ १४ ॥

उद्गीथ० एतम यथोक्तम् स्तोमम् स्तुतिम् वाम युवयो हे अश्विनौ । अकर्म कृतवन्तौ वयम् ।
यथाकथञ्चित् अतक्षाम तक्षिरत् सामर्ण्यात् सत्कारार्थे । सम्यक् कृतवन्त इत्यर्थे । भृगव
न रथम यथा भृगव ऋषयः सत्कृत्य रथम् ईदितार' देवान् प्रति गन्तार स्तोम सम्यक्
कुर्वन्ति, एवम् । सत्कृत्य च नि अमृक्षाम' नियमन मोचितवन्त, ततोऽप्यधिक पुनरपि सत्कृतवन्त

- ११ वर्जिन मूको १२ गच्छत मूको १३ जता वि', जयता वि' अ ४ प्रसवा मूको.
५५ युव य वि' अ, युव या वि' ६ परि वि' देहि वि' अ ७ वृक्स्य मूको ८ पश्ता वि' अ'
९९ महच्छन्द मूको १० 'करिति मूको ११ सोऽश्विनवाजुहावताम् मूको १२ १२ नास्ति मूको
१३ 'म' अस्य वि' १४ 'वृत्ति' वि' अ' प्रसितम् वि' १५-१५ रथ ईदितार' वि' अ', रथ वि'
१६ अमपान मूको.

इत्यर्थः । किमपि । योपणाम् न मयै यथा केचित् अभ्यङ्गोद्धर्तनजापनानुलेपनादिसंस्कारैः ।
महताऽऽदरेण संस्कुर्वन्ति स्त्रियं जायादिकाम् राज्यादिकाम् मयै पश्यन्ते सप्तम्येषा । मयस्य
मनुष्यस्य, एवम् । किं कुर्वन्तः सन्तो ययं सस्कृत्यन्तः । उच्यते—नित्यम् न सनुम् तनयम्
दधानाः यथा नित्यं शाश्वतम् औरसं सनुं पुत्रं तनयं तनितारम् क्रणप्रयस्य विस्तारयितारम्
अनुष्ठितारं वाचित् स्त्री स्तोद्रे धारयति, एवं स्वहृदये स्तोमं दधानाः धारयन्तो महताऽऽदरेण
पयांलोचयन्तः सन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

येद्वृत्तं एतम् युवयोः स्तोमम् अधिनौ । कृतवन्तः । तदेवाऽऽह—कृतवन्तं भृगुं इव रथम् ।
ऋभवः कर्मयोगात् भृगवः उच्यन्ते, यद्वा रथकारा भृगवः । निमृष्टवन्तः स्तुतिं युवयोः ।
जायाम् इव मनुष्ये, नित्यम् इव सनुम् तनयम् औरसं पुत्रं पितुरङ्गे, स्तोत्रं युवयोः
निदधानाः ॥ १४ ॥

इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[४०]

‘काक्षीवती घोषा प्रतपि । अधिनौ देवता । जगती छन्दः’ ।

रथं यान्तं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमन्तं सुविताय भूपति ।

प्रातर्यावाणं विभ्वं विशेविशे वस्तोर्विस्तोर्वहमानं धिया शर्मि ॥ १ ॥

रथम् । यान्तम् । कुह । क । ह । वाम् । नरा । प्रति । द्युमन्तम् । सुविताय । भूपति ।
प्रातः ५वावाणम् । विशेऽविशे । वस्तोऽवस्तो । वहमानम् । धिया । शर्मि ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् ‘रथं यान्तम्’ इति चतुर्दशसंख्यं आश्रित्य घोषैव ददर्श । रथम् यान्तम्
चिरागतावधिनौ सोपास्मभमाह—हे नरा ! नराकारौ ! अधिनौ ! शरीरौ ! वा वाम् युवयोः स्वभूत
रथम् यागं यान्तम् इति सम्बन्धं कार्यं । अस्यदीयं यज्ञम् प्रति गच्छन्तम् कुह क्व यज्ञे क इ
हेति पदपूरणं । कोऽन्यो यजमानं द्युमन्तम् दीक्षितमन्तम् सुविताय सुगताय स्वर्गप्राप्त्यर्थं
मित्यर्थः । भूपति अलङ्करोति मण्डयति, स्तुतिभिर्हविर्भिदध पृजयतीत्यर्थः । धिया प्रज्ञया
विशिष्टया, युक्त इति शेषः, प्रातर्यावाणम् प्रातःप्रातः यातारं यज्ञं प्रति गन्तारम् विभ्वम्
विभुं व्यापिनम् विशे-विशे मनुष्यस्यमनुष्यस्थायीयं वस्तोर्वस्तोः अहम्यहनि वहमानम्
प्रापयन्तम् यत्र इष्टं तत्र युवा जेतारमित्यर्थः । रथपूजाद्वारेण रथवत् एवात्र पूज्येत ।
एतदुक्तं भवति—कस्मिन् यज्ञे क अन्यं यजमानो युवा स्तुतिभिर्हविर्भिदध पूजितवान्,
येन अस्यद्यज्ञं चिरादागतौ स्थ इति शेषः ॥ ३ ॥

येद्वृत्तं रथम् यान्तम् कस्मिन् देशे क खलु युवयो नरो ? प्रति भूपति अलङ्करोति दीक्षितमन्तम्

अभ्युदयार्थम् प्रातयावाणम् सर्वेषु मनुष्येषु गन्तारम् अन्वह धनं प्रापयन्तम् क. कर्मणा स्तोत्रेण कर्मणि कर्मणि यज्ञे प्रतिभूययति ॥ १ ॥

कुहं सिद् द्रोपा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्तं कर्तुः कुहोपतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेन देवरं मर्यं न योषां कृणुते सुधस्थ आ ॥ २ ॥

कुहं । सिद् । द्रोपा । कुहं । वस्तो । अश्विना । कुहं । अभिपित्तम् । कर्तुः । कुहं । ऊपतुः ।
क । वाम् । शयुऽत्रा । विधवा इव । देवरम् । मर्यम् । न । योषां । कृणुते । सुधस्थे । आ ॥ २ ॥

उद्गीथ० इह स्विद् द्रोपा रात्रौ, भवथ इत्यध्याहार्यम् । कुह वस्तोः क्व वा दिवा भवथ युवा हे अश्विनौ । कुह क्व वा अभिपित्तम् अभिप्राप्तिम् कर्तुः कुरथ । कुह ऊपतुः क्व वा वसथ । क यन्मान वाम् युवाम्, शयुत्रा शयने विधवा इव देवरम् यथा मृतभक्तृणा स्त्री पत्यु भ्रातरम्, मर्यम् न योषा यथा च सर्वमेव मनुष्य सर्वा स्त्री सम्भोगकाले आ कृणुते सम्भोगार्थम् आरमाभिमुख करोति, एवम् सुधस्थे सहस्थाने यज्ञे वेद्याद्ये परिचरणार्थम् आरमाभिमुख करोति परिचरतीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इ स्विद् रात्रौ भवथ, इ दिवा अश्विनौ । क अभिप्राप्तिं कुरथ । इ वसथ । क वाम्, शयने विधवा इव देवरम् (शु. या ३, १५), मनुष्यम् इव च योषा, आ-कुरते सहस्थाने ॥ २ ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कार्पया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहम् ।

कस्य ध्वस्त्रा भनथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनार्व गच्छथः ॥ ३ ॥

प्रात । जरेथे इति । जरणाऽईव । कार्पया । वस्तोऽस्तो । यजता । गच्छथ । गृहम् ।

कस्य । ध्वस्त्रा । भनथ । कस्य । वा । नरा । राजपुत्राऽईव । सवनार् । अर्वा । गच्छथ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० प्रात उपकाल जरेथे युवा स्त्वयेथे यजन्ति । किमिव । जरणा इव कार्पया कार्पा इति वन्दिन वाणी कथ्यते । यथा जरणी जीणी ऐश्वर्येण बृहौ ईश्वरी राजानौ प्रातस्तथा पक्ष्य वन्दिन कार्पया वाचा स्त्वयेथे, एवम् । किञ्च वरतोर्वरतो अहम्यहनि 'यजता यष्टव्यौ' यज्ञगृहम् गच्छथ यागनिर्वृत्त्यर्थम् । किञ्च हे नरा । शूरो । नराकारी वा अश्विनौ । कस्य यजन्त सम्बन्धिना अशुभस्य ध्वस्त्रा ध्वसयितारौ विनाशयितारौ अथ भवथ युवाम् । कस्य वा यजन्त सवना सवन यज्ञम् अव गच्छथ प्रतिगच्छथ युवाम् अथ । दृष्टान्तसामर्थ्यात् शोभमानौ ऐश्वर्येण युक्ताविति शेषः । किमिव । राजपुत्रा इव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रात स्त्वयेथे कुष्टीर्णयेत् कपिकुलजातया । अन्वह यष्टव्यौ गच्छथ गृहम् । तौ युवाम्

१. नास्ति वि० अ० २. 'स्यति वि०' ३ या (३, १५) व्याख्यातेष्वस्य गृहं ४ सर्वदेव मृको.
५ पितृ वि०, स्विद् वि० अ० ६ 'त वि० अ०', 'त वि०' ७. 'त वि० अ०', 'त वि०' ८. 'त वि० अ०', 'त वि०' ९९ आपतो वष्टु मृको. १०. कुष्टानीं वि० अ०, कुष्टीं वि०.

कस्य चंसकौ भवथः । कस्य वा हे नेतारौ ! राजपुत्री इव शोभमानौ सवनानि प्रति
गच्छतः ॥ ३ ॥

युवां मृगेव चारुणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्विप्रा नि ह्वयामहे ।
युवं होत्रामृतुथा जुह्वते नरेपं जनाय वहथः शुभस्पती ॥ ४ ॥

युवाम् । मृगाऽयम् । चारुणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । विप्रा । नि । ह्वयामहे ।
युवम् । होत्राम् । मृतुऽथा । जुह्वते । नरा । इपम् । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥ ४ ॥

उद्गीथ० युवाम् अभिनौ दोषा राजौ वस्तोः अहनि च हविषा निमित्तेन हविर्भोक्तुमिच्छन्,
नि ह्वयामहे नियमेन आह्वयामहे । किमिव । मृगा इव यथा मृगौ 'वारुणा वारणौ' हस्तिनौ
मृगण्यव हस्तिमार्गशीलाः कवलप्राहकाः कवलप्राहणार्थं नियमेन आह्वयन्ति, एवम् । कस्मान्
कारणात् हविर्भोक्तुं नियमेन 'आहुयेये युवाम्' । उच्यते—यस्मात् युवम् युवाम् होत्राम्
आहुतिम् मृतुथा ऋतावृतौ यथाकालम् जुह्वते युवयोः रथायापौ प्रक्षिपते जनाय यजमानाय हे नरौ !
शूरो ! इपम् अन्नम् वहथः दातुं प्रापयथ, दत्तम् इत्यर्थः, हे शुभ-पती ! शुभस्य वृष्टपुद्गलस्य
शोभनस्य वा स्वामिनौ ॥ ४ ॥

षेङ्कट० युवाम् शार्दूलौ इव चारकौ मृगयवः राजौ अहनि च अभिमुखम् ह्वयामहे' हविषा । युवाम्
आहुतिम् कालेकाले' जुह्वते हे नरौ ! अन्नम् जनाय वहथः उदकस्य पती ॥ ४ ॥

युवां ह घोषा पर्यञ्चिना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।
भूतं मे अहं उत भूतमक्तवेऽश्वावते रथिने शक्तमर्थते ॥ ५ ॥

युवाम् । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वाम् । नरा ।
भूतम् । मे । अहं । उत । भूतम् । अक्तवे । अश्वेऽनते । रथिने । शक्तम् । अर्थते ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे अभिनौ ! युवाम् ह युवामेव परि यती हविर्भि अवगच्छन्ती परिचरन्ती सतीत्यर्थः,
अहम् घोषा राज्ञ दीप्तस्य तपसेदस्य कक्षोक्तं दुहिता । अथवा लुतोपममेतत् पदम् ।
उपमानसामर्थ्याच्च साधारणगुणाध्याहारः कार्यः । राज्ञो दुहितेव प्रगल्भा ऊचे भूतिभि उक्त-
वरयस्मि स्तुतवतीत्यर्थः । स्तुत्वा' च पृच्छे पृच्छामि वाम् युवाम् नरा । प्रभेनात्र प्रार्थना
लक्ष्यते प्रभपूर्वकत्वात्' प्रार्थनाया । 'प्रार्थय इत्यर्थः' । विज्ञाप्येदानीं प्रार्थयते—भूतम् मे अहं उत
भूतम् अक्तवे अहरक्तुशब्देनात्र अहोरात्रनिवर्त्यं यागकर्म कथ्यते 'तादृष्यात् ताच्छब्देन । तादृष्य-
चतुर्थी' चोभयत्र । भूतम् भवतम् युवाम् मे मम अह्ने अहनिर्वैययागकर्मणः अन्नभावाद्येत्यर्थः ।

१-१. खणां मूको. २. आहुयेये मूयम् मूको.
५. काले वि' अ', लोकात् वि'. ३. स्तुता मूको.
९-९. तार्थ्या. उच्छब्देन चातुर्थ्यं चतुर्थी मूको.

३. ददव मूको. ४. ह्वयामहे वि' अ'.
७. प्रवत्तु मूको. ८. प्रार्थनाय मूको.

अपि भूतं भवतम् अक्षये । अक्षतुरिति रात्रिनाम । रात्रिनिर्वर्त्यस्य च कर्मणः अन्नभावायेत्यर्थः ।
अन्नभावाप्रतिपत्त्या च निर्वृते यागे ततः 'स्वर्गः । अक्षवने' रथिने अक्षरथवद्दृष्टफलमुक्तायेत्यर्थः ।
अर्धते स्वर्गेति मन्त्रे मर्हं स्तोत्रे शक्तम् दातुं शक्नुतम् दत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु घोषा अहम्^१ अधिनौ ! परितो गच्छन्ती राज्ञः कक्षीवतः दुहिता ऊवे
यदाऽसीध्यः^२ सद्विहितेभ्य, पृच्छामि च^३ वाम्^४ नरी । वृद्धान् मग्निहितान् कीदृशी अधिनौ
इति । तथा सति भूतम् मे दिवसाय । अपि च भूतम् रात्र्यै । तथा अभवते रथवते च
अर्धते भ्रातृव्याय शक्ती भवतम् निरसने इति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः' ॥

युवं क्ववी षट् पर्यंश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।

युवोर्ह मक्षा पर्यंश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवम् । क्ववी इति । रथः । परि । अश्विना । रथम् । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नृशायथः ।
युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःस्कृतम् । न । योषणा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे अधिनौ ! युवम् युवाम् नवी मेधाविनी प्रज्ञायन्ती रथः भवथः परि सर्वतः,
'सर्वेस्मात् मेधाविनावित्यर्थः' । अत एव च कारणात् विशः मनुष्यस्य जरितुः स्तोतुः^१
यश्च प्रति गमनाय रथम् स्वरथम् नशायथः मक्षतिः व्याघ्रिकर्मा (तु. निष २, १८) । व्याप्नुयुः^२ ।
अधितिष्ठो^३ युवामित्यर्थः । किमिव । न कुत्सः न शब्दोऽग्नं पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यात् उप-
माथः । कुत्स इव । कुत्सप्रहणाच्च साहचर्यादिन्द्रोऽपि गृह्यते । यथा इन्द्रः कुत्सश्च स्वरथमधितिष्ठतः,
एवम् । उक्तं च मन्त्रान्तरे कुत्सस्य चेन्द्रस्य सरथगमनम्—'यासि कुत्सेन सरथमवस्यु'
(ऋ ४, १६, ११) इति । किञ्च हे अधिनौ ! युवोः युवयोः अर्थाय उपदेशे वा मक्षा
मक्षिका मयुकरी मधु आसा आस्येन मुखेन परि भरत सर्वतो हरति, सर्वोपधिरसभूतमेकग्रो-
पसंहरतीत्यर्थः । किमिव । निष्कृतम् न योषणा यथा संस्कृतम्^४ आहारं स्वयंहारिका स्त्री
काचिद् एकत्र उपसंहरति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम्^१ क्वी^२ परितः भवथः^३ रथम् अधिनौ ! । अथ जरितुः च सकाशां सं रथं प्रापयथ, कुत्सः
न 'यथा कुत्स इन्द्रस्य'^४ रथं मनुष्यान् प्रापयामास । युवयोः स्वभूतं खलु मक्षिका जातिः मधु
आस्येन परि अभरन्, यथा निष्कृतम् मधु युवती दिभर्ति आस्येन । 'उत स्या वा
मधुमन्मक्षिकाऽरपन्' (ऋ १, ११९, ९) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

- १-१. तत्स्वर्गं अर्धते मूको, अर्धते अत्र मूको. २ अगम् वि^१ अ^१; नास्ति वि^१. ३. 'मो वि^१ अ^१.
४. एवम् वि^१ अ^१. ५. वा मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७-७. सर्वोऽसौ मेधाविनावित्यर्थः. मूको.
८. स्तोतुस्तनुयो मूको. ९. व्याप्नुतः मूको. १०. 'इतो मूको. ११. खलु मूको. १२. युवाम् वि^१.
१३-१३. परित एवः वि^१ अ^१; परिभवतवा वि^१. १४-१४. नास्ति वि^१.

युवं हं भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपरिधुः ।

युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुभ्रमा चके ॥ ७ ॥

युवम् । ह । भुज्युम् । युवम् । अश्विना । वशम् । युवम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरधु ।
युवो । ररावा । परि । सख्यम् । आसते । युवो । अहम् । अवसा । सुभ्रम् । आ । चके ॥ ७ ॥

उन्नीथ० हे अश्विनौ ! युवम् इ युवामेव भुज्युम् भुज्युनामानं तुमप्यत्र समुद्र निपन्नानां सखिभि
त्यक्तम् उत्तारयितुम्, युवम् वशम् युवामेव वशं च राजान हस्तिबलेन शत्रुभि पराधीयमान
साहाय्य कर्तुं स्तुस्याऽऽहूतवन्त^१ प्रति तस्मिन्नेवाहनि, युवम् शिञ्जारम् अत्रि शिञ्जार,
'अत्रिम् शिञ्जारम्' (ऋ ८, ५, २५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । युवामेव शिञ्जारम् अत्रिम्
अभिष्टाद् उत्तारयितुम्, उशनाम् 'वशं कान्तौ' । कमनीया स्तुतिं च श्रोतुम्, उप आरधु उपग-
तवन्तौ स्थ । अथ च इतिहास^२ तत्प्रकारोऽपि^३ पुरस्तात् कुरुतेन (ऋ १, १११) कक्षीवता
(ऋ १, ११६) च प्रोक्तः^४ । एवम् च युवो युवयो सम्बन्धि सख्यम् सपरित्वं स्तुत्यस्त्वस्तौतृत्वे-
उपरबध्नुस्त्वलक्षणम् ररावा आसत इत्यनेन सामानाधिकरण्याद् अत्र^५ बहुवचनस्य स्थाने व्यत्ययेन
एकवचनम् । अरवर्थे राताश्च स्तोतारश्च परि आसते अनुतिष्ठन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । अत उत्कृष्टगुणयोगात्
अहम् घोषा युवयो देवावेन सम्बन्धि सुभ्रम् दृष्टादृष्टमुखम् अवसा हविरग्नेन प्रार्थनहेतुना
आ चके कामये प्रार्थये ॥ • ॥

षेष्ट० युवाम् हं भुज्युम्^६ वशम् च रक्षणार्थम् उप गतवन्तौ शिञ्जारम् उशानसं^७ च । युवोः दाता
यजमान परि उपास्ते अग्नेन^८ सत्यम् युवयो । अहम् रक्षणेन सुखम् कामये^९ ॥ • ॥

युवं हं कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवामुरुपथः ।

युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनापं व्रजमूर्णुथः सप्तास्वम् ॥ ८ ॥

युवम् । ह । कृशम् । युवम् । अश्विना । शयुम् । युवम् । विधन्तम् । विधवाम् । उरुपथम् ।
युवम् । सनिभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथ । सप्तऽआर्यम् ॥ ८ ॥

उन्नीथ० युवम् इ युवामेव कृशम् दुर्बलम् व्याधित व्याधियुक्तिकरणेन^१, युवम् युवामेव हे अश्विनौ !
शयुम् नाम^२ 'राजान मिष्टप्रसवाया'^३ गो धेनुत्वकरणेन^४, युवामेव विधातम् परिचरत सर्वमेव
मनुष्यादिकम् विधवाम् च वधिमतीं नाम बोद्धृषीं शत्रय सङ्ग्रामे शत्रुभिदिष्ठहस्ताम्
जनपत्या च हिरण्यग्रहस्तप्रदानेन पुत्रदानेन च उरुपथ उरुवतीति रक्षार्थः । मृते च लट् ।
इतिस्तार्थसम्प्रदानेन परिरक्षितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । युवम् युवामेव सनिभ्य तादृश्यं चतुर्थेया ।

१. शत्रु बाधनव-तं मूको २. शत्रु स्तुति मूको ३. 'दास्य मूको ४. तप प्रका' वि' अ'
५. प्रोक्तम् मूको ६. अस्स मूको ७. नास्ति वि' अ' ८. युवशम् वि' अ', शम् वि'. ९. उश
सनस वि', अनुशासनम् अ', उशम् वि'. १०. 'नोन मूको ११. नास्ति वि'. १२. व्याधियुक्तौ
वि', व्याधियुक्तम् वि' अ' १३-१४. राजा तावित् मूको १५. धेनुकरणेन मूको.

अपि भूतं भवतम् अक्षवे । अक्षतुरिति रात्रिनाम् । रात्रिनिर्वर्त्यस्य च कर्मणः अङ्गभावायेत्यर्थः ।
अङ्गभावप्रतिपत्त्या च निरुक्ते यागे तत्त. 'स्वर्ग' । अक्षवेने^१ रथिने अक्षवरथवद्दृष्टफलपुष्पायेत्यर्थः ।
अर्धते स्वर्गति गन्त्रे मह्यं स्तोत्रे शक्तम् दातुं शक्नुतम् दत्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु घोषा अहम्^२ अश्विनौ ! परितो गच्छन्ती रात्रः कक्षीवतः दुहिता ऊचे
यदाऽमीभ्यः^३ सन्निहितेभ्यः, पृच्छामि च^४ वाम्^५ नरी ! वृद्धान् सन्निहितान् कीदृशौ अश्विनौ
इति । तथा सति भूतम् मे दिवसाय । अपि च भूतम् रात्र्यै । तथा अभवते रथवते च
अर्धते भ्रान्त्याय दातौ भवतम् निरसने इति ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः' ॥

युवं कवी ष्टः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः ।

युवोह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योर्पणा ॥ ६ ॥

युवम् । कवी इति । स्पः । परि । अश्विना । रथम् । विश । न । कुत्सः । जरितुः । नशायथः ।
युवो । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निःस्कृतम् । न । योर्पणा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे अश्विनौ ! युवम् युवाम् कवी मेधाविनौ प्रज्ञारन्तौ रथः भवथः परि सर्वतः,
'सर्वहमान् मेधाविनावित्यर्थः' । अत एव च कारणात् विशः मनुष्यस्य जरितुः स्तोत्रः^६
यज्ञ प्रति गमनाय रथम् स्वरथम् नशायथः नक्षति. व्याप्तिकर्मां (तु. निष २, १८) । व्याप्त्यर्थः^७ ।
अश्वितिष्ठयो^८ युवामित्यर्थः । किमिव । न कुत्सः न शब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यात् उप-
सायः । कुत्स इव । कुत्सग्रहणाच्च साहचर्यादिद्वयोऽपि गृह्यते । यथा इन्द्रः कुत्सश्च स्वरथमधिष्ठितः,
एवम् । उक्तं च मन्त्रान्तरे कुत्सस्य चेन्द्रस्य सरथगमनम्—'यासि कुत्सेन सरथमवस्यु'
(ऋ ४, १६, ११) इति । किञ्च हे अश्विनौ ! युवो युवयोः अर्थाय उपदेशो वा मक्षा
मक्षिका मधुकरी मधु आसा आस्थेन मुखेन परि भरत सर्वतो हरति, सर्वोपधिरसभूतमेकत्रो-
पसंहरतीत्यर्थः । किमिव । निष्कृतम् न योर्पणा यथा संस्कृतम्^९ आहारं स्वयंहारिका स्त्री
काचिद् एकत्र उपसहरति, एवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवम्^{१०} कवी^{११} परितः भवथः^{१२} रथम् अश्विनौ ! । अथ जरितुः च सकाशं तं रथं प्रापयथ, कुत्स
न 'यथा कुत्सः इन्द्रस्य'^{१३} रथं अनुप्यान् प्रापयामास । युवयोः स्वभूतं खलु मक्षिका जातिः मधु
आस्थेन परि अमरत्, यथा निष्कृतम् मधु युवती विभर्ति आस्थेन । 'उत स्या वा
मधुमन्मक्षिकाऽरपत्' (ऋ १, ११९, ९) इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

- १-१ तास्वर्गं अर्धते मूको, अर्धते अत्र मूको. २ अहम् वि^१ अ^२; नास्ति वि^३. ३. 'नो वि^३ अ^४.
४. 'वत् वि^५ अ^६. ५. वा मूको ६-६. नास्ति मूको. ७ ७. सर्वतो मेधाविनावित्यर्थः. मूको.
८. स्तोत्रस्तुतयो मूको. ९. -वाप्तुतः मूको. १०. 'यवो मूको. ११. स्तुतम् मूको. १२. युवाम् वि^{१३}.
१३-१३. परितः पथः वि^{१४} अ^{१५}; परिसवतया वि^{१६}. १४-१४. नास्ति वि^{१७}.

युवं हं भुज्युं युवमग्निना वशं युवं शिञ्जारमुशनामुपरधुः ।
युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुन्नमा चक्रे ॥ ७ ॥

युग्मम् । ह । भुज्युम् । युग्मम् । अग्निना । वशम् । युग्मम् । शिञ्जारम् । उशनाम् । उप । आरधु ।
युगो । ररावा । परि । सख्यम् । आसते । युगो । अहम् । अवसा । सुन्नम् । आ । चक्रे ॥ ७ ॥

उद्गीथ० हे भगिनी! युवम् ह युवामेव भुज्युम् भुज्युनामान तुमपुत्र समुष्टे विपन्नानां सतिभि
त्यक्तम् उत्तारयितुम्, युवम् वशम् युवामेव वशं च राजानं हस्तिवस्त्रेण शत्रुभिः परानीयमान
साहाय्यं कर्तुं स्तुत्याऽऽहृतवन्तः^१ प्रति तस्मिन्नेवाहनि, युवम् शिञ्जारम् अग्निं शिञ्जार,
'अग्निम् शिञ्जारम्' (श्रु. ८, ५, २५) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । युवामेव शिञ्जारम् अग्निम्
अग्निपृष्ठाद् उत्तारयितुम्, उशनाम् 'यशं कान्तौ'^२ । कमनीया स्तुति^३ च श्रोतुम्, उप आरधु उपग-
तवन्तौ स्थ । अथ च इतिहासः^४ तत्प्रकारोऽपि^५ पुरस्तात् कुरसेन (श्रु. १, ११२) कक्षीयता
(श्रु. १, ११६) च प्रोक्तः^६ । एवम् च युवो युवयो सम्बन्धि सख्यम् सखित्वं स्तुत्यस्त्वस्तोमृत्वे-
ज्यत्त्वपट्टस्वलक्षणम् ररावा आसत इत्यनेन सामानाधिकरण्याद् अत्र^७ बहुवचनस्य स्थाने द्व्यत्ययेन
एकवचनम् । अत्यर्थं शतार स्तोतारश्च परि आसत अनुतिष्ठन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । अत उक्तगुणयोगात्
अहम् घोषा युवयो देवत्वेन सम्बन्धि पुत्रम् दृष्टादृष्टसुखम् अवसा हविरक्तेन प्रार्थनहेतुना
आ चक्रे कामये प्रार्थये ॥ ७ ॥

पेङ्कटं युवाम् हं भुज्युम् वशम् च रक्षणार्थम् उप गतवन्तौ शिञ्जारम् उशनस^८ च । युवो दाता
यजमानं परि उपास्ते अग्नेन^९ सख्यम् युवयो । अहम् रक्षणेन सुखम् कामये^{१०} ॥ ७ ॥

युवं हं कृशं युवमग्निना श्रुयं युवं विधन्तं विधवामुरुज्यथः ।
युवं सनिभ्यः स्तनयन्तमश्विनार्यं व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् ॥ ८ ॥

युग्मम् । ह । कृशम् । युग्मम् । अश्विना । श्रुयम् । युग्मम् । विधन्तम् । विधवाम् । उरुज्यथ ।
युग्मम् । सनिभ्यः । स्तनयन्तम् । अश्विना । अप । व्रजम् । ऊर्णुथ । सप्तऽआस्यम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० युवम् ह युवामेव कृशम् दुर्बलम् स्थायित्वं स्थाधिमृत्तिकरणेन^{११}, युवम् युवामेव हे भगिनी!
श्रुयम् नाम 'राजानं निवृत्तप्रसवाया'^{१२} नो धेनुत्वकरणेन^{१३}, युवामेव विधं तम् परिधरन्त सर्वमव
मनुष्यादिकम् विधवाम् च वधिमतीं नाम योद्धीं स्त्रियं सहग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ताम्
अतपत्या च हिरण्यहस्तप्रदानेन पुत्रदानेन च उरुज्यथ उरुज्यतीति रक्षार्थं । मृते च दृढ ।
हंप्तिवार्थसम्प्रदानेन परिरक्षितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । युवम् युवामेव सनिभ्यः तादर्थ्ये चतुर्थ्येपा ।

१ स्तुतिवत्त्व त मूको २ स्तोत्रं स्तुति मूको ३ 'दास्य मूको ४ तप प्रका' वि' अ'
५ प्रोक्तम् मूको ६ कृश मूको ७ नास्ति वि' अ' ८ युवशय वि' अ', यम् वि' ९ उश
सनस वि', अनुशासनम् अ', उशनस वि' १० नास्ति वि' ११ व्याधिमृत्तिक
वि', व्याधिमृत्तिकम् वि' अ' १२-१३ राजं तावितृ' मूको १४ धेनुकरणत्वेन मूको.

सम्भक्तृणामर्थाय स्तनयन्तम् गच्छन्त हे अधिनी! यजम् मेघम् अप उर्णुष. अवाच्छादितयन्तौ स्थः,
वृष्टिप्रदानाय विवृतद्वारं हृतयन्तौ स्थ इत्यर्थे, रातास्यम् सप्तमुखं बहुद्वारं चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

घेङ्कट० युवाम् पलु कर्शितशरीरम् अपि या वृक्षनामानम्, युवम् अधिना! ययुम् ऋग्निम् युवाम्
परिघरन्तम्, युवाम् अपतिकर्ता योषां च उदप्यथ । युवम् घनार्थम् शब्दयन्तम् अधिनी!
मेघम् अप उर्णुष सर्पणशीलद्वारम् ॥ ८ ॥

जनिष्ट योषां पतयत् कनीनको वि चारुहन् वीरुधो दंसना अनु ।

आस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवोऽस्मा अहं भवति तत् पतित्वनम् ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषां । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।
आ । अस्मै । रीयन्ते । निवनाऽऽन । सिन्धवः । अस्मै । अहं । भवति । तत् । पतित्वनम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० जनिष्ट योषा युष्मत्प्रसादाद् अहं योषा स्त्री जाता स्त्रीगुणोपेता सवृत्ता सुभगा भूते-
त्यर्थः, यतः पतयत् पतति सम्भोगार्थं भस्त्रकाशं गच्छति कनीनकः कन्याकामो मम
कन्याया कामयितुं मत्पतिः^१ । किञ्च युष्मत्प्रसादादेव वि च अरुहन् विरोहन्ति च उद्गच्छन्ति
चेत्यर्थः, वीरुधः भोषधः । कीदृश्यः । दंसना 'दसि दंशनदर्शनयो' । उपयोगेन अपक्षपणीया^२
दर्शनीया वा अनु पश्चात्^३ । कस्य । सामर्थ्याद् युष्मज्जनितवृष्टिकर्मणः । अथवा दंसना इति
कर्माणि 'वृष्टिलक्षणानि अनु लक्षीकृत्य । किञ्च अस्मै सिन्धवः^४ आप आ रीयन्ते आगच्छन्ति' ।
किमिव । निवना इव यथा निवनन^५ निम्नेन प्रवेशेन समुद्रं प्रवि क्षीयम् आगच्छन्ति
नद्यद्वकानि, पृथम् । किञ्च युष्मत्प्रसादादेव अस्मै अहं अहं इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । अस्मिन्
अहनि, वर्तमाने काल इत्यर्थः, अन्मया प्रार्थितम् पतित्वनम् पतिरिव पतिकर्म सम्भोगदक्षणम्,
तत् भवति यादृश एव मया प्रार्थितं, यादृश प्रवेदानीं सम्भोगो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

घेङ्कट० जायताम् इयं योषा योषा युवति । पततुं च तस्या 'समीप कन्याकाम पति । तस्मै
कनीनकाय युवयोः कर्माणि लक्षीकृत्य वि' च रोहन्तु वीरुधः । प्रवणन इव उद्वहानि अन्यौ
कनीनकाय ता वीरुधो गच्छन्तु च^६, अर्धं च भतन्ताम्^७ । अपि च अस्मै अहन्तव्याय^८
भवतु तत् वीरुधम् इति ॥ ९ ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।

वामं पितृभ्यो य इदं संमरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिपूजै ॥ १० ॥

जीवम् । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिम् । दीधियुः । नरः ।
वामम् । पितृभ्यः । ये । इदम् । समुपारिरे । मयः । पतिभ्यः । जनयः । परिपूजै ॥ १० ॥

१ तम् पति मूको २ उपेक्षमपेक्षमपणीया मूको ३ पश्याम मूको ४-५ वृष्टिलक्षणानि
आप मूको ६ नास्ति मूको ७ वनानिव मूको ८ पतन वि' अ' ८ तस्मात् वि' अ' ।
९ पि मूको १० व वि' अ' ११ 'तम् वि' अ' १२ आह' मूको

उद्गीथ० युष्मत्प्रसादादेव केचित् सङ्ग्रामे अन्यत्र जीवम् प्राणान् धारयन्तम् अतिबलमपि शत्रुम्
 हन्ति रोदयन्ति दुःखायनीत्यर्थः । अन्ये विमयते निर्वर्तयन्ति कर्माणि अधरे यज्ञे ।
 अये दीर्घाम् अतिमहतीम् प्रसितिम् जगत्स्थित्युत्पत्तिप्रलयानां प्रबन्धनकारणम् आत्माख्यम्
 अनु दीर्घियु अनुपूर्वं शास्त्रोक्तेन क्रमेण ध्यायन्ति चिन्तयन्ति सततम् नर मनुष्या । ये तु
 वामम् यननीयम् इदम् करयम् पितृभ्य समेरिरे सम्प्रेरयन्ति सम्प्रापयन्तीत्यर्थः, तान् मय
 सम्मोगमुत्प पतिभ्य प्रयच्छन्त्य सत्य जनय जाया स्वर्गनाशीलक्षणा परिष्वजे प्रथमपुरष
 बहुवचनस्य स्थाने उत्तमपुरषैकवचनमेतत् । परिष्वजन्ते । सम्मोगकाले ते पितृलोकसुख
 ह्रीसम्मोगाजनितादिकम् अनन्तरम् अनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

पेङ्कट० 'जीवम् आशासते' जायानाम् । निवेशयन्ति ता यज्ञे । अपि च तासु दीर्घाम् प्रसितिम्
 भुजयो प्रबन्धनम् अनु दक्षति पतय । यननीयम् अपरयम् पितृभ्य ये इदम् सम्प्रेरयन्ति, तेभ्य
 पतिभ्य जाया परिष्वद्धार्यम् सुखे कुर्वन्ति ॥ १० ॥
 'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः' ॥

न तस्यं विप्र तद्गु पु प्र वोचत् युवा ह युवुत्प्याः क्षेति योनिषु ।
 प्रियोस्त्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्यं । विप्र । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचत् । युवा । ह । यत् । युवुत्प्याः । क्षेति । योनिषु ।
 प्रियोस्त्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनो । गृहम् । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० तस्य द्वितीये पादे वक्ष्यमाणस्य वस्तुन स्वरूपम् अतिप्रियत्वाद् सत्यम् उत्तासत्यम् इति
 सत्यम् न विप्र न जानीमो वयम् । तत् उ सु प्र वोचत् उ सु इति पदपूर्वौ । प्रवोचतेति च
 द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । तत् तद्वस्तुतत्त्व सत्यम् उत मिष्येति युवामेव प्रमृतम् ।
 हे अश्विनौ । अह तावद् अतिप्रणवात् दुःखप्रत्ययत्वाद् एवमेतद् इति न भ्रष्टे इत्यभिप्रायः ।
 किं तद्वस्तु यस्य स्वरूपं वक्ष्यते न जानीम । उच्यते—युवा ह यत् युवुत्प्या क्षेति
 योनिषु ह इति पदपूरण । युवा यौवनान्वित तरुणो मत्पति 'यदेतद् युवुत्प्या' यौवनान्विताया
 मम स्मभूतेषु गृहेषु क्षेति 'क्षि निवासगल्बो' । मम सम्मोगार्थं निवसति गच्छति वेति ।
 किमनेन सन्दिग्धेन वस्तुना स्फुटं कुर्वो वक्ष्यमेतत् । कथम् । उच्यते—प्रियोस्त्रियस्य प्रिया
 उस्त्रिया सम्मोगानाम् उत्स्त्राविणी दात्री यस्याह तस्य प्रियोस्त्रियस्य मम परपु वृषभस्य
 मयि रेतसो वपितु शेक्तु रेतिन । इतिरत्र मूमार्थे प्रष्टव्य । बहुदेतस इत्यर्थः । गृहम् गृहमेव
 गमेम गच्छामो चय भोगार्थम् । हे अश्विनौ । तत् सहगमनम् उश्मसि कामधामाहे वयम् ।
 येन सम्मोगप्रयोजनम् अवश्य सिध्यति । अथवा प्रियोस्त्रियस्येति सुसोपमेतत्

१ निर्भवन्ते मूको. २ २. जीवन्तं प्रति भर्ता हन्ति जायाऽपि प्रवच्छति च यज्ञं दद्यानि पत्य-
 स्तासाम् वि० † 'त वि० अ०' ‡ 'पति वि० अ०' ३ धारयन्ति च वि० ४ जायां वि० अ०.
 ५-५. नास्ति मूको ६. सत्यमुत्पन्नम् मूको ७ 'प्राणान् मूको ८-८. तदेवत्वात्' मूको

पदम् । प्रियोऽपि यस्येव प्रिया इष्टा 'उत्तिषा गौरस्तपिता यस्य स प्रियोऽपि यूप', तस्य
यूपमस्य रेतिसाः प्रभूतरेतस समीप यथा गौरस्तपिता सम्भोगार्थं गच्छति, एवं पतिगृह
स्वयमेव गच्छामो वयम् । तदेव स्वय पतिगृहगमन कामधामदे वयम् अवश्यम्
सम्भोगकारणत्वादित्यभिप्राय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० न तत् सुख वय जानीम । ता यूय सुष्ठु प्र बोधत : युवा ह यत् युवत्या 'प्रतिवसति'
गृहेषु । प्रिययुवत वृषमस्य रेतस्विना गृहम् गच्छेम हे अधिनी ! । तत् वय धामधामदे
गृहम् इति ॥ ११ ॥

आ वामगन्तुमुतिर्वाजिनीऽसू न्यध्विना हृत्सु कामा अयंसत ।

अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अर्यम्णो दुर्या अशीमहि ॥ १२ ॥

आ । वाम् । अगन् । सुऽमति । वाजिनीवसु इति वाजिनीऽसू । नि । अधिवन्ता । हृत्सु । कामा ।
अयंसत । अभूतम् । गोपा । मिथुना । शुभ । पती इति । प्रिया । अर्यम्ण । दुर्यान् । अशीमहि ॥

उद्गीथ० आ वाम् अगन् वाम् युवाम् अधिनी ! कामच्छम् आगत । शरणमुपगता अह गोपा
सुमति सुस्तुति सती, गोभनया स्तुत्या स्तुयती सतीत्यर्थः, हे वाजिनीवसु ! वाजम् अत्र
हविराप्य तद्वती स्तुति वाजिनी, सावसु धन यथो तौ वाजिनीवसु हवि स्तुतिधनावित्यर्थः,
हे अधिनी ! । कस्मात् कारणाद् अह युवा शरणम् उपगतवती । यस्माद् मम हस्तु हृदयेषु कामा
पतिसम्भोगेच्छा 'नि अयंसत निबद्धा', अवस्थिता इत्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा अभूतम् भवतम्
गोपा गोपितारौ मम हृदयवद्हनरामाग्निशमन प्रति । सम्भोगकरणेन मा रक्षतमित्यर्थः,
मिथुना मिथुनौ परस्परण मिथितौ सहितावित्यर्थः, हे शुभ पती ! वृष्टयुद्धकस्य गोभनस्य वा
स्वामिनी ! । किञ्च युष्मत्प्रसादात् प्रिया पत्युरिष्टा सत्यो वयम् अर्यम्ण अर्यमन् शब्द 'श्वशुरवचन यम वरणमिति य वेद' । यथा अर्यम्ण श्वशुरस्य कामशत्रोः नियन्तु वा मम
पाशु स्वभूतान् दुर्यान् अशीमहि शीघ्र प्राप्नुयामेत्याशायाहे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतु वाम सुमति हे अधिवसु ! । नि यम्यन्ताम् च अस्मदीयेषु हृदयेषु कामाः अधिनी ! ।
भवतस् गोपायितारौ मिथुनौ वृद्धकपरी ! । प्रिया सत्यो वयः शत्रून् शस्त्रेण हृदये अस्मादिह ॥ १२ ॥

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ धत्त रयि सहजीरं वचस्यवे ।

कृत तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेऽस्थामर्पं दुर्मतिं हंतम् ॥ १३ ॥

ता । मन्दसाना । मनुष । दुरोणे । आ । धत्तम् । रयिम् । सहजीरम् । वचस्यवे ।

कृतम् । तीर्थम् । सुऽप्रपाणम् । शुभ । पती इति । स्थाणुम् । पथेऽस्थाम् । अर्पं । दुऽमतिम् । हतम् ॥

१ १ उत्तिषायोगेन उत्पत्तिश्च वयोपयसास्य मूको. २. 'या वि' अ' 'ताम् वि' ३ प्रक्षिणोति
वि. ४ ४ नि अर्थ सतत निनया मूको ५ अवमन् मूको ६ वदि मूको. ७ 'यु वजेषु अ'
८ नास्ति वि' ९ ९ प्रदातु प्रत्युम्हान् मूको.

उद्गीथ० यो युवा मया सौभाग्यं प्रार्थितो, तौ युवाम् मन्दमाना वन्दमानौ मया स्तूयमानौ
मनुष्यः मनुष्यस्य मरत्येः स्वभूते दुराणे गृहे आ^१ धत्तम् स्थापयत्तम् रमिम् सद्गौरम् धनसदृशी
सपुत्रो माय्, घोषामित्यर्थः, आधाप्य^२ वनरयवे पष्ठपर्ये^३ वतुर्णयम्, वचस्वोः वच इच्छतः^४ युष्म-
द्वचनकारिणो मरत्येः इत्यर्थः, कृतम् कुरतम्, माय् उपभोग्यामिति शेषः । किमिव । तीर्थम् इव
सुप्रमाणम् लुप्तोपममेतत् । सुरेन प्रपीयते उपभुज्यते अस्मिन् उदकमिति सुप्रमाणम् उपभोग्यम्, एवं
हे शुभः पती ! युष्मद्वचनकारिणो मरत्येः उपभोग्यां मां कुरतमिति सम्बन्धः कार्यः । किञ्च
स्याणुम् इव पथेष्टाम् लुप्तोपममेतदपि । यथा स्याणुं दृष्टं सामर्थ्यात् शुष्कं पथेष्टां पथि
स्थितम् अपहन्ति अपहिनन्ति अपगमयति वा कश्चित्, एवम् दुर्भतिम् सततम् असम्भोगेच्छालक्षणं^५
कुत्सितो मरत्युः शुद्धिम् अप हतम् अपगमयत्तम्, अम सम्भोक्तारं कुरुतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तौ मोदमानौ^६ मनुष्यगृहे^७ आ धत्तम् रमिम् वीरसहितम् स्तुतिमिच्छन्त्यै मद्यम् । कुरुतम्
च गच्छस्व्याः तीर्थम् वानाय सुप्रमाणम् शुभः पती । स्याणुम् च मार्गस्यम् अप हतम् दुर्बुद्धिम्
च परिपन्थिनम्^८ ॥ १३ ॥

कं स्विदद्य कृतमास्वुश्विनां विक्षु दृक्षा मादयेते शुभस्पर्ती ।

क ई नि येमे कृतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

क । स्विद् । अद्य । कृतमाहु । अश्विनां । विक्षु । दृक्षा । मादयेते इति । शुभः । पती इति ।

कः । ईम् । नि । येमे । कृतमस्य । जग्मतुः । विप्रस्य । वा । यजमानस्य । वा । गृहम् ॥ १४ ॥

उद्गीथ० स्तुत्वा आहृतयोः अश्विनोः विकल्बमानयोः घोषा पूजति—कव खित वा स्थाने अश्विनौ
अद्य, अश्विनामिति शेषः, कृतमाहु वा विक्षु मनुष्यजातिषु ब्राह्मणादित्रिवर्णलक्षणासु
अवस्थितावद्य दक्षा दक्षौ वात्रूणाम् उपक्षपयितारौ दक्षनाम्नानौ वा मादयेते हविर्भिः आरमानं तर्पयेते
शुभः पती शोभनस्य उदकस्य वा स्वामिनो । कः ईम् नि येमे को नियच्छति एतावश्विनौ
विधारयति । कृतमस्य विप्रस्य वा विप्रो जेघावी । सामर्थ्याद् अत्र स्तोत्रोच्यते । स्तोतुः वा
यजमानस्य वा जग्मतुः गतवन्तौ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० कस्मिन् जनपदे अद्य कृतमाहु च अश्विनौ प्रजासु दशमीयी मादयेते स्वामिनौ उदकस्य ।
कः एतौ नि यच्छति^९ । कृतमस्य^{१०} जग्मतुः^{११} स्तोतुः^{१२} वा यजमानस्य वा गृहम् ॥ १४ ॥

^{१३}इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वर्गः^{१४} ॥

[४१]

^{१५}सुहस्त्यो घोषेय ऋषिः । अश्विनौ देवता । जगती छन्दः^{१६} ।

सुमानम् त्वं पुरुहूतमुक्थ्यं^१ रथं त्रिचक्रं सर्वना गर्निगमत् ।

परिजमानं विद्वथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उपसौ हवामहे ॥ १ ॥

१. नास्ति सूको.

२. अथाय सूको.

३. च्छनः सूको.

४. सतत संज्ञा वि^५ अ.

५. ना सूको.

६. ईम् वि^७ अ.

७. परितर्धिनम् वि^८ अ.

८. तु वि^९ अ.

९. एव वा वि^{१०}.

१०. जगद्गुः वि^{११} अ.

११. व्युष्टः वि^{१२}.

१२. नास्ति वि^{१३}.

१३-१४. नास्ति सूको.

समानम् । ऊँ इति । त्वम् । पुरःकृतम् । उक्थ्यम् । रथम् । प्रिच्छक्रम । सर्वना । गनिमतम् ।
परिऽजमानम् । प्रिदध्यम् । सुवृक्तिऽभि । नृयम् । प्रिऽउंष्टौ । उपस । ह्वामहे ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त 'समानसु त्वम्' इति तृचं घोषेय सुहस्त्यो ददर्श । हे अश्विनौ! युवयो
साधारणो' रथ । 'त्वम् तम्' समानम् साधारणम् । उ इति पदपूरण । पुरःकृतम् बहुभि
यज्वभिराहृतम् उक्थ्यम् प्रशस्त्यम् त्रिचकम् सवना 'सवनम्' (निघ ३, १७) इति यजनाम । सर्व-
यजमानाना यज्ञ प्रति गनिमतम् अस्यन्तम् गतग्रन्तम् परिष्मानम् सर्वतोऽभिमतम् विदध्यम् विदधे
यज्ञे भवम् रथम् सुवृक्तिभि सुष्ठु घोषे यजिताभि स्तुतिभि, स्तुत्येति शेष, पयम् हवामहे
आह्वामोऽघ्रास्त्रघाश प्रति । कस्मिन् काले । व्युष्टौ उपस तमसां व्युच्छन्नलापाम्,
उदयकाल इत्यर्थ ॥ १ ॥

घेङ्कट० सुहस्त्यो घोषेय । समानम् एव तम् बहुभिराहृतम् प्रशस्त्यम् रथम् त्रिचकम् सवनानि
प्रति गच्छन्त परितो गन्तारम् यज्ञहितम् स्तुतिभि वयम् उपग व्युष्टौ हवामहे ॥ १ ॥

प्रातर्द्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्याणं मधुवाहनं रथम् ।

विशो येन गच्छथो यजरीरं क्रीरेथिद्यज्ञं होतृमन्तमश्विना ॥ २ ॥

प्रातऽद्युजंम् । नासत्या । अधि । तिष्ठथ । प्रातऽर्याणम् । मधुऽवाहनम् । रथम् ।

विशो । येन । गच्छथ । यजरी । नरा । क्रीरे । चित् । यज्ञम् । होतृऽमन्तम् । अश्विना ॥

उद्गीथ० एवम् ज्ञात्वा प्रातर्द्युचम् प्रात उप काले अश्वैरात्मनो योक्तारं हे नासत्यौ! अधि तिष्ठथ
लोकेऽप्र लट्, अघितिष्ठतम् आरोहतम् रथम् प्रातर्याणम् प्रातरैव यातार यज्ञान् प्रति गन्तार
मधुवाहनम् मधुनो देवपानस्य अमृताण्यस्य वोढारम् । कुत एतत् । 'यो ह वा मधुनो
हतिराहितो रथचर्षणे । तत पिबतमश्विना' (ऋ ८५, १९) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् ।
आराद्य च विश मनुष्यजाति यज्वरी यजनशीला प्रति येन रथेन गच्छथ युवा हे नराः
शूरो! नराकारौ! वा, तेनैव रथेन क्रीरे चित् स्तोतु मम सुहस्त्यस्यापि यज्ञम
होतृमन्तम् प्रशसाया मतुषयम् । 'प्रशस्तहोतृत्विकस्य यज्ञमित्यर्थः' । अथवा होमकार्यं ध्युमन्तम्,
प्रातयागकालमित्यर्थः । अथवा होतृशब्देन एतत्कार्यो होम उच्यते । होतृमन्त होमवन्त
प्रातयागकालमित्येतद्वोक्त भवति । गच्छतम् हे अश्विनौ! ॥ २ ॥

घेङ्कट० प्रातर्द्युजमानम् नासत्यौ! अधि तिष्ठथ प्रातर्गन्तारम् मधुनो वाहनम् रथम् । प्रजा येन
गच्छथ यजनशीला नेतारी! स्तोतु च यज्ञम् ऋत्विग्भिः युक्तम् अश्विनौ! ॥ २ ॥

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमाग्निर्घं वा धृतदक्षं दर्मूनसम् ।
विप्रस्य वा यत् सर्वानानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ ३ ॥

अध्वर्युम् । वा । मधुपाणिम् । सुहस्त्यम् । अग्निर्घम् । वा । धृतदक्षम् । दर्मूनसम् ।
विप्रस्य । वा । यत् । सर्वानानि । गच्छथ । अतः । आ । यातम् । मधुपेयम् । अश्विना ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अध्वर्युम् वा अन्ययजमानाध्वर्युं वा मधुपाणिम् दानायोद्यतसोमहसम् । सुहस्त्यम् इत्येतत्
भाषातम् इत्यनेन सह सम्बध्यते । अग्निर्घम् वा ऋत्विग्विद्वत्पम् । कीदृशम् । धृतदक्षम्
आहितस्य कर्मोत्साहम् । दर्मूनसम् दमननस वा दान्तमनस वा विप्रस्य वा मेधाविनो वा सर्वस्य
यजमानस्य सधनानि यज्ञान् प्रति यन् यदि गच्छथः भूते लट् । गतवन्तो स्यो युवाम्,
अतः सर्वतः सुहस्त्यम् मां प्रति आ यातम् आगच्छत युवाम् । किमर्थम् । मधुपेयम्
मध्विति सोम उच्यते, सोमं पातुमिरयथं । अथवा 'सोम पानार्हम्', पातुमिति शेषः,
हे अध्विनो ! ॥ ३ ॥

षेड्डट० अध्वर्युम् वा सोमपाणिम् मां सुहस्त्यम् अग्निर्घम् वा धृतदक्षम् दमननसम् आ यातम् ।
तदेवाऽऽह—यद्यपि अन्यस्य विप्रस्य सर्वानानि गच्छथ, ततोऽस्माकं वेदमधु आगच्छतम्
इति ॥ ३ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वसं' ॥

[४२]

'कृष्ण आजिरस अपि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द' ।

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन् भूर्पन्निव प्र भूरा स्तोममस्मै ।
वाचा विप्रास्तरत वाचमूर्यो नि रामय जरितुः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽऽय । सु । प्रऽतरम् । लायम् । अस्यन् । भूर्पन्नम् । प्र । भूर । स्तोमम् । अस्मै ।
वाचा । विप्रा । तरत । वाचम् । अूर्य । नि । रामय । जरितुरिति । सोम । इन्द्रम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तराणि त्रीणि सूक्तानि 'अस्तेव सु प्रतरम्' 'अच्छा म इन्द्रम्' 'आ यात्विग्न' इत्यादीनि
एकादशचांनि ऐन्द्राणि कृष्ण आजिरसो वदन्ते । अस्तेव अस्ता इव यथा अस्ता क्षेप्ता अस्यन्
धानुष्क सु प्रतरम् सुष्ठु प्रवृद्धतरम् लायम् । हृदयानुप्रवेशिन घोर च भूपन् इव स्तोमम् जल-
हृकारस्थानीयं च स्तोमम् अस्मै अस्तेन्द्रस्य अर्थाय प्र भरं प्रहर प्रापय त्वम् हे ममान्तरात्मन् ! ।
यूयमपि हे विप्रा । मेधाविन । ऋत्विच । वाचा स्तोत्रलक्षणया सह वाचम् शास्त्रलक्षणम्

१ 'स्वर्गकर्मो' वि' ; 'स्वर्ग कर्म' वि' अ ० २ 'सोमपा' मूको. ३ 'सापणम्' वि' अ, 'सोमयानि'
वि'. ४ 'म्' वा वि'. ५ 'वेद' मूको. ६ ६ नास्ति मूको. ७. 'अस्य' मूको. ८. 'नास्ति' मूको.
९. 'चालाकार' मूको १०. 'चर' मूको ११. 'त्वा' मूको.

तरतः^१ तरतिरत्र सामर्थाद् उच्चारणार्थः । उच्चारयत अस्थेन्द्रस्यार्थः । कस्मादेवं प्रवीमि ।
यस्मात् सर्वस्तुतीनाम् इन्द्रः अर्थः स्वामी । त्वमपि हे जरितः । स्तोतः । अध्वर्यो ! मम
अन्तरात्मन् ! या नि रमय संस्कृतप्रभूतसोमप्रदाने^२ नियमेन रतिं कारय इन्द्रम् । वय । सोमे
सोमपाने ह्रवर्धः ॥ १ ॥

षेङ्कट० कृष्णः । इयं धनुषा संश्लिष्य शीघ्रम् सुष्टु अस्यन् योद्धा इव मलद्भुवं इव मलङ्कारम् प्र भर
स्तोमम् इन्द्राय । वाचा आत्मीयया विप्रा । तरत वाचम् शत्रोः, अभि रमय^३ स्तोतः । यज्ञे इन्द्रम् ॥ १ ॥

दोहेन गाक्षुपं शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।

कोशं न पूर्णं वसुना न्यूष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।
कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निःशृङ्खलम् । आ । च्यावय । मघदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्वितीये पादे व्याख्यातव्यः क्रियते सुखार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । हे जरितः । स्तोतः । मम
कर्मात्मन् ! या^४ प्र बोधय अवगमय स्तुती, स्तुतिर्यर्थः । कम् । इन्द्रम् । कीदृशम् । जारम्
अहस्याया 'जारं वा', जरयितारं वा उपभोगानाम् उपभोक्तारभिरवयः । स्तुत्वा च दोहेन
प्रपूरणेन च पयःप्रसारणेन परीक्ष्य बहुक्षीराम् गाम् उप शिक्ष शिक्षतिर्दानार्थः । अन्तर्गतपयश्चात्र
द्रष्टव्यः । उपशिक्षय प्रदापय मह्यम् अन्तरात्मरूपाय स्तोत्रे सखायम् सखिभूतम् इन्द्रम् । किञ्च
कोशम् न यथा कोशं धनाचारताम्रकलशमञ्जुपापहृत्वेरादिकम् पूर्णम् वसुना सुवर्णरत्नादिघनेन
न्यूष्टम् 'न गातौ' । नीचगैतम् अधोमुखम् आच्यावयति प्रख्यापयति^५ विरेचयति कश्चित्, एवम् शूरम्
दानशूरम् इन्द्रम् आ च्यावय विरेचय भाण्डागारम् । किमर्थम् । मघदेयाय मह्यं धनदानाय,
प्रभूतं मह्यं दापयेत्यर्थः ॥ २ ॥

षेङ्कट० दोहानार्थम्^६ उप शिक्ष वशं नय सखायम् गाम् इति^७ इन्द्रम् आह । स्तुतिभिः प्र बोधय
स्तोतः । इन्द्रम् भूतानाम् जरयितारम्^८ । पात्रम् इव उदकेन पूर्णम् बीचिभिः घनेन न्यूष्टम्^९
अभिमुखं कुरु धनदानार्थम् शूरम् इन्द्रम् ॥ २ ॥

किमुद्ग त्वा मघवन भोजमाहुः शिशीहि मां शिश्रयं त्वां शृणोमि ।

अमस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अद्ग । त्वा । मघवन् । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिश्रयम् । त्वा । शृणोमि ।
अमस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुविदम् । भगम् । इन्द्र । आ । भू । नः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अत्रेति सामान्याऽऽह्वानमुच्यते । अह्ना । मघवन ! हे घनवन ! इन्द्र ! 'किम् त्वा' भोजम् आहुः

१. नास्ति मूको. २. संस्तुप्रभू वि^१. ३. 'मतरत वि' ज^१. ४-४ जारया मूको. ५. प्राच्याव^१
मूको. ६. दोहार्थं वि^१. ७. इति मूको. ८. जनयि^१ वि^१ ज^१. ९. पुष्टं वि^१; न्युष्टं वि^१; यष्टं ज^१.
१०-१०. किञ्च मूको.

किमर्थं त्वां दातारं यदन्ति श्रुतिस्मृतयः विद्वांसो वा, यदि न ददासीत्यध्याहार्यम् । तस्मान् शिरीहि धनदानेन संस्रुर माम्, धनं मे देहीत्यर्थः । किञ्च शिष्यम् त्वा शृणोमि नित्यमेव च सस्कारकमहं त्वां शृणोमि आवाहयद्वजनेभ्यः । अतः त्वत्प्रसादाद्वित्यमेव अन्वत्स्वती^१ सरकारयतीत्यर्थः, यागकर्मवती वा देवयागवतीत्यर्थः, मम धीः यागकर्म अस्तु हे शकः । भवतु । अथवा अन्वत्स्वती^२ रूपवती सशृणोत्यर्थः । मम धीः यागकर्म अस्तु हे शकः । किञ्च वयुविदम् विदितांभे । धनस्य लब्धार्थं लभ्यमितारं वा प्रसवितारं विसर्पिणमित्यर्थः^३, भगम् धनं गदादिकं हे इन्द्र ! आ भर आहर न अस्मभ्यम् दानुमिति शेषः, देहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सर्वं कथयन्ति त्वा रसोतूणां भोजकम् इन्द्र ! भवन्तु । किम् इति प्रभाषीयम् आहुरेवेत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । प्रागपि इष्टम्—'किमहं वां प्रत्यवतिहमिष्टा' (अ १, ११८, ३) इति । तथा सति तीक्ष्णिकुर माम्^४ । शिष्यम् हि त्वा शृणोमि रसोतूणां सस्कारकम् । कर्मवती मम बुद्धिः अस्तु शकः । शत्रुघ्नस्य लभ्यकम् भाग्यम् इन्द्र ! आ हर^५ अस्माकम् ॥ ३ ॥

त्वां जनां ममसत्येष्विन्द्र संतस्थानां वि ह्वयन्ते समीके ।

अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान् नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनां । ममसत्येषु । इन्द्र । समस्तस्थाना । वि । ह्वयन्ते । समर्पिके । अत्र । युजम् । कृणुते । य । हविष्मान् । न । असुन्वता । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र ! त्वाम् बोधयन्ता ममसत्येषु सङ्ग्रामेषु संतस्थानां प्रत्यवतिहमानां वि ह्वयन्ते विविधम् आह्वयन्ति सहायार्थम् समीके सङ्ग्रामे । स^६ अत्र अस्मिन् आह्वायजनमध्ये सङ्ग्रामे वा युजम् सहायम् इन्द्रम् कृणुते करोति, यः हविष्मान् यजमान इत्यर्थः । कस्मात् । यस्मात् अनुन्वता तदर्थं सोमाभिपयम् अनुन्वता सह सख्यम् सखित्वम्, कर्तुमिति शेषः न वष्टि न कामयते नेच्छति भवान् शूर इन्द्र ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वाम् जना ममसत्येषु बुद्धेषु इन्द्र ! वि ह्वयन्ते । तदेवाऽऽह^७—सह तिष्ठन्ति विह्वयन्ते युद्धे इति । अस्मिन्नाह्वाने सति इन्द्रः स सहायम् कुरुते, यः हविष्मान् भवति । न अनुन्वता सख्यम् कामयते शूर ॥ ४ ॥

धनं न स्पन्दं बहलं यो अस्मै तीव्रान्तोर्मो आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शत्रून्सुप्तुकान् प्रातरहो नि स्वप्यान् युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पन्दम् । बहलम् । य । अस्मै । तीव्रान् । सोमन् । आसुनोति । प्रयस्वान् । तस्मै । शत्रून् । सुप्तुकान् । प्रातः । अहं । नि । सुप्तुकान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

१. आवयचनेभ्य मूको २. अवनी मूको ३. अत्यप्रसूनी मूको ४. विसर्पे मूको ५. रमान् दि' अ' ६. भर वि' ७. 'कम् इति अ' ८. नास्ति मूको ९. सर्वे मूको.

उद्गीथ० धनम् न धनमिष यया धनं सुवर्णरजतादिवयम् स्पन्दम् रष्टहणीयं प्रार्थनीयम् बहुलम् प्रभूतम्
यः वशिदीधरः नस्मैचित् महाप्राज्ञादिकाम अहते^१ दातुं संस्करोति, पुं रष्टहणीयान्
प्रभूतांश्च यो यजमानः^२ अस्मै इन्द्राय दातुम् तीमान् तीमरसान्^३ सोमान् आमुनोति
मयां दयाऽभिपुनोति संस्करोति प्रयत्नान् हविरध्वान् सुत्वा^४ सवनीयपुरोडासादिहविरध्वान्-
नित्यर्थः^५, तस्मै तदर्थं तस्य वा शत्रून् । कीटान् । सुतकान् शोभनपुत्रसहितान् खट्वान्
भष्टा प्रतोद उच्यते । तेन चात्र आयुधाम् लक्ष्यते । व्यट्टान् सुप्रतोदान् शोभनायुधामान्
अपि सत इत्यर्थः । नि युवति निमिषयति पृथक्करोतीत्यर्थः । पृथक्कृत्य च हन्ति दिनक्षित
पुत्रम् शत्रुजातम् । कस्मिन् काले पृथक्करोत् करोति । प्रातः अहः^६ प्रामुपसि, दिवसस्य
सम्बन्धिनि पूर्वाह्ण एव, "नाहव इत्यर्थः" ॥ ५ ॥

षेड्कट० धनम् इव स्पन्दनशीलं गवाश्वात्मकं दृष्ट्वाय बहुलम् यः अस्मै इन्द्राय तीमरसान्^३
सोमान् आमुनोति हविष्मान्, तस्मै प्रातः एव अहः शत्रून् सुप्रेरणान् नि युवति शोभना-
युधामान्, हन्ति च उपद्रवं तदीयम् इति ॥ ५ ॥

^१इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वगः^{१०} ॥

यस्मिन् वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मघवा काममस्मे ।

आराच्छित् सन् भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै धुम्ना जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम । शंसम् । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मघवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । धुम्ना । जन्या । नमन्ताम् ॥

उद्गीथ० यस्मिन् इन्द्रे वयम् दधिम धारयाम. अवस्थापयामः शंसम् स्तुतिं धनप्रार्थनाभिप्रायं
वा, यः च मघवा इन्द्र शिश्राय 'धिष् सेवयाम्' । सेवते परया प्रीत्या शुणैरित्यर्थः, कामम्
कमनीयं धनदानेन धनप्रार्थनाभिप्रायं वा अस्मे अस्माकं सम्बन्धिनम्, तस्य अस्य इन्द्रस्य
प्रसादान् आरात् चित् सन् दूरेऽपि सन् भयताम् विभेत्तु शत्रुः अस्मच्छत्रुः अस्मत्तः । किञ्च तस्मै
अस्मै इन्द्राय धुम्ना धुम्नानि हविरध्वानि जन्या जन्यानि अस्मज्जने भवानि अस्मदीया-
नीत्यर्थः, नि नमन्ताम् भोवत्त्वेन प्रह्वीभवन्तु शिश्रभोग्यानि भवन्तिवत्यर्थः ॥ ६ ॥

षेड्कट० यस्मिन् वयम् निदधीमहि स्तुतिम् इन्द्रे, यः च श्रयति धनवान् अभिलषितम्
अस्मासु, अस्य शत्रुः दूर एव तिष्ठत् विभेत्तु, नि नमन्ताम् अस्मै इन्द्राय शत्रुजनपद-
भवानि अग्नानि ॥ ६ ॥

आराच्छत्रुमप वाधस्व दूरमुग्रो यः शम्भः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि यवमद्गोमदिन्द्र कृषी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् ॥ ७ ॥

१. अहते मूको २. वचमानः मूको. ३. तीमरसत्तान् मूको. ४. इत्ता मूको. ५. हविरध्व-
सदशानियर्थः मूको. ६. अहः मूको ७-७ निराहवेत्यर्थः मूको. ८. गवाश्वादिपुत्रम् अ^१. ९. 'साव
मूको. १०-१०. नास्ति मूको

सू. ४२, मं. ८]

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उग्रम् । यः । शम्भः । पुरुःश्रुत् । तेन ।
अस्मे इति । धेहि । ययंऽमत् । गोऽमत् । इन्द्र । कृषि । धियम् । जरित्रे । वार्जऽरत्नाम् ॥७॥

उद्गीथ० आरात् अस्मत्समीपात् शत्रुम् मदीयम् अप बाधस्व आपगमय दूरम् । केन । उग्रः
असह्यो वा यः तव स्वभूतः शम्भः वज्रः कुन्तो वा तेन हे पुरुहूत ! किंच अस्मे असम्भ्यम्
धेहि देहि यवमत् यवसहितम् गोमत् गोसहितं च । किम् । सामर्थ्यात् अस्मत् । तव दधत्
हे इन्द्र । कृषि कुरु धियम् वाजरत्नाम् इदं यज्ञकर्म अनेन रमणीयम् जरित्रे स्तोतुः
ममायां ॥ ७ ॥

घेङ्कट० समीपात् शत्रुम् अप बाधस्व दूरम् । अत्र यास्कः (५, २४) — 'शम्भ इति वज्रनाम ।
शमयते वा शातयते वा' इति । उद्गूणः यः वज्रः पुरुहूत ! तेन । अरमासु निधेहि गोमत्
यवमत् च धनम् इन्द्र । । कुरु कर्म स्तोत्रे रमणीयाश्रम् ॥ ७ ॥

प्र यमुन्तं वृषसुवासो अगमन् तीव्राः सोमा बहुलान्तासु इन्द्रम् ।
नाहं दामानं मघवा नि यंसन्ति सुन्वते बहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषऽसुवासः । अगमन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलऽअन्तासः । इन्द्रम् ।
न । अहं । दामानम् । मघवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । बहति । भूरि । वामम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यम् इन्द्रम् अन्तः मध्यतः ॥ अगमन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । के । सोमाः ।
कीदृशाः । वृषमवासः अग्री सोमस्य वर्षितृभिः जघ्यर्षेभिः अभिपुताः 'तीव्राः तीव्ररसाः'
बहुलान्तासः 'आजसेरसुक्' (पा ७, १, ५०), बहुलादानम् अन्ते येभ्यः सकाशात् ते बहुलान्ताः,
इह परत्र च दृष्टफलस्य अनन्तस्य दातार इत्यर्थः । सः मघवा इन्द्रः न अहं नैव दामानम्
यजमानाय धनदानम् नि यंसत् नियच्छति विधारयति । किं वहिं करोति । उच्यते । सुन्वते
सोमाभिपर्वं कुर्वते यजमानाय नि बहति नियमेन प्रापयति ददातीत्यर्थः, भूरि बहु वामम्
वगनीयं धनम् ॥ ८ ॥

घेङ्कट० प्र गच्छन्ति यम् इन्द्रम् जठरे वृषाभिपुताः तीव्राः सोमाः बहुलाग्राः प्रवेक्ष्येलायाम्, सः
मघवा दातारं यजमानम् न एव नि यच्छति, नि बहति सुन्वते बहु धनमिति ॥ ८ ॥

उत प्रहामतिदीन्या जयाति कृतं यच्छवन्नी विंचिनोति काले ।

यो देवकामो न धना रुणाद्धि समित् तं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । प्रऽहाम । अतिऽदीन्यं । जयाति । कृतम् । यत् । स्वऽग्नी । विऽचिनोति । काले ।
यः । देवऽकामः । न । धना । रुणाद्धि । सम् । इत् । तम् । राया । सृजति । स्वधाऽवान् ॥ ९ ॥

१. के सूको. २. यवसहितम् वि० अ०. ३. किम् । अगमं वि०. ४. वाजरत्ना...वि० अ०.
५. अनेन सूको. ६-६. वा रसाः वि०; व रसाः वि० अ. ७. वृष्णमभि० वि० अ०; वृष्णमभि० वि०.
८-८. सु. अ. १०, ४३, ५.

उद्गीथ० किंचान्यम् उपकार करोति इन्द्रः यजमानस्य । उच्यते—उत अपि प्रहाम्
 प्रपूर्वंस्य हन्तेर्विदि^१ अनुनासिकस्यादेव कृते द्वितीयैक्यचनान्तस्यैक्यद्रूपम् । प्रकुर्येण इन्द्रोऽयम् इषुम्
 अगानि शक्तिं वा आत्मीयाम् अतिदीव्यं दोग्यतिरत्र गत्यर्थं । अतिरभिपूषितायं । अभिपूषितं
 गमयित्वा, एव प्रहस्येत्यर्थः^२, जयति 'यजमानस्य दातुं जयतीन्द्र' । किंच कृतम् यत् शत्रो
 विचिनोति गृह्णाति काले । यदित्यत्र प्रकारयचनप्रत्ययो लुप्तो दृष्टव्यः । यथा 'कृतम् अयानां'^३
 मध्ये शरी कितवः विचिनोति परीक्ष्य गृह्णातीत्यर्थः । एवमिन्द्रो युद्धकाले यल्यन्त दातुं
 परीक्ष्य गृह्णाति यथार्थम् । किञ्च य मनुष्य देवकामः देवान् श्रोतुं यद्वा च कामयते, तस्या-
 र्थाय धना स्वधनानि न रुणद्धि नावृणोति न धारयतीत्यर्थः । तम् इत् तम् राया छजति
 स्वधावान् । इत् इति पदपूरण । एवार्थं वा । त देवकामम् मनुष्यम् राया धनेन सघृज्जरयेव
 सघोजयत्येवेत्यर्थः, स्वधावान् हविरन्नयान् इन्द्रः । अथवा अन्नवत्तया अर्यययं हृष्यते ।
 ईश्वर इत्यर्थः ॥ ९ ॥

षेड्ड० अपि च प्रहन्तार प्रतिक्रितवम् अतिदीव्यं जयति^४ । कृतम् 'यत् युद्धकाले' विचिनोति
 शरी^५ कितवः हस्तस्थेष्वक्षेपु प्रागेव निधानात् कृतवम् अक्षाणां जानाति । तद्वद् इन्द्रश्च
 यल्यन्त सन् छजति एव तम् धनेन अन्यभिचारेण, य. यजमान देवकाम न धनानि
 रुणद्धि ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमार्मतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकैर्न वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम् । अर्मातिम् । दुरेवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विश्वाम् ।
 वयम् । राजभिः । प्रथमा । धनानि । अस्माकैर्न । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

उद्गीथ० हे पुरुहूत ! इन्द्र ! तव प्रसादात् गोभिः । 'अथाप्यस्यां तादितेन कृत्स्नवनिगमा भवन्ति'
 (या २, ५) इति गोविकारे रसे गोशब्दोऽत्र वर्तते । गोभि क्षीरादिगोरसैरित्यर्थः, उद्वेकैर्वा
 वृष्टिलक्षणे तरेम अतिगच्छेम अपनयेमैत्यर्थः, अर्मातिम् अविद्यमानमर्तिं प्रज्ञापहारिणीं
 पृथमित्यर्थः, दुरेवाम् दुरवगमाम् यवेन क्षुधम् कुशुक्षाम् विश्वाम् विश्व सर्वप्रकाराश्रयिण्या
 मित्यर्थः । किञ्च वयम् राजभि सह प्रथमा प्रधानानि धनानि अस्माकैर्न अस्मादीयेन च
 वृजनेन बलेन जयेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

षेड्ड० पशुभि तरेम दुष्टागमना दारिद्र्यादगमना दुर्बुद्धिम्, यवेन^६ च क्षुधम् पुरुहूत ! न्याताम्^७ ।
 वयम् राजभि सुखानि धनानि लभेमहि । आस्माकीनेन बलेन जयेम शत्रून् इति ॥ १० ॥

१ हन्तेहि वि^१, हन्ति वि^२ अ^३. २ प्रहस्ये^४ मूको ३-३ यजमानस्य दातुं जयति इन्द्र मूको.
 ४ ४. वतमायासा मूको. ५. आदीव वि^५ अ^६, अतिदीव्य वि^६. ६ जनवति मूको ७ ७ यदित्युत्तकाले
 वि^७ अ^८; यत्तकाले वि^८ ८. निस्वामी वि^९ अ^{१०}, स्वाम वि^{११} ९ लये^{१२} वि^{१३} अ^{१४}, अ^{१५} वि^{१६} १० 'ता

बृहस्पतिर्नृः परिं पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादध्यायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिम्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परिं । पातु । पश्चात् । उत । उत उत्तरस्मात् । अधरात् । अध्यायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिम्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

उद्गीथ० बृहस्पतिः बृहतो महतः पतिः इन्द्रः नः अस्मात् परि पातु परिरक्षतु पश्चात् अस्माकं पृष्ठतः

स्थितादित्यर्थः, उत अपि उत्तरमात् अधरात् पुरस्तात् मध्यतः समीपतश्च स्थितादित्यर्थः, अध्यायोः

अधं पापं वधादिलक्षणम् अस्माकं कर्तुं कामयमानादित्यर्थः । परिरक्ष्य च नः अस्माकम् सखा

इन्द्रः सखिम्यः सखिमृतेभ्यः अस्मभ्यम् वरिवः धनम् कृणोतु करोतु, ददातिवत्यर्थः ॥ ११ ॥

षेङ्कट० सर्वाभ्यो दिग्भ्यो योऽध्यापुरागच्छति, ततोऽस्मात् इन्द्राबृहस्पती परि पाताम् । अपि च सखा

इन्द्रः सखिम्यः अस्मभ्यम् धनम् कृणोतु ॥ ११ ॥

“इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः” ॥

[४३]

“कृष्ण आदिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, अग्नये त्रिष्टुभौ” ।

अच्छा म इन्द्रं मृतयः स्वविदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूपत ।

परिं स्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्यं मघवानमृतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मृतयः । स्वःऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनूपत ।

परिं । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्यम् । मघवानम् । ऊतये ॥ १ ॥

उद्गीथ० अच्छाच्छोऽत्र अभ्यर्थे अनूपतेत्येन च सम्भवते । अच्छ अनूपत अभिष्टुवन्ति इन्द्रम्

मे मम स्वभूताः मृतयः । कीदृशयः । स्वविदः स्वः-सब्दोऽत्र सर्वेषांयः । सर्वैशुणावेदिन्यः

मघवापयिष्य इत्यर्थः सध्रीचीः सहान्वचनाः सहगमनाः सहपूजा वा विश्वाः सर्वप्रकाराः

उशतीः इन्द्रं कामयमानाः । अभिष्टुवन्ति च परि स्वजन्ते ऊतये अवतिरत्र प्रीत्यर्थः । प्रीतये

प्रीतिजननार्थमित्यर्थः ॥ १ ॥

षेङ्कट० अभिष्टुवन्ति मम इन्द्रम् हतुतयः सर्वेषां लभ्यिष्यः सङ्गताः श्वाताः कामयमानाः ।

परि स्वजन्ते, जायाः यथा पतिम्, मर्यम् न मनुष्यम् इव च शुद्धम्, मघवानम् रक्षणा-

याऽऽह्वयम् ॥ १ ॥

न घा त्वद्विगर्ष वेति मे मनस्त्वे इत् कामं पुरुहूत शिथय ।

राजैव दस्म नि पदोऽपि बहिष्यस्मिन्सु सोमैऽनुपानमस्तु ते ॥ २ ॥

१. करोति विं अ. २. दधानीत्यर्थः मूको. ३. इन्द्र मूको. ४-४. नास्ति मूको. ५. “शुणावेयः मूको.

६. सहनाः मूको. ७. “पुत्वा” मूको. ८. नास्ति विं. ९. पतिः मूको. १०. उत्तरार्धचंस्य कृते

सू. अ. १, ६२, ११; १६६, ७.

न । घ । वृद्धिक् । अर्प । येति । मे । मनः । ते इति । इत् । कामम् । पुरुष्युत् । मिश्रय ।
राजाऽइव । दस्म । नि । सद्मः । अर्पि । वृद्धिक् । अस्मिन् । सु । सोमे । अवपानम् । अस्तु । ते ॥

उद्गीथ० प इति पदपूरणः । स्वष्टिर् स्वष्टामि परया भवत्वा मरणद्वारेण त्वां प्रत्याराधनाय
गमनशीलमित्यर्थः, न अप येति न कदाचिदपि अपगच्छति स्वयः मे मनः । किंच त्वे इत्
स्वयमेव वामम् सोमप्रदानेच्छां धनेच्छां च हे पुरुष । 'शिश्रय स्वापवामीत्यर्थः' । एतद्
ज्ञात्वा राजा इव यथा राजा भिक्षागमे निपीदति, एवं एवं हे दग्म । शत्रूणाम् उपशपयितः
दर्शनीयः । या हन्द्र ! निपीद उपशिश्रय अवि वृद्धिक् भेदित्करणवृद्धिक् । उपरि निपणस्य च
"सतः ते" तस्य हन्द्रस्य अस्मिन् अस्मदीये शु गोमे सुमेरुने" तामे "अवपानम् अवकलनात्"
अद्वाऽप्रतिहननात् सोमपानम् अस्तु भवतु ॥ २ ॥

येङ्कट० न एतद् स्वदभिमुखम् स्वयः अप गच्छति मे मनः । स्वयि एव अभिलषितम् पुरुषतः
अहं स्वापवामि । 'राजा इव' दर्शनीयः । अभि निपीद वृद्धिक् । अस्मिन् सोमे सुष्टु अवपानम्
अस्तु ते ॥ २ ॥

विपुष्टदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मुधवा यस्व ईशते ।

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो ययो वर्धन्ति वृषभस्य शुग्मिणः ॥ ३ ॥

विपुष्ट्वत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मुधवा । यस्व । ईशते ।
तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । ययः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुग्मिणः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० 'भक्ताभक्तयोः विपुष्ट्वत् इन्द्रः' । किञ्च मपत्रा अमतेः अविद्यमानमतेः प्रज्ञापहारिण्याः
क्षुधः पिपासायाः रायः धनस्य स्वावरलक्षणस्य वन्धः वसुनो धनस्य अङ्गमलक्षणस्य ईशते स्वात्ययेनेदं
बहुयचनमेकवचनस्य स्थाने । ईष्टे । किंच तस्य इत् तस्येन्द्रस्य वृषभस्य वर्धितुः शुग्मिणः
बलवतः प्रसादात्^{१०} स्वभूता वा इमे सप्त सप्तसङ्ख्याकाः सिन्धवः नद्यः गङ्गाद्याः प्रधानभूताः
अम्बाचलेत्येवमाद्या वा अन्तरिक्ष्याः^{११} प्रवणे निम्ने प्रदेशे स्थिताः सरयः ययः^{१२} उदकं^{१३} उदककर्म
या अन्नम् व्रीह्यादिकम् वर्धन्ति जातस्य अर्थाय ॥ ३ ॥

येङ्कट० विष्वक्प्रवर्तकः इन्द्रः अस्माकम् अमतेः^{१४} अपि च क्षुधः । सः एव^{१५} रायः धनवान्
वासयितुः ईष्टे । तस्य एव इमे प्रवणे सप्त सिन्धवः नद्यः अन्नम् वर्धयन्ति वृषभस्य बलवतः ॥ ३ ॥

ययो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमांस इन्द्रं मन्दिनश्चमूपदः ।

प्रपामनीकं शर्वसा दविद्युतद्विदत् स्वर्त्रमनेवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

- १-१. शिश्रयेत्यर्थः मूको. २-२. तस्ये मूको. ३. सुसंस्तुत वि. ४-४. अपानवामकलनात् मूको.
५. अभि मूको. ६-६. नास्ति वि. ७. नीयः मूको ८. पवमानम् वि. अ. ९-९. भक्षामशयोर्विपुभि-
रिन्द्रः वि. १०. स्वल्पम् मूको. ११. अन्तरिक्ष्याः वि. वा-१० वि. अ. १२. ययः
मूको. १३. उदकमौदकं वि. अ. उदकं मदकरं वि. १४. अपि मतेः वि. अ. १५. एव

सू ४३ मं ५]

वयं । न । वृक्षम् । सुपलाशम् । आ । असदन् । सोमास । इन्द्रम् । मन्दिनं । चमूऽसदं ।
प्र । एषाम् । अनोरुम् । शर्मामा । दर्पिगुतत् । त्रिदत् । स्व । मनने । ज्योति । आर्यम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० वृक्षम् वयं 'न वयं इव' यथा वयं पक्षिण वृक्षम् सुपलाशम् शोभनपर्णम् आसीदन्ति, एवम्
सोमास सोमा मन्दिनं तर्पयितार चमूपद अधिपवणचर्मणि चमसपात्रेषु 'वा सत्तार
स्थातार' इन्द्रम् आ असदन् आसीदन्ति अधितिष्ठन्ति पीता सन्त । अधितिष्ठन्तः च
सत्ताम् एषाम् भक्ष्यत् सोमानाम् अनोरुम् समूहम् शवसा इन्द्रस्य बलेन शरीरवीर्यबुद्धिदक्षणेन
उपलक्षित, बलरूपेण विपरिणत सन्नित्यर्थं, प्र दर्पिगुतत् प्रकर्षेण श्रीयते । इन्द्र
बलरूपेण प्रदीप्तश्च सन् विशत् वेत्ति दातुं जानाति, ददातीत्यर्थं, स्व स्वर्गम् मनवे
कार्यकारणयो पृक्करोपचारात् अत्र कारणशब्देन कार्यमुच्यते । यजमानमनुष्वापेत्यर्थं । ज्योतिः
तेजश्च ददाति आर्यम् आर्यस्य सर्वस्य जगत स्वामिन इन्द्रस्य स्वभूतमिन्द्रस्व च
प्रापयतीत्यर्थं ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पक्षिण इव वृक्षम् सुपर्णम् आ असदन् सोमा इन्द्रम् मदकरा चमसपादिन । प्र योतते
एषाम् सोमानाम् अग्रम् वगेन युक्तम् । प्रयच्छन् इन्द्र आदित्याख्यम् ज्योति आत्मना प्रैर्यम्
मनुष्येभ्य ॥ ४ ॥

कृतं न श्रुती वि चिनोति देवने संतर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।

न तत् ते अन्यो अनु वीर्यं शक्नुवन् पुराणो मघवन् नोत नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्रुती । वि । चिनोति । देवने । समूहम् । यत् । मघवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्य । अनु । वीर्यम् । शक्नुवन् । न । पुराण । मघवन् । न । उत । नूतन ॥

उद्गीथ० कृतम् न कृतमिदं यथा कृत नाम अयम् अयाना मध्ये श्रुती कितव वि चिनोति
परीक्ष्य गृह्णातीत्यर्थं, दवने आस्फुरे^{१०} । एव भवानिन्द्र मघवम्^{११} सम्यगवा बुद्धिदक्षणा
वर्णयितार मेघम् अन्तरिक्षे सर्वमेघाना मध्य परीक्ष्य गृह्णाति । कदा । उच्यते—यत्
यदा, यथा भवानिन्द्र सूर्यम् आदित्य सत्तार वा मेघम् 'अन्तरिक्षे स्थित' क्षारयतीत्यर्थं,
जयत् जयति तदीयरसापहरणद्वारेण च वर्षास्त्रित्यर्थं । तत् ते तव स्वभूतम् वीर्यम् वीरकर्म
आदित्यमेघनलक्षण त्वत्त अन्य अविष्यत्कालीन न अनु शक्नु त्वाम् अनुकर्तुं न
शक्यति, न पुराण नापि चिरन्तन अतीतकालीन अशक्नु हे मघवन् । इन्द्र, न उत
नापि नूतन नव वर्तमानकालीन शक्नोति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा दवने परस्वस्य हन्ता कितव कृतम् वि चिनोति, तथा त मृगवते सूर्यम्, यदा^{१२}

१-१ गव इव मूको २ अस्ति मूको ३-३ वा सत्तार एव तारा मूको ४ चितिष्ठता ५ समूहम्
मूको ६ भागि याचना वि^१ ७ अत्र वा (५२२) द्व ८ अय मूको ९ अयाना मध्य
परी वि^१ १० आस्ते मूको ११ नास्ति मूको १२-१२ त नट मूको १३ यथा
वि, तथा न.

सन्धेत्तारम् मधवा सूर्यम् अजयत् । 'पृतदेव प्रत्यक्षम्'—न तत् स्वदीप्यम् धीर्यम् अयं अनुवर्तुं शक्नोति, न प्रष्ट, न अपि नूतनः ॥ ५ ॥

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

विंशंविंशं मधवा पर्यंशायत जनानां धेनां अवचाकंशदृषां ।

यस्याहं शुक्रः सर्वनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विशम्ऽविशम् । मधवा । परि । अशायत । जनानाम् । धेनां । अवचाकंशत् । दृषां । यस्य । अहं । शुक्रः । सर्वनेषु । रण्यति । स । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यत ॥ ६ ॥

उद्गीथ० विश विशम् मधवा इन्द्र सर्वांस् जनान् परि अशायत पर्याप्नोति प्रतिगच्छतीत्यर्थः । गत्वा च जनानाम् यजमानजनानां स्वभूता धेना आहुती १ 'अवचाकशत् सत्येनाभिपश्यति ह्यमानलक्षणा' २ 'तत्तत्त्वा अग्नौ दृष्ट्वा चाभिमुत्तेन' ३ प्रतीच्छतीत्यर्थः । अथवा धेनेति वाक्यानाम् । दर्शनेन चात्र श्रवणमुच्यते । वाय स्तुती शृणोतीत्यर्थः, यथा वर्धिता इन्द्र । किञ्च यस्य अहं यस्यैव यजमानस्य स्वभूतेषु सर्वनेषु रण्यति ४ शक्र इन्द्र रण्यति वृत्तिनिमित्ता प्रीतिं करोति, स यजमान तीव्रैः पटुरसौ सोमैः इन्द्रस्य वृत्तिनिमित्ता प्रीतिमुत्पाद्य तत्प्रसादात् सहते अभिभवति पृत यत सहामा कर्तुमिच्छत स्वशत्रून् ॥ ६ ॥

येद्दृष्ट० सर्वांस् मनुष्यान् मधवा परि क्षेते जनानाम् स्तुती अवदीपयन् ५ दृषा । यस्य पुत्र दास सर्वेषु रमते, स तीव्रैः प्रदीपमानैः ६ सोमैः अभिभवति शत्रून् ॥ ६ ॥

आपो न सिन्धुमभि यत् समक्षरन्त्सोमांस इन्द्रं कुल्या इव हृदम् ।

वर्धन्ति विप्रा महौ अस्य सार्दने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आप । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । समऽअक्षरन् । सोमांस । इन्द्रम् । कुल्या इव । हृदम् । वर्धन्ति । विप्रा । महौ । अस्य । सार्दने । यवं । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

उद्गीथ० आप न यथा आपो वृष्टिलक्षणा मूनी पतिता सत्यः सिन्धुम् नदीं प्रति गच्छन्ति, कुल्या इव हृदम् यथा च कुल्या शब्दकारिण प्रह्लादिन वा समुद्रं प्रति गच्छन्ति, पूर्वम् यत् १ इन्द्रम् विज्ञेय यस्य कार्यः । यम् इन्द्रम् अभि समक्षरन् आभिमुख्येन सम्यक् क्षरन्ति गच्छन्ति सोमांस सोमा । तस्य अस्य इन्द्रस्यायं वर्धन्ति वर्धयन्ति २ विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना । किम् । महं महत् पूजितं वा हविर्जातं च सार्दने स्थाने वेलाक्ये, स्थिता इति शेषः । किमिव

१. अजयत् वि० अ०. २-२. पञ्चमेव प्रधानं वि० अ०

३. ३. नास्ति सूको ४. धेनाहं
सूको ५. आहुति सूको ६. १. अपचाकशत् स येनाभिपश्यति ह्यमान शब्द सूको ७. ७. तत्तत्त्वा अग्नौ दृष्ट्वा
चाभिमु० सूको ८. चरिता सूको ९. ९. स्तुतिं स्वदीपयन् वि० अ०, स्तुतिरपदीपयन् वि०. १०. दी० वि०.
११. यम् सूको. १२. नास्ति सूको.

वर्धयन्ति । उच्यते—यवम् न वृष्टिः यथा यवं यवादि^१ सस्यं^२ वृष्टिः । कर्तरि कृत् । वर्धिता पत्रंन्यः^३ दिव्येन दिविभवेन दानुना दानार्हेण वृष्ट्यादिकेन वर्धयति, एवम् ॥ ७ ॥

येङ्कट० आपः इव समुद्रम् अभि^४ संक्षरन्ति यदा सोमाः इन्द्रम् वृत्त्याः इव च हृदम्,^५ तदानीम् अस्य इन्द्रस्य वर्धयन्ति मेधाविनः महत्त्वम् यजे^६ यवम्^७ इव वृष्टिः दिवि भवेन दानेन वर्धयेनेति ॥ ७ ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद्भुजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।

स सुन्वते मधवा जीरदानवेऽविन्दुज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःसु । आ । यः । अर्यपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः । सः । सुन्वते । मधवा । जीरदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यच्छब्दो वाक्यद्वयेनापि सम्बन्धयितव्यः । वृषा न यथा गोवृषः हंर्षालुत्वात् क्रुद्धः गोयूथेषु गच्छति प्रतिवृषभवधाय, एवम् यः इन्द्रः विद्युद्भयः क्रुद्धः पतयत् पतति गच्छति रजःसु उदकेषु मेघोदरगतेषु मेघवधाय । यक्षेन्द्रो मेघं हरवा आ अकृणोत् अवोक्तोति इमं लोकं प्रति प्रक्षिपति अर्यपत्नीः अर्यस्य सर्वस्य जगतः स्वामिन इन्द्रस्य पालयितव्या इमा वृष्टिलक्षणा अपः, सः मधवा इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्यते जीरदानवे प्रायश्चित्ताध्यवसानेन क्षिप्तं हविषा दात्रे अविन्दत् लभते । कामेनात्र वदेत्तुदानं लक्ष्यते । ददातीत्यर्थः । किं ददाति । ज्योतिः तेजो देवत्वलक्षणम् । मनवे मनुष्याय हविष्मते यज्ञमानाय ॥ ८ ॥

येङ्कट० वृषभः इव क्रुद्धः पतति लोकेषु । यः देवपत्नीः आ अकृणोत् इमाः अपः दासपत्नीः, सः सुन्वते मधवा क्षिप्रदानाय प्रायश्चित्त्वं ज्योतिः मनुष्याय हविष्मते इति ॥ ८ ॥

उज्जायतां परशुज्योतिंषा सह भूया ऋतस्य सुदुर्घा पुराणवत् ।

वि रौचतामरूपो भानुना शुचिः स्वर्णं शुक्रं शुशुचीत् सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुदुर्घा । पुराणवत् । वि । रौचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । त्वः । न । शुक्रम । शुशुचीत् । सत्पतिः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० भूयाः इति मध्यमपुरुषवचनश्रुतेः^१ प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य सम्बोधनपदम् अध्याहार्यम् । हे इन्द्र! तव परशुः यज्ञः उद् जायताम् उत्साही भवतु, अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे वा तव प्रसादाद् व्याप्रियतामित्यर्थः । केन सह । ज्योतिषा सह विद्युज्ज्योतीरूपेण त्वया सहैत्यर्थः । त्वमपि हे इन्द्र! भूयाः भव ऋतस्य उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य सुदुर्घा सुष्ठु दोग्धा, अस्मदर्थं वर्धितैत्यर्थः । कथम् । पुराणवत् चिरन्तनवत् । अतीतकाले यथा अस्मदर्थं सुष्ठु वर्धिता भूम्ः त्वम्, एवम् इदानीमपि वर्धिता भवेत्यर्थः । अथवा पुराणवत् पुराणानामिव यथा

१. यवादि वि' अ'. २. सम्बन्धं शूको. ३. वज्रो मूको. ४. नारित वि' अ'. ५. भूदम् वि'; भूतम् अ'; भूदम् वि'. ६. यद्वयम् वि' अ'. ७. "चनशब्दस्य" वि' अ'.

चिरन्तनानाम् अमृतिपञ्चादीनाम् अर्थाय वर्णिता अभू स्वम्, एवम् अम्याकमपि वर्णिता भूया । किंच वि रोचनाम् मुष्टु मिषः^१ तव भवतिवत्यर्थः, ^२अहय † अरयति ‡ आरोचनार्णविषमवचन^३ गत्यर्थे वा^४ । आरोचनवर्णं देवान् प्रति गन्ता वा अमृतमोम भातुना स्वदीप्यया, युज इति शेषः, शुचि शुद्ध सुसंस्कृत इत्यर्थः । किञ्च स्व न यथा आदित्य शुद्धम् शोधिष्यद् दीप्तिमा गृह्यतीति 'शोशुष्यते अत्यर्थं' दीप्यत इत्यर्थः । एवमस्य^५ सोमस्य पीत्वा अत्यर्थं दीप्यतां भवानिन्द्र सत्यति सतां पाता रक्षिता ॥ ९ ॥ 'गोभिष्टरेम' इत्यादिमन्त्रद्वय व्याख्यातार्थम् ।

वेङ्कट० उक्तं जायताम् हृद्गल्य वज्र ज्योतिषा गद्ग । अथ तस्य भूयात् सत्समभूतस्य गृह्यतां माप्य-
मिका वाक् 'प्रत्य ह्य' काले । वि रोचनाम् आरोचमान भातुना जलन् आदित्य इव । जलन्
अत्यन्तदीप्तो भवतु सतां पति ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामर्तिं दूरेवां ययेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वृषं राजभिः प्रथमा धनान्प्रस्मार्केन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभि । तरेम । अमर्तिम् । दृष्ट्वा^६ । ययेन । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विश्वाम् ।

वृषम् । राजभिः । प्रथमा । धनानि । अस्मार्केन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

[पूर्व (अ १०, ४२, १०) व्याख्याता ।]

वृहस्पतिर्नः परिं पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादद्यायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

वृहस्पतिं । नः । परिं । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अद्यायोः ।

इन्द्रं । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

[पूर्व (अ १०, ४२, ११) व्याख्याता ।]

^७इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[४४]

^१वृष्ण आह्निरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, आद्यास्तिस्रोऽन्त्ये च त्रिष्टुभः^२ ।

आ यात्विन्द्रः स्वर्पतिर्मदायु यो धर्मेणा तूतुजानस्तुविंप्मान् ।

प्रत्वष्टाणो अति विश्वा महौस्पपारेणं महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

१ प्रीतय वि^३ २ २ अयुष अतिरारोच^४ वि^३ अ^५ † वि वि^३ ‡ नास्ति वि^३ ३. नास्ति
मूको. ४ ४ शोभ्यते दीप्यते अत्यर्थं वि^३, शोभ्यते वि^३ अ^५. ५. अवमल मूको ६-१. प्र नव वि^३ अ^५.
७-७. नास्ति मूको

आ । यातु । इन्द्रः । स्वपतिः । मदाय । यः । धर्मेणा । तुतुजानः । तुविष्मान् ।
प्रस्तुक्ष्माणः । अति । विश्वा । सहासि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

उद्गीथ० यः इन्द्रः स्वपतिः स्वभक्तानां पालयिता तुविष्मान् बलनाशं प्रदर्शनार्थत्वाद् अर्धाविरोधाच्च
बलवानित्यर्थः । अथवा 'तु वृद्धो' इत्यस्य किति प्रत्यये परतः गुणे प्रतिपिद्धे उवङ्ङादेशो
कृते तुप्तिरिति भवति रूपम् । तुवि प्रातिपदिकान्मत्पु । तुविष्मान् सर्वप्रकारवृद्धिमान् इत्यर्थः ।
अथवा तुविरिति बहुनात् । तुविशब्दस्यापि^१ ईषद्विहृतः पर्यायवचनो दंसशब्दस्य कर्मनाशो
दंसःशब्दवत्^२ । तुविष्मान् बहुमान् बलपौरुषप्रशानीत्यैश्वर्यात् सर्वस्तुतिप्रपञ्चहुत्यवान् इत्यर्थः ।
मदाय अति आ यातु सर्वान् आगमनप्रतिबन्धान् अतीत्यात्मघातं प्रत्यागच्छतु । कथम् । तूतुजानः
क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रः स्वरमाण इत्यर्थः । केनायातु । धर्मेणा धारयित्वा रयेन । किं कुर्व-
न्नायातु । प्रत्यक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन् उपक्षययज्ञित्यर्थः । विश्वा सर्वाणि सहासि बाहु-
बलानि । केन प्रत्यक्षाणः । अपारेण अनन्तेन शरीरेण महता च सेनालक्षणेन वृष्ण्येन
सामर्थ्यादत्र बलनामैतत् । बलेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ यातु इन्द्रः धनपतिः मदार्यम्, यः धारणेन स्वरमाणः वृद्धः प्रकर्षेण तनूकुर्वन्
अति^३ गच्छति विश्वानि बलानि पारवर्जितेन^४ महता बलेन ॥ १ ॥

सुष्टामा रथः सुयमा हरीं ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गर्भस्तौ ।
शीमे राजन्तसूपथा याद्वार्वा^५ वर्धाम ते पपुषो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामौ । रथः । सुऽयमौ । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गर्भस्तौ ।
शीमेम् । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वा^६ । वर्धाम । ते । पपुषः । वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र ! सुष्टामा शोभनस्थामा सुगमन इत्यर्थः, रथः तव स्वभूतः सुयमा सुयमौ,
बद्धावित्यर्थः, हरी अश्वौ च ते तवैव स्वभूतौ । किञ्च नृपते ! त्रैलोक्यस्य राजन् !
मनुष्यादिप्रजायां पातः ! वा तव गमस्तौ 'गभस्तिः' (निघ २, ४) इति बाहुनाम् । बाहुसम्बन्धाच्च
हस्तौ लक्ष्यते, बाहुसम्बन्धे हस्त इत्यर्थः । मिम्यक्ष गच्छति (तु. निघ २, १४) सदा
शत्रुवधाय तिष्ठतीत्यर्थः, 'वज्र' च^७ स्वदीयः । पतेः स्तुतिभिः कारणैः शीमेम् शीघ्र
हे राजन् ! सर्वेश्वर ! उपथा शोभनेन स्वर्गमार्गेण आ याहि आगच्छ अर्वा^८ अस्मादभिमुखम् ।
आगतस्य च सतः ते तव पपुषः सोमं पीबतः सम्बन्धीनि वृष्ण्यानि बलानि शरीरवीर्यशौर्यबुद्धि-
बुद्धिलक्षणानि वर्धाम स्तुतिभिः वर्धयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनावस्थानः तव रथः, सुयमौ च अश्वौ । संहतो भवति नृपते ! तव^९ बाहौ वज्रः ।

१. उवङ्ङादेशे मूको. २. 'शब्दोऽपि मूको. ३. दंसशब्दो मूको. ४. अति वि^{१०} अ^{११};
इति वि^{१२}. ५. परिव^{१३} मूको. ६. राज मूको. ७-८. वज्राश्वौ वि^{१४}; वज्राश्व वि^{१५} अ^{१६}. ९. बाहौ वि^{१७}.
१०. मुदितम् वि^{१८} अ^{१९}.

तथा सति शीघ्रम् राजन् । सुपथा आ याहि अभिमुत्तम् रथेन । वर्षायाम तव सोमं पीतवत् ।
यलानि ॥ २ ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रगाहुमुग्रमुग्रासंस्तविषासं एनम् ।

प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मन्ना संधुमादौ वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रवाहः । नृपतिम् । वज्रगाहुम् । उग्रम् । उग्रासं । तविषासं । एनम् ।

प्रत्वक्षसम् । वृषभम् । सत्यशुष्मम् । आ । ईम् । अस्मन्ना । संधुमादौ । वहन्तु ॥ ३ ॥

उद्गीथ० आ इन्द्रवाह इन्द्रस्य योदार यज्ञ प्रयाद्यातार अस्मदस्तिवज इत्यर्थः, नृपतिम्
यजमानमनुप्याणा पातारम् वज्रगाहुम् शत्रुवधाय सदा गृहीतवज्रहस्तम् उग्रम् वृन् अग्रसदम्
उग्रासं 'अन्ययजमानस्त्रिभिः सम्यक्कर्मोनुष्ठानविज्ञानेन' अग्रसद्या तविषाम 'ज्ञानकर्मसमुच्च-
यकारित्वाद् दिव्यसर्वगुणोपेतत्वाच्च' महान्त एनम् इन्द्रम् प्रत्वक्षसम् प्रकर्षेण शत्रुबलानां
तनूकर्तारम् वृषभम् अपितारम् सत्यशुष्मम् अद्विसवादिबलम् ईम् अस्मन्ना । ईमिति पदपूरण ।
अस्मन्ना अस्माद् प्रति सधमाद् स्तुतिभिः हविर्भिश्च सहसर्पयितारः आ वहन्तु यागार्थम् ॥ ३ ॥

येङ्कट० आ वहन्तु इन्द्रस्य योदार नृपतिम् वज्रगाहुम् उद्गूर्णम् उग्रः प्रवृद्धा एतम् प्रकर्षेण
तनूकर्तारम् वृषभम् सत्यबलम् अस्मात्तु सहमाद्यन्तः ॥ ३ ॥

एना पतिं द्रोणसाचं सर्वैतसमूर्जः स्कम्भं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्व सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणसाचम् । सञ्चैतसम् । ऊर्जं । स्कम्भम् । धरुणे । आ । वृषायसे ।

ओजं । कृष्व । सम् । गृभाय । त्वे इति । अपि । अर्जं । यथा । केनिपानाम् । इन । वृधे ॥

उद्गीथ० एव एवम् उक्तेन प्रकारेण पतिम् सर्वस्य स्वामिनम् इन्द्रम् द्रोणसाचम् दुमन्मयसोमपात्राणां
सेवितारम् सचतसम् समञ्च सर्वज्ञमित्यर्थः, ऊर्जं स्कम्भम् 'ऊर्जे बलप्राणनयो' । बलस्य प्राणस्य वा
जीवनस्य स्कम्भभूतम् आधारमित्यर्थः, धरुणे सर्वस्य जगतो धारयितरि यज्ञे आ तृपायसे ।
शोड्येऽग्र लट् । हविर्भिर्मर्यादया 'सेकुमिच्छ तर्पय' हे अध्वर्यो । तर्पयित्वा च ओजं कृष्व
बलम् इन्द्रस्य कुरु । सम् गृभाय पुनरपि यागार्थं सद्गृहाण त्वे अपि स्कम्भे हे इन्द्र । यस्त्वम्
इन सर्वलेश्वर स त्वम् केनिपानाम् मेधाविनाम् कृत्विजा (छ निघ ३, २५) यथा यथावत्
सर्वप्रकारया बुद्ध्या वृध वर्षनाय 'अस भव' ॥ ४ ॥

येङ्कट० एवम् पतिम् द्रोणकलशस्य सेवितारम् सर्वप्रज्ञम् । बलस्य धारकम् धरुणे । आ सिद्धसे जदरे ।

१ 'व' गो वि' अ' ।

२-२ अ य यजमानस्त्रिभिः कर्मां वि', अ-यो यजमानस्त्रिभिः सम्यक् कर्मां

वि' अ ३ ३ 'सत्यचयकारित्वादिषु सर्वं' मूको.

४ 'इन्द्र मूको

५ ५ मिच्छन् वयम् मूको.

६ अपि अस मूको. ७ यस्तव मूको

८ ८ नसम्य मूको.

९. कदन्ति वि' अ', वनि वि'.

१०. सर्वज्ञं वि' अ', समञ्च वि' ११. कर्मसि मूको.

स एव वरम् कुराव्य । समं गृहाण चास्मानपि स्वधि, भवसि यथा स्व मेधाविनाम् अस्माक
स्वामी वर्धनाय । 'केनिय' १ (निघ ३, १५) इति मेधाविनामसु पठितम् १ इति ॥ ४ ॥

गर्मन्नुस्मे वसून्वा हि शंसिपं स्वाशिपं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमीशिपे सास्मिन्ना संतिसि वर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गर्मन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिपम् । सुसआशिपम् । भरम् । आ । याहि । सोमिन ।
त्वम् । ईशिपे । स । अस्मिन् । आ । संतिसि । वर्हिषि । अनाधृष्या । तव । पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र ! स्वदेवानि वसुनि धनानि अस्मे अस्मान् प्रति आ गमन् आगच्छन्तु, अस्मभ्य
धनानि देहीष्यथ । किञ्च हि यस्मान् अहम् शंसिपम् स्वा स्तोमि, तस्मात् स्वाशिपम् शोभना
आशिपो यस्मिन् स स्वाशी, स स्वाशिपम् शोभनधनप्रार्थनायुक्तमित्यर्थ, भरम् सर्वस्य
जातो भर्तारं यज्ञ मम सोमिन सोमसम्पादिन स्वभूतम् आ याहि आगच्छ । आगत्य च
य त्वम् ईशिपे सर्वस्य, सः त्वम् अस्मिन् अस्मदीय वेदिस्तरण वर्हिषि आ संतिसि आसीद
उपविश । उपविश्य च अनाधृष्या असुररक्षोभि अभिभविष्यमशक्ययानि तव स्वभूतानि पात्राणि
सोमपात्राणि धर्मणा पानकर्मणा, योजयेति क्षेप, पीरयेत्यर्थ ॥ ५ ॥

घेङ्कट० गच्छन्तु मयि धनानि । आ शंसिपम् हि त्वाम् अहम् स्वाशिपम् । यज्ञम् आ याहि सोमिन ।
त्वम् ईशिपे धनस्य । म त्वम् आ सीद अस्मिन् वर्हिषि । तव सोमपात्राणि जाधर्षयितुम्
अशक्ययानि कर्मणा ॥ ५ ॥

“इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः” ॥

पृथक् प्रथम् प्रथमा देवहृतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्पृथिव्या नार्वमारुहंभीमेन ते न्यनिशन्तु कर्षयः ॥ ६ ॥

प्रथक् । न । आयन् । प्रथमा । देवहृतय । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुष्टरा ।

न । ये । शेकु । पृथिव्याम् । नार्वम् । आरुहम् । ईर्मी । एव । ते । नि । अनिशन्तु । कर्षय ॥

उद्गीथ० इ इन्द्र ! तव प्रसादात् पृथक् पृथग्भूता अन्यै सुकृतिभि सहैत्यर्थ, प्र आयन्
प्रकृष्टया गत्या गता स्वर्गं प्राप्ता इत्यर्थ, प्रथमा 'पूर्वे तव' देवहृतय कर्तारं कृत् ।
दवाना यागार्थम् ॥ आह्वयितारं यष्टार इत्यर्थ । किञ्च अकृण्वत कृतान्तश्च धवस्यानि
श्रवणादाणि दुष्टरा दुरनुकराणि १ अन्यै सुकृतिभि दुष्प्रापाणीत्यर्थ । किञ्च य न शकुः नाऽशक्नु
चन् यज्ञियाम् यज्ञमयीम् नार्वम् आरुहम् आरोहुम् यज्ञमनुष्ठानमित्यर्थ, ते अयज्वान

१ केनिपात वि' अ', कनया वि'. २ तु क्वाचित्क निघ सूको. ३. आगत्य सूको. ४ स्वामिनम्
वि' अ', तस्मिन्नि वि' ५ नास्ति वि' अ'. ६ 'णाम् वि' अ', 'न वि'. ७ नास्ति सूको.
८ स्तुत वि' ९-९ पूर्वम् सूको १०. योगा सूको ११ तु या ५, २५, 'उमत्' सूको

तय क्रोधात् ईर्षा एव ईरुणेनैव^१ अधोगमनेनैव नि अविशन्त नीचैरविशन्त अधोगतिं गता इत्यर्थः, वेपथ कप्या दुष्प्या वा अपकर्माण इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेद्वट० पृथक् 'प्र गच्छन्ति' देवलोमान् प्रथना देवद्वटय^१ ये देवानाङ्गयन्ति । अदुर्वत श्रवणीयानि यशसि दुस्तराणि अन्धैः, ये शक्नुवन्ति यज्ञियाम् नावम् आरोढुम् । 'अथ ये नाशम्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुम्, ईर्षेव ते यविगन्त, इहैव ते न्यविशन्त, ऋणेनैव ते न्यविशन्त, अरिमन्त्रव' लोक इति वा' (या ५, २५) । केष्य दुस्सितप्या शोधनीयकर्माणः ॥ ६ ॥

एवैवापागपरे सन्तु दृढयोऽश्वा येषां दुर्युजं आयुयुजे ।

इत्या ये प्रागुपरे सन्ति दानेन पुरुणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दृढ्यं । अश्वा । येषाम् । दृढ्युजं । आयुयुजे ।

इत्या । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दानेन । पुरुणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

उद्गीथ० एव एव एवमेव यथोक्तप्रकारेण 'न ये वेदुः' (ऋ १०, ४४, ६) इत्यादिनैव प्रकारेणेत्यर्थः, 'अपाक् वचनस्य' इत्ययमोऽत्र कर्तव्यः । अपाञ्च^१ अधोगतय इत्यर्थः, सन्तु तव क्रोधात् भवन्तु अपर वर्तमानकालीना अपीत्यर्थः । के । दृढप दुर्युज देवबाग प्रति कुत्सितमतय अयजाना इत्यर्थः । ये कीदृशा । येषाम् अयजना 'स्वभूता अश्वा' दुर्युज बलवत्वात् दुर्योचना अपि सन्तु आयुयुजे आभिमुख्येन युज्यन्ते रथेषु भृत्यैः । ये ईश्वरा अपि सन्तो न यजन्ते तवेत्यर्थः । किञ्च इत्या अमुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण 'प्रयक् प्रायत्' (ऋ १०, ४४, ६) इत्यादिनैव प्रकारेणेत्यर्थः, ये उपरे तेऽपि, अपरे वर्तमानकालीना इत्यर्थः । प्राक् सन्ति । प्रागित्यत्र पूर्ववत् लिङ्गवचनव्यत्यय कार्यः । सन्ति इत्यपि^२ लोढ्यै लट् । प्राञ्च सन्तु प्रकृष्टगतयो भयन्तु । तव प्रसादात् स्वर्गगामिनो भवन्त्येत्यर्थः । के । यत्र येषु पुरुणि बहूनि वयुनानि भोजना प्रज्ञानानि धनानि च दावने दानाय देवेभ्यो हविर्दानार्थमवस्थितानि न भोगायमवेत्यर्थः^३ । येऽपि वर्तमानकालीना देवयज्ञिनः अस्मादय, तेऽपि तव प्रसादात् स्वर्गगामिनो भवन्त्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेद्वट० एवम् एव अपाचीना^{१०} सन्तु अपरे, अस्मान् प्रति वे^{११} दुर्युजय, अश्वा येषाम् द्रुयाजा प्रथमा रथेष्वायुज्यन्ते । अथ अमुन स्वर्गे भवन्ति, ये ऋक मरणाद् दद्यात् दानाय भवन्ति उपरे अस्मिन् लोके, बहूनि यत्र कान्तानि भोजनानि विद्यन्ते ॥ ७ ॥

गिरिरिज्ञान् रेजमानां अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।

सर्वाक्षिनि धिपणे वि ष्केभायति वृष्णः पीत्वा मदं उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

१ ईरुणेनैव वि^१, ईरुणेनैव वि^१, ईरुणेनैव अ. २२ नास्ति वि^१ अं, प्रवच्छन्ति वि^१ ३ 'वभूत' मूको ४ 'व ते मूको ५५ अपान गवच' मूको ६ अस्ताव वि^१. ७-७. 'तान् अश्वात् मूको ८ वि मूको ९ भोगार्थं' मूको १० 'नवा' वि^१ अं. ११ ११. स्वयमस्म्यं प्रतिभा वि^१ अं, 'प्रतिदत्ता वि^१

गिरीन् । अजान् । रेजमानान् । अधारयत् । यौः । वृन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति समुद्दीचीने । धिपणे इति । वि । स्कम्भायति । वृष्णः । पीत्वा । मदे । उक्थानि । शंसति ॥

उद्गीथ० गिरीन् हिमवदादीन् मेघान् वा । कीदृशान् । अजान् अज्ञानान्^१ आकाशगामिन इत्यर्थः,
रेजमानान् पक्षच्छेदभयान् भीतान् कम्पमानान् वा अधारयत् धारितवान् इन्द्रः । धिप्याम्
अन्तरिक्षे वा निश्चलान् कृतवानित्यर्थः । यौः भुलोकः सन्निवासी वा जनः इन्द्रत्
अमुरराक्षसेभ्यो भीतः सन् आह्वयति इन्द्रम् आत्मनः परिग्राणार्थम् । अन्तरिक्षाणि शना-
लम्भानपि अन्तरिक्षलोकां कोपयत् कोपयति सदृक्षोभयतीत्यर्थः । समीचीने परस्परं मृगते
धिपणे छावाधुष्यौ वि स्क्रमायति स्तम्भयति अन्तरिक्षेण । किञ्च वृणः धिपितुम् स्त्रोत्रकस्य
मेघान् सोमान् पीत्वा मदे सति 'मत्तः सन्निवर्त्यः', उन्धानि घस्याणि शंसति हेतुकर्मकर्तृत्वेन
शंसयति वा होतात्म् ॥ ८ ॥

पेद्दट० मेघान् तामनशीलान् कम्पमानान् यः अधारयत् । यौः भीता इन्द्रति । तथा^२ अन्त-
रिक्षाणि कोपयत् । समीचीने छावाधुष्यौ अन्तरिक्षेण^३ वि स्क्रभाति^४ । सोमम् पीत्वा मदे सति
मत्तत्त्वानि^५ यचनानि^६ यचीति ॥ ८ ॥

इमं विभुमिं सुकृतं ते अङ्कुशं येनाहजासि मघवच्छफारुजः ।

अस्मिन्स्तु ते सर्वेन अस्तवोक्थं सुत इष्टौ मघवन् बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमम् । विभुमिं । सुकृतम् । ते । अङ्कुशम् । येन । आहजासि । मघञ् । शफारुजः ।
अस्मिन् । सु । ते । सर्वेन । अस्तु । ओक्थम् । सुते । इष्टौ । मघवन् । बोधि । आभगः ॥

उद्गीथ० हे मघवन् । येन अङ्कुशेन आहजासि आह् इवर्द्धे । 'वक्त्रीकरणार्थम् इवत् पीडयसी-
त्यर्थः', शफारुजः शकैः आभिमुख्येन रोयतुन् परवदावां इत्युक् पुरावतादीन् हस्तिनाः, इमम्^१
अङ्कुशम् सुकृतम् सुसंस्कृतम् ते तव स्वयत्तम् अहम् विभुमिं मग्निमुखं धारयामि यागार्थं
स्वमाह्वयभातामिमिमुखं करोमि । अग्निष्टितैरावर्तं गृहीताङ्कुशं च त्वाम् अहं यागार्थम् आह्वय-
मीत्यर्थः । एतद् शाखा आगच्छ । आगतस्य च सतः^२ ते तव इन्द्रस्य अस्मिन् अस्मदीये क्षु सवने
सोमेने वज्रे माप्यद्विने वा सवने स्वयत्तुके अस्तु भवतु ओक्थम् ओक्थ एव ओक्थम् ।
स्वार्थे यत् । ओको निवासः वेदिलक्षणः । आगत्य वेद्याम् उपविशेत्यर्थः । उपविश्य च
सुते अग्निपुते सोमे इष्टौ तव सोमेन यागे च सति हे मघवन् । बोधि बुध्यस्व स्तुती-
रसदीयाः शृण्वित्यर्थः । श्रुत्वा च आभगः आभक्ता भवान् अस्माकं धनं दाते^३ आभिमुख्येन
साधित्वा^४ मव इत्यर्थः ॥ ९ ॥ 'गोमिष्टरेम' इत्यादिमन्त्रद्वयं व्याख्यातार्थम् ।

१. अज्ञानान् मूको. २-२. मत्तमित्यतस्तित्यर्थः वि^१; मत्तमित्यतस्तित्यर्थः वि^२ अ. ३. 'यन् मूको,
४. यवा अ^१. ५-५. विटभा^२ अ^१. ६. प्रविश^३ वि^१. ७. यवांसि अ^१. ८-८. 'वज्रेणवदीप्य
मोडयती' पर्थः मूको. ९. नास्ति मूको. १०. यवांसि वि^१. ११. दाने दानेन मूको १२. बोधिता वि^१;
संविता वि^१.

वेङ्कट० इमम् विभक्तिं सुवृत्तम् ते अह्वृत्तम् इति स्तुतिमाह । येन आभिमुख्येन रचसि स्तुत मयवन् । 'परेषाम् अश्वान् शक्यैर् आरुनसि' । अगिम् अग्निं म^१ सवने भवन्तु तव निवाम । सुतसोमे यजे मयवन् ! सुष्यस्य स्तुती आभजनीयः^२ ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहुत विश्वाम् ।

वृथं राज्ञभिः प्रथमा धनान्यस्मार्कैर्न वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम् । अमतिम् । दृ ऽणाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहुत । विश्वाम् ।

वृथम् । राज्ञऽभि । प्रथमा । धनानि । अस्मार्कैर्न । वृजनेन । जयेम् ॥ १० ॥

[पृ० (ऋ १०, ४२, १०) व्याख्याता]

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिषः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । न । परि । पातु । पश्चात् । उत्त । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघऽयो ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत्त । मध्युत । न । सखा । सखिभ्यः । वरिषः । कृणोतु ॥ ११ ॥

[पृ० (ऋ १०, ४२, ११) व्याख्याता]

'इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वर्गः' ॥

[४५]

'वरसप्रिभालन्दन ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातवेदाः ।

तृतीयम् । अप्सु । नृमणा । अजस्रम् । इन्धान । एनम् । जरते । सुऽआधी ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तस्य 'दिवस्परि' इति द्वादशवर्षम् आश्रेय आलन्दन वत्सग्निं^१ ददर्श । दिवः परि प्रथमम्^२ सुकोकस्योपरि पूर्वम्^३ जज्ञे जातः अग्निः आदित्यात्मना । अस्मत् परि अस्माकमुपरि द्वितीयम् जातः पार्थिवात्मना जातवदा उत्पद्यप्रज्ञानेऽग्निः । तृतीयम् अह्नि 'आप' (निघ १,)

१-१ 'मथा वैयं रजति वि' अर्, 'मथा छदैय अरजत वि'.

२ सुते मूको ३ 'य मूको.

४-४. नास्ति मूको

५ 'धी वि'.

६ नास्ति वि' अर्.

७ प्रथम पूर्व वि' अ

इत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षे विद्युदात्मना जातोऽग्निं नृमणां नृषु मनुष्येषु अनुग्राहकत्वेन^१
आसक्तचित्तः । ध्वंरूपम् एनम् अग्निम् इन्धानं हविर्भिः दीपयन् जरते स्तौति स्वाधी-
सुप्रश, नेतर दुर्बुद्धिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सप्रिर्भालन्दनम् । अत्र वानसनेयकम्—“दिवस्पति प्रथम जज्ञे अग्निं” इति । प्राणो वै दिव
प्राणादु वा एष प्रथममजायत ‘अस्मद् द्वितीयं परि जातवेदा’ इति यदेनमदो द्वितीयं पुष्टयविधो
अजनयन् ‘तृतीयमप्यु’ इति यदेनमदस्तृतीयमद्रव्योऽजनयद् ‘नृमणा अजसम्’ इति प्रजापतिर्वै नृमणा
अभिरजस्र ‘इन्धान एनं जरते स्वाधी’ इति यो वा एनमिन्धे ॥ एन जनयते स्वाधी” (माश ६,
७,४,३) इति ॥ १ ॥

विद्या ते अग्रे त्रेधा त्रयाणि विद्या ते धाम विमृता पुरुषा ।

विद्या ते नामं परमं गुहा यद्विद्या तमुत्सं यतं आजगम्यं ॥ २ ॥

विद्य । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्य । ते । धाम । विमृता । पुरुषा ।

विद्य । ते । नामं । परम् । गुहा । यत् । विद्य । तम् । उत्सम् । यतः । आजगम्यं ॥ २ ॥

उद्गीथ० अग्रे । विदुम जानीमः वयम् ते तव स्वभूतानि त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिण्याम् अन्तरिक्षे
दिवि च स्थितानि त्रयाणि त्रीणि रूपाणि अग्निवाय्वादित्याख्यानानि । विद्य जानीमश्च वयम्
ते तव धाम धामानि स्थानानि विद्यता विमृतानि पुरुषा बहुधा बहूनि वा गार्हपत्याहव-
नीयान्बाह्यादपचनानि आग्नित्राग्निग्रीयधिष्याख्यानानि । विद्य जानीमश्च वयम् ते तव नाम
परमम् प्रकृष्टं प्रधानम् गुहा गूढं सवृत्तम् अनिर्ज्ञातम् अवेदविनि^२ यद्विद्य इत्यादिकम् यत् वेदे
प्रसिद्धम् । विद्य जानीमश्च वयम् तम् उत्सम् उत्स्यन्दवितारम् उत्पादवितारं विकाराणाम्
पारणास्मानम्, यतः आजग-ध आगतवानसि त्वम् उत्पन्नवानसीत्यर्थः । ‘श्रुतिवचनाद्
अण्दादिति’ केचित् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अत्र वानसनेयकम्—“विद्या ते अग्रे त्रेधा त्रयाणि” इति । अग्निर्वाय्वादित्य एतानि हास्य तानि
त्रेधा त्रयाणि ‘विद्या ते धाम विमृता पुरुषा’ इति यदिद बहुधा विहियते ‘विद्या ते नाम
परमं गुहा यद्’ इति यद्विद्य इति वा अस्य तन्नाम परमं गुहा ‘विद्या तमुत्सं यतं आजगम्यं’
इत्यापो वा उत्तोऽद्भ्यो वा एष प्रथममाजगाम” (माश ६,७,४,४) इति ॥ २ ॥

समुद्रे रतां नृमणां अप्सः१न्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊर्ध्वन् ।

तृतीयै त्वा रजसि तस्थिवांसंमपामुपस्थै महिषा अवर्धन् ॥ ३ ॥

समुद्रे । रता । नृमणा । अप्सः । अन्त । नृचक्षा । ईधे । दिव । अग्ने । ऊर्ध्वन् ।

तृतीयै । त्वा । रजसि । तस्थिवांसम् । अपाम् । उपस्थै । महिषा । अवर्धन् ॥ ३ ॥

१. अत्रग्राहं सूको. २. वेदं सूको. ३-३. “नाद्व्यादिति वि” अ; “ण्ड निति वि”.

उद्गीथ० समुद्रे महोदधौ त्वा त्वाम् अन्तर्यातम्^१ अग्निम् नृमणाः नृषु मनुष्येषु अनुप्राप्तेषु अनुप्राहकत्वेनाऽऽसन्नमना वरुण अप्सु अन्त अथा मध्ये ईधे सन्दीपितवान् पादवारमना स्थितम् । किञ्च हे अग्ने ! त्वाम् नृवक्षा नृणां नृत्ताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं द्रष्टा आदित्यश्च ईधे सन्दीपितवान् । यव । दिव सम्बन्धिनि^२ ऊधन् ऊधनि रसाधारतवाद् ऊध स्थानीये आदित्यमण्डले यन्ने वा । किञ्च तृतीये त्रयाणां पूरणे रजसि त्योके अपाम् वृष्टिलक्षणानाम् उपरथे उपगम्य भासनस्थाने अन्तरिक्षे त्वा त्वामग्निम् तदित्यर्वातम् स्थितवन्त विष्टुदृपम् महिषा^३ महागत, स्तोतार माध्यमिका देवगणा मरदादय अवर्धन् अवर्धयन्त^४ स्तुतिभि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम्—“समुद्रे त्वा नृमणा अप्सवन्त^५ इति प्रजापतिर्नृमणा अप्सु त्वा^६ प्रजापति-रित्येतद् ‘नृवक्षा’ ईधे दिवो अग्न ऊधन् इति प्रजापतिर्नृवक्षा आपो दिव ऊध ‘तृतीयं त्वा रजसि तदित्यर्वातम्’ इति द्यौर्वै तृतीयं रज ‘अपामुपरथे महिषा अवर्धन्’ इति प्राणा वै^७ महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धयित्येतत्” (माश ६, ७, ४, ५) इति ॥ ३ ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रोरिहद् वीरुधः समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अरुयदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ४ ॥

अक्रन्दत् । अग्नि । स्तनयन् इव । द्यौ । क्षामं । रोरिहत् । वीरुधं । समऽअञ्जन् ।

सद्य । जज्ञान । वि । हि । ईम् । इद्ध । अरुयत् । आ । रोदसी इति । भानुना । भानि । अन्तरिति ॥ ४ ॥

उद्गीथ० वायरूप स्तुयते । अक्रन्दत् क्रन्दनेन आह्वानेन अत्र शब्दमहात्वं लक्ष्यते^१ । क्रन्दति महान्तं शब्दं करोतीत्यर्थः, अग्नि वायरूप^२ । किमिव । स्तनयन् इव द्यौ पथा स्तनयन् द्यौ दीप्तो विद्यद्वृष पर्जन्य महान्तं शब्दं करोति, पुनम् । किमभ्यत् कुर्वन् तत् करोति । उच्यते—क्षाम क्षामायां पृथिव्याम् अटम्यामित्यर्थः, रोरिहत् आत्वादयन् वीरुध जोषधी समञ्जन् प्रदेशान्तरेण सद्गगन्तमानश्च, इत्यश्वेतश्च भावश्चेत्यर्थः । अथवा क्षामाम् आत्वादयन् सन्तर्पयन्नित्यर्थः, वीरुधश्च ‘सम्प्रक्षयन् सन्तापयन्नित्यर्थः’^३ । किञ्च सद्य समाने काले एकेन क्षणेनेत्यर्थः^४, जज्ञान जायमान इद्ध दीप्तं वि अयत् दग्धस्य वस्तु विविध पदपतीत्यर्थः । ईम् हि इति पदपूराणौ । किञ्च रोदसी अतः द्यावापृथिव्यौ अन्तरेण भानुना स्वदीप्यया आ भाति सर्वादया दीप्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्र^५ वाजसनेयकम्—“अक्रन्ददग्निं स्तनयन्निव द्यौ^६ इति क्रन्दतीव^७ हि पर्जन्य स्तनयन्^८ ‘क्षामा रोरिहद् वीरुध समञ्जन्’ इति क्षामा^९ वै पर्जन्यो रोरिहमाणो^{१०} वीरुध समनति ‘सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अयत्’ इति सद्यो वा एष जज्ञान इद सर्वं विद्यापयति ‘आ रोदसी भानुना भात्यत’

१ अन्तम् मूको २ सम्बन्धिनि मूको ३ द्रष्टा मूको ४ ‘यनि मूको ५ तदा मूको ६ नृवक्षा वि^७ अ^८ ७ वैव मूको ८ वदते मूको ९ देवरूप मूको १० १० सद्य-क्षयन् सत्यं मूको ११ लक्षणेन मूको १२ नास्ति हि १३ क्रन्दतीव वि^{१४} अ^{१५} क्रन्दतीव वि^{१६} १४ १४ ‘यनिव द्यौ मूको १५ क्षाम मूको १६ रेह मूको

इतोमे वै दावापृथिवी रोदसी ते एष भानुनाऽऽभाति” (मातृ ६, ७, ३, २) इति वैद्युतरस्य स्तुतिः, यद्वेय दावाग्नेः^१ स्तुतिरिति ॥ ४ ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्थणः सोमगोपाः ।

वसुः सुनुः सहस्रो अप्सु राजा वि भाति अग्ने । उपसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

श्रीणाम् । उतऽअर । धरुण । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रऽअर्पण । सोमऽगोपा ।

वसु । सुनु । सहस्रः । अप्सु । राजा । वि । भाति । अग्ने । उपसाम् । इधानः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० श्रीणाम् विभूतीनाम् उदारः उद्गमयिता दातेत्यर्थः । अथवा श्रीणां सेवनीयानां देवानां मध्ये उदारो दाता धनानाम् । आरेति प्रतोदाग्ने निस्सारं तुदनसाधनं लोहमयमुपपत्ते । उद्दृष्टा आराध्यानीया प्रार्थना यतः स उदारः परेक्षित ज्ञात्वा अप्रार्थित एव दाता । श्रयणीयानां देवानां मध्ये पराभिप्रायं ज्ञात्वा अप्रार्थित एव धनानां दाता अग्निरित्यर्थः । धरुणः धारयिता च रयीणाम्, धनानाम्^२ ईधरश्चेत्यर्थः । न च^३ स्वानिमित्तानां धनानां दाता । किं तर्हि । मनीषाणाम् मनसा अभीप्सितानाम् अर्थानाम् प्रार्थणं प्रापयिता सोमगोपा सोमस्य गोपायिता रक्ष^४ आदित्य^५ । किञ्च ननु धनम् अग्निः धनवदुपभोग्य इत्यर्थः । प्रशक्तो वा । आच्छादयिता वा सर्वस्य स्वतेजसा । सुनुः सहस्रं बलस्य पुत्र बलेन मध्यमानो जायते यस्मात् । अप्सु राजा अथा मध्ये दीपिता विद्युदात्मना । किञ्च वि भाति विविध दीप्यते अग्ने उपरीत्यर्थः । कस्य । उपसाम् । इधान इध्यमानोऽग्निहोत्रार्थः ॥ ५ ॥

षेड्ड० श्रीणाम् उद्गमयिता धारक रयीणाम् अभिलषितानां प्रापक सोमगोपकः वासयिता सहस्रं सुनुं “अप्यु स्थित” राजा “वि भाति” उपसाम् अग्ने समिप्यमान ॥ ५ ॥

विश्वस्य केतुर्धुवनस्य गर्भ आ रोदसी अष्टणाज्जार्थमानः ।

धीलुं चिदद्रिमभिनत् परायञ्जना यदग्निमर्यजन्तु पश्वं ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतुः । अग्निरस्य । गर्भः । आ । रोदसी इति । अष्टणात् । जार्थमानः ।

धीलुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । पराऽयन् । जना । यत् । अग्निम् । अर्यजन्त । पश्वं ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यच्छन्दसमन्धान् चतुर्थे पादे स्वाध्याप्रारम्भं कार्यं । पश्वं जना निदादपश्चमा^१ वर्णा यत् पदा अग्निम् अर्यजन्त स्तुतिभिः हविर्भिश्च पूजयन्ति कर्मणा “कुर्वन्ति वा”, तदा विश्वस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतुः कर्त्ता पताकास्थानीयो वा प्रज्ञामृतो वा सर्वस्य अग्निः^२ भुवनस्य भूतजातस्य गर्भं गर्भमृतश्च अन्तर्वर्तितत्वात् रोदसी दावापृथिवी^३ आ अष्टणान् अपूरयति स्वतेजसा

१. देवा^१ मूको. २. जनानाम् मूको. ३. व मूको. ४. ४ गोविदा ऋष मूको. ५. आदि-
भ्य. मूको. ६. रमणीयम् वि^२, रमणीयम् ज^३. ७-७. नास्ति रि^४ ज^५. ८. ८. रिना रि^६ ज^७, विमर्ति
वि^८. ९. पञ्चमा मूको. १०-१०. कुर्वन्ति मूको. ११. अग्नि मूको. १२. भ्यो मूको.

जायमान इश्वाररूपो भवन्नित्यर्थः । किञ्च वीरुम् चित् इदमपि अग्निम् मेघं पर्वतं वा अभिनत् भिनत्ति वेगेन परायन् हविरादाय देवान् प्रति गच्छन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विप्रस्य प्रज्ञापक उदकस्य गर्भे आ पूरयति धावावृत्तिव्यौ जायमान, इदम् अपि मेघम् भिनत्ति परायन् परागच्छन्, यदा एनम् अग्निम् पय जनाः यजन्ते ॥ ६ ॥

‘इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वरः’ ॥

उशिक् पावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निर्मृतो नि धायि ।

इयति धूममरुपं भरिभ्रदुच्छुक्लेण शोचिषा धामिनक्षन् ॥ ७ ॥

उशिक् । पावक । अरति । सुमेधा । मर्तेषु । अग्नि । अमृत । नि । धायि ।
इयति । धूमम् । अरुपम् । भरिभ्रत् । उच्छुक्लेण । शोचिषा । धाम् । इनक्षन् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० उशिक् ‘वश कान्तौ’ इत्यस्य इजिक्प्रत्यये परत सप्रसारणे कृते उशिर्गति भवति रूपम् । सर्वस्य कान्त कामयिता वा हविषा स्तुतीनाय मेधावी पावक शोधयिता सर्वस्य अरति* हविरादाय गन्ता च देवान् प्रति निर्मत्स्यिता वा । अत्र आहुपमर्गो द्रष्टव्य आरति* आरण* आरयिता वा भूतानाम् सुमेधा सुमतिश्च मर्तेषु मनुष्येषु अग्नि अमृत नित्य नि धायि निहित स्थापितः प्रजापतिना कर्मार्थम् । निहितश्च सन् उच्छुक्लेण धूमम् अरुपम् आरोचनवर्णम् भरिभ्रत् अत्यर्थं धारयन् जगत् । ‘इतो वा अयमूर्ध्वं रेत सिञ्चति धूमं साऽग्निरु इष्टिर्भवति’ (माध ७, ४, २, २९) इति श्रुते । शुक्लेण शुक्लेण शोचिषा दीप्यता याम् दिवम् इनक्षन् गच्छन् व्याप्नुवन् वा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० कामयमान शोधक गन्ता सुप्रज्ञ मरणधर्मसु* अग्नि मनुष्येषु अमृत निहितः । सोऽयं मेरयति धूमम् आरोचमान रूप धारयन् । उच्छुक्लेण शुक्लेण शोचिषा याम् व्याप्नुवन् ॥ ७ ॥

दृशानो रुक्म उर्विषा व्यद्यौर्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निर्मृतो अमवद्वयौभिर्यदेनं धौर्जनयत् सुरताः ॥ ८ ॥

दृशान । रुक्म । उर्विषा । वि । अद्यौत् । दुर्मर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचान ।
अग्नि । अमृत । अमवत् । वयं ऽग्नि । यत् । एनम् । वौ । जनयत् । सुरताः ॥ ८ ॥

उद्गीथ० दृशान सर्वज्ञै दृश्यमान रुक्म रोचनशील उर्विषा उरुद्रातिपदिकात् प्रथमैकवचनस्य छान्दसोऽयम् इयादेशः । क्रियाविशेषण चेतत् दुर्मर्षम् इति च । उर्विषा उरु विस्तीर्णं दुर्मर्षं दुरभिभव च वि अवौत्* विविध दीप्यत अग्नि आयु हविरादाय दवपु गन्ता ।

* १ यन्ते मूको. २-२. नास्ति मूको. ३ निष्प्रत्यये मूको. ४ अरति मूको. ५ अरति मूको ६. आरणम् वि* अर्. ७. ‘वयवर्णेषु वि* अर्’, मरणाधर्मिषु वि*. ८. उर्विषम् मूको ९. नास्ति मूको.

किं त्वयं दीप्यमानो विविचं दीप्यते । न । किं तर्हि । श्रिये ह्यन पजमानजनस्य दृष्टादृश्यं दीप्यमान । किञ्च अग्नि अमृत अमरणघर्मां अमवत् भूत वयोमि हविरस्रै उपयुक्तै । कस्मात् कारणाद् अग्नि हविरस्रै अमृतो जात । उच्यते—यत् पस्मात् एनम् अग्निम् सौ जनयत् अनितवती सुरेताः शोभनबीजविशिष्टाभिनातवान्धवत्वादित्यर्थः । विशिष्टाभिजनवन्त 'धूमिर्हि वह्निमि' अमृतत्वहेतुहविरस्रम् अदन्ति, नेतरे दुर्जातय । एवम् अत्र अभिजनेन अमृतत्वेन च भवञ्जत्वेन^१ च अग्नि स्तूयते ॥ ८ ॥

षेङ्कट० दृश्यमान, रोधमान अत्यन्त वि द्योतते । 'दुर्धरम् अस्य आयु' श्रिये च रोचते । सोऽयम् अग्नि अमृत अभवत् वयोमि अमैर्वैनस्पतिभि । यत् एनम् प्राणो जनयति 'आदित्यो वा' सुरैस्तस्म ॥ ८ ॥

यस्तं अथ कृण्वद्भृशोचेऽपुपं देव घृतवन्तमग्रे ।

प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्रं देवमक्तं यनिष्ठ ॥ ९ ॥

य । ते । अथ । कृण्वत् । मद्भृशोचे । अपुपम् । देव । घृतवन्तम् । अग्ने ।

प्र । तम् । नय । प्रतरम् । वस्य । अच्छ । अभि । सुम्रम् । देवमक्तम् । यनिष्ठ ॥ ९ ॥

उद्गीथ० य मनुष्य अस्यदादिक ते तत्र अर्घ्यं अथ अस्मिन्नहवि कृण्वत् करोति हे भद्रशोने । कल्याणदीप्ते^१ अपुपम् पुरोडाशम्, हवि निर्वपतीत्यर्थ, हे देव ! घृतवन्तम् अभिघारणाज्येन सद्भृत हे अग्ने ! तम् देवमक्तम् देवाना स्तुतिभि हविर्भिन्न सन्भक्तारम् सेवितारम् प्र नय प्रापय प्रतरम् प्रहृष्टतर स्वर्गदेशम् । किमर्थम् । वस्य अच्छ वसूण्याप्नु^२ स्वधनानि प्राप्नुम् अभि सुम्रम् आभिमुख्येन सुख च प्राप्नुम् यविष्ठ । शुक्लं अयोव्यकर्मणा आत्मनोऽभिधायि-
तुष्टम् वा ॥ ९ ॥

षेङ्कट० य तुभ्यम् अथ करोति कल्याणदीप्ते^१ पुरोडाशम् देव ! घृतवन्तम् अग्ने ! तम् 'प्र नय' प्रहृष्टतरं वसीय ऽ प्रति, तथा अभि नय सुम्रम् देवाना भक्तम् इमम् यविष्ठ । ॥ ९ ॥

आ तं भज सौश्रवमेष्णं उक्थउक्थ आ भज शस्यमानि ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अथा भवात्पुज्जातेन भिनददुज्जर्जित्वैः ॥ १० ॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमानि ।

प्रिय । सूर्ये । प्रिय । अथा । भजाति । उत् । ज्ञातेन । भिनदत् । उत् । जर्जित्वै ॥ १० ॥

उद्गीथ० य^३ पूर्वोक्त अपूपकारी यजमान तम् एव आ भज दृष्टफलदानेन संपादया सेवस्व

१. व्यासार्थे मूको २-२. ययि वि वरि वि^१; वरि वरि वि^२ अ^३. ३. महाप्रयेन मूको ४ ५. दुर्मर्यादा वि^१; दुर्मर्यादा वि^२ अ^३. ५-५. 'त्यो वा वि^१; नारोवा अ^२, वा वि^३'. ६. वसूण्याप्नु मूको ७-७. नारित वि^१. १. वर वि^२ अ^३. १. प्रसीय वि^२ अ^३. ८. जनवत् मूको.

सौध्रवसेषु शोभनानि श्रवांसि बह्वानि येषु यागकर्मसु तानि सौध्रवसानि तेषु सौध्रवसेषु यागकर्मसु क्रियमाणेषु हे अग्ने । उक्थे-उक्थे शस्त्रे-शस्त्रे च शस्यमाने आ भज आसेवस्व इष्टफलदानेनैव । किञ्च प्रियः सूर्ये सूर्यस्य भवाति भवतु तव प्रसादात् । प्रियः अग्नेः^१ तव भवतु । होडथे^२ एट् । किञ्च उत् भिनदत् भिद्यतां^३ दूयादिवद् विसर्पस्वित्पथः^४, जातेन जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रपौत्रादिभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'आ भज तम् अग्ने । सौध्रवसेषु सुश्रवोभियुक्तेषु'^१ कर्मसु । तथा उक्थे-उक्थे आ भज शस्यमाने । सोऽयं होता प्रियः भवतु सूर्ये, प्रियः च अग्ने । सोऽयम् जातेन पुत्रेण जनिष्यमाणैः च उत् भिनदत् शम्न ॥ १० ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून् विश्वा वसु दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुक्षिजो वि वदुः ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्वा । वसु । दधिरे । वार्याणि ।

त्वया । सह । द्रविणम् । इच्छमानाः । व्रजम् । गोमन्तम् । उक्षिजः । वि । वदुः ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने । त्वाम् प्रति यजमानाः अनु द्यून् प्रत्यहम् विश्वा सर्वाणि नानाजातीयानि चरुपुरो-
डाशाय्यादीनि वसु वसुनि धनानि हविलक्षणानि वार्याणि वरणीयानि दधिरे दधति^१ धारयन्ति,
त्वय्यग्ने जुह्वतीत्यर्थः^२ । इत्वा च अनन्तरम् त्वया अग्निना सह द्रविणम् धनं स्वर्गसुखलक्षणम्
अनुभवितुम् इच्छमानाः इच्छन्तः सन्तः व्रजम् व्रजितारं नभसि सदा गन्तारम् आदित्यम्
गोमन्तम् रश्मिमन्तम् उक्षिजः मेधाविनो यजमानाः वि वदुः विवृण्वन्ति विवृतमण्डलद्वारं^३
जुर्वन्ति अनुप्रवेशार्थम्, रश्मिमण्डलम्यतिरिक्तम् आन्तरपुरम् अनुप्रवेशार्थम् । अथवा
ऐतिहासिकपक्षे ङत्तोऽर्थे व्याख्यायते भिक्षुवाक्यत्वेन । किञ्च त्वया अग्निना सह द्रविणं
धनं देवद्विलक्षणम् असुरैरपहृतम् अम्बिष्यमाणां^४ व्रजं दुर्गपर्वतस्थं गोहं गोमन्तं गोसहितम्
उक्षिजः मेधाविनः । के । अद्गिरस ऋषयः इन्द्रस्य सखायः वि वदुः असुरान् पराजित्य
गोस्वीकरणार्थं विवृतद्वारं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० त्वाम् अग्ने । 'यजमानाः दिवसेषु' विश्वानि वसुनि धारयन्ति रमणीयानि । त्वया सह
असुरैरपहृतं गोधनम् इच्छमानाः गोमन्तम् व्रजम् देवाः वि वदुः ॥ ११ ॥

अस्ताव्यग्निर्नरां सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।

अद्देपे धावांष्ट्रिष्वी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ १२ ॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवः । वैश्वानरः । ऋषिभिः । सोमगोपाः ।

अद्देपे इति । धावांष्ट्रिष्वी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मे इति । सुवीरम् ॥ १२ ॥

१. अग्ने हे अश्व वि^१ अ^२.

२. नास्ति वि^३; भिद्यते वि^४ अ^५.

३-५. नास्ति वि^६.

६. 'अग्नेनिरुक्ते' वि^७ अ^८.

७. दधन्ति मुको.

८. सतीत्यर्थः वि^९.

९. 'तमलद्वा' मुको.

१०. अन्वेष्टमा^{११} मुको.

११. 'मालानामुदकेषु' मुको.

उद्गीथ० अस्तावि स्तुतः अग्निः नराम् मनुष्याणाम् सुखेवः बहूपकारित्वात् सुसुखः वैश्वानरः विश्वेषां
नराणां नेता कर्मसु प्रवर्तयिता विश्वैर्वा नरैः यागार्थं नीयमानः विश्वानरस्य वा अपरयमूतः
ऋषिभिः अस्माभिः सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता रक्षः आदित्यः । इदानीं कृतकृत्याः सन्तो
वयम् अद्वेये द्वेपरहिते अस्माकमुपरि परस्परतो वाऽद्वेये^१ यावाष्टृथिवी हुवेम^२ 'आद्वयामः नः
श्रेयसे^३ दृष्टादृष्टफलप्रदानायास्मभ्यम् । यूयमपि हे देवाः ! कर्माङ्गदेवाः ! अग्निसहिताः धत्त
वत्त रयिम् धत्त दृष्टादृष्टफलक्षणम् अस्मे अस्मभ्यम् सुवीरम् सुपुत्रसहितम् ॥ १२ ॥

इति वनवासीविनिर्गताचार्योद्गीथस्य कृतावृत्तवेदभाष्ये पट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० स्तुतः अग्निः मनुष्याणां सुसुखः वैश्वानरः ऋषिभिः अस्माभिः, यः सोमेन रक्ष्यते ।
द्वेपवर्जिते^४ यावाष्टृथिवी^५ हुवेम^६ । देवाः ! यूयम् अपि नि-धत्त रयिम् अस्मासु सुपुत्रमिति ॥ १२ ॥

“इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः” ॥

ऋगर्थदीपिका चैवं सप्तमश्रायमष्टकः ।

कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

इति श्रीवेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने सप्तमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये सप्तमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽष्टकः समाप्तः ॥

१. वापने मूको. २-२. 'इवापानाभ्य वि'; 'इवापनभ्य वि' अ. ३. 'तो वि' अ. ४. 'वि...
वि'; 'वि' मी अ. ५. मुने वि' अ.; दुने वि'. ६-६. नास्ति मूको. ७. देवं वि'.

शोधपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९४६	३	अष्टा°	अष्टा°	३०७४	५	जिह्वाभ्रे°	जिह्वाभ्रम्°
२९४७	१	आति°	आजी°	३०७६	२०	पर्वमान	पर्वमान
,,	१७	अभियमाणः	अभिपूयमाणः	३०८१	१७	‘पुङ्’ प्रवि°	पुङ् ‘प्रवि°
२९५०	१९	ईलेन्यः	ईलेन्यः	३०८९	२१	मृशंसः	मृशंसः
२९५७	१५	द्यलोकस्य	द्यलोकस्य	३०९३	१२	गृणीहीति	गृणीहीति°
२९६७	२२	२. नास्ति } मुको. }	२. नास्ति वि° अ.°	३०९७	२२	शब्दायन्तम्	शब्दयन्तम्
२९८२	१	‘ण्यप्रति ।	‘ण्यप्रति ।	३०९९	५	च	‘अ’
,,	१५	पवमान ।	पवमान ।	,,	२६	स्यापिर्व वि° अ.°	×
२९८४	१६	आदिते ।	अदिते ।	३१०२	२३	अशि°	अशि°
२९८९	११	इन्द्रो	इन्द्रो	३१०३	१५	स्वोत्तणाम्°	स्वोत्तणाम्
२९९५	८	‘प्रभूवसु°	‘प्रभूवसु°	,,	,,	प्रवर्द्धयिता	प्रवर्द्धयिता°
२९९७	२३	अ.° ‘ति वि°.	अ.°	३१०४	१६	पवसे	पवसे
३०००	३	बहुसङ्ख्य°	बहुसङ्ख्य°	३११६	१७	‘न्दिताः	‘न्दिता
,,	१२	पष्ठा°	पष्ठा°	३११९	२२	अतोदा	अतोदा
३००६	२	जुष्टः	×	३१२८	१०	निर-	निर-
३०२४	१८	वीरिडवन् ।	वीरिडवन् ।	३१४२	४	अवराण्	अवराण् ।
३०२५	९	उत्तुत्तमे ।	उत्तुत्तमे ।	३१४४	१७	सुडमतिम् ।	सुडमतिम् ।
३०२९	५	गणानाः ।	गणानाः ।	३१४६	१५	रुदिमम्	रुदिमम्
३०३०	२३	१. ‘मानः	१. ‘मान	,,	२१	यन्ति गो°	यन्ति गो°
३०३९	१८	प्रियः	प्रियः	३१४८	१२	मुष्पातिना	मुष्पातिना
३०४९	२	त्वदायत्°	त्वदायत्°	३१५१	९	अरण्याणि	×
,,	२१	‘दुष्पुनाम् ।	दुष्पुनाम् ।	३१५४	२६	सुयमानः वि°.	×
,,	२३	२. तदायत्° } वि° अ.° }	२. तदायत्° वि° अ.°, स्वायत् वि°	३१६३	१४	प्रथम°	प्रथम°
३०५०	१७	सत्यम्° महत्	सत्यम् महत्°	,,	१६	स°	स
३०५७	१३	शब्दवन्त.°	शब्दवन्त	३१६५	४	समुद्°	समुद्°
,,	,,	सोमरस	सोमरस°	३१६९	१	‘एषहम्	‘एषहम्
३०५२	२	वर्धयमानं	वर्धमान	,,	३	मंदिष्टम्	मंदिष्टम्
३०६१	२१	ईरते ।	ईरते ।	,,	१७	‘मृतकाय इव°	मृतकाय इव
३०६४	२१	पुति ।	पुति ।	,,	२५	१०-१० ‘कायेव } वि° अ.° }	×
३०६९	१८	शब्दायन्	शब्दायन्	३१७८	१५	तिरः ।	तिरः ।
				,,	२४	‘एछति	‘एछति

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१८०	२२	तपन्तम् ।	तपन्तम् ।	३२३४	३०	६-६. 'तो वि' } अ', 'तीवास' } वि' }	६-६ सहस्रयुग लभूतो ('तो वि' अ') वास' मूको.
३१८६	२	इति	इति'	३२३५	४	योर्मा	योर्मा
३१८७	११	विधर्मिणि	विधर्मिणि	"	२१	यम	उत्तरीय' यम
"	२१	उरुकुवाणः	उरु कुवाण	३२३७	२७	'चरा	'चरी
३१८९	४	श्रिय'	श्रीय'	३२३८	१	दुसम्	दुसम्
"	१९	श्रिय'	श्रीय'	३२३९	१५	सुऽभद्राम्	सुऽभद्राय
"	२३	सक्षणि	सक्षणि	३२४३	७	'जदेतिदी'	'ज्योतिदी'
३१९२	१५	ऊर्मि	ऊर्मि	"	१५	'द्वेष्ट	'द्वेष्ट
३१९३	१६	शोष्यसे	शोष्यसे	३२४४	१०	अस्माकन्	अस्मान्
३१९४	१६	जरतीभि	जरतीभि	३२४९	७	'वस्मिश्च	'वस्मिश्च
३१९६	४	सोमे ।	सोमे ।	३२५५	५	'भृति'	'भृतिभि'
३१९९	९	ते	ते	"	२३	यम्	यम्
"	"	तेन	तेन'	३२५६	८	सोम्यास ।	सोम्यास ।
३२०१	१७	अयं	अयं	३२५७	१३	रक्षसि पिशाचाश्च	रक्षसि' पिशाचा' च ।
३२०९	९	मित्रा ।	मित्रा ।	"	१४	प्रयच्छति'	प्रयच्छतु'
३२१५	४	रक्षामि'	रक्षामि	३२५८	३	शानी ।	शाना ।
"	५	दीप्तिभि	दीप्तिभि'	"	९	द्वारे	द्वारय
"	"	'वेष्टित	'वेष्टित	३२५९	२५	'चरा	'चरी
३२२२	७	सुबुधे' असुरे	सुबुधे'सुरे'	३२६०	३	अवरे' उत्तिष्ठन्तु' परा' तिष्ठन्तु'	अवरे' । उत्ति ष्ठन्त परा' । उत्तिष्ठन्तु'
"	२२	'क्षमा	'क्षमा	३२६१	७	इह	इह
"	२६	विबुधे	विबुधे सुरे	"	"	तेऽवत्तु'	तेऽवत्तु'
३२२३	१९	अप्यकस्य	अप्यकस्य	३२६५	५	भूतम्	भूतम् ।
३२२४	२३	गोपयिता	गोपयिता	"	१९	भूतम् ।	भूतम् ।
३२२५	१	मेघ	×	३२६६	१४	सामध्यान्	सामध्यान्
"	२१	मित्र	मित्र	३२७६	१६	त्वाम्	त्वाम्
३२२७	९	'चक्राण ।	'चक्राण ।	३२७७	२४	चतुर्विंशो	चतुर्विंशो
३२२८	१५	इह ।	इह ।	३२८१	१४	अत उत्तर काम' ^{१०}	यज्ञार्हा ॥'
३२२९	१२	यापन'	यापन'	"	२८	१०. नास्ति वि' }	अत उत्तर य' वि', अत उत्तर काम य' वि' अ'
"	२३	द्वे	द्वे	३२८४	९	मृष्टमुखा	मृष्टमुखा
३२३०	१५	आत्मानो	आत्मनो				
३२३२	२	भवति' । यमी भवती }	भवति यमी भवती । }				
"	२६	चित्तमनुचित्त	चित्तमनु चित्त				
"	३०	१ भवति वि' ^{११} , भवाति मूको }	×				
३२३४	११	'सहस्रयुगलभूतो अवासयन्'	'सह युगल भूतो वासयन्'				

पृष्ठ	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२८४	२४	हस्तप्राहस्य	आगच्छ हस्तप्राहस्य	३३६८	८	हमाम्	याम्
३२९५	२७	सम्बन्धिनी	सम्बन्धिनी	३३६८	८	यियक्षवः ।	यियक्षव इति
३३१५	९	मे यत्	मे			शाम्यागर्भाद्	शाम्यागर्भाद् हि
"	२६	३. नास्ति विं;	३ मे य विं;	३३७२	६	व्यत्येन	व्यत्ययेन
"		य विं.	मे यत् अ.	"	१८	वेङ्कटाचार्यं	वेङ्कटमाधवाचार्यं
			यदा इह कश्चित्	३३७४	४	पश्यन्तीव	पश्यन्तीह
३३२६	२५	अनन्तरमेव	अवपश्यति युद्धं हिंसा-	३३८१	२	तत् प्रवण	तत्प्रवर्ण
			युक्तम् उपस्थितम्	"	१५	वक्तं	वक्तं
			अनन्तरमेव	३३८२	२२	दूपये	दूपे
३३२८	१४	वृत्त्यः	वधुर्युः	"	२४	पित्रादिभ्यः	यद्वा पित्रादिभ्यः
३३२९	५	पूजना	पूर्वजा			अवधानम् ।	अवधानम् ।
३३३४	३३	स्तुवती	स्तुवन्ती	३३८७	१७	बध्नाम	बध्नाम
३३३७	२	अपि सतो	विततान्	३३९१	१९	हृत्सितार्थं	हृत्सितार्थं
"	३	सन्तपितो	सह अन्वर्हितौ	"	२२	सर्वा	सर्वा एव
"	१९	पचन्	पचति	३३९९	१०	जैत्र	जैत्रं
३३३८	८	आत्मानो	आत्मनो	३४०६	३	वा	हृत्सितवर्णरश्मिकेश ! वा
३३४०	३१	चोरयम्	चरीयम्	३४१२	९	चित्-शब्दो	चित्-शब्दो
३३४२	१४	अस्य	×	३४१८	१३	नावलु	नावालु
"	१७	पिबेत् । स्वाशितः	×	"	१९	अन्तः ।	अन्तः
३३४३	१	पुधिच्याः ।	पुधिच्याः ।	३४२०	१	प्रातया	प्रातया
३३४४	३	इदं	इदं	३४२१	२६	वर्तयया	वर्तयया
३३४७	६	सिद्धः ।	सिद्धः ।	३४२२	२७	१-१. ... मुक्तो;	१-१. ... वि
३३५१	८	मित्रा	मित्रो			... मुक्तो.	अ; ... वि
"	१७	सर्वस्याऽ	सर्वस्याऽ	३४३०	६	विमा !	विमा !
३३५२	१३	आ	×	"	१७	क गतौ	क गतौ
३३५८	१३	युस्मत्स	युस्मत्स	३४३४	७	वधार्थम्	वधार्थम्
३३६८	६	आह । अग्नेः	आह अग्ने	३४३६	११	दर्शनीयः !	दर्शनीय !
		जनयित्रीः	जनयित्रीम् ।	३४३७	६	अस्मत् सोमा	अस्मत्सोमा
३३६८	७, ८	शम्या शम्याम्	×	३४४३	६	धृष्या	धृष्या
		उद्गिरति ।		३४४४	१४	अयज्याना	अयज्याना